

**MIJNARBEID:
VOLGZAAMHEID EN STRIJDBAARHEID**

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

Raad van advies

Dr. J. Kremers (Maastricht), Dr. H. Vandermeulen (Hasselt),
Prof. Dr. G. Droege (Bonn)
Prof. Dr. E. Hélin (Luik)
Prof. Dr. J.A. van Houtte (Rome)
Prof. Dr. F. Petri (Münster)
Prof. Dr. M.G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 600

De Stichting „Maaslandse Monografieën” werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:
Mr. M.A.W. van Oppen (voorzitter), Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen (secretaris),
Drs. J.J.C. Huyben (penningmeester), Mr. H.J.J.M. van der Bruggen,
Dr. G.C.P. Linssen, Drs. J.H.M. Wieland, H.J.G. Wijnands

DR. L.H.M. KREUKELS

MIJNARBEID: VOLGZAAMHEID EN STRIJDBAARHEID

Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen
in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940

VAN GORCUM, ASSEN/MAASTRICHT 1986

© 1986 Van Gorcum & Comp. B.V., Postbus 43, 9400 AA Assen

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander middel dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Kreukels, L.H.M.

Mijnarbeid : volgzzaamheid en strijdbaarheid : geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940 / L.H.M. Kreukels - Assen [etc.] : Van Gorcum. - Ill., graf., tab. - (Maaslandse monografieën : 42/43)

Met lit.opg., reg. - Met samenvatting in het Frans en Duits.

SISO 317 UDC [331.104:622-057.162](492) "1900/1940"

Trefw.: arbeidsverhoudingen ; steenkoolmijnen ; geschiedenis ; 1900-1940

ISBN 90 232 2153 2 (geb.)

ISBN 90 232 2152 4 (ing.)

ISBN 90 232 2226 1 (handelseditie)

Lay-out en druk: Van Gorcum, Assen

Inhoudsopgave

Voorwoord	XI
Bronnen en literatuur	XIII
Lijst van tabellen	XXXIX
Lijst van grafieken	XLIII
Lijst van gebruikte afkortingen in de noten	XLV
Inleiding	1
- Van Tijns analysemodel	2
- De opzet van de studie	10
DEEL I. INLEIDENDE HOOFDSTUKKEN	
De opkomst van de steenkolenmijnen	13
- Inleiding	13
- De oprichting van de particuliere mijnen	13
- Het besluit tot Staatsexploitatie van kolenmijnen	16
- De aanleg van de Staatsmijnen	24
- De Oranje-Nassaumijnen in Franse handen	25
De veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking en de loop der bevolking in de mijnstreek, 1900-1940	26
- Samenstelling van de beroepsbevolking	26
- Loop der bevolking	28
De economische ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie, 1900-1940	34
- Inleiding	34
- Produktie, verbruik en afzet van steenkolen in de periode 1900-1940	34
DEEL II. ECONOMISCHE EN SOCIALE ONTWIKKELING VAN DE NEDERLANDSE STEENKOLENMIJNINDUSTRIE IN DE PERIODE 1900-1921	
Techniek en arbeidsorganisatie in de mijnen vóór 1921	39
De economische ontwikkeling van de Nederlandse mijnindustrie in de periode tot de Eerste Wereldoorlog	45
- Kostprijs en winst	50
De economische ontwikkeling in de periode van kolen-schaarste: 1914 tot 1921	51
- Het Kolenbureau; augustus 1914 tot januari 1916	51
	V

- Rijkskolendistributie	53
- De financiële resultaten van de mijnindustrie in de periode 1914-1921	57
1. Staatsmijnen	58
2. Laura en Vereeniging	59
3. Oranje-Nassaumijnen	61
4. Domaniale Mijn	62
5. Willem-Sophia	64
- Samenvatting	65
 Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie	66
- Het personeelsverloop: het globale beeld tot 1940	67
- Het personeelsverloop in de Staatsmijnen en Oranje-Nassaumijnen tot 1920	73
- De werving van mijnwerkers	80
 De loonontwikkeling	83
- De loonontwikkeling in de particuliere mijnen	88
- De ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkers-lonen	90
1. De periode tot de Eerste Wereldoorlog	94
2. De periode 1914-1921	97
- De lonen van de mijnwerkers en die van andere arbeiders	100
 De huisvesting van de mijnwerkers	105
- De reacties op de woningnood	109
- "Ons Limburg" en "Tijdig"	112
- De huisvesting van de ongehuwde mijnwerkers in de gezellenhuizen in de periode vóór 1922	121
- De ideële doelstellingen van "Ons Limburg" en "Tijdig"	123
- Het geringe succes van de coöperatieve woningbouw in de mijnstreek: 1913-1921	127
 → De financiële ondersteuning van de kerkgenootschappen en katholieke sociale actie door de mijnen en de overheid	130
- De argumenten van de geestelijkheid	132
 De arbeidersbeweging in de mijnstreek in de periode tot 1921	146
- De oprichting van een vakorganisatie voor katholieke mijnwerkers	146
1. De eerste pogingen tot organisatie van mijnwerkers	147
2. De oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond	151
3. Samenvatting en conclusies	160
- De standsorganisatie	160
1. De strijd tussen de Limburgse en de Leidse School	164
- De sociaal-democratische beweging in de mijnstreek 1909-1914	173

- De zwakke positie van de Christelijke Mijnwerkersbond in de periode tot 1918	177
- De ontwikkeling in Kerkrade: strijdbare mijnwerkers tegen burgerij en geestelijkheid	181
1. De invloed van de mijnwerkers in de gemeente-politiek	182
2. De mijnwerkersbond "Recht en Plicht" te Kerkrade	190
- De ontwikkeling van de organisatiegraad en de krachtsverhouding tussen de mijnwerkersbonden	193
1. De geringe werfkracht van de mijnwerkersbonden vóór de Eerste Wereldoorlog	196
2. De ontwikkelingen in de periode van kolenschaarste	199

De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de periode tot 1921	202
- De strijd om het arbeidsreglement in 1909	202
1. Het verloop van de actie	202
- De loonactie van oktober 1915	211
1. Het verloop van de actie	211
- De mijnwerkersstaking van 1917	220
1. Het voorspel	221
2. De patstelling	230
3. Het verloop van de staking	233
4. Het einde van de staking	239
5. Gevolgen van de staking	241
6. Samenvatting en conclusies	246
- De samenwerking tussen de Christelijke Mijnwerkersbond en de ANMB na de staking	247
1. Het einde van de samenwerking: november 1918	252
2. De resultaten van het harmonieuze overleg	255
- De mislukte poging tot invoering van minimumlonen	260
- Samenvatting en conclusies	270

DEEL III. ECONOMISCHE EN SOCIALE ONTWIKKELING VAN DE NEDERLANDSE STEENKOLENMIJNINDUSTRIE IN DE JAREN TWINTIG

De economische ontwikkeling van de mijnindustrie in de jaren twintig	273
- Inleiding	273
- De conjuncturele ontwikkeling 1920-1930	276

Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de jaren twintig	286
- De ontwikkeling van het personeelsverloop	286
- De werving van mijnwerkers	290

De loonontwikkeling in de jaren twintig	293
- De koopkracht van de mijnwerkerslonen	293

- De lonen van de mijnwerkers en andere arbeiders in de jaren twintig	298
De huisvesting van de mijnwerkers in de jaren twintig	299
- "Thuis Best"; de samenwerking tussen "Ons Limburg" en de directies	299
- De volkshuisvesting als beheersinstrument; het optreden van de mijnpolitie	306
- De financiële steun van de mijnen aan de kerken in de jaren twintig	312
- Samenvatting en conclusies	317
- Het geringe vertrouwen van de geestelijkheid in de katholieke mijnwerkers	319
- De "gevaren" bezworen?	319
- De foutieve analyse van de geestelijkheid	323
De ontwikkeling van de organisatiegraad en de krachtsverhouding tussen de bonden na 1920	325
- Samenvatting en conclusies	339
De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de jaren twintig	340
- De staking in de Domaniale Mijn, 1 augustus - 19 september 1921	340
1. Inleiding	340
2. Het voorspel tot loonsverlagingen en de eis tot medezeggenschap	341
3. Het verloop van de staking	349
4. Het einde van de staking	356
5. De betekenis van de loonsverlaging	358
- De bonden in het defensief; loonsverlagingen en verlenging van de werktijd, 1921-1926	359
1. Het "succesvolle" optreden van de christelijke bond	365
2. Samenvatting en conclusies	370
- De succesvolle samenwerking tussen de katholieke en de moderne mijnwerkersbond in 1926	372
1. De werkgevers in het defensief	376
2. Samenvatting en conclusies	381
- De onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden na 1926	382
DEEL IV. ECONOMISCHE EN SOCIALE ONTWIKKELING VAN DE NEDERLANDSE STEENKOLENMIJNINDUSTRIE IN DE JAREN DERTIG	
Techniek en arbeidsorganisatie in de mijnen in de jaren dertig	389

De economische ontwikkeling in de depressiejaren	398
- Inleiding	398
- Globaal overzicht	399
- De onderlinge samenwerking tijdens de depressiejaren	403
- De ontwikkeling van produktiekosten en prijzen gedurende de depressiejaren	405
1. Oranje-Nassaumijnen	406
2. Staatsmijnen	407
3. Willem-Sophia	409
 Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de jaren dertig	413
- De ontslagen in de depressiejaren	413
- Het selectiebeleid na de depressiejaren	419
 De huisvesting van de mijnwerkers in de jaren dertig	421
- De volkshuisvesting als beheersinstrument: het optreden van de mijnpolitie	421
- Samenvatting en conclusies	428
 De loonontwikkeling in de jaren dertig	429
- De lonen van de mijnwerkers en andere arbeiders in de jaren dertig	431
- De inkomsten en kosten van levensonderhoud voor gepensioneerde en invalide mijnwerkers	432
 De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de depressiejaren	434
- De arbeidsconflicten in 1934 en 1935	434
1. Inleiding	434
2. Loonsverlaging en contingentering	436
3. Geheime onderhandelingen met de bonden	439
4. De voorstellen van de particuliere mijnen	446
5. De dreigende staking	453
6. Het onderzoek van Verschuur	459
7. De verbetering van de pensioenen	461
8. Samenvatting en conclusies	463
 SAMENVATTING EN CONCLUSIES	467
 Noten	483
 Tabellen 55 t/m 80	552
 Résumé	590
 Zusammenfassung	593
 Register van persoonsnamen	596

Voorwoord

Deze studie ontstond uit belangstelling voor de sociale geschiedenis van de mijnwerkers in Nederland.

Tijdens mijn studie geschiedenis werd ik vooral geboeid door de tegenstelling die ogenschijnlijk bestond tussen de conflictrijke geschiedenis van buitenlandse mijnndistricten en de harmonieuze ontwikkeling in het Limburgse mijnbekken. Was de ontwikkeling van het Limburgse bekken relatief conflictloos verlopen en daadwerkelijk zo gunstig voor de arbeiders als geschetst werd in de veelal ter gelegenheid van jubilea van sociale organisaties geschreven boeken? Beantwoording van die vraag leek mogelijk toen in de jaren zestig en zeventig de mijnen werden gesloten en een groot aantal rijke archieven voor wetenschappelijke studie ter beschikking kwam. De omvang van die archieven heeft ertoe geleid dat het onderzoek naar de sociale geschiedenis van de mijnwerkers in de periode 1900-1940 langer duurde dan was gepland.

Nu het resultaat van dit onderzoek voor U ligt, wil ik allen danken die in een lange reeks van jaren hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit werk. Mijn erkentelijkheid gaat in de eerste plaats uit naar Prof. Dr Th. van Tijn die de aanzet gaf tot deze studie en in de bijna tien jaren die daarop volgden een zeer stimulerende bijdrage leverde aan de voortgang en afronding van het onderzoek. Voorts wil ik de besturen van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit te Utrecht, van de Nederlandse Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) te 's-Gravenhage en van de Stichting Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht danken voor de gelegenheid die zij mij boden het onderzoek te verrichten. Medewerkers van archieven en bibliotheken wil ik danken en met name Marleen Mommers en Ella Muyres: hun hulpvaardigheid en steun zijn van onmisbare waarde geweest. Ten slotte ben ik de redactie van de Maaslandse Monografieën erkentelijk voor het besluit deze studie in haar reeks op te nemen.

Maastricht, april 1986

Loek Kreukels

Bronnen en literatuur

A. Onuitgegeven bronnen

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg Maastricht (SHC)

(archieven)

P.L.H. Cremers, 1867-1959

Pater Remigius Dieteren O.F.M., 1902-1972

Henri G.M. Hermans, 1894-1942

Pater J.J. Jacobs M.S.C., 1884-1961

Jos. H. Maenen, 1916-1970

G. Oberjé, 1906-1908

Ir C.E.P.M. Raedts, 1931-1977

J.M. Souren, 1902-1949

A.H. Vliegen, 1900-1942

J.M.A. Zoetmulder, 1904-1924

Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie,
voorheen Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond (ANMB) te
Heerlen

 bevat archief afdeling Brunssum, 1917-1921

 bevat archief afdeling Schaesberg, 1915-1940

 bevat archief afdeling Sittard, 1921-1940

 bevat archief Vakbondsjeugd-Commissie ANMB, 1934-1939

Bond Jong Limburg, archief van de afdeling Heerlen, 1911-
1934

Comité van samenwerking van de R.K. Standsorganisatie
Katholiek Heerlen te Heerlen, 1933-1938

Coöperatieve Woningbouwvereniging Glück Auf te Heerlen,
1913-1940

Emma-Hendrik combinatie, voorheen R.K. Sportvereniging
Staatsmijn Emma te Treebeek, 1922-1940

Katholieke Arbeidersbeweging (KAB), Centrale Heerlen,
voorheen de R.K. Werkliedenvereniging St. Jozef te Heerlen,
1918-1934

Katholieke Mijnwerkersvereniging te Heerlen, 1903-1911

Limburgse Commissie van samenwerking, voorheen Diocesane
Commissie van samenwerking in het bisdom Roermond te Roer-
mond, 1928-1940

Nederlands Katholiek Vakverbond Limburg, voorheen KAB Lim-
burg, Limburgsche Rooms-Katholieke Werkliedenbond St. Jo-
zef en Limburgsche Rooms-Katholieke Volksbond, 1900-1940

Nederlandse Rooms Katholieke Mijnwerkersbond, voorheen
Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland te
Heerlen, 1912-1940

N.V. Bergerode, Maatschappij tot exploitatie van mineralen
te Brunssum, 1911-1940

N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig te Heerlen, 1912-1940

N.V. Maatschappij Carisborg, voorheen N.V. Maatschappij tot
exploitatie van Bruinkoolvelden Carisborg te Rotterdam,
1917-1940

N.V. Nederlandse Steenkolenmijnen Willem-Sophia/Société
Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophie te
Spekholzerheide, 1895-1940

R.K. Volksbond St. Joseph te Gulpen, 1899-1920

R.K. Werkliedenvereniging St. Barbara te Hulsberg, 1929-
1933

Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie St. Augustinus te
Heerlen, 1905-1940

Stichting Huisvesting Alleenstaanden (SHA), voorheen Ver-
eniging Het Goede Kosthuis te Sittard, 1915-1940

Stichting Thuis Best te Heerlen, 1925-1940

St. Josephcomité centraal comité tot behartiging der be-
langen van de R.K. Nederlandse arbeiders in Duitsland,
1907-1922

Vereniging De Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg
(GSL), voorheen Vereeniging tot behartiging van de belangen
der Limburgsche Mijnindustrie, 1904-1940

Vereniging De Limburgsche Katholiekendag te Roermond en
overige papieren van J.J.H. Zeguers, 1898-1940

Vereniging Protestantsch Informatiebureau voor de Mijnstreek
te Heerlen, 1916

(documentaire verzamelingen)

Mr A. Haex, 1896-1951

Mgr Dr H.A. Poels, 1868-1948

Geluidsbanden

Pamfletten

Krantenknipsels

Rijksarchief in Limburg (RAL)

Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, later Domaniale Mijn
te Kerkrade, 19e-20e eeuw

N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgse Steenkolen-
mijnen genaamd Oranje-Nassau te Heerlen, 1893-1940

Sociaal Hygiënische commissie, 1918-1924

Gemeente-archief Heerlen

(archieven)

Kabinet van M.A.M. Waszink, burgemeester van Heerlen,
1919-1925

Kabinet van M.F.G.M. van Grunsven, burgemeester van Heerlen,
1926-1940

Gemeentepolitie, 1920-1940

St. Vincentiusvereniging, 1900-1940

Vereniging Heerlens Vooruitgang, 1908-1915

(documentaire verzameling)

Manuscripten en documentatie P.J. Kaanen, secretaris van de
Katholieke Mijnwerkersbond Heerlen, 1910-1951

Gemeente-archief Kerkrade

Gemeentebestuur, 1921

Gemeentepolitie, 1921

Gemeente-archief Landgraaf

Gemeentebestuur Schaesberg, 1910-1935

Bisdom Roermond

Bisschoppelijk archief, 1900-1940

DSM Heerlen

Centraal Archief van de Staatsmijnen in Limburg, 1902-1940

Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen

Mgr Dr W.H. Nolens

Limburgsche Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging, 1918-
1925

B. Gedrukte bronnen en literatuur

AALBERSE, P.J.M., e.a., Dr Nolens, Utrecht 1927.

Aantekeningen bij het rapport Verschuur, aangeboden door buiten de kolenconventie staande importeurs, z.pl. 1936.

Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij te Maastricht / Aachen-Maastrichter Eisenbahn-Gesellschaft zu Aachen. Statuten, wetten, overeenkomsten, 1845-1919, Aachen 1919.

ALBERTS, W.H., VAN DEN BOOMEN, P.H., FISCHER, E.J. en J.L. VAN GERWEN, Marges van de vakbeweging. Een analyse aan de hand van de Twentse katoenstakingen in 1923-1924 en 1931-1932, 's Gravenhage 1982. (Cahiers Sociale Geschiedenis, 2).

Algemeen Mijnwerkersfonds van de steenkolenmijnen in Limburg, Wiskundige balans per 1 januari 1934, Maastricht 1935.

Algemeen Mijnwerkersfonds van de steenkolenmijnen in Limburg, Wiskundige balans per 1 januari 1937, Maastricht 1938.

Allgemeiner Knappschaftsverein zu Bochum, Verwaltungsbericht für das Jahr 1905.

Arbeidsreglement der N.V. Mij. tot Expl. van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1909-1919.

Arbeidsreglement voor de werklieden in dienst bij de Staatsmijnen in Limburg, Heerlen 1913.

ARNOT, R. PAGE, The mines: one union, one industry: a history of the National union of mineworkers, London 1939-1946.

BANDEMER, J.D. VON, ILGEN, A.P., Probleme des Steinkohlenbergbaus, Basel/Tübingen 1963.

BECKMAN, M., Theorie der sozialen Bewegung. Anwendung sozialpsychologischer Hypothesen zur Erklärung der Entstehungsbedingungen sozialer Bewegungen, München 1977.

BEKMAN, B., De boom en zijn vruchten; vijftig jaar Staatsmijnen in Limburg, Heemstede 1952.

BENEDICT, T., Herinneringen van een mijnwerkersvrouw, Amsterdam 1979.

- BEUNINGEN, H. VAN, Steenkolen, in: Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de nijverheid, 67, 1900, p. 71.
- BEUNINGEN, H.A. VAN, De steenkolen-economie der voornaamste Europeesche productielanden, Den Haag 1937.
- BILT, C. VAN DE, Critische beschouwingen over het rapport omtrent het onderzoek naar de oorzaken van de ramp in Staatsmijn Hendrik, Heerlen 1928.
- BILT, C. VAN DE, Gids voor het huisbezoek. Tien bezwaren tegen het lidmaatschap van onzen bond weerlegd, z.pl. z.j.
- BILT, C. VAN DE, Limburg aan Christus?, Heerlen z.j.
- BILT, C. VAN DE, Medezeggenschap in het mijnbedrijf, in: Medezeggenschap, 1, 1925, 5, p. 132-140.
- BILT, C. VAN DE, Onthullingen voor den katholieken mijnwerker, z.pl. z.j.
- BILT, C. VAN DE, Het zwarte boerenbedrog ontmaskerd, z.pl. z.j.
- BISSCHOF, N.H., "De Kerkradenaar" Louis Ackens, analyse van een politiek weekblad 1915-1919, Licentiaatverhandeling Leuven, Sittard 1974.
- BLANKEVOORT, C., Onze Limburgsche steenkolen, Zandvoort/Heerlen 1915/1916.
- BLANKEVOORT, C., Les résultats des recherches et de l'exploitation des mines en Hollande, Maastricht 1924.
- BLANKEVOORT, C., Sociale voorzorg in het belang van de arbeiders der Nederlandsche kolenmijnen, Heerlen 1926.
- BLINK, H., Steenkolen en exploitatie der steenkolenvelden in Limburg, in: Vragen van den dag, 16, 1901, p. 173-185.
- BLINK, H., NIEUWENBURG, C.J. VAN, Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in 't verleden en heden, 's Gravenhage 1920.
- BOLGER, B., Enkele gegevens over Loonen, Productie en Werkloosheid 1913- 1925 bewerkt door Ir B. Bölger. Centraal overleg in arbeidszaken voor werkgeversbonden, Haarlem z.j.

BONGAERTS, M.C.E., De kanalisatie van de Maas en haar economische gevolgen, in: Tijdschrift voor Economische Geografie, 8, 1916, p. 5-14.

BORGART, B.B., Mijnwezen in Limburg, in: Spoor en Tramwegen, 2, 1929, p. 141.

BREY, B., De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht, Baarn 1981.

BROUNS, G., Uit de geschiedenis van Laura & Vereeniging, Eijgelshoven 1975.

BRUGGEMEIER, F.J., Volle kost voll. Die Wohnungsverhältnisse der Bergleute an der Ruhr um die Jahrhundertwende, in: H. Mommsen en U. Borsdorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, Köln 1979, p. 151-174.

BULMAN, H.F. and R.A.S. REDMAYNE, Colliery working and management, London 1951.

BUNGE, J.C.F., Naschrift van den directeur der Staatsmijnen in Limburg, in: De Ingenieur, 44, 1929, 13, p. 17-18.

BUNGE, J.C.F., De ontwikkeling van het Staatsmijnbedrijf, in: Verhandelingen van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën, Mijnbouwkundige Serie, 1, 1912, p. 1-36.

C., De mijnwerkersstaking. Deel II. Openbaar debat op 30 juli 1917, tusschen de heer Elfers, voorzitter van de Ned. Mijnw. Bond en Dr. Poels, Heerlen 1917.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Huishoudrekeningen van 598 gezinnen uit verschillende delen van Nederland. CBS, 's Gravenhage 1937.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistiek der vakverenigingen (1907), 's Gravenhage 1908.

Centraal Bureau voor de Statistiek, 12e Volkstelling annex woningtelling, 31 mei 1947. CBS, Utrecht 1952.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Uitkomsten der beroepstellingen in het Koninkrijk der Nederlanden, gehouden den 31sten december 1899. CBS, 's Gravenhage 1902.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Uitkomsten der beroepstellingen in het Koninkrijk der Nederlanden, gehouden den 31sten december 1909. CBS, 's Gravenhage 1912-1913.

Centraal Bureau voor de Statistiek, Volkstelling 1930. Deel VII. Uitkomsten van de beroepstelling. Statistiek van Nederland, 's Gravenhage 1934.

CHALONER, W.H., Problèmes humains de l'industrie Britannique du Charbon (1913-1946), in: L. Trenard (ed.), Charbon et sciences humaines, actes du colloque organisé par la Faculté des Lettres de l'Université de Lille en mai 1963 sous la direction de Louis Trenard, Paris/La Haye 1966, p. 233-246.

CLERCQ, G. DE, De Limburgsche kolenmijnen, Amsterdam 1927.

CLUYSENAER, J.L., Mijnongtinning in Zuid-Limburg, in: De Economist, 1901, p. 301-335.

COLSEN, C.M.J., Het centrale punt van Poels' sociologie, Heerlen z.j.

COLSEN, J., Poels, Roermond 1955.

Communiqué Doorluchtig Episcopaat, 7 juli 1906. Acta Prosyn 1176, 1177.

CREW, D.F., Bochum, Sozialgeschichte einer Industriestadt 1860-1914, Frankfurt am Main 1979.

DAMEN, H., Komt de mijnwerker in de Limburgse geschiedenis boven de grond?, in: Het Land van Herle, 28, 1978, 2, p. 33-36.

DELLATRE, F., L'Angleterre d'après-guerre et le conflit houiller 1919-1926, étude de psychologie sociale, Paris 1930.

DIETEREN, R., Dr. Poels en het Bisschoppelijk schrijven van maart 1960, in: De Nieuwe Mens, vak- en standsorganisaties, 12, 1960, 1, p. 1-49.

DIETEREN, R., Groeiende waardering, in: Kolen, charbon, coal. De mijnindustrie in de kolenproducerende landen der wereld, Amsterdam z.j., p. 59-60.

DIETEREN, R., Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek, Assen 1964.

DIETEREN, R., Mens en Mijn: een halve eeuw strijd, groei en bloei. Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, Heerlen 1953.

DIETEREN, R., De migratie in de mijnstreek, 1900-1935, Maastricht 1959.

DIETEREN, R., De moeizame weg naar een stabiele mijnwerkersbevolking, in: Oranje Nassau Post. Sluitingsnummer mijnzetel Oranje-Nassau I, Heerlen z.j., p. 19-34.

DIETEREN, R., "Ons Limburg"; veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg, Heerlen 1951.

DIETEREN, R., LEEUW, W. DE, Vijftig jaar zielzorg rond de mijn, Heerlen 1960.

DIETEREN, R., PHILIPS, J.F.R., Stein: een achterland werd bruggehoofd: historisch overzicht van gemeente en bevolking, Stein 1962.

Domaniale Steenkolenmijnen, De, Mededeelingen van Commissarissen en Directie der Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij omtrent de Domaniale Steenkolenmijn, z.pl. 1921.

DOPPLER, N.M.H., Wie moet het Limburgsche steenkolenbekken ontginnen, in: De Economist, 1901, p. 336-373.

EELAART, W. VAN DEN, Zeven eeuwen mijnen en mijnwerkers in Limburg, Maasbree 1980.

Eindverslag, N.V. Centraal Verrekenkantoor voor brandstoffen, 's Gravenhage 1926.

ENDE, W. VAN DER, De Mijnwerker, in: W. Banning (ed.), Handboek der pastorale sociologie, 's Gravenhage 1953.

FINGER, J.A.M., Het land van Rode, in: Oorsprong en winning van steenkool langs Henne, Samber, Maas en Worm, Tervuren z.j., p. 46-68.

FRISCHE, P., In en om de mijn, Amsterdam 1959.

GARDENT, P., Le charbon, panorama économique, Paris 1962.

Gemeente Heerlen, notulen van de vergadering van de gemeenteraad van Heerlen van 12 april 1912.

Geschäftsberichte und Bilanz der Aachen-Maastrichter Eisenbahn-Gesellschaft (1913-1919).

GEURTS, J., Het mijnbedrijf, technisch, sociaal en religieus, Wittern 1939.

GILLET, M., Les charbonnages du Nord de la France au XIXe siècle, Paris 1973.

GOFFIN, R.A., Kent Mines, Stability and Change in Work and Community, Kent 1978.

GRAAFF, A. DE, De kolenvoorziening van Nederland, Haarlem 1943.

GRAAFF, A. DE, Het kolenvraagstuk in Nederland, eenige beschouwingen over de Nederlandsche steenkolenpolitiek, overdruk uit: Algemeen Beursblad, 1935.

GRAAFF, A. DE, Ordening van de steenkolenmarkt in Nederland, in: Economisch-Statistische Berichten, 9 mei 1934, p. 431-432.

GRAAFF, A. DE, De politiek der Nederlandsche steenkolenmijnen, in: Economisch-Statistische Berichten, 1932, 9 november 1932, p. 884-886, vervolgd op 7 december, p. 974-980.

GRAAFLAND, J.A.I.H., De Engelsche stakingen in 1926, z.pl. 1927.

GRIBLING, J.P., P.J.M. Aalberse 1871-1948, Utrecht 1961.

GRIBLING, J.P., Willem Hubert Nolens, 1860-1931. Uit het leven van een priester-staatsman, Assen 1978.

GROBBEN, H.D., Sociale conflicten en sociale organisaties in de Twentse textielindustrie 1800-1912, I, in: Textiel-historische bijdragen, 12 (1971), p. 36-67.

GROENENDAEL, H. VAN, De Maasconcessies en staats-monopolie voor den mijnbouw, in: Tijdschrift voor Economische Geografie, 3, 1912, p. 205.

GROOTHOFF, CH.TH., Een causerie over het Mijnbedrijf. Voordracht gehouden voor de St. Augustinusvereniging te Heerlen op 12 december 1928, Heerlen 1928.

GROOTHOFF, CH.TH., De mensch in den kolenmijnbouw, in: Geologie en Mijnbouw, 15, 1936, 3, juni, p. 13-20.

GROOTHOFF, CH.TH., De menskundige bedrijfsvoering als onderdeel van het werk in het kolenmijnbedrijf, in: De Ingenieur, 64, 1952, 31, augustus, A 343-351.

GRUMMER, J., St. Callister, een beambtenvereniging in de jaren dertig, Limbricht 1983.

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1900-1901, 1907-1908, p. 762.

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 12 april 1921.

HARMSSEN, G., PERRY, J., GELDER, F. VAN, Mensenwerk: industriële vakbonden op weg naar eenheid, Baarn 1980.

HARMSSEN, G., REINALDA, B., Voor de bevrijding van de arbeid, Nijmegen 1975.

HARRISON, R., (ed.), Independent collier: The Coal Miner as Archetypal Proletarian Reconsidered, Sussex 1978.

HERMANS, H., Beginselverklaring van het R.K. Werkliedenverbond, in: Het Roer, maandschrift voor de R.K. Arbeidersbeweging, 6 (1925), 8 en 9, p. 337-384.

HERMANS, H., Een gevaarlijk modernisme in de vakbeweging. Rede te Kerkrade op 19 december 1909, op verzoek van het plaatselijk comité van Kath. Soc. Actie, z.pl. z.j.

HERMANS, H., Handboek voor de moderne vakbeweging, Maastricht 1908.

HERMANS, H., Handboekje voor R.K. Werkliedenverenigingen, Maastricht 1913.

HERMANS, H., "Unitas", in: Het Katholieke Volk, Orgaan van de Roomsch-Katholieke Werklieden-Organisatie in Nederland, 1 (1909), 2 (30 december).

HERMANS, H., Verslag over het tienjarig bestaan van den Limb. R.K. Volksbond, Maastricht 1910.

HETTINGA TROMP, H. VAN, Beschouwingen over de oorzaken der ramp in de Staatsmijn Hendrik op 13 juli 1928, in: De Ingenieur, 13, 1929, 30 maart, p. 12-32.

HINTZEN, E., Henri Hermans. Een visie op het ontstaan en de ontwikkeling van de standsorganisatie-idee, Doct. scriptie R.U. Utrecht 1982.

HOOLWERFF, J. VAN, Die Kohlenversorgung Hollands, Amsterdam 1934.

HUE, O., Die Bergarbeiter. Historische Darstellung der Bergarbeiter- Verhältnisse von der ältesten bis in die neueste Zeit, 2 delen, Stuttgart 1910.

HUE, O., Mehr Bergarbeiterschutz. Ein Streit und Mahnwort, Bochum 1900.

IMBUSCH, H., Arbeitsverhältnis und Arbeiterorganisationen im deutschen Bergbau; eine geschichtliche Darstellung, Essen/Ruhr 1908.

IMBUSCH, H., 25 Jahre Gewerkverein christlicher Bergarbeiter, Essen 1919.

ITERSON, F.K.TH. VAN, Woningbouw in verband met steenkolenontginning bij de Staatsmijnen te Heerlen, in: De Ingenieur, 1919, 2, p. 17-19.

Jaarboek van de Nederlandsche R.K. Vakbeweging, 7 (1916).

Jaarverslag van den Hoofdinspecteur van den dienst belast met het toezicht op de handhaving van de wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting over 1929. Overdruk uit: Verslagen en mededelingen betreffende Volksgezondheid, 1930, p. 123 e.v.

Jaarverslag van het woningbedrijf omvattende de Staatsmijn Emma, Hendrik, Wilhelmina en Maurits en het Centraal Bureau over 1934, z.pl. z.jr.

Jaarverslagen en Balans van de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij, 1901-1919.

Jaarverslagen van Credo Pugno: bond van R.K. propagandaclubs van de Limb. R.K. Werkliedenbond, 1929-1938.

Jaarverslagen van de Algemeene bond van christelijke mijnwerkers in Nederland, 1918, 1920, 1922-1940 (sedert 1928 Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond).

Jaarverslagen van de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, 1919- 1938.

Jaarverslagen van de Ambachtsschool te Heerlen, 1928-1931, 1934-1937.

Jaarverslagen van de Arbeidsbeurs voor de Limburgsche mijnstreek, 1914-1931.

Jaarverslagen van de Coöperatieve woningbouwvereniging "Glück Auf" te Heerlen, 1912-1940.

Jaarverslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Heerlen en Omstreken, 1911-1940.

Jaarverslagen van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1894, 1900- 1940.

Jaarverslagen van de N.V. Import- en Exportmaatschappij "Oranje-Nassau" (ORNAS), 1930-1936.

Jaarverslagen van de Société anonyme des charbonnages Néerlandais Willem-Sophia, 1898-1939.

Jaarverslagen van de Société des Charbonnages réunis Laura en Vereeniging S.A., 1900-1912, 1914-1939.

Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg, 1902-1940.

Jaarverslagen van de Stichting "Thuis Best" te Heerlen, 1925/26-1928, 1931-1939.

Jaarverslagen van de Vereeniging Ambachtsschool en Mijnschool voor Heerlen en omstreken, 1913-1919.

Jaarverslagen van den Armenraad voor Heerlen en omstreken, 1915-1940.

Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der Mijnen, 1900-1940.

Jaarverslagen van den Limburgschen R.K. Werkliedenbond, 1909-1920.

Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1919-1940.

Jaarverslagen van het Mijnwerkersfonds van de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1911-1920.

Jaarverslagen van het Ondersteuningsfonds van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1909-1919.

Jaarverslagen van het Ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen in Limburg, 1911-1920.

Jaarverslagen van "Ons Limburg", 1911-1940.

JACOBS, J., Het godsdienstige en sociale leven in de Nederlands-Limburgse mijnstreek, Luxemburg 1957.

JACOBS, J., Het gouden boek der KAB Limburg, 1900-1950, Heerlen 1951.

JACOBS, J., Het groote misverstand. (Samenleving en beginsel, no. 5), Geert Groote Genootschap, 's Hertogenbosch 1933.

JACOBS, J., Katholiek leven in de mijnstreek, overdruk uit: Almanak van O.L. Vrouw van het H. Hart van het Missiehuis te Tilburg, 31, 1922.

JACOBS, J., De katholieke arbeidersbeweging in Limburg, in: Limburg onder de gouden Oranjezon 1898-1948, Heerlen 1948.

JACOBS, J., Over godsdienstige toestanden in de mijnstreek, in: Roeping, 5, 1926-1927, p. 276-282, p. 410-420, p. 442-453.

JACOBS, J., Quadragesimo anno en standsorganisatie: wat nu moet gedaan worden, Heerlen 1932.

JACOBS, J., Sociale toestanden in het huidige Limburg en de arbeid der Katholieken voor de welvaart en het geluk van het Limburgsche volk, speciaal van den arbeidersstand, in: Verslagboek derde Limburgsche sociale studieweek, Rolduc, 7-9 augustus 1927.

JACOBS, J., Het socialisme in de mijnstreek, in: Roeping, 7, 1928/29, p. 269-280.

JACOBS, J., GERATS, A., Gedachten, woorden en daden van Mgr. Dr. H.A. Poels, Heerlen 1947.

Jubileumboek uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Kath. Arbeidersbeweging afd. Kerkrade en de Ned. Kath. Mijnwerkersbond afd. Kerkrade 1903 - 18 januari - 1953, Kerkrade 1953.

Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der R.K. Werklieden-vereeniging 1905-1930 te Heerlen op zondag 6 juli, Heerlen 1930.

Jubileum-uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond, benevens Verslag over de jaren 1926-1927, Heerlen 1928.

JUNGST, E., Lohn, Selbstkosten und Lebenshaltung im Ruhrbergbau, Essen 1924.

JURRIENS, R., De algemene mijnwerkersstaking in Limburg, 21 juni-2 juli 1917, in: Economisch- en sociaal-historisch jaarboek, 42, 1979, p. 262- 297.

KAMP, R. VAN, De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1968.

KEMP, M., De Limburgsche mijnen in economisch en sociaal opzicht, Maastricht 1935.

KEMP, M., (ed.), Veertig jaar Spoor en Mijnen in Limburg, Maastricht 1936.

KLAASSEN, W.J.M., Een Nederlandse mijn in conflict met de Duitse en Nederlandse fiscus: de belastingpolitiek van de Domaniale Mijn Maatschappij te Kerkrade in de jaren 1929-1936, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, 22, 1977, p. 49-67.

KLESSMANN, C., Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet: Soziale Lage und gewerkschaftliche Organisation, in: H. Mommsen en U. Borsdorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, Köln 1979.

KNUVELDER, G., Vanuit wingewesten. Een sociografie van het zuiden, Hilversum 1930.

KOPPENJAN, J., Interconfessionalisme en verzuiling in de mijnstreek 1900-1920, Doct. scriptie Rotterdam 1984.

Kort verslag van de vergadering den 4en februari 1915 te Rolduc gehouden onder voorzitterschap van Z.D.H. Mgr. L.J.A.H. Schrijnen, bisschop van Roermond, z.pl. z.jr.

KOSTER, J., Rede uitgesproken op 6 april 1919 te Heerlen bij gelegenheid van het vijftienvig jarig ambtsjubileum van C. Blankevoort, Hoofdingenieur der mijnen door J. Koster, voorzitter van de huldigings-commissie, z.pl. 1919.

KRAMER, N., Help de invalide mijnwerkers, z.pl. 1921.

KRAMER, N., Hoe ik mijnwerker werd. Een uittreksel uit het dagboek van Joep Heineman, Heerlen 1919.

KRAMER, N., Het pensioendrama. Waartoe valsche beloften geleid hebben, z.pl. 1930.

KRAMER, N., De schande van 1925 of de dreigende volksverwilderings: hoe het Alg. Mijnwerkersfonds wordt beheerd en de belangen der zieke en invalide mijnwerkers worden behartigd!, z.pl. 1929.

KROON, G.M.TH. VAN DER, Sociogram van het rectoraat St. Barbara-Treebeek. Stichting Limburgs Centrum voor Katholieke Actie, z.pl. 1964.

KUIPER, C.J., Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland, delen I en II, Utrecht 1951.

KUIPER, H., Zwarte handen: over ontginners en mijnwerkersbevolking in de Nederlandse steenkolenmijnbouw eind 19e eeuw - 1914, Doct. scriptie Amsterdam 1980.

LAUNAY, L., De Wendel, Vaucriesson 1938.

LEGEBEKE, G., DE ROOS, J., GALES, B., Bedrijfsvoering, arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden in de mijnen in Limburg 1920-1939, Doct. scriptie Nijmegen 1968.

LEWIS, E.D., The Rhondda valleys: a study in industrial development 1800 to the present day, London 1959.

Limburg 1889-1939, van ploeg tot afbouwhamer, Maastricht 1939.

LIPPITS, W.A.G., De rationalisatie in de Nederlandsche mijnindustrie, deel I en deel II (tabellen en grafieken), Tilburg 1938.

LOON, C.J. VAN, Steenkolen in Limburg, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 1, 1901, 18, p. 394 e.v.

LUBIN, I., EVERETT, E., The British Coal Dilemma, New York 1927.

MAASSEN, H., De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij te Roermond, 1909-1940, Kand. scriptie Nijmegen 1976.

MALLMAN, K.M., Die Anfänge der Bergarbeiterbewegung an der Saar 1848- 1904, Saarbrücken 1981.

MARCHANT ET D'ANSEMOURG, M. DE, Limburg zoals het leeft en werkt, Amsterdam 1936.

MARCHIN, F., The Yorkshire miners: a history, Barnsley 1958.

McIVOR, A.J., Employers' organisation and strike breaking in Britain, 1880-1914, in: International Review of Social History, XXIX, 1984, 1, p. 1-33.

MOMMSEN, H., BORSODORF, U., (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, Köln 1979.

MORGAN, A., The Dutch State Coal Mines. What Government Administration has achieved, London 1944.

MORRIS, J.H., WILLIAMS, L.J., The discharge note in the South Wales Coal Industry, 1841-1898, in: Economic History Review, 10, 1957.

MOUBIS, F.B.J.M., Het bebouwingsplan voor Zuid-Limburg, in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1926, 8, p. 147-155.

MOUS, J., Het sociale beleid der Nederlandse mijnen, in: De Ingenieur, 57, 1947, 43, p. 365-366.

MOUS, J., VERBERNE, L.G.J., MOOY, T.P. VAN DER, e.a., Gedenkboek Staatsmijnen 1902-1952, Heerlen 1952.

MOUS, P., Sociale voorzieningen in de mijnindustrie, Kerk-rade 1936.

MULLER, J.A.W., Enkele bedrijfseconomische beschouwingen over den Nederlandschen steenkolenmijnbouw, Delft 1938.

MURPHY, R.C., Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet: Das Beispiel; Bothrop, in: H. Mommsen en U. Borsdorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, Köln 1979.

Mijnennummer VVV, Heerlen 1937.

Mijnwerker, De, te eenzijdig beschouwd, z.pl. 1937.

NES, C.L. VAN, Historisch overzicht van het delven der schachten in het Zuid-Limbursche mijnbekken, in: Veertig jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg, 1896-1936, Heerlen 1936, p. 126 e.v.

NIETHAMMER, L., (ed.), Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History, Frankfurt am Main 1980.

NOLTEN, W., De Hopel een plekje apart, Eijgelshoven 1982.

Notice sur la "Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen", Maastricht 1910.

Notulen der vergaderingen van den raad der gemeente Heerlen over het jaar 1912, 13 maart 1912.

Notulen van de vergadering van de gemeenteraad van Geleen, 26 december 1913.

NIJSTEN, W., BOURS, J., HAUTVAST, M., Mijnwerkers: verhalen om te onthouden, Nijmegen 1979.

Ontwerp Collectieve Arbeidsovereenkomst voor het Mijnbedrijf, Uitg. ANMB, PCMB en Neutrale Mijnwerkersbond, Heerlen 1920.

Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, z.pl. z.jr.

OVERHAGE, P., Die Änderungen in der Kohlenverfrachtung durch die Eröffnung des Julianakanals, in: Tijdschrift voor Economische Geografie, 29, 1938, p. 155-163.

OVERHAGE, P., Heerlen, der städtische Mittelpunkt des Südlimburschen Bergbaugesbietes, Hamburg 1939.

PAGE, A., A history of the Scottish miners: from the earliest times, London 1955.

PAS, W. VAN DEN, Henri Poels. De strijder voor Christendom en volksverheffing in onze mijnstreek, Utrecht z.j.

PELZER, J., Sociale zorg voor den mijnarbeider, in: Veertig jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936, Heerlen 1936, p. 149-156.

PELZER, J., De waarheid over de gevoerde loonactie, Kerkrade 1935.

PERRY, J., Arbeidersbeweging en rk kerk: twee dokumenten, in: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, 1978, p. 171-179.

PERRY, J., Inleiding, in: M. Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme, 3e dr., Nijmegen 1976.

PERRY, J., Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en Katholieke kerk in Maastricht 1880-1920, Amsterdam 1983.

PIETERS, J.M.G., Lonen en bedrijfsresultaten bij de Nederlandse steenkolenmijnondernemingen in de Gemeenschappelijke steenkolenmarkt van de E.G.K.S., Rotterdam 1981.

PINXTEN, K., Het Belgisch steenkolenbekken, Brussel 1939.

POELS, H.A., Een blik in den huidige wereld-toestand. Zakelijk verslag der rede gehouden door Dr. Poels in het R.K. Volkshuis te Kerkrade, Kerkrade z.j.

POELS, H.A., Brief aan Z.D.H. Monseigneur L.J.A.H. Schrijnen, bisschop van Roermond te Roermond, z.pl. 1915.

POELS, H.A., Een hartig woord, z.pl. z.j.

POELS, H.A., Leo XIII en de Sociale Quaestie. De godsdienst in het leven van een volk. Rede van Dr. H. Poels, uitgesproken op de zesde sociale week te Maastricht, 3 september 1911, Heerlen 1911.

POELS, H.A., De moderne wereld, z.pl. 1931.

POELS, H.A., De "Noodkist". Rede van Dr. H.A. Poels, Maastricht, 12 maart 1917, z.pl. z.j.

POELS, H.A., "Onze moderne katholieke standorganisaties. Hare groote beteekenis voor de toekomst van Kerk en Maatschappij", in: Verslag van het Nationaal R.K. Arbeiderscongres, gehouden te Nijmegen op 18 en 19 september 1921, Den Haag 1921.

POELS, H.A., Een probleem; het probleem van een bloeiend godsdienstig leven op kerkelijk terrein te midden van een steeds verder om zich heen grijpende ontkerstening der

moderne maatschappij; uitg. van den Bond van R.K. Propagandaclubs "Credo-Pugno", Heerlen 1928.

POELS, H.A., Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken. Ingeleid en geannoteerd door Dr. Remigius Dieteren O.F.M., in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, X, 1965, p. 1-24.

POELS, H.A., Tijdig. Rede uitgesproken op den 5den Limburgschen Katholiekendag te Weert op 1 juni 1903, Venlo z.j.

POELS, H.A., Een tijdig woord aan onze katholieke arbeiders en arbeidersvrienden op het Demonstratief congres van het R.K. Werkliedenverbond te Nijmegen, 17 juli 1927, Utrecht z.j.

PORTER, J.H., Wage bargaining under conciliation agreements 1860-1914, in: Economic History Review, 23, 1970, p. 460-475.

POVER, P., Terugblik op een voltooide maatschappij en haar criminaliteit; onderzoek naar de evolutie van de criminaliteit als sociaal verschijnsel in het steenkolenbekken van Zuid-Limburg, Kampen 1970.

RAEDTS, C.E.P.M., Bijdrage tot de geschiedenis der mijnontginning vanaf 1113, in: Veertig jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936, Heerlen 1936, p. 38-46.

RAEDTS, C.E.P.M., Enkele kanttekeningen bij de Limburgse mijnhistorie, in: Het Land van Herle, 28, 1978, 4, p. 96-100.

RAEDTS, C.E.P.M., Onze Mijnen, in: Limburg onder de gouden Oranjezon 1898-1948, Heerlen 1948.

RAEDTS, C.E.P.M., De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg, Assen 1974.

RAEDTS, C.E.P.M., 20 Jaar Oranje Nassau IV, in: Steenkool, bedrijfstijdschrift van de Nederlandse steenkolenmijnen, 2, 1947, 12, p. 298-290.

RAEDTS, C.E.P.M., 50 Jaar Oranje Nassau II, in: Steenkool, bedrijfstijdschrift van de Nederlandse steenkolenmijnen, 2, 1947, 17, p. 422-423; 2, 1947, 18, p. 440-441; 3, 1948, 1, p. 10-11; 3, 1948, 2, p. 27 en 47; 3, 1948, 4, p. 90-91.

Rapport van de Commissie voor de Mijnen ingesteld bij K.B. van 17 april 1899, no. 50. Aan zijne Excellentie de Heer Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, Den Haag/Amsterdam 23 augustus 1900.

Rapport van de Staatscommissie (Couvée) ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, no. 1, 's Gravenhage 1948.

Rapport(s) des Conseils d'Administration et de Surveillance sur les opérations de l'exercice 1913/14-1920/21. Société Anonyme des Charbonnages Willem-Sophia, Bruxelles.

Rapport(s) du Conseil d'Administration et du Collège des Commissaires, Société Anonyme des Charbonnages Réunis et Vereeniging 1907/08-1921.

ROES, J., Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns 1887-1901, Baarn 1982.

ROCIER, L.J., Katholieke herleving, 's Gravenhage 1956.

ROYEN, E. VAN, De woningvoorziening in de Limburgse mijnstreek als sociaal beheersinstrument 1900-1940: een onderzoek naar anti-socialistische tendensen in de huisvestingspolitiek van rooms-katholieken en mijnen, Doct. scriptie R.U. Utrecht 1981.

RUBENS, A., Zonhoven van landbouwgemeente tot mijnwerkersdorp: sociologische studie van een industrialisatie-proces in het Limburgse kolenbekken, z.pl. 1953.

RUTTEN, F., Onder de rook der mijn, Amsterdam 1918.

SAMUEL, R. (ed.), Miners, quarrymen and saltworkers. (History Workshop Series), London 1977.

SAVELKOU, P.L.H., Het particulier initiatief op het gebied der steenkolenontginning in Zuid-Limburg tot aan de staats-exploitatie, Scriptie, Obbicht 1963.

SAVILLE, J., Notes on ideology and the miners before World War I, in: Bulletin of the Society for the Study of Labor History, 23, 1971.

SCHAAPVELD, H., Cultuurondernemingen als steunpunt voor de missionering, lezing voor de paters provincialen der missionerende orden en congregaties in Nederlands-Indië op 30 november 1927, z.pl. z.j.

SCHAAPVELD, H., Tramwegen in Zuid-Limburg en hunne sociaal-economische betekenis, Heerlen z.j.

SCHAEPKENS VAN RIEMPST, J., De kanalisatie der Maas, Maas-tricht 1933.

SCHAGEN VAN SOELEN, J.C., De afmetingen der kolenwinnende posten in den modernen steenkolenmijnbouw, in: Geologie en Mijnbouw, 12, 1933, 3, p. 36-45.

SCHEPS, J.H., Het NVV in de branding, Den Dolder 1941.

SCHNEIDER, M., Die Christlichen Gewerkschaften 1894-1933, Bonn 1982.

SCHNEIDER, M., Gewerkschaften und Emanzipation. Methodologische Probleme der Gewerkschaftsgeschichtsschreibung über die Zeit bis 1917/18, in: Archiv für Sozialgeschichte, 17, 1977, p. 404-444.

SCHRIJEN, G., Woningen en verbindingen. Een economische en bevolkingsgeografische schets, in: De Zuid-Limburger, 1 december 1934.

SCHUNDER, F., Geschichte des Aachener Steinkohlenbergbaus, Essen 1968.

SCHUNDER, F., Tradition und Fortschritt; hundert Jahre Gemeinschaftsarbeit im Ruhrbergbau, Stuttgart 1959.

SCHURGERS, H.J.H., Charles Ruys: mens, christen, staatsman, Valkenburg 1973.

SCOTT, W.H., MUMFORD, C.A., Coal and Conflict. A study of industrial relations at collieries, Liverpool 1963.

SMID, W., Aansporing tot misdadig spel. Een woord tot de mijnwerkers door Wietse Smid, Secretaris van den Ned. Fed. Bond van Werkers in de Mijnindustrie, Heerlen 1926.

SMID, W., Houd ze in de gaten! Een woord aan de mijnwerkers. Ned. Fed. Bond van werkers in de Mijnindustrie, Heerlen 1927.

SOEST, B. VAN, THEWISSEN, G., De opkomst van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in de Limburgse mijnstreek van 1909-1933, z.pl. 1979.

Staatsmijnen in Limburg, gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan 1902-1952, Heerlen 1952.

STEARNS, P.N., Arbeiterleben. Industriearbeit und Alltag in Europa 1890-1914, Frankfurt am Main 1980.

STINS, H.J., Uit de Mijnstreek, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 16, 1917, p. 513-515; 16, 1917, p. 525-527; 17, 1918, p. 1-3; 17, 1918, p. 17-20; 17, 1918, p. 21-24; 17, 1918, p. 34-37; 17, 1918, p. 41-44; 17, 1918, p. 62-64; 17, 1918, p. 73-76; 17, 1918, p. 83-86; 17, 1918, p. 93-94.

STUURMAN, S., Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat, Nijmegen 1983.

TENFELDE, K., Linksradikale Strömungen in der Ruhrbergarbeiterschaft 1905 bis 1919, in: H. Mommsen en U. Borsdorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, Köln 1979, p. 199-224.

TENFELDE, K., Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert, Bonn 1977.

TUMMERS, N., Carboonkolonisatie, in: Wonen TA/BK, tijdschrift voor huisvesting en omgeving, 1974, 11, p. 5-28.

TIJN, TH. VAN, Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (ed.), Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis, Den Haag 1979, II, p. 159-188.

UBACHS, M., Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van het Maastrichts proletariaat, z.pl. 1934.

VELLENGA, S.Y.A., Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig, Assen 1975.

VEN, M.H. VAN DE, Een kanaal naar Heerlen, Heerlen 1924.

VERBERNE, L.G.J., KOOY, T.P. VAN en F.J.C.J. NUYENS, Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, Heerlen 1952.

Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in Limburg, 's Gravenhage 1908.

Verslag der Commissie tot onderzoek naar de werking van het Instituut Fabriekarts, 's Gravenhage 1927.

Verslag van de Commissie inzake den aanleg en de exploitatie van tramwegen in verband met de ontwikkeling van de mijnexploitatie in Zuid-Limburg, Heerlen 1919.

Verslagen van de vergaderingen van de Contactcommissie voor het mijnbedrijf, 1917-1940.

Verslagen van den toestand der gemeente Heerlen, 1929-1935.

VIANEN, TH.C., Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limbursche Kolenrevier, Heerlen 1908.

VOOYS, J.P. DE, Na de opheffing der Rijkskolendistributie, in: Economisch-Statistische Berichten, 1921, 12 oktober, p. 875-880.

VOOYS, J.P. DE, De socialisatie van den mijnbouw in Duitschland en Engeland, Amsterdam 1920.

VOSSENAAR, A.H., Hygiëne en ongevalsgevaar in de Nederlandsche mijnen en haar medische dienst, Heerlen z.j.

WALLER, R.J., The dukeries transformed. The social and political development of a twentieth-century coalfield, Oxford 1983.

WATERSCHOOT VAN DER GRACHT, W.A.J.M., De Limburgsche steenkolenmijnindustrie gedurende de laatste 40 jaar, in: Veertig jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936, Heerlen 1936, p. 60-72.

WATERSCHOOT VAN DER GRACHT, W.A.J.M., De Nederlandsche steenkolenmijnbouw en de mijnstreek, in: Financieel Economisch Kwartaaloverzicht Amsterdamsche Bank N.V., 1938, 57, oktober, p. 1-47.

WATERSCHOOT VAN DER GRACHT, W.A.J.M., Rapport betreffende de verzorging van invalide mijnwerkers in Nederland, z.pl. 1940.

WENTHOLT, G.J.M., Een arbeidersbeweging en haar priesters: het einde van een relatie, Nijmegen 1984.

WILLIAMS, J.E., The Derbyshire miners. A study in industrial and social history, London 1961.

Wiskundig Verslag betreffende de baten en lasten der Pensioenkas van het AMF (1934-1939), Heerlen 1935-1940.

WOLTGENS, M.A.M., Mislukte doorbraak: geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond, 1909-heden, Scriptie R.U. Utrecht z.j.

WOLTERING, D.P., "Ons Limburg", een administratie-leven en woningvereenigingen, in: Tijdschrift voor sociale hygiëne, 14, 1912, p. 110-117.

WIJFFELS, F.C.M., De strijd tegen het mijngas, in: Geologie en Mijnbouw, 15, 1936, 3, p. 21-37.

ZWANNIKEN, W.A.C., Volkshuisvesting en samenleving, Assen 1927.

C. Geraadpleegde dag-, week- en maandbladen

Algemeen Handelsblad
Analecta voor het Bisdom Roermond
De Christelijke Mijnwerker
Chronica
De Courant
Deutsche Bergwerks Zeitung
Economisch-Statistische Berichten
Het Financieel Weekblad voor den Fondsenhandel
Geologie en Mijnbouw
Katholiek Sociaal Weekblad
Het Katholieke Volk
Kerkraadsche Courant
De Kerkradenaar
Kirchrather Volkszeitung
De Limburger
De Limburger Koerier
Limburgsch Dagblad
Limburgsch Toekomst
De Maasbode
De Morgen
De Mijnwerker
Nieuwe Kerkraadsche Courant
De Nieuwe Koerier
De Nieuwe Limburger Koerier
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Sittardsche Courant
Nieuwe Venloosche Courant
Provinciaal Blad voor Limburg
Rheinisch-Westfälische Zeitung
De RK Vakbeweging
Stakingscourant
De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
Het Vaderland
Venloosche Courant
Het Volk
Voorwaarts
De Voorzorg
De Wachtpost
Weekblad Limburg
De Werker
Die Westindustrie
Het Zuiden
De Zuid-Limburger

Lijst van tabellen

Tabel 1.	Produktie in tonnen van de Limburgse mijnen, aangelegd sedert 1893	25
Tabel 2.	Samenstelling van de beroepsbevolking in de mijnstreek naar beroepssector, 1909-1947 (in %)	28
Tabel 3.	Ontwikkeling van de bevolkingsgroei in de mijnstreek, 1900-1938	29
Tabel 4.	Geboorte, sterfte en migratie in de oostelijke mijnstreek, 1886-1940	30
Tabel 5.	Concentratie van bevolking in de gehele mijnstreek, 1900-1935	30
Tabel 6.	Aantal inwoners woonachtig in Heerlen en Kerkrade, geboren in en buiten Limburg, 1899, 1920 en 1930	33
Tabel 7.	De toename van het aantal niet-katholieken in de mijnstreek in % van de totale bevolking, 1899-1930	33
Tabel 8.	Produktie, import en export van steenkolen in Nederland in duizenden tonnen, 1895-1914	46
Tabel 9.	Produktieomvang, verkoop en prijs Nederlandse kolen, 1906-1914	47
Tabel 10.	Verdeling van de verkoop van kolen van Staatsmijn Wilhelmina over binnen- en buitenland en gemiddelde verkoopprijs, 1907-1914	48
Tabel 11.	Opbrengsten, kostprijs en winst Staatsmijn Wilhelmina, 1909-1914	50
Tabel 12.	Samenstelling van de kostprijs per ton netto-steenkolenproduktie Staatsmijn Wilhelmina, 1909-1914	51
Tabel 13.	Produktie en bedrijfsresultaten Laura & Vereeniging, 1912-1921	60
Tabel 14.	Produktie en opbrengst steenkolen Oranje-Nassaumijnen, 1913-1920	62
Tabel 15.	Winstverdeling Oranje-Nassaumijnen, 1913-1920	62
Tabel 16.	Produktie en winst Domaniale Mijn, 1913-1919	63
Tabel 17.	Opbrengst verkochte kolen Domaniale Mijn, 1913-1919	64
Tabel 18.	Produktie en winst Willem-Sophia, 1913-1921	65
Tabel 19.	Jaarlijks aantal ontslagen en in dienst genomen arbeiders Staatsmijnen, 1908-1939	68
Tabel 20.	Jaarlijks aantal ontslagen en in dienst genomen arbeiders in de particuliere mijnen, 1911-1939	69
Tabel 21.	Vraag en aanbod van ongeschoolde mijnwerkers: arbeidsbemiddeling voor slepersarbeid door de Heerlense arbeidsbeurs, 1922-1931	72

Tabel 22.	Overzicht van de ontwikkeling van het aantal toe- en uitgetreden leden van het ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen, 1911-1919	74
Tabel 23.	Overzicht van het aantal in de jaren 1909-1919 opgenomen en van dezen per 31 december van elk jaar nog ingeschreven leden van de zieken- en pensioenkas van de Oranje-Nassaumijnen, in absolute getallen	75
Tabel 24.	Overzicht van het aantal in de jaren 1909-1919 opgenomen en van dezen per 31 december van elk jaar nog ingeschreven leden van de zieken- en pensioenkas van de Oranje-Nassaumijnen, in percenten	76
Tabel 25.	Anciënniteit van de fondsleden van de Oranje-Nassaumijnen, indeling op basis van het jaar van toetreding, 1911-1919	76
Tabel 26.	Overzicht van de arbeiders die zich voor ondergrondse arbeid hebben aangemeld in 1913 en 1914	77
Tabel 27.	Loongroep-indeling van de fondsleden van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen in 1913 en 1914	78
Tabel 28.	Eigen woningbezit Staats- en Oranje-Nassaumijnen, 1909-1920	80
Tabel 29.	Verdeling van mijnwerkers over verschillende loonklassen, het aandeel van het aantal werktijden per loonklasse in het totaal aantal werktijden en lonen per werktijd in 1924 en 1939	84
Tabel 30.	Totaal aantal werktijden onder- en bovengronds in de mijnindustrie in 1924 en 1939	86
Tabel 31.	Aantallen arbeiders en gemiddelde lonen in de Nederlandse mijnen, 1900-1940	87
Tabel 32.	De ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen op basis van de kosten van levensonderhoud te Amsterdam, 1913-1939	92
Tabel 33.	De loonontwikkeling in de mijnindustrie en in andere bedrijfstakken, 1913-1925	103
Tabel 34.	Aantallen arbeiderswoningen van de mijnen, 1900-1939	117
Tabel 35.	Aantallen door de mijnen gegarandeerde arbeiderswoningen van "Ons Limburg", 1915-1939	118
Tabel 36.	Woningen in de mijnstreek gebouwd door coöperatieve verenigingen, 1916-1935	119
Tabel 37.	Winstverdeling in guldens van de "N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig", 1913-1922	126
Tabel 38.	Mijnwerkers woonachtig in "kolonies" van de Oranje-Nassaumijnen, verdeeld naar geloof en lidmaatschap bonden, december 1919	200
Tabel 39.	Gemiddeld aantal stakers, 21 juni-30 juni 1917	234

Tabel 40.	Percentage ondergrondse arbeiders dat minder verdiende dan 75% van hun loongroep	267
Tabel 41.	Percentages van de voor het eerst in dienst getreden ondergronders in de verschillende jaren, die na 10 jaar dienst waren overgebleven, 1930-1937	288
Tabel 42.	Ontwikkeling van het ledenbestand van het AMF naar leeftijdsindeling, 1919-1939	289
Tabel 43.	Staatsmijnen, verdeling personeel naar godsdienst in absolute getallen, 1917-1933	292
Tabel 44.	Ledentallen van de ziekenkassen van het AMF, verdeeld naar geografische herkomst, 1920-1935	326
Tabel 45.	De verspreiding van mijnwerkers en leden van de NRKMB over de acht grootste gemeenten in Zuid-Limburg, 1925-1940	336
Tabel 46.	Opkomst en verdeling geldige stemmen bij AMF-verkiezingen, 1919-1938	337
Tabel 47.	Loon per werktijd in Limburgse en andere mijnen, 1930-1934	399
Tabel 48.	Export van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes, 1931-1934	403
Tabel 49.	Winsten ORNAS, 1931-1936	407
Tabel 50.	Invloed van verhoogde arbeidsproduktiviteit en loonsverlagingen op de ontwikkeling van de loonkosten per ton netto-steenkolenproductie Willem-Sophia, 1929-1934	411
Tabel 51.	De invloed van de ontwikkeling van de loonkosten op de ontwikkeling van de winst per ton steenkolen bij de mijn Willem-Sophia, 1929-1934	412
Tabel 52.	Vestiging en vertrek in de gemeente Heerlen, 1929-1935	414
Tabel 53.	Minimaal maandloon arbeiders particuliere mijnen, 1930 en 1937	430
Tabel 54.	Maximaal maandloon arbeiders particuliere mijnen, 1930 en 1937	430
Tabel 55.	Netto-productie steenkolen Nederlandse steenkolenmijnen (in 1.000 ton), 1900-1939	552
Tabel 56.	Nederlandse uitvoer van steenkolen, cokes en steenkoolbriketten in 1.000 tonnen, 1917-1940	553
Tabel 57.	Invoer van steenkolen in Nederland, 1917-1939	554
Tabel 58.	Overzicht van de financiële uitkomsten van het Staatsmijnbedrijf, 1909-1939	555
Tabel 59.	Productiekosten per ton netto-steenkolenproductie Staatsmijnen, 1915-1936	556
Tabel 60.	Gemiddelde opbrengsten per ton netto-steenkolenproductie Nederlandse mijnen en prijzen Duitse kolen, 1900-1939	557

Tabel 61.	Productie per mijnarbeider der verschillende Staatsmijnen per dienst, 1907-1939	558
Tabel 62.	Nationaliteit van de bij de Limburgse mijnen werkzame arbeiders, 1907-1920	559
Tabel 63.	Nationaliteit van de fondsleden van het AMF, 1920-1939	560
Tabel 64.	Productie per mijnarbeider per ondergrondse en bovengrondse dienst in verschillende Europese landen, 1927-1936 (in tonnen à 1.000 kg)	561
Tabel 65.	Overzicht van de herkomst van de arbeiders die zich voor ondergrondse arbeid aanboden gedurende de jaren 1907-1924	562
Tabel 66.	Gemiddeld loon voor houters per werktijd in centen, 1909-1940	563
Tabel 67.	Gemiddelde maandlonen van arbeiders in de particuliere mijnen, 1912-1940	571
Tabel 68.	De ontwikkeling van het ledental van de mijnwerkersbonden per 31 december, 1907-1940	578
Tabel 69.	Overzicht van het ledental van het AMF per 31 december van elk jaar, gesplitst naar het tijdstip van toetreding, 1920-1939	580
Tabel 70.	Nieuwe en uitgetreden leden van het AMF, 1919-1940	581
Tabel 71.	Aantal nieuwe mijnwerkers dat binnen vijf jaar de mijnen weer verlaat, 1919-1935	581
Tabel 72.	Uitslagen fondsverkiezingen AMF, 1919-1938	582
Tabel 73.	Stemmenaantal AMF-verkiezingen en ledenaantallen, 1919-1938	582
Tabel 74.	Burgerlijke staat van de mijnwerkers, 1919-1939	583
Tabel 75.	Lonen, werktijden en prestaties bij de Nederlandse steenkolenmijnen, 1913-1940	584
Tabel 76.	Verkoop van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes van de Staatsmijnen in binnen- en buitenland, 1921-1936	585
Tabel 77.	Afzet van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes in Nederland door de Nederlandse mijnen, 1931 t/m 1934	585
Tabel 78.	Uitvoer van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes door de Nederlandse mijnen naar de verschillende landen, 1931 t/m 1934	586
Tabel 79.	De invloed van de ontwikkeling van de loonkosten op de ontwikkeling van de winst per ton steenkolen bij de Staatsmijnen, 1930-1935	588
Tabel 80.	Bruto-overschot per ton netto-steenkolenproductie Nederlandse mijnen in guldens, 1926-1939	589

Lijst van grafieken

- Grafiek 1. De ontwikkeling van het aantal ontslagen in
de steenkolenmijnindustrie, 1909-1936 71
- Grafiek 2. De ontwikkeling van de organisatiegraad van
de mijnwerkers, 1907-1940 194

Lijst van gebruikte afkortingen in de noten

ABCM	Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland
AMF	Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg
ANMB	Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond
CA DSM	Centrale Archief DSM
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
C.C.	Contact-Commissie voor het Mijnbedrijf
GA	Gemeente-archief
GSL	Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KDC	Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen
LRKWV	Limburgsche Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging
NLK	Nieuwe Limburger Koerier
NRKMB	Nederlandse Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen
PCMB	Protestantsch-Christelijke Mijnwerkersbond
RAL	Rijksarchief Limburg
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
ROZ	Regionale Omroep Zuid
SHC	Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Inleiding

De steenkolenmijnbouw in Nederland is in vergelijking tot die in de omringende landen slechts gedurende een relatief korte periode van belang geweest: sedert het begin van deze eeuw tot het begin van de jaren zeventig. Pas tegen het einde van de vorige eeuw werden naast de kleine mijnen Neuprick en Domaniale in Kerkrade, waar reeds enkele eeuwen steenkolen werden gewonnen, nieuwe steenkolenmijnen in exploitatie genomen. Buitenlandse ondernemers gaven de aanzet tot de opbouw van een moderne mijnindustrie in Nederland. In 1901 greep de overheid in en werden alle overige tot dan toe bekende kolenvelden gereserveerd voor exploitatie door de Staat. Naast acht particuliere mijnen kwamen aldus vier Staatsmijnen tot ontwikkeling die samen vóór de Tweede Wereldoorlog aan maximaal 38.000 arbeiders werk zouden bieden en daarmee Nederlands grootste industrie werden 1). De buitenlandse steenkolenmijnindustrie kende een traditie van talle sociale strijd: in de mijnen werd vaker, langduriger en massaler gestaakt dan in andere bedrijfstakken, terwijl de onderlinge solidariteit van mijnwerkers er in het algemeen vrij hecht was 2). De Nederlandse steenkolenmijnen kenden ogenschijnlijk een harmonieuzer sociale ontwikkeling; vóór 1940 vond slechts een tweetal korte stakingen plaats en de organisatiegraad van de mijnwerkers was in deze periode in het algemeen laag. Bovendien waren de arbeiders over twee grotere en een aantal kleinere bonden verdeeld die elkaar niet zelden fel bestreden. Ondanks die kennelijk zwakke positie van de mijnwerkers waren - volgens de literatuur - de arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen in de Nederlandse mijnen beter dan in andere Europese mijnindustrieën 3).

Die gunstige verhoudingen zouden vooral in de hand zijn gewerkt door het optreden van de Katholieke Mijnwerkersbond (in de periode 1907-1927 was die organisatie overigens interconfessioneel), die in zijn streven werd gesteund door sociaal voelende priesters, van wie Mgr Dr H.A. Poels de belangrijkste en invloedrijkste is geweest. Ook de ondernemers zouden niet zelden welwillend hebben gestaan tegenover de eisen van deze organisatie.

De hier geschetste interpretatie van het optreden van de katholieke bond is vooral afkomstig uit de zogenaamde jubileumliteratuur. Een belangrijk deel van deze studies stelde zich ten doel aan te tonen dat het katholicisme in de mijnstreek gedurende de periode van industrialisatie

behouden bleef dank zij de positieve invloed van de Katholieke Kerk op de sociale verhoudingen in de regio. De mijnwerkers behielden hun vertrouwen in de geestelijkheid aangezien deze zich aan hun zijde schaarde in de strijd voor lotsverbetering. Ook in meer wetenschappelijke studies wordt benadrukt dat de verhoudingen tussen arbeiders en ondernemers in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie beter waren dan in buitenlandse mijndistricten en dat de arbeidsvoorwaarden er op een hoger peil stonden.

De geschiedenis van de arbeidersbeweging in de steenkolenmijnindustrie in de periode sedert de opkomst van de mijnen tot 1940 is het onderwerp van onderhavige studie. Daarbij gaat het niet alleen om de behoefte mogelijke lacunes of misvattingen in de geschiedschrijving van de mijnstreek op te vullen en zo mogelijk te corrigeren. Dank zij de sluiting van de steenkolenmijnen is een aantal omvangrijke archieven voor onderzoek beschikbaar gekomen. De verwachting dat het met behulp van deze - voor een groot deel nog niet eerder voor wetenschappelijke doeleinden geraadpleegde - archieven mogelijk moest zijn een vrij gedetailleerd beeld te schetsen van de betekenis van vakbonden voor de verbetering van de arbeidsvoorwaarden in een bedrijfstak, die niet alleen grote invloed heeft gehad op de sociaal-economische structuur van een dichtbevolkte regio, maar welks economische betekenis ook van nationaal belang is geweest, lag ten grondslag aan deze studie.

Van Tijns analysemodel

Het uitgangspunt van deze studie is de enkele jaren geleden door Van Tijn gepubliceerde studie waarin een poging werd gedaan tot analyse en verklaring van de factoren die het succes van een vakbond verklaren 4).

Vakbond van arbeiders werd door Van Tijn gedefinieerd als een verkoopkartel van arbeidskracht en het succes van die organisatie werd gedefinieerd als de erkenning van die bond door de werkgevers, tot uitdrukking komend in een Collectieven Arbeidsovereenkomst (CAO) waarin de bond formeel contractpartner is. Teneinde de factoren te achterhalen die het succes van een vakbond in die zin bepalen, werd door Van Tijn een vergelijkende studie gemaakt van drie bedrijfstakken in Nederland, telkens gedurende een periode voorafgaande aan het sluiten van de eerste CAO; het betreft de industrie der diamantbewerking, de grafische industrie en de industrie van katoenen stoffen. De conclusie van dat onderzoek was dat de factoren die het totstandkomen van een CAO bepalen, in drie categorieën zijn samen te vatten. Onderscheiden werden economische, sociaal-structurele en sociaal-psychologische

factoren. Binnen de economische factoren werd een onderverdeling gemaakt naar de volgende factoren: de mate waarin de ondernemers zijn blootgesteld aan buitenlandse concurrentie, de prijselasticiteit van de vraag naar produkten, en de onderlinge krachtsverhouding der marktpartijen, exclusief die op de arbeidsmarkt. Het sociale prestige van de ondernemers en het sociale prestige van de arbeiders, respectievelijk van leidende groepen onder hen, waren volgens Van Tijn beslissend voor de vraag van welke kant het initiatief tot een CAO zal komen en welke partij daarbij het sterkste zal staan. Deze factoren, die pas in werking treden indien de economische factoren de marktordening bevorderden, werden door Van Tijn de sociaal-structurele factoren genoemd. De sociaal-psychologische factoren bepalen in mindere mate het succes van een vakbond in het streven naar marktordening door middel van het afsluiten van een CAO, maar wel of een vakbond in een bedrijfstak bestaat en hoe sterk die zal zijn. Zij zijn van invloed op de organisatiegraad en de strijdbaarheid van de arbeiders. Hiertoe worden gerekend: de psychologische gevolgen voor de arbeiders van de aard en de organisatie van het arbeidsproces, het levenspeil van de arbeiders, de leeftijdsopbouw, de vraag of overwegend sprake is van mannen- dan wel vrouwenarbeid, de mate van klassebewustzijn en de psychologische uitwerking op de arbeiders en de ondernemers van een omslag in de conjunctuur.

In bepaalde omstandigheden zouden volgens Van Tijn naast de economische, de sociaal-structurele en de sociaal-psychologische factoren, als vierde groep factoren overheidsmaatregelen moeten worden genoemd als mede-bepalend voor het succes van vakbonden. Ten dele zijn overheidsmaatregelen van invloed op de eerder genoemde factoren. Daarnaast echter hebben overheidsmaatregelen, bijvoorbeeld maatregelen die de juridische positie van de arbeiders betreffen en repressie-maatregelen, een daarvan onafhankelijke invloed.

Van Tijn gaf in zijn vergelijkende studie een beperkte inhoud aan de begrippen "vakbond" en "succes van vakbonden". De vraag is of de definitie "verkoopkartel van arbeidskracht" wel juist is. Een verkoopkartel kan worden beschouwd als een vorm van samenwerking tussen ondernemers. Het kartel hanteert bodemprijzen om te voorkomen dat prijsonderbiedingen van individuele producenten de markt bederven en stelt eventueel op andere wijze aan de onderlinge concurrentie limieten. De benaming verkoopkartel van arbeidskracht zou impliceren dat de organisatie van arbeiders een minimumprijs voor de arbeid aan de ondernemers kan opleggen. Vakbonden zijn daar slechts in uitzonderingssituaties toe in staat. Inderdaad kan pas van vakbonden worden gesproken indien zij er naar streven als verkoopkartels te kunnen optreden, terwijl daarnaast nog andere doeleinden kunnen worden

nagestreefd, maar hun functioneren verschilt van verkoopkartels van ondernemers. Indien de definitie van Van Tijn letterlijk zou worden geïnterpreteerd, dan zou een organisatie die er niet in slaagt als verkoopkartel van arbeidskracht te worden erkend, ook geen vakbond zijn. Van Tijn laat in zijn verklarende factoren van het succes van een vakbond ruimte voor een ruimere definitie dan verkoopkartel van arbeidskracht; onder een vakbond van arbeiders wordt een organisatie verstaan die ernaar streeft als verkoopkartel van arbeidskracht te kunnen fungeren en daarnaast wellicht nog andere doeleinden tracht te bereiken. Het zal duidelijk zijn dat we bij de verklaring van het optreden van vakbonden niet alleen rekening moeten houden met het streven naar materiële verbetering, maar ook met de overige doelstellingen die worden nagestreefd.

De voor de studie van het optreden van de mijnwerkersvakbonden in de periode 1900-1940 relevante vraag is, welke invloed het nastreven van andere doeleinden dan verbetering van arbeidsvoorwaarden, bijvoorbeeld het streven van de katholieke organisatie naar behoud en versterking van het godsdienstige geloof of het streven van de algemene bond naar versterking van de socialistische beweging heeft op het materiële vakbondsstreven. Indien het materiële doel van de vakbond ondergeschikt wordt gemaakt aan andere doeleinden, die ook worden nagestreefd door werkgevers, notabelen, geestelijkheid en overheid, kan worden verwacht dat hiermee coalities worden aangegaan die - bedekt, de facto of openlijk - het streven als verkoopkartel van arbeidskracht te fungeren, kunnen doorkruisen 5).

Willen we een verklaring geven voor het optreden van de Nederlandse mijnwerkersbonden en hun mogelijke successen op het terrein van verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de periode vóór 1940, dan zal rekening moeten worden gehouden met het sociale klimaat in de mijnstreek. Anders gezegd: niet alleen moet worden onderzocht in hoeverre economische factoren de ruimte bepalen waarbinnen de mijnwerkersbonden opereerden, maar ook moet worden onderzocht welke sociale factoren bepalen in hoeverre de vakbeweging in staat was die ruimte te gebruiken. Voor een belangrijk deel wordt die "sociale ruimte" bepaald door de sociaal-structurele en sociaal-psychologische factoren uit Van Tijns analyse-model. Die factoren bepalen immers hoe sterk een vakbond zal zijn. Een van de belangrijkste verklarende factoren daarin is de mate van klassebewustzijn van de arbeiders en hun leiders. Het gaat daarbij om de vraag of en in hoeverre de onderlinge solidariteit van de arbeiders het overwicht heeft op andere sociaal-culturele bindingen. Die andere bindingen kunnen bestaan ten opzichte van de werkgever of het bedrijf, ten opzichte van de Staat of de natie, ten opzichte van het

geloof of de Kerk. Van belang voor de mate van klassebewustzijn noemde Van Tijn het algemene milieu van de omgeving waarbinnen de vakbond actief is. Vooral als het klassebewustzijn van de arbeiders nog laag is, kunnen de communicatiemogelijkheden met progressieve intellectuelen bepalend zijn voor de opbouw van een kader.

De Nederlandse mijnstreek was tegen de eeuwwisseling nog praktisch homogeen katholiek, terwijl buiten de landbouw nauwelijks werkgelegenheid bestond. In de daaropvolgende decennia is geen sprake geweest van een strijdvaardige mijnwerkersbond die werd gesteund door een meerderheid van klassebewuste arbeiders.

De sociaal-psychologische factoren uit Van Tijns analysemodel die bepalen of een vakbond in een bedrijfstak zal bestaan en hoe sterk die zal zijn, zouden derhalve in de mijnstreek per saldo negatief moeten hebben gewerkt. Het is mogelijk dat een aantal van die factoren in principe positief werkte, maar dat een sterke vakbond toch niet tot ontwikkeling kwam door de toepassing van sociale-controlemechanismen die negatief werkten op één der sociaal-psychologische factoren. Het gaat hier om het verhinderen van de ontwikkeling van klassebewustzijn tenminste op vakbondsniveau, van de arbeiders. Ook het onderdrukken van uitingen van eventueel klassebewustzijn, wellicht zelfs door repressie, moet hiertoe worden gerekend. Op de vraag waarom geen strijdbare mijnwerkersbeweging die de meerderheid der georganiseerde mijnwerkers omvatte, heeft bestaan, zijn drie antwoorden mogelijk:

- a) gezien de als gunstig ervaren arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen bestond er geen aanleiding voor telle sociale strijd;
- b) de arbeidsvoorwaarden werden niet als gunstig ervaren; de behoefte aan strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden werd echter door de werking van sociale-controlemechanismen onderdrukt;
- c) de arbeidsvoorwaarden werden niet als gunstig ervaren en er bestond behoefte aan strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden bij de arbeiders, maar sociale-controlemechanismen verhinderden de ontwikkeling daarvan.

Uiteraard kunnen alle verklaringen elkaar gedeeltelijk onderling aanvullen; het is immers mogelijk dat de ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden en de behoefte aan het collectief streven naar verbetering daarvan niet door alle arbeiders op identieke wijze werden beleefd.

In de (vrij beperkte) literatuur over de Nederlandse mijnbouw wordt vooral een accent gelegd op het eerste verklaringscomplex (a). Daarin wordt aan de rol van de ondernemer, de Katholieke Kerk en de confessionele mijnwerkersbeweging

een grote betekenis toegekend voor het ontstaan van gunstige arbeidsvoorwaarden en -verhoudingen. De te toetsen hypothesen uit deze literatuur luiden derhalve:

- A.1. De ondernemers in de Nederlandse mijnindustrie waren in principe snel bereid tegemoet te komen aan de verlangens van de mijnwerkers en hun bonden.
- A.2. De economische structuur en de economische ontwikkeling van de Nederlandse mijnindustrie waren zodanig dat relatief ruime mogelijkheden bestonden voor het aanbieden van aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden.
- A.3. De arbeiders in de mijnindustrie ervoeren hun levenspeil in vergelijking met dat van anderen in hun omgeving en in vergelijking met het eigen levenspeil in het verleden niet als slecht.
- A.4. De ondernemers in de mijnindustrie konden zich niet onttrekken aan de invloed van representanten van de Katholieke Kerk die de zijde van de mijnwerkers kozen en aan de invloed van de confessionele mijnwerkersbond en voelden zich in die situatie gedwongen aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden aan te bieden teneinde sociale strijd zoveel mogelijk te voorkomen.

Beantwoording van de hieruit voortvloeiende vragen vereist een schets van de economische ontwikkeling van de mijnindustrie teneinde de economische mogelijkheden die er bestonden voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden te bepalen voor zover die financiële consequenties hadden. Daarnaast moet de positie van de vertegenwoordigers van de Katholieke Kerk die nauw in contact stonden met de mijnwerkersorganisatie en de ondernemers worden geanalyseerd. Ook de opstelling van de ondernemers is van belang; niet alleen de door de marktsituaties, zowel op de afzetmarkt als op de arbeidsmarkt, min of meer gedwongen opstelling, maar eveneens hun mate van klassebewustzijn kan verklaren of zij bereid waren aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden aan te bieden. Tot slot is van belang in hoeverre de ondernemers het streven van de confessionele vakbeweging, verbetering van de arbeidsvoorwaarden te brengen zonder klassenstrijd, konden of moesten onderschrijven.

Voor het tweede en derde verklaringscomplex (b en c) moeten we eerst dieper ingaan op het begrip sociale controle. In zijn streven naar organisatie en verbetering van de positie van de arbeiders kan de vakbond een bedreiging vormen voor degenen wier positie en opvattingen gebaseerd zijn op de afhankelijke positie van de arbeiders. Aangezien kan worden verondersteld dat elke elite er in het algemeen in is geïnteresseerd haar positie te behouden, zal zij trachten de haar ter beschikking staande middelen in te zetten om haar positie te beschermen. De processen die hiermee ontstaan, worden in de sociologische literatuur aangeduid met het

begrip sociale controle. Daaronder worden in deze optiek alle mechanismen verstaan die gericht zijn op het behoud van de maatschappelijke machtsposities. Volgens Galtung moeten hiertoe niet alleen de mechanismen worden gerekend die zijn gericht op directe onderdrukking en repressie, maar ook de mechanismen die zijn gekenmerkt door een strategie van aanpassing en flexibiliteit. Bij dit laatste wordt bijvoorbeeld ook de strategie gerekend waarbij de heersende elite een coalitie aangaat met naar sociale verandering strevende groeperingen met het doel haar macht uiteindelijk te bewaren, desnoods door het doen van concessies en het sluiten van compromissen 6).

De Duitse socioloog Beckman heeft op basis van Galtungs theorie een aantal sociaal-psychologische hypothesen ontwikkeld dat het ontstaan van op sociale verandering gerichte bewegingen kan verklaren 7). We zullen deze hypothesen toepassen ter verklaring van het ontstaan van mijnwerkersvakbonden; daarmee kunnen we over een verklaringsmodel beschikken dat de sociaal-psychologische factoren uit Van Tijns analyse-model, die de sterkte van een vakbond bepalen, aanvult.

In Beckmans hypothesen wordt ruime aandacht geschonken aan de reactie van machthebbers op het ontstaan van een op sociale verandering gerichte beweging en dat kan met name voor de situatie in de mijnstreek van belang zijn geweest. Met de opkomst van de mijnindustrie zette de industrialisatie van Zuidoost-Limburg in en de maatschappelijke elite kon door het late tijdstip van die industrialisatie voorbereid zijn op de voor haar nadelige sociale gevolgen daarvan.

In Beckmans hypothesen speelt het begrip deprivatie een centrale rol. De theorie van de relatieve deprivatie heeft als uitgangspunt dat ontevredenheid de stimulerende factor is die mensen tot politiek handelen motiveert. Relatieve deprivatie ontstaat doordat verlangens, die ontstaan door vergelijking van de eigen situatie met die van andere personen of groepen of door vergelijking met de eigen situatie in het verleden, niet worden vervuld. In deze zin sluit dat begrip aan bij één van de sociaal-psychologische factoren in het verklaringsmodel van Van Tijn, nl. het al of niet aanwezig zijn van een proletarisch levenspeil van de arbeiders in hun eigen ogen en in die van hun omgeving en het al of niet aanwezig zijn van de herinnering aan een hoger levenspeil bij de betrokken arbeiders. Beckman voegt daar echter in zijn definitie nog een element aan toe door te stellen dat pas van relatieve deprivatie gesproken kan worden indien individuen veronderstellen dat de vervulling van hun verlangens wordt geblokkeerd 8).

Beckmans hypothesen luiden:

1. Deprivatie ontstaat als gevolg van sociale veranderingen, hetzij door verticale mobiliteit, hetzij door verbetering van de levensomstandigheden. Het voorkomen van die veranderingen zal derhalve de eerste strategie zijn die een maatschappelijke elite toepast om het ontstaan van een op sociale verandering gerichte beweging tegen te gaan. Dat impliceert overigens een min of meer statische en stabiele maatschappij, waarin geen factoren bestaan die het verwachtingsniveau van individuen verhogen.
2. Een aanvullende strategie bestaat uit de verspreiding en versterking van ideologieën die de ongelijke welvaartsverdeling en het statisch karakter van de samenleving rechtvaardigen. Een duidelijk voorbeeld hiervan levert de ideologie ter rechtvaardiging van de kaste-maatschappij.
3. In een meer dynamische samenleving met een hoge graad van mobiliteit is het ontstaan van deprivatie veel waarschijnlijker, vooral indien het geloof in gelijkheidsidealen wordt verspreid. Een mogelijkheid deprivatie tegen te gaan is het verhinderen van mogelijkheden tot vergelijking: groepen met identieke kenmerken worden van elkaar gescheiden en mogelijkheden tot onderlinge communicatie zoveel mogelijk beperkt.

Een eventueel ontbreken van (behoefte aan) strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de mijnindustrie kan met behulp van deze hypothesen als volgt worden verklaard:

- B.1. Pogingen het industrialisatieproces tegen te gaan, af te remmen en/of de sociale gevolgen daarvan te beperken waren succesvol.
- B.2. De verspreiding van opvattingen die remmend werkten op het streven naar materiële positieverbetering en het statisch karakter van de klasseverhoudingen rechtvaardigden, was succesvol.
- B.3. De mijnwerkers werden zoveel mogelijk van elkaar gescheiden en mogelijkheden tot onderlinge communicatie zoveel mogelijk beperkt.

Beckmans tweede complex van hypothesen gaat uit van de veronderstelling dat reeds sprake is van deprivatie en dat met behulp van sociale controle-mechanismen wordt getracht het ontstaan van een op sociale verandering gerichte beweging zoveel mogelijk tegen te gaan dan wel haar invloed te neutraliseren. Voor een deel overlappen deze de reeds onder A en B genoemde.

1. De eerste mogelijkheid om te voorkomen dat een op sociale verandering gerichte beweging ontstaat uit deprivatie, bestaat in de poging van elites de verspreiding en acceptatie van ideologieën te bevorderen die de oorzaak van de deprivatie bij de gedepriveerden leggen,

teneinde aldus externe attributie te verhinderen. Aan individuen worden voorts individuele oplossingen aangeboden voor hun deprivatie, hetzij door sociale mobiliteit (door betere maatschappelijke posities aan te bieden), hetzij door geografische mobiliteit.

2. Aangezien veelvuldige en intensieve interactie tussen gedepriiveerden de kansen verhoogt dat de oorzaak van de deprivatie buiten het individu wordt gezocht, moeten technieken worden toegepast die de gedepriiveerden van elkaar isoleren. De geografische afstand kan worden vergroot; daarnaast kunnen dwangmaatregelen worden toegepast om samenkomsten te verhinderen. Ook kan worden gedacht aan het verspreiden van waarden en normen die de sociale afstand tussen gedepriiveerden vergroten: elke gedepriiveerde wil immers gaarne andere gedepriiveerden een lagere sociale status toekennen dan hemzelf. Beckman noemt verder als subtielere techniek de intensivering van de contacten tussen de elite en de gedepriiveerden ("topdogs en underdogs").
 3. Beckman beschouwt het sluiten van compromissen die niet tot wezenlijke veranderingen in de machtsverhoudingen leiden eveneens als een mechanisme van sociale controle. Als voorbeeld noemt hij de sociale wetgeving van Bismarck die werd gekoppeld aan de eis tot integratie, rust en onderwerping van de arbeidersbeweging en die de spanningen tussen de klassen moest verminderen teneinde een van de oorzaken van de groei van de socialistische beweging weg te nemen.
 4. Het tegengaan van de verspreiding van ideologieën die de gedepriiveerden een verbetering van hun positie beloven, kan op verschillende manieren gebeuren. Het eenvoudigste middel is censuur; de tweede, meer subtielere methode, bestaat erin elementen uit de op sociale verandering gerichte ideologie over te nemen en te integreren in de ideologie van het establishment. Getracht moet worden de indruk te wekken dat bestaande verlangens worden bestudeerd en kunnen worden opgelost zonder dat de vorming van een op verandering gerichte organisatie daartoe noodzakelijk is.
 5. Bestaat desondanks een dergelijke organisatie, dan levert vernietiging daarvan de snelste oplossing. Dat behoort niet altijd in letterlijke zin te worden opgevat: getracht kan worden het sociale prestige van de leden en leiders daarvan te ondergraven. Coöptatie door de heersende elite van het kader is een andere oplossing.
- Het ontbreken van felle sociale strijd in de mijnstreek in de periode 1900-1940 kan met behulp van deze hypothesen eventueel als volgt worden verklaard:

- C.1. Door de maatschappelijke elite werd een ideologie verspreid en door de mijnwerkers geaccepteerd, die de oorzaak van de onvrede ten aanzien van hun arbeids- en leefomstandigheden bij henzelf legde. Daarnaast bestonden er ruime mogelijkheden tot stijging op de maatschappelijke ladder waardoor individuele oplossingen bestonden voor onvrede; eveneens bestonden ruime mogelijkheden tot verandering van werkkring hetgeen hetzelfde effect had.
- C.2. (Gedeeltelijk identiek aan B.3). De mijnwerkers werden geografisch verspreid, maatregelen werden genomen tot het voorkomen van gezamenlijk optreden van de arbeiders, mogelijkheden tot onderlinge communicatie en overleg werden beperkt en tegenstellingen binnen de groep werden bevorderd.
- C.3. (Gedeeltelijk identiek aan A.1 en A.3). De ondernemers waren bereid compromissen te sluiten teneinde de strijdbaarheid van de mijnwerkers af te remmen.
- C.4. De mogelijkheden tot het verspreiden van ideologieën die de mijnwerkers verbetering van hun positie belooften, werden in de mijnstreek beperkt. Elementen uit de socialistische ideologie werden opgenomen in de ideologie van het establishment en de suggestie werd gewekt dat de belangen van de arbeiders door de heersende klasse werden behartigd.
- C.5. Getracht werd het ontstaan van een socialistische beweging te voorkomen, c.q. het prestige van de leden en leiders daarvan te ondergraven en de leiders los te weken van hun achterban.

De voorgaande hypothesen (A, B en C) zullen in deze studie worden getoetst op hun bruikbaarheid ter beantwoording van de vraag waarom in de mijnstreek in de periode 1900-1940 geen sprake is geweest van een strijd bare mijnwerkersbeweging.

De opzet van de studie

De periode 1900-1940 wordt in deze studie ingedeeld in de subperiodes 1900-1921, 1922-1931 en 1932-1940. Die periodisering valt wat de eerste periode betreft niet samen met de conjuncturele ontwikkeling van de mijnindustrie. Zou echter ook voor die periode gekozen zijn voor een indeling op basis van de conjuncturele ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnbouw, zoals die valt af te lezen uit de ontwikkeling van de steenkolenprijzen, dan zou de eerste periode zeer verbrokken zijn: de periode 1900-1907 werd gekenmerkt door stijgende steenkolenprijzen, vervolgens zette tot 1912 een daling in. Sedert dat jaar stegen de

prijzen tot 1921 met een korte onderbreking in 1915. Derhalve is ervoor gekozen de eerste periode vrij ruim te nemen: vanaf de opkomst van de moderne mijnen tot het uitbreken van de kolencrisis in 1921.

Aan de behandeling van de drie periodes gaan enige inleidende hoofdstukken vooraf waarin de opkomst van de steenkolenmijnen wordt behandeld en verder globaal enkele ontwikkelingen voor het gehele tijdvak 1900-1940 worden geschetst.

Elk van de drie subperiodes wordt in drie delen behandeld. In elke subperiode wordt aandacht geschonken aan de aard van het arbeidsproces in de mijnen en aan de economische ontwikkeling van de bedrijfstak. Vervolgens komen de werving van arbeidskrachten, het personeelsverloop, de loonontwikkeling en de huisvesting aan de orde en wordt ingegaan op de financiële steun van de mijnindustrie en de overheid aan de kerkgenootschappen in de mijnstreek. In de laatste paragrafen van elk deel zal een beeld worden geschetst van de ontwikkeling van de vakorganisaties en van de strijd om de arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen in de mijnindustrie. Hierin wordt feitelijk het resultaat geschetst van de economische en sociale factoren die in de voorgaande hoofdstukken naar voren kwamen. Hoewel in deel II de subperiode 1900-1921 wordt behandeld, zal daarin tevens ten aanzien van het personeelsverloop, de loonontwikkeling, de huisvesting en de krachtsverhouding tussen de beide grootste vakbonden van mijnwerkers inleidend een globaal beeld worden geschetst voor de gehele periode 1900-1940. Aldus kunnen de ontwikkelingen in de betreffende subperiode worden geanalyseerd zonder de noodzaak te verwijzen naar tekstgedeelten elders in het boek.

Gezien het grote aanbod van nog niet - of nauwelijks - eerder bestudeerd archiefmateriaal zal in de laatste paragrafen van elk deel worden volstaan met een weergave van enkele belangrijke arbeidsconflicten dan wel belangrijke momenten uit het arbeidsvoorwaardenoverleg.

Tot slot wordt samengevat in hoeverre de mijnwerkersbonden tot de Tweede Wereldoorlog succesvol zijn geweest in de strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden en welke de verklarende factoren daarvoor zijn geweest.

Deel I. Inleidende hoofdstukken

De opkomst van de steenkolenmijnen

Inleiding

De Nederlandse steenkolenmijnindustrie kreeg pas na 1900 meer dan regionale betekenis. Tot in het laatste kwart van de vorige eeuw was de steenkolenwinning in Limburg voor de Nederlandse nijverheid van geen belang en werd het als een curiositeit beschouwd dat in de omgeving van Kerkrade in de eeuwenoude Domaniale Mijn steenkolen werden gewonnen. Daar kwam pas verandering in toen hoofdzakelijk buitenlandse mijnondernemingen in de laatste decennia van de vorige eeuw met het onderzoek naar de kolenvoorraad in de Limburgse bodem begonnen. Nadat door de aanleg van de Oranje-Nassaumijn in Heerlen, begonnen in 1893, werd bewezen dat uitbreiding van de kolenwinning mogelijk was, besloot de Nederlandse overheid in 1901 het grootste deel van de kolenvelden te reserveren voor Staatsexploitatie. Dat besluit zou van grote invloed worden op de sociale en economische ontwikkeling van Zuid-Limburg. In dit hoofdstuk zullen we eerst in het kort ingaan op het ontstaan van de particuliere mijnen Oranje-Nassau, Willem-Sophia, Laura & Vereeniging en Domaniale, om vervolgens aandacht te besteden aan de oprichting van het Staatsmijnbedrijf.

De oprichting van de particuliere mijnen

De aanwezigheid van steenkolen in Limburg was al van oudsher bekend. Al in de Middeleeuwen werden in de omgeving van Kerkrade steenkolen gedolven en sinds het begin van de 18e eeuw bezat de Abdij van Kloosterrade (in Rolduc) een steenkolenmijn. In de Franse tijd ging die mijn in handen van de Staat over. De dicht aan de oppervlakte en gemakkelijk te winnen kolenlagen werden beschouwd als uitlopers van het op Duits gebied gelegen Worms- en Indebekken. Als Domaniale Mijn werd de mijn van Rolduc, eerst door de Franse overheid en sinds 1815, met een onderbreking in de Belgische periode 1830-1839, door de Nederlandse Staat, geëxploiteerd. De

overige in de buurt aanwezige steenkolenlagen waren in handen van particuliere ondernemers en waren onder de naam Neuprick-Bleijerheide in concessie gegeven. Deze laatste, half op Duits gebied gelegen mijn, werd geëxploiteerd tot 1904, toen zij wegens te grote toevloed van mijnwater moest worden verlaten.

De Domaniale Mijn lag bijna op de Duitse grens; verkeersverbindingen met de rest van het land waren er niet en de produktie werd in de directe omgeving afgezet. In 1842 weigerden de Staten-Generaal gelden ter beschikking te stellen voor aanleg van een spoorlijn van Maastricht naar Aken. Toen particulieren aanboden die spoorlijn aan te leggen mits zij de Domaniale Mijn konden pachten, ging de regering daarop in. In april 1846 werd de Domaniale Mijn voor een periode van 99 jaar verpacht aan de Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij. De huurprijs was afhankelijk gesteld van de bruto- produktie van de mijn.

Sedert het midden van de vorige eeuw steeg de vraag naar steenkolen in Duitsland en België krachtig. In beide landen werd de produktie uitgebreid en bij het zoeken naar nieuwe kolenvelden viel ook het oog op Zuid-Limburg. Een Duits-Nederlandse onderneming, de "Bergwerksvereinigung voor Nederland", verrichtte sinds 1856 proefboringen in Zuidoost-Limburg. In 1860 en 1861 verwierf de onderneming op basis van de gunstige boorresultaten een tweetal concessies, genaamd Willem en Sophia 9). Tot de aanleg van een mijn kwam het echter niet. Gebrek aan kapitaal en kennis en tegenslag bij de aanleg van de schachten hadden tot gevolg dat de onderneming in 1881, toen ook een algemene crisis in de kolenindustrie intrad, failliet ging. Vooral het waterhoudende dekterrein maakte aanleg van de schachten in Zuid-Limburg bijzonder moeilijk en duur. De onderneming was inmiddels in Belgische handen overgegaan en alle bezittingen werden overgedragen aan de Belgische schuldeisers.

Ook elders in het toekomstige mijnndistrict waren inmiddels pogingen ondernomen om concessies te verwerven en schachten aan te leggen. Vooral toen de Bergwerksvereinigung had aangetoond dat de Limburgse bodem over winbare kolenreserves beschikte, steeg de belangstelling. Concessionarissen werden sinds 1873 verplicht een waarborgsom te storten die waarschijnlijk bedoeld was om speculatie met kolenconcessies tegen te gaan, maar die de exploitatie bemoeilijkte. Daarop ga ik later in. De grootste belemmering vormde echter het ontbreken van goede verkeersverbindingen. De Maas was in de zomer praktisch onbevaarbaar en ten noorden van Kerkrade bestond geen enkele spoorwegverbinding met het Duitse achterland.

Pas toen in 1893 concessie werd verleend voor de aanleg van de spoorlijn Herzogenrath-Heerlen-Sittard ontstonden reële

mogelijkheden voor de opbouw van een moderne mijnindustrie in Limburg. Uit het contact tussen H. Sarolea, de bouwer van de spoorlijn, die met dit werk in Nederlands-Indië ervaring had opgedaan, en de Duitse gebroeders Honigmann, mijnontginners en industriëlen uit Aken, kwam het initiatief voort in Zuid-Limburg concessie aan te vragen voor de winning van steenkolen in een gebied dat was vrij gekomen doordat vroegere concessies waren vervallen. Een andere groep, de "Financiële Maatschappij voor Nijverheidsondernemingen", waarin de Amsterdamsche Bank een belangrijke plaats innam, had echter hetzelfde plan. Uit de samenwerking tussen beide groepen ontstond de "N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassau te Heerlen".

In 1893 werd een concessie verworven voor kolenwinning in de buurt van Heerlen en nog in hetzelfde jaar werd met de aanleg van een eerste schacht begonnen. Met behulp van een door de gebroeders Honigmann ontwikkelde boormethode slaagde men er voor het eerst in Zuid-Limburg in de problemen van het waterhoudende dekterrein op te lossen. In 1899 kwam de Oranje-Nassaumijn in productie. In het kolenveld Carl in Schaesberg werd een tweede mijn aangelegd, de Oranje-Nassaumijn 11, die sinds 1906 steenkolen leverde. De totale oppervlakte van het ontginningsveld van de Oranje-Nassaumijn bedroeg 4.106 ha., waarmee zij de grootste particuliere mijn was.

Toen de kolen crisis in de jaren negentig voorbij was, werden ook nieuwe pogingen ondernomen om het steenkolenveld Willem-Sophia in exploitatie te brengen. De Belgische ingenieur Edmond van Diest was hierbij de grote stimulator. Het kostte hem echter bijzonder veel moeite Nederlandse kapitaalbezitters voor zijn plannen te interesseren 10). Het aandelenkapitaal van de "Société Anonyme des Charbonnages Néerlandais Willem-Sophia" van drie miljoen Belgische francs was bijna volledig in handen van Belgische en Franse ondernemers; van de 178 aandeelhouders kwam er slechts één uit Nederland 11). In 1899 werd de Belg Michel benoemd tot directeur van de nieuwe mijn en in hetzelfde jaar werd met de schachtaanleg begonnen in Kerkrade-Spekholzerheide. Dank zij toepassing van Honigmanns procedé verliep de schachtaanleg voorspoedig en in 1901 werden de eerste kolen aan de oppervlakte gebracht.

De concessies tot het ontginnen van de mijnen velden Laura & Vereeniging waren in 1867 en 1877 aan een Duits consortium verleend 12). In 1899 ging een deel daarvan over in het bezit van de Belgische maatschappij "Société Réunie Laura & Vereeniging", die op 26 juni 1899 door de "Banque d'Outremer" te Brussel was opgericht. Andere aandeelhouders waren o.a. de Keulse bankier Oppenheimer, de "Eschweiler

Bergwerksverein" (die een aantal mijnen in de buurt van Aken bezat) en een Nederlandse groep, genaamd "Vereenigd Gezelschap".

In Eijgelshoven werd in 1899 in het concessieveld Laura begonnen met het afdiepen van de schachten. De vooruitgang van het werk werd echter ernstig belemmerd door onverwachte waterdoorbraken. Pas in 1907 kon de normale steenkolenwinning hier een aanvang nemen. In het concessieveld Vereeniging, gelegen ten oosten van de Feidbiss-storing die dit veld van Laura scheidt, werd in 1921 begonnen met de aanleg van de mijn Julia. Het afdiepen van de schacht verliep toen eenvoudiger, waardoor in 1926 met de geregelde produktie kon worden begonnen.

Het besluit tot Staatsexploitatie van kolenmijnen

In het besluit tot oprichting van Staatsmijnen hebben andere dan economische overwegingen een grote rol gespeeld. Wie de literatuur over de oprichting van het Staatsbedrijf leest (13), kan dat echter slechts met moeite vaststellen. In het algemeen krijgen daar de nationaal-economische belangen de nadruk. Nederland was voor zijn kolenvoorziening afhankelijk van het buitenland. De in kartelverband werkende Duitse mijnen (het Rheinisch-Westfälisch Kohlensyndicat) beheersten de Nederlandse markt, terwijl ook de Nederlandse mijnindustrie werd opgebouwd met in hoofdzaak buitenlands kapitaal. Gevreesd werd, zo zou de redenering zijn geweest, dat de buitenlandse kapitalisten hun eigen belangen zouden laten prevaleren en vooral in tijden van kolenschaarste (oorlog) weinig moeite zouden doen de Nederlandse kolenvoorziening veilig te stellen. Alleen exploitatie door de Staat kon die garantie bieden. Zij leverde daarnaast aan de schatkist extra inkomsten. Verder zouden de consumenten kunnen profiteren omdat een groot onafhankelijk Staatsbedrijf de prijzen niet zou opjagen. Slechts terloops wordt in de literatuur een andere reden vermeld, namelijk dat alleen een zeer geleidelijke uitbreiding van de mijnindustrie in Zuid-Limburg de regio zou kunnen behoeden voor de kwalijke sociale gevolgen van een snelle industrialisatie. Het is nodig het beeld te herzien.

In Nederland waren rondom de eeuwwisseling slechts enkele insiders vertrouwd met mijnbouw. In het parlement voelde slechts een enkel kamerlid zich capabel aan een discussie hierover deel te nemen. Op het besluit tot Staatsexploitatie heeft Mgr Dr Nolens een grote, zo niet beslissende invloed gehad. Hij was naast kamerlid docent op het seminarie te Rolduc, op luttele afstand van de Domaniale Mijn en de Duitse mijnen bij Aken; hij raakte er vertrouwd met de mijnbouw.

De vrees dat een snelle industrialisatie van Zuid-Limburg kon leiden tot het ontstaan van een Borinage of Ruhrgebied en de katholieke, paternalistische Limburgse samenleving zou worden overrompeld, speelde in zijn ijveren voor een geleidelijke exploitatie van de kolenvelden door de Staat een grote rol. Volgens Ch. Ruys de Beerenbrouck, fractiegenoot van Nolens in de Tweede Kamer en eveneens een warm voorstander van geleidelijke uitbreiding van de kolenwinning, was Nolens' invloed bij het besluit tot Staatsexploitatie doorslaggevend. In de Maastrichtse gemeenteraad verklaarde Ruys in 1907: "[...] indien Zuid-Limburg aan iemand dank verschuldigd is, het toch zeker is den afgevaardigde van Venlo, den heer Dr. Nolens [...]. De heer Nolens is de man, die een zevental jaren geleden den toenmaligen Minister Lely belang deed stellen in den Zuid-Limburgschen bodem, waaraan men tot op dat oogenblik in Den Haag weinig aandacht geschonken had" 14).

Lely zelf bevestigde die uitspraak toen hij, eveneens in 1907, bekende dat "het sociaal belang van Limburg" op de besluitvorming van grote invloed was geweest 15). Schaeppman verklaarde - een maand nadat de Tweede Kamer had ingestemd met Staatsexploitatie - dat hij geen oogenblik had geaarzeld "de leiding aan mijn geachten vriend Dr. Nolens inzake de staatsexploitatie der steenkolenmijnen in Limburg te volgen" 16).

Het besluit tot oprichting van Staatsmijnen is in verschillende opzichten merkwaardig. Van de hooglopende discussies tussen voor- en tegenstanders van Staatsexploitatie die men wellicht zou verwachten, is geen sprake geweest. Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer wenste slechts een beperkt aantal afgevaardigden het woord. De socialistische vertegenwoordigers onthielden zich van commentaar; Troelstra was bij de eindstemming al vertrokken. Mijnbouw trok in Nederland nu eenmaal weinig belangstelling; het aantal deskundigen was op de vingers van één hand te tellen. Dat was in de Tweede Kamer ook merkbaar; Nolens was de enige spreker, die zich niet verontschuldigde wegens gebrek aan kennis van de materie. De overigen achtten zich eigenlijk niet competent en beperkten hun opmerkingen in het algemeen tot detailkwesties.

Nolens greep de behandeling van de begroting van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid in 189/ aan om te pleiten voor een meer systematische aanpak van de kolenwinning: "Een land, dat zijn natuurlijke bronnen niet weet te gebruiken, bewijst dat het deze niet waard is", luidde zijn veel geciteerde uitspraak. Hij wenste een einde aan de speculatie met concessie-toekenningen. Omdat hij de Mijnwet van 1810 (die de regering de bevoegdheid ontnam om onwillige concessionarissen tot exploitatie te dwingen)

verantwoordelijk achtte voor de trage ontwikkeling van de uitbreiding van de kolenexploitatie, drong hij aan op herziening van die wet. Alhoewel de kritiek op de concessionarissen niet geheel terecht was (het ontbreken van goede spoorwegverbindingen, de moeilijke gesteldheid van het dekterrein en tot voor kort de ongunstige conjunctuur waren de belangrijkste oorzaken voor de trage uitbreiding), kon Minister Lely hem antwoorden dat een herziening van de wet al in studie was genomen en dat het resultaat daarvan binnenkort kon worden verwacht. Hoezeer Lely hechtte aan de opvattingen van Nolens mag o.a. blijken uit het bezoek dat hij, vergezeld van zijn latere opvolger De Marez Oyens, nog in november 1898 aan Nolens in Rolduc bracht 17) om beter te worden geïnformeerd over de mijnbouw. Bij Koninklijk Besluit van 17 april 1899 werd de "Staatscommissie voor de Mijnen" ingesteld, welker taak was te onderzoeken of een gedeelte van de Limburgse kolenvelden van Staatswege behoorde te worden ontgonnen en zo ja, welk gedeelte daartoe moest worden bestemd en hoe de overblijvende velden onder particulieren zouden worden verdeeld. De commissie 18) liet zich voorlichten door de ingenieur der mijnen C. Blankevoort en bezocht de Domaniale Mijn in Kerkrade en de Oranje-Nassau te Heerlen. Door tussenkomst van Lely werd ook de "Königlich Preussische Bergwerkdirektion" te Saarbrücken bezocht, waar de voorzitter van genoemde directie, geheimer Bergrat Vogel, de commissie uitvoerig informeerde over de wijze, waarop de Pruisische Staat genoemde mijnen exploiteerde 19). Twee commissieleden brachten verder een bezoek aan de grootste particuliere mijn in het Ruhrgebied, de mijn Consolidation in Schalke.

In haar rapport, dat al op 23 augustus 1900 verscheen, adviseerde de commissie circa 1/3 gedeelte van het terrein, waarin de aanwezigheid van kolen op dat moment bekend was, te reserveren voor exploitatie door de Staat en het overige gedeelte aan particulieren in concessie te geven. De mijncommissie had zich niet expliciet uitgesproken over de vraag of Staatsexploitatie wenselijk was. Wél gaf zij een beschouwing over de "economisch-technische geschiktheid" van de Staat om als mijnexploitant op te treden. In het pleidooi voor Staatsexploitatie was de vrees voor te grote invloed van buitenlands kapitaal een belangrijk element. Drie voordelen werden met name naar voren gebracht:

1. de financiële baten voor de schatkist;
2. de gunstige invloed op het prijspeil en
3. het sociale element: door geleidelijke uitbreiding van de kolenexploitatie zou een overstroming door buitenlandse arbeidskrachten kunnen worden voorkomen.

Aangezien het laatste argument in de verdere besluitvorming zo'n belangrijke rol zou spelen, zullen we er dieper op

ingaan. Uitgaande van negen mijnen van gemiddeld 500 ha. terreinoppervlakte en een jaarproduktie van 250.000 ton steenkolen per schacht, werd gerekend op circa 9.000 arbeiders. Volgens de commissieleden was het aanbod van arbeidskrachten in Limburg "voorshands" te gering om aan die vraag te voldoen 20).

Hoewel werd verwacht dat de duizenden Limburgse arbeiders die in Duitsland werkten, bij de verdere ontwikkeling van de mijnindustrie in Limburg zouden komen werken, zou het arbeidsvraagstuk volgens de commissie moeilijk blijven. "Men zal in gebrek aan arbeiders kunnen voorzien, of door uit de bestaande bevolking, en hen die zich gaandeweg komen vestigen langzamerhand, eene krachtige mijnwerkersbevolking te vormen, of door werkkrachten in den vreemde aan te werven. Het eerste systeem is in Saarbrücken gevolgd en heeft daar op de sociale toestanden een gunstigen invloed uitgeoefend, door dat het een gezeten en aan deze streek nauw verbonden mijnwerkersbevolking heeft doen ontstaan. De weg van aanwerving van vreemde werkkrachten, veelal Polen en Italianen, is in Westfalen op grote schaal toegepast en heeft aldaar toestanden geboren doen worden, welke op moreel en maatschappelijk gebied verre van gunstig zijn te noemen.

Met het oog op de sociale toestand in Zuid-Limburg zal het zaak zijn het Staatsbedrijf op beperkte schaal te beginnen en slechts geleidelijk uit te breiden" 21).

De vraag of de vrees voor een overstroming door Poolse en Italiaanse arbeiders reëel was, is niet afdoende te beantwoorden 22). Wel is duidelijk, dat de tegenstelling tussen het Saar- en Ruhrgebied in te felle kleuren werd geschilderd. De commissieleden hadden zich veel uitvoeriger door de directie van de Duitse Staatsmijnen laten voorlichten dan door particuliere mijndirecties. Dat werd ook door haar opdracht verlangd.

In het wetsontwerp, dat in januari 1901 door Lely werd ingediend, werden in tegenstelling tot het advies van de mijncommissie alle op dat moment bekende kolenvelden gereserveerd voor Staatsexploitatie. Lely was van mening dat de argumenten, die pleitten vóór Staatsexploitatie, hierdoor aan kracht wonnen. In de memorie van toelichting werden vooral nationaal-economische motieven genoemd: de zekerheid dat de Nederlandse belangen voorop zouden staan, werd alleen door Staatsexploitatie gegarandeerd.

De behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer vond op 1 mei 1901 plaats. Daarbij bleek dat de afgevaardigden, met uitzondering van Nolens en De Savornin Lohman, zich nauwelijks hadden verdiept in de materie. Die constatering is belangrijk, omdat het duidelijk maakt dat een vrij kleine groep van deskundigen grote invloed had op de besluitvorming. De eerste spreker, de katholieke De Ras uit Maastricht,

benadrukte dat hij zich eigenlijk te weinig competent achtte om over het wetsontwerp te oordelen 23): de tijd had ontbroken er een diepgaande studie van te maken. De Ras had niet helemaal ongelijk toen hij Lely verweet erg veel haast achter de zaak te zetten. Op 23 augustus 1900 verscheen het rapport van de mijncommissie; in de Troonrede van dat jaar werd de wet op de Staatsexploitatie aangekondigd en op 24 januari 1901 bereikte het wetsvoorstel de Kamer. Toch zou De Ras niet tegen het wetsvoorstel stemmen, omdat de kolenmijnbouw snel moest worden uitgebreid. Die gedachtengang was bij meer kamerleden te bespeuren en was van invloed op hun houding jegens Staatsexploitatie. De geringe kennis van de ontwikkeling van de steenkolenmijnbouw in Nederland bracht hen ertoe te veronderstellen, dat de particuliere exploitanten geen serieuze bedoelingen hadden en vooral uit speculatieve overwegingen boringen hadden verricht en dat de Staat derhalve de zaak maar moest overnemen. Die opvatting is ook in de literatuur vrij algemeen terug te vinden, maar verdient nader te worden gezien.

Natuurlijk waren er speculanten onder de concessie-aanvragers, maar de trage ontwikkeling van de mijnbouw in Limburg kon hen moeilijk worden verweten. Zoals gezegd, werden de grootste hinderpalen voor een snelle exploitatie gevormd door het ontbreken van goede verkeersverbindingen in en naar het oostelijk deel van Zuid-Limburg en door de gesteldheid van het dekterrein boven de kolenlagen. Pas toen de spoorweg Sittard-Heerlen-Herzogenrath was aangelegd en Honigsmann had bewezen dat men door een nieuwe boormethode in sterk waterhoudende bodem schachten kon aanleggen, waren de grootste belemmeringen weggenomen. De conjuncturele ontwikkeling was eveneens van grote invloed op de pogingen tot ontsluiting van de kolenvelden; de conjuncturele opleving rondom de eeuwwisseling deed de belangstelling voor kolenexploitatie overal stijgen 24).

In de discussie wie of welke omstandigheden verantwoordelijk waren voor de late ontwikkeling van de kolenmijnbouw in Nederland werd over het hoofd gezien dat de Staat zelf daaraan voor een belangrijk deel debet was. Des te merkwaardiger was het dat diezelfde Staat met het argument, dat de particulieren in gebreke waren gebleven, Staatsexploitatie verdedigde. In de concessies, die na 1873 waren uitgegeven, werden voor de eerste keer slotbepalingen opgenomen waarin de concessiehouders werden verplicht tot het storten van waarborgsommen. Vermoedelijk was die maatregel een gevolg van wat in de pers werd genoemd de "onkunde van den toenmaligen pas benoemden ingenieur der mijnen, den eenigen technischen ambtenaar die den Staat toen in dienst had en die deze bij de wet [Mijnwet van 1810] niet voorgeschreven dwangbepaling waarschijnlijk

ontleend heeft aan het contract der Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij [...]" 25).

De Belgische mijn ingenieur Dumont, volgens Raedts de eerste die de aandacht vestigde op de toekomstmogelijkheden van de kolenmijnindustrie in Limburg, schreef al in 1877 dat de kwestie van de waarborgsommen een vreemde zaak was. De Mijnwet schreef waarborgsommen niet voor. Volgens Dumont was die maatregel nadelig voor de ontwikkeling van het nieuwe kolenbekken en te wijten aan de onbekendheid van de Nederlandse overheid met de mijnbouw 26). In België, Frankrijk en Duitsland voerden de regeringen, aldus Dumont, een geheel andere politiek. Van de mogelijkheid om concessies vervallen te verklaren, maakten de regeringen van deze landen geen gebruik, omdat het niet in exploitatie brengen van een kolenveld door een groot aantal factoren kon worden veroorzaakt en speculatieve overwegingen daarbij een te verwaarlozen rol speelden. Dumont adviseerde de Nederlandse regering "deze nieuwigheid" te laten varen.

Dat gebeurde echter niet. In 1890 verviel een aantal concessies (George, Oranje, Willem III, Prins Frederik, Aurora, Noordster, Avondster, Voorwaarts en Crescendo) wegens het niet storten van de waarborgsommen. In 1893 werd daarop concessie verleend voor het veld Oranje-Nassau, dat hoofdzakelijk was samengesteld uit een aantal vervallen concessies.

De kolenmijnbouw werd in Limburg in zijn ontwikkeling niet belemmerd door de concessie-aanvragers of -houders, maar vooral door de overheid. Vijftientig nieuwe concessieaanvragen waren in 1895 ingediend. De overheid deed echter geen enkele uitspraak over een mogelijke toewijzing daarvan. Daarover geïnterpelleerd, antwoordde Minister Heemkerk in 1899 dat sedert de afscheiding van België de kennis van het mijnrecht in Nederland verloren was gegaan en men zich dus eerst opnieuw op de studie daarvan had moeten toeleggen 27). Op dezelfde dag echter dat minister Lely de "Staatscommissie voor de mijnen" instelde, werd een wetsontwerp ingediend om de concessies - die naar het oordeel van de regering niet krachtig genoeg ter hand werden genomen - vervallen te verklaren. Dat de kamerleden de schuld van de trage ontwikkeling bij de particuliere ondernemers legden, was dus niet zo vreemd, te minder omdat genoemde Staatscommissie de aanleg van de mijn Laura in verband bracht met de indiening van dat wetsontwerp. De regering ging zelfs nog een stap verder en stelde dat, wanneer de concessies niet vervallen waren verklaard, van de herleving van de mijnindustrie niets terecht zou zijn gekomen 28).

De aanleg van de Oranje-Nassaumijn en het grote aantal concessieaanvragen bewees dat die opmerking niet terecht werd gemaakt. De Ras was van mening dat bij Lely de angst

voor overstrooming door vreemde arbeidskrachten doorslaggevend was geweest in het besluit het gehele kolenveld te reserveren voor Staatsexploitatie. "Bij het bestemmen van het gehele beschikbare terrein tot Staatsmijneveld, is vooral van gewicht de overweging, dat het plotseling in het leven roepen van nieuwe particuliere mijnbouwondernemingen, een groote stoornis zou kunnen teweegbrengen in de sociale verhoudingen der arbeidersbevolking" 29), verklaarde De Ras. Hij vroeg zich echter hardop af of de Minister met de schildering van het gevaar van een Pools-Italiaans Zuid-Limburg de zaken niet overdreef. Circa 9.000 Limburgers vroegen immers jaarlijks een nationaliteitsbewijs aan om in Duitsland te kunnen gaan werken. Volgens De Ras zou uit die groep gemakkelijk het personeel voor de mijnen kunnen worden gerecruteerd.

De tweede spreker, de anti-revolutionair De Waal Malefijt, vond het eveneens moeilijk verantwoorde uitspraken te doen over de kwestie. Vooral een grotere onafhankelijkheid tegenover het "Rheinisch-Westfälisch Kohlensyndicat" en lagere kolenprijzen pleitten voor Staatsexploitatie. Aan de andere kant vreesde hij dat Staatsexploitatie duur zou zijn en het kolenveld te klein om de macht van de syndicaten te breken. Bovendien zou naar zijn mening de particuliere mijnexploitatie het nationale belang niet direct in gevaar brengen: in oorlogstijd kon de export immers worden verboden.

Het grootste bezwaar had De Waal echter tegen de geringe schadevergoeding die aan de boorders werd toegekend. Na een lange opsomming van bezwaren van juridische aard gaf hij te kennen toch vóór Staatsexploitatie te zijn. Alleen op die manier kon de komst van vreemde arbeiders ("die op den algemeenen socialen en morelen toestand van de Limburgsche plattelandsbevolking een niet gewenschte invloed zullen hebben") 30) worden tegengegaan.

Nolens begroette het wetsvoorstel met volledige instemming. Hij was er vooral over verheugd dat door een ruime werkgelegenheid in Zuid-Limburg de arbeiders niet langer genoodzaakt waren naar Duitsland te trekken 31). Waarom vreemde arbeidskrachten moesten worden geweerd, bracht hij slechts terloops ter sprake; zij zouden "meestal zooals het bij ervaring in dit mijnndistrict voldoende bekend is, niet van de rustige elementen [zijn]". Dat argument zou in de toekomst door voorstanders van Staatsexploitatie voortdurend worden herhaald; wie vóór een geleidelijke en beheerste industrialisatie was, benadrukte tegelijk dat buitenlanders van minder allooi waren dan de autochtone mijnwerkers. De uitbreiding van de mijnindustrie diende te zijn afgestemd op het aanbod van inheemse arbeidskrachten. Dat Staatsexploitatie de Staatskas zou spekken, achtte Nolens van minder belang. Belangrijker was dat alleen een geleidelijke

exploitatie van de kolenvelden door Staatsmijnen kon garanderen dat de komst van buitenlandse mijnwerkers naar Limburg beperkt zou blijven. Particuliere mijnexploitanten zouden immers de groei van hun bedrijven niet afstemmen op het aanbod van Nederlandse arbeidskrachten maar zich laten leiden door winstverwachtingen 32).

De Savornin Lohman (vrij-anti-revolutionair) was de derde spreker die zich "niet bevoegd" verklaarde te spreken over de doelmatigheid van exploitatie door het Rijk 33). Hij beriep zich op de "uitvoerige en belangrijke redevoering" van Nolens. De vrij-liberaal Pijnappel voegde daaraan weinig toe.

Lely's verdediging van het wetsontwerp wekt de indruk dat hij datgene wat hij later als doorslaggevend voor Staatsexploitatie beschouwde, nl. het verhinderen van de komst van vreemde arbeiders, in de Kamer liever niet op de voorgrond wilde plaatsen. Daarvoor in de plaats noemde hij het Nederlands economisch belang bij de kolenexploitatie doorslaggevend. De argumenten, die hij daarvoor aandroeg, waren echter niet erg overtuigend en ten dele tegenstrijdig. Indien de Staat de zekerheid zou hebben ook in crisistijden (oorlog) over de eigen kolen te kunnen beschikken, was Lely bereid, zo zei hij, de concessies aan particulieren te laten. Tegelijk erkende hij dat "het gevaar, dat er op zeker oogenblik te weinig kolen zullen zijn, niet groot is". In normale omstandigheden was dat gevaar inderdaad volledig atwezig. Engeland, Duitsland en België hadden een overproductie, waar Nederland door zijn gunstige geografische positie uitstekend van profiteerde 34).

Lely wenste een nationale kolenproductie, die evenredig zou zijn aan het nationaal verbruik 35). Dat kon nauwelijks als argument voor Staatsexploitatie worden gehanteerd; juist omdat de particuliere exploitanten de productie snel wilden verhogen, werd immers besloten tot Staatsexploitatie, die veel geleidelijker zou zijn. Bovendien kon de vraag worden gesteld hoe een eigen industrie in staat zou moeten zijn een positie op de binnenlandse markt te verwerven als, zoals Lely erkende, haar natuurlijk afzetgebied direct over de grenzen lag.

De winsten die een Staatsbedrijf opleveren aan de schatkist, noemde Lely slechts een secundair voordeel. Meer belang hechtte hij daarentegen aan wat in zijn woorden het "sociale belang" voor de provincie Limburg heette. Gevreesd moest worden dat de particuliere exploitanten in korte tijd 25 nieuwe mijnen zouden openen. Als gevolg daarvan zou de provincie worden overstroomd met "allerlei buitenlanders", waardoor een sociale chaos zou ontstaan.

Het wetsontwerp werd zonder hoofdelijke stemming door de Tweede Kamer aangenomen, de Eerste Kamer nam het met 36

tegen 5 stemmen aan. Behalve in de kringen van concessie-aanvragers, direct belanghebbenden en de regionale pers, had de kwestie bijzonder weinig aandacht getrokken. Op 24 juni 1901 verscheen de Wet betreffende de exploitatie van Staatswege van steenkolenmijnen in Limburg in het Staatsblad.

De aanleg van de Staatsmijnen

Nadat in juni 1901 was besloten tot Staatsexploitatie van kolenmijnen, werd in mei 1902 het Staatsmijnbedrijf opgericht en in oktober 1903 in het voormalige mijnveld Ernst te Schaesberg begonnen met de schachtaanleg voor de mijn Wilhelmina. Omdat in dat veld al verscheidene verkennende boringen waren verricht en de betreffende kolenvelden al gedeeltelijk werden geëxploiteerd, was het besluit om in deze velden de eerste mijn aan te leggen, vrij logisch. Bovendien was bekend dat de kolen hier minder diep lagen dan in de overige velden van het Staatsbedrijf, hetgeen de schachtaanleg waarschijnlijk voorspoedig zou doen verlopen. In 1906 kwam de mijn in exploitatie. De voorbereidingen voor de tweede Staatsmijn namen door de beperkte kennis over de ligging van de kolenvelden aanzienlijk meer tijd in beslag. Eerst nadat een vijftal boringen was verricht, werd de plaats voor aanleg van de Staatsmijn Emma in Hoensbroek bepaald. In mei 1908 werd hier met de schachtaanleg begonnen en vijf jaar later kwam de Emma in exploitatie. De keuze voor de Staatsmijn Hendrik viel op een plaats bij Rumpen in de gemeente Brunssum, waar in 1911 met schachtaanleg werd begonnen. In 1917 kwam dit bedrijf in exploitatie. In circa tien jaar tijd zijn aldus drie Staatsmijnen in exploitatie genomen. Die vrij trage ontwikkeling werd door de onbekendheid met de kolenvelden in de hand gewerkt, maar zeker ook door het ontbreken van voldoende autochtone mijnwerkers. Ongetwijfeld zouden particuliere exploitanten niet alleen Nederlanders hebben aangetrokken en zich bij de ontwikkeling van de mijnen meer hebben laten leiden door commerciële overwegingen. Geschiedde de exploratie en exploitatie van de Staatsmijnenvelden vrij langzaam, de ontwikkeling van de afzonderlijke Staatsmijnen gebeurde, mede door het ontbreken van de tegenslagen waarmee de particuliere exploitanten als gevolg van de minder gunstige geologische verhoudingen in hun kolenvelden werden geconfronteerd, vrij snel. Zoals tabel 1 aantoont, overtrof de produktietoename van Staatsmijn Wilhelmina die van alle particuliere mijnen 36).

Tabel 1. Produktie in tonnen van de Limburgse mijnen,
aangelegd sedert 1893

Aantal jaren na be- gin van aanleg	Oranje- Nassau- mijn I	Oranje- Nassau- mijn II	Mijn Willem	Mijn Laura & Veree- niging	Staats- mijn Wilhel- mina
	begin van de aanleg in:				
	oktober 1893	mei 1898	maart 1899	juli 1900	oktober 1903
1	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	-
3	-	-	23.723	-	3.172
4	-	-	40.624	-	31.371
5	-	-	34.768	7.826	78.693
6	44.136	4.297	84.660	12.707	141.829
7	143.166	10.593	88.980	78.931	192.049
8	119.276	45.858	104.337	156.380	246.031
totaal	306.578	60.748	377.092	255.844	693.145

De Oranje-Nassaumijnen in Franse handen

In 1908 veranderden de Oranje-Nassaumijnen van eigenaar. Het ijzerbekken van Lotharingen was in de voorafgaande jaren tot ontwikkeling gekomen en de snel uitbreidende hoogovenindustrie was niet steeds verzekerd van voldoende en regelmatige aanvoer van cokes. De steenkolenmijnen in Lotharingen en het Saargebied konden aan de vraag niet voldoen, waardoor de Lotharingse staalproducenten trachtten elders hun behoefte te dekken.

De Ruhrkolenmijnen beheersten de cokesmarkt; daarnaast leverden de Duitse producenten rondom Aken eveneens cokes van goede kwaliteit, maar hun produktie was te gering voor de toenemende vraag van het Luxemburgs-Lotharings industriebekken. Uit opsporingen was inmiddels gebleken dat het noordelijk deel van het Zuidlimburgse kolenbekken voor cokesfabricage geschikte steenkolenlagen bevatte. Het

grootste deel van die velden was gereserveerd voor exploitatie door de Staatsmijnen, maar van het nog niet ontsloten noordelijk deel van de Oranje-Nassauconcessie werd verwacht dat het een aanzienlijke voorraad vetkolen zou bevatten, voldoende om een cokesfabriek te bouwen.

Die verwachtingen bracht het Franse De Wendelconcern 37) in 1908 ertoe het aandelenpakket van de familie Honigmann over te nemen. Het zwaartepunt in de ontwikkeling van de Oranje-Nassaumijnen kwam derhalve voortaan te liggen op verkenning van het Noordveld, waar een nieuwe mijn, de Oranje-Nassau-mijn III, zou worden aangelegd. In december 1912 was men zo ver dat met de schachtaanleg kon worden begonnen. In 1917 kwam de Oranje-Nassau-mijn III in produktie; de aibouw bleef beperkt tot de voor cokesfabricage geschikte vetkolen. Na enkele jaren bleek echter dat de kolenvelden veel te weinig cokeskolen bevatten voor de bouw van een cokesfabriek. In de jaren twintig bleef de produktie gering; een voor de Oranje-Nassau-mijn III bestemde luchtschacht werd onder de naam Oranje-Nassau-mijn IV omgebouwd tot een bescheiden produktieschacht.

Teneinde alsnog de beschikking te verkrijgen over kolen die geschikt waren voor de cokesproduktie liet het De Wendelconcern vervolgens zijn oog vallen op de gasrijke kolen van de Staatsmijnen. In 1921 werd het voorstel gedaan de Oranje-Nassaumijnen aan de Staat te verkopen voor 50 miljoen gulden, min of meer in ruil voor een langdurig contract voor de levering van de uitmuntende cokeskolen van Staatsmijn Emma 38). De regering vond de prijs, op advies van de directie van de Staatsmijnen, echter veel te hoog. Weliswaar waren er economische en sociale voordelen verbonden aan de uitbreiding van het Staatsmijnbedrijf met de grootste particuliere mijnen, maar instandhouding van de onderlinge concurrentie zou volgens de Staatsmijndirectie eveneens economische, sociale en technische voordelen opleveren.

De veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking en de loop der bevolking in de mijnstreek, 1900-1940

Samenstelling van de beroepsbevolking

Volgens de beroepstelling van 1899 werkte dat jaar in de provincie Limburg 44,3% van de beroepsbevolking in de landbouw 39). Het gemiddelde cijfer voor geheel Nederland bedroeg 29,6%; het gemiddelde voor de provincie Limburg

overtrof dat van alle andere provincies, met uitzondering van Drenthe en Zeeland. Tien jaar later was het aandeel van de agrarische bevolking in de Limburgse beroepsbevolking gedaald, maar beliep het toch nog 41% 40). De werkgelegenheid in de industrie steeg in die periode van 31,7% tot 34,8%, zodat Limburg, tien jaar nadat de eerste "nieuwe" mijn, de Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, haar produktie was begonnen, nog steeds een agrarische provincie was. Niettemin waren in deze jaren in de mijnstreek reeds belangrijke verschuivingen in de samenstelling van de beroepsbevolking opgetreden.

In Heerlen werkte in 1909 nog slechts 16,8% van de beroepsbevolking in de landbouw, terwijl dat in 1899 nog 31,7% was geweest. De werkgelegenheid in de industrie was gestegen van 30,4% tot 47,6%. In 1909 werkten 1.348 van de 2.062 Heerlense industrie-arbeiders in de mijnen. In het stadje Kerkrade, dat al sedert de Middeleeuwen een mijnwerkersbevolking kende, werkte in 1909 slechts 5,6% van de beroepsbevolking in de landbouw en was liefst 72,5% werkzaam in de industrie. Het was de enige gemeente in Limburg waar al vóór de eeuwwisseling het grootste deel van de mannelijke beroepsbevolking een bestaan vond in de mijnindustrie. In Kerkrade, dat bij de volkstelling van 1899 meer inwoners telde dan een van de overige gemeenten in de mijnstreek (9.389 tegen 6.312 in Heerlen en 6.903 in Sittard), was de beroepsstructuur vrij eenzijdig geconcentreerd op de mijnbouw. De ongunstige ligging op de grens en het ontbreken van redelijke verkeersverbindingen met de rest van de provincie leidden tot een sterke oriëntatie op Aken, waar honderden arbeiders werk vonden in de mijnen en andere industrieën. Uit de beroepstellingen (zie tabel 2) blijkt, dat de relatieve betekenis van de landbouw in de gehele mijnstreek vooral na 1909 sterk daalde. In 1909 al vormden de mijnwerkers de grootste beroepsgroep in de oostelijke mijnstreek, terwijl in 1930 meer dan de helft van de mannelijke beroepsbevolking in de mijnen werkte 41). Het onderscheid in ontwikkeling tussen oostelijke mijnstreek, het gebied rond Heerlen, en westelijke mijnstreek, het gebied rond Geleen, werd veroorzaakt door de reservering van de westelijke kolenvelden voor de Staatsmijnen. De particuliere mijnen waren alle geconcentreerd in de oostelijke mijnstreek en waren al vóór de eeuwwisseling met de opbouw van hun bedrijven begonnen. De Staatsmijnen begonnen pas in de Eerste Wereldoorlog met de aankoop van terreinen voor de mijn Maurits in Geleen. In de westelijke mijnstreek bleef de landbouw tot in de jaren twintig de grootste werkgever; meer dan de helft van de beroepsbevolking kon in 1909 tot de agrariërs worden gerekend; in de oostelijke mijnstreek was dat toen al gedaald tot 25%. In de daaropvolgende periode nam het belang van de mijnbouw ook in

de westelijke mijnstreek toe, zonder overigens dezelfde grote betekenis te verwerven als in de oostelijke mijnstreek. Immers, in de oostelijke mijnstreek werkten in 1909 al meer personen in de mijnbouw dan in 1930 in de westelijke mijnstreek het geval zou zijn.

De gehele mijnstreek bezat uiteindelijk in 1930 een vrij eenzijdige economische structuur: niet alleen de landbouw maar ook de dienstensector verschaftte aan een geringer percentage van de beroepsbevolking werk dan in 1909. Naast de mijnbouw was geen andere belangrijke industrie tot ontwikkeling gekomen; wel was een groot aantal kleinere toeleveringsbedrijven ontstaan dat direct afhankelijk werd van de conjuncturele ontwikkeling in de mijnindustrie 42). Voor vrouwen bestond in 1930 nauwelijks werkgelegenheid in de mijnstreek.

Tabel 2. Samenstelling van de beroepsbevolking in de mijnstreek naar beroepssector, 1909-1947 (in %) 43)

Gemeente	Landbouw			Diensten			Industrie		
	1909	1930	1947	1909	1930	1947	1909	1930	1947
Heerlen	16,8	2,8	2,5	25,6	23,8	31,8	51,5	73,4	65,7
Kerkrade	5,6	2,1	2,9	21,9	12,7	22,9	72,5	85,2	74,2
Hoensbroek	38,4	2,5	2,4	18,1	14	22	43,5	83,5	75,6
Brunssum	41,9	2	1,5	31,2	27,3	27,3	26,8	88,4	71,2
Geleen	54,9	8	4,3	14,9	19,5	19,5	30,2	77,7	76,2
Oostelijke mijnstreek	25	6,1	5,4	22,4	16,6	24,1	52,6	77,3	70,5
Westelijke mijnstreek	51,3	20,5	13,6	23,2	18,5	23,4	25,5	61	63

Loop der bevolking

De uitbreiding van de mijnindustrie had ingrijpende gevolgen voor de demografische ontwikkeling van de mijnstreek. Tot het midden van de jaren twintig vond toename van de werkgelegenheid en de bevolking vooral plaats in het oostelijk deel. Pas sedert 1925 zette ook in het westelijk deel een krachtige groei in. Terwijl de bevolking in de westelijke mijnstreek van 1900 tot 1920 toenam met 49%, werd de bevolkingsomvang in de oostelijke mijnstreek in die periode verdrievoudigd.

Tabel 3. Ontwikkeling van de bevolkingsgroei in de mijnstreek, 1900-1938

Gemeente	1900	1909	1920	1930	1938
Heerlen	6.646	11.021	33.014	46.505	50.581
Kerkrade	9.619	15.666	27.817	36.855	37.288
Hoensbroek	1.262	1.565	8.082	13.946	13.177
Brunssum	1.206	1.446	10.194	16.275	15.758
Geleen	2.559	2.901	4.610	12.435	15.128
Oostelijke mijnstreek	40.274	55.304	121.792	169.648	172.871
Westelijke mijnstreek	29.462	32.520	43.921	62.457	69.974
Totale mijnstreek	69.736	87.824	165.713	232.105	242.345

De geforceerde expansie van de kolenmijnindustrie in de jaren van kolenschaarste (1915-1920) leidde tot een stormachtige groei van de bevolking in de gemeenten van de oude mijnstreek. In Heerlen verdrievoudigde de bevolkingsomvang in de jaren 1909-1920, Hoensbroek en Brunssum groeiden nog veel sterker.

Vóór 1920 was de oostelijke mijnstreek een belangrijk expulsiëgebied. Sedert de jaren tachtig van de vorige eeuw bood de landbouw onvoldoende werkgelegenheid en zochten duizenden arbeiders werk in de zich snel uitbreidende industrie rondom Aken. De Duitse steenbakkerijen boden in de zomermaanden aan vele Limburgers werk, waardoor jaarlijks een massale uittocht niet alleen uit de dorpen direct aan de grens, maar tot uit de Maasdorpen toe plaatsvond.

Het geboortecijfer, dat in de oostelijke mijnstreek aan het einde van de vorige eeuw iets meer dan 30 promille bedroeg, steeg in de periode 1906 tot 1920 vrij regelmatig tot 40 promille, om vervolgens te dalen; na 1930 werden lagere cijfers genoteerd dan aan het begin van deze periode. Voor een verdere analyse van de bevolkingsgroei zijn geboorte-, sterfte- en migratiecijfers in de volgende tabel samengevat.

Tabel 4. Geboorte, sterfte en migratie in de oostelijke
mijnstreek, 1886-1940

Tijdvak	Geboorte pro mille	Sterfte pro mille	Geboorte- overschot	Migratie- overschot	Migratie- overschot pro mille
1886-1890	31,1	20,1	1763	- 1417	- 8,8
1891-1895	33,2	22,5	1817	+ 238	+ 1,4
1896-1900	35,8	19,9	2932	+ 725	+ 3,9
1901-1905	38,5	20,2	3864	+ 3198	+ 15,2
1906-1910	40,4	18,8	5514	+ 5739	+ 22,5
1911-1915	39,6	14,9	8171	+ 15728	+ 45,4
1916-1920	34,9	14,0	10598	+ 20042	+ 39,5
1921-1925	36,5	10,4	16261	+ 11282	+ 18,1
1926-1930	31,9	9,1	17566	+ 9654	+ 12,6
1931-1935	26,9	7,3	16803	- 12843	- 15,0
1936-1940	24,4	7,2	14828	- 8009	- 9,3

Het sterftecijfer vertoonde aanvankelijk een geringe, sinds 1905 echter een sterkere daling. Het migratie-overschot nam in de periode 1911-1920 explosief toe tot niet minder dan 40 à 45 pro mille, terwijl daarna, sinds 1920, een daling optrad die, ten gevolge van het groot aantal ontslagen in de depressiejaren, in de periode 1931-1940 omsloeg in een vertrekoverschot.

De toename van de bevolking leidde tot urbanisatie. De volgende cijfers illustreren dat verschijnsel.

Tabel 5. Concentratie van bevolking in de gehele mijn-
streek, 1900-1935

Bevolkingsaandeel van de gemeenten met:	1900	1920	1935
minder dan 5.000 inwoners	67,1%	40,3%	29,9%
5.000 tot 10.000 inwoners	32,9%	7,6%	8,6%
10.000 tot 20.000 inwoners		14,9%	24,9%
20.000 tot 50.000 inwoners		37,2%	15,8%
50.000 tot 100.000 inwoners			20,8%
totaal	100 %	100 %	100 %

De mijnstreek kende in 1900 nog geen enkele gemeente met méér dan 10.000 inwoners; twintig jaar later was al meer dan de helft van de bevolking in een dergelijke gemeente woonachtig. In 1935 was de bevolkingsconcentratie verder toegenomen en woonde 61,5% van de bevolking in gemeenten met meer dan 10.000 inwoners. Dat betekende overigens niet dat de gemeenten in de mijnstreek ook een homogeen stedelijk karakter hadden verworven.

Integendeel, juist door de nieuwbouwwijken voor de mijnwerkers (de zogenaamde "kolonies") over het landschap te verspreiden, groeiden de verschillende dorpen weliswaar langzaam aaneen, doch behield de mijnstreek een overwegend landelijk karakter met een vrij chaotische aanblik. Van geconcentreerde huisvesting van duizenden mijnwerkers dicht bij de mijnen was geen sprake. In de jaren dertig woonde 87% van de mijnwerkers in de oude of nieuwe mijnstreek. Ongeveer 70% was - in 1937 - werkzaam in de Staatsmijnen. Uit de verdeling van deze laatste arbeiders over de verschillende gemeenten blijkt dat het grootste deel (van 62% bij de Maurits tot 80% bij de Wilhelmina) in de omgeving van de mijnen woonde. Op grotere afstand, van 4 tot 6 km, woonde tussen de 12% en 20% van de arbeiders, terwijl 8% tot 26% op meer dan 6 km van het bedrijf woonde. De grootste mijn, de Maurits, telde het hoogste percentage arbeiders op de grootste afstand van het bedrijf. In het algemeen gold dat hoe kleiner en ouder het bedrijf was, hoe méér arbeiders in de directe omgeving woonden.

De bevolkingsconcentratie in grotere gemeenten was dus vooral kenmerkend voor de oude mijnstreek. In de nieuwe mijnstreek was dit veel minder het geval, omdat ten gevolge van de latere opkomst van dit industriegebied de recrutering van arbeiders uit kleinere dorpen werd vergemakkelijkt door de opkomst van het autobusvervoer.

Een opvallend gevolg van de industrialisatie was de toename van het aantal allochtonen in de mijnstreek. Volgens de volkstelling van 1899 was 70,1% van de inwoners in de mijnstreek geboren in hun woongemeente en 18,9% in een andere Limburgse gemeente. Slechts 1,8% kwam uit een andere Nederlandse provincie; 8,9% kwam uit het buitenland. Deze laatste groep werd voor een belangrijk deel gevormd door de zogenaamde gestichtsbewoners, bewoners van reeds langer gevestigde kloosters in de mijnstreek 44). De niet-Limburgers in de mijnstreek waren hoofdzakelijk ambtenaren en spoorwegpersoneel. Door de mijnindustrie werd een belangrijk aantal buitenlandse mijnwerkers en beambten aangetrokken die vooral in de opbouwfase van de mijnen door hun beroepservaring onmisbaar waren. Zoals de tabellen 62 en 63 (zie bijlage) aantonen, schommelde het percentage buitenlanders in de

mijnindustrie tussen 15,8% (1918) en 32% (1930). Een deel van de Duitse arbeiders bleef in Duitsland wonen en pendelde elke dag op en neer: vooral in het begin van de jaren twintig was het tengevolge van de inflatie in Duitsland voor deze arbeiders aantrekkelijk daar te blijven wonen en in de Nederlandse mijnen harde guldens te verdienen.

Volgens de beroepstelling van 1930 bedroeg het percentage buitenlanders op de gehele mannelijke beroepsbevolking in de oude mijnstreek 26,3% en in de nieuwe mijnstreek 10,8% (45). Voor Heerlen bedroeg dat cijfer 27,3% en voor Kerkrade 27,5%. Terwijl de mijnen in de oude mijnstreek min of meer genoodzaakt waren veel buitenlanders aan te trekken, slaagde de Staatsmijn Maurits te Geleen erin autochtone arbeiders uit de kleinere dorpen aan te trekken, zodat het aantal buitenlanders hier beperkt bleef. In 1930 telde de oude mijnstreek 13.349 buitenlanders onder de mannelijke beroepsbevolking, terwijl dat aantal in de nieuwe mijnstreek beperkt bleef tot 1.949 man. De in meerderheid ongehuwde arbeiders, die naar de mijnstreek trokken, behoorden tot een groot aantal verschillende nationaliteiten, maar Duitsers namen onder hen getalsmatig de eerste plaats in. Tot 1931 nam het aantal buitenlanders in de mijnen toe. In dat jaar was 43,9% van de arbeiders in Limburg geboren; het aandeel van het totaal aantal Nederlanders onder de mijnwerkers was 68,1%. Verder was 19,4% afkomstig uit Duitsland, 3,2% uit Polen en werd 2,9% tot de Zuidslaven gerekend. De overigen waren afkomstig uit Oostenrijk, Tsjechoslowakije, Italië, Hongarije, Frankrijk, Rusland en Roemenië. Sinds 1931 daalde het aantal buitenlanders (die gedurende de depressie als eersten voor ontslag in aanmerking kwamen) van 11.680 in 1931 tot 4.900 in 1936.

Het aantal Nederlanders, woonachtig in de mijnstreek en buiten de provincie Limburg geboren, is na 1899 alleen bekend voor de grotere gemeenten in de regio. De cijfers voor Heerlen en Kerkrade tonen aan dat het aantal allochtonen in beide plaatsen, maar vooral in Heerlen, sterk was toegenomen. Het aantal niet in Limburg geboren in Heerlen overtrof sinds 1920 zelfs het aantal autochtonen.

Tabel 6. Aantal inwoners woonachtig in Heerlen en Kerkrade, geboren in en buiten Limburg, 1899, 1920 en 1930

Jaar	Kerkrade				Heerlen			
	in Limburg		buiten Limburg		in Limburg		buiten Limburg	
	geboren abs.	in %	geboren abs.	in %	geboren 46) abs.	in %	geboren abs.	in %
1899	7.677	81.8%	1.712	18.2%	5.564	87.8%	768	12.2%
1920	17.659	69.2%	7.855	30.8%	15.796	49.9%	16.476	50.1%
1930	24.779	67.5%	11.926	32.5%	21.264	45.3%	25.653	54.7%

Op godsdienstig gebied was rondom de eeuwwisseling sprake van een grote homogeniteit in de mijnstreek. In de oude mijnstreek was in 1899 99,3% van de bevolking rooms-katholiek, in de westelijke mijnstreek 98,1%. Op een totale bevolking van 68.763 mensen telde men slechts 825 niet-katholieken 47).

De toename van het percentage niet-katholieken in de mijnstreek vond in de daaropvolgende periode plaats in de grotere gemeenten in de oostelijke mijnstreek. De volgende tabel toont aan dat ook in dit opzicht de wijzigingen in de samenstelling van de bevolking in de westelijke mijnstreek minder spectaculair waren dan in de oostelijke mijnstreek.

Tabel 7. De toename van het aantal niet-katholieken in de mijnstreek in % van de totale bevolking, 1899-1930

Gemeente	1899	1909	1920	1930
Brunssum	0.0	0.0	27.2	26.3
Heerlen	2.5	9.2	24.2	21.0
Kerkrade	0.5	2.7	6.1	8.5
Geleen	0.0	0.1	1.8	4.2
Gehele oostelijke mijnstreek	0.7	3.9	13.5	14.7
Gehele westelijke mijnstreek	1.9	2.0	3.5	6.7

Het aantal protestanten nam vooral toe door de vestiging van Nederlanders uit het noorden van het land. Mede door de beambten, die door de Staatsmijnen werden aangetrokken, steeg het aantal niet-katholieken in de mijnstreek van 4.261 in 1910 tot 11.821 in 1920 en 20.410 in 1930 48).

De economische ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie, 1900-1940

Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een globaal beeld geschetst van de economische ontwikkeling van de mijnindustrie in de jaren 1900 tot 1940. Het is niet de bedoeling de economische geschiedenis van deze bedrijfstak in deze studie in extenso te behandelen. De opzet is een beeld te schetsen van de conjuncturele ontwikkeling, de marktpositie van de Nederlandse steenkolen en de concurrentieverhoudingen teneinde de ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden en de strijd voor verbetering of handhaving daarvan te kunnen plaatsen. Na een globaal overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen zal voor de afzonderlijke periodes 1900-1921, 1921-1930 en 1930-1940 dieper op de verschillende economische aspecten worden ingegaan.

Productie, verbruik en afzet van steenkolen in de periode 1900-1940

Nederland was vóór de Eerste Wereldoorlog voor zijn kolenvoorziening praktisch volledig aangewezen op het buitenland 49). De Nederlandse kolenproductie kwam in deze jaren langzaam op gang en werd voor meer dan 70% naar het naburige buitenland verkocht. Het binnenlandse kolenverbruik steeg minder snel dan de import die voor een niet onbelangrijk deel doorvoer van steenkool uit Duitsland was. Zoals ook in latere jaren, was die import bijzonder wisselvallig.

De Eerste Wereldoorlog bracht een radicale verandering in de marktverhoudingen: de import daalde van 14,2 miljoen in 1913 tot 1,4 miljoen in 1918 en de uitvoer daalde in deze jaren van 6,1 miljoen ton naar 0,01 miljoen ton. In Nederland heerste in de jaren 1914 tot 1921 kolenschaarste; was in 1913 voor binnenlands verbruik ruim 10 miljoen ton kolen beschikbaar, in 1918 was dat gedaald tot krap 5 miljoen ton.

De Nederlandse mijnen werden door uitvoerverboden verplicht hun gehele produktie binnenlands af te zetten.

De periode van kolenschaarste was voor de Nederlandse mijnen een gouden tijd. Terwijl zij vóór de oorlog de grootste moeite hadden met hun beperkte aanbod een plaats te verwerven op de fel omstreden binnenlandse kolenmarkt, trad met het wegvallen van de Duitse hegemonie op deze markt een periode in waarin alleen tekorten aan arbeidskrachten en grond- en hulpstoffen belemmerend konden werken op de verhoging van de produktie en de atzet. De prijzen stegen tot recordhoogten en de vrij jonge mijnindustrie maakte, ondanks de prijszetting door de overheid,abelachtige winsten.

De Nederlandse kolenproduktie bedroeg in 1913 1,9 miljoen ton; in de oorlogsjaren kwam een einde aan de politiek van geleidelijke opvoering van de produktie en was sprake van een geforceerde expansie; in de jaren 1914-1920 nam de produktie net zo snel toe als in de twintig jaar vóór de oorlog.

De kolenschaarste in Nederland hield aan tot in het najaar van 1920. De verkoopprijs van kolen daalde vanaf dat moment bijzonder sterk; de bezetting van het Ruhrgebied leidde echter in 1923 tot een tijdelijke opleving, evenals dat in 1926 het geval was als gevolg van de grote Engelse mijnwerkersstaking. De internationale overproduktie was de belangrijkste oorzaak van de bijna permanent dalende prijzen; deze werd nog in de hand gewerkt doordat de mijnen door rationalisatie en mechanisatie trachtten de kostprijs te verlagen. Vooral door verhoging van de arbeidsproduktiviteit, produktieverhoging, concentratie van de winning en produktie van de meest winstgevende kolensoorten, slaagden de mijnen erin het rendement op een redelijk peil te houden. De opbrengst per ondergrondse arbeider werd in deze periode aanzienlijk verhoogd en bedroeg in 1929 al het dubbele van die in 1920. De invoer van kolen was in 1921 ruim driemaal zo hoog als in 1918, maar bereikte na de Eerste Wereldoorlog toch nooit meer het peil van vlak vóór de oorlog. Terwijl de mijnen vóór de oorlog slechts met moeite een marginale positie op de binnenlandse markt wisten te verwerven, was hun positie in de oorlogsjaren versterkt. Het invoersaldo, dat in 1913 de binnenlandse produktie meermalen overtrof, bedroeg in 1924 nog slechts iets meer dan de helft van die produktie. Vooral de Staatsmijnen trachtten na 1920 de eenmaal op de binnenlandse markt verworven positie te behouden, terwijl de particuliere ondernemingen in sterkere mate hun produkten op de vaak profijtelijker buitenlandse markten probeerden af te zetten.

Sinds 1924 overtrof de produktie van de Staatsmijnen die van de gezamenlijke particuliere mijnen en toen de grootste Staatsmijn, Staatsmijn Maurits in Geleen, in 1925 in

produktie werd genomen, overvleugelden de Staatsmijnen de particuliere mijnen steeds meer. Werd in 1921 door Staats- en particuliere mijnen ieder circa 2,1 miljoen ton steenkolen geproduceerd, in 1939 produceren de Staatsmijnen 7,8 miljoen ton tegenover 5 miljoen ton door de particuliere mijnen. Terwijl de particuliere mijnen naast eigenlijke steenkolen alleen steenkoolbriketten produceerden, en daardoor slechts een beperkt assortiment van produkten konden aanbieden, produceerden de Staatsmijnen niet alleen magere kolen voor huishoudelijk gebruik, maar ook briketten en cokes voor industrieel gebruik en het verkeer en werd sinds het begin van de jaren dertig een chemische industrie opgebouwd. Vooral de cokesproduktie van de Staatsmijnen was uiterst lucratief en droeg ertoe bij dat de verliezen, die het Staatsmijnbedrijf in de depressiejaren leed, beperkt bleven. De Nederlandse produktie steeg tot de depressiejaren ononderbroken, terwijl de invoer pas in 1926 tijdelijk het peil van 1920 bereikte. In 1926 bedroeg de produktie ruim het dubbele van die in 1920. Ook in de daaropvolgende jaren werd de produktie gestaag uitgebreid. Zelfs in de depressiejaren werd de produktie slechts in geringe mate ingekrompen; in 1936 werd slechts 2,7% minder kolen gewonnen dan in 1930. De bijna permanente uitbreiding van de kolenproduktie in Nederland overtrof die van alle belangrijke produktielanden. De Nederlandse kolenproduktie bedroeg in 1913 16% van die van 1929, tegen 85% voor België, 94% voor Duitsland, 112% voor Engeland, 65% voor Frankrijk, 98% voor Polen en ten slotte 93% voor de USA.

Toen de conjunctuur in 1929 omsloeg, daalde het kolenverbruik in bijna alle landen, zij het in Nederland minder dan elders. Terwijl (vooral in Duitsland en Engeland) al sinds het begin van de jaren twintig mijnen werden stilgelegd en de produktie vooral sedert 1924 werd beperkt, bleven de Nederlandse mijnen de produktie uitbreiden; in 1931 is deze circa 12% hoger dan in 1929.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat de mijnen in Limburg sedert de Eerste Wereldoorlog - ongeacht de conjuncturele ontwikkeling - slechts één middel voor ogen hadden om hun marktpositie te versterken: door uitbreiding van de produktiecapaciteit de kost- en verkoopprijzen te verlagen.

De gemiddelde afzetprijzen uit de periode van kolenschaarste werden daarna nooit meer bereikt; zelfs in de jaren 1937 en 1938 lagen de gemiddelde verkoopprijzen slechts op circa 1/3 van het peil van 1920. Vooral dank zij de extreme verhoging van de produktie per arbeider per werktijd bedroegen de loonkosten per ton steenkolen in 1937 en 1938 echter nog maar circa 25% van die van 1920.

De Nederlandse mijnen werden in de depressiejaren geconfronteerd met importbeperkende maatregelen in het buitenland en drongen er bij de Nederlandse regering herhaaldelijk op aan de invoer van steenkolen in Nederland te beperken. Sinds 1934 is niet langer sprake van een volledig open kolenmarkt. In korte tijd verhoogden de Nederlandse mijnen het produktieniveau weer tot het niveau van vóór de depressie. De vooroorlogse maximumproduktie werd in het voor de mijnen uiterst profijtelijk jaar 1937 bereikt met ruim 14 miljoen ton kolen. Gedurende de jaren 1935-1939, de jaren waarin contingentering van de invoer van kracht was, trokken de kolenprijzen weer langzaam aan, zij het dat zij nog onder het gemiddelde peil bleven van de tweede helft van de jaren twintig.

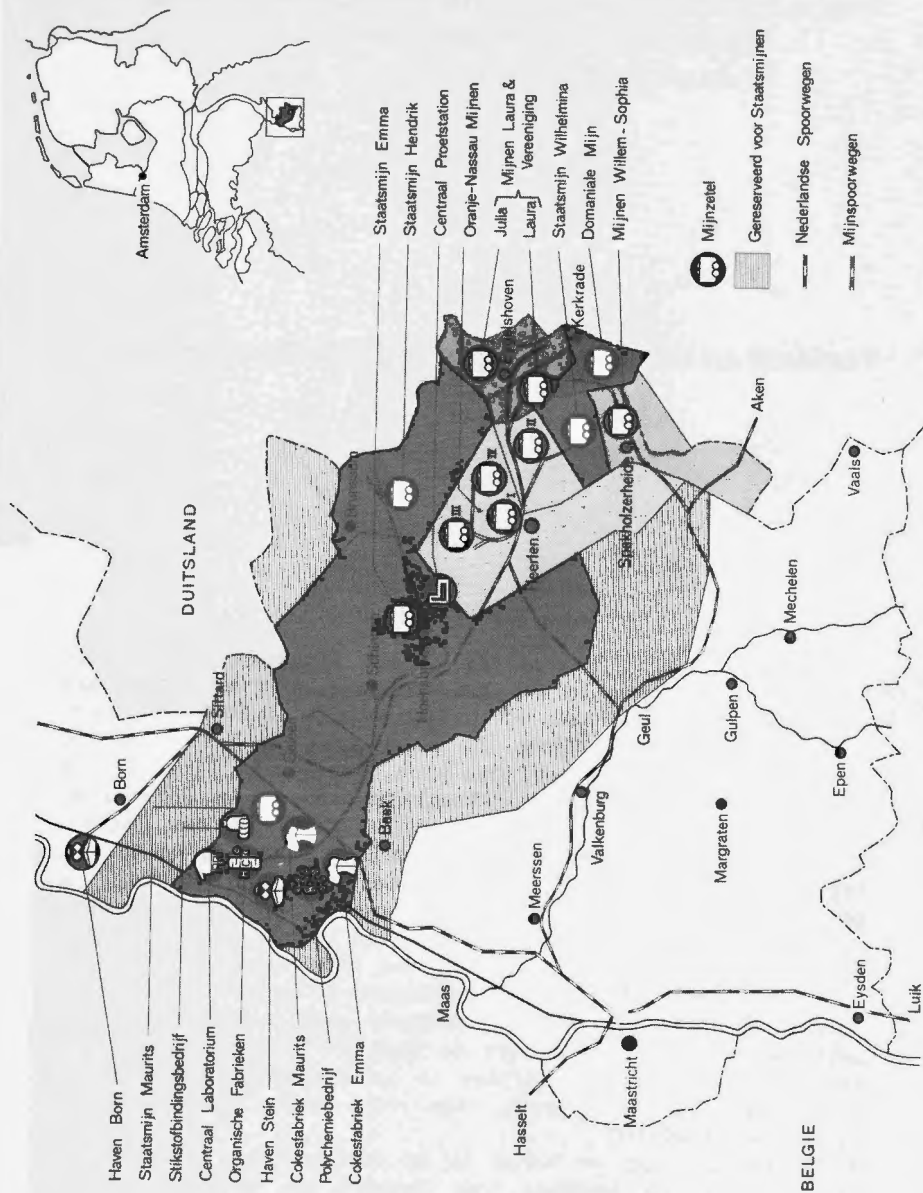
Door de contingentering werden de marktverhoudingen in Nederland gestabiliseerd zonder dat de invoer drastisch werd beperkt. Die stabilisatie kwam in het prijsniveau tot uitdrukking: terwijl elders goedkopere kolen verkrijgbaar waren, wisten de producenten door de contingentering de goedkopere kolen van de markt te houden.

Deel II. Economische en sociale ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie in de periode 1900-1921

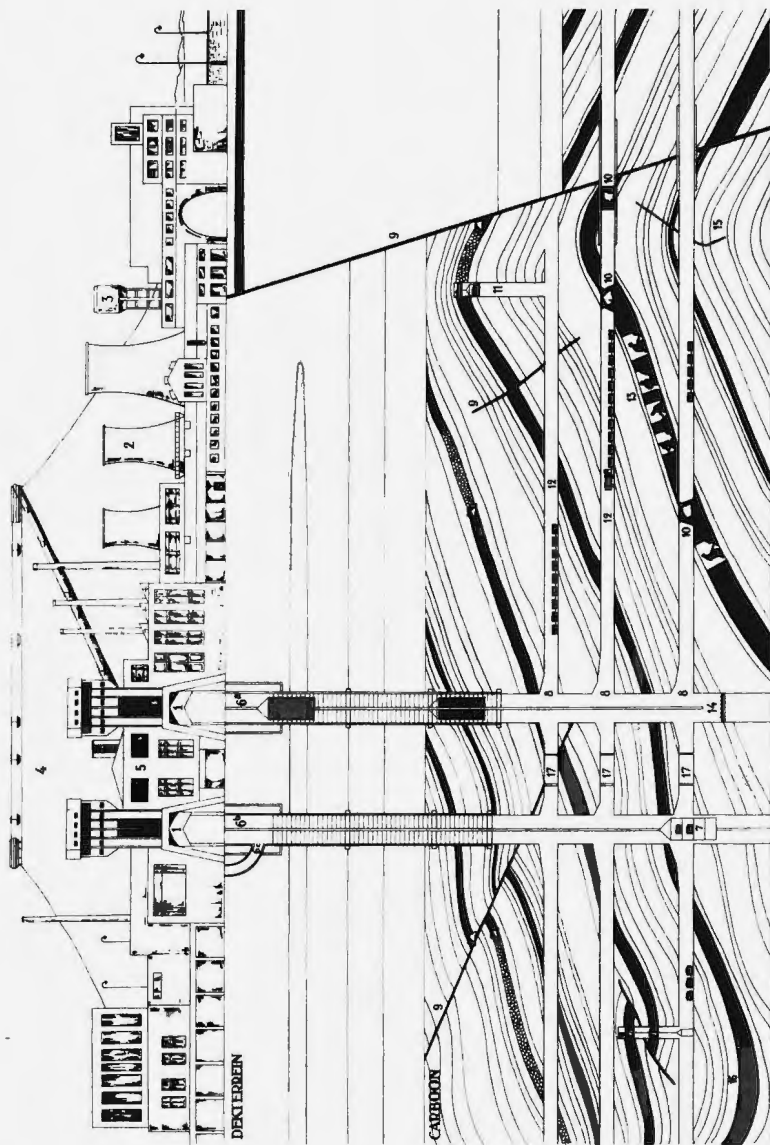
Techniek en arbeidsorganisatie in de mijnen vóór 1921

Afbeelding 1 geeft een schets van de ligging van het Limburgse kolenbekken. In het zuidoosten is dit verbonden met het kolenbekken van Aken en in het westen sluit het aan bij het Kempische kolenbekken. De kolenlagen in het westelijk deel van Zuid-Limburg bevinden zich, door de helling van het carboon, onder een dikker dekterrein dan die in het oostelijk deel. Zo bedraagt de gemiddelde dikte van het dekterrein onder de plaats waar de Domaniale Mijn lag 40 meter, terwijl de Staatsmijn Maurits bij Geleen een dekterrein van gemiddeld 300 meter had 1). Het noordelijk en westelijk deel van het Limburgse kolenbekken kon als gevolg van dat dikke dekterrein pas in ontginning worden genomen nadat de techniek van het maken van beviesschachten door honderden meters dik waterhoudend dekterrein tot ontwikkeling was gekomen. Mede in verband met de hoge kosten van de beviessmethode kregen de Staatsmijnen in het westelijk deel van het kolenbekken de beschikking over vrij grote aaneengesloten concessieterreinen.

De bewegingen van de bodem in de Carboon- en Permperiodes leidden tot de vorming van breuken en overschuivingen waardoor de kolenlagen in de bodem plotseling konden ophouden om zich op een andere hoogte weer voort te zetten. Ook trof men steile plocien aan in de steenkolenlagen. Zo waren de mijnen Laura en Julia onderling gescheiden door de grote Feldbiss-storing, die een gemiddelde spronghoogte had

Afbeelding 1. De concessiegebieden van de Nederlandse Steenkolenmijnen.

- 1 Schachtbok
- 2 Koeltoren
- 3 Watertoren
- 4 Steenstort
- 5 Electrische centrale
- 6a Intrekkende schacht
- 6b Uittrekkende schacht
- 7 Koolen
- 8 Laadplaats
- 9 Storingen
- 10 Grondgalerij
- 11 Opbraak
- 12 Steengang
- 13 Pijler
- 14 Veiligheidsvloer
- 15 Zadel
- 16 Korn
- 17 Luchtdeuren

Afbeelding 2. Doorsnede van steenkolenmijn.

van 200 meter; die storing doorsneed het exploitatieveld van de mijn Hendrik en bereikte hier spronghoogten van liefst 350 meter.

De dikte van de kolenlagen in de Limburgse bodem varieert in het algemeen van 60 cm tot circa 2 meter, hoewel incidenteel ook dikkere lagen werden aangetroffen.

Teneinde de kolenlagen te bereiken, worden door de jongere aardlagen schachten aangelegd, meestal twee (zie afbeelding 2). De schachten dienen voor het vervoer van personeel en kolen, voor de luchtverversing, het afvoeren van water en voor verschillende andere leidingen.

Op verschillende hoogten worden vanuit de schachten vrijwel horizontale gangen aangelegd. Nabij de schacht bevinden zich de laadplaatsen voor de kolenwagens, de paardenstallen, later locomotievenloodsen, de pompenkamer, magazijnen en werkplaatsen. Ter ontginning van een steenkolenlaag zijn twee op verschillende hoogten liggende gangen noodzakelijk; de bovenste dient primair voor de luchtafvoer, de onderste voor het kolentransport. Van deze steengangen worden zijgangen naar de kolenlagen aangelegd (galerijen). De kolenlagen liggen min of meer hellend tussen deze galerijen. Teneinde de kolenlaag te ontginnen wordt tussen twee galerijen een gang door de kool aangelegd. In deze doortochten (pijlers genaamd) wordt het eigenlijke produktieve werk verricht.

De kolenwinning in de Nederlandse steenkolenmijnen gebeurde tot in de jaren twintig voor een groot gedeelte met de hand. De kolen werden met een houweel losgeslagen door houwens die met enkele hulparbeiders samenwerkten 2). Deze kleine groepen, "Kameradschaften" genaamd, werkten relatief zelfstandig. Van een permanent toezicht door opzichters, "Steigers" genaamd, was geen sprake.

De kolenlagen liepen zelden horizontaal en waren veelal gestoord of doorgroeid met stenen. De houwens sloegen een deel van de onderste kolen zodanig weg dat een grotere hoeveelheid kolen naar beneden viel. Aangezien alleen de kool werd ontgonnen, waren de pijlers, de gangen waarin werd gewerkt, vrij laag; het gevolg was dat de arbeiders veelal zittend en soms zelfs liggend in verkrampde houdingen moesten werken.

Losse kolen werden door leer- of hulphouwens in de kolenwagens geschept. Leer- of hulphouwens waren jongere arbeiders die onder toezicht stonden van houwens en hen behulpzaam waren bij alle voorkomende arbeid. Net als de houwens werkten zij in accoord. Zodra zij de nodige kennis en ervaring hadden opgedaan, konden zij tot houwer worden bevorderd. Gemiddeld duurde dat twee à drie jaar.

Het transport van de kolenwagens werd verzorgd door de sleepers. Zij vervoerden de met kolen of stenen geladen wagens

van de werkplaatsen in de pijlers naar de hoofdgalerijen en schachten en brachten lege wagens mee terug. In de hogere gangen werd gebruik gemaakt van paarden die verscheidene kolenwagens konden trekken. Arbeiders die vóór hun komst naar de mijnen geen enkele ervaring met ondergrondse mijnarbeid hadden, werden eerst sleper. Ook zij werkten in accoord en ontvingen een basisloon dat was gebaseerd op hun geschiktheid en lichaamskracht. Hun lonen werden per half jaar verhoogd mits zij geschikt waren en blijf gaven van goed gedrag. Na twee à drie jaar ervaring kon de bevordering tot leerhouwer plaatsvinden. Arbeiders vanaf 16 jaar konden ondergronds worden geplaatst; na twee jaar sleper en twee jaar leerhouwer te zijn geweest, konden mijnwerkers houters worden, derhalve vanaf hun twintigste jaar.

Behalve met het houthouwen en vervoeren van kolen en stenen waren de ondergrondse mijnwerkers belast met nog een aantal andere werkzaamheden, zoals het voorbereidend werk. Daartoe moeten niet alleen de werkzaamheden worden gerekend voor de eigenlijke inrichting van de mijn, zoals de schachtaanleg, maar alle dagelijkse werkzaamheden die gericht waren op verdere uitbreiding. Permanent werden nieuwe verbindingsgangen aangelegd, gestut en van rails voorzien, werden ontkoolde gedeelten ondersteund of gevuld met stenen teneinde bovengrondse verzakkingen te voorkomen en werden maatregelen genomen in het kader van de veiligheid.

De arbeidstijd in het ondergrondse bedrijf bedroeg sinds 1906 8 uur. Gewerkt werd in drie ploegen: van 's morgens 6.00 uur tot 14.00 uur, van 14.00 uur tot 22.00 uur en van 22.00 uur tot 6.00 uur. De arbeiders werden afwisselend in ochtend-, middag- en nachtdiensten geplaatst. De kolenwinning was geconcentreerd in de ochtend- en middagdiensten, terwijl de nachtdienst voornamelijk werd gebruikt voor voorbereidings- en reparatiewerkzaamheden. Het eigenlijke verblijf in de mijn bedroeg overigens méér dan 8 uur: de werkgevers gingen, net als die van de mijnen in het buitenland, van de stelling uit dat de 8-urige arbeidsdag gebaseerd moest zijn op de effectieve werktijd ondergronds. Het vervoer naar de werkplaatsen en de pauzes waren daarbij niet inbegrepen.

De mechanisatie van de kolenwinning was vóór 1914 nog beperkt. Sedert 1907 werden proeven genomen met door perslucht of electriciteit aangedreven boorhamers, maar pas na de Eerste Wereldoorlog zou dit het belangrijkste werktuig van de houters worden. In 1908 werden ondergronds de eerste benzinelocomotieven ingezet, die langzamerhand de paarden zouden gaan vervangen. De Oranje-Nassaumijn I voerde in 1909 de eerste, 60 meter lange, schudgoot in. De schudgoten zouden in de jaren twintig en dertig het werk van de slepers voor een belangrijk deel overnemen.

Vóór 1914 was de ondergrondse arbeid derhalve voornamelijk handarbeid die werd verricht door zelfstandig werkende ploegen.

De ondergrondse arbeid stelde hoge eisen aan de fysieke kracht en het uithoudingsvermogen. Zij gaf de arbeiders echter een zekere mate van bevrediging door de eisen die zij aan het inzicht en de vaardigheid stelde. De ondergrondse arbeiders werkten bijna allen in accord. Hun loon was afhankelijk van de hoeveelheid kolen die de "Kameradschaft" leverde. Aangezien bij de kolenwinning nooit sprake kon zijn van identieke arbeidsomstandigheden, was het niet gemakkelijk de akkoordlonen vast te stellen. De geologische omstandigheden konden wisselen: de hardheid van de kool, de dikte van de kolenlagen, de watertoevloed en de temperatuur. Ook de samenstelling van de werkploegen was, vooral vóór de Eerste Wereldoorlog, niet constant. Door het relatief grote personeelsverloop was het een komen en gaan van nieuwe arbeidskrachten met meer of minder ervaring in de mijnbouw. Halfmaandelijks werd tussen de opzichter en de voorman van de akkoordploeg, die overigens niet altijd door de arbeiders zelf werd gekozen maar door de opzichters werd aangewezen, "onderhandeld" over de vaststelling van het accord voor de volgende twee weken. De belangentegenstelling tussen de opzichter, die veelal van hogerhand kreeg te horen tegen welke prijs de kool moest worden geleverd en die derhalve weinig onderhandelingsruimte had, en de arbeiders, leidde vaak tot conflictsituaties. De grote vraag naar ervaren arbeidskrachten leidde er vooral vóór 1914 herhaaldelijk toe dat volledige werkploegen in dergelijke situaties ontslag namen om hun geluk elders te beproeven.

Onder de bovengrondse arbeiders, die ook tot de mijnwerkers werden gerekend, bestonden veel beroepsgroepen. De terrein-arbeiders, stortrijders (werkzaam bij het laden, lossen en vervoeren van de kolen), stokers, machinisten en handwerkers zoals smeden, timmerlieden, metselaars en bankwerkers, waren ingedeeld in drie categorieën: geschoolden, geoefenden en ongeschoolden. Meestal werkten de bovengronders tegen dagloon. Arbeiders vanaf 14 jaar konden bovengronds worden geplaatst. De jongste arbeiders werden meestal te werk gesteld aan de zogenaamde leesband. Hierop werden de kolen gestort voor een eerste selectie: de grootste stenen werden met de hand van de transportband gehaald om naar de steenberg te worden vervoerd. De werktijden bovengronds waren langer dan ondergronds: vóór 1914 10 uur.

De economische ontwikkeling van de Nederlandse mijnindustrie in de periode tot de Eerste Wereldoorlog

De periode tussen circa 1895 en 1914 was voor de kolenmijnbouw in het algemeen vrij gunstig. De vraag naar kolen steeg bijna voortdurend en als gevolg daarvan werd de productiecapaciteit in alle landen uitgebreid. Dat ging overigens in een dergelijk snel tempo dat al vóór de oorlog sprake was van overcapaciteit. Groot-Brittannië werd in deze periode als grootste kolenproducent ter wereld verdrongen door de Verenigde Staten, die hun productie vervijfvoudigden. Die in Groot-Brittannië nam met slechts 80% toe; Duitsland verviervoudigde zijn productie.

De opkomst van Duitsland ging vooral ten koste van Engeland. Tot circa 1870 werden de Duitse kolenlagen nog maar op zeer bescheiden schaal geëxploiteerd. Terwijl Groot-Brittannië in 1873 130 miljoen ton produceerde, was dat in het Ruhrgebied nog slechts 12 miljoen ton. In 1913 was de productie in het Ruhrgebied echter gestegen tot 114 miljoen ton, terwijl zij in Engeland toen 292 miljoen ton bedroeg. In tegenstelling tot Engeland was in Duitsland sprake van een hechte samenwerking tussen de, in het algemeen vrij grote, producenten. In Nederland werden de gezamenlijke Ruhrkolen-producenten (het Rheinisch-Westfälisch Steinkohlensyndicat, RWKS) vertegenwoordigd door de Steenkolen-Handelsvereniging (SHV). Omstreeks 1900 had het Duitse syndicaat circa 75% van de Nederlandse markt in handen; de rest kwam voor 2/3 uit Engeland en voor 1/3 uit België. Het Duitse aandeel in het binnenlandse verbruik is niet te berekenen omdat een deel van de geïmporteerde kolen werd doorgevoerd.

De Nederlandse kolenproductie was vóór 1914 nog bescheiden; de mijnen bevonden zich praktisch alle nog in het stadium van aanleg. De totale netto-steenkolenproductie van alle mijnen bedroeg in 1913 nog geen twee miljoen ton; dat kwam overeen met circa 19% van het binnenlandse steenkolenverbruik. De excentrieke ligging van de mijnen ten opzichte van de rest van het land en de hoge transportkosten naar het noorden bevorderden dat een belangrijk deel van de productie in het buitenland werd afgezet. De tabellen 9 en 10 geven daarvan een overzicht.

Tabel 8. Produktie, import en export van steenkolen in
Nederland in duizenden tonnen, 1895-1914

Jaar	Produk- tie	Invoer ¹⁾	Uitvoer	Invoer- over- schot	Beschik- baar voor ge- bruik	Produk- tie in % van het ver- bruik
1895	127	4.464	354	4.111	4.237	3
1896	138	4.842	458	4.384	4.522	3
1897	150	5.096	388	4.708	4.858	3
1898	150	5.252	739	4.513	4.663	3
1899	213	5.315	780	4.534	4.747	4
1900	320	6.075	1.080	4.995	5.315	6
1901	311	5.468	582	4.886	5.197	6
1902	391	5.776	1.098	4.678	5.068	8
1903	458	6.465	1.468	4.997	5.455	8
1904	447	7.185	1.764	5.421	5.868	8
1905	487	8.332	2.817	5.516	6.002	8
1906	549	8.342	2.352	5.990	6.539	8
1907	723	9.347	3.266	6.081	6.804	11
1908	908	8.362	2.294	6.068	6.976	13
1909	1.121	9.651	3.399	6.252	7.373	15
1910	1.305	10.554	4.295	6.259	7.565	17
1911	1.495	11.605	5.056	6.549	8.044	19
1912	1.747	12.774	5.491	7.283	9.030	19
1913	1.902	14.256	6.139	8.117	10.020	19
1914	1.983	11.779	4.437	7.342	9.325	21

1) Invoer = steenkolen, cokes en steenkoolbriketten en
bunkerkolen.

Bron: A. de Graaff, p. 128.

In 1908, toen de kolenprijzen begonnen te dalen, trachtten de Duitse kolenbezitters - zoals steeds wanneer de afzet op de binnenlandse markt stagneerde - compensatie te vinden in verhoging van de export. Ook in het buitenland was de vraag naar kolen echter gedaald, waardoor de Ruhrkolen slechts tegen uiterst lage prijzen konden worden geplaatst. De "Handelskammer" van Bochum merkte in zijn jaarverslag over 1910 op, dat de export weliswaar aanzienlijk was gestegen, maar dat de produktiekosten op ongeveer gelijk niveau lagen als de verkoopprijzen of deze zelfs overtroffen 3). Ofschoon

Tabel 9. Produktieomvang, verkoop en prijs Nederlandse kolen, 1906-1914 1)

Jaar	Hoeveelheid gedolven kolen in tonnen	Hoeveelh.verk.kolen totaal in ton- nen	waarvan naar het buitenl.	Verkoop buitenl in % tot. verk. 2)	Gemidd. verkoop- prijs
1906	564.138	498.301		70%	5,73
1907	722.824	647.272	468.954	72.5%	7,19
1908	908.201	853.294	589.450	69%	7,11
1909	1.120.852	1.046.500	731.307	70%	6,80
1910	1.292.289	1.216.740	832.628	68%	6,59
1911	1.477.171	1.426.324	968.774	68%	6,50
1912	1.725.394	1.680.146	1.128.541	67%	7,01
1913	1.873.079	1.774.140	1.137.216	64%	7,85
1914	1.928.540	1.813.343	823.402	46%	7,78

- 1) Bron: Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der mijnen over de jaren 1906-1914.
2) Exclusief hoeveelheid bestemd voor eigen gebruik.

de export derhalve niet of nauwelijks winstgevend was, werd wel bereikt dat de productiecapaciteit ten volle kon worden benut. Door de vorming van kartels werden de prijzen op de Duitse binnenlandse markt kunstmatig hoog gehouden en konden de kolen in het buitenland tegen dumpingprijzen worden verkocht. "Kartelle und Exporte waren sich gegenseitig ergänzende Bestandteile der Reaktion der Kohlenproduzenten auf die Krise im Kohlenbergbau", merkte de Amerikaanse historicus David Crew op in zijn studie "Bochum, Sozialgeschichte einer Industriestadt" 4).

De Nederlandse mijnen stonden vóór 1914 op de binnenlandse markt echter niet alleen onder druk van de Duitse concurrenten. De kostprijzen van de Duitse kolen lagen vóór de Eerste Wereldoorlog nog boven de Engelse. Dank zij een hogere arbeidsproductiviteit konden de Engelse mijnbezitters vóór 1914 niet alleen hogere lonen betalen dan die welke op het continent golden, maar hun kolen ook tegen uiterst lage prijzen aanbieden. De activiteiten van de Engelse mijnen waren derhalve niet zonder invloed op het Nederlandse prijsniveau. De directie van de Oranje-Nassaumijnen maakte in december 1908 melding van de import van grote hoeveelheden Engelse kolen. Aangezien de vrachtprijzen voor het transport

Tabel 10. Verdeling van de verkoop van kolen van Staatsmijn Wilhelmina over binnen- en buitenland en gemiddelde verkoopprijs, 1907-1914 1)

Jaar	Hoeveelheid verkochte kolen		Verkoop buitenl. in % tot. verkoop	Prijs
	in het binnenl.	in het buitenl.		
1907	12.566	11.006	47%	6,56
1908	42.483	43.155	50%	7,44
1909	67.439	62.664	48%	7,35
1910	80.782	106.421	57%	6,97
1911	104.618	143.406	58%	6,78
1912	155.955	159.603	51%	7,22
1913	170.738	187.054	52%	8,02
1914	239.544	142.291	37%	8,07

1) Bron: Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg over de jaren 1907-1914.

tussen Nederland en Groot-Brittannië wegens onvoldoende aanbod van lading toen zeer laag waren, werden de Engelse kolen zeer goedkoop naar Nederland verscheept. De SHV leed toen grote verliezen door de Engelse prijzen te volgen teneinde haar marktpositie te behouden.

Het was in deze omstandigheden voor de jonge Nederlandse mijnindustrie uiterst moeilijk een aandeel in de afzet op de binnenlandse markt te verwerven. De hoge transportkosten naar het westen van het land maakten de Nederlandse kolen daar duurder dan de Duitse, die goedkoop over de Rijn werden vervoerd. In 1909 probeerde het Duitse syndicaat zelfs de Nederlandse mijnen volledig van de markt te weren. Deze laatste beschikten toen nog niet over een eigen verkoopapparaat en waren voor de afzet in Nederland afhankelijk van handelaren die in hoofdzaak Duitse kolen verkochten. De SHV kon daarom haar invloed op de handel gebruiken om het Nederlands produkt te doen boycotten.

In het voorjaar van 1909, tijdens het afsluiten van de kolencontracten voor het nieuwe seizoen, werd de handel door de SHV geïnstrueerd geen Nederlandse kolen te verhandelen, op straffe van uitsluiting van levering van Duitse kolen. Aangezien de Nederlandse mijnen nog slechts een beperkt assortiment in relatief geringe hoeveelheden produceerden, leek die instructie voor de handel aanvankelijk een gevaarlijke ontwikkeling voor de Nederlandse mijnen in te

luiden, aangezien de handelaren nu eenmaal verschillende soorten nodig hadden welke alleen door Duitse mijnen konden worden geleverd. Protesten van de Nederlandse mijnen hadden geen resultaat. De SHV merkte laconiek op dat het verbod om handel te drijven in andere kolen dan die van haar syndicaat, altijd al in haar contracten voorkwam, dat die clause lange tijd echter een dode letter was gebleven, maar dat "speciale omstandigheden" dwongen tot naleving 5). De verkoop van Nederlandse kolen zou alleen worden toegestaan indien de prijsstelling daarvan volledig werd overgelaten aan de SHV.

Aangezien de Nederlandse mijnen in 1909 nog weinig of geen gevolgen ondervonden van de maatregelen van de SHV, kwam het pas bij het begin van het kolenseizoen in 1910 - toen de SHV bekend maakte de maatregelen verscherpt te zullen toepassen - tot een openlijk conflict. In een gesprek tussen beide partijen dat op 14 februari 1910 plaatsvond, werd door de SHV uitdrukkelijk verklaard dat het haar streven was "zoo mogelijk te beletten, dat ook maar één wagon Limburgsche kolen in Nederland" werd verkocht 6). De Nederlandse mijnen waren echter niet bereid hun kolen door de SHV te laten verhandelen; grote belemmeringen ondervonden de mijnen bovendien niet van deze boycot. Zoals uit tabel 8 blijkt, konden de Nederlandse mijnen in de periode 1910 tot 1914 hun afzet op de binnenlandse markt zelfs nog enigszins verhogen. De prijzen op de Nederlandse markt, die sedert 1909 waren gedaald, stegen weer sedert 1911.

Meer in het algemeen strekte de politiek van de SHV overigens niet ten nadele van de Limburgse mijnen. In een motie, gericht tot de Eerste Kamer der Staten-Generaal, merkte de Heerlense Kamer van Koophandel en Fabrieken in 1912 op, dat "het Syndicaat de kurk is, waarop de geheele West-Europese mijnindustrie - met inbegrip van de Nederlandsche - drijft" 7). Het RWKS had immers stabiliteit gebracht in de kolenprijzen door de ongebreidelde concurrentie, die vroeger bestond, althans enigszins aan banden te leggen, terwijl het eveneens aan zijn invloed was te danken dat de mijnen relatief hoge lonen konden betalen. "Erger schrikbeeld voor alle belanghebbenden bij dezen tak van nijverheid dan het te gronde gaan van dit Syndicaat is dan ook nauwelijks denkbaar", vermeldde de Heerlense motie. De prijzen, die door het RWKS voor de Nederlandse markt werden vastgesteld, maakten volgens de Nederlandse mijnen een renderende afzet in principe mogelijk.

Eén van de gevolgen van de verscherpte Duitse concurrentie in 1909-1910 was dat de Nederlandse mijnen nauwer gingen samenwerken. Staats- en particuliere mijnen besloten in 1910 te proberen aantrekkelijker vrachttarieven van de spoorwegen te verkrijgen, teneinde een sterkere marktpositie in het

binnenland te verwerven. De buitenlandse concurrentie op de Nederlandse markt kon door de Nederlandse mijnen het beste bestreden worden door verbetering der verkeersverbindingen 8).

Kostprijs en winst

Voor de periode tot 1914 is slechts een beperkt aantal cijfers bekend over de ontwikkeling van de produktiekosten en opbrengsten in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie. Alleen de Staatsmijnen publiceerden sedert 1909 jaarlijks gespecificeerde overzichten van de financiële uitkomsten van het bedrijf. In beide volgende tabellen zijn de gegevens voor Staatsmijn Wilhelmina samengevat.

Tabel 11. Opbrengsten, kostprijs en winst Staatsmijn Wilhelmina, 1909-1914 1)

Jaar	Netto-prod. in ton- nen	Per ton netto-produktie in guldens				
		kost- prijs	opbrengst (verkoop van slik inbegre- pen)	bruto- over- schot	afachr. netto- over- schot	
1909	141.829	5,83	7,41	1,58	1,58	-
1910	192.049	5,43	7,00	1,57	1,03	0,54
1911	246.031	5,25	6,93	1,68	0,72	0,96
1912	315.709	5,38	7,33	1,59	0,96	0,99
1913	358.164	6,02	8,17	2,15	1,31	0,84
1914	382.428	5,92	8,21	2,29	0,36	1,93

1) Bron: Jaarverslagen Staatsmijnen in Limburg 1909-1914.

De bedrijfsresultaten van de Staatsmijnen werden door de directie sinds 1909, ondanks de dalende verkoopprijzen, bevredigend genoemd. Dat was niet ten onrechte; hoewel de gemiddelde opbrengst daalde met 6,5%, daalden de produktiekosten met 10%, waardoor sedert 1909 redelijke netto-winsten werden behaald.

Bovenstaande tabel bevestigt de stelling dat het aandeel van de loonkosten in de totale produktiekosten in de mijnindustrie steeds bijzonder hoog was: in de periode 1909-1914 schommelde dat aandeel in Staatsmijn Wilhelmina tussen 53%

en 61%, exclusief het aandeel van de sociale verzekering in de loonkosten. Gezien de nog geringe produktieomvang is het niet mogelijk aan de grote schommelingen in de verschillende produktiekosten verstrekkende conclusies te verbinden.

Tabel 12. Samenstelling van de kostprijs per ton netto-
steenkolenproduktie Staatsmijn Wilhelmina, 1909-
1914 1)

	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Algemene onkosten	0,74	0,71	0,63	0,55	0,50	0,73
Sociale verzekering	0,31	0,32	0,41	0,40	0,43	0,39
Lonen	3,39	3,32	2,90	2,92	3,27	3,13
Mijnhout, dynamiet en andere grond- en hulpstoffen	0,99	0,91	0,88	0,92	1,13	1,14
Energie en verdere uitgaven	0,40	0,26	0,43	0,57	0,69	0,53
Totaal	5,83	5,43	5,25	5,38	6,02	5,92

1) Bron: Jaarverslagen Staatsmijnen in Limburg 1909-1914.

De economische ontwikkeling in de periode van kolenschaarste: 1914 tot 1921

Het Kolenbureau; augustus 1914 tot januari 1916

De Nederlandse regering kondigde bij het uitbreken van de oorlog een uitvoerverbod voor steenkolen af. De directies van de steenkolenmijnen waren het er met elkaar over eens dat de oorlogssituatie hen noodzaakte de felle onderlinge concurrentie te staken en tot samenwerking te komen 9). Er was geen alternatief: vóór de oorlog waren de mijnen grotendeels aangewezen op afzet in het buitenland en er bestond geen verkoopapparaat voor de binnenlandse markt. In de eer-

ste oorlogsmaanden vond de invoer van buitenlandse kolen nog onbeperkt plaats; van een tekort was derhalve nog geen sprake. De afzet van de mijnen daalde met de dag; enkele mijnen waren genoodzaakt de produktie enkele dagen stop te zetten.

In het overleg tussen de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel en de directies van de mijnen op 29 september werd overeengekomen de verkoop via een centraal lichaam te laten lopen; de ondernemingen zouden autonoom blijven ten aanzien van de bedrijfsvoering 10). Eveneens besloten de mijnen vanaf oktober 1914 minimumprijzen te hanteren 11).

Per 1 april 1915 werd een algehele centrale distributie en prijszetting van kolen in Nederland een feit door de oprichting van het Kolenbureau. De verwachting dat op korte termijn kolenschaarste zou ontstaan, vormde de aanleiding hiertoe 12). Importeurs en producenten kwamen vrijwillig overeen een regeling te treffen met behulp waarvan op een billijke en rationele wijze alle kolen konden worden verdeeld. Hoewel de directie van de Oranje-Nassaumijnen aanvankelijk bereid was hieraan mee te werken, kwam zij daarop terug in de verwachting aanzienlijk te kunnen profiteren van de kolenschaarste 13). De verwachting dat particuliere mijnen in oorlogstijd hun bedrijfsbelangen zouden laten prevaleren boven het nationale belang, was één van de redenen geweest voor oprichting van de Staatsmijnen. De overige mijnen keurden de houding van de directie van de Oranje-Nassaumijnen af, maar waren wel van mening "dat het niet aangaat de winst der mijnen in de voor haar voordeelige tijden te zeer te besnoeien, waar niemand daartegenover de verplichting op zich zal kunnen of willen nemen de mijnen in slechte tijden te steunen door hogere prijzen te betalen, dan de concurrentie vordert" 14).

Het Kolenbureau werd in eerste instantie opgericht voor het contractjaar april 1915 - maart 1916. In augustus 1915 dwong de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel de directie van de Oranje-Nassaumijnen en enkele kleine importeurs, die evenmin samenwerkten met het Kolenbureau, op straffe van beslaglegging op de voorraden alle kolen via het Kolenbureau te plaatsen 15).

De distributie via het Kolenbureau functioneerde niet optimaal, vooral niet toen de invoer van kolen sinds mei 1915 aanzienlijk daalde. Dat werd niet alleen in de hand gewerkt door de problematiek van een billijke verdeling van de kolen over de verschillende afnemers, zoals in de literatuur wordt gezegd 16). Het grootste probleem was dat de kolenschaarste enkele importeurs en de Oranje-Nassaumijnen verleidde contracten buiten het bureau om te sluiten. Ook de overige deelnemers aan de distributie waren van mening dat zij te weinig profiteerden van de schaarste 17). Derhalve bestond

geen garantie voor een optimale distributie en prijszetting, vooral omdat geen sancties bestonden op overtreding van de aangegane verplichtingen.

De enige oplossing was distributie door een regeringsbureau, dat onwillige producenten en importeurs tot medewerking zou kunnen dwingen. De bemoeiingen van een nieuwe instelling zouden zich - zo werd door de bij het Kolenbureau aangesloten leden op 2 december 1915 overeengekomen 18) - verder moeten uitstrekken dan bij het Kolenbureau mogelijk was. De gelijktrekking van de prijzen van gelijkwaardige soorten binnen- en buitenlandse steenkolen was noodzakelijk, benevens verdere doorvoering van de distributie van huisbrandkolen en controle op de leveringen. Alleen de vertegenwoordiger van de Oranje-Nassaumijnen voelde in het overleg begin december niets voor de voorstellen om de distributie en prijszetting efficiënter door te voeren.

Rijkskolendistributie

Bij Koninklijk Besluit van 12 januari 1916 werd de Rijkskolendistributie (RKD) ingesteld, waarvan de leiding onder de bevelen van de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel werd opgedragen aan Mr Dr W.F.J. Frowein, directeur-voorzitter van de Staatsmijnen. De RKD verdeelde alle ter beschikking gekomen kolen en stelde ook de prijzen hiervan vast. Producenten en handelaren verzorgden alleen nog de expeditie en het factueren van de kolen. Alleen voor huisbrandkolen hadden zij tot maart 1917 de vrijheid met de afnemers contracten af te sluiten, naar rato van de door hen geleverde hoeveelheden in de periode april 1913 tot maart 1914. Mede onder invloed van de kolenschaarste gedurende de strenge winter van 1916/1917 kwam echter ook hieraan een einde.

Aangezien de Duitse kolen duurder waren dan de Limburgse, was het niet moeilijk voor deze laatste een behoorlijke prijs te verkrijgen (de tabellen 58, 59 en 60 geven een overzicht van de prijzen van Duitse en Nederlandse kolen in de jaren 1909-1940). De Duitse kolen waren in 1917 bijna twee keer zo duur als de Nederlandse; in 1918 werd het prijsverschil nog groter. Pas na het einde van de oorlog daalden de prijzen van buitenlandse kolen: van f 61,09 per ton in 1918 tot f 41,64 een jaar later. De prijsverschillen bleven echter aanzienlijk.

Het totale binnenlandse kolenverbruik daalde in de oorlogsjaren aanzienlijk (van ± 10 miljoen ton in 1914 tot bijna 5 miljoen ton in 1918). De Nederlandse mijnen verhoogden hun produktie van 1,8 miljoen ton tot 3,2 miljoen

ton. Het aandeel op de binnenlandse markt steeg van 8% in 1914 tot 75% in 1918.

In 1917 werd het probleem van de kolenvoorziening ernstiger. In verband met de onbeperkte duikbootoorlog staakte Engeland zijn uitvoer. In augustus weigerde Duitsland bovendien nog langer kolen naar Nederland te exporteren tenzij de prijs van f 16,-- per ton werd verhoogd tot f 45,-- en bovendien een krediet van f 21,-- per ton werd verleend. Teneinde de afnemers van Duitse kolen niet te benadelen, dienden prijszetting en distributie zodanig te worden aangepast, dat alle afnemers dezelfde gemiddelde prijzen zouden betalen voor Nederlandse en Duitse kolen. Aangezien de Nederlandse regering het uit politieke overwegingen verstandiger achtte het krediet niet van Staatswege te verstrekken, werden de kolenprijzen verhoogd waardoor de kolengebruikers dit betaalden 19).

Voor de Nederlandse mijnen betekende deze nieuwe regeling geen ingrijpende wijziging. Rechtstreekse invloed op de prijszetting was al bij oprichting van de RKD verloren gegaan. Alhoewel de mijnen in een vrije-marktsituatie ongetwijfeld méér hadden kunnen profiteren van de kolenschaarste, hadden zij niet te klagen over de prijzen die voor hun kolen werden gerealiseerd. De prijsverschillen tussen Nederlandse en buitenlandse kolen waren zo groot dat die marge kon worden benut om alle kostprijsverhogingen door te berekenen.

Frowein verwaarloosde als directeur van de Rijkskolendistributie de belangen van de mijnen allerm minst. Op 6 februari 1918 verklaarde hij tegenover de directies van de particuliere mijnen, dat de regering niet zou nalaten de kolenprijzen te verhogen indien de directies konden aantonen dat kostprijsverhogingen, als gevolg van loonsverhogingen of door andere oorzaken, de winstmarges zouden doen dalen 20). Frowein deed in 1919 de toezegging dat "crisis-uitgaven", gedurende de oorlog gedaan in het belang van de kolendistributie, zouden worden vergoed door de RKD. De directeur van de RKD voelde er echter weinig voor daarvoor afzonderlijke bedragen in contant geld te vragen; dat zou onvermijdelijk tot ongewenste inmenging van de regering leiden. Beter was het schadeloosstelling te verkrijgen door middel van verhoogde kolenprijzen 21).

Hoewel Frowein niet ongenegen was de verkoopprijzen op voorstel van de directies van de particuliere mijnen te verhogen, was het volgens de directie van de Oranje-Nassaumijnen daartoe wel noodzakelijk hem behoorlijk onder druk te zetten. Volgens de notulen van de directie-vergadering van 24 oktober 1919 van die mijn merkte commercieel directeur Hooreman in dit verband op, dat het noodzakelijk was "op korte termijn tot een prijsverhoging te komen" 22). Meer

tijd en mankracht moesten worden besteed aan voorbereidende werkzaamheden ondergronds; de geforceerde kolenwinning had bijgedragen tot verwaarlozing van deze werkzaamheden. Het gevolg daarvan zou een tijdelijke kostprijsverhoging zijn. Hooreman was van mening dat de regering - die zich liet leiden door de grote industrieën en de grote importeurs - "qui ont une influence prépondérante dans le bureau pour la distribution du charbon, ne sera pas disposé à accorder une hausse sur les prix actuels avant le 1er janvier 1920 à moins que Monsieur Frowein, directeur du bureau pour la distribution du charbon ne fasse une proposition en ce sens. M. Frowein est l'homme qui seul ait à dire mais il craint souvent le Conseil d'avis [waarschijnlijk bedoelde Hooreman de Mijnsraad die in naam van de regering toezicht hield op het directiebeleid van de Staatsmijnen]. Pour arriver à son but avec M. Frowein, il faut employer une bonne dose de brutalité". Hooreman dreigde Frowein dat de Oranje-Nassau-mijnen de produktie zouden verminderen, indien de prijzen niet werden verhoogd ("Si Monsieur Hooreman n'avait pas usé de menaces, il n'aurait pas obtenu la hausse des prix") en was bovendien van mening dat de mijnen van de RKD een zodanige prijs moesten ontvangen, dat elke theoretisch door de vakbonden te stellen eis kon worden ingewilligd zonder financieel nadeel voor de mijnen.

De Vereniging van Nederlandsche Werkgevers vernam in februari 1919 dat in het buitenland, vooral in de Entente-landen, de opvatting bestond dat Nederland bijzonder had geprofiteerd van de oorlog. Om die stemming tegen te gaan, wenste de regering de Vredesconferentie een rapport aan te bieden, waaruit zou moeten blijken dat het land niet in alle opzichten van de oorlog had geprofiteerd en zelfs zeer ernstig nadeel had ondervonden. De belangrijkste industrieën werd om medewerking aan de totstandkoming van dat rapport verzocht. A. Haex, lid van de directie van de Oranje-Nassau-mijnen, schreef daarop aan de werkgeversorganisatie dat de mijnen in de oorlog "niet onbelangrijke" winsten hadden behaald 23). "Deze zijn ten deele aan aandeelhouders uitgekeerd, voor een belangrijk grooter deel echter gereserveerd". De kolennoed dwong de mijnen tot forcering van de produktie ten koste van het voorbereidende werk. Als gevolg daarvan waren de ter ontginning voorbereide kolenreserves voor de eerstvolgende jaren volgens Haex geheel onvoldoende. Als de kolennoed zou afnemen, stonden de mijnen voor de noodzaak de directe ontginning in te krimpen en de achterstand in de voorbereidende werkzaamheden in te halen. Daarnaast was het geregeld onderhoud ten dele verwaarloosd. De directies waren in de oorlog genooddaakt grote hoeveelheden bedrijfsmateriaal in te slaan, ongeacht de hoge prijzen. Als gevolg van de te verwachten prijsdalingen zou

daarop verlies worden geleden. Structurele nadelen onder-
vonden de mijnen van wat Haex noemde "de buitensporige
stijging van loonen en salarissen", de verhoging van belas-
tingen, de tot stand gekomen ziekte- en pensioenverzekering
en de verkorting van de arbeidstijd. Bovendien ontbrak de
zekerheid dat de mijnen bij een terugkeer naar normale
marktverhoudingen redelijke prijzen konden bedingen. "Het
tegendeel schijnt zelfs geenszins uitgesloten; in elk geval
verwachten wij, zoodra het handelsverkeer zich vrijer zal
kunnen ontplooiën, eene zeer scherpe internationale concu-
rentie op de kolenmarkt, waaronder de Nederlandsche mijn-
industrie in verband met hare ligging en de haar ten dienste
staande gebrekkige afvoerwegen, gevoelig te lijden zal heb-
ben". Zijns inziens was de opvatting, dat de mijnen alleen
maar van de oorlog hadden geprofiteerd, ongegrond.

Haex vergat te vermelden dat een zeer belangrijk deel van de
kosten die waren veroorzaakt door forcering van de produk-
tie, door de Rijkskolendistributie werden vergoed. Zo werd
bijvoorbeeld de voor gezamenlijke rekening van Staats- en
particuliere mijnen in Ouderkerk aan de Amstel gebouwde
dynamietfabriek uiteindelijk betaald door de Rijkskolendis-
tributie 24).

In november 1918 verzocht Haex de directies van de particu-
liere mijnen berekeningen te maken van bijzondere onkosten,
die de mijnen in de oorlog hadden gemaakt teneinde de pro-
duktie zo hoog mogelijk op te voeren. Dat de mijnen het bij-
zonder bont maakten in hun poging zoveel mogelijk kosten af
te wentelen op de kolenverbruikers, illustreert een brief
die directeur Schweitzer van de mijn Laura op 9 januari aan
Haex schreef 25). Die laatste had, als directeur van de
Oranje-Nassaumijnen, een complete briketfabriek ten laste
van de Rijkskolendistributie willen brengen. Pierre, even-
eens directeur van de mijn Laura, merkte o.m. op: "Ik kan
niet aannemen, dat het de bedoeling van den Heer Frowein
gewees is, dat de Rijkskolendistributie of liever het
Centraal Verrekenkantoor al deze posten geheel of gedeel-
telijk zou betalen. Er zou hoogstens sprake kunnen zijn van
eene vergoeding der op die goederen geleden of te lijden
verliezen [...]. Het gaat toch stellig niet aan eene geheele
briketfabriek, onlangs besteld met vrijwel de zekerheid dat
zij niet vóór den vrede kon worden afgeleverd, ten laste van
de kolen-verbruikers te willen brengen".

De mijnen behaalden in de periode van kolenschaarste, on-
danks de prijsregulering door de overheid, fabelachtige
winsten. Vooral het besluit van de RKD om met ingang van 1
juni 1920 alle loonsverhogingen en andere kostprijsver-
hogingen als gevolg van verbeteringen in de arbeidsvoor-
waarden aan de mijnen te vergoeden, was voor de mijnen
bijzonder aantrekkelijk. Het besluit de duurtetoeslag per l

juli 1920 met 50% te verhogen, zou aldus geen enkel financieel nadeel hebben voor de industrie. Directeur Frowein stelde in oktober 1920 echter aan de overige bedrijven voor af te zien van deze vergoeding omdat de door de RKD vastgestelde prijzen een zeer bevredigend winstcijfer garandeerden. De regering zou z.i. slechts argwanend worden indien naast de gunstige prijszetting nog een extra vergoeding voor deze loonsverhoging moest worden betaald aan de mijnen. De particuliere mijnen waren het er over eens dat de goede verhoudingen met de regering niet mochten worden verstoord en waren daarom bereid aan Froweins verzoek gehoor te geven. Haex verklaarde in de directievergadering van de Oranje-Nassaumijnen dat de prijsregulering "permet aux mines de réaliser des bénéfices certainement raisonnables et que dans les circonstances actuelles il faut absolument éviter d'indisposer inutilement le gouvernement" 26).

De financiële resultaten van de mijnindustrie in de periode 1914-1921

In de jaren van kolenschaarste werden de sociale en economische verhoudingen in de mijnstreek ingrijpend gewijzigd. De kolennood dwong, naar wij zagen, tot een geforceerde expansie van de mijnindustrie, hetgeen o.a. leidde tot een snelle toename van het aantal mijnwerkers. Werkten er in 1913 nog geen 10.000 arbeiders in de mijnen, in 1919 was dat cijfer meer dan verdubbeld en in 1921 verrichtten al 25.518 arbeiders mijnarbeid. De mijnwerkersbonden werden in deze jaren door de werkgevers erkend; de organisatiegraad steeg van 12% in 1913 tot 49% in 1920, een cijfer dat pas in de depressiejaren weer zou worden bereikt 27). De snelle stijging van de kosten van levensonderhoud en het achterblijven van de lonen bevorderden de strijdbaarheid van de mijnwerkers 28).

Tegen deze achtergrond is het van belang voor deze periode dieper in te gaan op de financiële resultaten van de afzonderlijke mijnen. De opvatting, dat de werkgevers ruimschoots in staat waren loonkostenstijgingen door te berekenen in de kolenprijzen - zonder gevaar voor aantasting van het rendement -, bevorderde de strijd lust van de arbeiders. Voor de afzonderlijke bedrijven zal aan de hand van de financiële resultaten, voorzover die uit de jaarverslagen zijn af te lezen, een beeld worden geschetst van het rendement van de steenkolenmijnen in de jaren van kolenschaarste.

1. Staatsmijnen 29)

Eén van de motieven tot oprichting van het Staatsmijnbedrijf was de vrees geweest dat particuliere mijnen ingeval van kolenschaarste in Nederland hun commerciële belangen zouden laten prevaleren boven nationale economische belangen. Staatsmijnen moesten een dergelijke ontwikkeling voorkomen en tijdens ernstige kolennood de energievoorziening van Nederland garanderen. Heeft het Staatsbedrijf in de jaren 1914-1921 aan die opdracht voldaan?

In haar jaarverslag over 1917 schreef de directie dat in verband met de kolennood de produktie zo hoog mogelijk moest worden opgevoerd; dat vereiste de aanleg van verschillende werken die uit commerciële overwegingen - in verband met de buitensporig hoge kosten - zouden zijn uitgesteld tot normaler tijden. Sinds 1 januari 1909 was de Staatsmijn Wilhelmina in bedrijf en sedert 1 januari 1914 de Staatsmijn Emma; de aanleg van Staatsmijn Hendrik in Brunssum was vóór de oorlog begonnen en de boringen voor de plaatsbepaling van een vierde Staatsmijn kwamen in 1914 gereed, zodat in 1915 tot aanwijzing van de Maurits te Geleen kon worden overgegaan. Bij het uitbreken van de oorlog waren de Staatsmijnen derhalve voor het grootste deel van haar produktiecapaciteit nog in het stadium van aanleg.

De uitbreiding van de Staatsmijnen vereiste in deze dure jaren van kolenschaarste in de eerste plaats de aankoop van grond. In 1913 waren de Staatsmijnen in het bezit van 235 ha., op 31 december 1920 was het grondbezit toegenomen tot 727 ha. De waarde daarvan was aanzienlijk toegenomen; 438 van de 492 ha., die de Staatsmijnen in de periode 1914-1921 kochten, werden in de dure jaren 1917-1920 verworven. De balanswaarde van de terreinen der Staatsmijnen bedroeg per 31 december 1913 bijna 1 miljoen gulden (f 929.641,61) en per 31 december 1920 bijna 6 miljoen gulden

(f 5.875.354,92). In 1915 werd begonnen met de bouw van een cokesfabriek bij Staatsmijn Emma; in 1919 werd de fabriek volledig in gebruik genomen. Eveneens in 1915 werd Staatsmijn Wilhelmina uitgebreid door de bouw van een briketfabriek, die zowel eierbriketten voor huishoudelijk gebruik als industriebriketten leverde.

De mijnen betrokken vóór de oorlog het grootste deel van hulp- en grondstoffen uit Duitsland. Door de oorlogsomstandigheden was dat sinds augustus 1914 nog slechts in beperkte mate mogelijk; de schaarste dreef de prijzen omhoog. In tabel 58 zijn de opbrengst per ton netto-kolenproduktie en de kostprijs daarvan voor het Staatsmijnbedrijf samengevat. Daaruit blijkt dat de totale kostprijs per ton netto-steenkolenproduktie in de jaren 1913-1920 ruim 400% steeg; de uitgaven besteed aan mijnhout, explosieven en andere materialen stegen van 1915 tot 1920 ruim 500%, de

loonkosten met 200% (zie tabel 59). Ondanks de gestegen produktiekosten en de hoge kosten voor aanleg en uitbreiding van de mijnen was de winst, die het Staatsmijnbedrijf in deze jaren behaalde, bevredigend.

In 1917 en 1918 drukten de investeringen bijzonder zwaar op de bedrijfsresultaten. De noodzaak van hoge afschrijvingen leidde er toe dat het bedrijf in zijn totaliteit slechts winstgevend was dank zij de resultaten van Staatsmijn Wilhelmina; de overige Staatsmijnen leverden na afschrijvingen geen overschot op. De conclusie van R. van Kamp 30), dat de Staatsmijnen gedurende de jaren van kolennood de nationale kolenvoorziening boven de financiële resultaten van het bedrijf stelden, kan derhalve worden onderschreven.

Tot 31 december 1913 hadden de Staatsmijnen van haar enige kapitaalverschaffer - de Staat der Nederlanden - ruim 16,5 miljoen gulden ontvangen. Per 31 december 1920 was dat kapitaal opgelopen tot ruim 65 miljoen gulden. In de jaren 1914 tot 1921 betaalden de Staatsmijnen naast de rente over de verstrekte leningen (3½% over 1914 en 1915, 4% over 1916, 4½% over 1917 en 5% over 1918 tot en met 1920) uit het winstsaldo 13,3 miljoen gulden aan de Staat.

Over 1920 werd 3,9 miljoen gulden winst aan de Staat uitgekeerd, een uitkering van 6% over het tot en met 31 december 1920 in het Staatsmijnbedrijf geïnvesteerde kapitaal van 65 miljoen gulden. Volgens de directie was dat percentage weliswaar niet hoog, maar was de uitkering ook niet onbevredigend te noemen, "indien men in aanmerking neemt, dat met den aanleg van de mijnen nog bij voortduring groote kapitalen gemoeid zijn, welke kapitalen uit den aard der zaak eerst in latere jaren door de stijging der productie baten zullen afwerpen".

Hoewel vooral de Staatsmijnen met hoge produktiekosten werden geconfronteerd, was de ontwikkeling van het rendement in de jaren van kolenschaarste niet onbevredigend, al noopten de nieuwe Staatsmijnen ook tot hoge afschrijvingen (zie tabel 58).

2. Laura & Vereeniging 31)

De mijnen van de "Société Anonyme des charbonnages réunis Laura et Vereeniging" kwamen na enkele ongelukken bij de aanleg van de mijn pas in het boekjaar 1907/1908 geregeld in produktie. De bedrijfsresultaten waren sinds dat jaar volgens de directie, mede door de moderne inrichting van de mijn 30), bijzonder bevredigend. Ondanks de onbekendheid met het produkt werden de Laura-kolen op de Belgische, Nederlandse, Duitse en Franse markten goed ontvangen 31). De bijzonder gunstige bedrijfsresultaten leidden ertoe dat in 1913, na zes jaar exploitatie, in het jaarverslag met vreugde werd vastgesteld dat de afschrijvingen al 23% van de

aanlegkosten bedroegen en de reserveringen reeds 16% van het kapitaal. De aandeelhouders hadden al sinds 1907 stijgende dividend-uitkeringen ontvangen en de gunstige marktverhoudingen in 1912/1913 leidden ook dat jaar weer tot een hogere uitkering.

Pas in januari 1914 kwam een einde aan de hausse; in de daaropvolgende maanden daalden de kolenprijzen in Nederland, Duitsland en ten slotte ook in België.

De mobilisatie verstoorde de geregelde produktie; het aantal arbeiders daalde op 6 augustus 1914 van ruim 1.600 tot 860, de dagelijkse produktie daalde van circa 1.200 ton tot 600 ton. Pas tegen het einde van de maand augustus begon de produktie weer toe te nemen. De bedrijfsresultaten leden in het boekjaar april 1914-maart 1915 echter niet onder de oorlogsomstandigheden; ondanks een daling van de produktie met 15,3% ten opzichte van het voorafgaande boekjaar, steeg de netto-winst per ton met 24%.

Tabel 13. Produktie en bedrijfsresultaten Laura & Vereeniging, 1912-1921

Boekjaar	Netto- produk- tie (in tonnen)	Gemid- deld aantal arbeiders	Kost- prijs per ton in gld.	Netto- winst per ton in gld.	Idem na be- las- ting	Di- vi- dend
1912/13	326.560	1.417	11,86	4,44		8½%
1913/14	344.100	1.569	12,89	4,30		8½%
1914/15	291.500	?	12,74	5,33		8½%
1915/16	387.800	1.660	14,13	8,39		12%
1916/17	431.000	1.829	16,91	10,52	7,54	16%
1917/18	498.900	2.143	22,92	12,88	7,06°	20%
1918/19	479.800	2.253	28,07		7,66	20%
1919/20	520.100	2.367	35,33		8,61	40%
1920/2e halfjaar	30.300	2.507	38,60		9,01	12%*
1921	498.100		18,56		1,96	20%

° zie noot 34

* zie noot 35

Ook in de daaropvolgende oorlogsjaren leverden de exploitatierekeningen van de Laura steeds grotere overschotten op. Het enige werkelijke probleem voor het bedrijf was, net als voor de overige mijnen, waar voldoende arbeiders en grond-

en hulpstoffen - vooral hout en explosieven - vandaan te halen.

De bijzonder hoge winsten maakten het mogelijk aanzienlijke bedragen te reserveren voor verbeteringen en vernieuwingen van het produktieapparaat. In het jaarverslag over het boekjaar 1916/1917 werd daarover opgemerkt: "Nous attirons notamment votre attention sur l'inscription à la Réserve pour nouvelles installations, d'une somme de 1.500.000 francs, ce qui la portera à un total de 3.100.000 francs. En vous faisant cette proposition, votre Conseil répond au souci de maintenir votre entreprise à la hauteur des progrès de la technique des exploitations charbonnières; il estime que c'est dans les années riches qu'il est sage de prévoir l'avenir. De nombreuses dépenses devront être engagées dès que la paix nous sera rendue" 36).

De maatschappij was voornemens een tweede schacht aan te leggen in het noordoostelijke deel van de concessie, terwijl de snelle produktietoename aanzienlijke investeringen in de waterrij, de electriciteitscentrale en bovengrondse werken vereiste. Ook de bouw van arbeiderswoningen slokte veel kapitaal op; alleen in 1917/1918 was daarvoor al meer dan één miljoen francs noodzakelijk. Dat Laura & Vereeniging een uiterst florissante ontwikkeling doormaakte in de periode van kolenschaarste zal duidelijk zijn: over het boekjaar 1919/1920 bereikte het dividend-percentages met liefst 40% een maximum.

3. Oranje-Nassaumijnen 37)

De particuliere mijnen, en met name de Oranje-Nassaumijnen, waren veel kariger met het verstrekken van bedrijfsgegevens dan de Staatsmijnen. Dat de Oranje-Nassaumijnen gedurende de periode 1914-1920 een behoorlijk rendement opleverden, valt desondanks wel vast te stellen; tabel 15 geeft een overzicht van de verdeling van de bruto-winst. De produktiekosten van de Oranje-Nassaumijnen stegen in de jaren 1914-1921 aanzienlijk: van f 6,94 per ton tot f 24,90; de stijging van de kolenprijzen liep daarmee echter vrijwel parallel (van f 8,23 tot f 26,36), waardoor de bruto-winsten aanzienlijk waren.

Zoals uit de winstverdeling blijkt, werden de hoge oorlogswinsten na 1915 voor een belangrijk deel gebruikt voor verhoging van dividenden en tantièmes, terwijl de afschrijvingen sinds dat jaar daalden. In de periode 1914 tot en met 1920 werd door de Oranje-Nassaumijnen in totaal 7,9 miljoen gulden gereserveerd, voor 4,6 miljoen gulden afgeschreven en werd liefst 6,3 miljoen gulden bestemd voor dividenden en tantièmes.

Tabel 14. Produktie en opbrengst steenkolen Oranje-Nassau-mijnen, 1913-1920

Jaar	Netto-pro- duktie in tonnen	Gemiddelde opbrengst per ton	Produktie- kosten per ton	Bruto-winst per ton
1913	537.000	f 8,74	f 5,38	f 3,36
1914	530.000	8,23	6,49	1,74
1915	548.000	10,13	6,13	4,00
1916	659.000	13,05	7,34	5,71
1917	761.000	14,50	9,94	4,56
1918	820.000	18,42	15,36	3,06
1919	740.000	20,44	18,44	2,00
1920	829.000	26,36	24,90	2,61

Tabel 15. Winstverdeling Oranje-Nassaumijnen, 1913-1920

Jaar	Reserve- ringen	Afschrij- vingen	Dividenden en tantièmes	Dividend
1913	291.803	1.002.599	228.000	8%
1914	370.357	1.284.395	270.204	8%
1915	420.146	1.028.554	467.204	8%
1916	1.636.247	529.999	1.147.575	20%
1917	2.635.972	599.248	1.437.870	20%
1918	705.885	374.411	1.481.361	20%
1919	1.154.698	389.207	1.393.350	12%
1920	1.073.427	419.839	1.379.850	12%

4. Domaniale Mijn 38)

In het eerst oorlogsjaar werd circa 20% van de arbeiders van de Domaniale Mijn gemobiliseerd; de produktie daalde als gevolg daarvan met een vergelijkbaar percentage. Pas in 1917 werd, ondanks de in de eerste oorlogsjaren sterk toegenomen vraag naar steenkolen, het produktieniveau van 1913 weer overtroffen. In vergelijking met de overige mijnen bleef de produktieverhoging van de Domaniale Mijn in deze jaren beperkt.

De belangrijkste oorzaak daarvan was het relatief geringe rendement dat het bedrijf opleverde. Zoals uit tabel 16

blijkt, werd de winst voor een belangrijk deel afgeroomd door het winstaandeel dat aan de eigenaar van de mijn, de Staat der Nederlanden, moest worden afgestaan.

Het pachtcontract, dat per 19 juli 1881 tussen de Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij en de Staat was gesloten, was voor de exploitant bijzonder onvoordelig. De Staat ontving volgens de bepalingen van het pachtcontract 35% van de bruto-inkomsten van de kolenverkoop. Alle kosten voor nieuwbouw, onderhoud van de mijn en transport moesten dus door de maatschappij worden gedragen. Aangezien de produktiekosten na verloop van tijd aanzienlijk stegen, werd dit contract door de mijn niet lang als in overeenstemming met de ontwikkeling van het bedrijf beschouwd. Reeds in 1907 schreef de directie in haar jaarverslag dat hoe meer arbeiders en hoe meer kapitaal in het bedrijf werden geïnvesteerd, hoe geringer de financiële opbrengst voor de maatschappij was en hoe groter het winstaandeel van de Staat. Het was immers bittere noodzaak de produktie zo hoog mogelijk op te voeren teneinde de produktiekosten per ton zo laag mogelijk te doen worden. Hoe hoger echter de produktie was, hoe groter de uitkering aan de Staat.

Tabel 16. Produktie en winst Domaniale Mijn, 1913-1919 39)

Jaar	Produktie in tonnen	Totale bruto-winst	Winsttaandeel Nederlandse Staat
1913	481.633	f 609.294	f 376.361
1914	452.906	481.233	328.570
1915	427.946	829.668	735.718
1916	422.126	1.100.303	595.845
1917	500.040	2.143.939	1.076.440
1918	518.164	2.365.264	1.700.283
1919	549.085	2.316.123	1.845.694

Al vóór de oorlog deden de eigenaren van de maatschappij pogingen de mijn van de Staat te kopen. In 1913 kwam de regering met een wetsontwerp betreffende de verkoop van de mijn aan de Aken-Maastrichtsche Spoorwegmaatschappij. In 1915 werd het wetsontwerp echter weer ingetrokken. Gedurende de oorlog bleven de onderhandelingen slepen; in 1919 kon de aandeelhouders van de maatschappij het voorstel worden gedaan de rechten van de Maatschappij op de Domaniale

Steenkolenmijn en de mijnspoorweg Kerkrade-Simpelveld aan de Staat over te dragen tegen een vergoeding van 3 miljoen gulden. De aandeelhouders konden zich hiermee echter niet verenigen en verwierpen het voorstel met grote meerderheid van stemmen. Wel waren zij bereid, op voorwaarde dat de winstverdelingsregeling met de Staat zou worden herzien, in te stemmen met het voorstel de mijn uit te breiden door aanleg van een nieuwe schacht, waardoor de produktie aanzienlijk zou worden verhoogd. Ook daarover moest echter eerst met de Staat - als eigenaar - worden onderhandeld. Dat de maatschappij slechts aarzelend bereid was kapitaal te reserveren voor verhoging van de produktie zal duidelijk zijn. Uit tabel 16 blijkt echter eveneens dat de mijn in de jaren van kolenschaarste een behoorlijk rendement opleverde. De produktie was in 1918 slechts 14% hoger dan in 1914; de gemiddelde opbrengst van de kolen steeg in die jaren echter met 166%, terwijl de bruto-winst toenam met liefst 1,8 miljoen gulden en daarmee bijna 400% boven het peil van 1914 lag.

Tabel 17. Opbrengst verkochte kolen Domaniale Mijn, 1913-1919

Jaar	Aan derden verkochte kolen in tonnen	Opbrengst per ton	Produktiekosten per ton netto-prod.	Winst per ton
1913	413.776	f 6,53	f 5,16	f 1,37
1914	372.042	6,43	5,18	1,25
1915	390.869	7,69	5,62	2,07
1916	360.634	10,24	6,44	3,82
1917	431.596	13,54	8,64	4,90
1918	446.226	17,13	11,77	5,36
1919	466.919	19,08	14,17	4,91

5. Willem-Sophia 40)

De "Société Anonyme des Charbonnages Willem-Sophia" was de kleinste particuliere mijn. Gedurende de oorlog vonden geen aandeelhoudersvergaderingen van deze Belgische maatschappij plaats en pas in mei 1919 verscheen het jaarverslag over de jaren 1913/1914 tot en met 1917/1918. Daarin werd vermeld dat in de oorlogsjaren een aantal nog maagdelijke steenkolenlagen voor het eerst in produktie was genomen en dat het bedrijf was gemoderniseerd en uitgebreid. De produktie werd

in de oorlogsjaren met 55% verhoogd. Het enige probleem voor verdere verhoging van de produktie was het te geringe aanbod van ervaren arbeidskrachten. In de oorlog kon een groot aantal Belgische geïnterneerde militairen te werk worden gesteld, dat in de Waalse mijnen werkzaam was geweest. Het vertrek van die arbeiders leidde in het boekjaar 1918/1919 tot een produktievermindering van 50.000 ton. De nieuwe arbeidskrachten waren minder ervaren, terwijl het totale aanbod te gering was om aan de vraag te voldoen. De voorbereidende werkzaamheden in de mijn leden daaronder. De kostprijs werd door die ontwikkeling nadelig beïnvloed en de winst over 1918/1919 was daarom 45% lager dan die van het voorafgaande jaar. De produktietoename in 1919/1920 en 1920/1921 was bijna uitsluitend te danken aan uitbreiding van het aantal arbeidskrachten. Hoewel de winst over 1920/1921 door opleving van de internationale concurrentie daalde, konden de aandeelhouders dat jaar toch nog 12% dividend ontvangen.

Tabel 18. Produktie en winst Willem-Sophia, 1913-1921

Jaar	Produktie in tonnen	Totale bruto-winst (in Belgische francs)	Dividend
1913/14	159.000	231.900,--	3%
1914/15	173.000	602.914,--	5%
1915/16	219.000	1.158.391,--	9%
1916/17	245.000	1.751.593,--	10%
1917/18	246.000	2.262.398,--	13%
1918/19	196.000	1.243.625,--	10%
1919/20	209.500	1.510.372,--	12%
1920/21	270.000	1.031.007,--	12%

Samenvatting

De Staatsmijnen stelden, althans sinds 1916, de nationale kolenvoorziening boven de financiële resultaten van het bedrijf, ofschoon werd gezorgd dat deze bevredigend bleven. De investeringen ten behoeve van de uitbreiding van de kolenproduktie vereisten aanzienlijke kapitalen en noodzaakten in latere jaren tot hoge afschrijvingen. Toch was het winstcijfer van het bedrijf niet onaanzienlijk. De Oranje-Nassau-mijnen verminderden, wegens de hoge kosten, de investeringen in de periode van kolenschaarste en gebruikten de grote

winsten vooral voor de uitkering van hoge dividenden. Ook de mijnen Laura & Vereeniging en Willem-Sophia realiseerden in deze periode aanzienlijke winsten, terwijl het winstcijfer van de Domaniale Mijn werd gedrukt door het ongunstige pachtcontract met de Staat. De hoge winsten werden mogelijk doordat de buitenlandse kolen tot 1921 aanzienlijk duurder waren dan de Nederlandse. De regulering door de overheid was voor de mijnen niet onaantrekkelijk; zolang de buitenlandse kolen duurder waren dan de Nederlandse, konden deze laatste vrij gemakkelijk in prijs worden verhoogd, terwijl een belangrijk deel van de kostprijsverhoging (als gevolg van de prijsstijging van grondstoffen en arbeidskracht) daarnaast extra werd vergoed. Het zal duidelijk zijn dat de werkgevers in deze periode sneller bereid zullen zijn geweest aan eisen tot verhoging van lonen en verbetering van arbeidsvoorwaarden tegemoet te komen dan in periodes van felle buitenlandse concurrentie.

Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de Nederlandse steenkolenmijnindustrie

De geografische mobiliteit van mijnwerkers is in het algemeen vrij hoog, vooral in nieuwe mijnbouwdistricten 41). Nieuwe mijnen moeten geschoolde arbeidskrachten voor het ondergrondse werk aantrekken uit oudere mijnbouwcentra en ongeschoolden en vakkrachten voor het bovengrondse bedrijf uit de agrarische sector en uit de ambachtelijke en industriële nijverheid. Daarnaast worden jeugdige arbeiders te werk gesteld die nog geen enkele beroepservaring hebben. Door onbekendheid met de mijnarbeid, aanpassingsproblemen en teleurstellingen in de nieuwe omgeving, maar ook door traditionele kenmerken van de mijnarbeid zoals de zogenaamde "Freizügigkeit", wordt de mobiliteit in de hand gewerkt. Voordat het arbeidsproces ondergronds door mechanisatie en rationalisatie in de jaren twintig wezenlijk veranderde en er een einde kwam aan de relatieve zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de arbeidsindeling ondergronds, werkten de mijnwerkers in kleine groepen. Onder leiding van een voorman die in onderhandelingen met de ondernemer of diens vertegenwoordiger het akkoordloon overeenkwam, werkte een groep van maximaal circa 12 man, van wie ieder op basis van zijn ervaring in de mijnbouw deelde in het akkoordloon. Meestal werkten familieleden en vrienden samen in de ploeg; na afloop van een akkoordperiode vertrokken zij niet zelden naar een andere mijn, in de verwachting daar een hogere

prijs voor hun arbeid te bedingen of omdat zij in conflict-situaties met de leiding van het bedrijf het onderspit hadden gedolven. Die ongebondenheid aan het bedrijf, de "Freizügigkeit", werd als een verworven recht beschouwd en als een van de mogelijkheden om optimaal gebruik te kunnen maken van de in de mijnen bijna steeds bestaande vraag naar ervaren en vakkundige mijnwerkers.

Dat de geografische mobiliteit in een nieuw mijn-district veelal hoger is dan in oudere mijnbouwcentra wordt door een aantal factoren in de hand gewerkt. Het hogere loon dat nieuwe mijnen aanbieden om voldoende vakkrachten te kunnen aanwerven, vormt niet steeds een voldoende compensatie voor de problemen en ongemakken van het leven in snel groeiende mijn-districten. De woningnood en het ontbreken van elementaire sociale voorzieningen, de niet zelden vijandige, nog agrarische omgeving en het nog niet tot ontwikkeling gekomen gemeenschapsleven spelen daarin een rol. De tewerkstelling van vele arbeiders die nog geen enkele ervaring hebben in de mijnbouw, kan eveneens de mobiliteit verhogen indien buiten de mijnen de vraag naar arbeidskrachten stijgt. Veelal hebben zij immers het weinig aantrekkelijke beroep slechts gekozen omwille van de relatief hoge beloning. Die beloning maakt het mogelijk het werk veelvuldig te verzuimen en in periodes dat de vraag naar seizoenarbeiders stijgt, de mijnen tijdelijk weer de rug toe te keren. Zo namen Limburgse mijnwerkers vooral vóór de Eerste Wereldoorlog in het voorjaar hun oude beroep van brikkenbakker op of gingen zij op het land werken om in het najaar weer werk in de mijnen te zoeken.

Voor de ontwikkeling van de mobiliteit, de veranderingen in de samenstelling van de arbeidersbevolking en de door de mijnen en anderen gehanteerde selectiecriteria bij de werfing van mijnwerkers beschikken we over een groot aantal kwantitatieve data die een vrij exact beeld daarvan geven. In dit hoofdstuk zal eerst een globaal beeld van het personeelsverloop worden geschetst in de periode 1908-1940. Vervolgens worden de ontwikkelingen in de eerste periode die in deze studie wordt geanalyseerd, de periode tot 1921, nader bekeken.

Het personeelsverloop: het globale beeld tot 1940

In de jaarverslagen van de Staatsmijnen werd elk jaar een staatje opgenomen waarin het aantal in dienst genomen en vertrokken personeelsleden werd vermeld 42) In tabel 19 zijn die cijfers voor de periode 1908-1939 samengevoegd. Een vergelijking met het personeelsverloop in de particuliere mijnen is mogelijk, aangezien deze mijnen sinds augustus

Tabel 19. Jaarlijks aantal ontslagen en in dienst genomen arbeiders Staatsmijnen, 1908-1939 1)

Jaar	Gemiddeld aantal arbeids- plaatsen	Aantal nieuwe arbeids- plaatsen per 31.12	Totaal aantal ontsla- gen ar- beiders	In % van het ge- middeld aantal arbeids- plaatsen	Aantal in dienst ge- nommen ar- beiders
1908			453		837
1909	1036	294	451	43.5	745
1910	1284	203	548	42.6	751
1911	1503	234	717	47.7	951
1912	1936	633	813	42	1446
1913	2652	798	1324	49.9	2122
1914	3691	1281	1565	42.4	2846
1915	4924	1184	1550	31.5	2734
1916	6124	1216	2298	37.5	3514
1917	7769	2075	2448	31.5	4523
1918	9740	1866	4417	45	6283
1919	11210	1075	5330	47.6	6405
1920	12896	2296	4724	36.6	7020
1921	13944	- 201	4241	30.4	4040
1922	13687	- 312	4867	35.5	4555
1923	13983	905	2386	17	3291
1924	15064	1256	2771	18.4	4027
1925	16512	1641	5005	30.3	6646
1926	18240	1815	5042	27.6	6857
1927	19619	943	4942	25.2	5885
1928	20020	- 141	4387	21.9	4246
1929	20476	1053	4197	20.5	5250
1930	20795	- 416	2719	13.1	2303
1931	20818	463	1472	7.1	1935
1932	20578	- 944	1583	7.8	639
1933	19738	- 735	1481	7.5	746
1934	19153	- 435	1465	7.6	1030
1935	18779	- 314	1149	6.1	835
1936	18692	141	846	4.5	987
1937	19375	1225	686	3.5	1911
1938	20287	599	730	3.6	1329
1939	21361	1549			

1) Bron: Jaarverslagen Staatsmijnen, 1908-1939.

Tabel 20. Jaarlijks aantal ontslagen en in dienst genomen arbeiders in de particuliere mijnen, 1911-1939 1)

Jaar	Gemiddeld aantal arbeids- plaatsen	Aantal nieuwe arbeids- plaatsen per 31.12	Totaal aantal ontsla- gen ar- beiders	In % van gemiddeld aantal arbeids- plaatsen	Aantal in dienst ge- nommen ar- beiders
1911	5778	665	2725	47.2	3390
1912	6207	192	4992	80	5184
1913	5670	-1265	5905	104	4640
1914	5487	899	6112	111	7011
1915	6494	1114	4293	66	5407
1916	7528	955	3730	49.5	4685
1917	8669	1326	4289	49.5	5615
1918	9550	436	5985	62.7	6421
1919	10415	1294	5381	51.7	6675
1920	11797	1470	4652	39.4	6122
1921	12576	89	3740	29.7	3829
1922	13178	1114	3256	24.7	4370
1923	14263	1057	3174	22.3	4231
1924	14671	- 241	4008	27.3	3767
1925	14152	- 797	4636	32.6	3839
1926	14176	844	3903	27.5	4747
1927	14531	- 134	3898	26.8	3764
1928	14633	339	3605	24.6	3944
1929	15734	1863	4435	28.2	6298
1930	16798	265	4003	23.8	4268
1931	16965	68	2237	13.2	2305
1932	16090	-1817	2653	16.5	836
1933	14368	-1627	2249	15.6	622
1934	12340	-2429	2881	23.3	452
1935	10756	- 740	1513	14.1	773
1936	10598	424	897	8.5	1321
1937	11492	1365	1023	8.9	2388
1938	12175	- 457	1221	10.2	764
1939	11718	451	974	8.2	1425

1) Bron: Voor de jaren (augustus) 1911 t/m 1914: archief Willem-Sophia 03/02/1930; 1938 en 1939 Willem-Sophia 03/03. De cijfers uit de resterende jaren zijn afkomstig uit archief GSL; "Statistische opgaven betreffende verloop en verzuim en uitgaven ten bate der arbeiders gedaan".

1911 maandelijks onderling gegevens uitwisselden over het aantal in dienst genomen en vertrokken arbeiders. Op basis van die gegevens is tabel 20 samengesteld.

In beide tabellen is het totaal aantal arbeiders dat jaarlijks ontslag nam of kreeg, uitgedrukt in een percentage van het gemiddeld aantal arbeidsplaatsen. Aangezien het aantal arbeidsplaatsen niet maandelijks met een identiek aantal toenam, is dat cijfer niet geheel exact. Voor het gemak werd het gemiddelde berekend van de peildata 1 januari van het betreffende jaar en het daaropvolgende jaar.

Grafiek 1 maakt een vergelijking van de jaarlijkse ontslagquote van Staats- en particuliere mijnen mogelijk. Daaraan is toegevoegd de ontslagquote in de Oranje-Nassaumijnen. Vóór de totstandkoming van het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF) in 1919 waren de mijnwerkers aangesloten bij de zieken- en pensioenkas van de afzonderlijke mijnen. De cijfers voor de Oranje-Nassaumijnen zijn afkomstig uit de jaarverslagen van het ondersteuningsfonds van dat bedrijf (43).

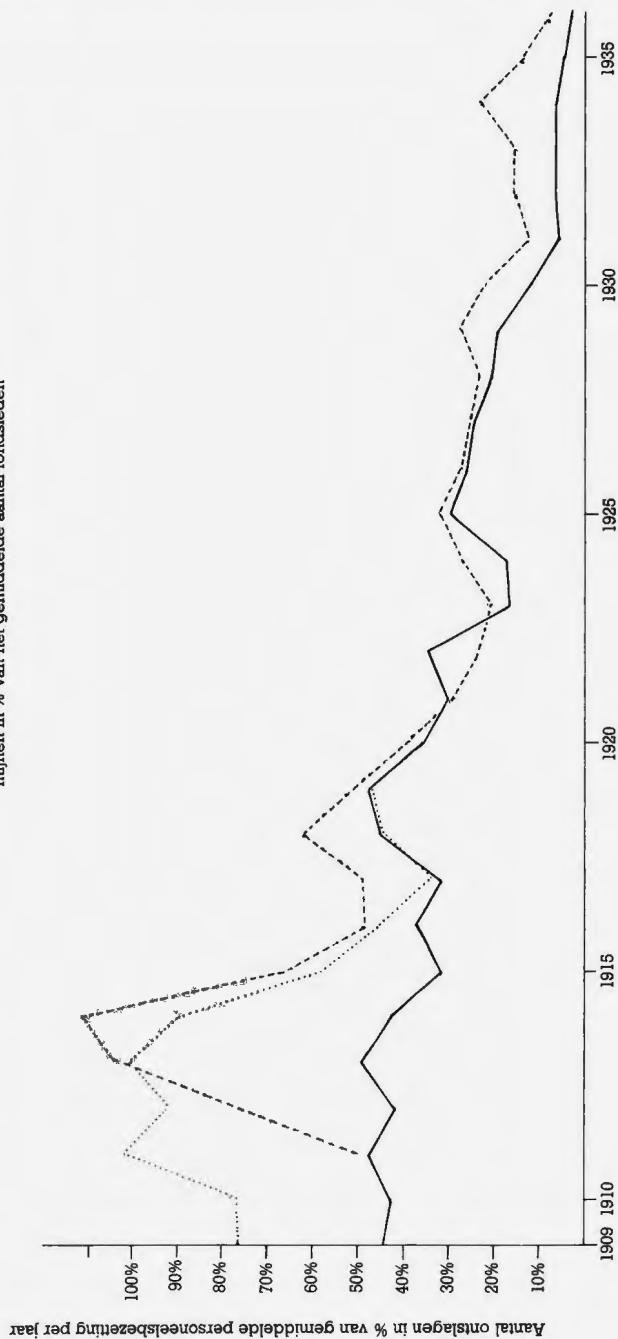
Het globale beeld van de ontslagquote wordt gekenmerkt door een bijna permanente daling sinds 1913/1914 en door het aanzienlijk lagere verloop in de Staatsmijnen dan in de particuliere mijnen vóór 1919. In het algemeen stijgt de ontslagquote tijdens periodes van conjuncturele opleving en in periodes van gedwongen ontslag. Dat laatste was in 1922 het geval in de Staatsmijnen toen deze vooral Duitse arbeiders ontsloegen, en voorts in de depressiejaren.

Het verband tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten en het verloop in de mijnindustrie is niet verrassend. Hoe vraag en aanbod zich precies ontwikkelden is echter moeilijk vast te stellen. Een indicatie voor die ontwikkeling kan worden afgeleid uit de antwoorden die de particuliere mijnen sinds augustus 1910 maandelijks en sinds januari 1913 per kwartaal aan het CBS verstrekten op de vraag of het aanbod van arbeidskrachten voor de mijnindustrie groter, kleiner dan wel gelijk was aan de vraag (44).

Met uitzondering van de periode vóór 1914, de periode 1915 tot 1918 en van de jaren 1926 en 1929, was de vraag naar ongeschoolde mijnwerkers kleiner dan wel gelijk aan het aanbod. In genoemde periodes was ook de vraag naar geschoolden groter dan het aanbod. In het algemeen was het aanbod van geschoolden echter geringer dan het aanbod van ongeschoolden: een tekort aan geschoolden bestond buiten genoemde periodes in enkele particuliere mijnen ook in de eerste helft van 1914 (voor 1918 zijn geen gegevens bekend), in 1919 en van 1926 tot 1930. Voor de jaren 1937 en 1938 zijn evenmin gegevens bewaard gebleven, maar in 1939 bestond weer een tekort.

In werkelijkheid was de vraag naar mijnwerkers echter groter dan uit de antwoorden die de particuliere mijnen aan het CBS

- - - - - aantal ontslagen mijnwerkers in % van het gemiddelde aantal arbeidsplaatsen in de particuliere mijnen
 ——— aantal ontslagen mijnwerkers in % van het gemiddelde aantal arbeidsplaatsen in de Staatsmijnen
 aantal opgezegde leden van het zieken- en pensioenfonds van de Oranje-Nassau-mijnen in % van het gemiddelde aantal fondsleden

verstrekten, kan worden afgeleid. Op basis van de CBS-gegevens zou de indruk kunnen ontstaan dat ongeschoolden veel moeilijker werk vonden in de mijnen dan geschoolden. Hoewel naar vakkrachten vóór de jaren dertig altijd wel vraag bestond, konden echter ook ongeschoolden gemakkelijk werk vinden in de mijnen. De Heerlense arbeidsbeurs berichtte in bijna al zijn jaarverslagen tot 1930 dat grote vraag naar slepers bestond. Herhaaldelijk moest de beurs zich dan ook in verbinding stellen met beurzen elders in het land om ongeschoolden aan te kunnen trekken. Aangezien het verloop onder de onervaren krachten echter bijzonder hoog was, vooral onder die welke niet uit Limburg afkomstig waren, zette dat weinig zoden aan de dijk. Verder was opvallend dat zogenaamd geschoolde mijnwerkers, die zich bij de beurs inschreven, voor een zeer groot deel slepers waren die niet langer in de mijnen wilden werken. Tabel 21 maakt duidelijk dat vele slepers zich inschreven maar niet als sleper werden herplaatst in de mijnen.

Tabel 21. Vraag en aanbod van ongeschoolde mijnwerkers: arbeidsbemiddeling voor slepersarbeid door de Heerlense arbeidsbeurs, 1922-1931 1)

Jaar	Aanbod van slepers uit Limb.mijnen	Herkomst van geplaatste slepers		
		uit mijnen	niet uit mijnen	
			Heerlen	overige districten
1922	165	78	?	?
1923	230	118	181	52
1924	135	95	169	185
1925	256	135	136	248
1926	206	130	142	41
1927	222	133	88	72
1928	130	70	44	42
1929	103	65	71	77
1930	156	61	21	29
1931	149	48	25	6

1) Bron: Jaarverslagen Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek 1922-1931. Voor overige jaren niet bekend.

Een hoog personeelsverloop viel meestal samen met een grote vraag naar arbeidskrachten, dit met uitzondering van de depressiejaren en de oorlogsjaren. In de oorlog was de vraag naar arbeidskrachten groot en toch was het verloop lager dan daavóór. Dat duidt erop dat niet de vraag naar arbeidskrachten in de Nederlandse mijnen doorslaggevend was voor het personeelsverloop, maar de vraag in andere bedrijven. In de oorlogsjaren waren de Duitse mijnen niet bereikbaar voor de arbeiders die van het ene mijnndistrict naar het andere trokken en bleef het verloop daarom laag. Alternatieve werkgelegenheid in eigen land was er toen ook veel minder dan vóór de oorlog. Het toenemend aantal arbeiders dat in 1918 de mijnen verliet duidt erop dat de "normale" ontwikkeling door de oorlogsjaren was onderbroken. Het relatief lage personeelsverloop in de jaren twintig en dertig behoeft daarom niet te betekenen dat de mijnwerkers meer vertrouwd waren geraakt met het werk in de Nederlandse mijnen en de mijnarbeid meer dan vroeger waardeerden; het ontbreken van alternatieven buiten de Nederlandse mijnindustrie zou wel eens een belangrijker rol gespeeld kunnen hebben.

Het personeelsverloop in de Staatsmijnen en Oranje-Nassau-mijnen tot 1920

Terwijl uit de voorgaande cijfers betreffende het aantal ontslagen in de Staatsmijnen niet kan worden afgeleid hoeveel arbeiders dit bedrijf jaarlijks verlieten - de totaal-cijfers zijn immers een optelsom van het aantal ontslagen in elke Staatsmijn afzonderlijk en betreffen derhalve óók de aantallen arbeiders die van de ene Staatsmijn naar de andere trokken - is dat wel het geval met de gegevens die afkomstig zijn van het in 1911 opgerichte "Ondersteuningsfonds voor de Staatsmijnen in Limburg". De fondsen van de afzonderlijke mijnen waren de voorlopers van het in 1919 opgerichte Algemeen Mijnwerkers Fonds (AMF); zij bestonden uit zieken- en pensioenkassen waarvan alle arbeiders, die voor tenminste een halve maand in dienst werden genomen, verplicht lid waren. Ook in de jaarverslagen van de fondsen werden de aantallen nieuwe en vertrokken fondsleden vermeld 45). Hierbij zijn de mutaties van het beambtenpersoneel inbegrepen. De vergelijking tussen de tabellen 19 en 22 toont aan dat het jaarlijks aantal vertrokken fondsleden in de jaren 1913 tot en met 1917 vrijwel overeen kwam met het totaal aantal ontslagenen in de Staatsmijnen. Daaruit blijkt dat in deze periode weinig veranderingen van arbeidsplaats tussen de verschillende Staatsmijnen onderling plaatsvonden. Vóór en na de oorlog was dat niet het geval en vertrokken meer arbeiders naar andere Staatsmijnen.

Tabel 22. Overzicht van de ontwikkeling van het aantal toegenomen en uitgetreden leden van het ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen, 1911-1919 1)

Jaar	Aantal toegenomen leden	Aantal uitgetreden leden	Totaal aantal leden per 31.12
1911	731 2)	453	1704
1912	1363	704	2363
1913	2134	1319	3178
1914	2877	1570	4485
1915	2778	1555	5708
1916	3576	2309	6975
1917	4207	2463	8719
1918	5631	3215	11135
1919	4145 3)	3486	11794 4)

1) Bron: Jaarverslagen van het Ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen in Limburg, 1911-1920.

2) Voor 1911 per 1 april.

3) Tot 1 augustus 1919.

4) Per 31 juli 1919.

Ook het ondersteuningsfonds van de Oranje-Nassaumijnen verstrekke jaarlijks de aantallen toegenomen en uitgetreden leden: in tabel 23 zijn die gegevens samengevat. Opvallend zijn de grote verschillen tussen beide bedrijven. Het qua personeelsomvang vergelijkbare jaar 1912 laat zien dat circa driemaal zoveel arbeiders van de Oranje-Nassaumijnen ontslag namen dan van de Staatsmijnen. In 1913 moesten de Oranje-Nassaumijnen liefst 2.748 nieuwe arbeiders in dienst nemen, terwijl het aantal arbeidsplaatsen slechts met 162 toenam. De Staatsmijnen trokken dat jaar 2.134 arbeiders aan bij een toename van 815 arbeidsplaatsen.

Ondanks de grote verschillen tussen beide ondernemingen verliep de ontwikkeling van het personeelsverloop vrijwel parallel: een relatief groot aantal ontslagen vóór 1915, gevolgd door een daling in de oorlogsjaren en een toename van het absolute aantal in 1918. Het personeelsverloop in de Staatsmijnen was, ook in vergelijking met dat van de mijnen in het Ruhrgebied 46), zeer laag.

Een vergelijking met de ontwikkelingen in het Nottinghamshire district in Noordoost-Engeland is echter zinvoller omdat dit, net als de Nederlandse mijnstreek, een relatief jong mijndistrict was. Tussen 1918 en 1928 waren in Nottinghamshire zeven nieuwe mijnen in exploitatie genomen. Van

Tabel 23. Overzicht van het aantal in de jaren 1909-1919 opgenomen en van dezen per 31 december van elk jaar nog ingeschreven leden van de zieken- en pensioenkas van de Oranje-Nassaumijnen, in absolute getallen

Jaar	Toege- treden	Nog aanwezig per 31 december								
		1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919
1909	1.679	196	135	85	72	60				
1910	1.974	326	202	125	107	93				
1911	2.316	1160	401	228	195	150				
1912	2.347		1211	447	305	231	201			
1913	2.748			1322	477	348	298	268		
1914	2.997				1515	830	641	627	542	
1915	1.656					941	505	400	323	236
1916	1.825						1155	718	528	410
1917	1.684							1108	628	484
1918	2.240								1346	772
1919	1.848									1251

Sterkte op

31 december 2298 2469 2631 3055 3000 3406 3869 4305 4142

1921 tot 1931 nam het aantal mijnwerkers hier met 8.600 man toe. Ook de mijn met het hoogste personeelsverloop kende echter een lager verloop dan de Oranje-Nassaumijnen: het aantal nieuwe arbeiders dat moest worden aangetrokken, was "slechts" viermaal zo hoog als het aantal nieuwe arbeidsplaatsen 47).

Een groot gedeelte van de nieuwe arbeidskracht die vóór de Eerste Wereldoorlog door de Limburgse mijnen voor ondergrondse arbeid werd aangetrokken, was afkomstig van buitenlandse mijnen. Dat valt af te leiden uit de uitslagen van het mijnwormonderzoek, dat werd verricht bij nieuwe ondergrondse arbeiders. Teneinde de herkomst van de ziekte te localiseren, werd bij het onderzoek genoteerd waar de nieuwe arbeiders vandaan kwamen; van een Nederlandse, Duitse, Belgische of andere mijn, of niet uit de mijnbouw, waarbij in het laatste geval nog een onderscheid werd gemaakt tussen arbeiders uit Nederland en uit het buitenland. Het jaarlijks onderzoek werd in 1924 beëindigd omdat de ziekte toen nauwelijks nog voorkwam.

Tabel 24. Overzicht van het aantal in de jaren 1909-1919 opgenomen en van dezen per 31 december van elk jaar nog ingeschreven leden van de zieken- en pensioenkas van de Oranje-Nassaumijnen, in procenten

Jaar	Toege- treden	Nog aanwezig per 31 december in % van het aantal toegetreden									
		1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	
1909	1.679	12%									
1910	1.974	16%	10%								
1911	2.316	50%	17%	10%							
1912	2.347		52%	19%	13%						
1913	2.748			48%	17%	13%					
1914	2.997				51%	28%	21%				
1915	1.656					57%	30%	24%			
1916	1.825						63%	39%	29%		
1917	1.684							66%	37%	29%	
1918	2.240								63%	35%	
1919	1.848									68%	

Tabel 25. Anciënniteit van de fondsleden van de Oranje-Nassaumijnen, indeling op basis van het jaar van toetreding, 1911-1919

Jaar	Sterkte fondsleden per 31 december	Lidmaatsch.periode minder dan		
		een jaar	twee jaar	drie jaar
1911	2.298	50%	64%	72%
1912	2.469	49%	66%	73%
1913	2.631	50%	67%	76%
1914	3.055	50%	66%	76%
1915	3.000	31%	59%	71%
1916	3.406	34%	49%	68%
1917	3.869	29%	48%	58%
1918	4.305	31%	46%	58%
1919	4.142	30%	49%	61%

De Hoofdingenieur der Mijnen vermeldde in zijn verslagen de uitslagen van het onderzoek; daaruit is af te leiden hoe het aanbod van nieuwe ondergrondse arbeiders was samengesteld (48). Tabel 65 geeft daarvan een overzicht. Duidelijk blijkt dat de Nederlandse mijnen in hoge mate afhankelijk waren van het aanbod van arbeiders uit buitenlandse mijnen.

Sinds 1913 vermeldde de hoofdingenieur in zijn jaarverslagen niet alleen waar de arbeiders, die zich voor ondergrondse arbeid hadden aangemeld, vandaan kwamen, maar ook bij welke mijn zij zich hadden aangemeld. Juist voor de jaren met een bijzonder hoog personeelsverloop beschikken we daarom nog over enkele cijfers die dat nader zouden kunnen verklaren. In tabel 26 zijn de gegevens voor Staats- en Oranje-Nassaumijnen voor 1913 en 1914 samengevat.

De Oranje-Nassaumijnen trokken aanzienlijk meer arbeiders uit het buitenland aan dan de Staatsmijnen: in 1913 vijfmaal zoveel. De Staatsmijnen trokken meer ongeschoolde krachten uit Nederland aan dan de Oranje-Nassaumijnen. De Staatsbedrijven waren verplicht alleen Nederlandse arbeiders in dienst te nemen, en hoewel dat al vóór de oorlog steeds moeilijker werd, hebben de Staatsmijnen tot 1914 slechts 7 buitenlandse mijnwerkers in dienst genomen. Bij het uitbreken van de oorlog werd het bedrijf echter genoodzaakt een

Tabel 26. Overzicht van de arbeiders die zich voor ondergrondse arbeid hebben aangemeld in 1913 en 1914

In dienst getreden bij	Jaar	Totaal	Afkomstig van					
			ON	SM	Duitse mijnen	Belg. mijn.	andere mijn.	niet uit mijnbouw afkomst. bin. bui.
SM	1913	1.813	291	183	220	15		963
ON		2.253	24	234	1158	17	47	523
SM	1914	2.524	361	127	534	194	8	1053
ON		2.519	29	210	1197	271	57	533

deel van de gemobiliseerde mijnwerkers te vervangen door buitenlanders.

De tabellen 62 en 63 geven een overzicht van de nationaliteit van het personeel in alle mijnen. Het aandeel van buitenlandse werknemers in de Nederlandse mijnen steeg, zij het met onderbrekingen, van 20% in 1907 tot 24% in 1913. De

Oranje-Nassaumijnen hadden echter in 1907 al 28% buitenlanders in dienst, in 1913 was dat 36%. Per 31-12-1914 was bij de Staatsmijnen 8% buitenlanders in dienst, bij de Oranje-Nassaumijnen 41% 49).

Uiteraard is de afhankelijkheid van de buitenlandse mijnwerkers niet de enige verklaring voor het hoge personeelsverloop bij de Oranje-Nassaumijnen. Uit het staatje met de herkomst van de in 1913 en 1914 aangetrokken mijnwerkers voor het ondergrondse bedrijf blijkt, dat méér arbeiders van de Oranje-Nassaumijnen naar de Staatsmijnen gingen dan omgekeerd (675 tegen 445). Dat kan zijn veroorzaakt door het feit dat de Oranje-Nassaumijnen nu eenmaal meer "freizügige" arbeiders telden, maar het zou er ook op kunnen duiden dat de arbeidsvoorwaarden en/of omstandigheden in de Staatsmijnen beter waren dan in de Oranje-Nassaumijnen.

De Staatsmijnen betaalden inderdaad hogere lonen dan de Oranje-Nassaumijnen. Dat valt af te leiden uit de gegevens van de ondersteuningsfondsen van beide ondernemingen. De bijdragen van de arbeiders aan die fondsen waren afhankelijk van hun daglonen en de loongroep waartoe zij behoorden. Op basis van die onderverdeling is het volgende staatje samengesteld.

Tabel 27. Loongroep-indeling van de fondsleden van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen in 1913 en 1914 1)

Loongroep	Aantal fondsleden			
	Staatsmijnen		O.N.-mijnen	
	1913	1914	1913	1914
Dagloon van minder dan f 1,--	7	105	153	148
Dagloon van f 1,-- tot f 1,50	47	60	30	139
Dagloon van f 1,50 tot f 2,--	451	476	2237	1831 2)
Dagloon van f 2,-- tot f 2,50	848	1102		
Dagloon van f 2,50 tot f 3,--	741	966		
Dagloon van f 3,-- tot f 3,50	824	1546		
Dagloon van f 3,50 en meer	69	77		

- 1) Bron: Jaarverslag van het Ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen in Limburg, 1913, p. 3; en 1914, p. 3. Jaarverslag van het ondersteuningsfonds van de Oranje-Nassaumijnen, 1914, p. 2.
- 2) Het lage aantal in 1914 was te wijten aan het groot aantal leden dat werd gemobiliseerd (in totaal 766 van de 3055 fondsleden) en geen bijdrage betaalde gedurende militaire dienstitijd.

De loonverschillen tussen beide ondernemingen waren aanzienlijk; een niet onbelangrijk deel van de arbeiders in de Staatsmijnen verdiende lonen die door de Oranje-Nassaumijnen alleen aan beambten werden betaald. Begrijpelijk derhalve dat het personeelsverloop in de Oranje-Nassaumijnen groter was dan in het Staatsbedrijf.

Het hogere personeelsverloop in de Oranje-Nassaumijnen zou eveneens kunnen zijn bevorderd door een lager aantal bedrijfswoningen dan waarover de Staatsmijnen beschikten. De koppeling van het arbeids- aan het huurcontract was immers bedoeld om de arbeiders aan het bedrijf te binden. Als de Staatsmijnen over méér woningen beschikten dan de Oranje-Nassaumijnen, zou dat een positieve invloed kunnen hebben gehad op afremming van de mobiliteit. Toch is dat vóór 1920 niet het geval geweest. De directie van de Oranje-Nassaumijnen realiseerde zich terdege dat de vorming van een streekgebonden mijnwerkersbevolking alleen zou slagen indien de mijnen over voldoende woningen zouden beschikken 50). De directie hanteerde als uitgangspunt van haar woningbouwbeleid dat de mijnen, net als in buitenlandse mijn districten, moesten beschikken over 1 woning per 2 arbeiders 51). In tabel 28 wordt het woningbezit van Staats- en Oranje-Nassaumijnen vergeleken. Ondanks de bouw van een groot aantal woningen beschikten de Staatsmijnen per 100 arbeiders toch over minder bedrijfswoningen dan de Oranje-Nassaumijnen. De koppeling van het huur- aan het arbeidscontract zal derhalve bij de Oranje-Nassaumijnen slechts een marginale invloed hebben gehad op het personeelsverloop.

Het ondersteuningsfonds van de Oranje-Nassaumijnen verstrekte niet alleen elk jaar een overzicht van de aantallen toe- en uitgetreden leden, maar vermeldde tevens hoe groot de groep van in een bepaald jaar toegetreden leden in de volgende jaren per 31 december nog was (zie tabel 23, 24, en 25). Hieruit blijkt dat binnen twee of drie jaar bijna alle nieuwe mijnwerkers (87 tot 90%) de Oranje-Nassaumijnen weer verlieten. Aangezien slechts een klein deel van de nieuwe arbeiders was aangetrokken in verband met de uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen, was het gevolg hiervan dat tot 1915 50% van de arbeidsplaatsen werd bezet door arbeiders die minder dan één jaar in dienst waren (tabel 25) en tussen 72 en 76% door arbeiders die minder dan drie jaar in dienst waren.

In de oorlogsjaren steeg het aantal nieuwe arbeidsplaatsen; aangezien het verloop echter - noodgedwongen - daalde, nam de gemiddelde verblijfsduur aanzienlijk toe. Het einde van de oorlog schiep weer meer mogelijkheden om elders aan de slag te kunnen, hetgeen leidde tot een toenemend aantal vertrekkers, maar dat aantal lag toch een stuk lager dan vóór de oorlog het geval was geweest.

Tabel 28. Eigen woningbezit Staats- en Oranje-Nassaumijnen, 1909-1920 1)

Jaar	Staatsmijnen			Oranje-Nassaumijnen		
	aantal arbeiderswoningen	aantal arbeiders	aantal woningen per 100 arbeiders	aantal arbeiderswoningen	aantal arbeiders	aantal woningen per 100 arbeiders
1909				248	1878	13.2
1910				348	2127	16.4
1911	164	1620	10.1	448	2133	21
1912	164	2253	7.3	546	2289	23.8
1913	222	3051	7.3	694	2407	28.8
1914	288	4332	6.6	690	2098	32.9
1915	350	5516	6.3	800	2381	33.6
1916	376	6732	5.9	800	2979	26.8
1917	926	8807	10.5	868	3372	25.6
1918	1333	10673	12.5	998	3433	29.1
1919	1595	11748	13.6	998	4336	23
1920	1942	14044	13.8	1134	5151	22

1) Bron: Samengesteld aan de hand van gegevens uit de Jaarverslagen van de Staatsmijnen en de Oranje-Nassaumijnen.

Samenvattend kunnen we concluderen dat het personeelsverloop in de mijnen vóór de Eerste Wereldoorlog hoog was. Sinds 1914 daalde het verloop, om in 1918 weer te stijgen. In de jaren 1919-1923 bleven de mijnwerkers steeds langer aan de mijnen verbonden.

Het in verhouding tot de Oranje-Nassaumijnen lage personeelsverloop in de Staatsmijnen werd veroorzaakt door de hogere lonen in het Staatsbedrijf en door de omstandigheid dat deze onderneming alleen Nederlanders in dienst nam. Een deel daarvan zal uit de directe omgeving zijn gekomen, maar ook de overigen zullen minder aanpassingsproblemen hebben gekend dan de buitenlanders die door de Oranje-Nassaumijnen werden aangetrokken.

De werving van mijnwerkers

De mijndirecties hebben steeds een voorkeur gehad voor jonge autochtone arbeiders, maar konden zich, gezien het geringe aanbod van gekwalificeerde krachten, tot 1920 geen scherp selectiebeleid permitteren. Het gevolg daarvan was, dat zij in botsing kwamen met het autochtone katholieke establishment, dat lange tijd vreesde dat Zuid-Limburg zou worden overstroomd door vreemden. Aangezien de Staatsmijnen mede waren opgericht om een dergelijke ontwikkeling te voorkomen,

kon juist op dat bedrijf gemakkelijk pressie worden uitgeoefend om zoveel mogelijk Limburgers in dienst te nemen. Volgens de priesters van het in 1907 voor in Duitsland werkende arbeiders opgerichte St. Josephcomité waren de Limburgers, zodra zij het geboortedorp verlieten, gemakkelijk te winnen voor het socialisme, omdat zij nooit hadden geleerd hun geloof te verdedigen. Circa 60% van de Nederlandse katholieke arbeiders voldeed volgens datzelfde comité in Duitsland niet aan hun kerkelijke plichten 52). Prof. Verheggen, docent aan het seminarie in Rolduc en bestuurslid van het St. Josephcomité, merkte in 1909 over de arbeiders uit Brabant en Limburg op: "Juist de arbeiders uit deze provinciën gaan het meest over tot het socialisme, waaraan zij het grootste contingent uit Nederland leveren, waarvan als hoofdoorzaak moet worden beschouwd groote zwakheid van hun geloof; ze zijn licht te verleiden" 53). De voorstanders van Staatsexploitatie in Limburg hoopten dat door oprichting van Staatsmijnen de invloed van het socialisme in Limburg beperkt zou blijven. Dan moesten echter wel méér Limburgers in de mijnen gaan werken. Mgr Dr H.A. Poels, die in 1910 op advies van Nolens door de Roermondse bisschop in de mijnstreek was benoemd tot aalmoezenier voor sociale werken, verklaarde in 1913 in het Maasdorp Linne: "De mijnstroken worden thans overstroomd door zoovele slechte elementen. Keert den stroom door er zelf heen te trekken en helpt op die manier Limburg te behouden voor het katholieke geloof" 54).

Alhoewel het de uitdrukkelijke bedoeling was dat de Staatsmijnen het autochtone element in de mijnen zouden versterken, slaagde dat bedrijf er vóór de Eerste Wereldoorlog slechts moeizaam in de mijnen op te bouwen met louter Nederlandse arbeidskrachten. Het aanbod van autochtone arbeiders was veel te gering om te voldoen aan de vraag naar arbeidskrachten. De Staatsmijnen roomden de markt van Nederlandse arbeidskrachten ten dele af, waardoor de particuliere mijnen waren genoodzaakt een groot aantal buitenlanders in dienst te nemen. Dat van een strenge selectie aldus weinig terecht kwam, was te verwachten. In 1908 was in Heerlen door een groot aantal notabelen de vereniging "Heerlens Vooruitgang" opgericht, die zich niet alleen beijverde voor de oprichting van een muziekschool, een ambachtsschool en voor de uitbreiding van de woningbouw, maar ook voor het aantrekken van zoveel mogelijk Limburgse mijnarbeiders. Ook directieleden van de Staatsmijnen, Oranje-Nassaumijnen en Laura & Vereeniging waren lid. In december 1909 werd het verlangen Limburgers aan te trekken vastgelegd in een motie. Daarin werd o.a. opgemerkt: "[...] dat bij de zich sterk ontwikkelende mijnindustrie in Zuid-Limburg, eene voortdurende stijgende behoefte bestaat aan werkkrachten;

dat het zeker de voorkeur verdient, dat in de mijnindustrie zooveel mogelijk arbeiders in Limburg zelve geboren en getogen, worden gebezigd; [...] dat over het algemeen de Limburger de zeer loffelijke eigenschap heeft in hooge mate gehecht te zijn aan zijn geboorteplaats, zoodat hij slechts noode van woonplaats zal veranderen; [...] dat vele van deze Limburgsche mijnwerkers vóór of na het werk in hunnen vrije tijd ook den landbouw beoefenen; dat voren omschreven eigenschappen van de Limburgsche arbeiders slechts bevorderlijk kunnen zijn voor het behoud van gezonden maatschappelijke toestanden" 55).

Het weren van vreemde arbeiders en het aantrekken van zoveel mogelijk Limburgers was het permanente streven van alles wat zich als goed katholiek beschouwde. Daartoe werden arbeidsbeurzen opgericht, gezellenhuizen gebouwd en werd druk uitgeoefend op de overheid en de werkgevers. Al in april 1913 trok Poels naar Brabant om katholieke arbeiders voor de mijnen te werven. Hij verklaarde daar o.a.: "Nu wordt het mijndistrict overstroomd door duizenden Duitsche en Poolsche arbeiders, ten deele halve katholieken, waar niets mee aan te vangen is of leden van slechte vakverenigingen, terwijl onze eigen katholieken in Duitschland beulenwerk gaan verrichten en voor tachtig percent in socialistische vakverenigingen verzeild raken" 56). In Limburg daarentegen zouden de arbeiders niet alleen een goed loon verdienen, maar was hun geloof ook veiliger, "want de toestanden in Limburg zijn Goddank veel beter dan door andersdenkenden wordt voorgesteld [...] 't is 't Donkere Zuiden, jawel, maar daar, waar de kolen uitkomen, zal ook 't licht schijnen. Toen spreker pas in Limburg kwam, had hij uit voorzichtigheid een revolver op zak gestoken, doch heeft nooit van iemand last gehad. Als Zuid-Limburg geen goede elementen krijgt, gaat het onder". In de vergadering van de Nederlandse bisschoppen op 1 juni 1915 werd besloten dat de bisschoppen uit de zuidelijke provincies "zullen trachten maatregelen te treffen om hun arbeiders, die thans naar de groote steden van Amsterdam en Rotterdam trekken, te leiden naar de kolendistricten in Limburg waar minder en geringer gevaren hun geloof en deugd bedreigen" 57).

Ook de werkgevers realiseerden zich al snel - zoals uit de ondertekening van de Heerlense motie uit 1909 bleek - dat het voor de mijnen aantrekkelijk was de vele vreemde arbeiders door autochtonen te vervangen. De oorzaak van de botsingen tussen werkgevers en katholieke notabelen was niet gelegen in tegengestelde opvattingen ten aanzien van de vraag welke arbeiders het meest in aanmerking kwamen voor werk in de mijnen. Het was veeleer zo dat het aanbod van gekwalificeerde arbeidskrachten uit de directe omgeving te gering was om aan de vraag te voldoen. Degenen die bezorgd

waren om de sociale stabiliteit van de regio en de handhaving van de katholieke waarden en normen hadden daarvoor weinig oog. Hun aanvankelijke sympathie voor het Staatsmijnbedrijf, dat immers geen buitenlanders in dienst nam en zich slechts geleidelijk uitbreidde, verdween toen de Staatsmijnen die politiek in de oorlogsjaren moesten opgeven. We komen daar nog op terug.

De loonontwikkeling

Door de Nederlandse mijnondernemers werden al in een vroeg stadium cijfers verzameld over de loonontwikkeling, waardoor het mogelijk is daarvan een relatief exacte indruk te verkrijgen. In dit hoofdstuk zal eerst een globaal beeld worden geschetst van de loonontwikkeling in de periode 1900-1940, om vervolgens dieper in te gaan op het verloop in de periode tot 1921.

Sedert 1912 wisselden de particuliere mijnen onderling looncijfers uit teneinde een indruk te verkrijgen van de loonsom die de arbeiders elke maand verloren door vrijwillig verzuim. Die gegevens zouden kunnen worden gebruikt, zo was de bedoeling, om looneisen af te wijzen. Zo lang immers een groot deel van de arbeiders van de hoge lonen gebruik maakte om een paar dagen te verzuimen, bestond er geen aanleiding de lonen te verhogen; dat zou het verzuim immers nog bevorderen. Hoewel die cijfers tot 1939 onderling werden uitgewisseld, kan op basis daarvan geen uniforme en doorlopende serie worden samengesteld. De Oranje-Nassaumijnen berekenden al sinds 1912 gemiddelde maandlonen per arbeider, maar de overige particuliere mijnen volstonden met het verstrekken van een cijfer dat het maandelijks gemiddelde van het per werktijd verdiende loon aangaf. Pas sedert 1920 verstrekten zij een met dat van de Oranje-Nassaumijnen vergelijkbaar cijfer. Voor de periode na 1936 ten slotte zijn alleen de looncijfers voor de Oranje-Nassaumijnen bewaard gebleven. Deze looncijfers lijken betrouwbaar: voor intern gebruik hanteerden de mijnen immers dezelfde gegevens. Afgezien van toevallige berekeningsfouten zullen deze cijfers derhalve een redelijk exact beeld geven van de ontwikkeling van het

Tabel 29. Verdeling van mijnwerkers over verschillende loonklassen, het aandeel van het aantal werktijden per loonklasse in het totaal aantal werktijden en lonen per werktijd in 1924 en 1939

Loonklasse	Aandeel in tot. werkt.8)	Gemiddeld loon per werkt.8)	Vershil met gem. loon	Aandeel in tot. werkt.9)	Gemiddeld loon per werkt.9)	Vershil met gem. loon	Ver- minde- ring loon 1939: 1924
Ondergrondse arbeiders	1924			1939			
	%	f	%	%	f	%	%
Meester-houwers	1,4	8,53	+ 44	2	7,66	+ 37	- 10,2
Schietmeesters 1)	2	7,67	+ 30	3,5	6,67	+ 19	- 13
Houwers	38,2	6,90	+ 17	39,4	6,23	+ 11	- 9,7
Houwers dienstdoende stutters	4,3	6,49	+ 10	11,1	5,95	+ 6	- 7,8
Stutters	11,4	5,37	- 3	6,2	5,25	- 6	- 8,4
Hulphouwers	9	6,05	+ 2	9,6	5,29	- 5	- 12,6
Slepers op posten	7,8	5,33	- 10	9,5	4,65	- 17	- 12,8
Overige slepers boven de 18 jaar 2)	17,1	4,30	- 27	8,1	3,76	- 33	- 12,6
Ambachtslieden 3)	1,5	5,90		3,1	5,36	- 4	- 9,2
1e Seingevers en loc. ma- chinisten 4)	1,6	5,44	- 8	2,9	5,43	- 3	- 0,2
2e Seingevers en pomp- machinisten 5)	0,6	5,13	- 13	0,2	4,88	- 13	- 4,9
Stalknechts en overige arbeiders boven 18 jaar 6)	1,3	4,75	- 20	1,9	4,35	- 22	- 8,4
Arbeiders beneden 18 jaar 7)	3,8	2,96	- 50	1,8	2,57	- 54	- 13,2
Totaal/gemid. ondergronds	100	5,91		100	5,59		- 5,4
Bovengrondse arbeiders							
Eerste vakgroep (geschoolden)	17,9	5,59	+ 32	22,1	5,49	+ 31	- 1,8
Tweede vakgroep (geoefenden)	21,5	5,00	+ 18	25,9	4,81	+ 15	- 3,8
Derde vakgroep (ongeoefenden)	37,5	4,47	+ 6	31,7	4,24	+ 1	- 5,4
Arbeiders van 21 en 22 jaar	3,6	3,48	- 18	2,4	3,34	- 20	- 4,1
Arbeiders van 19 en 20 jaar	3,2	2,85	- 34	2,4	2,48	- 41	- 13
Arbeiders van 16 tm 18 jaar	8,3	1,93	- 54	12,9	1,65	- 61	- 14,6
Arbeiders beneden 16 jaar	8	1,19	- 72	2,6	1,29	- 69	+ 8,4
Totaal/gemid. bovengronds	100	4,23		100	4,19		- 1
Onder- en bovengronds		5,45			5,06		- 7,2

1) In 1939 gesplitst in schietmeesters en ploegbazen.

2) In 1939 gesplitst in arbeiders boven 21 jaar en arbeiders van 18 tot 22 jaar.

3) In 1939 gesplitst in 1e ambachtslieden en 2e ambachtslieden.

4) In 1939 gesplitst in 1e seingevers en loc. machinisten.

5) In 1939 gesplitst in 2e seingevers en pompmachinisten.

6) In 1939 gesplitst in stalknechts, arbeiders van 18 tot 21 jaar en overige arbeiders.

7) In 1939 gesplitst in arbeiders van 16 en 17 jaar.

8) Bron: Statistische cijfers met betrekking tot de Nederlandsche mijnindustrie, 's Gravenhage 1931, p. 31 en 32.

9) Bron: Jaarverslag van den Inspecteur-Generaal der mijnen over het jaar 1939, 's Gravenhage 1940, p. 25 en 28.

gemiddeld maandloon per arbeider in de particuliere mijnen. Er dient echter uitdrukkelijk rekening mee te worden gehouden dat een gemiddeld cijfer van het maandinkomen voor alle arbeiders weinig of niets zegt over het inkomen van mijnwerkers per persoon en per categorie. In 1939 bijvoorbeeld waren de afzonderlijke loongroepen verdeeld over liefst 21 categorieën. Die categorieën veranderden in de loop der jaren van samenstelling en omvang. De ontwikkeling van een gemiddeld cijfer dat betrekking heeft op alle arbeiders geeft daardoor een vertekend beeld. Vergelijken we bijvoorbeeld de gemiddelde verdiensten per werktijd van de verschillende loongroepen in de jaren 1924 en 1939 (zie tabel 29) dan constateren we dat slechts door één loongroep, die van de kleine groep van ambachtslieden, in 1924 een loon werd verdiend dat bijna overeenkwam met het gemiddelde loon per werktijd voor alle ondergrondse arbeiders. Bovengronds was dat met geen enkele loongroep het geval. Verder kunnen we constateren dat in deze 15 jaren belangrijke verschuivingen hebben plaatsgevonden in de samenstelling van de afzonderlijke loongroepen. In 1924 was 45,9% van de ondergrondse arbeiders ingedeeld in een van de vier hoogste loongroepen. In 1939 was dat aandeel toegenomen tot 56%. Het gemiddeld loonpeil in het ondergrondse mijnbedrijf was als gevolg daarvan gestegen. In het bovengrondse bedrijf zien we een identieke ontwikkeling: het aandeel van de geschoolden en geoeffenden was gestegen.

Ook in de verhouding tussen het aantal werktijden onder- en bovengronds was een verandering opgetreden. Voornamelijk ten gevolge van de uitbreiding van het bovengrondse mijnbedrijf van de Staatsmijnen en de rationalisatie en mechanisatie in het ondergrondse bedrijf was het aandeel der bovengrondse arbeiders sterk toegenomen, hetgeen in de toename van het aantal werktijden van deze categorie tot uitdrukking komt (zie tabel 30).

In 1939 werkte derhalve een procentueel groter deel van de arbeiders bovengronds terwijl anderzijds zowel onder- als bovengronds meer arbeiders in de hogere loongroepen werkten. Welke de netto-invloed van die verschuivingen op het loonpeil was, is nauwelijks vast te stellen. Het is ook weinig zinvol die invloed exact te berekenen aangezien een groot deel van de arbeiders op akkoordloon werkte en derhalve een gemiddeld looncijfer voor de afzonderlijke loongroepen nog steeds niets zegt over de verschillen die binnen die loongroepen weer bestonden.

Het is derhalve duidelijk dat in dit hoofdstuk slechts onder voorbehoud wordt gesproken van de ontwikkeling van het loonpeil, aangezien de sterke loondifferentiatie in het mijnbedrijf het vaststellen van een trend niet gemakkelijk maakt. Zoals immers uit tabel 29 blijkt, betekende een gemiddelde

Tabel 30. Totaal aantal werktijden onder- en bovengronds in de mijnindustrie in 1924 en 1939

Jaar	Ondergronds	Bovengronds	Totaal
1924	6.020.404	2.309.603	8.330.007
1939	5.420.575	3.277.545	8.689.302

loonsverlaging van 7,2% over de jaren 1924 tot 1939 voor de ene groep een loonsverhoging van 8,4% en voor de andere een loonsverlaging van 14,6%.

Alvorens de maandlonen nader te analyseren, is het voor een globale indruk van de loonontwikkeling in het mijnbedrijf zinvol eerst aandacht te besteden aan het gemiddeld loon per jaar en het jaargemiddelde van het loon per werktijd. Die cijfers werden elk jaar (voor het totale jaarloon sedert 1915) gepubliceerd door de Hoofdingenieur der Mijnen en door de Staatsmijnen in hun jaarverslagen. Tabel 31 geeft een indruk van die ontwikkeling.

Het gemiddeld per arbeider betaalde jaarloon daalde tot 1904. Vanaf dat moment zette een stijging in die in de periode 1908-1910 werd vertraagd, maar overigens aanhield tot 1921. Sinds 1921 daalden de lonen weer; in 1926 zette een stijging in die de nominale lonen echter niet meer terugbracht tot het peil van 1920. In 1930, toen de stijging ophield en de lonen op 71% van het peil van 1920 stonden, zette een nieuwe daling in die aanhield tot 1936. De stijging die vervolgens weer inzette bracht de lonen in 1939 terug op het peil van 1926-1929, ofwel op 67% van het peil van 1920.

Het hoogtepunt in het interbellum werd in 1920 bereikt, toen de mijnen per arbeider gemiddeld f 2.083,89 per jaar betaalden; het dieptepunt werd in 1935 bereikt toen een mijnwerker f 1.139,04 per jaar verdiende.

De lonen in de Staatsmijnen waren meestal hoger dan die in de particuliere mijnen. De ontwikkeling van de verschillen in lonen per werktijd (zie ook tabel 66) is opvallend. Vóór de totstandkoming van de eerste CAO in 1920 bedroeg het gemiddelde jaarlijkse procentuele verschil tussen het loon per werktijd in de Staatsmijnen en dat in alle mijnen 6,6%, het verschil met de afzonderlijke particuliere mijnen zal derhalve 10 à 15% zijn geweest. Na totstandkoming van de CAO werd het verschil onmiddellijk veel kleiner: tot 1930 gemiddeld 3%. Sinds 1927 steeg het verschil tot 5%, om in de depressiejaren te dalen tot 2%. Die ontwikkeling zou erop

Tabel 31. Aantallen arbeiders en gemiddelde lonen in de
Nederlandse mijnen, 1900-1940

Jaar	Gemiddeld aantal arb. 1)	Gemiddeld jaar- loon 2)	Gem. loon per werktijd 3) alle mijnen 1)	Staats- mijnen 4)
1900	1.149	649,65		
1901	1.219	628,86		
1902	1.486	604,35		
1903	1.930	585,06		
1904	1.948	559,28		
1905	2.034	604,75		
1906	2.286	645,54		
1907	4.017	667,33	2,42	
1908	5.076	652,12	2,35	
1909	5.812	649,99	2,30	
1910	6.664	651,66	2,31	
1911	7.477	667,76	2,39	
1912	8.528	716,61	2,56	
1913	9.715	737,84	2,64	
1914	9.898	723,17	2,54	
1915	10.271	781,93	2,71	2,93
1916	12.466	931,34	3,13	3,28
1917	15.028	1.090,80	3,64	3,89
1918	18.250	1.387,81	4,69	4,97
1919	20.318	1.724,83	5,63	5,96
1920	22.874	2.083,89	6,65	7,13
1921	24.966	1.919,47	6,75	6,96
1922	25.173	1.690,89	5,72	5,87
1923	26.896	1.675,80	5,65	5,81
1924	29.524	1.536,92	5,45	5,61
1925	30.406	1.389,96	4,97	5,08
1926	31.666	1.405,44	5,01	5,16
1927	33.638	1.403,65	5,07	5,22
1928	34.037	1.406,75	5,10	5,29
1929	35.757	1.427,44	5,26	5,50
1930	37.645	1.475,21	5,38	5,61
1931	38.291	1.426,46	5,22	5,43
1932	36.521	1.253,24	4,85	5,00
1933	34.222	1.191,84	4,73	4,86
1934	31.392	1.198,06	4,69	4,78
1935	29.405	1.139,04	4,61	4,71
1936	28.994	1.217,43	4,58	4,71
1937	31.069	1.358,07	4,79	
1938	32.164	1.397,58	5,01	
1939	31.594	1.394,23	5,06	

- 1) Bron: Jaarverslagen Hoofdingenieur der Mijnen 1900-1939.
- 2) Na vermindering met fondsbijdragen, boeten en gebruik van gereedschap en hulpstoffen.
- 3) Met inbegrip van gezinstoeslagen, maar zonder extra-vergoeding voor overwerk.
- 4) Bron: Jaarverslagen Staatsmijnen in Limburg.

kunnen wijzen dat de particuliere mijnen in hun opzet om door uniformering van het loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid de concurrentie van de Staatsmijnen op de arbeidsmarkt te beperken, zijn geslaagd. Toen aan het eind van de jaren twintig weer een grotere vraag naar arbeidskrachten ontstond door de opening van de grote Staatsmijn Maurits in Geleen, waren de Staatsmijnen genoodzaakt hogere lonen aan te bieden teneinde voldoende arbeidskrachten te werven; de weer toenemende verschillen zouden daardoor in de hand kunnen zijn gewerkt. Rekening dient echter te worden gehouden met de hiervoor gemaakte opmerkingen ten aanzien van de lonen per werktijd. Indien de Staatsmijnen in de jaren twintig meer behoefte kregen aan bovengrondse arbeiders dan in de periode daarvóór, kan het gemiddelde loonpeil als gevolg daarvan in deze periode zijn gedaald.

Buiten kijf staat echter dat de Staatsmijnen hogere lonen boden. Het beeld in tabel 31 is zelfs enigszins vertekend ten gunste van de particuliere mijnen omdat het Staatsmijnbedrijf een naar verhouding veel grotere groep bovengronders in dienst had dan de particuliere mijnen.

De loonontwikkeling in de particuliere mijnen

In tabel 67 zijn de gemiddelde maandlonen van de arbeiders in de particuliere mijnindustrie samengevat. De gegevens zijn afkomstig uit het archief van de Mijnvereniging, de in 1903 opgerichte werkgeversorganisatie van de particuliere mijnen; lacunes werden aangevuld met gegevens uit de archieven van de particuliere mijnen. De grote schommelingen in de maandelijkse verdiensten zijn kenmerkend voor het mijnbedrijf. De arbeidsomstandigheden in het ondergrondse bedrijf waren bijna geen dag dezelfde: de hardheid van de kolenlagen en hun dikte konden variëren, de toevloed van water was wisselend en ook in de mogelijkheden tot het gebruik van gereedschappen, hulpmiddelen en vervoersfaciliteiten kwamen grote veranderingen voor. Het stellen van een billijk accoord dat behalve met deze factoren ook nog rekening moest houden met de capaciteiten van de afzonderlijke arbeiders en de behoefte aan kolen, was bijna een onmogelijkheid. Stegen de kolen in prijs, dan wilden de ondernemers het liefst op

zo kort mogelijke tijd een hogere produktie met hetzelfde aantal arbeiders.

Hoewel de particuliere mijnen in het algemeen lagere lonen betaalden dan de Staatsmijnen, bestonden ook onderling nog grote verschillen. De hoogste gemiddelde lonen werden aan het begin van de jaren twintig door de mijnen Laura & Vereeniging betaald. Dat bedrijf betaalde circa 10% meer dan de Domaniale Mijn en de Oranje-Nassaumijnen en circa 12% meer dan de mijn Willem-Sophia. Wellicht was de omstandigheid dat de kleinere mijnen Willem-Sophia en Domaniale, die beide in Kerkrade lagen, minder behoefte hadden aan het aantrekken van grotere aantallen arbeiders over grotere afstand, omdat zij hun personeelsbestand konden recruterende uit de traditionele mijnwerkersgezinnen in Kerkrade en direct over de Duitse grens, debet aan de relatief lagere lonen. Sinds het midden van de jaren twintig echter bleef Laura & Vereeniging nog wel de hoogste lonen betalen, maar was het loonniveau van de mijn Willem-Sophia relatief verbeterd en overtrof het zelfs af en toe dat van de Laura. Sinds 1925 betaalden de Oranje-Nassaumijnen de laagste lonen. Tijdens de depressie veranderde de situatie opnieuw: de leidende rol van de Laura werd nu afwisselend overgenomen door de Domaniale Mijn en de mijn Willem-Sophia.

De relatief lage lonen in de Oranje-Nassaumijnen zijn voor een belangrijk deel te verklaren uit het grotere aandeel van de bovengronders in die mijnen. In 1926 was hun aandeel op het totaal aantal mijnwerkers 26% tegen 22% in de Laura, in 1930 waren deze percentages 27% tegen 25%. De lonen in beide bedrijven zullen derhalve dichter bij elkaar hebben gelegen dan de tabel suggereert. Dat is ook vrij logisch: mijnen die zo dicht bij elkaar liggen, kunnen geen al te grote verschillen toestaan zonder het risico te lopen dat het personeelsverloop daardoor hoog blijft. Anderzijds is deze verklaring niet uitputtend: ook na 1930 blijven de lonen in de Oranje-Nassaumijnen in het algemeen beneden die van de Laura, terwijl in deze periode het aandeel van de bovengrondse arbeiders in dit laatste bedrijf groter wordt dan in de Oranje-Nassaumijnen het geval is. In 1936 is de verhouding 36% tegen 32% ten gunste van de Oranje-Nassaumijnen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de loonverschillen ten dele in de hand zijn gewerkt door een scherper loonbeleid in de Oranje-Nassaumijnen. De directie van de mijn Laura & Vereeniging was, samen met de directie van het Staatsmijnbedrijf, in het algemeen eerder bereid aan de verlangens van de vakbonden tegemoet te komen dan de directie van de Oranje-Nassaumijnen. We zullen dat nog constateren in de hoofdstukken waarin de strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden aan de orde komt. In de Oranje-Nassaumijnen werd een sterke druk tot vermindering van de loonkosten uitgeoefend

door de eigenaren van de mijnen, "De Wendel & Fils", die over verschillende mijnen beschikten en er bij de directie in Nederland herhaaldelijk op aandrongen het loonniveau te verlagen tot dat van hun Franse mijnen, ook al was de arbeidsproduktiviteit in Nederland veel hoger 58). Gemiddelde financiële opbrengsten per ton zijn voor de afzonderlijke particuliere mijnen slechts in een zodanig beperkte omvang bekend dat onduidelijk blijft of de loonverschillen in de hand werden gewerkt door de onderling afwijkende marktpositie. Wel is bekend dat de hogere gemiddelde maandlonen in de Domaniale Mijn gedurende de depressiejaren primair te verklaren zijn uit de betere marktpositie in de periode 1932 tot 1935. Evenals de Staatsmijnen wist de Domaniale Mijn haar produktie gedurende de depressie nog uit te breiden. Terwijl de overige ondernemingen in de jaren 1931 tot en met 1936 gemiddeld 46 tot 53 dagen per jaar stillagen wegens gebrek aan afzet, bedroeg dat cijfer voor de Domaniale Mijn 30. De hogere lonen die de Oranje-Nassaumijnen in 1936 gingen betalen, kunnen uit dezelfde ontwikkeling worden verklaard.

De ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen

De bekende CBS-cijfers met betrekking tot de ontwikkeling van de kosten van levensonderhoud voor Amsterdamse arbeidersgezinnen kunnen waarschijnlijk niet worden gebruikt om vast te stellen hoe de koopkracht van de mijnwerkerslonen zich in de periode tot de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde. In de mijnstreek, en met name in Heerlen, stegen de prijzen tijdens de industrialisatie aanzienlijk sneller dan elders. Een van de belangrijkste oorzaken daarvan was het hoge loon van de mijnwerker. Kamer- en woningverhuurders en winkeliers, maakten op lucratieve wijze gebruik van de woningnood en de onderbezetting van het distributieapparaat. De werkgevers in de mijnindustrie zagen die ontwikkeling met lede ogen aan, maar hadden slechts een beperkte invloed op de prijsvorming van huren en levensmiddelen. De woningnood bleef tot 1922 aanhouden en weliswaar beschikten de mijnen over enkele winkels, maar de overgrote meerderheid van de arbeiders was afhankelijk van zelfstandige winkeliers ook omdat het aantal arbeiders-coöperaties beperkt bleef. Het effect van loonsverhogingen ging snel verloren omdat de prijzen werden aangepast aan het hogere loonniveau. Loonsverlagingen werden niet zelden door de ondernemers gemotiveerd met de stelling dat de prijzen weliswaar nog hoog waren, maar de winkeliers hun prijzen zouden aanpassen aan de dalende lonen. De winkeliers pasten hun prijzen echter waarschijnlijk sneller aan loonsverhogingen aan dan aan

loonsverlagings. Minister Van IJsselsteijn verklaarde op 12 april 1921 nogal optimistisch in de Tweede Kamer: "Zoolang de loonen hoog blijven, blijven de winkels ook duur, maar als de loonen dalen, zakken ook de prijzen". Hij voegde daaraan toe: "Men kan natuurlijk niet wachten met een loondaling totdat de prijzen in alle winkels in de mijnstreek zijn gedaald" 59). Doordat feitelijk te weinig detaillisten profiteerden van de mogelijkheden die de snel groeiende mijnstreek bood, bleef een onderlinge concurrentie, die prijsdalend had kunnen werken, achterwege 60).

De kosten van levensonderhoud in de mijnstreek waren verder vóór de Eerste Wereldoorlog vrij hoog door de omvangrijke circulatie van Duits geld. De oriëntatie op Duitsland kwam ook tot uitdrukking in de omstandigheid dat de arbeiders in de particuliere mijnen in Duits geld werden betaald. In de kroegen die vlakbij de mijnen lagen, werd het geld op loondag gedeeltelijk gewisseld tegen Nederlands geld. Hoezeer het Nederlands geld werd ondergewaardeerd, bleek wel uit de omstandigheid dat aan het Duitse geld een hogere koerswaarde werd toegekend dan de werkelijke ruilwaarde in Duitsland was. De kooplui op de Heerlense markt verkochten hun waren tegen "Groschen".

De Nederlandse gulden werd in 1912 tegen 17 Groschen ingewisseld; dat leverde een koerswinst van 2% op. Een commissie uit de Heerlense Kamer van Koophandel kwam in datzelfde jaar tot de conclusie dat produkten die per Groschen werden verkocht (zes cent en een meervoud daarvan) goedkoper zouden zijn indien alleen Nederlands geld circuleerde. Zo kostte een glas bier één Groschen, in de zeldzame gevallen dat Nederlands geld werd geaccepteerd echter vijf cent. Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de circulatie van Duits geld af.

Niet alleen pasten de winkeliers hun prijzen aan de loonsverhogingen aan, ook werden op de loondagen extra winsten behaald. Zo werden de prijzen op de markten op loondagen met 20% à 30% verhoogd. Verder verhuurden winkeliers kamers aan ongehuwde mijnwerkers die zij verplichtten ook hun levensmiddelen bij hen te kopen.

De kosten van levensonderhoud in de mijnstreek waren door deze factoren naar alle waarschijnlijkheid hoger dan elders. Verder is een berekening van de ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen op basis van de CBS-cijfers voor Amsterdam waarschijnlijk niet mogelijk wegens de afwijkende samenstelling van het pakket van levensonderhoud voor mijnwerkers. Met name de uitgaven voor groenten waren bij mijnwerkers lager dan bij andere industriearbeiders, omdat velen een tuin hadden. Het vleesgebruik was daarentegen hoger; de gewoonte en noodzaak veel vlees te gebruiken maakten de kosten van levensonderhoud op dit punt derhalve

Tabel 32. De ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen op basis van de kosten van levensonderhoud te Amsterdam, 1913-1939

Jaar	Indexcijfers kosten van levensonder- houd Amster- dam 1)	Indexcijfers jaarlonen mijnwerkers 2)	Ontwikkeling koopkracht
1913	100	100	100
1914	103	98	95
1915	113	106	94
1916	115	126	110
1917	137	148	108
1918	174	188	108
1919	194	234	121
1920	221	282	128
1921	202	260	129
1922	182	229	126
1923	173	227	131
1924	177	208	118
1925	179	188	106
1926	168	190	113
1927	168	190	113
1928	169	191	113
1929	168	193	115
1930	161	200	124
1931	151	193	128
1932	141	170	121
1933	139	161	116
1934	140	162	116
1935	136	154	113
1936	132	165	125
1937	137	184	134
1938	139	189	136
1939	140	189	135

1) Bron: Maandschrift van het CBS 1913-1939.

2) Bron: Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der Mijnen, 1913-1939.

hoger. Een vergelijking die in 1936 werd gemaakt, leerde dat mijnwerkers in het algemeen gemiddeld 10% hogere kosten hadden bij de samenstelling van het voedingspakket dan andere industriearbeiders 61).

De huren waren in de mijnstreek tot circa 1922 relatief hoog door de woningnood; in latere jaren daalde het huurniveau echter onder het landelijk niveau. De kosten van gezondheidszorg waren lager dan elders omdat sedert 1919 alle mijnwerkers waren aangesloten bij het Algemeen Mijnwerkers Fonds. Als we ten slotte constateren dat de mijnwerkers in de loop der jaren steeds meer verspreid woonden en dat binnen het woongebied aanzienlijke verschillen in prijsniveau bestonden, terwijl de mijnwerkers op het platteland bovendien meer mogelijkheden hadden extra inkomsten te verwerven uit het houden van kleinvee en het pachten van een stukje land, dan zal duidelijk zijn dat het nauwelijks mogelijk is exacte uitspraken te doen over de ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen. Toch zullen we een poging daartoe wagen: willen we immers de vraag beantwoorden in hoeverre de mijnwerkersbonden succesvol waren in het streven naar verbetering van de arbeidersvoorwaarden, dan is een globale indruk van de ontwikkeling van de koopkracht van de mijnwerkerslonen onontbeerlijk.

Helaas is het niet mogelijk aan de hand van budgetten van mijnwerkersgezinnen vast te stellen in hoeverre deze afweken van de door het CBS gebruikte budgetten: het beperkt aantal budgetten waarover we beschikken, is niet consistent van samenstelling en onregelmatig over de tijd verspreid.

We zullen derhalve toch in eerste instantie de CBS-cijfers gebruiken om deze vervolgens te toetsen aan niet-kwantitatieve data met betrekking tot de koopkracht van de mijnwerkerslonen. Aan de hand van de ontwikkeling van het gemiddelde loon per mijnwerker per jaar is in totaal in tabel 32 berekend hoe de koopkracht van het loon zich zou hebben ontwikkeld indien de CBS-cijfers, die zijn gebaseerd op de budgetten van Amsterdamse arbeidersgezinnen, voor de mijnstreek konden worden gebruikt.

Op basis van die berekening kan voor de jaren 1913-1939 de volgende onderverdeling worden gemaakt:

1. Sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog daalde de koopkracht van de mijnwerkerslonen met circa 5%.
2. In 1916 zette een stijging in die de koopkracht tot boven het vooroorlogse niveau bracht.
3. Vervolgens bleef de koopkracht in 1917 en 1918 iets onder het niveau van 1916.
4. Van 1918 tot 1922 steeg de koopkracht; in 1921 bedroeg deze 29% meer dan in 1913.
5. De loondaling die vervolgens inzette, leidde in 1922 tot een geringe daling van de koopkracht, maar werd in

1923 overtroffen door de dalende kosten van levensonderhoud waardoor de koopkracht dat jaar steeg.

6. Vervolgens zette weer een daling in die in 1926 werd afgeremd, waardoor de koopkracht tot 1929 constant bleef om in de periode tot 1932 weer te stijgen.
7. In de jaren 1932 tot en met 1935 daalde de koopkracht van de mijnwerkerslonen. Het niveau bleef echter relatief hoog; in de depressiejaren zouden de mijnwerkerslonen nog boven het niveau van de jaren 1925-1929 hebben gelegen.
8. Na de depressie nam de koopkracht weer toe, na 1935 werd het hoogste niveau in het interbellum bereikt: in 1938 was de koopkracht 36% hoger dan in 1913.

Deze conclusies doen reeds vermoeden dat de CBS-cijfers niet kunnen worden gebruikt voor berekening van de mijnwerkerslonen. Aan de hand van een aantal "subjectievere" gegevens zullen we trachten vast te stellen of en wanneer sprake was van veranderingen in de koopkracht van het inkomen van de mijnwerkers.

1. De periode tot de Eerste Wereldoorlog

"Terwijl de mijnwerkers in 't algemeen klagen over lage loonen hoort men lieden van buiten, d.w.z. zulke personen die van de levenswijze en toestanden in ons mijnndistrict niet op de hoogte zijn, nog dikwijls met verbazing spreken over de hoge loonen" 62), schreef het vakblad van de Christelijke Mijnwerkersbond op 28 augustus 1909. Die opmerking was geen propagandistische uitlating om hogere lonen te bepleiten; de lonen van de mijnwerkers waren, vergeleken met die van landarbeiders en grote groepen andere industriearbeiders in Nederland, weliswaar relatief hoog, maar de hoge kosten van levensonderhoud in de mijnstreek maakten de koopkracht van die mijnwerkerslonen relatief laag. In 1911 werd in de Christelijke Mijnwerker 63) in een artikel over de hoge kosten van levensonderhoud in de mijnstreek opgemerkt dat de inkomenspositie van de mijnwerkers sedert 1907 slechter was geworden. "In onzen tegenwoordigen tijd hangt het bestaan van den mijnwerker af van vraag en aanbod der werkkrachten en van den prijs der productie op de wereldmarkt", schreef het blad. In 1907 kon worden geprofiteerd van de hoogconjunctuur op de kolenmarkt en van het grote tekort aan arbeidskrachten; de daling van de kolenprijzen die daarna inzette, leidde tot loondalingen, terwijl de kosten van levensonderhoud in de mijnstreek hoog bleven. "Het loon wat thans betaald wordt is voor zeer veel onzer mijnwerkers nog lang niet voldoende om op eene behoorlijke manier zijn gezin te kunnen onderhouden", schreef het blad. De prijzen van de eerste levensbehoeften waren volgens de

Christelijke Mijnwerker 64) in de tien laatste jaren met 20% à 40% gestegen.

De prijzen in de mijnstreek waren hoger dan daarbuiten. Als voorbeelden werden door de Christelijke Bond aardappel- en vleesprijzen genoemd. Buiten de mijnstreek, bijvoorbeeld in Amstenrade, waren die 25% goedkoper dan in Heerlen. In Bleijerheide, waar aan de arbeiders-coöperatie een slagerij was verbonden, kostten verschillende vleessoorten 18 cent per kilo minder dan in Heerlen. Daarnaast waren de huurprijzen in het centrum van de mijnstreek extreem hoog. Een prijs van 10 à 12 gulden voor drie kamers was geen uitzondering 65), terwijl de meeste huisjesmelkers winkeliers waren die hun huurders verplichtten bij hen te kopen. De Heerlense Arbeidsbeurs schreef in 1912 in een circulaire, gericht aan werkzoekenden, dat 3 à 4 bovenkamers f 10,-- tot f 14,-- kostten, buiten Heerlen f 8,-- tot f 12,--. Huizen voor arbeidersgezinnen waren er nauwelijks en kostten f 12,-- à f 15,--; mijnwoningen waren aanzienlijk goedkoper: f 7,50 à f 8,50 per maand. Voor kost en inwoning vroegen particulieren f 1,-- à f 1,20 per dag 66). Arbeiders die nog nooit eerder in een mijn hadden gewerkt, konden per dag f 1,50 tot f 1,80 verdienen.

Daarom verzochten beide mijnwerkersbonden de directies in het najaar van 1911 de lonen te verhogen. In een interne nota van de directie van de mijn Laura werd opgemerkt dat de lonen van de mijnwerkers in de laatste jaren inderdaad waren gedaald. Bevestigd werd dat de vraag naar arbeidskrachten en de conjuncturele ontwikkeling de oorzaken daarvan waren. "Het kan niet ontkend worden, dat, voor onze mijn althans, de loonstandaard in de laatste jaren gemiddeld is gedaald. De houwersonnen hebben een vrij belangrijke daling ondergaan, die gedeeltelijk is toe te schrijven aan het feit, dat wij in 1908 door de groote behoefte aan arbeiders gedwongen waren zéér hoge lonen te betalen" 67).

Dat "verschillende levensbehoeften" daarentegen in prijs waren gestegen, kon door de directie in bedoelde nota evenmin worden ontkend. Helaas beschikte zij niet over voldoende gegevens om vast te stellen in hoeverre de koopkracht was gedaald. "Er kan echter niettemin met voldoende zekerheid worden aangenomen, dat het levensonderhoud thans, in vergelijking met vorig jaar, meer geld eischt". [...] "Groote huisgezinnen ondervinden de gevolgen van den duren tijd uiteraard het meest. Daar is ook voor sparen weinig of geen gelegenheid geweest".

Voor een uniforme loonsverhoging voelden de directies echter weinig. In het algemeen had loonsverhoging slechts een beperkte invloed op verbetering van de koopkracht, omdat de winkeliers hun prijzen na loonsverhogingen onmiddellijk verhoogden. De directie van de Laura stelde daarom voor op

grote schaal zelf aardappels, groente, vlees en vis in te kopen en deze tegen kostprijzen aan de arbeiders te verkopen. Het probleem van de hoge huren kon niet op korte termijn worden opgelost; het zou volgens de directie nog lang duren voordat de mijnen zelf over voldoende relatief goedkope woningen zouden beschikken.

Een uniforme loonsverhoging werd eveneens van de hand gewezen omdat niet elke mijnwerker een laag loon had 68). Vooral de ongehuwden hadden relatief lage kosten van levensonderhoud; zouden ook hun lonen worden verhoogd dan zou het willekeurig verzuim van deze categorie nog toenemen. Het dilemma waarvoor de werkgevers werden geplaatst, was duidelijk: het tekort aan geschoolde krachten oefende een opwaartse druk op de lonen uit omdat de koopkracht van de mijnwerkerslonen in Nederland hoger moest zijn dan die in het naburige Akense mijndistrict om voldoende arbeiders aan te trekken. Dat leidde ertoe dat een groot aantal jonge, ongehuwde arbeiders naar Limburg kwam; deze waren nu eenmaal mobieler dan de gehuwden. Zij hadden, door hun relatief lage kosten van levensonderhoud, een zodanig hoog inkomen, dat zij een deel hiervan inruilden voor meer vrije tijd. Weliswaar werden zij beboet voor herhaaldelijk willekeurig verzuim, maar de ondernemers konden hen, door gebrek aan arbeidskrachten, niet ontslaan. Zou nu een uniforme loonsverhoging plaatsvinden, dan zouden deze arbeiders nog meer kunnen verzuimen. Vandaar dat de ondernemers, naar aanleiding van de verzoeken om loonsverhoging, op 29 december 1911 besloten alleen aan arbeiders met meer dan twee kinderen beneden de 14 jaar per maand en per kind een maandelijks toeslag te geven van f 1,20, mits die arbeiders geen enkele keer willekeurig verzuimden. De kindertoeslag was derhalve niet bedoeld als "fokpremie", zoals de socialisten dachten, maar om de ongehuwden geen aanleiding te geven nog meer te verzuimen. Om aan dit euvel een einde te maken, besloten de werkgevers tegelijkertijd aan de pers gegevens te verstrekken over de totale loonsom die verloren ging door willekeurig verzuim. In de pers werden die gegevens aldus geïnterpreteerd dat alle mijnwerkers een behoorlijk loon verdienden. De Limburger Koerier schreef dan ook op 24 februari 1912 op basis van de cijfers die de directie van de Oranje-Nassaumijnen deze krant ter beschikking stelde: "Bij het zien der Vastenavond-viering ook dit jaar zou men nauwelijks aan de dure en slechte tijden geloofd hebben. De rijen biertonnen aan de talrijke café's na die dagen van jool en plezier bewijzen, dat er heel wat te verteeren is van het zuur verdiende loon. Dit alles is echter nog niets in vergelijking met het volgende wat ons uit zeer betrouwbare bron werd medegedeeld" 69), waarna het bericht volgde dat op aswoensdag op een mijn met 1.600 arbeiders er 270 verzuim-

den, hetgeen die arbeiders tegen een gemiddeld loon van f 2,50 en een boete van liefst f 1,-- honderden guldens aan inkomsten scheelde.

De loonstijgingen die in 1912 plaatsvonden (de Staatsmijnen verhoogden de lonen van de bovengrondse arbeiders met gemiddeld 7% tot 8% en de ondergrondse lonen met 5%), waren volgens de Christelijke Mijnwerkersbond te gering om de prijsstijgingen te compenseren. Wel waren de mijnen er inmiddels toe overgegaan groente aan de arbeiders te verkopen, maar niet alle arbeiders profiteerden daarvan.

Welke effecten veranderingen in de nominale lonen in de jaren tot de Eerste Wereldoorlog op de koopkracht hadden, is niet bekend.

2. De periode 1914-1921

In de eerste twee oorlogsjaren bleef de verhoging van het loon achter bij de stijging van de kosten van levensonderhoud. Volgens de mijnwerkersvakbonden waren de prijzen in de mijnstreek in de periode augustus 1914 tot oktober 1915 sneller gestegen dan elders in het land 70). De werkgevers erkenden dat ook. In september 1915 werd in de vergadering van de directies van de particuliere mijnen geconcludeerd "dat de eerste levensbehoeften in het algemeen in prijs gestegen zijn en dat de arbeidersgezinnen daaronder eenigszins lijden" 71). De directie van de Staatsmijnen schreef op 13 december 1916 aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel dat de meest primaire levensbehoeften in de mijnstreek "slechts tegen buitensporige prijzen" 72) te verkrijgen waren als gevolg van de uitgebreide smokkel op Duitsland. Voor een collectieve loonsverhoging voelden de directies in september 1916 echter nog niet veel, omdat de ANMB die hierom had gevraagd "dit als een succes zou kunnen uitspelen" 73). Bovendien wensten de werkgevers in de particuliere mijnindustrie geen direct verband te leggen tussen de stijgende kosten van levensonderhoud en de loonontwikkeling; de Staatsmijnen waren dat wel van plan. Aan de directie van dat bedrijf schreven de particuliere mijnen "dat een al te nauw verband gelegd wordt tusschen de lonen en de levensmiddelenprijzen welke alleen de arbeiders-verbruikers en niet de werkgevers aangaan" 74).

Alle loonsverhogingen die in de periode tot 1921 plaatsvonden, werden volgens de bonden voorafgegaan door aanzienlijke stijgingen in de kosten van levensonderhoud 75). Van een reële verbetering van de koopkracht van het inkomen zou geen sprake zijn geweest. Uit enkele uitspraken van de ondernemers zou kunnen worden afgeleid dat die indruk juist was.

Een van de bedrijfsleiders van de Staatsmijnen trachtte in 1916 op verzoek van de directie te onderzoeken of de koop-

kracht van het inkomen van de mijnwerkers in 1916 lager was dan vóór de oorlog 76). Een gezin van 6 personen had zijns inziens vóór de oorlog f 990,-- per jaar nodig voor voedsel, kleren, huur, water, kolen, belasting, schoolgeld en "diversen". In september 1915 was dat opgelopen tot f 1.151,66 en een jaar later f 1.229,30, indien tenminste werd uitgegaan van de prijzen voor voedsel zoals die in de distributieperiode door de regering waren vastgesteld. In een bijeenkomst met leden van de arbeiderscommissies van de afzonderlijke Staatsmijnen had hij echter vastgesteld dat een mijnwerkersgezin in september 1916 tenminste f 1.393,-- nodig had om op hetzelfde peil te leven als vóór de oorlog. De meeste arbeiders, aldus genoemde bedrijfsleider, verdienden echter tussen de f 600,-- en f 800,--. Arbeiders die tijdens de oorlog van elders kwamen en genoodzaakt waren zich in het centrum van de mijnstreek te vestigen, hadden per jaar liefst f 1.400,-- nodig voor een "normaal" levensonderhoud. De grote massa die veel minder verdiende, woonde in het algemeen veel goedkoper dan de arbeiders in Heerlen en Kerkrade, verdienden er zelf iets bij of lieten vrouw en kinderen dat doen. De Limburgse mijnwerkers, veelal de bovengronders, hadden meestal een eigen woning met tuin of woonden in een klein, nogal oud huisje; hun huur bedroeg vaak niet meer dan zes gulden, terwijl de "vreemde" arbeidskrachten, in het centrum van de mijnstreek woonachtig, minstens f 15,-- betaalden.

Het loon van de mijnwerkers die in het centrum van de mijnstreek waren gevestigd, had dus in de jaren 1913 tot 1916 moeten stijgen van circa f 990,-- per jaar tot f 1.400,-- per jaar, met 41% derhalve; het gemiddelde loon per jaar steeg in deze jaren echter met 26%. Duidelijk is dat de arbeiders in het centrum van de mijnstreek er tussen 1913 en 1916 flink op achteruit waren gegaan.

In mei 1917 waren de werkgevers tot loonsverhogingen bereid omdat, aldus directeur Pierre van de mijn Laura, "het broodrantsoen dat de mijnwerkers ontvangen inderdaad onvoldoende is" 77).

Vier maanden later was dezelfde ondernemer van mening "dat eene verhooging der loonen gelet op de voor de arbeiders zeer bezwaarlijke tijdsomstandigheden niet kan uitblijven" 78). Volgens de Hoofdingenieur der Mijnen was in 1917 sprake van een ernstig voedseltekort in de mijnstreek. Hij schreef in zijn jaarverslag over 1917 dat door de woningnood, "gevoegd bij de duurte der levensmiddelen en kleeren, het leven in de mijnstreek zóó duur wordt, dat de salarissen [...] in geen enkel opzicht toereikend zijn om die verhooging der prijzen te kunnen lijden" 79). In de vergadering van de Contactcommissie, het orgaan van overleg tussen vertegenwoordigers van vakbonden en werkgevers dat in 1917 in het

leven was geroepen, op 2 februari 1918 drongen de vakbonden aan op loonsverhoging, vooral voor de bovengrondse arbeiders. "Reeds vóór den oorlog waren de loonen dezer werklieden onvoldoende en de sedert ingetreden verhoogingen zijn niet evenredig aan de prijsstijging der levensmiddelen" 80). De notulen vervolgden met de reactie van de werkgevers: "De Directies erkennen dat de loonen voldoende behooren te zijn voor een menschwaardig bestaan. Men mag echter niet vergeten, dat de tijden abnormaal zijn en dat vrijwel iedereen den druk ondervindt van de buitengewone omstandigheden waaronder wij leven". Niet alleen waren de levensmiddelen steeds duurder geworden, maar bovendien was te verwachten dat verschillende artikelen niet meer te verkrijgen zouden zijn. Hoe ernstig de toestand in die jaren was, mag blijken uit de "plunderingen van broodkarren" door mijnwerkers en het groot aantal slachtoffers dat de Spaanse griep in 1918 veroorzaakte 81).

De directies wezen er in februari 1918 op dat het distributiesysteem slecht functioneerde. Net als vóór de oorlog zouden loonsverhogingen slechts leiden tot verdere prijsopdrivingen in de mijnstreek. "Zonder een goed functionerend voor alle noodzakelijke levensbehoeften geldend distributiesysteem is te vreezen, dat het stijgen der loonen slechts een verdere opdriving der prijzen zal in de hand werken" 82).

In 1918 was het prijsindexcijfer voor de gezinsconsumptie volgens het CBS 74% hoger dan in 1913. Indien de kosten voor levensonderhoud in de mijnstreek niet sneller waren gestegen dan in de rest van Nederland, dan was de koopkracht van de mijnwerkerslonen dat jaar 8% boven het peil van 1913. Er zijn echter aanwijzingen dat de kosten voor levensonderhoud in de mijnstreek dat jaar sneller waren gestegen dan elders. Het personeel van de ambachtsschool in Heerlen, dat zich in 1918 tot het bestuur wendde met een verzoek om loonsverhoging, schreef: "Heerlen staat met zijn levensstandaard aan de spits van Nederland, de woninghuur, de belastingen, de prijzen voor kleding en schoeisel, voedsel en andere levensbehoeften, kunnen zonder overdrijving geschat worden op bijna anderhalf maal zoo hoog te zijn als in vergelijkbare steden en overige deelen van ons land" 83).

De Armenraad voor Heerlen en omstreken schreef in zijn jaarverslag over 1917: "De loonen der mijnwerkers werden aanzienlijk verhoogd en deze menschen hebben een vrij goed bestaan, ofschoon in den laatsten tijd [waarschijnlijk 1918] de arbeiders in grooten getale aanondervoeding lijdten wegens de schaarste aan eerste levensbehoeften. Overigens maakten de landbouwers in de mijnstreek van het gebrek aan levensmiddelen algemeen misbruik door hunne waren voor woekerprijzen af te zetten. De landbouw verkeert in toenemende bloei. De markten in het mijndistrict staan bekend om de hooge

prijzen die steeds besteed worden. Op marktdagen die kort na den loondag vallen, zijn de marktprijzen altijd 20 pct. of 30 pct. hooger dan op andere dagen, daar de mijnwerker dan over veel geld beschikt daar het loon der mijnwerkers per halve maand wordt uitgekeerd". De prijsstijgingen voor levensmiddelen, kleding, schoeisel en woningen werden in hetzelfde verslag "abnormaal" genoemd 84).

In juli 1920 drongen de vakbonden bij de directies wederom aan op loonsverhogingen. Door de stijgende kosten van levensonderhoud was de koopkracht van het inkomen van de mijnwerkers gedaald. De werkgevers erkenden dat, maar vreesden dat loonsverhogingen slechts zouden leiden tot verdere prijsverhogingen van levensmiddelen in de mijnstreek. Zij stelden daarom aan de vakbonden voor, in plaats van over te gaan tot verhoging der lonen, contact op te nemen met de coöperaties in de mijnstreek, "teneinde maatregelen te beramen om in de mijnstreek de bijzondere duurte die hier heerscht, te kunnen bestrijden" 85). Per 1 juli 1920 werden de duurtetoeslagen voor arbeiders ouder dan achttien jaar verhoogd van f 5,-- tot f 7,50 per maand.

De lonen van de mijnwerkers en die van andere arbeiders

Sinds de opkomst van de mijnindustrie in het begin van deze eeuw en tot de sluiting van de mijnen in de jaren zestig en zeventig heeft vrijwel steeds algemeen de indruk bestaan dat mijnwerkers aanzienlijk meer verdienden dan andere arbeiders. Die indruk ontstond in eerste instantie omdat de Limburgse arbeiders die van het platteland naar de mijnen trokken, maar in hun oorspronkelijke omgeving bleven wonen, hun koopkracht sterk zagen toenemen. In latere jaren, toen het loon van de mijnwerkers dat van andere industriearbeiders steeds dichter naderde of daar zelfs onder bleef, waren er slechts weinigen die erkenden dat veelal een al te rooskleurig beeld van de mijnwerkerslonen werd geschilderd. Landarbeiders en kleine boertjes behoeften in het algemeen in de mijnen minder lang te werken dan op het platteland om een hoger loon te krijgen. Zelfs na aftrek van de gulden boete die per dag op hun loon in mindering werd gebracht voor willekeurig verzuim, was hun loon nog hoog vergeleken met hun vroegere inkomsten. Volgens het "Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in Limburg" over 1908 verdienden landarbeiders, geen rekening houdend met kost en inwoning, langs de Duitse grens vanaf het noorden van Limburg tot aan Heerlen per jaar gemiddeld tussen f 120,-- en f 185,-- 86). In de buurt van Heerlen was het leven duurder en dat weerspiegelde zich in de lonen; hier werd tussen de f 150,-- en f 250,-- verdiend. Arbeiders die jonger waren

dan 20 jaar kregen minder, circa f 60,-- tot f 120,-- en in de mijnstreek f 75,-- tot f 180,--. Ondergrondse mijnwerkers verdienden in 1908 echter gemiddeld liefst f 770,58 per jaar. Landarbeiders werden in eerste instantie veelal bovengronds te werk gesteld, waar zij gemiddeld f 476,45 konden verdienen. Indien we geen rekening houden met kost en inwoning voor de landarbeiders was dat ruim driemaal zoveel als ten noorden van Heerlen in de landbouw werd verdiend en bijna driemaal zoveel als in de mijnstreek op het platteland.

Deze aanzienlijke verschillen en hun lage peil van ontwikkeling leidden ertoe dat deze arbeiders weinig voelden voor aansluiting bij de vakbonden. De voormalige landarbeiders en kleine boertjes, zo verklaarde het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond in 1911, bleven lange tijd geobsedeerd door de plotselinge en bijzonder krachtige toename van de koopkracht van hun inkomen. Ze waren "eigenlijk meer tevreden dan noodig en goed is" 87).

Velen die dicht genoeg bij de spoorlijn Heerlen-Sittard woonden, trokken de mijnen in. De boeren waren daar weinig gelukkig mee: zij zagen hun arbeidskrachten vertrekken en werden genoodzaakt hogere lonen te betalen. "Het is treurig", schreef de Limburger Aankondiger op 2 januari 1908, "want dat meerdere loon heeft hij niet nodig voor zijn onderhoud, maar alleen voor het den teugel vieren van zijne drift en losbandigheid". Het lichamelijk en zedelijk welzijn van de landarbeiders werd door de mijnbouw aangetast, zo schreef de krant. "Geen onbevooroordeelde zal dan ook willen volhouden dat mijnwerk zoo iets goeds of voordeeligs is voor den werkman. In Siberië gebruikt men dan daarvoor ook veroordeelden, in Zuid-Afrika Chineez en Kaffers".

"Aangelokt door de zeer hoge lonen, gaan ze allen naar de mijnen", schreef een boer in de Limburger Koerier van 16 september 1913, en vervolgde: "Drie à vier gulden per dag kan geen boer betalen, ofwel iedere koe moest een paar duizend gulden waarde hebben [...]. Mijne pen is jammerlijk onbekwaam, anders zou ze gift spuwen tegen de mijnen of tegen de overdreven lonen" 88).

Toen de koopkracht van de lonen in de Eerste Wereldoorlog daalde, bleef de indruk bestaan dat de mijnwerkers veel verdienden. Ten dele werd die indruk kunstmatig in stand gehouden doordat kritiek op de Christelijke Mijnwerkersbond werd gepareerd met opmerkingen over de hoge lonen die de bond voor zijn leden wist te bereiken. Zo verklaarde Henri Hermans in 1920 in de Tweede Kamer dat de mijnwerkerslonen vanaf 1914 met liefst 200% waren gestegen dank zij de bond 89). Dit was een antwoord op de kritiek van SDAP-kamerlid De

Jonge dat de bond slechts "een gezagsinstrument" in handen van de geestelijkheid was.

Anderzijds moet erop worden gewezen dat de koopkracht van de Nederlandse mijnwerkerslonen in het algemeen hoger was dan die van de Duitse mijnwerkerslonen in het naburige Akense mijndistrict. Dat moest ook wel, wilden de Nederlandse mijnen voldoende gekwalificeerde krachten uit de Akense mijnen kunnen aantrekken. Terwijl de nominale lonen per werktijd in de Akense mijnen hoger waren dan in de Nederlandse mijnen, werd dat verschil ruimschoots te niet gedaan door de hogere levensstandaard in Duitsland 90). Hierin ligt ook de verklaring voor de omstandigheid dat het vóór de Eerste Wereldoorlog voor Nederlandse mijnwerkers zeer aantrekkelijk was om in Duitsland te werken en in Nederland te wonen. De inflatie in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog bracht een volledige ommekeer in die verhoudingen. In het begin van de jaren twintig nam de trek naar de Nederlandse mijnen een catastrofale omvang aan voor de Akense mijner, omdat de koopkracht van de gulden, in Duitsland besteed, door de inflatie in Duitsland snel steeg. De Duitse "miljonairs" die in de Nederlandse mijnen werkten, bevestigden de indruk dat hier goed geld werd verdiend, ook al ging het de Nederlandse mijnwerkers sinds 1920 lang niet zo goed:

De lonen in de Nederlandse mijnen waren echter lager dan die in het Ruhrgebied 91). Pas in de eerste depressiejaren kwam daaraan een einde, daar de loonsverlagingen in Duitsland veel krachtiger werden doorgezet dan in Nederland. Ook in vergelijking met de mijnwerkers in Frankrijk en België verdienden de Nederlandse mijnwerkers een hoog loon, al waren de mijndirecties van mening dat dat beeld werd vertekend doordat de koopkracht van het mijnwerkersloon in Nederland lager was dan elders.

Voor de periode 1913-1925 beschikken we over een groot aantal loongegevens die een vergelijking van mijnwerkerslonen met lonen in andere bedrijfstakken mogelijk maken. In tabel 33 zijn gegevens die afkomstig zijn van het CBS en van vakbonden en werkgeversorganisaties samengevat 92). Daaruit blijkt dat de lonen van de bovengrondse mijnwerkers in 1913 gemiddeld lager waren dan de lonen in andere bedrijfstakken. Vergelijkbare lonen die in 1913 eveneens minder dan f 14,-- per week bedroegen, waren in 1925 in vijf gevallen minder snel gestegen dan de mijnwerkerslonen, maar in 10 gevallen sneller. In vergelijking met de lonen in 26 andere beroepsklassen was het loon van de bovengrondse mijnwerkers in 1925 achtergebleven. Ook uit een andere vergelijking blijkt dat de lonen van de bovengrondse mijnwerkers niet hoog waren. De met metaalarbeiders vergelijkbare bovengrondse arbeiders verdienden in 1919 minder dan het minimumloon dat de metaal-CAO garandeerde. Alleen de Staatsmijnen betaalden meer. Voor

Tabel 33. De loonontwikkeling in de mijnindustrie en in andere bedrijfstakken, 1913-1925 1)

Bedrijf of bedrijfstak	Categorie arbeiders	Loon in guldens in:					Indexcijfers (1913/1914 = 100)
		vóór	1913	1914	1915	1924	
Mijnindustrie							
Mijnindustrie	ondergrondse arbeiders		15,46	14,90	16,29	195	
Diamantindustrie	bovengrondse arbeiders		10,69	10,96	11,37	209	
Boekdrukkerijen	diamantslijper			36,90			154
Boekdrukkerijen	handzetter's 1e gem.klasse			15,40			228
Boekbinderijen	handzetter's 4e gem.klasse			13,68			227
Bouwvak Amsterdam	boekbinders 2e gem.klasse	13,20					265
Bouwvak Den Haag	timmerlieden en metselaars				16,50		233
Schildersbedrijf	electriciën			18,24		197	
Schildersbedrijf	schilders hoogste gem.klasse			16,50		218	
Houtbedrijf Amsterdam	schilders laagste gem.klasse			13,--		178	
Houtbedrijf Utrecht	geschoolden		16,--				218
Meubelbedrijf Utrecht	meubelmakers		13,50			214	
Meubelbedrijf Utrecht	meubelmakers 1e gem.klasse		14,88			214	
Metaalindustrie	volwassen arbeiders					175	
Textielindustrie Tilburg	schrobbelaar					190	
Textielindustrie Twente	wevers			11,88			200
Bakkersbedrijf Den Haag	bakker			11,13			259
Brouwerijen	ongeschoolden			13,50		237	
Sigarenindustrie	sigarenmakers			13,50		237	
Tuinbouw Bollenstreek	arbeiders			12,72		186	
Posterijen	werkmán			11,50		209	
Spoorwegen	wegwerker			12,50/19,23		166/180	170/1
Spoorwegen	bode			13,33		236	
Spoorwegen	machinist			14,73		225	
Provincie Limburg	arbeiders in vaste dienst			22,46		217	265/2
Gemeente arbeiders Utrecht	timmerman			7,85/9,69		247	
Gemeente arbeiders Utrecht	stoker			14,53		199	
Gemeente arbeiders Utrecht	ongeschoolde arbeider			16,79		254	
Fabrieksarbeiders	strokartonfabriek			11,64			186
Fabrieksarbeiders	meelfabriek			12,90			240
Fabrieksarbeiders	suikerfabriek			13,00			217
Fabrieksarbeiders	margarinefabriek			13,80			186
Fabrieksarbeiders	verffabriek			18,00			181
Havenarbeiders Rotterdam	verffabriek			16,00			
Gemiddeld Indexcijfer weeklonen voor 26 arbeidersberoepen			100	?		189	229

1) Bron: Samengesteld aan de hand van gegevens uit B. Bölgner, p. 3-25 (gegevens van werkgeversorganisaties, vakbonden en het CBS).

bovengrondse mijnwerkers in de Staatsmijnen bedroeg het gemiddelde loon in 1919 f 30,43 per week, terwijl dezelfde categorie volgens de metaal-CAO minimaal f 28,80 was gegarandeerd 93). Niet alleen deze geschoolde bovengrondse arbeiders verdienden in de Staatsmijnen meer dan het minimum in de metaal, dat was ook voor de geoefenden en ongeschoolden het geval. In de overige mijnen verdiende de meerderheid van de bovengrondse arbeiders, zowel geschoolden, geoefenden als ongeschoolden, echter minder dan de metaal bood. Volgens de voorzitter van de Christelijke Mijnwerkersbond verdienden gemeente-arbeiders in 1919 een hoger loon dan bovengrondse mijnarbeiders 94).

Uit tabel 33 blijkt dat het gemiddelde loon van de ondergrondse mijnwerkers in 1913/1914 werd overtroffen door dat van diamantslijpers, handzetteren in boekdrukkerijen, ingedeeld in de eerste gemeenteklasse, electriciëns, schilders in de hoogste gemeenteklasse, verschillende arbeiders bij de posterijen, telegrafie en spoorwegen, machinisten en stokers in Utrecht en arbeiders in de margarine- en verffabrieken. Dit betreft echter bijna steeds geschoolde arbeiders, terwijl het looncijfer voor de ondergrondse mijnwerkers een gemiddelde betreft waarin ook geoefenden en ongeschoolden zijn inbegrepen. Relatief gezien was het loon van de ondergrondse mijnwerkers in 1913/1914 derhalve vrij hoog. We houden daarbij geen rekening met de zwaarte van het werk en de daardoor genoodzaakte extra voedingskosten, noch met de kosten van levensonderhoud in de mijnstreek.

De stijging van de ondergrondse lonen in de periode tot 1925 bleef echter achter bij die van een groot aantal andere beroepsgroepen. Op twee beroepsgroepen na (arbeiders in margarine- en verffabrieken) stegen de mijnwerkerslonen minder dan die van alle hierboven genoemde groepen. Ook in vergelijking tot de lonen van arbeiders die in 1913/1914 tot 25% minder verdienden dan de ondergrondse mijnwerkers bleef het loon van de mijnwerkers in alle gevallen achter. Dit zou erop kunnen wijzen dat de mijnwerkerslonen veel conjunctuurgevoeliger waren dan overige lonen en dat de directies er vrij gemakkelijk in slaagden de lonen te verlagen als de kolenprijzen daalden. Eveneens zal de grote vraag naar arbeidskrachten en het hoge verloop van arbeiders in de mijnindustrie in de periode vóór de oorlog een opwaartse druk op de lonen hebben uitgeoefend.

De huisvesting van de mijnwerkers

Het arbeidsintensief en conjunctuurgevoelig karakter van de steenkolenmijnbouw heeft een belangrijke invloed gehad op de bevolkingsontwikkeling van de mijnstreek. Vooral als gevolg van de geforceerde expansie van de mijnindustrie in de periode van kolenschaarste (1915-1920) nam het aantal arbeiders in de mijnen fors toe. Werkten er in 1910 nog gemiddeld 1.149 man in de mijnen, tien jaar later bedroeg dat aantal 22.874. De dorpen in de mijnstreek kenden een explosieve bevolkingstoename. Zo telde Heerlen in 1909 11.021 inwoners; in 1920 was dat aantal met 32.263 inwoners al bijna verdrievoudigd. Slechts een minderheid van de inwoners kon zich tot de autochtone Heerlenaren rekenen; 19,9% was in Limburg - buiten Heerlen - geboren, 29,4% kwam uit een andere Nederlandse provincie en 23% was in het buitenland geboren. Vooral dat laatste aantal was vrij hoog. Na Amsterdam, Rotterdam en 's Gravenhage was Heerlen de vierde Nederlandse gemeente voor wat betreft het aantal in het buitenland geboren inwoners.

In de Eerste Wereldoorlog kwamen veel Nederlandse mijnwerkers uit Duitse mijnen naar Limburg. Het aantal Heerlenaren met een Nederlandse nationaliteit, en geboren in het buitenland, bedroeg in 1920 2.447. Het aantal buitenlanders was verdeeld over 12 nationaliteiten, waarvan de Duitsers met 3.330 op de 4.946 buitenlanders de grootste groep vormden. Deze cijfers geven een weliswaar globale, maar niet onjuiste indruk van de zeer ingrijpende veranderingen die door de snelle uitbreiding van de mijnindustrie in de omvang en samenstelling van de bevolking, vooral in de jaren 1910-1920, plaatsvonden. De werving van voldoende arbeiders voor de mijnindustrie werd in de periode $\pm$ 1905- $\pm$ 1923 bemoeilijkt door de woningnood in de mijnstreek 95). In de pogingen tot oplossing van dat vraagstuk ging het niet alleen om verhoging van het aanbod van woningen. De zogenaamde "Freizügigkeit" van de mijnwerkers, het voortdurende heen en weer trekken tussen de verschillende mijnbouwcentra, was een traditioneel kenmerk van het mijnwerkersberoep en nadelig voor de sociale stabiliteit in de mijndistricten 96). Voor de ondernemers was het van groot belang die mobiliteit tot een minimum te beperken. Een van de beste middelen daartoe was verbetering van de huisvesting.

De nadelen van de "Freizügigkeit" waren onmiskenbaar: veel geld en tijd moest worden besteed om steeds nieuwe arbeiders aan te trekken; lonen en andere arbeidsvoorwaarden stonden

daardoor permanent onder druk. De uitwisseling van beroeps-ervaringen tussen de mijnwerkers kon bovendien hun vakbondsen klassebewustzijn en onderlinge solidariteit over de grenzen versterken.

Oplossing van de woningnood was voor de ondernemingen echter een kostbare zaak. De uitbreiding van de mijnindustrie joeg de grondprijzen omhoog en de grondtransacties kwamen vaak slechts moeizaam tot stand. Bedrijfsinvesteringen ten behoeve van arbeiderswoningen waren bovendien slechts op de lange duur winstgevend. Aangezien de bouw van woningwetwoningen pas in een relatief laat stadium tot ontwikkeling kwam, waren de mijnen, ondanks de hoge kosten die daaraan waren verbonden, in eerste instantie genoodzaakt zelf te bouwen. Tabel 34 geeft een overzicht van de omvang van die activiteiten (zie p. 117). Vooral de Oranje-Nassaumijnen bouwden een groot aantal arbeiderswoningen; bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog beschikte het bedrijf over 694 arbeiderswoningen, tegenover 222 bij de Staatsmijnen. De snellere opkomst van de Oranje-Nassau-mijnen was de verklaring voor die ontwikkeling. In 1911 schatte de directie dat binnen vijf jaar 1.000 nieuwe woningen moesten worden gebouwd.

Het tekort aan arbeidskrachten kon slechts worden opgelost door woningbouw. Berekend werd dat een produktietoename met 1.000 ton per dag, 300 extra ondergrondse arbeiders vereiste; dat impliceerde de bouw van 150 nieuwe huizen 97).

Het grootste aantal mijnwerkerswoningen in de mijnstreek is echter niet door de mijnen gebouwd maar door woningbouwverenigingen. In 1911 werd door Dr Poels de centrale van woningbouwverenigingen "Ons Limburg" opgericht. De in 1912 eveneens op initiatief van Poels opgerichte bouwgrondmaatschappij "N.V. Tijdig" had tot doelstelling de bij "Ons Limburg" aangesloten woningbouwverenigingen aan relatief goedkope bouwgrond te helpen en uit de winsten van de grondtransacties de in het kader van de katholieke sociale beweging te ondernemen activiteiten op sociaal gebied mede te financieren. De doelstellingen van "Ons Limburg" bleven niet beperkt tot uitbreiding van het woningaanbod, maar waren ook gericht op beïnvloeding van de mentaliteit en het gedrag van de bewoners van de huurwoningen en wel op een zodanige wijze, dat het katholieke karakter van de mijnstreek bewaard zou blijven. Het ging er niet alleen om de mijnwerkers aan een woning te helpen, maar ook om hen tot "betere mensen" te maken. Poels verklaarde in 1917: "Men geeft zich geen rekenschap van het nauwe verband tusschen de omgeving en het algemeen godsdienstig zedelijk gehalte der wild dooreen gemengelde mannen en vrouwen, jongens en meischjes, die in ons huidige Europa ook nu nog opeengehoopt zitten in de moderne arbeidsbuurten met hun mensenpakhuizen waar op alle hoeken en iedere trap de verleiding hen tegenlonkt en

waar in de vuilnisbakken de honden vroeten, die straks de bloedhonden van de revolutie zullen zijn" 98).

Naar de relatie tussen de huisvestingssituatie van de mijnwerkers en hun mate van strijdbaarheid, onderlinge solidariteit en klassebewustzijn, is nauwelijks onderzoek verricht. Het is echter aannemelijk dat zo'n relatie bestond. Al rondom de eeuwwisseling werd door de Duitse mijnwerkers in het Ruhrgebied gediscussieerd over de vraag in hoeverre het leven in de zogenaamde "kolonies", de mijnwerkerswijken, van invloed was op de politieke mondigheid van de mijnwerkers. De koppeling van het huurcontract aan het arbeidscontract had volgens deze arbeiders een negatieve invloed op hun strijdbaarheid. Wie immers werd ontslagen, moest direct zijn woning verlaten. De Duitse historicus Brüggemeier kwam in een recente studie over de huisvesting van de mijnwerkers in het Ruhrgebied echter tot een andere conclusie 99). De opeenhoping van mijnwerkers in grote wijken met een homogene beroepsstructuur versterkte de onderlinge sociale controle en had aldus een positieve invloed op hun onderlinge solidariteit en strijdbaarheid. Het waren immers vooral de jongere, ongehuwde arbeiders die, omdat zij in het algemeen gemakkelijk elders werk konden vinden en relatief lage kosten van levensonderhoud hadden, vrijer stonden tegenover de ondernemers. Zij huurden kamers bij hun oudere, gehuwde collega's, en beïnvloedden die door hun grotere strijdbaarheid. Tijdens stakingen hadden onderkruipers het in de "kolonies" bovendien door de homogene beroepsstructuur in de wijken niet gemakkelijk; bijgevolg hadden de stakingen meestal een massaal karakter, aldus Brüggemeier.

De in 1983 verschenen studie over het nieuwe Nottinghamshire kolendistrict in Noordoost-Engeland van Robert J. Waller benadrukt vooral dat de extreem hoge kosten van woningbouw door de mijnen (de huisvesting kostte ruim een half miljoen pond terwijl de aanleg van de mijn driekwart miljoen kostte) alleen werden besteed in de verwachting aldus grote invloed te kunnen uitoefenen op het leven van de bewoners. "The company looses £ 1.500 a year over its housing scheme, but the tranquility and content of the employees make it a cheap investment", schreef een lokaal blad in 1932 100).

Het grootste deel van de mijnwerkers in Nottinghamshire woonde in de mijnwoningen, dicht bij het bedrijf, om reistijd en -kosten te besparen. De mijnen beheerden ook de winkels en financierden kerkenbouw en ontspanningsactiviteiten, terwijl het eigen politiekorps toezicht uitoefende in deze modelwijken. Volgens Waller bestaat geen twijfel "that these new villages were repressive company towns in which a false step might mean eviction from the village" 101). Directe politieke gevolgen van deze huisvesting bleven dan ook niet uit. Socialistische vakbonden en politieke

partijen hadden in de "Dukeries" geen toegang tot de mijnwerkerswijken; wie toch lid werd, werd niet zelden ontslagen. De wijze van huisvesting was hier een reactie op de ontwikkeling die elders in Engelse mijnbouwgebieden kon worden geconstateerd. Williams citeerde een uitspraak van het comité voor de achturige arbeidsdag van de mijnwerkersbond uit Derbyshire (grenzend aan Nottinghamshire), dat in 1907 schreef 102) dat een grote solidariteit tussen de mijnwerkers bestond, een solidariteit die bij geen enkele andere beroepsgroep werd aangetroffen. Volgens de vakbondsbestuurders werd dat voor een belangrijk deel in de hand gewerkt doordat de mijnwerkers nauwelijks contacten hadden met andere arbeiders, omdat in hun wijken slechts mijnwerkers woonden; de onderlinge solidariteit die door de aard van de mijnarbeid ontstond, werd daardoor versterkt.

In tegenstelling tot het Ruhrgebied en Nottinghamshire werd in Limburg getracht de mijnwerkers zo verspreid mogelijk te huisvesten en hen te vermengen met andere beroepsgroepen. De mijnstreek kreeg mede daardoor in planologisch opzicht weliswaar een chaotisch karakter, maar massale grauwe woonwijken, zoals de 19e-eeuwse mijndistricten die kenden, ontbraken hier, evenals die overigens in andere 20e-eeuwse mijnbouwgebieden ontbraken. De verspreiding over een grotere oppervlakte werd pas goed mogelijk toen de verkeersverbindingen verbeterden: sedert de jaren twintig werd het door uitbreiding van het autobusvervoer mogelijk dat de mijnwerkers bleven wonen in landelijke dorpen. Volgens de voormannen van de moderne mijnwerkersbond en de SDAP was dat vooral nadelig voor de werfkracht van hun organisaties. De mijnwerkers bleven gebonden aan de agrarische leefwereld in de kleine dorpen waar de geestelijkheid een goed overzicht behield over haar parochianen. Dominee Van der Ende, die lange tijd werkzaam was geweest onder de protestantse arbeiders in de mijnstreek, bevestigde die opvatting. Hij was van mening 103) "dat de Roomse Kerk [...] gewaarschuwd en geleerd door de ontkerstening in de groot-industrie [...] overtuigd was dat gebrek aan gemeenschap, de eerste en belangrijkste oorzaak van ontkerstening was". Derhalve zorgde Poels' "Ons Limburg" voor het ontstaan van "kleine gemeenschappen rond kerk en patronaat". Het landelijk karakter van de regio noemde Van der Ende "uit een oogpunt van geestelijke volksgezondheid een haast niet te overschatten voordeel".

De vraag of de wijze van huisvesting van de mijnwerkers, de decentralisatie en vermenging met andere beroepsgroepen doelbewust was gericht op behoud van het katholicisme en vorming van een sociaal rustige en stabiele mijnwerkersbevolking, is gemakkelijker te beantwoorden dan de vraag in hoeverre daardoor het beoogde effect metterdaad werd be-

reikt. In dit hoofdstuk zullen we ons in hoofdzaak beperken tot de vraag in hoeverre de huisvesting in de periode tot 1921 werd gehanteerd als instrument tot beheersing van de samenleving. Een drietal aspecten komt daarbij aan de orde: in hoeverre decentralisatie en sociale isolatie bewust werden nagestreefd; in hoeverre de bewegingsvrijheid van de bewoners werd beïnvloed als gevolg van de woningbouw door de woningbouwverenigingen en mijnen en welke rol de huisvesting speelde ter financiering van andere sociale activiteiten door de katholieke sociale beweging. Tevens zal aandacht worden geschonken aan de pogingen die vanuit sociaal-democratische kring in de mijnstreek werden ondernomen de huisvestingssituatie van de mijnwerkers te verbeteren. In eerste instantie zullen we echter de reacties op de woningnood schilderen.

De reacties op de woningnood

Van ± 1905 tot ± 1923 was in de mijnstreek sprake van woningnood. Particuliere woningexploitanten hadden, wellicht door het conjunctuurgevoelig karakter van de mijnindustrie, vrijwel geen belangstelling voor kostbare woningbouw in de mijnstreek. De mijnen bouwden aanvankelijk slechts een beperkt aantal woningen, hoofdzakelijk voor het midden- en hoger kader. De initiatieven die door mijnwerkers al vóór 1910 werden genomen om zelf woningbouwverenigingen op te richten, liepen op niets uit door gebrek aan know-how en medewerking van gemeentelijke autoriteiten.

Dat de komst van vele arbeiders naar de mijnstreek in die omstandigheden zou leiden tot wantoestanden op het gebied van de volkshuisvesting, was te verwachten. De erbarmelijke woonomstandigheden van de arbeiders, maar vooral de "zedelijke" kant van het vraagstuk trokken in de regionale pers veel belangstelling. De hoofdredacteur van de Nieuwe Limburger Koerier, T. Vianen, publiceerde in 1907 een geruchtmakende artikelenserie over het huisvestingsvraagstuk in de mijnstreek (104). Vianen schreef zijn artikelen naar aanleiding van de discussie die in 1907 in de Tweede Kamer werd gevoerd om particuliere mijnexploitanten, ten koste van verdere uitbreiding van het Staatsbedrijf, nieuwe kolenconcessies te verlenen. Vianen was daar fel tegen: particuliere mijnen zouden veel buitenlanders aantrekken, alleen de Staatsmijnen konden garanderen dat uitbreiding van de kolenmijnindustrie geleidelijk zou verlopen; bovendien was het dat bedrijf verboden buitenlanders in dienst te nemen. Vianen is geen volstrekt betrouwbare informatiebron, maar zijn van een "Blut-und-Boden"-mentaliteit getuigende artikelen geven wel een indruk hoe althans bij een invloedrijk

deel van de autochtone burgerij over mijnwerkers werd gedacht. Hij had de woningen van de mijnwerkers niet bezocht, maar op Pinksterdag 1907 aan de slagboom van de afgesloten mijnwerkerskolonie "Musschemig" (eigendom van de Oranje-Nassaumijnen) genoteerd wat de wijk in- en uitging. Vooral de grote hoeveelheden drank die door de mijnwerkers (afkomstig van buitenlandse mijnen) de wijk in werden gebracht, waren volgens Vianen een bewijs voor hun "verwildering". In de uitwassen van de overbevolking, de hoge criminaliteit en de zedeloosheid zag Vianen een aantasting van de traditionele waarden en normen in de mijnstreek. De oplossing van het woningvraagstuk was zijns inziens vrij eenvoudig: beperk het aantal vreemden en rem de groei van de mijnen af. Uitbreiding van de werkgelegenheid diende gelijke tred te houden met het aanbod van Limburgse arbeidskrachten. "Juist om onze onbedorven jongens en mannen en de goede vreemdelingen wier geestelijke en lichamelijke kern gezond is, voor den kanker van godsdienst- en zedeloosheid en maatschappelijke bandeloosheid van het vreemde gespuis te bewaren, juist daarom waarschuwen wij met alle kracht tegen de verderf brengende elementen, wier invloed beperkt blijve, zoo willen wij hopen, tot de allerdringendste noodzakelijkheid. Zij hebben de kiem der ontaarding reeds in menigen Limburgschen jongen overgebracht en gekweekt". Omdat de criminaliteit, het drankmisbruik, de sexuele uitpattingen en niet in de laatste plaats het socialisme door de vreemdelingen werden bevorderd, moest hun aantal worden beperkt: de ondernemers en burgerij hadden daar allen belang bij, aldus nog steeds Vianen. De werkgevers zouden door een ruimere woningbouw een scherpere selectie kunnen toepassen op de arbeiders. Meer woningen zouden bovendien het aantal verhuizingen doen afnemen. Een lage mobiliteit was een groot maatschappelijk belang: "een vlottende bevolking is, het spreekt vanzelf, wispelturig en ontevreden met zijn toestand, men heeft er geen vat op, men kan er niet op bouwen". Daardoor kwam ook het geloof in gevaar, hetgeen niet in belang was van de ondernemers: "De Maatschappijen zullen in haar eigen belang wenschen een gezeten, godsdienstige en moreele arbeidersbevolking"; dat spaarde niet alleen veel administratief werk, maar leverde ook arbeiders die met "meer regelmaat en orde en ook meer plichtsbefef" hun werk deden. Een goed loon en een goede behandeling zouden weliswaar hetzelfde effect hebben, maar Vianen vond dat de mijnwerkers niet te klagen hadden: "Dat de mijnwerkers op onze Limburgsche mijnen bijzondere reden hebben om ontevreden te zijn, geloven wij niet". Tot slot adviseerde Vianen het kostgangerssysteem aan banden te leggen, het politieapparaat uit te breiden, géén arbeiders meer in de mijnen toe te laten alvorens zij door de politie waren

doorgelicht en geestelijke en wereldlijke autoriteiten te steunen in het controleren, opsporen en verwijderen van "misdadige elementen".

Naar aanleiding van Vianens artikelenserie verzocht de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel aan de Inspecteur van de Volksgezondheid, J. Moubis, een onderzoek in te stellen naar de woonomstandigheden van mijnwerkers in Heerlen en Schaesberg. De conclusie van dat onderzoek was dat Vianen de verhoudingen al te zwart had afgeschilderd (105). Dat in de mijnstreek grote woningnood heerste, kon niet worden ontkend. Moubis gaf voorbeelden van gezinnen met vijf kinderen die in vertrekken woonden van niet meer dan 15 m². Vooral de ongehuwden vonden moeilijk onderdak. In Heerlen woonden 500 ongehuwden verspreid over particuliere woningen, herbergen, volkslogementen en woonwagens, waar zij aanzienlijke huursommen moesten betalen. In de "kolonies" woonden tot 10 ongehuwden in woningen die eigenlijk waren bestemd voor één mijnwerkersgezin. Slaapplaatsen waren meestal niet gescheiden en maximaal 10 m³ groot. Er waren zelfs slaapplaatsen die niet meer inhoud boden dan 3 m³; bedden werden afwisselend beslapen door arbeiders die verschillende ploegendiensten hadden. "Opmerkelijk" noemde Moubis het, dat bij een woonwagen behalve de hoofdbewoner met zijn gezin nog twee kostgangers een plaats vonden, zij het onder de wagen.

Ook de hoofdinspecteur had geen pasklare oplossing voor de woningnood en ook hij had vooral oog voor handhaving van de goede zeden. Verscherping van het toezicht op de woonomstandigheden noemde hij daarom een eerste vereiste. Slaapplaatsen van kostgangers moesten worden afgeschermd. Hij ging echter een stap verder dan Vianen en bepleitte de bouw van speciale tehuizen voor de ongehuwde mijnwerkers.

De grote woningnood in de mijnstreek bemoeilijkte vóór 1914 het aantrekken van voldoende gekwalificeerde arbeidskrachten voor de mijnen. Bij menigeen bestond de indruk dat de "goede" mijnwerkers er weinig voor voelden hun ruime Duitse woningen op te geven om in de mijnstreek met minder genoeg te moeten nemen. Juist daarom zouden het de minder goede elementen zijn die hun heil zochten in het nieuwe industriegebied.

De Nederlandse mijnen beschikten over te weinig bouwgrond en vonden massale woningbouw ook te duur om zelf de woningnood op te lossen. Met de bedoeling méér autochtone arbeiders aan te trekken, besloten de Staatsmijnen en Oranje-Nassaumijnen in 1913 aanzienlijke financiële steun te verlenen aan de oprichting van een tramwegmaatschappij die een lijn Sittard-Heerlen-Duitse grens zou gaan exploiteren (106). Verder hoopden de werkgevers door volledige of gedeeltelijke vergoeding van de reiskosten voldoende mijnwerkers aan te trekken die

langs de spoorlijn Heerlen-Sittard woonden. Dat had echter slechts een beperkte invloed op het aanbod van arbeidskrachten. Aangezien de kosten van levensonderhoud in de mijnstreek bovendien veel hoger waren dan in de plattelandsgemeenten langs de spoorlijn, hield deze regeling een oneigenlijke bevoordeling in voor arbeiders die verder weg gingen wonen. De directies van de mijnen onderschreven de opvatting dat het voor de bedrijven op de lange duur profijtelijker zou zijn autochtonen aan te trekken dan vreemden. Een samenwerking met "Ons Limburg" lag derhalve voor de hand.

"Ons Limburg" en "Tijdig"

Na besprekingen tussen Dr Poels, Dr P. Woltering (Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid) en de directie van de Staatsmijnen werd in 1911 "Ons Limburg" opgericht (107). De algemene doelstelling van "Ons Limburg" was bevordering van de belangen van de volkshuisvesting. "Ons Limburg" zou gaan fungeren als overkoepelend en uitvoerend orgaan van de als "afdelingen" bij haar aangesloten zelfstandige woningbouwverenigingen. Die nog op te richten verenigingen zouden plaatselijk zelfstandig zijn maar gebruik maken van bijstand op technisch en administratief gebied door het Centraal Bureau van "Ons Limburg". De moeilijkheden waarmee kleinere woningbouwverenigingen op het gebied van planning, bouw en beheer werden geconfronteerd en de hoge kosten die daarmee gepaard gingen, werden door deze constructie voorkomen. Het Centraal Bureau, zo was de verwachting, zou tevens fungeren als informatiebureau voor huurders en verhuurders in de mijnstreek. De gehele planning van de arbeiderswoningbouw in de mijnstreek zou voor een belangrijk deel in "Ons Limburg" worden gecentraliseerd. Naast afdelingen, die van rechtswege waren aangesloten bij "Ons Limburg", telde de vereniging ook persoonlijke leden, waardoor men zich verzekerde van de steun van invloedrijke personen die autoriteit verleenden aan de onderneming.

Naast "Ons Limburg" werd op 23 mei 1912 de bouwgrondmaatschappij "N.V. Tijdig" opgericht. Door deze onderneming zouden bouwgronden voor de woningbouwverenigingen worden gekocht. Verwacht werd dat aldus negatieve invloed van grondspeculaties op de bouw van arbeiderswoningen kon worden voorkomen. Aangezien "N.V. Tijdig" als commerciële onderneming was opgezet en verwacht mocht worden dat de onderneming winstgevend zou zijn (108), werd statutair bepaald dat niet meer dan 5% van het gestort kapitaal aan de aandeelhouders mocht worden uitgekeerd als winstaandeel. Een deel van de resterende winst zou worden gebruikt ter financiering

van "Ons Limburg", de rest zou worden geïnvesteerd in verschillende projecten in de mijnstreek die werden samengevat onder de noemer "sociale doeleinden".

De verwachtingen bij de oprichting van "Ons Limburg" en "Tijdig" waren hoog gespannen. De grote woningnood in de mijnstreek noodzaakte tot een grootscheepse aanpak van de woningbouw. De bouw van arbeiderswoningen was in eerste instantie gericht op opheffing van de woningnood, maar met een "hoger doel" voor ogen. Na kritiek uit protestantse kring op het exclusief katholiek karakter van de onderneming verklaarde Poels in 1911 dat de volkshuisvesting gericht was op handhaving van de goede zeden van de Limburgse arbeiders. De oprichters trof geen verwijt, aldus Poels; zij trachtten immers op volstrekt geoorloofde manier de Limburgse arbeiders te vrijwaren van negatieve invloeden 109). De volkshuisvesting moest ertoe bijdragen dat de arbeiders honkvaster werden. Vianen had al in 1907 verklaard dat de geestelijkheid geen greep had op de voortdurend heen en weer trekkende arbeiders, en velen na hem zouden dat herhalen. Pater Jacobs, een van Poels' medewerkers, voegde daar nog een element aan toe: "Leute die keine Heimat haben, haben auch keinen Gott [...]. Omdat hij geen Heimat heeft, mist de proletariër de zedelijke rem van de traditie, den steun van een vertrouwde omgeving en het ten-goede-werkende menselijke opzicht" 110). Knuvelder vatte het aldus samen: "Eerst wanneer het vraagstuk zal zijn opgelost: hoe de mijnwerker te maken tot een honkvast bewoner van eigen huis en eigen stukje grond, zal een nieuwe opbloei van zedelijk-godsdiens-tig leven min of meer verzekerd kunnen worden" 111). Wat dat in de praktijk betekende valt af te lezen uit het verslag van de besprekingen die op 4 februari 1915 plaatsvonden in het seminarie te Rolduc 112). De bisschop van Roermond, de dekens van Heerlen, Kerkrade en Schinnen, alle pastoors uit de mijnstreek en Poels waren bijeen om te beraadslagen "over de groote en gewichtige vragen die eene oplossing eischen, opdat in de bedreigde mijnstreek geloof en goede zeden bewaard blijven". Een van de middelen daartoe was woningbouw. Evenals de door Poels in Heerlen opgerichte "R.K. Arbeidsbeurs", hadden "Ons Limburg" en "Tijdig" ervoor te zorgen "dat er brave en geloovige arbeiders in deze streken komen door de huizengroepen onzer afdelingen met deze goede Staatsburgers te bevolken". Poels legde er vooral de nadruk op dat nu een mogelijkheid bestond invloed uit te oefenen op de selectie van arbeiders die naar de mijnstreek kwamen en in de mijnstreek verhuisden ("door het aanleggen van lijsten der huurders en inlichtingen over deze personen te verschaffen, wanneer zij van de eene afdeling naar de andere verhuisden"). Te verwachten was weliswaar dat er veel kritiek zou komen op het "katholiek" karakter van de onder-

neming, maar dat kon worden voorkomen, aldus Poels, als de geestelijkheid zich een beetje op de achtergrond zou houden. Vermeden moest worden dat het een "pastoorszaakje" zou worden. De winsten zouden volgens Poels worden gebruikt ter financiering van de oprichting van instellingen met sociale doeleinden zoals patronaten, gezellenhuizen, scholen, zielzorg en dergelijke. Poels hoopte dat de ruime kapitalen waarover "Ons Limburg" de beschikking zou krijgen, konden worden gebruikt als "grootte stuwkracht" voor de katholieke zaak in Limburg. De arbeiders, zo verklaarde hij een kwart eeuw na oprichting van "Ons Limburg" en "Tijdig", moesten door verbetering van de huisvesting meer worden gebonden aan de "eigen bodem": "Wie zich Limburger voelt, voelt zich ook katholiek" 113).

De vraag hoe de volkshuisvesting daar een bijdrage aan had geleverd, zullen we in dit hoofdstuk trachten te beantwoorden. In de eerste plaats komt daarbij aan de orde op welke wijze de initiatiefnemers zich voorstelden door middel van de volkshuisvesting een bijdrage te leveren aan behoud van het katholiek karakter van de mijnstreek. Vervolgens worden de praktische resultaten van dat streven in de periode tot 1921 geanalyseerd.

Dat "Ons Limburg" bewust streefde naar verspreiding van mijnwerkers over een groot aantal dorpen en vermenging van mijnwerkers met andere beroepsgroepen werd ingegeven door de angst dat door concentratie van mijnwerkers in speciaal voor hen bestemde wijken de onderlinge solidariteit zou worden versterkt. Dit kan aan de hand van een groot aantal uitspraken worden aangetoond. Tevens wordt daarbij duidelijk dat deze gedachten niet alleen bij "Ons Limburg" leefden. De kwestie werd in eerste instantie ter sprake gebracht door de secretaris van de Limburgsche R.K. Volksbond, Henri Hermans. Vóórdat "Ons Limburg" werd opgericht was op initiatief van leden van de R.K. Mijnwerkersvereniging in Heerlen in 1908 een woningbouwvereniging gesticht. In het bestuur van de Limburgsche R.K. Volksbond was dat initiatief verwelkomd: "Waar door de Mijndirecties woningen worden gebouwd, is de arbeider beter gehuisvest doch is hij zijn vrijheid kwijt. De mijnwerkersorganisatie, die eene sterke positie wil innemen tegenover de werkgever, moet zelf woningen bouwen", werd in de bestuursvergadering van de Volksbond op 29 november 1908 opgemerkt 114). Henri Hermans zag echter een groot gevaar in woningbouwverenigingen van mijnwerkers. Alle pogingen die door de Volksbond sinds 1903 waren ondernomen om de mijnwerkers te bewegen zich aan te sluiten, waren op niets uitgelopen. Volgens Hermans werd die ontwikkeling in de hand gewerkt door het specifiek zelfbewustzijn van mijnwerkers. Door hun geïsoleerde positie in de samenleving stonden zij wantrouwend jegens ieder die invloed op hun

manier van leven wilde uitoefenen. De mijnwerkers woonden afgezonderd in "kolonies" en hadden nauwelijks contacten met andere arbeiders. Doorbreking van die al te hechte onderlinge solidariteit was volgens Hermans mogelijk door arbeiderswijken te bouwen waar mijnwerkers te midden van andere beroepsgroepen zouden worden gehuisvest 115).

Of de oprichters van "Ons Limburg" door Henri Hermans werden overtuigd van de noodzaak de arbeiders zoveel mogelijk te spreiden en te vermengen met andere beroepsgroepen, dan wel of Poels van het belang daarvan overtuigd geraakte toen hij in 1911 de mijndistricten in België en Duitsland bezocht, is onduidelijk. Duidelijk is wel dat die gedachte bij de oprichting van "Ons Limburg" een rol speelde. Dr Woltering, inspecteur van de volksgezondheid en een van de eerste bestuursleden van "Ons Limburg", verklaarde tijdens de bestuursvergadering van de vereniging op 28 augustus 1912: "De verspreiding der onderscheidene arbeiderskolonies over het gansche district behoort naar een vooraf weloverwogen plan te geschieden" 116). Zijn mede-bestuurslid Moubis verklaarde in 1926 dat een van de voordelen daarvan was dat de arbeiders weer in contact kwamen met de natuur 117). Daarnaast noemde hij "grootte opeenhoping van arbeiders in hetzelfde bedrijf werkzaam, onwenschelijk".

Dat "Ons Limburg" bewust streefde naar verspreiding van mijnwerkers over het district, was ook de werkgevers duidelijk. De particuliere mijnen schreven al op 15 maart 1915 aan de Rijksverzekeringsbank 118): "Wij zijn [...] geneigd aan te nemen, dat zich in de naaste toekomst invloeden zullen bemerkbaar maken, waardoor de vorming van opeenhopingen van mijnwerkers [...] zal worden tegengewerkt. Wij hebben hier op het oog eerlang te verwachten uitbreiding der verkeersmiddelen en de werkzaamheden der vereniging "Ons Limburg" [...]. Zij heeft reeds belangrijk werk verricht en het laat zich aanzien, dat de bouw van arbeiderswoningen met rijksvoorschot in dit gewest uitsluitend bij genoemde vereniging zal worden gecentraliseerd. Deze vereniging beoogt bepaaldelijk grote opeenhopingen van mijnwerkers te voorkomen; zij bevordert om dit doel te bereiken de oprichting van woningbouwverenigingen in alle plaatsen, welke voor de vestiging van mijnwerkers in aanmerking komen en streeft er naar, dat zich niet alleen arbeiders van één beroep in de door de verenigingen gebouwde woningen vestigen, doch werkt zooveel mogelijk in de hand, dat een gemengde bevolking daarin ondergebracht wordt". In 1919 werd woningbouw voor mijnwerkers in Spaubeek door de directeur van "Ons Limburg" verdedigd met de "grondgedachte dat het raadzaam is de mijnwerkersbevolking over de verschillende dorpen te verdelen" 119). Een jaar later werd in een vergadering van het dagelijks bestuur opgemerkt dat de bouw van

kleinere woninggroepen op grotere afstand van de mijnen wel meer moeite kostte dan de bouw van grote complexen, maar dat de betekenis van de verspreiding van de mijnwerkersbevolking niet gering was: "Overmatige opeenhoping van de mijnwerkersbevolking wordt er door voorkomen en deze arbeiders worden niet meer dan noodzakelijk is, weggerukt uit hun eigen omgeving" 120). Pater Jacobs schreef in 1926/1927 in zijn serie artikelen "Over godsdienstige toestanden in de mijnstreek" in het tijdschrift Roeping: "Voor de Limburgsche mijnwerkers is 't sociaal en godsdienstig een zeer groot voordeel dat zij zoo volop Limburger en dorpsbewoner kunnen blijven". Vestiging in grote woninggroepen betekende volgens Jacobs "voor menigeen godsdienstige en zedelijke ondergang". De opeenhoping van arbeiders leidde zijns inziens tot het ontstaan van "broeinesten van ontevredenheid, anarchisme, communisme, etc." 121).

De directies hoopten dat door de werkzaamheden van "Ons Limburg" en "Tijdig" de financiering van de huisvesting van de mijnwerkers door de Staat zou worden overgenomen en de woningnood in de mijnstreek zou worden opgelost. Door de snelle toename van het aantal mijnwerkers in de Eerste Wereldoorlog en de ernstige moeilijkheden waarmee de woningbouw in deze jaren werd geconfronteerd, nam de woningnood echter nog toe. De tabellen 34 en 35 geven een overzicht van het aantal door de mijnen gebouwde arbeiderswoningen in de jaren 1900 tot 1940 en het aantal door de mijnen gegarandeerde arbeiderswoningen, gebouwd door bij "Ons Limburg" aangesloten verenigingen in de periode 1915-1940. Daaruit blijkt dat tot eind 1918 door de woningbouwverenigingen in totaal 1.187 arbeiderswoningen waren gebouwd waarvoor de mijnen huurgarantie verleenden. De mijnen zelf hadden op dat moment 2.574 woningen gebouwd waarvan 1.527 in de jaren 1914-1918. In 1919 en 1920 nam het aantal woningen, door de mijnen gebouwd, bijzonder sterk toe: van 2.574 tot 3.197.

Aanvankelijk, in de periode vóór 1915, werkten alleen de Staatsmijnen samen met "Ons Limburg" en bouwden de Oranje-Nassaumijnen zelf arbeiderswoningen. De directie van de Staatsmijnen was nauw betrokken geweest bij de oprichting van "Ons Limburg" en "Tijdig". Die nauwe band zowel als de animositeit tussen de directie van de Oranje-Nassaumijnen en Poels leidden ertoe dat de directie van het in deze jaren grootste mijnbedrijf Poels van alle aangelegenheden, het bedrijf betreffende, buitensloten. Dit blijkt uit een brief van de directie aan de eigenaar van het bedrijf, Maurice de Wendel, van 24 april 1913 (zie ook p. 137) 122).

Reeds acht maanden later realiseerde de directie van de Oranje-Nassaumijnen zich dat het toch wel verstandig was met Poels samen te werken. Op 28 november 1913 werd tijdens de directievergadering opgemerkt dat recruterij van arbeiders

Tabel 34. Aantallen arbeiderswoningen van de mijnen,
1900-1939 1)

Jaar	Staats- mijnen	Staatsm. noodwon.	Oranje- Nassaum.	Laura & Vereen.	Willem- Sophia	Dom. mijn
1900			60			
1901			94			
1902			94			
1903			94	1		
1904			94	1		
1905	4		118	1		
1906	16		152	1		
1907	26		200	1		
1908	46		248	1		
1909	84		248	1		
1910	102		348	1		
1911	164		448	1		12
1912	164		546	50		57
1913	222		694	68		57
1914	288		694	68		57
1915	350		800	68		66
1916	376		800	68		69
1917	591	335	868	68		86
1918	998	335	998	155	5	83
1919	1230	365	998	155	5	83
1920	1568	250	1134	155	5	85
1921	1648	813	1182	155	77	73
1922	1713	809	1182	161	117	74
1923	1713	807	1182	164	134	73
1924	1635	805	1182	164	128	73
1925	1635	803	1212	165	128	73
1926	1635	802				
1927	1636	802				
1928	1636	802				
1929	1639	802				
1930	1699	797				
1931	1706	795				
1932	1706	795				
1933	1707	787				
1934	1700	758				
1935	1697	693				
1936	1697	549				
1937	1687	493				
1938	1688	444				
1939	1684	414	1212	165	128	73

1) Bron: Van Royen, p. 176.

Tabel 35. Aantallen door de mijnen gegarandeerde arbeiderswoningen van "Ons Limburg", 1915-1939 1)

Jaar	Staats- mijnen	Oranje- Nassau	Laura & Vereen.	Willem Sophia	Totaal
1915	409	80			489
1916	511	160			671
1917	682	160			842
1918	809	300	78		1187
1919	1268	300	78		1646
1920	1188	300	78		1566
1921	1188	300	78		1566
1922	1188	300	78		1566
1923	1188	374	78		1640
1924	1188	559	78		1825
1925	1188	646	78		1912
1926	1196	794	78		2068
1927	2042(?)		78		2730
1928	1172		78		1860
1929	1695		78	60	2443
1930	1694		78		2442
1931	1703				2511
1932	1703				2511
1933	1705				2513
1938	1705				2513
1939	1700	610	138	60	2508

1) Bron: Van Royen, p. 178.

derspersoneel nog steeds moeilijk was. De directie was van plan meer aandacht te besteden aan de werving en huisvesting van autochtone arbeiders; samenwerking met de geestelijkheid werd daartoe noodzakelijk geacht: "Le recrutement du personnel est toujours difficile: la construction de petites cantines plus spécialement destinées aux ouvriers de la région pour lesquelles nous aurons l'appui du clergé est à ne pas perdre de vue. Malgré les difficultés que nous pourrions rencontrer de ce côté il n'est pas douteux que le personnel Hollandais nous donnera plus de satisfaction que le recrutement actuel d'ouvriers ayant été renvoyé de partout. Nous aurons aussi à tenir compte de la construction à Heerlen d'une grande cantine sous les auspices de l'abbé

Tabel 36. Woningen in de mijnstreek gebouwd door coöperatieve verenigingen, 1916-1935 1)

Jaar	Glück Auf Heerlen	Glück Auf Kerkrade
1916	65	
1920	102	99
1925	262	
1935	334	

1) Exclusief woningbouw voor spoorwegpersoneel.

Bron: Van Royen, p. 175.

Poels, et nous devons tâcher d'en faire notre profit" 123). Ruim twee jaar later, in januari 1916, sprak de directie van de Oranje-Nassaumijnen de hoop uit dat door de werkzaamheden van "Ons Limburg" en "Tijdig" de financiering van de huisvesting van mijnwerkers door de Staat zou worden overgenomen en de woningnood in de mijnstreek snel zou worden opgelost 124).

Toen in 1915 en 1916 de levensomstandigheden in Duitsland aanzienlijk slechter werden en er zelfs sprake was van voedselnood, volgde een uittocht van Nederlandse arbeiders uit Westfalen 125). Iedere mijnwerker die voldoende ervaring had om als houer te kunnen werken, kon door de Nederlandse arbeidsbeurs in Oberhausen werk worden gegarandeerd in de Nederlandse mijnen. Aanvankelijk kwamen vooral ongehuwden die al jarenlang in Westfalen woonden en arbeiders die met een Duitse vrouw waren gehuwd. Prof. F.K.Th. van Itersson, directielid van de Staatsmijnen en onder meer verantwoordelijk voor de woningbouw, vond woningbouw op grote schaal en in kwaliteit vergelijkbaar met de Duitse mijnwerkerswoningen noodzakelijk om deze arbeiders voor langere tijd aan het bedrijf te binden 126). Door de grote winsten die de mijnen konden maken door de produktieuitbreiding in de periode van kolenschaarste, was woningbouw in deze periode een verantwoorde investering. De Staatsmijnen bouwden in de jaren 1914 tot en met 1920 1.346 arbeiderswoningen; in 1913 hadden zij nog slechts de beschikking over 222 woningen gehad. Dat de bedrijven ernaar streefden de woningen dichtbij de mijn te bouwen om kostbare reistijden en -kosten te besparen, was begrijpelijk. De Staatsmijnen bouwden in deze jaren de mijnwerkerswijk Treebeek op de grens van de gemeenten Amstenrade, Brunssum, Heerlen en Hoensbroek. In 1921 was Treebeek met ca. 2.000 woningen een van de grootste arbeiderswijken in Nederland. "Ons Limburg" was weinig gelukkig

met deze massale opeenhoping van mijnwerkers. Poels hield zijn gehoor van priesters in de Heerlense St. Augustinus-vereniging in 1919 al voor, dat het niet wenselijk was een dergelijk grootschalige aanpak te continueren: "Beter zal het zijn kolonies te bouwen, die geheel gelijken op dorpjes met gemengde bevolking" 127). De onderlinge solidariteit van de mijnwerkers werd versterkt als zij ook in hun vrije tijd alleen mijnwerkers ontmoetten: vermenging met andere beroepsgroepen, zo was de opinie bij "Ons Limburg", kon dat voorkomen.

Het Limburgs Dagblad schreef: "Waar buiten de bestaande woningcentra der oude, inheemsche katholieke bevolking [...] nieuwe huizencomplexen van groote uitgestrektheid, bijna geheel nieuwe dorpen of kleine steden gebouwd zijn, schijnen deze het socialistisch element als bij voorkeur te hebben aangetrokken. In dit verband wezen wij een paar malen op Treebeek" 128). Treebeek dreigde, zo meende men, een socialistisch bolwerk te worden. De wijk was volgens "Ons Limburg" veel te groot; verder waren er alleen arbeiders en beambten van de Staatsmijnen gevestigd; de wijk lag in de directe omgeving van de mijnen Emma en Hendrik en bovendien was voor een kerk, die "Ons Limburg" het liefst in het midden van de wijk zag, geen plaats ingeruimd. In de jaren 1918-1921 kwam in Treebeek echter alsnog een rectoraat tot stand en in 1920 werd er een kerk gebouwd. De Staatsmijn-directie bood aan de "vergissing" te herstellen en de financiering van de bouw geheel over te nemen. De bisschop van Roermond voelde daar echter niets voor: na de "revolutiepo-ging" van Troelstra bestond angst voor een socialistische machtsovername, "en dan zou een kerk die het eigendom van de Staatsmijnen was, mogelijkheden tot onverkwikkelijke situa-ties te over bieden" 129). Wel accepteerde de bisschop de f 40.000,-- die de Staatsmijnen voor de bouw schonken.

Het probleem, hoe Treebeek alsnog te zuiveren van socialis-tische "elementen" werd, volgens de geschiedschrijver van het rectoraat, op een "originele manier" opgelost: "Deze rode invloed werd noch door de mijndirecties noch door de paters graag gezien. Op dit terrein komt het tot een merk-waardige ontwikkeling: de rector en Dr Poels trokken geza-menlijk naar Brabant en Gelderland om daar [...] mijnwerkers aan te werven, katholieke mijnwerkers wel te verstaan. De bedoeling die hier voor de rector achter zat, was een sa-nering van het rectoraat. Door de mijn werd natuurlijk con amore medewerking verleend: voor iedere socialist die de mijnwoningen verliet, kwam een katholiek in de plaats" 130).

De huisvesting van de ongehuwde mijnwerkers in de gezellenhuizen in de periode vóór 1922

De mijnindustrie trok een zeer groot aantal ongehuwde mijnwerkers aan. Vóór 1919 was meer dan 40% van de arbeiders ongehuwd en in de jaren twintig daalde dat cijfer slechts zeer langzaam tot circa 37% in 1930. Vooral in de particuliere mijnen werkten veel ongehuwden: in 1921 ruim 45% tegen 37% voor alle mijnen (31). Tabel 74 geeft daarvan een overzicht.

De ongehuwden waren in de mijn-districten steeds de strijdbaarste arbeiders; hun leeftijd en hun ongebondenheid werkten dat in de hand (32). Veelal zochten ongehuwden woon-gelegenheid bij andere mijnwerkers waar zij een kamer huurden. Daardoor hadden zij relatief lage kosten voor huisvesting terwijl de oudere, meer honkvaste mijnwerkersgezinnen een aantrekkelijke bron van extra inkomsten verwierven. De grote woningnood in de mijnstreek maakte het echter niet gemakkelijk een aantrekkelijke en goedkope kamer te vinden. Niet zelden werden bedden voor dag- en nachtdienst verhuurd en was van enige privacy geen sprake. Daarbij kwamen de vrijere waarden en normen van de buitenlandse ongehuwde mijnwerkers, hun afwijkend sexueel gedrag, het veelvuldig drankgebruik en de hogere mate van criminaliteit, door de autochtone bevolking al snel samengevat onder de noemer "het kostgangersprobleem". Om aan dat probleem een einde te maken, zou het aanbod van kamers moeten worden verhoogd en toezicht moeten worden uitgeoefend op de huisvesting van ongehuwden.

Teneinde aan het samenwonen van mijnwerkersgezinnen en ongehuwden een einde te maken en de huisvesting voor ongehuwden te verbeteren, werden in de mijnstreek verschillende gezellenhuizen opgericht. Het eerste gezellenhuis kwam in Heerlen tot stand in 1915. "Tijdig" droeg een deel van de grote winst, die een geheime transactie met de Staatsmijnen opleverde (zie p. 125), over aan "Ons Limburg" dat in Heerlen "Ons Thuis" bouwde en het beheer op zijn beurt overdroeg aan de "Limburgsche R.K. Werkliedenbond". Bij de opening van het Heerlense gezellenhuis hield de Roermondse bisschop, Mgr Schrijnen, een toespraak waarin hij wees op de mogelijkheden die nu ontstonden invloed uit te oefenen op de ongehuwde arbeiders: "Die hier komen, zullen gevrijwaard worden voor de gevaren en hier vinden voedsel voor hun geloovig hart en hun geest. Hier worden geen verkeerde elementen aangenomen". [...] Pater Cleofas benadrukte in zijn toespraak dat de geestelijkheid nog veel werk had alvorens alle gevaren waren bezworen: "Wij moeten van onder op beginnen. Precies als de Limburgsche Jagers, die eerst afgeëxerceerd worden, voordat ze een uniform krijgen, moeten ook de werklieden worden

geëxerceerd, voordat ze het mannenpakje aankrijgen". Het gezellenhuis moest zijns inziens als plaatsvervangend huisgezin fungeren; daar moesten de fundamenteen worden gelegd die een rustige, stabiele ontwikkeling van de samenleving zouden garanderen: "Wanneer die niet goed gelegd zijn en ze komen later in de organisatie, is er soms nog wel wat van te maken, maar bij het minste stootje, ligt alles in de 'kladderadatsch' [...]. Zooals de kerktoeren uitsteekt boven de huizen, zoo moet de Werkliedenbond [- de eigenaar van het gezellenhuis -] altijd blijven onder de Kerk [...]" 133). Het tehuis werd door de vereniging "Het Goede Kosthuis", een dochterinstelling van "Ons Limburg", geëxploiteerd. Deze vereniging trok hiertoe zusters van de congregatie der "Kleine Zusters van den H. Jozef" aan. Alle overige gezellenhuizen in de mijnstreek werden door de mijnen gebouwd, die het beheer overdroegen aan "Het Goede Kosthuis" 134). Zusters van verschillende congregaties werden door Poels bereid gevonden het beheer in deze tehuizen te voeren. Overigens vond slechts een beperkt aantal ongehuwden onderdak in de gezellenhuizen. In 1939 was er plaats voor 825 man, er waren echter 11.620 ongehuwden; velen woonden bij hun ouders of huurden kamers bij particulieren 135).

Volgens de literatuur hadden de directies van de mijnen "opvallend veel begrip" voor het standpunt van Poels dat de op zijn initiatief gestichte, maar door de mijnen gefinancierde ondernemingen geen afbreuk mochten doen aan de vrijheid van de mijnwerkers. In dat verband werden ook de gezellenhuizen genoemd. Juist doordat niet de ondernemers maar "Het Goede Kosthuis" het beheer voerde, was "mede de woonvrijheid [...] gewaarborgd" 136). De tegenstellingen die hier impliciet werden geschilderd tussen de ondernemers die hun werknemers ook in hun woonomstandigheden aan banden legden en een voor de vrijheid op de bres staande Poels, waren echter slechts schijn. Het tegendeel was het geval: vanaf het moment dat het eerste gezellenhuis was geopend, kwam een einde aan de woonvrijheid van de ongehuwde mijnwerkers. De bij "Ons Limburg" aangesloten woningbouwverenigingen verboden hun huurders vanaf dat moment nog langer kamers te verhuren aan ongehuwden; woninginspectrices hielden scherp toezicht op naleving van dat verbod. In het jaarverslag over 1921 vermeldde "Ons Limburg" 137) dat de directies van de mijnen op de mijnwerkers "sterke aandrang" uitoefenden om intrek te nemen in de gezellenhuizen. Hoe intensief de controle was, leert de volgende passage uit dat verslag: "In de woningen der bouwverenigingen "Heerlen" werd van den beginne af streng de hand gehouden aan de bepalingen omtrent het houden van kostgangers. In de woninggroepen te Spekholzerheide, Voerendaal, Nuth, Schinnen en Brunssum werden misstanden op dit gebied spoedig na ontdek-

king opgeheven en is het houden van kostgangers goeddeels verdwenen. Ook in Hoensbroek waar enkele groepen een ware razzia ondergingen, is aanmerkelijk verbetering ingetreden, al blijft er nog veel te doen over [...]. In de woninggroep "De Egge" werd bij bestrijding van het kostgangerswezen het bezwaar ondervonden dat de bewoners meenden de daaraan verbonden inkomsten met het oog op de hogere huurprijzen niet te kunnen missen". Het "kostgangersprobleem" werd vóór 1921 niet opgelost; pas in de daaropvolgende jaren verdwenen de kostgangers uit de woningen van "Ons Limburg" en de mijnen. Dat de huisvesting in gezellenhuizen gepaard ging met beperking van de vrijheid van informatie en organisatie van de ongehuwde mijnwerkers, zal worden aangetoond in het hoofdstuk waarin we ingaan op de huisvestingssituatie van de mijnwerkers na 1921.

De ideële doelstellingen van "Ons Limburg" en "Tijdig"

In de literatuur ligt een sterke nadruk op de ideële doelstellingen van de door Poels opgerichte woningbouwverenigingen en bouwgrondmaatschappij: oplossing van de woningnood tegen een lage prijs. Vooral het streven van "Tijdig" om grondspeculatie tegen te gaan teneinde de mijnwerkers zo goedkoop mogelijk te huisvesten, verwierf sympathie (138). Daar zijn echter enkele kanttekeningen bij te maken. De activiteiten van "Tijdig" hebben slechts een zeer beperkte invloed gehad op de kostprijs van de woningwetwoningen en de huren daarvan. Een eenvoudige rekensom leert dat de prijs van de door "Tijdig" ge- en verkochte bouwgrond slechts een marginale invloed had op het huurniveau. Een mijnwerkerswoning kostte "Ons Limburg" in 1923 f 3.100,--; de bouwkosten bedroegen f 2.600,--, de bouwgrond f 500,-- (139). Op basis van een rentevoet van 6% bedroegen de kosten van de annuïteiten van grond- en bouwvoorschot, de kosten van onderhoud, belasting, assurantie, beheer en water jaarlijks f 277,--. Voor een sluitende begroting werd een huur berekend van f 23,10 per maand. In het geval de bouwgrond 50% duurder zou zijn geweest, had de huur voor een sluitende begroting slechts 6,5% hoger moeten zijn (140). Speelden de kosten van de bouwgrond derhalve slechts een beperkte rol in de huren, nog belangrijker is de constatering dat "Tijdig" bijna geen grond verkocht voor arbeiderswoningen. Vóór 1940 vond slechts vijftien maal een verkooptransactie aan een woningbouwvereniging plaats (141). In totaal verwierf "Tijdig" tot 1963 een oppervlakte van 900 ha. grond, maar slechts 83 ha. werd doorverkocht aan woningbouwverenigingen, waarvan 70 ha. vóór 1940 (142). Van de 70 bij

"Ons Limburg" aangesloten verenigingen kochten er 15 terreinen bij "Tijdig". Dieteren concludeerde desondanks in zijn studie over "Tijdig", dat de N.V. "binnen de grenzen van het mogelijke" in zijn opzet was geslaagd "hetgeen uitgesproken gunstige gevolgen had voor het huurpeil van de woningen" 143). "De grenzen van het mogelijke" waren echter nauw. "Tijdig" slaagde niet in zijn opzet de woningbouwverenigingen goedkoop aan grond te helpen omdat al bij de oprichting van de maatschappij sprake was van grondspeculatie op grote schaal 144) en de N.V. er evenmin in slaagde tegenover de verkopers van bouwgrond in de mijnstreek de vraag te monopoliseren.

De huren in de mijnstreek waren niet laag. Al sinds 1920 werden de woninginspectrices met klachten over te hoge huren geconfronteerd. "Tijdig" noch "Ons Limburg" waren echter verantwoordelijk voor het huurpeil. De huurprijzen van woningen, met rijksvoorschotten gebouwd, werden vastgesteld door de regering. Voorstellen tot verlaging van de huren werden door de regering afgewezen.

De betekenis van "Tijdig" ligt dan ook niet op het terrein van lage huren, maar in de fondsvorming ter ondersteuning van de katholieke sociale actie. Bij de oprichting van "Tijdig" schreef het hoofdbestuur van "Ons Limburg" aan de besturen van de bij haar aangesloten woningbouwverenigingen dat de te kopen grond tegen kostprijs aan de verenigingen zou worden verkocht en de overblijvende terreinen "tracht zij van de hand te doen op de meest winstgevend wijze" 145). In een brief aan de aartsbisschop benadrukte Poels de soliditeit van de onderneming teneinde kerk- en armbesturen te motiveren aandelen te kopen. "Veiliger geldbelegging is niet denkbaar", schreef hij 146). "Men krijgt hypotheek op gronden, die zeer in waarde stijgen op het oogenblik zelf, dat zij door de bouwvereniging worden aangekocht. Wij verkeren in hetzelfde geval als iemand, die het geheime uitbreidingsplan eener stad kent. Wij bouwen groote complexen van woningen: en bouwen die juist waar wij willen. De gronden krijgen dus hun waarde door onze aankoop zelf [...]. De Staatsmijnen bouwen geen arbeiderswoningen meer en wij beginnen!! Gaarne zouden wij de aandeelen van "Tijdig" zooveel mogelijk in Roomsche handen zien [...]" . De "N.V. Tijdig" was een bijzonder lucratieve onderneming 147). De oprichters realiseerden zich dat terdege: "Tijdig" zou moeten fungeren als financieringsbron voor activiteiten, in het kader van de katholieke sociale actie ondernomen en heeft als zodanig ook gefungeerd. In de oprichtingsvergadering van "Tijdig" verklaarde Poels: "Wanneer hier een industrie centrum zal worden gevestigd, als de centra van Luik en Charleroi, dan zullen degenen die een fonds stichten als men van plan is in de vorm van Tijdig bijster goed werk doen,

waaruit vele goede werken tot stand zullen komen. Als hier de gronden komen in handen van speculanten, zullen de sociale werken hier met lege handen staan" 148).

Aan de directeur van "Ons Limburg", J. Ruemkens, schreef Poels op 5 juli 1915 dat "Tijdig" en "Ons Limburg" een eenheid vormden; slechts om praktische redenen was de financieringsmaatschappij juridisch zelfstandig; "het door 'Tijdig' verdiende geld wordt door 'Ons Limburg' voor verschillende doeleinden besteed. Het hoofdbestuur van 'Ons Limburg' vormt immers de meerderheid in het bestuur van 'Tijdig'. De hele opzet is daárop gebaseerd, dat 'Ons Limburg' met behulp der gelden van 'Tijdig' voor allerlei dingen zorgen kan" 149).

Een van de eerste transacties betrof het verwerven van grond in de gemeente Geleen, niet voor woningbouw maar voor aanleg van Staatsmijn Maurits. Omdat de Staatsmijndirectie vreesde dat de grondprijs zou worden opgedreven zodra bekend was dat zij de koper was, werd een geheime overeenkomst met "Tijdig" aangegaan die de grond zou verwerven met het oogmerk woningen te bouwen 150). De prijs die "Tijdig" aan de landeigenaren aanbod, was redelijk en zeker niet lager dan bij een openbare veiling zou zijn verkregen 151).

Toch ontstaat bij de voormalige eigenaren veel wrevel als bekend wordt dat hun grond niet voor woningbouw maar voor bouw van een mijn is bestemd. Die wrevel was wel begrijpelijk. De verkoop aan "Tijdig" was mede gepropageerd met de stelling dat het om een sociaal doel ging. Burgemeester en Wethouders van de gemeente Geleen verklaarden in de gemeenteraadsvergadering van 26 december 1913: "Dat de Bouwgrondmaatschappij Tijdig het doel heeft te kopen tot het bouwen van arbeiderswoningen ten behoeve van woningbouwverenigingen aangesloten bij "Ons Limburg", om te voorzien in de woningnood bij vestiging van kolenmijnen in het Maasveld, welke woningen slechts aan goede en ordelievende arbeiders zullen worden verhuurd, hetgeen ook voor onze gemeente van onschatbaar belang is" 152). Bijna 45 van de 63 ha. die "Tijdig" in Geleen verwerft, werden doorverkocht aan de Staatsmijnen met een bruto-winst van f 134.290,07 153). Van de totale winst die de "N.V. Tijdig" tot 1 mei 1921 behaalde (f 682.049,86), werd f 158.816,73 (23%) besteed aan goede doelen en werd f 318.602,49 (47%) afgedragen aan "Ons Limburg", dat op zijn beurt circa f 100.000,-- uitkeerde aan "goede doelen" 154). Een overzicht van de winstverdeling van "Tijdig" geeft tabel 37. "Ons Limburg" subsidieerde een groot aantal verschillende instellingen: de Heerlense arbeidsbeurs, de R.K. Werkliedenbond, scholen, gezellenhuizen, sociaal werk, woningbouwverenigingen en dergelijke. Verder ontving een groot aantal priesters regelmatig bijdragen.

Tabel 37. Winstverdeling in guldens van de "N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig", 1913-1922 1)

Boekjaar	Netto-winst	"Goed doel"	Ons Limburg	Reservefonds	Tantièmes	Aandeelhouders
1913/14	18.540,26			12.493,71	3.546,55	2.500,--
1914/15	123.448,80	22.600,98	2.853,95	87.506,26	3.250,--	2.500,--
1915/16	10.053,26		6.791,28		761,98	2.500,--
1916/17	34.567,72	1.847,60	22.616,02	3.109,70	4.524,40	2.500,--
1917/18	56.734,80	6.102,84	42.821,72		5.250,--	2.500,--
1918/19	121.174,96 ⁵	22.022,22	75.885,24 ⁵	11.767,50	9.000,--	2.500,--
1919/20	186.155,54	39.816,99	116.823,--	18.265,55	8.750,--	2.500,--
1920/21	131.374,52 ⁵	11.526,10	50.810,97 ⁵	57.787,45	8.750,--	2.500,--
1921/22	50.700,36 ⁵			48.200,36 ⁵		2.500,--

1) Bron: Jaarverslagen "N.V. Bouwgrondmaatschappij "Tijdig", 1913/14-1921/22.

Het is moeilijk in te schatten welke betekenis de financiële bijdragen van "Ons Limburg" en "Tijdig" hebben gehad voor financiering van de katholieke sociale actie in de mijnstreek. Duidelijk is wel dat een groot aantal instellingen zonder die hulp nooit van de grond zou zijn gekomen.

Het geringe succes van de coöperatieve woningbouw in de mijnstreek: 1913-1921

Behalve de directies van de mijnen en "Ons Limburg" streefde ook de sociaal-democratische beweging in de mijnstreek naar een oplossing van de woningnood. Aanvankelijk was de hoop gevestigd op de bouwactiviteiten van de gemeenten maar toen daar niets van terecht kwam (155), werd besloten de woningbouw zelf ter hand te nemen. Het initiatief werd genomen door leden van de in 1911 opgerichte "Heerlener Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereniging Glück Auf". Op zondag 28 september 1913 kwamen een twaalfstal arbeiders en de broodbezorger van "Glück Auf" bijeen om een coöperatieve woningbouwvereniging op te richten onder dezelfde naam als de verbruikersvereniging (156). J.H. Elfers, voorzitter van de in 1909 opgerichte moderne mijnwerkersbond, werd ook voorzitter van de woningbouwcoöperatie "Glück Auf". De doelstelling was, wat Elfers noemde, de bouw van "hygiënische arbeiderswoningen". De belangrijkste overweging was dat een tekort bestond aan particuliere woningen en dat huisvesting in woningen in eigendom van de mijnen veel problemen veroorzaakte bij verandering van werkkring. De oprichters van "Glück Auf", evenals een groot deel van de latere huurders, woonden in de zogenaamde "kolonies" (157). Iedere arbeider kon tegen een bedrag van f 25,-- in termijnen te betalen, lid worden van de vereniging.

Daarmee was de grondslag gelegd voor een wijze van huisvesting van de mijnwerkers die hen niet alleen tegenover de werkgevers een optimale woonvrijheid had kunnen garanderen, maar tevens aan de sociaal-democratische beweging in de mijnstreek een sterke ruggesteun had kunnen bieden. Het zou echter anders lopen.

Teneinde zich te verzekeren van de broodnodige steun van de gemeentelijke autoriteiten werd burgemeester Waszink van Heerlen gevraagd commissaris van de vereniging te worden. Die weigerde echter; niet omdat zijn functie niet verenigbaar was met een bestuursfunctie bij een woningbouwvereniging, maar omdat hij reeds lid was van het bestuur van "Ons Limburg" "en het niet gewenscht voorkomt, zitting te hebben in de besturen van twee vereenigingen die een gelijk doel nastreven" (158). Wethouder Scheeper weigerde eveneens zijn naam te verbinden aan deze sociaal-democratische onderneming

159). Aangezien ook de Heerlense architecten niet bereid waren voor de vereniging te werken, werden de Amsterdamse architecten Gulden en Geldmaker, leden van de SDAP, aange- trokken.

In Kerkrade werd in 1915 eveneens een coöperatieve woning- bouwvereniging "Glück Auf" opgericht en wel door 16 personen van wie 13 mijnwerkers, 2 gasfitters en 1 bouwkundige 160). In 1918 volgde de oprichting van de "Centrale Arbeiders- Bouwvereniging in Limburg" (CABIL) die, analoog aan de wijze van werken van "Ons Limburg", in een elftal gemeenten in en buiten de mijnstreek woningbouwverenigingen oprichtte. De woningbouwverenigingen, alle met de naam LADA getooid ("Limburg Aan De Arbeiders"), waren als afdelingen aange- sloten bij CABIL 161). CABIL zou de aangesloten verenigingen behulpzaam zijn bij de uitoefening van hun werkzaamheden, vooral wat betreft het financieel beheer 162).

"Glück Auf" bouwde in 1915 in Heerlen een eerste complex van 65 woningen; in 1918/1919 volgde een tweede groep van 37 woningen. De aanvragen voor het verstrekken van rijksvoor- schotten voor de bouw van 122 woningen en een winkel te Heerlerheide werden door de meerderheid van de gemeenteraad van Heerlen herhaaldelijk afgewezen. Dank zij de financiële steun van de Staatsmijnen konden die woningen in 1919 des- ondanks worden gebouwd voor arbeiders van dit bedrijf. De Staatsmijnen namen het beheer echter in 1920 volledig over toen "Glück Auf" in gebreke bleef de annuïteiten te voldoen. Het eerder genoemde complex van 37 woningen kon slechts worden gebouwd toen het Staatsspoor een huurgarantie gaf voor 30 woningen, bestemd voor spoorwegarbeiders. Een poging van het bestuur ook over deze woningen de vrije beschikking te krijgen, mislukte 163).

Het Kerkraadse "Glück Auf" zag in juni 1919 zijn plannen voor de bouw van een complex van 99 woningen door de ge- meenteraad goedgekeurd 164). De aanbesteding geschiedde echter niet conform de wettelijke verplichtingen en de gemeente greep daarop in. Vervolgens ontstond een conflict tussen het bestuur en de architecten, werden tussentijds de bouwplannen gewijzigd en weigerde de gemeente in 1920 de woonvergunningen af te geven. Verschillende leden betrokken desondanks de woningen, waarvan enkele nog niet waren op- geleverd. De gemeenteraad besloot daarop voortaan geen me- dewerking meer te verlenen aan woningwetbouw door woning- verenigingen.

De Brunssumse vereniging LADA kampte met nog grotere pro- blemen. Plannen voor de bouw van 324 woningen werden door de gemeenteraad in 1919 en 1920 verworpen, o.a. met het argu- ment dat in Brunssum geen woningnood heerste. De bij "Ons Limburg" aangesloten vereniging bouwde desondanks in de jaren 1920 en 1921 511 woningen in Brunssum 165).

Veel verder dan de oprichting kwamen de meeste LADA-verenigingen en CABIL niet, terwijl de geschiedenis van de Heerlener "Glück Auf" "een aaneenschakeling van ellende en misère" was, aldus een van de leden in een vergadering op 12 oktober 1924 166).

Het sociale klimaat in de mijnstreek was ondanks de heersende woningnood weinig geschikt voor woningwetbouw door sociaal-democratische verenigingen, vooral na Troelstra's "vergissing" van november 1918. De coöperaties kampten niet alleen met gebrek aan medewerking van de gemeentelijke autoriteiten. Plannen voor de verwerving van grond moesten zo lang mogelijk geheim worden gehouden teneinde te voorkomen dat de verkopers onder druk van katholieke zijde op hun plannen terug kwamen. Die geheimhouding was echter niet eenvoudig; zelfs indien "Glück Auf" niet rechtstreeks wilde kopen en tussenpersonen inschakelde, liep dat wel eens spaak, getuige de brief die het bestuur op 10 februari 1919 van "Beter Wonen" ontving: "Het is nu zoover gekomen dat men daar geen grond meer kan krijgen, zelfs hebben de geestelijken de boeren opgeruid om aan ons geen grond meer te verkopen. Onderzoekt U eens [...] wie daar gepraat heeft" 167). Een meerderheid van de Heerlense gemeenteraad oordeelde op 23 december 1918 "dat voortaan aan de Coöperatieve Woningbouwvereniging Glück Auf geen voorschotten meer moeten worden verleend voor het bouwen van woningen. Nu de SDAP en de met haar verwante instellingen revolutionaire neigingen hebben vertoond, mag niet langer worden medegewerkt aan de verwezenlijking harer doeleinden. Gelukkig bestaan in deze gemeente genoeg andere bouwverenigingen" 168). Poels merkte in 1919 op dat de sociaal-democratische verenigingen geen recht hadden op rijksvoorschotten aangezien de SDAP in Limburg slechts 1.093 leden telde 169). Aangezien de Katholieke Kiesverenigingen onder de Limburgse arbeiders nog minder leden telden, had "Ons Limburg" met een identiek argument zijn activiteiten wel kunnen staken.

Het slechte functioneren van de coöperatieve woningbouwverenigingen kan echter niet alleen aan de vijandige buitenwereld worden geweten. Een van de grootste belemmeringen voor een doelmatig functioneren was de geringe kennis en ervaring van de arbeiders op het terrein van de volkshuisvesting. Slechts een enkele bestuurder wist hoe statuten moesten worden opgesteld, de koninklijke goedkeuring moest worden aangevraagd, rijksvoorschotten moesten worden verkregen en de vereniging moest worden geleid. CABIL, dat in feite slechts op papier bestond en werd geleid door enkele bestuurders van de moderne mijnwerkersbond, ontving in 1919 van het Kerkraadse "Glück Auf" het verzoek bestuur en leden een cursus te laten volgen opdat zij "de inwendige organisatie eens grondig leeren kennen [...] want er is zooveel in

onze organisatie waar wij noch [sic] niet genügend [sic] mee [sic] op de hoogte zijn" 170).

Naast gebrek aan kennis en kunde droeg de coöperatieve grondslag evenmin bij tot grote efficiëncy. De bestuurders waren ook huurders; de belangen van de vereniging en van de huurders liepen echter niet altijd parallel. De huurders waren veelal ook lid van de verbruikerscoöperatie, de partij en de vakbond. Teneinde het kleine socialistische wereldje in de mijnstreek in stand te houden, traden de bestuurders aanvankelijk nauwelijks op tegen wanbetalers of huurders die weinig blijk gaven van respect jegens het coöperatieve eigendom. De Heerlener "Glück Auf" leed mede als gevolg daarvan over 1917, 1918, 1920 en 1921 aanzienlijke verliezen en zag het beheer over de door de Staatsmijnen gegarandeerde woningen daardoor verloren gaan. "Glück Auf" steunde sterk op de Amsterdamse architecten Gulden en Geldmaker. De onderlinge verhoudingen tussen bestuur, architecten en gemeentelijke autoriteiten waren niet best. De bouwactiviteiten in Limburg waren voor de Amsterdamse socialisten geen financieel succes en hun ideologische gedrevenheid moest dat compenseren. Voortdurend ontstonden als gevolg daarvan conflicten met de gemeente. Gulden weigerde, zo verklaarde hij in de ledenvergadering van 21 maart 1921, te dansen naar de pijpen van de autoriteiten die "Glück Auf" geen succes gunden; "naast architect ben ik ook strijder in de beweging en zonder meer buigen, verdom ik". Hij weigerde samen te werken met een r.k. aannemer die weliswaar de laagste inschrijver was maar, de bisschoppelijke richtlijnen volgend, weigerde modern georganiseerde arbeiders in dienst te nemen: "Verbeeldt je; huizen voor een moderne organisatie onder mijn directie met uitsluiting van modern georganiseerden. Dat nooit" 171).

De financiële ondersteuning van de kerkgenootschappen en katholieke sociale actie door de mijnen en de overheid

Het katholieke blad De Limburger schreef op 14 december 1926 dat de mijndirecties een te grote invloed hadden op de sociale, economische en godsdienstige ontwikkeling van Limburg door de financiële steun die de mijnen gaven aan allerlei kerkelijke en maatschappelijke instellingen: "Er wordt geen kerk gebouwd of hij, wien men dien last heeft opgelegd, moet alweer zijn handen ophouden bij de directies der mijnen. [...]. De Staatsmijnen, evenals ook de Particuliere Mijnen

hebben veel te veel invloed op den gang van zaken in Limburg: bij alles wordt de kolenbaronnen te veel naar de oogen gekeken" 172). Het blad vond het verstandiger dat geen geld van de mijnen meer werd aangenomen en dat "het schitterend voorbeeld" werd gevolgd van de Belgische Franciscaan die tot opdracht had in het Belgisch-Limburgse kolenbekken een kerk te bouwen maar die weigerde de ongevraagde steun van de mijnen te aanvaarden. De Limburgse geestelijkheid scheen zich echter weinig zorgen te maken over de mogelijke gevolgen die de financiële band met de directies kon hebben, noch ten aanzien van de opvattingen die daarover bij de mijnwerkers bestonden, noch wat betreft de afhankelijkheid die ten opzichte van de werkgevers kon ontstaan. Poels reageerde althans afwijzend op het artikel in De Limburger: "Dit is eenvoudig belachelijk. De industrie heeft er zelf belang bij, want het volk zou spoedig verwilderen, indien de priesters hun zegenrijk en verheven werk niet naar behooren zouden kunnen vervullen" 173).

De mijnen hebben niet alleen een groot aantal kerken in de mijnstreek medegefinancierd, maar hebben eveneens een belangrijk deel van de kosten van de katholieke sociale actie gedragen. Zelfs de oprichting van enkele afdelingen van de Christelijke Mijnwerkersbond en van de Limburgsche R.K. Werkliedenbond werd door de directies indirect medegefinancierd. Dat door de band tussen mijnen en Kerk bij de mijnwerkers wantrouwen ontstond jegens de kerkelijke activiteiten op sociaal gebied, werd door een van de naaste medewerkers van Poels, pater Jacobs, niet ontkend 174). In hoeverre dat wantrouwen van invloed is geweest op de organisatiegraad van de arbeiders is niet vast te stellen. Toch is het wel van belang aan de relatie tussen Kerk en kapitaal in deze studie aandacht te besteden. In de literatuur over de verzuiling wordt nauwelijks aandacht besteed aan de omstandigheid dat de verzuiling mede mogelijk werd door steun van niet tot de betreffende zuil behorende ondernemers. Een belangrijk deel van de mijndirecties had nauwelijks enige affiniteit met de activiteiten die onder de noemer katholieke sociale actie werden ondernomen, maar zij steunden die activiteiten wel omdat zij het bedrijfsbelang daarmee gediend achtten. Dat duidt erop dat verzuiling en klasse-teenstellingen nauw met elkaar te maken hebben.

We zullen in dit hoofdstuk vooral aandacht besteden aan de motieven van de geestelijkheid bij haar pogingen financiële ondersteuning te verwerven van de Staat en de mijnen en aan de motieven die voor de werkgevers bepalend waren bij het verlenen van steun.

De argumenten van de geestelijkheid

De bisschop van Roermond schreef op 18 januari 1908 een concept-brief aan de Minister van Justitie waarin hij meedeelde in Kerkrade een nieuwe parochie op te richten (175). Hij verzocht de salariëring van de te benoemen pastoor en kapelaan uit rijksmiddelen te financieren. De snelle toename van het aantal mijnwerkersgezinnen in Kerkrade (van 10.799 in 1902 tot 13.229 in 1906) noodzaakte volgens de bisschop tot een "meer nauwlettende en bijzondere parochiale zorg". Hij vervolgde: "Tot dusverre heeft de R.K. Geestelijkheid te Kerkrade met ijver en zelfverloochening, en naar Wij meenen, niet zonder succes, zich er op toegelegd om aan die steeds aangroeiende bevolking onderwerping aan het gezag, plichtsbefef, orde en zedelijkheid in te prenten. Bij het toenemen echter der bevolking en bij de daarmee gepaard gaande verspreiding der inwoners over een groote oppervlakte der zeer uitgestrekte gemeente en parochie kan genoemde geestelijkheid dat noodzakelijke werk op den duur niet meer naar behooren verrichten". Een pastoor en een kapelaan waren noodzakelijk "om op den duur een heilzamen invloed ten goede te kunnen uitoefenen".

Nolens, door de bisschop om commentaar gevraagd op zijn concept-brief, adviseerde meer in algemene zin te wijzen op de omstandigheid dat in de mijnstreek een groeiende behoefte aan priesters bestond en verder vooral te benadrukken dat de uitbreiding van de Staatsmijnen daaraan mede debet was (176). Het leek hem verstandig de Staat als werkgever aan te spreken en duidelijk te maken dat het verzoek geen incidenteel karakter zou hebben. De bisschop wijzigde zijn concept conform Nolens' advies en schreef nu dat de voltallige geestelijkheid in de mijnstreek actief was om orde, rust en zedelijkheid onder de mijnwerkersbevolking te handhaven (177). Op voorstel van Nolens werd tevens een aanvraag ingediend voor het salaris van een nieuwe kapelaan in Heerlen, die tot taak zou hebben "een heilzamen invloed uit te oefenen op de daar steeds aangroeiende, anders mettertijd half verwilderde mijnwerkersbevolking". Op 20 april 1909 deelde het Ministerie van Financiën mee dat de aanvragen met terugwerkende kracht vanaf 1 januari van dat jaar werden gehonoreerd (178). Enkele maanden na het eerste bisschoppelijk verzoek tot financiering van de zielzorg werd ook van protestantse kant een dergelijk verzoek tot Den Haag gericht. Dominee Biebericher, sedert de oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond (p. 156 e.v.) lid van de "Ereraad" daarvan, verzocht op 15 juni 1908 aan het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel (het departement waaronder de Staatsmijnen ressorteerden) om f 850,-- per jaar als tegemoetkoming in zijn reis- en verblijfkosten in de mijnstreek. De

argumenten daarvoor weken niet af van hetgeen de bisschop had geschreven: "Daar de godsdienstige basis het eenig fundament is voor gezonden zedelijken ontwikkeling, en laatstgenoemde hier door een veelal materialistische levenswijze gevaar loopt zich te bevruchten met revolutionaire ideeën, ligt het groot belang voor de hand, dat de Staat heeft bij een behoorlijke geestelijke en zedelijke verzorging van hare arbeiders hier, om de geboorte van het socialisme ook op deze wijze te keeren" 179). De Minister verwees Biebericher naar de directie van de Staatsmijnen. Begin juli 1908 had hij hiermee een gesprek. De directie sympathiseerde weliswaar met zijn streven en erkende volmondig dat ook de Staat economisch voordeel genoot bij behartiging van de godsdienstig-zedelijke belangen van de mijnwerkers, maar vond de gevraagde som te hoog. Bovendien was de directie van mening dat de dominee in voorkomende gevallen blijk moest geven van zijn dankbaarheid jegens het bedrijf. Biebericher voelde daarvoor echter niets: de mijn genoot door zijn activiteiten al voldoende voordelen. Hij zou immers op huisbezoek gaan bij de mijnwerkers, de catechisatie verzorgen, een reciteervereniging oprichten en eventueel een bibliotheek. Hij verwachtte, zo schreef hij in de brief waarin hij zijn gesprek met de directie samenvatte, dat door zijn activiteiten kon worden voorkomen dat de negatieve invloed van de Duitse mijnwerkers zou doorwerken 180).

Hoewel de bedrijfsingenieur van de Staatsmijn Wilhelmina zijn directie adviseerde geen subsidie te verlenen omdat de gelovigen zelf in staat waren hun geestelijke verzorging te betalen 181), was de directie uiteindelijk bereid Biebericher met jaarlijks f 250,-- tegemoet te komen. De directie van de Oranje-Nassaumijnen was met f 500,-- per jaar vrijgeviger.

Gingen de Staatsmijnen pas tot subsidieverlening over nadat daartoe een aanvraag was ingediend, de Oranje-Nassaumijnen namen daartoe zelf enkele keren het initiatief. In 1905 had directeur Honigmann al een keer 100 Mark geschonken aan de R.K. Mijnwerkersvereniging 182) en in 1908 schonk de liberale en anti-clericale directeur Haex f 400,-- per jaar aan de Heerlense deken Wimmers. Volgens kapelaan Erens, redacteur van het vakblad van de Christelijke Mijnwerkersbond, stond de deken sedertdien wantrouwend tegenover het blad 183).

Sinds 1910 ging ook de provinciale overheid in Limburg kerkelijke activiteiten die rechtstreeks samenhangen met de uitbreiding van de mijnindustrie financieel ondersteunen. Het kerkbestuur van de St. Johannes Evangelist-parochie in Hoensbroek verzocht het provinciaal bestuur in 1910 om een subsidie voor de restauratie van de monumentale kerk in die gemeente. Gedeputeerde Staten weigerden in eerste instantie

subsidie omdat het Rijk al f 4.500,- had toegezegd. In de zomerzitting van de Staten hield het Statenlid Beckers een pleidooi om op dat besluit terug te komen. Het Rijk had weliswaar subsidie toegezegd, zo betoogde Beckers, maar dat gebeurde alleen omdat het een monument betrof. Provinciale Staten hadden echter een zwaarwegend argument om eveneens subsidie te verlenen: "Indien ooit de Staten, uit zuiver Katholiek sociaal oogpunt ten koste van een paar guldens een goed werk kunnen doen, dan is het op het oogenblik" 184). Op korte termijn zou immers Staatsmijn Emma in Hoensbroek in produktie komen; op minder dan een kilometer van de kerk zouden dan 3.000 mijnwerkers werken, "zoodat Hoensbroek het centrum zal worden van die arbeidersbeweging [...]. Nu [...] de arbeidersbeweging die vlucht heeft genomen en onze Christelijke werklieden reeds zeer hard te strijden hebben tegen de veldwinnende sociaal-democraten in het Zuiden, is het een gebiedende eisch de Katholieke organisatie met alle middelen te steunen [...]. De katholieke arbeiders der mijn Emma moeten te Hoensbroek [...] over een vergaderlokaal kunnen beschikken. Het kerkbestuur van Hoensbroek is voornemens dat oude kerkje te stichten en te onderhouden voor vergaderingen van die katholieke arbeidersverenigingen [...] Het is dan ook wenschelijk, dat de dienstdoende geestelijkheid der parochie niet alleen aan het hoofd van die organisatie komt te staan, maar voornamelijk dat zij voortdurend over een gebouw kan beschikken en niet afhankelijk is van den houder van het eene of andere vereenigingslokaal". In de verwachting "een goed werk in het belang onzer toekomstige arbeidersbeweging te hebben gedaan", besloten Provinciale Staten f 800,-- te schenken voor de verbouw van de kerk tot vergaderlokaal.

Voor een vergelijkbaar doel, de oprichting van een r.k. patronaat, verzocht de Heerlense kapelaan Nicolaye de directie van de Staatsmijnen in mei 1910 om financiële ondersteuning. Zijn argument was dat in het patronaat "gestreefd zal worden de jongelieden, zoodra deze de school verlaten, aan te kweken tot nuttige en ordelievende leden der samenleving" 185).

Het eerder genoemde Hoensbroekse kerkbestuur richtte zich in februari 1911 door middel van een lange brief tot de directie van de Staatsmijnen, waarin werd verzocht voortaan jaarlijks f 1,-- per mijnwerker aan de kerkbesturen in de mijnstreek te verstrekken. "'t Zal de Directie der Staatsmijnen niet onbekend zijn, hoe de geestelijkheid en het Kerkbestuur van Hoensbroek in alles wenscht samen te werken met de Directie der Staatsmijnen om het heil der mijnarbeiders te bevorderen en den Staat ten voordeel te wezen. Handelend volgens 't beginsel onzer Wetgeving, waar Godsdienst onder het volk door den Staat wordt gewild en ge-

steund, is het Kerkbestuur bereid alles te doen hetgeen in overleg met de Overheid en in overleg met de Directie der mijn kan gedaan worden tot bewaring en bevordering van den Godsdienst die werkzame, volgzame arbeiders vormt, mijnwerkers geeft die Autoriteit eerbiedigen, God en Staat dienen" 186). De uitbreiding van Staatsmijn Emma noodzaakte tot de bouw van nieuwe kerken. De activiteiten die daarin zouden plaatsvinden, zouden volgens het kerkbestuur ook ten gunste van de mijnen strekken: "Beide gebouwen dienen om aldaar arbeiders der Staatsmijnen te onderwijzen in hunne plichten jegens Staat, jegens Staatsmijndirectie, om aldaar te verkondigen dat trouw plicht vervullen den werkman geboden is" 187).

Aanvankelijk voelde de verantwoordelijke Minister er weinig voor elke parochie jaarlijks een subsidiebedrag te verlenen op basis van het aantal parochianen dat werkzaam was in de Staatsmijnen; het leek hem verstandiger de subsidieaanvragen van geval tot geval te bekijken. Nadat de pastoor echter nog een paar maal dringend had verzocht de voorgestelde regeling in te voeren en ook de Mijnsraad (onder voorzitterschap van Nolens) in die richting had geadviseerd, verleende de Minister op 29 december 1911 aan de directie toestemming, zonder het parlement, dat jaarlijks de rekening voor de Staatsmijnen moest goedkeuren, daarin te kennen 188).

Niet alle kerkbesturen schenen van die beslissing op de hoogte te zijn; nog enkele jaren althans bleven kerkbesturen verzoeken om subsidie tot de Staatsmijnen richten. Zo vroeg het kerkbestuur van Schinveld in 1912 subsidie omdat een katholieke arbeidersvereniging was opgericht ("hetwelk met niet geringe onkosten is gepaard gegaan") en het aantal mijnwerkers, woonachtig in Schinveld, zich spoedig zou uitbreiden 189). In Schinveld woonden echter slechts 9 arbeiders die werkzaam waren in de Staatsmijnen; het kerkbestuur moest zich daarom voorlopig tevreden stellen met

f 9,--. Het kerkbestuur van Oirsbeek verzocht een jaar later subsidie "gezien de noodzakelijkheid tot een meer intensieve zielzorg, om deze [38] mijnwerkers verre van het socialisme te houden" 190). Aangezien geen enkele Limburgse mijnwerker uit deze plattelandsdorpen blijk gaf zich tot het socialisme aangetrokken te voelen, leek de reactie van de kerkbesturen overdreven. Het kerkbestuur van Beek kreeg in hetzelfde jaar voor zijn 13 mijnwerkers een gelijk bedrag in guldens, hetgeen "door ons besteed zal worden om de onkosten te dekken van den mijnwerkersbond en de R.K. Werkliedenvereniging" 191).

Er zijn overigens geen aanwijzingen dat de gewone leden van de Christelijke Mijnwerkersbond en Werkliedenvereniging wisten dat de oprichting van menige afdeling mede werd gefinancierd door de werkgevers, via de kerkbesturen. Evenmin

zijn er aanwijzingen dat de werkgevers van mening waren dat het een bedrijfsbelang was de oprichting van afdelingen van de Christelijke Mijnwerkersbond te stimuleren. Voor de directie van de Oranje-Nassaumijnen ging het er in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog om via de subsidie aan de kerkbesturen de binding van de arbeiders aan het bedrijf te bevorderen. Zo werd in de directievergadering op 31 juli 1913 de vraag besproken of het verstandig was regelmatig subsidie te verlenen aan het kerkbestuur van Voerendaal. Uit die parochie werkten 70 à 80 arbeiders in de Oranje-Nassaumijnen; het verloop onder die arbeiders was relatief laag. Er woonden in Voerendaal in totaal 140 mijnwerkers, "tous des gens très convenables, que les Compagnies se disputent". Een jaarlijks subsidie van f 100,-- leek daarom verstandig (192).

De toenemende steun aan de kerkbesturen kan niet gelden als indicatie dat de directies aan de geestelijkheid onbeperkte mogelijkheden verschaften invloed uit te oefenen op de selectie en vorming van arbeidskrachten. Aanvankelijk, vóór de Eerste Wereldoorlog, stonden zij zelfs gereserveerd tegenover enkele initiatieven die Poels nam om de vorming van een streekgebonden katholieke mijnwerkersbevolking te bevorderen. De vrees dat het bedrijfsbelang, het verkrijgen van voldoende arbeidskrachten, zou lijden onder het streven naar behoud van de katholiciteit van de regio, speelde daarin een rol. Verder bestond bij de werkgevers aanvankelijk nog onzekerheid over de houding van Poels jegens hen (193).

Een voorbeeld van deze gereserveerde houding betreft Poels' benoeming in het bestuur van de Heerlense Ambachts- en Mijnschool in 1912. Poels had het initiatief tot oprichting van die school genomen. Verwacht werd dat door een dergelijke opleiding de afhankelijkheid van vreemde arbeidskrachten geleidelijk zou verminderen. De werkgevers ondersteunden dat initiatief van harte. Het voorstel van kapelaan Erens en de katholieke directeur Schweitzer van de mijn Laura & Vereeniging om Poels in het bestuur te benoemen, kon de goedkeuring van de directie van de Oranje-Nassaumijnen echter niet dragen. Erens en Schweitzer beklemtoonden tevergeefs dat de aanwezigheid van een priester in het bestuur een positieve invloed zou uitoefenen op de mentaliteit van de toekomstige mijnopzichters en aan het godsdienstonderwijs een hogere status zou verlenen (194). Ook van het geregelde contact tussen Poels en de directies van de mijnen verwachtten zij goede resultaten. Haex was het daarmee niet eens; om redenen van persoonlijke aard, zo merkte hij op, zou hij nooit kunnen instemmen met een benoeming van Poels in het bestuur van de scholen. Deze had zich immers te vaak in negatieve zin uitgelaten over de ondernemers. Een meer principiële reden achtte hij dat Poels tot taak had primair

de belangen van de arbeiders te behartigen. Daarentegen, aldus Haex, hadden de mijnopzichters de plicht de belangen van de onderneming te behartigen. Deze mijnopzichters nu moesten in de mijnschool worden gevormd. Uiteindelijk kwam de directie van de Staatsmijnen met een compromisvoorstel: naast Poels zouden ook afgevaardigden van andere kerkgenootschappen een bestuursfunctie moeten bekleden. Dit voorstel werd geaccepteerd en derhalve werd ook de eerder genoemde dominee Biebericher in het bestuur benoemd. De gereserveerde houding van met name de directie van de Oranje-Nassaumijnen jegens de activiteiten van Poels werd ook veroorzaakt door de pogingen van katholieke zijde rechtstreeks invloed te verwerven op de selectie van arbeidskrachten voor de mijnen.

Op initiatief van Poels werd in 1911 door de Limburgsche R.K. Werkliedenbond in haar bondsgebouw in Heerlen een R.K. Arbeidsbeurs gevestigd met als algemene doelstelling "onze invloed te doen gelden op de arbeidsmarkt in de mijnstreek" (195). Tegen de stroom van duizenden vreemde arbeiders uit buitenlandse mijnen wilde de beurs een dam opwerpen door vooral "brave en degelijke werklieden aan werk te helpen". In 1913 werd de beurs, behalve door enkele gemeentebesturen in de mijnstreek, ook door de Staatsmijnen gesubsidieerd en wel met f 350,-- per jaar. De mijn Laura & Vereeniging, samen met de directie van de mijn Willem-Sophia de enige particuliere mijnen met een katholieke directie, verleende eveneens subsidie. De overige particuliere mijnen onthielden zich daarvan. Directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen was (als lid van de Heerlense gemeenteraad) van mening dat de beurs een scheiding tussen bokken en schapen nastreefde en derhalve geen aanspraak kon maken op subsidie (196). Tegenover de particuliere werkgevers in de Mijnvereniging verklaarde hij echter dat het belangrijkste argument om subsidie te onthouden was dat de beurs geen enkele invloed had en mocht hebben op de werving en selectie van arbeiders (197). De grote vraag naar arbeidskrachten maakte een bemiddelingsbureau in de mijnstreek overbodig; de arbeiders boden zich rechtstreeks bij de mijnen aan of werden door bemiddelingsagenten en het Nederlandse consulaat in Oberhausen geworven. Bovendien konden de mijnen zich door de grote vraag naar ervaren arbeidskrachten geen scherpe selectie permitteren.

Ten slotte blijkt uit de reeds eerder gememoreerde nota van de directie van de Oranje-Nassaumijnen aan de eigenaren van het bedrijf in Parijs (zie p. 116) dat de verhouding tussen directeur Haex en Poels vooral als gevolg van de kwestie rond de arbeidsbeurs niet optimaal was.

Op verzoek van de eigenaar van de Oranje-Nassaumijnen, Maurice de Wendel, schreef de directie op 24 april 1913 een

speciale nota over de activiteiten van Poels. Daarin vermeldde zij dat Poels zeer actief was in de behartiging van de belangen van de Christelijke Mijnwerkersbond en de ware chef was van de katholieke partij in Heerlen. Zijn algemene doelstelling was het, zo schreef zij, zijn persoonlijke invloed "et celle du clergé en général" te versterken. Hij had een arbeidsbeurs in het leven geroepen die graag zoveel mogelijk katholieke mijnwerkers wilde werven en daartoe subsidie aangevraagd bij de gemeente Heerlen. In zijn functie van raadslid had directeur Haex zich tegen subsidieverlening uitgesproken; vanaf dat moment, aldus de directie, keerde Poels zich fel tegen Haex die op zijn beurt alle contacten verbrak met Poels. Ook commercieel directeur Hooreman was in conflict gekomen met Poels nadat een beambte was ontslagen na van het protestantse geloof naar het katholieke te zijn overgegaan. Ten aanzien van de bouwactiviteiten van "Ons Limburg" werd opgemerkt, dat het kapitaal daartoe door de overheid werd verstrekt en de te bouwen woningen naar alle waarschijnlijkheid uitsluitend zouden zijn bestemd voor de Staatsmijnen. Na de persoonlijke tegenstellingen tussen de leden van de directie en Poels te hebben geschetst vervolgde de nota: "A part ces motifs d'ordre plutôt personnel, le fait que Monsieur Poels est lié très intimement avec la Direction des Mines de l'Etat, dont il n'a jamais manqué de prendre ouvertement le parti paraît de nature à le tenir en dehors de tout ce qui concerne la Compagnie. D'une façon générale le conseil est d'avis qu'étant donné le caractère autoritaire et violent de monsieur Poels et la façon dont il s'est conduit jusqu'ici il serait difficile de collaborer avec lui".

In 1913 werd de directie van de Staatsmijnen door Minister Treub verboden de beurs nog langer te subsidiëren. De socialist Albarda had de subsidie in de Tweede Kamer aan de kaak gesteld. Dat de beurs primair katholieke arbeiders aan werk in de mijnen wilde helpen, vond Albarda geen bezwaar: "Nu wil ik op den voorgrond stellen, dat het streven van Katholieke vereenigingen Zuid-Limburg Katholiek te doen blijven, en zelfs haar streven om socialisten, Protestanten en in het algemeen andersdenkenden uit dit gebied te weren, alleszins geoorloofd is en ik wil dat streven ook niet aantasten" 198). Hij achtte het evenwel een onoverkomelijk bezwaar dat de Staatsmijnen dit streven financieel steunden. De Werkliedenbond en de directie van de mijn "handelen, alsof die staatsmijnen een onderneming zijn van de R.K. Kerk of van de coalitie en niet eene van den Nederlandschen Staat. Deze methode heeft natuurlijk ten doel om uit Zuid-Limburg het socialisme te weren en de arbeidersbeweging klein te houden".

Ruys de Beerenbrouck verdedigde de subsidie met het argument van arbeidsbesparing voor de directie. Treub was het daarmee evenwel niet eens en schaarde zich achter de opvatting van Albarda. Hij beloofde de Kamer een onderzoek naar deze zaak in te stellen alvorens een besluit te nemen.

De directie van de Staatsmijnen verzocht het bestuur van de beurs - Poels was voorzitter van dit bestuur - op 5 februari 1914 om opheldering over de wijze van bemiddeling en met name over de functie van het zogeheten "bewijs van goed gedrag" dat de arbeiders als voorwaarde voor de bemiddeling moesten overleggen 199). In een circulaire van de beurs was immers een bewijs gevraagd dat moest zijn ondertekend door het bestuur of de geestelijk adviseur van een rooms-katholieke of christelijke vakvereniging, een rooms-katholieke dan wel protestantse geestelijke of door de burgemeester van de gemeente van herkomst. De directie stelde derhalve de vraag of ook kon worden volstaan met een "bewijs van goed gedrag" slechts ondertekend door de burgemeester, zelfs al bestond ter plaatse een katholieke of christelijke vakvereniging.

De Minister was echter niet tevreden met het bevestigende antwoord van het bestuur van de beurs. Op 2 maart 1914 verzocht de directie derhalve expliciet om een verklaring van het bestuur waarin het zich bereid zou verklaren ook bemiddeling te verlenen aan sociaal-democratisch georganiseerde arbeiders 200). Het bestuur formuleerde een zo algemeen mogelijk antwoord: alleen voor die arbeiders werd bemiddeling verzorgd, die de grondwet eerbiedigden en als goede staatsburgers bekend stonden volgens de maatstaven van burgerplicht en ordelievendheid. Tussen katholieke en protestantse arbeiders of leden van andere kerkgenootschappen werd beslist geen onderscheid gemaakt, aldus het bestuur. Het bestuur wilde zijn principes echter niet prijs geven; de mijnstreek dreigde zijns inziens immers berucht te worden om haar vele ongere elementen.

De werkgevers hanteerden volgens de beurs uitsluitend de spierkracht van de arbeiders als selectie criterium. Een bestuur dat daaraan meehielp zou de "moreele ondergang" van de mijnstreek mede in de hand werken. Dat de beurs derhalve geen medewerking verleende aan bemiddeling voor leden van de SDAP, zou de Minister wel begrijpen, zo werd verwacht. Het bestuur schreef aan de Minister "ons niet euvel te duiden, dat het bestuur onzer Arbeidsbeurs in dit opzicht hetzelfde standpunt meent te moeten innemen als de besturen van bijzondere scholen en tal van andere sociale instellingen en vereenigingen, die weliswaar van rijkswege worden gesubsidieerd, [...] maar die zich toch nooit zouden willen of kunnen verplichten, om [...] hun diensten aan te bieden aan de volgelingen eener partij van openlijke en verwoede tegen-

standers, in wier streven zij, met hun christelijke levensopvatting, een ernstig gevaar moeten zien voor het algemeen volksbelang". Dat was duidelijke taal. Het was hun volmaakt onbegrijpelijk dat de Minister niet evenzeer van mening was dat tegenstanders met rijksmiddelen mochten worden bestreden. De Minister verbood vervolgens de directie van de Staatsmijnen nog langer subsidie te verlenen aan de beurs. De financiële ondersteuning van de katholieke sociale actie door de mijnindustrie was tot 1913 vrij beperkt. Volgens Poels hadden de "sociale pioniers" dan ook af te rekenen met een nijpend gebrek aan financiële middelen; tegenover de Nieuwe Limburger Koerier verklaarde hij in januari 1913: "Voor al hier, in het Limburgsche mijn-district waar in korte tijd zooveel tot stand moet komen, is gebrek aan het noodige geld, een der chronische en - in sommige gevallen - voorlooppig ongeneeslijke kwalen onzer Katholieke Sociale Actie" 201).

De relatie tussen Poels en het Staatsmijnbedrijf was aanvankelijk beter dan zijn verhouding tot de grootste particuliere mijn, de Oranje-Nassaumijnen. Dat betekende overigens niet dat de directie van het Staatsmijnbedrijf geheel naar eigen goeddunken de geestelijkheid in de mijnstreek financieel kon ondersteunen. De begroting van het bedrijf moest immers door het parlement worden goedgekeurd en juist in Den Haag was niet steeds een meerderheid te vinden voor een onbeperkte steun van de Staatsmijnen aan de kerk.

De Oranje-Nassaumijnen waren echter sinds 1913 niet minder vrijgevig dan de Staatsmijnen in het verstrekken van subsidie. Het laatstgenoemde bedrijf verstrekke, naar wij zagen, sinds december 1911 jaarlijks f 1,-- per arbeider aan subsidie. De directie van de Oranje-Nassaumijnen besloot op 3 december 1913 voor elke parochie waarin meer dan vijftig arbeiders van de Oranje-Nassaumijnen woonden, f 2,50 jaarlijks per arbeider beschikbaar te stellen en voor parochies waarin minder dan vijftig van haar eigen arbeiders domicilie hadden, f 0,50 jaarlijks per arbeider 202). De subsidie kostte het bedrijf in 1913 circa f 7.000,--. Vervolgens schonken de Oranje-Nassaumijnen in hetzelfde jaar f 100,-- aan de Franciscanen in Heerlen, f 60,-- aan de St. Vincentiusvereniging, f 50,-- aan elk van de armenbesturen te Heerlen en Schaesberg en ten slotte eveneens f 50,-- aan het Groene Kruis. Voorts mochten twee lagere scholen in Heerlen zich verheugen in een toelage per mijnwerkerskind van f 0,20 per maand en ontving de gemeentepolitie van Heerlen sedert 1909 f 750,-- per jaar.

Minister Treub was overigens van mening dat de jaarlijkse subsidie die de Staatsmijnen aan kerkgenootschappen verleenden eerst de goedkeuring van het parlement moest verkrijgen

alvorens beschikbaar te worden gesteld. Voor het begrotingsjaar 1915 verhoogde hij dientengevolge het budget van de Staatsmijnen met het symbolische bedrag van f 1,-- teneinde een uitspraak van de Tweede Kamer uit te lokken. Onder liberalen, sociaal-democraten en een minderheid uit anti-revolutionaire kring werd al langer geageerd tegen de subsidies. De Standaard sprak van "het beschikbaar stellen van geld voor clericale propaganda uit de Staatskas", terwijl NRC en Algemeen Handelsblad de subsidieverlening regelrecht in strijd met de grondwet achtten (203). Ruys de Beerenbrouck bracht daartegen een krachtig argument in. Hij meende dat honderden arbeiders zouden weigeren naar de mijnstreek te gaan als niet de garantie werd gegeven van een goed geregelde parochiële zielzorg. Nolens voegde daar nog aan toe dat de Staatsmijnen uiteraard niet konden achterblijven bij de particuliere mijnen. Dit ontlokte de socialist Duys weer de uitspraak dat de Staatsmijnen dan ook de socialistische vakorganisatie diende te steunen, als haar tenminste alles eraan gelegen was de geestelijke behoeften van al haar arbeiders te bevredigen. Nolens reageerde daarop zeer verontwaardigd. Het ging hem "een beetje al te ver [...] om zich als een gelijksoortige grootheid als de Kerk te gaan beschouwen", aldus een krachtige veroordeling van het socialisme verwoordend (204).

De gehele linkerzijde in de Kamer stemde eensgezind tegen de wijziging van de begrotingspost. Aangezien ter rechterzijde vijftien Kamerleden ontbraken (van wie negen leden van de rooms-katholieke fractie), werd met 38 tegen 31 stemmen de subsidieverlening afgeschaft. In het eerstvolgende zittingsjaar werd de subsidie door Minister Posthuma echter weer op de begroting geplaatst. Hij meende dat er bij de stemming in het voorafgaande jaar sprake was geweest van "een misverstand" (205). Het voorstel van de socialist Albarda om die post opnieuw te schrappen, werd ditmaal verworpen; vrije liberalen en vrijzinnig-democraten onthielden zich nu van steun aan het voorstel.

Nagenoeg elk jaar was de subsidieverlening aan kerkgenootschappen in de Tweede Kamer een punt van discussie tijdens de behandeling van de begroting. Desondanks slaagden de tegenstanders er niet in een meerderheid te winnen voor hun opvatting dat werkgevers zich behoorden te onthouden van steun aan de kerken.

De gereserveerde houding van de Oranje-Nassaumijnen tegenover Poels verdween definitief in de Eerste Wereldoorlog. Konden de Staatsmijnen in 1913-1914 profiteren van de activiteiten van "Tijdig", in oktober 1915 onderkenden ook de particuliere mijnen het nut van Poels' optreden. Hij wist met zijn activiteiten in die maand immers snel een einde te maken aan de samenwerking tussen de Christelijke Mijnwer-

kersbond en de ANMB ten behoeve van een actie tot loonsverhoging (zie p. 214 e.v.) 206). Ter gelegenheid van Poels' 25-jarig priesterfeest in september 1916 schonken de particuliere mijnen f 500,-- voor de kerk te Welten. Poels kon het bedrag ook gebruiken voor een in die buurt te stichten bijzondere school. "Het moge U gegeven zijn nog lange jaren Uwen nuttigen arbeid, in aangename verstandhouding met de in onze Vereeniging vertegenwoordigde mijndirecties, te vervullen", schreef Haex als secretaris van de Mijnvereniging aan de jubilaris 207).

Slechts incidenteel leek de r.k. geestelijkheid de financiële steun door de mijnen als een probleem te ervaren. De paters Franciscanen bijvoorbeeld hadden van de bisschop van Roermond het verzoek ontvangen een klooster met kerk te bouwen in de nabijheid van de Oranje-Nassaumijn I te Heerlen. De kerk zou als hulpkerk moeten fungeren voor de seculiere zielzorg in de woonwijken die tot het bedrijf behoorden. Bij de financiering van het in 1910 gebouwde kloostercomplex schoten niet alleen de gemeente Heerlen en het provinciaal bestuur te hulp, maar ook de directie van genoemde mijn. In 1917 verlangde die directie dat het tijdstip waarop de kerkdiensten begonnen, werd aangepast aan de werktijden van de arbeiders. Daarvoor voelden de paters niet veel, zoals blijkt uit de kroniek van het klooster: "Alweer een leerzaam feitje, dat men wel de liefdadigheid der eenvoudigen, maar niet de gunsten der grooten zonder behoedzaamheid moet aanvaarden. Hoe vrijer men tegenover deze laatsten staat, ook al derft men daardoor eenig stof-felijk of geldelijk voordeel, des te beter is dit op de duur voor 't algemeen welzijn" 208).

Enige jaren nadien - men schreef 8 juni 1920 - was van die behoedzaamheid geen sprake meer. De Oranje-Nassaumijnen deden de paters een ongelooflijke aanbieding voor de bouw van een patronaat 209). De directie bood hen bijna 6.000 m² grond gratis aan benevens een bedrag van maar liefst f 120.000,-- in de vorm van een twintig jaar lopende subsidie; dit enorme bedrag evenaarde de prijs van nagenoeg achtenveertig mijnwerkerswoningen! Het bedrijf scheen dus bijzonder veel waarde te hechten aan de activiteiten van de paters. In die geest en met vooruitziende blik had bisschop Drehmanns zich in 1912 al in de volgende bewoordingen uitgelaten bij gelegenheid van de opening van de voornoemde kerk: "Om het rechtmatige bezit van een land te verzekeren worden forten gebouwd, met flinke manschappen en goede munitie voorzien. Die forten zijn de kloosters. Dat is ook het klooster van Heerlen, dat met uitgelezen mannen bezet en nu ook van goede ammunitie is voorzien" 210).

De Franciscanen stimuleerden de oprichting van afdelingen van de Christelijke Mijnwerkersbond en Werkliedenvereeni-

ging, hielden voordrachten en organiseerden cursussen voor de vorming van een geschikt kader; op verzoek van Poels togen de paters regelmatig op huisbezoek in de woonwijken van "Ons Limburg" en in de "kolonies" van de Oranje-Nassaumijnen. Wellicht zal vooral het intensieve huisbezoek in de woonwijken van de mijnwerkers der Oranje-Nassaumijnen de directie van dit bedrijf hebben geïnspireerd tot de gulle financiële gave. Het rectoraat omvatte in 1913 vier woninggroepen waar 315 gezinnen woonden, alsmede nog eens 210 niet tot de woninggroepen behorende mijnwerkersgezinnen. Het betrof hoofdzakelijk arbeiders, afkomstig uit Duitse mijnen; die werden in het algemeen als de "gevaarlijkste elementen" beschouwd en dus als een bedreiging van het behoud van de katholiciteit.

Circa 80% van de gezinnen was katholiek, hoewel van een stringente katholieke levenswandel vaak bitter weinig te bespeuren viel. Bij gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van het rectoraat keken de paters kennelijk vergenoegd terug op een vruchtbare periode van hard werken: "Toch maakte het huisbezoek en de onvoorwaardelijke hulpvaardigheid van de paters indruk op de mensen, zodat ze de Kerk in elk geval niet vergaten. We kunnen zeggen, dat zij in miserabele omstandigheden hebben geploegd en gezaaid, en dat bij het gunstiger worden van het sociale getij inderdaad de halmen opkwamen" 211).

De Oranje-Nassaumijnen waren na de Eerste Wereldoorlog waarschijnlijk definitief overtuigd van de gunstige invloed van de clericale werkzaamheden op de arbeiders. Niet alleen de Franciscanen maar ook andere, seculiere, geestelijken mochten zich in de sympathie van de mijndirectie verheugen. Pastoor Röselaers uit Hoensbroek verzocht bijvoorbeeld nooit tevergeefs om geldelijke steun. In juni 1918 vroeg hij om financiële steun voor de bouw van een lagere school en een vergaderzaal, die dienstbaar zou worden gemaakt aan hetgeen nuttig en noodzakelijk leek voor de arbeiders "op godsdienstig, moreel en sociaal gebied" 212). Een antwoord van de directie bleef buiten verwachting lang uit, zodat de pastoor op 3 december 1919 nogmaals schreef: "Coulante bejegening van den kant der Oranje-Nassaumijnen mocht ik eenen langen tijd niet meer hebben. Hier wordt gewerkt zooveel maar kan ten genoegen der O.N.-mijnen en toch wordt er nog al eens gebromd" 213). Röselaers herhaalde in het vervolg van zijn brief zijn verzoek om geld om "aan die menschen Godsdienstzin - plichtsbef - beschaving" bij te brengen. Directeur Haex haastte zich terug te schrijven dat de mijn uiteraard altijd bereid was zijn activiteiten te steunen 214).

Nadat de bisschop van Roermond in maart 1916 van Nolens had vernomen dat de subsidieaanvraag ter financiering van de werkzaamheden van een pastoor en een kapelaan in de nieuwe

parochie Heerlerbaan was goedgekeurd, bleek hem dat hij bij nieuwe subsidieaanvragen kon volstaan met een verwijzing naar de expansie van de Staatsmijnen. Immers, de Minister van Financiën schreef in een toelichting op de subsidieverlening dat de overheid altijd geldelijke steun verleende indien de toename van de bevolking en het tekort aan parochiegeestelijken in de hand waren gewerkt door aanleg van enig "Rijkswerk" of door uitoefening van enige "Staatsdienst" 215). De bisschop bleef in zijn subsidieaanvragen benadrukken dat de toename van het aantal priesters noodzakelijk was om gezag en orde te kunnen handhaven. In de verschillende Heerlense parochies waren in 1919 drie pastoors en zes kapelaans werkzaam. De bisschop wenste dat aantal te verdubbelen en schreef o.a.: "verder heeft de Regering er het grootste belang bij, dat de eerbied voor het gezag en de onderdanigheid aan de rechtmatige Staats-overheden in stand gehouden en bevestigd en versterkt worden, vooral in de mijnstreek, door de bevordering van den godsdienstzin onder de bevolking en dus ook door wettelijken en zedelijken en ook geldelijken steun te verlenen aan de dienstdoende geestelijken" 216).

Evenals alle vorige en alle volgende aanvragen werd ook dit verzoek gehonoreerd. "Hier beleven wij [...] als gemeente en als parochie een critieken tijd, het volk is geweldig ontevreden. Men bereidt zich zeker voor op de revolutie [...] daarvoor zijn meer geestelijken nodig", schreef eerder genoemde pastoor Röselaer in 1919 verontrust aan zijn bisschop 217). Ook hij poogde in aanmerking te komen voor een met rijksmiddelen gefinancierde nieuwe medewerker.

De mijnwerkersstaking in 1917 en de gebeurtenissen in november 1918 hebben ondernemers en overheid - voorzover nog nodig - zonder twijfel overtuigd van de noodzaak tot steun aan de Kerk. Zo meende het kerkbestuur van Susteren in juli 1918 een bijzonder sterk argument in handen te hebben om de directie van de Staatsmijnen tot het verstrekken van subsidie te bewegen: "Hoe zegenrijk het werk is [...] blijkt o.a. hieruit, dat bij de staking in 1917, [alle] mijnwerkers van Susteren trouw op hun post bleven en het werk geen oogenblik verlieten" 218). In 1919 verzocht de R.K. Werkliedenvereniging in Heerlen aan de Oranje-Nassaumijnen haar gratis kolen ter beschikking te stellen voor verwarming van het patronaatsgebouw. De directie voelde daarvoor weinig, niet omdat zij uit principiële overwegingen steun aan de r.k. arbeidersorganisatie wenste te onthouden, maar omdat zij juist op het punt stond diezelfde organisatie met jaarlijks f 20,-- te steunen. Een dubbele ondersteuning vond de directie een beetje te veel van het goede 219).

Mr H. Schaapveld was van november 1918 tot maart 1920 beambte in het Staatsmijnbedrijf en belast met de subsi-

diëring; tevens was hij secretaris van de Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging. Hij verklaarde in 1927 dat dank zij de samenwerking tussen directies en r.k. geestelijkheid een ontwikkeling in sociaal-democratische richting in de mijnstreek was voorkomen, ja zelfs dat daarin de barrière moest worden gezocht, die voorkwam dat de zo gevreesde communistische agitatie zich in 1918-1919 vanuit Duitsland in het Limburgse grensgebied verspreidde 220).

In november 1918 organiseerde Poels in Limburg de zogenaamde burgerwachten die het revolutionaire gevaar moesten bezweren. Ook die preventieve activiteiten werden door de mijn-directies financieel ondersteund 221).

Sedert 1918 werden ook speciale retraites voor mijnwerkers georganiseerd. Aanvankelijk gebeurde dat met behulp van een verplaatsbare kapel. Poels had voor deze kapel in juli 1918 subsidie aangevraagd. Minister Van IJsselstein gaf de directie van de Staatsmijnen toestemming f 10.000,-- voor dit doel te schenken. Daarenboven schonken ook de particuliere mijnen nog eens f 4.000,--. "De hoofdaalmoezenier voor Speciale Werken", zoals de directie van het Staatsmijnbedrijf Poels ten onrechte betitelde 222), schreef in zijn dankbetuiging: "Moge het werk, dat in deze kapel gedaan zal worden, tot zegen strekken van de arbeidersbevolking van dit mijndistrict. Waar de vorming en veredeling van den mensch verwaarloosd wordt, daar moet de maatschappij ten gronde gaan en kan ook de industrie niet blijven bloeien. In de door U gestelde daad zie ik de erkenning dezer, helaas zoo vaak vergeten waarheid" 223).

De directies zullen het met die uitspraak eens zijn geweest. Directeur Frowein van de Staatsmijnen, hoofdbestuurslid van de Christelijke Historische Unie en president-kerkhoofd van de Nederlands Hervormde Kerk te Heerlen, verklaarde in 1933 dat een van de belangrijkste resultaten die onder het Ministerschap van A.S. Talma (1908-1913), ("een vriend van spreker") voor de Staatsmijnen werden bereikt, het besluit van financiële steun aan de kerkgenootschappen was geweest 224).

De arbeidersbeweging in de mijnstreek in de periode tot 1921

De oprichting van een vakorganisatie voor katholieke mijnwerkers

Kerkrade was de enige gemeente in Nederlands Limburg waar al vóór de eeuwwisseling meer dan de helft van de beroepsbevolking werkzaam was in de mijnbouw. Daar kwam ook de eerste mijnwerkersorganisatie tot stand. Op 19 januari 1896 werd door mijnwerkers uit Kerkrade-Nierspring de "Arbeiterunterstützungsverein Sankt Leonard" opgericht (225). Het ging hier niet alleen om arbeiders die in de Domaniale Mijn of de mijn Neuprick werkten, maar ook om arbeiders die in de nabijgelegen Duitse mijnen werkten. "Sankt Leonard" was geen vakbond; evenals elders vaak het geval was, was ook deze eerste organisatie van arbeiders vooral gericht op onderlinge ondersteuning bij ziekte en overlijden. Daarnaast werden door de Kerkraadse mijnwerkers verschillende inkoopcoöperaties voor levensmiddelen ("Consum-Vereine") opgericht, die tot leedwezen van de Kerkraadse middenstanders uitstekend functioneerden. "Sankt Leonard" sloot zich in mei 1900 aan bij de toen net opgerichte Limburgsche R.K. Volksbond.

De eerste R.K. Volksbond in Nederland was in maart 1888 opgericht te Amsterdam. Deze was opgezet als een godsdienstige vereniging, die zijn leden uit de burgerij en de arbeidersklasse wilde beschermen "tegen de maatschappelijke dwalingen van den tegenwoordigen tijd" (226); binnen de Volksbond ontstonden vakafdelingen waarvan zowel arbeiders als werkgevers lid waren. Het waren hoofdzakelijk "mannen van hogere stand en ontwikkeling" die het beleid van de in mei 1900 opgerichte Limburgsche R.K. Volksbond bepaalden. Jhr Mr Charles Ruys de Beerenbrouck, zoon van de Limburgse Commissaris van de Koningin en later voorzitter van de Tweede Kamer en Minister-president, werd secretaris van de Volksbond. Voorzitter van de Limburgse Volksbond werd de koopman J. Schaepkens van Riemst, penningmeester de bakkerspatroon A.H. Köbben en geestelijk adviseur de Maastrichtse pastoor Menten (227). Evenals de Amsterdamse Volksbond stelde de Limburgse organisatie zich ten doel de arbeiders en kleine burgerij "te beveiligen tegen de maatschappelijke dwalingen van den tegenwoordige tijd", maar verbetering van de positie van de arbeidersklasse teneinde "zoo den maatschappelijken vrede te helpen bevorderen" (228) werd daaraan toegevoegd. De doel-

stelling was "handhaving der katholieke beginselen op godsdienstig en maatschappelijk gebied en bevordering der zedelijke en stoffelijke belangen van de arbeiders" 229). Onder leiding van de "hogere stand" zou de Volksbond de arbeiders en de kleine burgerij afschermen van en weerbaar maken tegen het socialisme 230).

De vrees dat de uitbreiding van de mijnindustrie in Limburg een einde zou maken aan de relatief stabiele sociale verhoudingen en gepaard zou gaan met een toenemende onkerkelijkheid en met geloofsafval, was in Limburg vrij algemeen verspreid. Die vrees was vooral gebaseerd op hetgeen elders in industriecentra was gebeurd. Terwijl een belangrijk deel van de bevolking afwijzend reageerde op de industrialisatie, realiseerde slechts een klein deel van de maatschappelijke elite zich dat een actief ingrijpen geboden was. Wilde men voorkomen dat het in de mijnstreek tot een verstoring van de maatschappelijke verhoudingen zou komen, dan moest invloed worden uitgeoefend op het proces van industrialisatie en zijn sociale gevolgen. In een vorig hoofdstuk hebben we al geconstateerd dat de oprichting van Staatsmijnen daartoe een eerste stap was. Daarmee werd besloten het tempo, waarin de uitbreiding van de mijnindustrie zou plaatsvinden, af te remmen, zodat gelegenheid ontstond een "mijnwerkersstam" uit de autochtone bevolking op te bouwen. De afhankelijkheid van vreemde arbeiders zou daardoor beperkt blijven, hetgeen de sociale verhoudingen in de regio ten goede zou komen. De tweede stap was de organisatie van de mijnwerkers. Ook wat dat betreft realiseerde Nolens zich al vroeg dat in de mijnindustrie "met of zonder ons toedoen" 231) op lange of korte termijn een mijnwerkersvakbond zou ontstaan. Aangezien van elders bekend was dat de arbeiders zich vooral lieten leiden door de materiële voordelen die het vakbondslidmaatschap bood en ook katholieke arbeiders niet aarzelden zich bij socialistische bonden aan te sluiten, was het van belang invloed uit te oefenen op het karakter van de op te richten vakbond. Het grootste deel van de geestelijkheid in Zuid-Limburg wilde echter niets weten van de mijnindustrie en was hoogstens bereid de oprichting van een katholieke vakorganisatie te steunen indien gevaar dreigde dat de katholieke arbeiders zich bij een socialistische bond zouden aansluiten. Slechts een kleine groep van kapelaans was voorlopig bereid Nolens' initiatief tot het oprichten van een katholieke mijnwerkersbond te steunen.

1. De eerste pogingen tot organisatie van mijnwerkers

Onmiddellijk nadat de Tweede Kamer op 1 mei 1901 de Wet op de Staatsexploitatie van steenkolenmijnen had aanvaard, begon Nolens met behulp van enkele kapelaans mijnwerkersverenigingen op te richten. Hij werd in dit streven gesteund

door de Roermondse bisschop Drehmanns, die in een brief, waarin hij Nolens feliciteerde met het besluit tot oprichting van Staatsmijnen, tevens meedeelde de organisatie van de mijnwerkers bij de Limburgse pastoors te hebben aanbevolen 232). Nolens nam contact op met de "Zentralstelle" van de Duitse Christelijke Mijnwerkersbond in Gladbach en op advies van de voorzitter, de latere Minister van Arbeid Dr Brauns, die hem in 1901 in Rolduc bezocht, trok hij erop uit om in de mijndorpen propaganda te maken voor oprichting van r.k. mijnwerkersverenigingen 233).

Nolens' intentie was uit de arbeiders een kader van voormannen te vormen, dat leiding zou kunnen geven aan een later op te richten katholieke mijnwerkersvakbond. De r.k. mijnwerkersverenigingen zouden nog niet als zodanig fungeren; daartoe achtte Nolens de mijnwerkers nog niet in staat. Het eerst te vormen kader moest niet alleen praktische vakkennis en inzicht in het reilen en zeilen van het mijnbedrijf hebben, maar ook inzicht in de katholieke leer. In zijn ogen was dat de enige garantie tegen socialistische verleidingen, het kwaad bij uitstek waartegen de arbeiders moesten worden beschermd. "Dat alles leidt tot waardering voor wat gedaan wordt door de Kerk, door de Staat en door de werkgevers, tot het inzien van de moeilijkheden waarmee men te kampen heeft, tot het eerbiedigen van de rechten en vrijheden van anderen" 234), verklaarde Nolens op 27 mei 1901 op de Katholiekendag in Venlo.

In de praktijk steunden slechts enkele kapelaans Nolens' initiatief. Wellicht hadden zij gedurende hun opleiding op het seminarie te Rolduc de "Katholieke cursus in de Sociale Wetenschap" gevolgd, die Nolens daar sedert 1893 gaf 235).

Nadat Nolens en enkele kapelaans in Rolduc voorbereidende besprekingen hadden gevoerd 236), werden door eerstgenoemde de statuten van de op te richten r.k. mijnwerkersverenigingen samengesteld. Daarna hield Nolens in enkele dorpen voordrachten over de noodzaak tot organisatie. In 1901 kwamen twee mijnwerkersverenigingen tot stand: op 14 april een te Eijgelshoven en op 1 augustus een te Ubach over Worms. In de eerstgenoemde gemeente nam kapelaan Erens, in de tweede kapelaan Oberjé het initiatief tot oprichting. Beiden zouden ook verder een belangrijke rol spelen in de organisatie van de mijnwerkers. Het duurde tot 18 januari 1903 voordat de derde R.K. Mijnwerkersvereniging werd opgericht, en wel te Heerlen. Op 8 februari 1903 volgden Schaesberg en Spekholzerheide en twee maanden later, op 1 april, Heerlerheide. Ook in deze gemeenten werden de verenigingen opgericht door vooruitziende kapelaans 237), die als geestelijk adviseurs feitelijk de taak van voorzitters vervulden. Aan het einde van het jaar 1903 was het totale ledenbestand van de r.k. mijnwerkersverenigingen volgens de

opgave aan het CBS 225. Er werkten toen 1.933 mijnwerkers in de Nederlandse mijnen; slechts 11,6% van de arbeiders was derhalve bij deze verenigingen aangesloten.

Het aantal verenigde arbeiders in de mijnen was echter hoger (238). Naast de eerder genoemde "Arbeitsunterstützungsverein Sankt Leonard" in Kerkrade, die in 1901 al 198 leden telde en in 1903 250, hadden mijnwerkers uit het nabijgelegen Bleijerheide op 28 mei 1901 de "Sankt Josefsverein" opgericht, die in 1903 90 leden telde (239).

Tenslotte werd op 11 januari 1903 door arbeiders uit de grensplaats Bocholtz, die dagelijks naar de fabrieken en mijnen in Aken en omgeving pendelden (240), de "Roomsch-Katholieke Arbeiders-Vereeniging St-Joseph" opgericht.

De geestelijkheid had nauwelijks invloed op laatstgenoemde verenigingen; de arbeidersvereniging in Bocholtz werd door de kapelaan, de pastoor en de burgemeester zelfs tegengewerkt, omdat volgens de pastoor twee socialisten in het bestuur zaten. Aan de bisschop schreef de pastoor dat de "zoogenaamde christelijke arbeidersbond" was opgericht zonder hem daarin te kennen (241). Hoewel de vereniging binnen een maand na haar oprichting al 160 leden telde (242), vond de pastoor de vereniging te vroeg opgericht. Belangrijker was echter dat hij het niet eens was met de samenstelling van het bestuur. Tot slot merkte de pastoor op "dat mijne werklieden voor het oogenblik door een paar booze zwetsers misleid, overigens volstrekt niet tegen hun pastoor zijn: maar in hunne onnoozelheid en onwetendheid onderschrijven, wat zij niet verstaan [...] en dat de pastoor gaarne bereid wezen zal, zoodra de zaak gereinigd is, als geestelijk adviseur van een waarlijk christelijken werkliedenbond op te treden".

Noch de op initiatief van Nolens en enkele kapelaans opgerichte r.k. mijnwerkersverenigingen, noch die welke door de arbeiders zelf in Kerkrade en omgeving waren gesticht, functioneerden als echte vakbonden, ook al wezen de statuten wel in die richting. De ziekenkassen van de verenigingen vormden de eigenlijke aantrekkingskracht van de verenigingen voor de mijnwerkers. Door de Kerkraadse verenigingen waren zoals gezegd bovendien inkoopcoöperaties voor levensmiddelen opgericht. Teneinde de samenwerking tussen de verschillende r.k. mijnwerkersverenigingen te bevorderen, besloot Nolens op 13 september 1903 de "Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen" op te richten (243). De doelstelling van die overkoepelende bond, identiek aan die van de afzonderlijke verenigingen, luidde:

1. De bevordering van het godsdienstig en zedelijk welzijn harer leden,
2. de verhooging van hunne stoffelijke welvaart en steun in stoffelijke nood,

3. de regeling der arbeidsvoorwaarden in het mijnwerkersvak, overeenkomstig de beginselen van christelijke gerechtigheid en liefde".

Nolens werd door de bisschop benoemd tot geestelijk adviseur van de bond. Het bestuur (de "Centrale Raad") bestond uit de voorzitters van de aangesloten mijnwerkersverenigingen en verder uit één afgevaardigde van elke vereniging.

De verenigingen te Kerkrade en Bleijerheide waren een tijd lang aangesloten bij de Limburgsche R.K. Volksbond. In 1904 verbraken zij echter de band met de Volksbond; Bleijerheide sloot zich toen aan bij de Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen, terwijl Kerkrade liever zelfstandig bleef. De afdeling van de Volksbond in Spekholzerheide verbrak eveneens de relatie met de centrale organisatie en sloot aan bij Nolens' Centrale Bond. De mijnwerkers voelden zich, volgens de secretaris van de Limburgsche Volksbond, Henri Hermans, niet thuis bij de voornamelijk uit "winkeliers, patroons en burgers" bestaande Volksbond 244). Ook uit de ervaringen die na 1904 werden opgedaan, mag men concluderen dat het moeilijk was de mijnwerkers te winnen voor een organisatie die hun geen directe materiële voordelen bood 245). Aan het eind van 1904 telde de Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen acht aangesloten verenigingen; zes waren door verschillende kapelaans opgericht, twee (Bleijerheide en Spekholzerheide) door arbeiders zelf.

Hoewel door Nolens' initiatief tot oprichting van een Centrale Bond de mogelijkheid tot het ontstaan van een vakorganisatie aanwezig was, gebeurde dat toch niet. Het ledental van de bij de Centrale Bond aangesloten verenigingen bleef beperkt; in 1903 waren 225 mijnwerkers lid, in 1904 237, in 1905 271 en in 1906 288. De verenigingen uit Bleijerheide en Schaesberg traden in 1905 uit de bond; samen met de Kerkraadse verenigingen telden deze in 1905 300 leden, in 1906 323 246). De socioloog R. Dieteren, auteur van het in 1953 verschenen gedenkboek van de R.K. Mijnwerkersbond, weet het geringe ledental aan het ontbreken van vakbondsbewustzijn bij de Limburgse mijnwerkers 247). Volgens hem was de mijnarbeid tot in de Eerste Wereldoorlog voor velen niet meer dan een beroep dat slechts in de wintermaanden werd uitgeoefend; in het voorjaar gingen ze weer in de landbouw of in de Duitse steenbakkerijen werken. Anderen bleven naast hun seizoenarbeid in de mijnen een stukje land bewerken, hielden kleinvee en dreven een café of winkel. Hun leefpatroon was nog agrarisch; ze waren gewend aan onderling hulpbetoon en hadden bijgevolg logischerwijs ook slechts oog voor de ondersteuningskassen van de mijnwerkersverenigingen, aldus Dieteren.

Ongetwijfeld was dat beeld juist voor de Limburgse arbeiders die pas kort in de mijnen werkten. De meerderheid van de

toenmalige mijnwerkers had echter een andere beroepsachtergrond. Het grootste deel van de arbeiders, die vóór de Eerste Wereldoorlog ondergronds in de mijnen kwamen werken, bestond uit Nederlandse arbeidskrachten die in Duitse mijnen hadden gewerkt, en voorts uit ongeschoolden, die uit het buitenland afkomstig waren 248). Zij konden, wegens het tekort aan arbeidskrachten in de Nederlandse mijnen, in Limburg niet alleen meer verdienen dan in Duitsland, maar wisten zich juist door dit tekort ervan verzekerd bij conflicten gemakkelijk elders aan de slag te kunnen gaan. In een dergelijke arbeidsmarktsituatie kon een vakbond uiteraard slechts een beperkte betekenis hebben. Het hoge personeelsverloop in het nieuwe mijn-district was ook niet bevorderlijk voor de opbouw van een vakorganisatie. De door de geestelijken opgerichte mijnwerkersverenigingen waren bovendien voor die arbeiders die wel de noodzaak van een vakorganisatie inzagen, niet aantrekkelijk. In Duitsland bestonden alleen socialistische en interconfessionele vakbonden, die zich weinig met religie of politiek bezighielden, doch primair verbetering van de arbeidsvoorwaarden nastreefden. Confessionele mijnwerkersverenigingen waren derhalve voor de meeste arbeiders een onbekend verschijnsel. Bovendien hielden de mijnwerkersverenigingen zich nauwelijks bezig met verbetering van de arbeidsvoorwaarden en werden geen initiatieven genomen ter versterking van de onderlinge solidariteit van de mijnwerkers. Zo weerhield Nolens in 1905 de mijnwerkersverenigingen ervan om hun solidariteit te betuigen met de grote mijnwerkersstaking die toen in het Ruhrgebied plaatsvond 249).

Tijdens het congres van de bond in dat jaar bleek geen enkele arbeider bereid aan de discussies deel te nemen. De Limburger Koerier schreef dat het bestuur ook leden van de directies had uitgenodigd, mede om de leden voor ondoordachte uitlatingen te behoeden 250). Voorts kan de tegenwerking van vele parochiegeestelijken nadelig zijn geweest voor de uitbouw van de r.k. mijnwerkersverenigingen. Menige pastoor was ervan overtuigd dat de stabiele sociale verhoudingen in zijn parochie in gevaar kwamen als een vakorganisatie werd opgericht en voelde er, ondanks het bisschoppelijk verzoek daartoe, niets voor om mee te helpen aan de oprichting van een r.k. mijnwerkersvereniging, die als zodanig gezien werd.

2. De oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond

In 1896 ontstond in Twente de interconfessionele federatie van textielarbeiders "Unitas". De federatie was aanvankelijk een los samenwerkingsverband van enkele r.k. textielvakgilden, drie afdelingen van "Patrimonium", de protestantse "Verzoeningsbond" in Enschede, en de protestants-katholieke

vereniging "Steunt Elkander" uit Almelo 251). De invloed van het Duitse achterland, waar machtige interconfessionele vakbonden bestonden en voorts de overtuiging tegenover de Twentse fabrikanten en de socialistten samen sterker te staan, was de oorzaak van de federatieve samenwerking tussen protestantse en katholieke verenigingen van textielarbeiders. In 1899 werd "Unitas" omgezet in een landelijke organisatie terwijl de federatieve samenwerking na 1898 in toenemende mate werd gecentraliseerd. Na 1900 kreeg "Unitas" ook in de Brabantse textielindustrie voet aan de grond, terwijl ook in andere bisdommen de interconfessionele richting onder katholieke arbeiders aan aanhang won 252). Sinds 1901 was "Unitas" aangesloten bij het Internationaal Verbond van Christelijke Textielarbeiders, waarin het Duitse interconfessionalisme van de Gladbacher richting domineerde. Deze richting was fel gekant tegen iedere inmenging van de geestelijkheid in het vakbondsbeleid en gaf daaraan uitdrukkelijk uiting. In 1906 sprak de bisschop van Den Bosch zich, verontrust door de toenemende invloed van het interconfessionalisme in zijn bisdom, officieel tegen het interconfessionalisme uit. De bisschop van Utrecht schaarde zich achter hem, waardoor deze uitspraak landelijke bekendheid verwierf. Toen "Unitas" geen gehoor gaf aan de eis van het episcopaat tot minder centralisatie en tot een veto-recht voor de geestelijk adviseur bij stakingen, besloten de bisschoppen tot roeyement van de leden van "Unitas" uit de katholieke standsorganisaties.

Het was tegen deze achtergrond dat op 20 oktober 1907 door de "Centrale Raad van R.K. Mijnwerkersverenigingen" de "Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland" werd opgericht, kortweg meestal de Christelijke Mijnwerkersbond genoemd. Bijna twee jaar eerder waren de kapelaans Erens en Oberjé tot de conclusie gekomen dat de r.k. mijnwerkersverenigingen niet levensvatbaar waren. Volgens Erens was er onder de mijnwerkers veel kritiek op het gematigd karakter van de verenigingen 253) en zou een echte vakbond voor hen veel aantrekkelijker zijn. In een brief van 12 januari 1906 schreef hij aan Oberjé, dat de beste oplossing aansluiting bij de Duitse interconfessionele mijnwerkersbond zou zijn; "actie komt dan vanzelf" 254). Weliswaar zou de bisschop er niet veel voor voelen de katholieke mijnwerkers toestemming te verlenen zich aan te sluiten bij een interconfessionele bond, maar Erens zag geen andere oplossing. Bovendien stonden de Duitse bisschoppen interconfessionele vakbonden wel toe.

Erens zal zich gerealiseerd hebben dat in het naburige katholieke Worms- en Indedistrict de Duitse interconfessionele mijnwerkersbond steeds meer aan betekenis won, terwijl de socialistische bond er geen voet aan de grond

kreeg 255). Bovendien, zo vervolgde hij in bovengenoemd schrijven, zou er vroeg of laat toch een interconfessionele bond ontstaan wegens het toenemend aantal protestantse arbeiders in de Nederlandse mijnen. Erens had in de Heerlense R.K. Mijnwerkersvereniging trouwens al tien protestantse mijnwerkers als lid toegelaten 256). Overigens lag het niet in zijn bedoeling de R.K. Mijnwerkersvereniging op te heffen. Zij zouden naar Duits voorbeeld als standsorganisaties kunnen fungeren met als uitdrukkelijke doelstelling te waken over de katholiciteit van de r.k.-leden van de nog op te richten interconfessionele vakbond. Dat de bisschop (en volgens Erens wellicht ook Nolens) er weinig voor zou voelen in te stemmen met de oprichting van een interconfessionele vakbond, was inderdaad te verwachten.

De bisschop vreesde dat het anti-clericalisme van de Duitse vakbondsbestuurders ook in Limburg aan betekenis zou winnen; voorts vreesde hij de al te intieme omgang met protestanten en het zijns inziens te radicale karakter van de Duitse christelijke mijnwerkersbond. Zoals reeds vermeld, sprak het episcopaat in 1906 naar aanleiding van de kwestie "Unitas" uitdrukkelijk uit dat katholieke arbeiders zich in exclusief katholieke organisaties moesten organiseren 257). De in Duitsland werkende arbeiders mochten zich echter bij gebrek aan beter aansluiten bij de Christelijke bonden. Voor de arbeiders in de Nederlandse mijnen werd een dergelijke uitzondering toen niet gemaakt. Op 25 september 1906 verklaarde bisschop Drehmanns tijdens een bijeenkomst van geestelijk adviseurs uit zijn bisdom 258), dat de kerkelijke leiders de goddelijke opdracht hadden leiding te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. "Geven dezen die leiding niet, dan loopt de Maatschappij gevaar op verkeerd spoor te geraken. Zulk een verzuim strafte zich bijvoorbeeld in de vijftiende en zestiende eeuw door de woelingen van het Protestantisme; op het einde van de achttiende eeuw door die der Fransche revolutie. Ook thans staan wij wederom voor een keerpunt der Maatschappij en het is dus voor ons zaak dezen keer beter op te letten. Er zijn nieuwe verhoudingen ontstaan (internationaal verkeer, reusachtige fabrieken met duizenden arbeiders, onmetelijke kapitalen in weinige handen, enz.) en een nieuwe geest vaart door de gemoederen. Het heet thans opgepast: AAN ONS is 't de richting aan te geven die de Maatschappij moet nemen", aldus Drehmanns.

De bisschop wenste katholieke arbeiders in katholieke verenigingen onder het toezicht van geestelijk adviseurs, die zich ten aanzien van materiële belangenbehartiging op de vlakte zouden houden. In interconfessionele vakbonden, die louter streefden naar verbetering van de arbeidsvoorwaarden, zouden de priesters geen rol van betekenis kunnen spelen; de maatschappelijke consequenties daarvan zouden uiterst na-

delig kunnen zijn voor de rooms-katholieke invloed. Onder geen beding kon men rekenen op bisschoppelijke goedkeuring voor oprichting van een Nederlandse christelijke mijnwerkersbond.

Desondanks werd door het bestuur van de Centrale Bond van R.K. Mijnwerkersverenigingen in december 1906 - het is overigens niet bekend op wiens initiatief dat gebeurde - aan de aangesloten verenigingen voorgesteld de statuten zodanig te wijzigen, dat de weg werd vrijgemaakt voor aansluiting bij de Duitse christelijke mijnwerkersbond. De besluitvorming daarover in de afzonderlijke verenigingen duurde tot september 1907. Vooral de noodzakelijke contributieverhoging bracht de gemoederen in beroering. In de verenigingen, die vooral streefden naar de oprichting van een echte vakbond, leverde het voorstel tot contributieverhoging geen problemen op. Dat was echter alleen in Kerkrade en directe omgeving het geval; in de andere dorpen zagen de arbeiders de noodzaak van contributieverhoging nauwelijks in, omdat de kassen van hun verenigingen toch voldoende waren gevuld om passende uitkeringen te verstrekken in geval van ziekte en overlijden (259).

Terwijl de ontwerp-statuten in de afzonderlijke verenigingen werden besproken en kapelaan Oberjé, hoofdredacteur van het sinds januari 1907 versijndend vakblad van de Centrale Bond, zich voorlopig van elk commentaar onthield omdat de bisschop nog geen uitspraak had gedaan, volhardde deze in zijn afwijzende houding jegens de interconfessionele organisatievorm. Hij werd daarin gesteund door Ruys de Beerenbrouck, die in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Limburgsche R.K. Volksbond betrokken raakte bij het vraagstuk van de interconfessionele vakorganisaties.

Daaraan lagen ook politieke overwegingen ten grondslag. Ruys was ervan overtuigd dat algemeen kiesrecht niet was tegen te houden, dit in tegenstelling tot de meer conservatieve representanten van de R.K. Kiesverenigingen, die invoering van algemeen actief kiesrecht afwezen omdat zij daarin slechts een socialistisch stokpaardje zagen en die bovendien vreesden dat de katholieke arbeiders zich niet zouden laten leiden door de katholieke belangen, laat staan daaraan een doorslaggevende rol zouden toekennen in verkiezingstijd. Organisatie en ontwikkeling van de katholieke arbeiders was volgens Ruys de enige garantie tot behoud van de katholieke politieke invloed. De activiteiten die Ruys op dit terrein in Limburg ontwikkelde, tonen dat de verzuiling op politiek gebied in deze regio werd gestimuleerd doordat de katholieke politieke elite tijdig een achterban wilde creëren. Het in vergelijking met de overige provinciale dag- en weekbladen progressieve weekblad Limburg had dienaangaande reeds in 1893 geschreven (260): "Nu de drang naar algemeen kiesrecht

onmiskenaar, ook onder de katholieke werklieden, toeneemt en in steeds sterkere mate toenemen zal, [...] bestaat voor ons allen de dure plicht de toekomstige kiezers op te voeden volgens de beginselen van orde en recht. Zij moeten met alle spoed worden georganiseerd en slagvaardig gemaakt".

Het streven een hechte achterban te creëren, werd in meer vooruitdenkende katholieke perskringen dus al meer dan een decennium benadrukt.

Ruys de Beerenbrouck werd in 1905 tot Tweede-Kamer-lid gekozen voor het kiesdistrict Gulpen, waartoe ook de mijnstreek behoorde. Onmiddellijk na de verkiezingen in dat jaar schreef hij aan de bisschop van Roermond 261), dat de tegenstand van de clerus tegen de katholieke arbeidersverenigingen in Limburg moest verdwijnen. "Immers", zo verklaarde hij, "de ervaring, die ik nog dezer dagen opdeed, versterkte mij in de overtuiging, dat, wordt de Katholieke Sociale Actie niet overall met kracht ter hand genomen, in de plaats der onwetendheid en onverschilligheid zal treden eene vijandige gezindheid tegenover de Kerk en Maatschappij. De ongeorganiseerden zullen ons langzaam maar zeker ontglippen".

In maart 1907, in dezelfde tijd dat het bestuur van de r.k. mijnwerkersverenigingen de bisschop van Roermond om toestemming voor de oprichting van een Christelijke mijnwerkersbond verzocht, adviseerde Ruys aan Drehmanns zijn invloed bij het Duitse episcopaat te gebruiken om een einde te maken aan de groeiende invloed van de Duitse christelijke vakbonden in Limburg 262). Het gevaar bestond, aldus Ruys, dat de Duitse interconfessionele vakbonden terrein zouden winnen ten koste van de katholieke arbeidersorganisaties.

Terwijl de kapelaans die nauw betrokken waren bij de organisatie van r.k. mijnwerkers al in 1906 tot het inzicht waren gekomen dat de mijnwerkers alleen voor organisatie geporteerd waren als het een echte vakbond betrof en meenden dat een interconfessionele vakbond moest worden "toegestaan", hielden de bisschop van Roermond en Ruys de Beerenbrouck dus vast aan een arbeidersorganisatie op louter katholieke grondslag. De bisschop was desgevraagd bereid als enige concessie toe te staan dat de statuten van de Duitse christelijke mijnwerkersbond gedeeltelijk werden overgenomen, mits dat niet impliceerde dat de invloed van de geestelijk adviseurs op de bond zou afnemen. Ter toelichting schreef hij in juni 1907 aan Nolens 263) dat het Nederlandse episcopaat in principe wenste vast te houden aan het gebod tot organisatie op katholieke grondslag; slechts bij wijze van uitzondering, gezien de zwakke positie van de r.k. mijnwerkersverenigingen en de aantrekkingskracht van de Duitse christelijke mijnwerkersbond, was de Roermondse prelaat bereid zijn goedkeuring te verlenen aan een gedeeltelijke

wijziging van de ontwerp-statuten van de R.K. Mijnwerkersvereniging, zodat een federatieve samenwerking met de Duitse bond mogelijk werd. De bisschop wenste uitdrukkelijk dat geestelijk adviseurs aan de nieuwe organisatie verbonden bleven: het katholieke karakter moest gegarandeerd zijn. "De bedoeling blijft intusschen, dat ook in deze afdeelingen steeds de katholieke geest wakker gehoude worde, en alles, zoover mogelijk, op katholieken voet wordt ingericht, om al te vertrouwelijken omgang van katholieken met andersdenkenden en de vanzelf daaruit volgende gemengde huwelijken te keeren", schreef hij in bovengenoemde brief aan Nolens. Hij wilde ook een te grote solidariteit tussen Duitse en Nederlandse vakbondsleden voorkomen. Een eventuele samenwerking met de Duitse bond mocht zijns inziens vooral niet zo ver gaan, dat het tot stakingen in de Nederlandse mijnen zou komen in geval het Duitse hoofdbestuur daartoe eventueel het initiatief zou nemen.

Tot deze zo gevreesde intensieve samenwerking met de Duitse vakbond zou het tot 1914 niet komen: de bezwaren van de bisschop werden door de geestelijke adviseurs onderschreven en zij besloten daarom tot de creatie van een van de Duitse organisatie onafhankelijke bond. Ondanks de bisschoppelijke bezwaren wensten Nolens, Erens en Oberjé echter wel een interconfessionele bond op te richten, zonder geestelijke adviseurs. De invloed van de geestelijkheid bleef echter ook zonder dat behouden. Zo bleef Oberjé hoofdredacteur van het vakblad. Alvorens de Centrale Raad van R.K. Mijnwerkersverenigingen op 20 oktober 1907 met 12 tegen 6 stemmen besloot tot oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond, tekenden de geestelijke adviseurs, met uitzondering van Erens en Oberjé, tegen dat voornemen verzet aan (264). Nolens slaagde er echter in de adviseurs ervan te overtuigen dat er geen weg terug was (265). De poging een r.k. organisatie voor mijnwerkers op te richten, was mislukt en de clerus was zijns inziens genoodzaakt de arbeiders de vrijheid te laten een organisatie op te richten, die als vakbond meer bestaansmogelijkheid zou hebben (266).

Drehmanns uitte in 1908 tegenover Ruys de Beerenbrouck zijn teleurstelling over het misbruik dat van zijn verlof tot gedeeltelijke overname van de Duitse statuten was gemaakt (267). Nolens, Erens en Oberjé hadden aan de voorwaarden, daaraan verbonden, zijns inziens niet voldaan. Kapelaan Oberjé werd door de bisschop verzocht (268) de Christelijke Mijnwerkersbond op te heffen. Hij verweet hem de indruk te hebben gewekt als zou de bisschop onvoorwaardelijk verlof hebben gegeven tot oprichting van een interconfessionele vakbond. Voorts wenste hij dat Oberjé in het vakblad van de bond niet langer zou schrijven dat het Nederlands episcopaat interconfessionele bonden in Nederland toestond. Oberjé

wenste echter geen gehoor te geven aan de bisschoppelijke verlangens. Hij schreef hem dat de Paus en de meerderheid van de bisschoppen van mening waren "dat de Kristelijke vakbeweging voor landen met gemengde bevolking waar eene sterke socialistische vakbeweging bestaat, geoorloofd is" 269). De bisschop liet zich daardoor echter niet overtuigen. Ter gelegenheid van de jaarvergadering van de "Bond van Patronaatscommissies, Besturen van Congregatiën en Jongelingenverenigingen" in het groot-seminarie te Roermond, verklaarde de bisschop dat het anti-clericalisme van de Duitse christelijke bonden hem ertoe bracht nogmaals te benadrukken, dat interconfessionele bonden uit den boze waren. "Limburg is in zijn overgrootste meerderheid katholiek, andersdenkenden zijn er weinig. Waarom zouden wij voor die weinigen afstand doen van onze bevoegdheid katholieke vereenigingen op te richten?" 270), zo luidde zijn pleidooi. Dat de Christelijke Mijnwerkersbond tegen de wil van de bisschop niet werd omgezet in een confessionele bond, werd veroorzaakt door de pragmatische opstelling van priesters als Erens, Oberjé en Nolens, die zich realiseerden dat alleen een interconfessionele bond bestaansrecht had. Daarnaast moet ook worden gewezen op een wijziging in de opvattingen van Ruys de Beerenbrouck. Naar aanleiding van het verzoek van Ruys aan de bisschop een einde te maken aan de toenemende invloed van de interconfessionele richting, had deze hem verzocht een studie te maken van de Limburgse verhoudingen op vakverenigingsgebied. Ruys riep daarbij de hulp van Hermans in die hem ervan overtuigde dat de katholieke arbeiders bepaald niet ongevoelig waren voor het materiële voordeel dat het vakbondslidmaatschap bood 271). Aangezien veel Limburgers in Duitsland in de mijnen, de landbouw of het bouwvak werkten, waren meer arbeiders uit deze provincie aangesloten bij de Duitse christelijke vakbonden dan bij katholieke vakorganisaties. Die laatste organisaties hadden in Limburg zo weinig betekenis, dat het enige alternatief dat voor socialistische vakbonden kon worden geboden, aansluiting bij christelijke vakbonden was. In een niet-gedateerd rapport (waarschijnlijk van december 1908) schreef Hermans aan Ruys "een bond op te richten die ook maar de helft van de stoffelijke voordelen biedt, welke de genoemde andere organisaties [socialistische en interconfessionele] hare leden verzekeren, is vrijwel onmogelijk. En de stoffelijke voordelen geven in de vakvereenigingen den doorslag. Het socialisme, dat in de bouwvakken nog meer doordringt, is hier alleen te keeren door aansluiting der Katholieken bij de christelijke organisatie [...]. De neutrale of socialistische vakbeweging is ook al in Limburg de Katholieken vooruit. Het socialisme is alleen gekeerd, waar de christelijke vakvereenigingen

werken", zo besloot hij zijn relaas. Ruys liet zich door die argumenten overtuigen. In het vertrouwelijk rapport dat hij ten behoeve van de bisschop samenstelde, schreef hij dat "door den nood gedwongen - of wil men liever: uit tactische overwegingen, om te voorkomen dat vele Limburgsche werklieden bij neutrale of sociaaldemocratische organisaties worden ingelijfd" de katholieke arbeiders in Limburg moest worden toegestaan lid te worden van christelijke vakbonden 272). Ruys was vooral bezorgd dat de katholieke politieke belangen in het gedrang kwamen, als de arbeiders zouden toetreden tot de socialistische vakbonden. Hij vervolgde: "Of en zoo ja, in welke mate met deze beschouwing rekening kan worden gehouden bij de vakorganisatie der Katholieke werklieden in de vier andere Nederlandsche Bisdommen, ligt niet aan mij te beoordelen. Wel geloof ik, dat op POLITIEK gebied de Limburgsche toestanden van algemeen Nederlandsch Katholiek belang zijn. Op dit oogenblik telt de Katholieke Staatspartij 25 afgevaardigden in de Tweede Kamer, 6 daarvan worden door Limburgsche districten gekozen. Wie waarborgt ons, dat bij vermeerdering van invloed van neutrale en socialistische organisaties de 6 Limburgsche districten rechts zullen blijven?".

De bisschop was in december 1908, toen hij reageerde op Ruys' rapport en de Christelijke Mijnwerkersbond al ruim een jaar bestond, echter nog niet bereid Ruys' pragmatische analyse van de Limburgse verhoudingen te aanvaarden. De bisschop antwoordde dat hij christelijke vakorganisaties in zijn bisdom niet wenste te accepteren. Vooral de anti-clericale houding van de christelijke vakbondsbestuurders in Duitsland deed hem het ergste vrezen, zo schreef hij aan Ruys 273). Kapelaan Oberjé deelde Ruys daarentegen mee dat hij diens opvattingen deelde. Ook hij meende dat de clerus uit tactische overwegingen moest instemmen met het principe van organisatie op christelijke grondslag; immers, de arbeiders kregen dan zijns inziens de indruk dat de clerus oog had voor hun materiële belangen, zodat het vertrouwen in de kerk zou blijven bewaard. Dan pas, zo vervolgde hij, zouden de arbeiders ook bereid zijn toe te treden tot standsorganisaties die - onder leiding van de clerus - de godsdienstige belangen behartigden 274).

Al eerder (in oktober 1908) 275) had Oberjé aan de bisschop laten weten dat de verhouding tussen de geestelijkheid en de mijnwerkers niet erg goed was. Menig priester hield zich volstrekt afzijdig van de katholieke arbeidersbeweging. Anderen waren zonder meer "mordicus" tegen; slechts een minderheid stond achter de christelijke bond. Opmerkelijk was hetgeen Oberjé in dezelfde brief in dit verband over de deken van Heerlen opmerkte. Deze bleek plots gekant tegen de bond, nadat hij van de liberale en anti-clericale directeur

van de Oranje-Nassaumijnen, Mr A. Haex (die nota bene eerder per deurwaarder bij de deken aanzegging deed van zijn uit-treden uit de Katholieke Kerk), f 400,-- voor zijn kerkfabriek had ontvangen...

De meerderheid van de geestelijkheid in Zuid-Limburg bleef afwijzend staan tegenover de organisatie van de arbeiders-klasse. Met de meer hervormingsgezinde kapelaans was, zoals wij zagen, Ruys echter van mening dat een dergelijke houding ook voor de politieke verhoudingen een funeste invloed kon hebben. In 1909 werd hij herkozen als lid van de Tweede Kamer, maar zijn overwinning was minder overtuigend dan in 1905. Die minder gunstige verkiezingsuitslag werd zijns inziens veroorzaakt door de inertie van de geestelijkheid ten aanzien van de organisatie van het r.k. kiezersvolk. Hij schreef de bisschop dat al zijn pogingen kiesverenigingen op te richten op niets waren uitgelopen. "Tegen aanbod van bier, socialistische en vrijzinnige beginselen zal onze bevolking alleen bestand zijn, indien de clerus voorgaat in vreedstijd - als er geen verkiezingen zijn - ons volk te organiseren. En wel:

1. door aanmoediging der leeken bij de oprichting van kiesvereeningen,
2. door daadwerkelijke deelneming aan het in het leven roepen van sociale en politieke cursussen.

Onze goede mensen zijn zoo bekrompen! [...] Zuid-Limburg dreigt voor ons verloren te gaan indien niet uit alle macht door den clerus gewerkt wordt. Ons volk is dom, doch wil ontwikkeld worden. Doen wij het niet, dan geschiedt het door links", zo schreef hij aan de bisschop 276).

Toen Poels in 1910, als opvolger van Nolens, werd benoemd tot aalmoezenier van sociale werken in de mijnstreek, trachtte hij de bisschop duidelijk te maken dat de christelijke bond zonder bisschoppelijke toestemming niet naar behoren kon functioneren. Volgens een brief die Poels in 1916 aan de secretaris van de bisschop stuurde, duurde het nog een tijd voordat de bisschop zich dat fait accompli realiseerde. "Daarop heeft hij nog eens een tijdje nagedacht, en heeft mij toen opdracht gegeven, overal op vergaderingen, als dit van pas kwam, uitdrukkelijk te verklaren, dat de oprichting van den Christelijken Mijnwerkersbond had plaatsgehad met bisschoppelijke "goedkeuring" of "toelating" en dat ook thans aan deze niet mocht worden getornd", aldus Poels 277).

In de literatuur 278) wordt ten onrechte de indruk gewekt dat het episcopaat instemde met de oprichting van een inter-confessionele vakbond voor mijnwerkers. Bijgevolg bleef onbekend dat juist bij de oprichting van die bond duidelijk bleek dat het grootste deel van de r.k. geestelijkheid grote

moeite had met een organisatie die naar Duits voorbeeld vooral de materiële belangen van de mijnwerkers zou behartigen.

3. Samenvatting en conclusies

De vrees voor het ontstaan van een strijd bare mijnwerkersbond waarop de geestelijkheid geen invloed zou hebben, zowel als het streven naar behoud van het politieke machts-overwicht, speelden een belangrijke rol bij de oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond. In een periode waarin onder de mijnwerkers zelf slechts een kleine groep ijverde voor oprichting van een vakbond, wilden enkele door Nolens gestimuleerde jongere kapelaans de arbeiders in een katholieke mijnwerkersorganisatie afschermen van en weerbaar maken tegen eventuele socialistische invloeden. De sinds 1901 opgerichte r.k. mijnwerkersverenigingen konden aan dat doel echter niet beantwoorden. De niet-vakbondsbewuste arbeiders stelden aan die organisatie geen hogere eis dan die van onderlinge verzekering bij ziekte en overlijden; voor degenen die vakbondorganisaties kenden uit Duitsland waren de verenigingen te gematigd.

De meerderheid van de geestelijkheid hield zich afzijdig van het streven naar organisatie van de mijnwerkers of was er zelfs afkerig van. Afkeer van de mijnindustrie en meer in het algemeen gebrek aan maatschappelijk inzicht speelden hierin een rol. Tegen de wil van de Roermondse bisschop en de meeste geestelijke adviseurs van de r.k. mijnwerkersverenigingen, die vreesden dat de geestelijkheid in een interconfessionele bond, net als in Duitsland, van haar invloed zou worden beroofd, werd daarop door Nolens c.s. de oprichting van de christelijke bond doorgedrukt.

De oprichting werd gesteund door Ruys de Beerenbrouck, die aanvankelijk dezelfde vrees had gekoesterd als de Roermondse prelaat, maar ervan overtuigd geraakte dat de Duitse invloed in Limburg ertoe had geleid dat de katholieke mijnwerkers alleen van het socialisme konden worden afgehouden in een echte vakorganisatie, naar Duits voorbeeld interconfessioneel. Aanpassing van de strategie aan bij de actieve arbeiders levende verlangens was nodig gebleken.

Het aanpassingsvermogen en de flexibiliteit van de kerkelijke hiërarchie waren overigens gering; een kleine groep van geestelijken had de bisschop voor een fait accompli gesteld.

De standsorganisatie

Poels wordt in de literatuur wel als de architect van de standsorganisaties beschouwd 279). Dat is niet geheel juist:

veel van zijn ideeën ontleende hij aan Henri Hermans, sinds 1903 secretaris van de Limburgsche R.K. Volksbond in Maas-tricht. De betekenis die de standsorganisaties konden hebben voor de herkerstening van de samenleving, werd door Hermans het eerst naar voren gebracht en vervolgens door Poels verder uitgewerkt 280). Eveneens wordt in de literatuur over het hoofd gezien dat de rol die Hermans en Poels toekenden aan de standsorganisaties, rechtstreeks samenhang met de ontwikkeling van de interconfessionele vakbonden in de Limburgse grensstreken.

Aanvankelijk, in de eerste jaren van deze eeuw, zag Hermans in de katholieke vakbeweging het fundament waarop de christelijke samenleving zou moeten worden gebaseerd. In latere jaren, nog vóór de Eerste Wereldoorlog, raakte hij echter teleurgesteld in de katholieke vakbeweging omdat ook hierin, net als in de socialistische organisatie, de materiële belangenbehartiging zo nadrukkelijk op de voorgrond kwam te staan 281). In zijn nieuwe opvattingen zou de vakorganisatie ondergeschikt moeten zijn aan de standsorganisatie, die in de eerste plaats moest zorgen voor een christelijke vorming van de arbeiders om vervolgens de samenleving in christelijke zin te hervormen.

Hermans betreurt in 1908 het bisschoppelijk verbod voor katholieke arbeiders zich aan te sluiten bij de interconfessionele textielarbeidersbond "Unitas". Samenwerking met protestanten, zo zou ook Poels later getuigen, was noodzakelijk omdat het doel van de katholieke organisaties primair herkerstening van de samenleving was; alle christenen dienden in die strijd samen te werken tegen het socialisme. Indien de kerkelijke hiërarchie daar echter anders over dacht, moesten de katholieken, aldus Hermans, gehoorzamen, immers: "Den weg van het beginsel hebben wij, katholieken, verlaten, wanneer wij onze gehoorzaamheid weigeren aan het gezag der kerk, dat over beginselen waken moet. De onvermijdelijke straf is verdeeldheid en ondergang" 282).

Na totstandkoming van de Christelijke Mijnwerkersbond vreesden de voormannen van de Limburgsche R.K. Volksbond, in casu Ruys de Beerenbrouck en Henri Hermans, dat aan de mogelijkheden tot samenwerking tussen alle Limburgse arbeiders afbreuk werd gedaan: de overige Limburgse bonden waren immers rooms-katholiek. De interconfessionele organisatie bood huns inziens bovendien geen garantie dat de katholieke belangen zouden worden behartigd.

In de in 1908 door Ruys en Hermans ontworpen "Grondslagen van samenwerking tussen organisaties van mijnwerkers en die van andere bedrijven in het verband van de Limburgsche R.K. Volksbond" 283) kwam tot uitdrukking hoe na oprichting van de vakorganisatie voor mijnwerkers werd getracht op deze or-

ganisatie invloed te blijven behouden. De oude gedachte van samenwerking tussen burgerij en arbeiders in één katholieke organisatie was al eerder verlaten. Ingevolge het nieuwe uitgangspunt zouden op lokaal niveau twee organisaties voor arbeiders moeten ontstaan: de vakorganisatie voor de vakbelangen en de standsorganisatie voor de godsdienstig-zedelijke en algemene belangen. Van deze laatste organisatie zouden alle arbeiders, ongeacht hun beroep, lid zijn. Een dergelijke structuur was geënt op de Duitse verhoudingen van interconfessionele vakverenigingen en katholieke algemene arbeidersverenigingen. In Nederland kon een dergelijke constructie overbodig lijken zolang het episcopaat alleen confessionele vakverenigingen wilde toestaan. De legitimering van die constructie was immers gelegen in de gedachte, dat de katholieke organisatiestructuur ondergeschiktheid van de materiële aan de immateriële belangen moest weerspiegelen. Daartegenover stond het socialistische model, waarin lokale vakverenigingen voor behartiging van gezamenlijke belangen samenwerkten in bestuurdersbonden. Voor een goede beveiliging tegen het socialisme was materiële belangenbehartiging onontbeerlijk, maar een te sterke nadruk kon dat niet hebben: "een zekere mate van stoffelijke welvaart is noodig voor het zedelijk welzijn, doch meer doen op dit terrein ligt niet op haren weg", merken Hermans en Ruys op in hun hierboven vermeld rapport. Vandaar dat ook niet moest worden gesproken van klassenstrijd en klasse-organisatie; dat zou immers slechts de indruk wekken dat de katholieke organisatie vergelijkbaar was met de socialistische. Hermans en Ruys vreesden dat ook katholieke vakverenigingen snel het gevaar liepen in socialistisch vaarwater terecht te komen. Dat lag nu eenmaal aan de materialistische aard van de mens. "Evenals de andere standen der Maatschappij, trekt geldelijk voordeel en versterking der positie van zijn stand den werkman aan". Het was volgens de auteurs ook moeilijk de arbeiders het foutieve daarvan te doen inzien, daar katholieke patroons en zelfs de directeur-redacteur van het dagblad De Tijd, lid werden van neutrale patroonsverenigingen. Op 24 januari 1909 vond een bijeenkomst plaats tussen vertegenwoordigers van de r.k. mijnwerkersverenigingen en de Volksbond (284). Die verenigingen bestonden nog naast de afdelingen van de Christelijke Mijnwerkersbond als zelfstandige organisaties. De bedoeling van Henri Hermans was de besturen van de r.k. mijnwerkersverenigingen te bewegen tot aansluiting bij de Volksbond. De besprekingen waren voor de Volksbond echter teleurstellend en leidden volgens Hermans niet tot een positief resultaat door de "reeds ver doorgevoerde kastegeest onder de mijnwerkers". De mijnwerkers vreesden een te sterke invloed van de clerus op hun organisaties, een clerus waarvan bekend was dat zij weinig

voelde voor een strijdbare interconfessionele vakbond. Zielemans, de gesalarieerde kracht van de Christelijke Mijnwerkersbond, was van mening dat veel priesters zijn bond "niet goed gezind" waren en hun invloed in de Volksbond zouden gebruiken om afbreuk te doen aan de Mijnwerkersbond. Hermans verdedigde de priesters en legde de schuld voor het onderling wantrouwen bij de mijnwerkers. "Wanneer de priesters zien, dat het de mijnwerkers ernst is om ook de godsdienstig-zedelijke belangen te behartigen, zullen zij meer sympathie voelen voor den Christelijken Mijnwerkersbond", merkte hij op. Hij beklemtoonde verder dat, indien de mijnwerkers niet wensten samen te werken met de Volksbond, het gevaar bestond dat zij ook op politiek terrein hun eigen weg zouden gaan 285).

De vergadering kwam niet verder dan het benoemen van een commissie van samenwerking, waarvan Ruys voorzitter werd. De commissie bracht echter geen oplossing 286). De r.k. mijnwerkersverenigingen bleven zelfstandig en onafhankelijk van de Volksbond en richtten in 1910 (naast de Christelijke Mijnwerkersbond) de "Bond van Katholieke Mijnwerkersverenigingen" op, waarvan kapelaan Erens voorzitter werd 287). Tegen het verwijt dat de Christelijke Mijnwerkersbond de godsdienstige belangen verwaarloosde, verdedigde Zielemans de bond in mei 1910 in een artikel in de Nieuwe Limburger Koerier. Onder het kopje "Waarom negeert men organisaties die een waarborg zijn voor het behoud der Christelijke wereldbeschouwing?" 288) legde hij er de nadruk op dat alleen de vakorganisatie kon waarborgen dat de arbeiders vertrouwen behielden in de Kerk.

In 1910 vertrok Erens met Poels, die hem was opgevolgd als voorzitter van de Bond van Katholieke Mijnwerkersverenigingen, voor een studiereis naar de mijnbouwgebieden in België en Duitsland 289). Bij hun terugkomst stond het besluit vast de mijnwerkersverenigingen op te heffen en een organisatie op te bouwen, zoals die was aanbevolen door Ruys en Hermans: naast de vakorganisatie zouden de mijnwerkers een standsorganisatie krijgen.

Op 17 augustus 1911 werd de Limburgsche Volksbond door Henri Hermans en Poels gereorganiseerd; de naam werd nu "Limburgschen R.K. Werkliedenbond St. Jozef". Zij zou gaan fungeren als standsorganisatie voor arbeiders. Poels werd geestelijk adviseur van de Werkliedenbond en verklaarde in de oprichtingsvergadering: "Van den geestelijke adviseur [...]moet men echter niet teveel verwachten, de arbeiders moeten zooveel mogelijk zichzelf weten te helpen en zich niet te veel verlaten op andere standen, want dan zouden zij wel eens bedrogen kunnen uitkomen" 290).

Een andere spreker maakte bij de oprichting duidelijk dat de oprichting van de Werkliedenbond over de hoofden van de ar-

beiders heen was gebeurd: "de samenstelling heeft nu voornamelijk plaats gehad door de leiders, doch door de leden zal thans nog veel werk moeten verricht worden. Wanneer hier door de Katholieke Zuid-Limburgers goed gewerkt werd, dan zou den socialistische partij hier slechts krijgen de vreemdelingen, die reeds socialist zijn als ze hier komen. Laten we dus zorgen, dat onze Limburgsche arbeiders goed Roomsch blijven". Het blijft onduidelijk in hoeverre de r.k. mijnwerkersverenigingen instemden met aansluiting bij de Werkliedenbond. In het jaarverslag van de standsorganisatie over 1912 werd opgemerkt dat herhaalde pogingen om een intensievere samenwerking met de mijnwerkers in Eijgelshoven te bereiken, waren mislukt en dat het bestuur van de afdeling Hoensbroek aan de kant was gezet, omdat het niet aan zijn plichten voldeed 291). Ook in Voerendaal en Kerkrade bleven naast een afdeling van de Christelijke Mijnwerkersbond de zelfstandige r.k. mijnwerkersverenigingen bestaan: "Gevolg daarvan is, dat de Werkliedenvereniging [...] hier niet tot bloei, ja niet eens tot ontwikkeling kan komen". In andere gemeenten kwamen slechts werkliedenverenigingen tot stand als de geestelijkheid, in samenwerking met Henri Hermans, daartoe het initiatief nam 292). Van het theoretisch concept - een christelijke vakorganisatie voor mijnwerkers met daarboven een katholieke standsorganisatie - kwam in de praktijk, ook na de oprichting van de Werkliedenbond, voorlopig weinig terecht.

1. De strijd tussen de Limburgse en de Leidse School

In de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog wonnen de katholieke vakorganisaties landelijk steeds meer aan betekenis en vooral na de oprichting van het Vakbureau in 1909 werd hun onafhankelijkheid ten opzichte van de Volksbonden steeds groter.

Het tussen de Werkliedenbond en Bureau voor de R.K. Vakorganisaties sluimerend conflict kwam naar aanleiding van een artikel van Mr Aalberse in het Katholiek Sociaal Weekblad van 7 maart 1914 tot een uitbarsting. Aalberse schreef dat bij de opbouw van de vakorganisatie in Nederland de Duitse invloed een te grote rol speelde. Daar had de twee-eenheid van algemene (r.k.) werkliedenvereniging en (christelijk interconfessionele) vakvereniging recht van bestaan; de specifiek katholieke belangen konden immers niet door de interconfessionele vakbonden worden behartigd. In Nederland echter waren, op één uitzondering na, alle vakverenigingen van katholieke arbeiders r.k. vakverenigingen. De meest logische ontwikkeling achtte Aalberse dat de r.k. vakverenigingen, ontstaan uit de R.K. Volks- of Werkliedenbond, een steeds zelfstandiger positie zouden krijgen.

Van dat laatste waren Poels en Hermans echter geen voorstanders: juist de ontwikkeling in de mijnstreek toonde naar hun mening immers aan dat de arbeiders hun godsdienstige belangenbehartiging verwaarloosden.

Henri Hermans schreef als reactie op het artikel van Aalberse in het Katholieke Volk, dat juist de werkliedenorganisatie moest worden versterkt tegen de toenemende invloed van de vakorganisatie 293). De vakorganisatie zou ook een grotere financiële bijdrage moeten leveren aan de werkliedenverenigingen en daartoe de contributie moeten verhogen. Daarmee nam de strijd tussen de Leidse (Aalberse) en Limburgse (Poels e.a.) School een aanvang. Al sedert de oprichting van het Bureau voor de R.K. Vakorganisaties waren er moeilijkheden tussen de vakorganisatie en de leiders van de katholieke sociale actie 294). Die strijd had ook zijn persoonlijke kanten. Mr Aalberse zag in Ruys de Beerenbrouck, rechtskundig adviseur van de Volksbond in Limburg en voorzitter van de Centrale Vergadering van de Katholieke Sociale Actie in Nederland (KSA), een exponent van de adellijke groepering binnen de Rooms-Katholieke Staatspartij die weinig democratisch gezind was en de vakorganisatie onmondig wilde houden 295). De propaganda voor de standsorganisatie was in de ogen van de katholieke vakbeweging van het begin af aan gericht tegen de opbouw van een krachtige katholieke vakbeweging 296).

De mannen van het Vakbureau begrepen overigens weinig van de Limburgse verhoudingen. Het was voor hen moeilijk te begrijpen dat in een bijna homogeen katholieke streek een interconfessionele bond werd opgericht, die bovendien in 1909 actief meehielp bij de oprichting van het Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV). De Limburgers lieten zich, zo meenden zij, te sterk beïnvloeden door de Duitse verhoudingen, die voor de Nederlandse situatie van geen betekenis waren. Het katholiek Vakbureau vreesde dat de Limburgers principiële voorstanders van het interconfessionalisme waren en op versterking van de positie van de Werkliedenbond aandrongen om via die weg het systeem van interconfessionele vakverenigingen in Nederland in te voeren.

Ook machtspolitieke overwegingen speelden een rol in de tegenstand tegen interconfessionele vakbonden. Christelijke vakorganisaties zouden in Brabant of Limburg weliswaar praktisch organisaties van katholieke arbeiders zijn, zij zouden echter afbreuk doen aan de macht van de nationale katholieke vakbeweging. In het noorden van het land zouden de katholieken in christelijke vakorganisaties in de minderheid zijn. Volgens Aalberse zou "christelijk" in het noorden niet meer betekenen dan anti-socialistisch, terwijl inhoudelijk voor de arbeiders geen verschil meer zou bestaan tussen dergelijke christelijke en socialistische bonden;

menig katholieke arbeider zou lid worden van de socialistische bond, met als gevolg "dat hij binnen enkele jaren zijn geloof kwijt is" 297). Met andere woorden: alleen in het zuiden kon men zich christelijke vakorganisaties permitteren, omdat die feitelijk toch katholiek zouden zijn.

Van Limburgse kant bestond een minstens zo groot onbegrip ten aanzien van het "Hollandse" standpunt. Juist omdat ook de katholieke arbeiders zo waren geïnfecteerd door het materialisme en zij de godsdienstige belangen verwaarloosden, dienden in de katholieke organisatiestructuur garanties te worden ingebouwd voor handhaving van de specifiek katholieke belangen, waarden en normen.

Hermans werd in zijn pleidooi voor een krachtige werkliedenbond gesteund door Poels 298). In juni 1914 merkte Poels tijdens de Katholiekendag in Venray op 299): "Als het waar is dat de arbeiders meer getroffen worden door stoffelijke belangen, zooals Mr Aalberse zegt [...], zou het dan niet gevaarlijk zijn, als de werklieden alleen in de vakorganisaties waren verenigd?". De opvatting van Aalberse, dat Hermans onder Duitse invloed stond, verwierp Poels. Hij stelde daar tegenover dat Aalberse door het beklemtonen van het belang van de vakorganisatie "de socialistische invloed ondergaat". De Tijd stelde vast 300), dat het een "zeer belangrijke kwestie" gold, die aldus kon worden uitgedrukt "dat er vrees bestaat voor een al te zeer verstoffelijken van - en een voor een zekere eenzijdigheid in de Katholieke Vakorganisatie wanneer deze haar verband met de algemeene organisatie - hier standsorganisatie genoemd - zou verliezen".

De Tijd had het juist gezien: pastoor Prinssen, medestander van Hermans en Poels, schreef aan Hermans 301): "De ratio legis is dat bij de sterke ontwikkeling der vakverenigingen de stoffelijke belangen zich vooral op den voorgrond dringen en de godsdienstige en sociale belangen dreigen verwaarloosd te worden. Om dit laatste te voorkomen wil onze Bisschop dat de arbeiders ook bij de Werkliedenvereniging zijn aangesloten".

Het R.K. Vakbureau greep Hermans' pleidooi voor contributieverhoging aan voor een frontale aanval. Hermans werd een buiten de vakorganisatie staande theoreticus genoemd, die niet begreep dat verhoging van contributie in een tijd van economische depressie uiterst nadelig kon zijn voor de vakorganisatie.

Teneinde het conflict op te lossen, stelden de geestelijk adviseurs van de werkliedenverenigingen in de verschillende bisdommen de bisschoppen voor, een permanente commissie in het leven te roepen, waaraan de besturen van vakorganisaties en werkliedenbonden ondergeschikt zouden zijn. Het bisschoppelijk besluit in die zin loste echter niets op. In de com-

missie werden voor- en tegenstanders verenigd. Ze produceerden een meerder- en een minderheidsrapport. De minderheid, Henri Hermans en pastoor Mutsaerts, had grote bezwaren tegen een onafhankelijke vakorganisatie 302): "De vakorganisatie zal gaan domineren, en de belangstelling voor de hogere belangen verflauwen". De meerderheid was van mening dat een al te sterke beklemtoning van de "hogere belangen" de katholieke vakorganisatie niet aantrekkelijk maakte voor arbeiders. De bisschoppen besloten de kwestie vervolgens voor te leggen aan de vijf diocesane geestelijke adviseurs van de werklieden- of volksbonden. Op 26 september 1916 deed het episcopaat op basis van de verkregen adviezen uitspraak over de taak van de vak- en standsorganisaties. Poels had een doorslaggevende invloed op het bisschoppelijk communiqué 303). De bisschoppen deden zelfs niet veel moeite een eigen communiqué te schrijven: passages uit Poels' advies werden letterlijk overgenomen. Enkele belangwekkende toelichtingen in zijn rapport vinden we echter niet terug in het bisschoppelijk communiqué.

Het beeld dat uit het rapport van Poels over de auteur naar voren komt, is dat van de man die zowel bevreesd was voor een zwakke katholieke vakbeweging die - in tegenstelling tot de socialistische - geen partij zou zijn tegenover de werkgevers, als voor de ontwikkeling van een onafhankelijke al te strijdbare vakbeweging van katholieke arbeiders. De tenor van zijn rapport was dat opbouw van een vakorganisatie onafwendbaar en noodzakelijk was, maar tevens grote gevaren kon inhouden voor het katholiek geloof en de macht van de Kerk. De algemene doelstelling van de r.k. arbeidersbeweging vloeyde volgens Poels voort uit de gevaren die de katholieke geloofsgemeenschap bedreigden: "godsdienstige en zedelijke gevaren, gevaren op dogmatisch gebied, gevaren op politiek terrein". In het nauwelijks geïndustrialiseerde Nederland, zo stelde hij, realiseerde men zich te weinig dat de Kerk vooral door industriearbeiders fanatiek werd bestreden. De houding van katholieke werkgevers en "ultraconservatieve priesters" gaf de socialisten de gelegenheid om de Kerk voor te stellen als een "anti-democratische, de opkomst van den vierden stand tegenhoudende, reactionaire macht". Ook waren er gevaren op politiek terrein. De arbeiders beschikten bij bijna algemeen kiesrecht "over een moeilijk te overschatten macht. Deze macht zou ons Katholieken, moeten doen huiveren", indien de arbeiders vijandig zouden staan tegenover de Kerk. "Met het oog op de voortdurende en wijdvertake propaganda van het Socialisme, waarop wij zoeven wezen, is nochtans in onze moderne industriedistricten dit gevaar zóó groot te noemen, dat aan de afwering daarvan niet kan worden gedacht, zonder dat de geestelijkheid geholpen worde door eene katholieke arbeiders-organisatie, welke, met den clerus

onder zijne leiding heel speciaal en met veel zorg de godsdienstige en zedelijke belangen van den werkenden stand behartigt. Het gaat hier niet alleen om de toekomst der werkende klasse, het gaat om de toekomst van heel de maatschappij". Bij dit alles, besloot Poels zijn opsomming van gevaren, mocht niet worden vergeten dat juist bij de arbeiders voldoende ontwikkeling ontbrak om de draagwijdte van de problematiek van het sociale vraagstuk te doorzien. Door de krasse tegenstellingen in welvaart was het daarom juist voor hen zo moeilijk "steeds ootmoedig voor de Goddelijke voorzienigheid" het hoofd te buigen. De leiders van de vakorganisatie werden volgens Poels te zeer in beslag genomen door de materiële belangenbehartiging om duidelijk in te zien welke gevaren daarbij moesten worden bezworen. Hij slaagde erin de bisschoppen te overtuigen van de opvatting dat de vakorganisatie niet boven de standsorganisatie mocht staan of zelfs als gelijkwaardig aan deze mocht worden beschouwd. Het was de taak van de standsorganisatie actief te zijn op alle terreinen waar de werkende klasse door gevaren werd bedreigd, maar "wijl deze gevaren gelijk wij eveneens zagen, voor het overgrootste gedeelte de godsdienstige en zedelijke belangen der werkende klasse raken, wijl, bovendien deze laatste belangen uit haren aard de voornaamste en hoogste zijn", stond zij ver boven de vakorganisatie.

Poels' bezwaren tegen het Leidse stelsel waren voor een belangrijk deel pragmatisch. Poels vreesde enerzijds een te zwakke katholieke vakorganisatie, anderzijds een te machtige. Een krachtige ontwikkeling van katholieke vakbonden zou ten koste gaan van de invloed van de clerus: "waar wij, tegenover het kapitaal, vooral in de toekomst, gebrek aan macht bij onze katholieke vakorganisaties vreezen, daar koesteren wij tevens geen geringe vrees voor een te groote macht der vakorganisaties tegenover onze eigen katholieke arbeiders. Welke beteekenis men ook moge hechten aan de rechten en de macht van de geestelijke adviseurs in onze katholieke vakorganisatie: heel zeker is, dat de dagelijkse en feitelijke leiding hier oneindig veel minder onder den invloed en ook de macht van de geestelijkheid staat dan in de 'algemeene werkliedenbonden' onzer R.K. Standsorganisatie". De bestuurders van het Vakbureau stelden zich te onafhankelijk op van de geestelijke adviseurs; "wanneer wij bovendien de taktiek gadeslaan, welke sommige leiders van onze nationale vakbonden blijkbaar meenen te moeten volgen, ook tegenover inderdaad goedgestemde katholieke patroons; dan moeten wij eerlijk bekennen dat het ons bang om het harte wordt bij de gedachte, dat heel onze katholieke arbeidersorganisatie in handen zou komen van deze leeken". Niet alleen de nationale bonden, maar ook de lokale vakorganisaties zouden in het Leidse stelsel "te veel ontglijpen

aan den invloed van den clerus". Ten slotte bestond tegen het Leidse stelsel het bezwaar dat het diocesaan verband van de volks- en werkliedenbonden werd verbroken, terwijl juist de zorg voor de godsdienstige en zedelijke belangen door Christus was toevertrouwd aan de kerk: "Niet-kerkelijke organisaties mogen slechts met goedkeuring en onder leiding der H. Kerk zich daarmede belasten en de kerkelijke organisaties behulpzaam zijn".

Op 31 oktober 1916 legde het episcopaat aan leden van de vakorganisatie de plicht op zich aan te sluiten bij de standsorganisatie 304). De toetreding zou echter alleen individueel geschieden; een collectieve toetreding van vakbondsleden zou immers de vakorganisatie alsnog een grote invloed op de standsorganisatie hebben kunnen geven. Overigens werden wél de vakbondsleden verplicht toe te treden tot standsorganisaties, maar werden omgekeerd de leden van de standsorganisatie niet verplicht lid te worden van de vakorganisatie.

Het was duidelijk dat Poels en Hermans de overwinning hadden behaald. Terecht schreef de Nieuwe Rotterdamsche Courant 305): "Deze gezamenlijke uitspraak der bisschoppen [...] moet beschouwd worden als een soort grondwet voor de Roomsche werkliedenorganisaties, eene grondwet, welke deze tot dusver niet zóó juist omschreven en strak omschreven bezat, waardoor het voorkwam, dat menige Roomsche organisatie, meer het stoffelijke belang der leden beoogde, dan het geestelijk en zedelijk welzijn der aangeslotenen, in botsing kwam met de geestelijke overheid en van dezer inzichten belangrijk afweek. Deze uitspraak [...] brengt de Roomsche vakorganisatie, [...] nog meer dan vroeger onder de onmiddellijke macht der Kerk, waardoor van een zelfstandig optreden der Roomsche werklieden, gesteld dat deze bereid zouden zijn zich aan deze bepalingen te onderwerpen, welhaast geen sprake meer zal zijn".

De grote invloed van Poels op de Nederlandse bisschoppen werd bevestigd toen hem in 1917 advies werd gevraagd voor een kerkelijke uitspraak over de samenwerking tussen katholieke en socialistische vakorganisaties. Hij schreef aan de Roermondse bisschop 306) dat "met angstvallige zorg" diende te worden gewaakt "tegen het volstrekt niet denkbare gevaar, dat onze katholieke arbeiders een eenigszins vertrouwelijken omgang met socialisten en speciaal met leiders van socialistische organisaties - voor de behartiging van hunne arbeiders-belangen - als iets onvermijdelijks, als iets natuurlijks gaan beschouwen. Wanneer wij willen dat zij in de socialisten de gevaarlijkste vijanden blijven zien voor hun kostbaarsten schat, het heilig geloof, alsook voor hun waarachtig welzijn hier op aarde, dan moeten

wij de socialisten ook steeds en overal als zoodanig behandelen".

Poels vervolgde in zijn brief aan de bisschop: "Wanneer wij onze katholieke arbeiders vandaag als "frères et compagnons" met de socialisten laten omgaan, zullen wij hun morgen moeilijk aan het verstand brengen, dat zij de socialisten als hun grootste vijanden moeten mijden. Distincties zijn goed voor theologen en geleerden: de arbeiders kennen slechts personen. Worden zij met deze personen bevriend, en leeren zij hen vertrouwen, waar het de behartiging hunner stoffelijke belangen geldt, dan zullen al onze distincties zeer weinig indruk op hen maken, wanneer wij hen op het gevaar van den omgang met deze personen wijzen, met het oog op hunne godsdienstige en zedelijke belangen". Poels zou in die radicaal afwijzende houding blijven volharden, hoewel hij ervan overtuigd was dat de katholieken in het algemeen te weinig oog hadden voor de positieve kanten van het socialisme. Hij was er echter ook van overtuigd dat de arbeiders niet genuanceerd konden denken. Zijn advies aan de bisschop luidde derhalve dat nooit gemeenschappelijke ledenvergaderingen mochten worden gehouden, gemeenschappelijke bestuursvergaderingen "zoo weinig mogelijk". Dat gold echter alleen voor het katholieke zuiden: daar waren of behoorden de katholieke en christelijke organisaties sterk genoeg te zijn om hun eigen weg te gaan.

Op 27 mei 1918 besloot het episcopaat (307) dat gecombineerde ledenvergaderingen met "anarchistische, socialistische of daarmee gelijk te stellen" verenigingen verboden waren. Overeenkomstig Poels' advies mocht "wanneer dit noodig blijkt" het personeel van een werkplaats bijeen worden geroepen, wanneer de vakacties in eigen bestuurskring waren besproken.

Poels was slechts in theorie voorstander van een katholieke of christelijke vakbeweging die onafhankelijk was van de geestelijkheid. In de praktijk schrok hij echter terug van de gevolgen die dat met zich mee zou kunnen brengen. In 1920 schreef hij aan de secretaris van het bisdom Roermond dat het Nederlandse "Episcopaat rechtstreeks leiding geeft op het gebied der vakorganisatie"; hij was echter van mening dat de bisschoppen daartoe niet het recht hadden (308). Tegelijkertijd gebruikte Poels echter zijn invloed op de bisschoppen en de Christelijke Mijnwerkersbond om de marges te bepalen waarbinnen de katholieke vakbeweging mocht opereren. Zo had hij een beslissende invloed op de benoeming van H. Stins tot voorzitter van die laatste bond.

In 1919 verspreidde de Limburgse Werkliedenbond een brief van de aartsbisschop waarin de taken van de geestelijke adviseurs nader werden omschreven. In de statuten was die taak als volgt omschreven: "De Adviseur heeft tot taak, te

waken voor het opvolgen der katholieke beginselen en dat de besluiten niet strijdig zijn met godsdienst of zedelijkheid". Aangezien de adviseur zijn taak niet naar behoren kon vervullen indien niet alle te nemen besluiten hem vóór de uitvoering werden medegedeeld, schreven de bisschoppen nu voor dat alle besluiten pas in werking mochten treden na goedkeuring van de geestelijk adviseur 309). De adviseur had zelf te beslissen "of een besluit geloof of zeden of kerkelijke tucht raakt en dus al of niet onder zijn bemoeiing valt". De aartsbisschop besloot zijn brief met de opmerking: "U zal 't met ons eens zijn, dat publicatie van dit schrijven in de kranten ongewenscht is".

Alhoewel in de theorie van de Heerlense of Limburgse School het "sociale vraagstuk" werd gedefinieerd als een kwestie van opvoeding en daarom als een godsdienstig en zedelijk vraagstuk werd beschouwd, bestond daarbinnen ruimte voor de opbouw van een vakorganisatie. Deze had tot taak de arbeids- en levensvoorwaarden van de arbeiders te verbeteren, omdat zij in hun sociale nood (nog) niet ontvankelijk waren "voor een streven van hogere orde". Het was echter opmerkelijk dat een vanuit de grensstreken gegroeid model werd opgelegd aan de gehele Nederlandse katholieke arbeidersbeweging.

De geringe belangstelling voor de standsorganisatie, ook in Limburg 310), weet Poels aan de "nu eenmaal zinnelijke menselijke natuur"; "het is verklaarbaar dat, in de praktijk des levens, de mensch vaak meer belangstelling voor stoffelijke dan voor zedelijke en hogere belangen toont". De permanente confrontatie met de verlangens van de arbeiders leidde ertoe dat menig priester ook na het bisschoppelijk communiqué uiterst wantrouwend bleef jegens de vakorganisatie. Slechts een enkeling gaf daaraan echter in het openbaar ruchtbaarheid. "Ik ben niet de eenigste", schreef pater De Kok in De Tijd van 12 mei 1917, "die in de verscheidene leiders - goddank niet alle - der vakbeweging steeds op iets onhebbelijks, iets waanwijsachtigs stuit, des te minder in hen te vergoelijken, naarmate zij niet veel meer dan de lagere school hebben afgemaakt [...]; men schijnt het zonder de standsorganisatie liever te willen en ziet blijkbaar niet in, dat de vakvereniging, ook al is zij R.K., onmogelijk in staat is den arbeidersstand voor materialiseering te behoeven [...]. Vrij mogen zij in open vraagstukken, waarvan zij zich terdege op de hoogte gesteld hebben, hun meening verdedigen. Zij hebben zich echter te onderwerpen, uiterlijk en innerlijk; als de beslissing gevallen is, hebben zij er zich angstvallig voor te wachten, plus papiste que le Pape te zijn".

Het verwijt dat de Kerk door een dergelijke houding te kennen gaf de arbeiders "dom te houden", verwierp Poels; werkelijk domme mensen zouden immers niet inzien waarom zij de

bevoogding moesten accepteren. De arbeiders moest worden geleerd dat zij te weinig inzicht hadden om zelf beslissingen te kunnen nemen en beter de leiding van anderen konden volgen 311). De NRC reageerde op de stelling, dat de arbeiders te dom waren om zelf op te komen voor hun rechten, met de opmerking 312): "juist deze nietszeggende bewering is het, welke de mensen, ook de arbeiders, meer en meer van hen vervreemdt [...]. De praktijk heeft echter ook hier weer geleerd, dat er steeds meerderen komen aandragen met een eigen meening en deze verdeedigen, desnoods tegen de verwachtingen en verlangens der overheid in. Daarom blijft het zéér de vraag, of op den duur de Roomsche arbeider te houden zal zijn binnen de perken, welke zijne geestelijke overheid voor hem heeft afgebakend [...]. Indien de kerk ook hier hare bakens niet verzet, nu het getij zoo zichtbaar verloopt, zal het wellicht nog eens moeilijk blijken den nieuwen stroom te houden binnen de bedding, waar hij volgens de kerk enkel en alleen veilig kan lopen".

Poels bleef zich permanent beroepen op het bisschoppelijk communiqué, als gold het een eeuwig verdict. Ook omdat de "hogere standen" de noodzaak van standsorganisaties niet inzagen, in ieder geval niet voor hen zelf, kwam van Poels' idealen in de praktijk echter weinig terecht.

De bisschoppen zelf hadden weinig notie van wat Poels nu eigenlijk met de standsorganisatie wilde 313). Zij hadden zijn advies in 1916 weliswaar opgevolgd en als richtlijn voor de arbeiders verplicht gesteld, maar dat was in hoofdzaak gebeurd om een slepend conflict, dat tot verdeeldheid in het katholieke kamp leidde, uit de wereld te helpen. Poels zag in het bisschoppelijk communiqué steeds méér 314): "Het bekende Bisschoppelijk Communiqué geeft den grondslag aan voor de katholieke organisatie der moderne "Gesellschaft" of maatschappij en verlangt de afzonderlijke organisatie der verschillende, duidelijk onderscheiden, soorten of typen van mensen". Elke "stand" moest zijn organisatie krijgen die in eerste instantie haar leden zou herkerstenen en vervolgens de maatschappij. De priesters waren volgens Poels te gering in aantal om het werk te doen dat door de Kerk moest worden gedaan in de gesecculariseerde wereld en moesten derhalve een deel van hun werk overlaten aan de standsorganisaties 315). Ook de Katholieke Kerk moest volgens Poels opgaan in stands-kerken omdat het geloof zo gedifferentieerd mogelijk moest worden gepresenteerd. Elke stand beleefde zijn geloof immers anders. Dat hij ook voor de Rooms-Katholieke Staatspartij geen andere oplossing zag, was vanuit die optiek te verwachten 316).

De conflicten tussen voor- en tegenstanders van het primaat van de standsorganisatie bleven ook na het bisschoppelijk communiqué van 1916 voortduren; in de tweeledige leiding van

de r.k. arbeidersbeweging kwam die strijd tot uitdrukking. Op de ter gelegenheid van de fusie tussen r.k. vak- en standsorganisatie in 1925 verschenen "Beginselverklaring van het R.K. Werkliedenverbond" 317) had Poels wederom een grote invloed. De kern van zijn opvattingen was dat het streven naar aards geluk zou falen indien dat geluk "in louter stoffelijke dingen" werd gezocht 318). De mens zoekt volgens Poels zijn geluk in de tegenovergestelde richting die Christus had aangewezen: "Zoek eerst het Rijk Gods en zijn gerechtigheid en dat alles zal U gegeven worden". Het R.K. Werkliedenverbond zou, in Poels' woorden, "zijn leden leeren beseffen, waarom hun inwendig, eenig waarachtig geluk, meer nog dan dat van de verdediging of verovering hunner rechten, afhankelijk is van de gewetensvolle vervulling hunner plichten". Op de bijeenkomsten van de r.k. arbeiders zou daarom "eerst en vooral over de christelijke plichten der arbeiders zelf gesproken worden".

Resumerend kunnen we stellen dat Poels en zijn medestanders de ontkerstening als oorzaak van klassetegenstellingen beschouwden. De vakorganisaties waren noodzakelijke instellingen om de rechten van de arbeiders tegenover het kapitalisme te verdedigen, maar tegelijk gaven zij uitdrukking aan het bij de ontkerstende mens overheersende streven naar materieel gewin. Dat maakte Poels uiterst wantrouwend jegens die organisaties. De R.K. Kerk moest haar invloed op de katholieke arbeiders versterken door middel van de standsorganisaties. Zij zou daardoor over een middel beschikken dat de arbeiders ervan moest overtuigen dat materiële belangbehartiging niet voorop mocht staan. Tegelijk kon de Kerk dat middel gebruiken om haar eigen positie te versterken: voorkomen moest worden dat de roomse arbeider op politiek gebied niet kerkelijk goedgekeurde banen zou gaan volgen. Het primaat van de standsorganisaties was ten dele door pragmatische overwegingen ingegeven: de geestelijkheid kon haar invloed alleen versterken door de vakorganisatie ondergeschikt te verklaren aan de standsorganisatie. Bovendien was dat primaat in overeenstemming met het katholiek ideologisch uitgangspunt dat godsdienstige belangen hogere prioriteit hadden dan materiële belangen.

De sociaal-democratische beweging in de mijnstreek 1909-1914

In tegenstelling tot Maastricht 319) waren het in de mijnstreek en ook elders in Limburg 320) allochtone arbeiders die er de sociaal-democratische beweging probeerden op te bouwen. De in 1909 opgerichte Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond slaagde er niet in autochtone Limburgse mijnwerkers te werven. De strijd tegen het socialisme was

vanuit katholieke optiek daardoor hoofdzakelijk een strijd tegen de vreemde arbeiders. Poels verklaarde in 1912: "De bevolking van Zuid-Limburg slaat sedert lang met leede oogen het binnenstroomen gade van zoovele slechte elementen, welke de ontginning der kolenmijnen naar ons vroeger zoo rustig landje trekt" 321). Omdat de criminaliteit onder vreemde arbeiders in de mijnstreek hoger was dan onder de autochtone arbeiders 322), bestond een neiging alle van elders komende vreemde arbeiders als (potentiële) criminelen te zien. In dit hoofdstukje willen we aandacht besteden aan de organisatorische problemen waarmee de sociaal-democratische beweging in de eerste jaren van zijn bestaan in de mijnstreek worstelde.

Na enkele voorbereidende vergaderingen in Heerlen en Schaesberg 323) werd op zondag 22 augustus 1909 in Heerlen de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond (ANMB) opgericht 324). Al enkele jaren daarvoor waren door mijnwerkers die tijdens de staking in het Ruhrgebied in 1905 waren uitgezeten, pogingen gedaan een moderne mijnwerkersbond in de mijnstreek op te richten. De directie van de Oranje-Nassaumijnen ontsloeg de initiatiefnemers echter. Tijdens de strijd om het arbeidsreglement in januari 1909 (zie p. 202 e.v.) waren het weer "Hollandse" mijnwerkers die voordien in het Ruhrgebied of in het noorden van het land hadden gewerkt, die het NVV vroegen hulp te verlenen bij de oprichting van een bond. Het NVV vond de tijd daarvoor echter nog niet rijp. Pas toen na afloop van de strijd alom teleurstelling heerste over het optreden van de christelijke bond, leek de tijd gunstiger. J. Muller, propagandist voor Brabant, werd door het NVV naar de mijnstreek gestuurd om de stand van zaken op te nemen. Vervolgens overlegden Jan Oudegeest, voorzitter van het NVV, en Jan van den Tempel, secretaris, in Heerlen met Mathias Schlösser, districtsleider van de socialistische Duitse mijnwerkersbond in Aken. Die bond telde ook op Nederlands grondgebied een aantal leden; zij waren bereid mee te werken aan de oprichting van een Nederlandse bond. Een vijftig- à zestigtal van hen was bij de constituerende vergadering op 22 augustus aanwezig. De voormalige wever en propagandist in Noord-Brabant, J.H. Elfers, was bereid als vrijgestelde voor de mijnwerkersbond te gaan werken. Statuten en huishoudelijk reglement werden vastgesteld, zowel in de Nederlandse als Duitse taal. Opvallenderwijze werd voor het veertiendaagse vakblad dezelfde naam gekozen als die van het christelijke bondsblad: De Mijnwerker. Volgens de christelijke bond gebeurde dat om verwarring te zaaien onder de mijnwerkers. Schlösser waarschuwde al tijdens de oprichtingsvergadering voor de tegenstand die de louter uit "Hollanders" bestaande

bond zou ondervinden: "Welnu, wij zullen den tegenstanders het werk niet gemakkelijk maken en wel heilig oppassen met ons van elken aanval op den godsdienst te onthouden", verklaarde hij. Aangezien ook de moderne Duitse bond werd geconfronteerd met de religieuze gevoelens van mijnwerkers en derhalve een zowel religieus als politiek zo neutraal mogelijke koers probeerde te varen, was het begrijpelijk dat ook de oprichters van de ANMB van de noodzaak daarvan overtuigd waren. En werd derhalve veel moeite gedaan de potentiële leden te overtuigen van het non-religieus en a-politiek karakter van de bond. In het eerste hoofdartikel van het vakblad werd het doel van de bond omschreven: "door krachtige organisatie, de belangen van zijn leden te bevorderen en hunne arbeidsvoorwaarden zoo gunstig mogelijk te maken". Dat was niet anti-godsdienstig of socialistisch, schreef Elfers, zodat ook katholieke mijnwerkers met een gerust hart konden toetreden 325).

Katholieken traden wel toe, al waren daaronder nauwelijks Limburgers. De meerderheid bestond uit protestantse arbeiders die in het Ruhrgebied in de mijnen hadden gewerkt. In het eerste jaar van zijn bestaan groeide de bond snel naar 700 leden, waardoor circa 10% van de mijnwerkers was aangesloten. Het NVV was optimistisch over die snelle groei, terwijl van katholieke kant gewezen werd op het "volstrekt niet denkbeeldige" gevaar dat Zuid-Limburg rood zou worden. Beide geluiden waren echter voorbarig. Sedert 1910 stokte de groei van de bond en hoewel elk jaar een groot aantal leden kon worden ingeschreven, was het aantal leden dat jaarlijks weer naar Duitsland vertrok minstens zo groot. Meer dan 10% van de mijnwerkers was vóór 1914 nooit bij de bond ingeschreven. Ook andere moderne vakbonden kenden een groot ledenverloop, maar nergens was het verloop zo extreem hoog als onder mijnwerkers. Mede daardoor bleef de bond tot 1920 financieel een uiterst zwakke organisatie, die niet alleen zijn vrijgestelde nauwelijks kon betalen, maar evenmin over een redelijk gevulde stakingskas beschikte. Toen in 1917 een staking voor ondergrondse mijnwerkers werd uitgeroepen, was de stakingskas al vóór de staking praktisch leeg. Slechts met financiële steun van de Engelse mijnwerkersbond kon in 1913 een bondsgebouw worden gekocht.

Ook de SDAP was in de mijnstreek slechts een marginale organisatie. Tussen december 1908 en april 1909 was met steun van de afdeling Maastricht de afdeling Heerlen-Kerkrade tot stand gekomen, die in maart 1909 slechts 18 leden telde. Ook hier waren de bestuurders "Hollanders" of buitenlanders 326). Zo telde de afdeling Kerkrade (in 1910 ontstaan uit de afdeling Heerlen-Kerkrade) in 1912 op een twintigtal leden slechts vier Nederlanders. Door het vertrek van haar Oostenrijkse voorzitter ging die afdeling in 1914 ten onder. De

meeste afdelingen (in 1910 waren er vier) functioneerden organisatorisch niet of nauwelijks; er was gebrek aan kader voor de ANMB en de SDAP en vooral aan mensen die de taal van de mijnwerkers spraken 327). Vooral de vrees dat de ANMB als socialistisch zou worden beschouwd en daarom geen aanhangers onder de Limburgse mijnwerkers zou kunnen winnen, overheerste in het beleid van het bondsbestuur. Zo werd in 1910 aan de statuten toegevoegd dat bespreking van religieuze kwesties in de bond was verboden en de ANMB de religieuze gevoelens van zijn leden respecteerde. Dat mocht echter weinig baten: afdelingen kwamen alleen daar tot stand waar praktisch geen Limburgse mijnwerkers woonden.

Hoewel niets erop wees dat de "Hollandse" bond voor de Limburgse mijnwerkers enige aantrekkingskracht had, werden zowel ANMB als SDAP door de geestelijkheid vanaf hun oprichting fel bestreden. Al enkele maanden na de oprichting van de bond, in januari 1910, werd van alle kansels in Zuid-Limburg een bisschoppelijke waarschuwing tegen het socialisme voorgelezen 328):

"Beminde Parochianen!

In den laatsten tijd is met iederen dag duidelijker gebleken, dat de vijanden van Kerk en Maatschappij het bijzonder gemunt hebben op onze goede katholieke Zuid-Limburgsche bevolking. Hun oogmerk is U, beminde Parochianen, uw voorvaderlijk geloof, uwe godsdienstige gezindheid en uwe tevredenheid te ontnemen, en U langs dien weg dienstbaar te maken aan hunne verderfelijke plannen. Daarom is het onze heilige plicht, U te waarschuwen tegen de gevaren die thans uw heilig geloof bedreigen, vooral van de kant van het Socialisme".

De bisschop achtte zich verplicht de "goedgeloovige katholieken" te waarschuwen dat catholicisme en socialisme onverenigbaar waren. Wie lid werd van de socialistische organisaties kon niet langer als lid van de R.K. Kerk worden beschouwd en zou de sacramenten worden onthouden. Wie socialistische publikaties las of bijeenkomsten bezocht of socialisten direct of indirect steunde, maakte zich schuldig "aan een zeer groot kwaad".

Met die bisschoppelijke uitspraak achter de hand kon de geestelijkheid druk uitoefenen op iedere katholiek die de socialisten indirect steunde. Zo werd caféhouders en zaaleigenaren verzocht geen ruimtes te verhuren. Toen vervolgens werd getracht bijeenkomsten in de openlucht te organiseren, werden landeigenaren en pachters van de preekstoel opgeroepen geen land meer ter beschikking te stellen 329).

De in 1911 opgerichte broodcoöperatie "Glück Auf", een van de weinige succesvolle initiatieven van de socialisten in de mijnstreek, beschikte aanvankelijk wel over een wagen, maar niet over een paard. Vrij snel slaagde de geestelijkheid

erin het verhuur van een paard aan de socialisten onmogelijk te maken. Moeilijker was het de huurbazen zover te krijgen geen kamers te verhuren aan modern georganiseerden. Het was in de mijnstreek gebruikelijk de maandelijkse huur achteraf te betalen; de socialisten betaalden echter vooruit en omwille van het geld waren de huurbazen niet bereid de bishoppelijke richtlijnen na te volgen.

SDAP en ANMB konden zich handhaven, maar niet meer dan dat, doordat zij die arbeiders wisten te organiseren die al voordat zij naar de mijnstreek kwamen modern waren georganiseerd. Het ledenbestand was praktisch gegarandeerd door het tekort aan arbeidskrachten in de mijnindustrie. De katholieke arbeidsbeurs, in 1911 door Poels opgericht om een dam op te werpen tegen de toevloed van "verkeerde elementen", was weinig effectief omdat de werkgevers zich niet konden permitteren geschoolde krachten te weigeren. De bestrijding was weliswaar bijzonder hinderlijk, maar kon toch niet voorkomen dat de socialistische organisaties zich staande hielden. De socialistische mijnwerkers, die al in een isolement verkeerden omdat zij werden gehuisvest in de over het landschap verspreide "kolonies", werden ook maatschappelijk zoveel mogelijk geïsoleerd. Dat betekende echter niet dat hun het werken en leven in de mijnstreek volstrekt onmogelijk werd gemaakt. De geestelijkheid vreesde afval van de eigen kudde meer, zodat de aandacht vooral was geconcentreerd op afscherming. Zolang de "vreemden" de wettelijke voorschriften inzake het vreemdelingenverkeer in acht namen en ook op hun maatschappelijk gedrag niets viel aan te merken, werden zij met rust gelaten 330). De illusie de socialisten terug te winnen voor de R.K. Kerk, koesterde de geestelijkheid nog niet.

De zwakke positie van de Christelijke Mijnwerkersbond in de periode tot 1918

Waren ANMB en SDAP vóór de Eerste Wereldoorlog vrij zwakke organisaties, ook de Christelijke Mijnwerkersbond slaagde er tot in de Eerste Wereldoorlog niet in veel aanhangers te winnen. We zullen in dit hoofdstukje iets dieper ingaan op de oorzaken die daarvoor door de bestuurders van die bond werden aangedragen.

Voor al het geringe peil van ontwikkeling van de Limburgse mijnwerkers die pas recent in de mijnen werkten, speelde de Christelijke Mijnwerkersbond parten. Buiten Kerkrade en directe omgeving waren er volgens voorzitter Chris Zielemans nauwelijks autochtone mijnwerkers die in staat waren hun gedachten op papier te zetten. Hij schreef in 1912 in het vakblad dat in de eerste jaren van het verschijnen van het

blad bijna geen arbeider in staat was daaraan een zinvolle bijdrage te verlenen 331). Gebrek aan kennis van de Nederlandse taal en wat Zielemans "armoede des geestes" noemde, leidden ertoe dat hij, die een onderwijzersopleiding had gevolgd, samen met kapelaan Oberjé het blad volschreef. De bijdragen van de mijnwerkers bleven beperkt tot mondelinge inlichtingen, persoonlijke aanvallen op opzichters, directies en mijnpolitie, "in een vorm, die ons in geval wij dezelve hadden opgenomen, onverbiddelijk voor de rechtbank hadde gebracht". In 1912 was die situatie enigszins verbeterd; elke afdeling telde nu enkele leden die althans in staat waren een verslag op te stellen van een bijeenkomst, maar de bijdragen van de mijnwerkers bleven nog beperkt. In het algemeen, zo schreef Zielemans, waren de Limburgers nog steeds meer geïnteresseerd in cafébezoek, de vogelvangst en het houden van duiven dan in hun bond.

Het ledental van de bond bereikte op 1 januari 1914 met 500 man een absoluut dieptepunt: nog geen 5% van de mijnwerkers was erbij aangesloten. Het vroegtijdig initiatief van de kapelaans om de arbeiders te organiseren scheen te mislukken. De ANMB telde op dat moment met 750 leden voor het eerst in zijn bestaan méér leden dan de christelijke concurrent. Zielemans verklaarde in januari 1914 dat de bond te zwak was om als vakbond te kunnen fungeren 332). Daartoe waren immers een groot ledental, goede bestuursleden en een sterke weerstandskas vereist. De grote massa van de Limburgers was volgens Zielemans niet vakbondsbewust en de aantrekkingskracht van de bond was te gering om daarin enige verandering te brengen. Een logische oplossing van die problematiek was opheffing van de bond en aansluiting bij de machtiger Duitse interconfessionele mijnwerkersbond. Vandaar dat al in 1913 voorbereidende besprekingen waren gevoerd met het Duitse hoofdbestuur. Dat stemde ermee in dat de Christelijke Mijnwerkersbond zijn zelfstandigheid prijs zou geven en voortaan als afdeling van de Duitse bond zou fungeren. Op zondag 15 februari 1914 stemden ook alle afdelingsbesturen van de christelijke bond daarmee in 333). In april van dat jaar werd door het Duitse hoofdbestuur naast Chris Zielemans een tweede, Duitse, vrijgestelde benoemd voor de mijnstreek 334).

Onder impuls van het hoofdbestuur werd de belangenbehartiging onmiddellijk krachtiger aangepakt. Op 26 maart verklaarde de districtsvoorzitter voor het Worms- en Indegebied, waartoe ook de Nederlandse mijnstreek werd gerekend, dat besloten was in Limburg samen te werken met de ANMB "opdat in plaats van den te betreuren strijd, positieven arbeid geleverd wordt, ten bate van de Limburgsche mijnwerkers" 335). Vervolgens sloten beide bonden een overeenkomst voor een actie ter verbetering van de pensioen- en

ziekenregeling in de Domaniale Mijn. Dat bedrijf verstrekke al jarenlang geen enkele bijdrage meer aan de zieken- en pensioenkassen. Het beheer van de kassen was echter in handen van de directie die de bijdragen op het loon van de arbeiders inhield. Ook ten aanzien van andere secundaire arbeidsvoorwaarden bestonden in deze oudste Nederlandse kolenmijn bijzonder veel klachten.

In de overeenkomst tussen beide organisaties werd uitdrukkelijk bepaald dat de onderlinge strijd een einde moest nemen tijdens de periode van samenwerking; na een eventuele opzegging daarvan, zo werd overeengekomen, zou die strijd een veel gematigder karakter dan tevoren moeten krijgen. Mocht het tot een staking komen, dan zou geen enkele bond de ongeorganiseerden een uitkering verstrekken. De leiding van de actie zou in handen komen van een comité, bestaande uit drie vertegenwoordigers van elke bond.

Daarmee leken gunstiger vooruitzichten te zijn geschapen voor de opbouw van een krachtige mijnwerkersbeweging. De Eerste Wereldoorlog gooide echter roet in het eten. De ANMB verloor bij het uitbreken van de oorlog het grootste deel van zijn kader, dat werd gemobiliseerd; de contacten van de christelijke bond met het Duitse hoofdbestuur werden aanzienlijk bemoeilijkt en de Duitse vrijgestelde was gedwongen naar Duitsland te vertrekken. Het vertrek van grote aantallen vakbondsbevuste arbeiders leidde ertoe dat de christelijke bond weer in een identieke situatie verzeild geraakte als vóór de aansluiting bij de Duitse bond.

Toen H.J. Stins, de voormalige voorzitter van "Unitas", in 1915 voorzitter werd van de Christelijke Mijnwerkersbond, was die organisatie nog steeds aangesloten bij de Duitse bond maar was van een solide vakbond geen sprake. Stins had verwacht een goed functionerende mijnwerkersbond aan te treffen, al wist hij dat het ledental klein was. "Toch vertrouwde ik erop een soort 'Gideonsbende' hier te vinden, die trots alle bestrijding van links en rechts, trouw waren gebleven", verklaarde hij (336). Dat viel echter tegen: hij trof een "ontzettend mufte toestand" aan. De bestuurders van de bond waren ontmoedigd, bijzonder pessimistisch en teleurgesteld door de geringe belangstelling voor hun organisatie bij de Limburgse arbeiders. Met de afdeling Kerkrade, de grootste en oudste afdeling van de bond, was volgens Stins geen land te bezeilen. De Kerkraadse mijnwerkers stonden bijzonder wantrouwend tegenover het hoofdbestuur, waren anti-clericaal en radicaler dan de overige Limburgse mijnwerkers. De strijd die in Kerkrade sinds 1909 was gevoerd tegen de conservatieve burgerij en geestelijkheid zal daaraan niet vreemd zijn geweest (zie p. 184 e.v.). Volgens Stins was het onmogelijk uit de Kerkraadse leden, die in het algemeen vakbondsbevuster en ontwikkelder waren dan de

overige Limburgse mijnwerkers, een kader te vormen; het bestuur had te weinig vertrouwen in deze leden. De overige mijnwerkers waren echter ook nauwelijks geschikt om op korte termijn een kader te vormen. Er bestond geen onderlinge solidariteit; collectieve belangenbehartiging was een onbekend begrip. Fractievorming en onderlinge bestrijding daarentegen vierden hoogtij. De Limburgers trokken naar de mijnen omdat er meer geld kon worden verdiend dan op het platteland; ze hoopten echter de mijnen zo spoedig mogelijk weer de rug toe te kunnen keren om in hun geboortedorpen kleine boer of ambachtsman te worden. De beslotenheid van de plattelandssamenleving bevorderde volgens Stins het lokaal chauvinisme en was nadelig voor de opbouw van de bond. Ondanks de toevloed van niet-Limburgers naar de mijnen was in de kleine dorpen nog maar weinig veranderd. Juist omdat de vreemden werden gehuisvest in de geïsoleerde "kolonies" oefenden zij nauwelijks enige invloed uit op de plattelandssamenleving. De "gehuchtseer" stond bij de Limburgers hoog aangeschreven, hoger althans dan de solidariteit met mijnwerkers die een dorp verder woonden. Stins gaf het voorbeeld van Sweikhuizen in de gemeente Schinnen, waar het niet lukte een afdeling van de grond te krijgen, omdat de mijnwerkers hier bij voorbaat weigerden samen met mijnwerkers uit andere gehuchten rond Schinnen te vergaderen 337).

Daarnaast belemmerden de tegenstellingen tussen onder- en bovengrondse arbeiders de opbouw van een hechte mijnwerkersvakbond. Onder de bovengronders hadden verschillende beroepsopleiding genoten; zij keken met minachting neer op ondergrondse mijnwerkers die hun vak in de praktijk hadden geleerd en in het algemeen wat ruwer in hun optreden waren dan de geschoolde krachten.

De geringe strijdbaarheid van Limburgers was evenmin bevorderlijk voor de opbouw van vakorganisaties. Volgens Stins was de Limburger te goedmoedig: "Liever verdraagt hij de grootste ongemakken dan dat hij zal klagen of in verzet komen" 338). In conflictsituaties stelden zij zich zelden zakelijk op; niet de ideologische of principiële tegenstellingen stonden voorop maar de persoonlijke verhoudingen. Bij verkiezingen voor afdelingsbestuurders ging het er minder om geschikte krachten verkozen te krijgen dan personen uit de directe vrienden- en kennissenkring, zelfs al waren deze laatsten bij wijze van spreken analfabeet. Bovendien waren de Limburgers ontvankelijker voor uiterlijk vertoon, mooie woorden en beloften, dan voor principiële argumenten. Zo kostte het volgens Stins nauwelijks moeite om met iemand als Poels als spreker in een avond meer dan honderd nieuwe leden te winnen; spontaan sloten zij zich na een krachtige toespraak aan bij de bond, maar na verloop van korte tijd bedankten ze weer 339). Het lage peil van ontwik-

keling van de Limburgse arbeiders (volgens Stins was dat lager dan dat van de Twentse textielarbeiders) was één van de grootste handicaps voor de bond. Ook in Twente was Stins geconfronteerd geweest met arbeiders die hun gedachten niet schriftelijk konden formuleren, maar de Limburgers waren zelfs niet in staat hun opvattingen te verwoorden: "Men moet soms raden waar verschillende arbeiders, wanneer ze praten, naartoe willen. Van hun gedachten op papier zetten, spreek ik hier nog niet eens", schreef hij in het Katholiek Sociaal Weekblad 340).

De nieuwe voorzitter stelde zich in 1915 als eerste doel de bestuursleden van de bond te onderrichten in enkele elementaire beginselen van de Nederlandse taal. Verbetering van de onderlinge communicatie was dringend vereist, want veelal begrepen de bestuursleden van de bond ook niet waar de voorzitter over sprak. Met de Duitse taal hadden ze geen enkele moeite door de verwantschap met het Limburgse dialect en de nauwe banden met Duitsland; het Nederlands werd echter zelden gebruikt. Stins speelde derhalve de rol van onderwijzer: "Ik zal U leren spreken, als ge er tenminste een weinig talent voor hebt", hield hij ze voor. De bestuurders kregen schriftelijke opdrachten mee naar huis, schreven opstellen en leerden teksten van buiten. Na drie jaar kregen ze van Stins "de vrijheid [...] om zich op vergaderingen zakelijk te uiten, zoodat ik er plezier in begin te krijgen hen te hooren", verklaarde hij in 1918. Toch bleef het effect van de cursus beperkt; Stins rekende op een volgende generatie die door beter onderwijs wellicht in staat zou kunnen zijn voor de belangen van de mijnwerkers op te komen. De grote afstand tussen voorzitter en leden verklaart wellicht ten dele waarom het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond er vooral in periodes van dreigende stakingen weinig voor voelde de leden veel zeggenschap te geven: die leden waren immers volgens het bestuur te weinig ontwikkeld om steeds de draagwijdte van hun eigen beslissingen in te zien. Die opvatting werd ook door Poels gehuldigd.

De ontwikkeling in Kerkrade: strijdbare mijnwerkers tegen burgerij en geestelijkheid

Mag de katholieke zuil voor buitenstaanders de indruk van een hechte eenheid hebben gewekt en werd daardoor in de literatuur vooral aandacht geschonken aan de oorzaken van die ogenschijnlijke eenheid, wie zich verdiept in de verzuiling in de regio komt al snel tot de conclusie dat die eenheid minder hecht was dan veelal wordt verondersteld. In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan de felle strijd die in Kerkrade en directe omgeving sinds 1909 werd gevoerd door

mijnwerkers die onafhankelijk van de geestelijkheid en burgerij hun politieke en vakbondsbelangen wensten te behartigen. Dat die pogingen om een onafhankelijke koers te varen uiteindelijk mislukten, droeg enerzijds bij tot een vrij passieve houding van deze mijnwerkers ten aanzien van de politieke belangenbehartiging, anderzijds tot een latent anti-clericalisme en het ijveren voor een politiek en religieus neutrale mijnwerkersbond.

Het ligt voor de hand dat de lange mijnbouwtraditie in Kerkrade ertoe bijdroeg dat hier van een andere ontwikkeling sprake was dan elders in Zuid-Limburg. De Kerkradse ontwikkeling is ook van belang omdat eruit blijkt dat de meer vakbondsbewuste autochtone mijnwerkers in hun katholieke geloof de inspiratie vonden voor de strijd ter verbetering van hun positie en geen behoefte hadden aan het socialistische gedachtengoed. Daaruit kan worden afgeleid dat de felle bestrijding van het socialisme door de geestelijkheid in de mijnstreek was gebaseerd op onjuiste vooronderstellingen. De Limburgers, ook zij die al langer in de mijnen werkten, waren niet te winnen voor de socialistische organisaties. De vrees die de geestelijkheid daarvoor koesterde, was meer gebaseerd op een oppervlakkige kennis van de gebeurtenissen in andere, en vooral oudere buitenlandse industriecentra, dan op de verhoudingen in de mijnstreek.

Indien het streven van de mijnwerkers naar meer invloed op politiek gebied succesvoller zou zijn geweest, dan zou daardoor waarschijnlijk niet alleen hun politieke belangstelling en zelfbewustzijn groter zijn geweest, maar hun positie tegenover de werkgevers ook krachtiger. Omdat het streven naar eigen vertegenwoordigers met succes werd gedwarsboomd en de betrokken arbeiders desondanks binnen de katholieke zuil wensten te blijven, verkregen de mijndirecties in de gemeenteraden in de beambtenleden van de katholieke kiesverenigingen en later de RKSP, de beschikking over een groep van loyale belangenbehartigers 341). Dat was niet alleen ten aanzien van het gemeentelijke belastingbeleid voor de mijnen van belang, maar eveneens inzake het loonbeleid van de lagere overheden. De lonen van de gemeentearbeiders moesten lager zijn dan die van mijnwerkers, om te voorkomen dat de mijnwerkers looneisen gingen stellen of de mijnen verlieten. Ten slotte is de Kerkradse strijd van belang om de verhouding tussen geestelijkheid en mijnwerkers te kunnen verklaren. De geestelijkheid koos de kant van de meer gegoede burgerij, waardoor bij de mijnwerkers argwaan jegens de clerus ontstond.

1. De invloed van de mijnwerkers in de gemeentepolitiek
Vóór de Eerste Wereldoorlog bestond in Zuid-Limburg weinig animo voor de oprichting van katholieke kiesverenigingen en

ook in latere jaren leden deze een kwijnend bestaan. We verwezen reeds naar de brief die Ruys de Beerenbrouck op 8 juli 1909 schreef aan de bisschop van Roermond en waarin hij benadrukte dat sociale en politieke verenigingen onontbeerlijk waren voor behoud van het katholieke machtsverzicht (342). De verenigingen moesten het kader gaan vormen waaruit in een later stadium de politieke voormannen konden worden gerecruteerd. Aangezien de arbeiders een steeds grotere macht zouden verwerven, bestond volgens Ruys het risico dat zij hun eigen kandidaten naar voren zouden gaan schuiven, waardoor de klassevenhoudingen binnen het katholieke kamp zouden kunnen worden verstoord. De "meer ontwikkelden" moesten dat voorkomen door zelf de leidende posities op politiek en sociaal gebied in te nemen. "Geschiedt dit niet, dan zal het evenwicht der standen in Zuid-Limburg verbroken worden. De arbeider toch werkt zich intellectueel naar boven. Hij voelt zijn numerieke overmacht in de mijnstreek". Zouden de meer ontwikkelden en "hoogere standen" de leiding niet geven, "dan verliest de arbeider op den duur ieder respect voor de zoogenaamde hoogere standen boven wier hoogten de arbeider zich verheft".

Het gevaar waarop Ruys doelde, was allerm minst denkbeeldig. Dezelfde arbeiders die Ruys in 1909 steunden bij zijn herverkiezing voor de Tweede Kamer, wensten het daarbij niet te laten en ook op gemeentelijk niveau invloed uit te oefenen. Tot op dat moment waren in de mijnstreek alleen boeren, middenstanders en notabelen lid van de gemeenteraden. Van politieke organisatie was nog nauwelijks sprake. Zo er al katholieke kiesverenigingen bestonden, bleef hun activiteit beperkt tot ondersteuning van de officiële kandidaten bij de kamerverkiezingen. Daarmee voldeden zij aan hun taak om eenstemmigheid te verwerven bij de verkiezingen.

In de beperkte taak die de verenigingen zich stelden, kwam verandering, toen sedert 1909 in de gemeenten Kerkrade en Ubach over Worms steeds meer mijnwerkers lid werden van de kiesverenigingen in die gemeenten en propaganda gingen voeren voor arbeiderskandidaten. Dat die ontwikkeling vooral in deze beide grensplaatsen plaats vond, was niet verwonderlijk. Daar waren de arbeiders al langer vertrouwd met de mijnbouw dan de arbeiders in overige Limburgse dorpen en vormden mijnwerkers de meerderheid van de bevolking. In beide gemeenten ontstonden bij de opstelling van de lijsten voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1909 conflicten tussen arbeiders aan de ene kant en burgerij en geestelijkheid aan de andere kant. In Kerkrade werd in 1909 een arbeider die aanvankelijk op een verkiesbare plaats stond, door het bestuur van de Katholieke Kiesvereniging geschorst en vervangen door een notabele die op dat moment zelfs nog geen lid was van de vereniging. Als reactie daarop traden de

arbeiders massaal uit de kiesvereniging en richtten een eigen kiesvereniging op: de "Roomsch-Katholieke Volkskiesvereniging". In Ubach over Worms bestond aanvankelijk nog geen kiesvereniging maar richtten de arbeiders die vóór de gemeenteraadsverkiezingen van 1909 zelf op. Alleen arbeiders werden kandidaat gesteld voor de verkiezingen 343). Terwijl Ruys de Beerenbrouck ervan overtuigd was dat de steun van de geestelijkheid onontbeerlijk was voor de oprichting en instandhouding van de katholieke kiesverenigingen, wensten de arbeiders in Kerkrade en Ubach over Worms juist, dat de geestelijkheid zich niet met de politiek zou bemoeien. De geestelijkheid in Ubach over Worms - kapelaan Oberjé, één van de oprichters van de Christelijke Mijnwerkersbond die samen met Zielemans hoofdredacteur van het vakblad was, was er werkzaam - betreurde de oprichting van de arbeiders-kiesvereniging, maar hield zich in eerste instantie afzijdig. Wel was Oberjé met zijn pastoor van mening dat de oprichting van een katholieke kiesvereniging volstrekt overbodig was omdat het immers een "eensgezinde en vreedzame, geheel door Katholieken bewoonde" gemeente was 344). Met andere woorden: aangezien de katholieke belangen door niemand werden bedreigd, bestond er geen aanleiding voor organisatie op politiek gebied. Dat de arbeiders hun eigen belangen ook in de gemeente door hun eigen, katholieke organisatie wensten te behartigen, keurde de geestelijkheid af, met name aangezien "de oprichters der vereniging geenszins het vertrouwen der geestelijkheid" bezaten. In Kerkrade werd de volkskiesvereniging van stond af aan fel bestreden door de geestelijkheid, notabelen en boeren. Een belangrijk deel van de middenstanders in dit mijnwerkersdorp steunde echter de volkskiesvereniging. De strijd laaide fel op toen de vereniging bij tussentijdse verkiezingen in 1910 erin slaagde de absolute meerderheid in de raad te verwerven 345). In Waubach slaagde de arbeidersvereniging er hetzelfde jaar in een zittende wethouder te wippen, een man waarop volgens de deken van Kerkrade vanuit "katholiek oogpunt niets viel aan te merken" 346). De arbeiders waren echter van mening dat hij de belangen van het openbaar onderwijs in de gemeente had verwaarloosd. Hij werd vervangen door de voorzitter van de Katholieke Kiesvereniging. De omstandigheid dat het streven van de arbeiders in Kerkrade en Ubach over Worms krachtig werd gesteund door de sinds 1907 in Kerkrade verschijnende krant, de Kirchrather Volkszeitung, Christlich Soziales Organ für Kirchrath und Umgebung, speelde een belangrijke rol in de strijd. De arbeiders beschikten hierin over een spreekbuis die de belangstelling voor de strijd van de arbeiders wekte en bekendheid gaf aan de wijze waarop de tegenstanders dat streven probeerden tegen te werken. Permanent werd in de krant

geschreven dat het de plicht van de R.K. Kerk was de kant van de armen te kiezen. Op 4 februari 1911 verwoordde het blad zijn credo door instemmend de Engelse r.k. aartsbis-schop Mgr Ireland te citeren: "De geschiedenis der Katho-lieke Kerk is de geschiedenis van de vrijmaking der slaven, van de intooming der dwingelanden, van de bescherming der armen, des volks, van de vrouw en van alle maatschappelijke wezens welke de hoogmoed en de drift verdrukken willen" 347). De leden van de arbeidersverenigingen voerden uitdruk-kelijk het predicaat "rooms-katholiek" in hun vaandel, be-nadrukten dat de arbeiders geen behoefte hadden aan het so-cialisme 348) en verweten de clerus niet in te zien dat ook de belangen van de Kerk werden behartigd indien de priesters de kant van de arbeiders kozen. Verwezen werd naar naburige Duitse dorpen waar de geestelijkheid ondubbelzinnig achter de arbeiders stond en hun de vrijheid liet op organisato-risch gebied hun eigen (katholieke) weg te gaan, met als gevolg dat de socialisten er geen voet aan de grond kregen en het godsdienstig leven bloeide.

Mede door de steun van de krant nam de belangstelling voor de gemeentepolitiek toe; binnen een jaar na oprichting telde de volkskiesvereniging in Kerkrade ruim 500 leden 349). De oude vereniging daarentegen telde slechts 50 leden. Al snel werden de arbeidersverenigingen door hun tegenstanders achtereenvolgens beticht van socialistische en liberale neigingen, van "niet-katholiek" optreden en van opstandig-heid jegens het gezag 350).

Hoewel beide arbeiderskiesverenigingen werden gesteund door de leden van de Christelijke Mijnwerkersbond, stonden de ka-pelaans die die organisatie steunden opvallenderwijze aan de kant van wat in Kerkrade al snel de "Heerenkiesvereeniging" werd genoemd. In 1910 werd door deze vereniging als tegen-hanger van de Kirchrather Volkszeitung het Nieuwsblad van Kerkrade opgericht. Hanteerde de Volkszeitung de volkstaal, het Duits, de tweede krant schreef in "deftig" Nederlands. De onderlinge bestrijding was bijzonder fel. Volgens de Volkszeitung zocht het Nieuwsblad steeds nieuwe onderwerpen met het doel de "von der grossen Mehrzahl des Volkes ge-wählten Gemeinderat zu verdächtigen" 351).

Teneinde een koerswijziging in de kiesvereniging in Ubach over Worms door te drijven, begon de pastoor in die plaats een actie om niet-arbeiders lid te doen worden van de vereniging. De arbeiders behielden echter de meerderheid en namen stelling tegen de bevoogdende rol die de geestelijk-heid op gemeentelijk politiek niveau wilde spelen. Zij wer-den daarin gesteund door de Limburger Koerier. De hoofdredacteur van dat blad, Jac. P. van Term, schreef aan de deken van Maastricht, die hem ter verantwoording had geroepen, dat de geestelijkheid op politiek gebied "niet méér, maar ook

niet minder" rechten had dan elk ander staatsburger 352). De geestelijkheid mocht de arbeiders niet verbieden voor hun eigen rechten op te komen als het geen geloofszaken betrof. In Kerkrade werden in januari 1911 de eerste pogingen gedaan de invloed van de volkskiesvereniging uit te schakelen. Door leden van de oude kiesvereniging werd een aantal eisen geformuleerd die aan de arbeiderskiesvereniging als compromisvoorstel werden aangeboden. Kapelaan Van Ormelingen, zelf lid van de "Heerenkiesvereniging", fungeerde als bemiddelaar. Voorgesteld werd dat de 500 leden tellende volkskiesvereniging zou worden opgeheven en dat de leden zich individueel zouden aansluiten bij de 50 leden tellende oude vereniging 353). De arbeiders en middenstanders voelden daar echter niets voor. Kapelaan Van Ormelingen werd elke zeggenschap in de kwestie ontzegd omdat het geen geloofskwestie betrof. Bij de bespreking van het compromisvoorstel waar schuwde de secretaris van de volkskiesvereniging de leden "für die Versuche zur Zersplitterung die fortwährend gemacht werden um so dem Volke die eroberten Rechte wieder zu entnehmen" 354). De volkskiesvereniging stelde haar concurrent voor de oude kiesvereniging en het Nieuwsblad op te heffen en aansluiting te zoeken bij de grootste vereniging.

In een open brief aan de Kerkraadse burgers erkende Van Ormelingen dat "de Katholiciteit van de arbeiders in de R.K. Volkskiesvereniging geen schipbreuk heeft geleden". Toch moest zijns inziens de invloed van de geestelijkheid op die vereniging worden versterkt zodat zij de arbeiders kon afschermen van mogelijke negatieve invloeden. Wethouder Zeehandelaar verdedigde zijn vereniging met de stelling, dat - ook al werd zij door haar tegenstanders rood genoemd - die vereniging nooit iets had gedaan dat tegen het geloof inging; zij streed slechts "voor de rechten des Volks" en verdedigde het geloof 355).

Toen duidelijk was dat de "bemiddelings"-pogingen van kapelaan Van Ormelingen definitief waren mislukt, verscheen Poels ten tonele. Het argument dat een priester zich buiten de kwestie moest houden omdat het geen geloofskwestie betrof, "weerlegde" Poels als volgt: "Der Frieden in Kirchrath ist notwendig, weil heute, unter diesen Zustände, das Vertrauen in der hiessigen Geistlichkeit erschüttert ist, worin eine Gefahr liegt für den Glauben" 356). Aldus werd door Poels politieke strijd teruggebracht tot een geloofskwestie waarin de priester het recht had in te grijpen.

Bij het bekend worden van het voorstel van Poels beide kiesverenigingen te laten fuseren, wezen de leden van de Volkskiesvereniging dat in eigen kring af. In een later stadium bleek echter dat het bestuur van mening was veranderd en propaganda maakte voor aanvaarding van het compromis. Uiteindelijk waren in de vergadering waarin het

fusiebesluit zou worden genomen, slechts 170 van de ruim 500 leden aanwezig. Hoewel de middenstander L. Ackens het bestuur verweet zich niet te hebben gehouden aan de uitdrukkelijke afwijzing van de fusie, besloten 134 van de aanwezigen te stemmen vóór opheffing van de vereniging 357). De bestuursleden van de volkskiesvereniging verwierven zes van de zeven bestuurszetels in de nieuwe vereniging en verwachtten wellicht door hun overmacht ook in de nieuwe vereniging de invloed van de "heeren" te kunnen beperken. In Poels' voorstel was inbegrepen dat het Nieuwsblad na de fusie zou verdwijnen. Dat gebeurde echter niet en het blad bleef fulmineren tegen de arbeidersvertegenwoordigers in de gemeenteraad. Poels wist daarop de uitgever van de Volkszeitung te winnen voor de opheffing van dat blad in ruil voor een nieuwe uitgave. Daarop staakte ook het Nieuwsblad zijn uitgave.

De leden van de Volkskiesvereniging waren bijzonder teleurgesteld dat hun politieke organisatie en krant waren opgeheven. De overgrote meerderheid weigerde toe te treden tot de nieuwe kiesvereniging. Aangezien de bestuursleden van de oude vereniging, tevens veelal raadsleden, wél toetraden, trad een versplintering op onder de oude aanhang van de Volkskiesvereniging. Beroofd van hun spreekbuis weigerden de ex-redactieleden van de Volkszeitung de medewerking aan de nieuwe krant, de Nieuwe Kerkraadsche Courant 358). Het gevolg was dat Poels van 1911 tot het voorjaar 1913 zelf de rol van hoofdredacteur op zich moest nemen en het merendeel van de artikelen voor zijn rekening nam. De nieuwe krant berichtte slechts sporadisch over de gemeentelijke politiek. Poels gebruikte het blad vooral om zijn controverses met de Leidse School uit te vechten. De arbeiders beschouwden de krant al snel als de opvolger van de voormalige "Herenkrant" 359). Dat was niet geheel ten onrechte; er verschenen herhaaldelijk berichten waarin werd ontkend dat de arbeiders recht hadden op een eigen politieke vertegenwoordiging. "[...] Als men ziet, hoe weinig de vele arbeiders-afgevaardigden voor het werkelijk belang der arbeidersbevolking hebben gedaan [...]" schreef het blad bijvoorbeeld 360). Op 7 maart 1914 werd de Volkskiesvereniging "een ramp" voor Kerkrade genoemd omdat er "duidelijke teekenen van klassenstrijd en anti-clericalisme" in die beweging te bespeuren waren geweest. De politieke belangstelling van de Kerkradenaren verflauwde 361) en het blad deed vergeefse moeite de arbeiders te winnen voor het lidmaatschap van de kiesvereniging. De Nieuwe Limburger Koerier schreef op 15 maart 1913, slechts twee jaar na de opheffing van de Volkskiesvereniging: "Mochten toch eindelijk de inwoners van Kerkrade hun onverschilligheid in politieke zaken, hun gebrek aan vertrouwen in de politieke organisatie afleggen"

362). Dat juist het ontbreken van actuele informatie over de gemeentepolitiek en het weigeren stelling te kiezen debet waren aan de politieke onverschilligheid, was ook de mening van een lezer van de Nieuwe Kerkraadsche Courant. Die schreef 363): sedert het verschijnen van de krant "heb ik nooit iets specifiek plaatselijks in uw blad gelezen, laat staan er artikelen in ontmoet, die plaatselijke toestanden of vraagstukken van religieuzen, socialen of politieken aard in het licht van plaatselijke toestanden of gebeurtenissen bezien". Zo werd nauwelijks enige aandacht besteed aan acties van de mijnwerkersbonden, waardoor het, aldus deze lezer, niet verbazend was dat de arbeiders zich niet meer interesseerden voor de gemeentepolitiek. De redactie van de krant erkende dat zij de "Godsvrede" niet had willen verstoren, maar realiseerde zich ook dat daardoor onverschilligheid was ontstaan; "Hoe anders te verklaren hun tegenwoordig niet-meer-mee-te-doen aan allerlei nuttige zaken, hun totaal passieve rol van toeschouwer terwijl zij zich toch eens uitgaven voor kampioenen van de goede zaak?" 364). De ontevreden richtten in april 1913 weer hun oude kiesvereniging op, omdat zij, aldus Poels in een brief aan de bisschop, "[...] beweren evenveel recht te hebben als de mannen der nieuw opgerichte Katholieke Kiesvereniging te Waubach!" 365). Wat was inmiddels te Ubach-over-Worms gebeurd? Het probleem Kerkrade was "opgelost", toen in Ubach over Worms nog een felle strijd werd gestreden voor behoud van de katholieke arbeiderskiesvereniging. In de algemene vergadering van die vereniging op 28 januari 1912 werd de geestelijkheid door de leden geadviseerd geen pogingen meer aan te wenden een koerswijziging in de vereniging tot stand te brengen 366). Aangezien de priesters, aldus de deken van Kerkrade in een rapport van de Roermondse bisschop, in die vergadering in hun waardigheid waren aangetast en weggehoond, en de arbeidersvereniging bij een tussentijdse verkiezing weer eigen kandidaten verkozen zag, richtte de pastoor een nieuwe kiesvereniging op. De deken, in Kerkrade een van de felste bestrijders van de Volkskiesvereniging, werd door de bisschop in december 1912 aangewezen als voorzitter van het scheidsgerecht dat een oplossing aan hem moest voorstellen. Uiteraard wekte die benoeming veel misnoegen bij de arbeiders; zij vreesden al bij voorbaat in het ongelijk te worden gesteld. De bisschop schreef echter aan de deken: "Daar de benoeming van Zeereerwaarde van Ons als het Hoge Kerkelijke gezag uitgaat, moeten beide Vereenigingen, willen zij Roomsche Katholieke Vereenigingen zijn en ook de afzonderlijke leden, willen zij inderdaad Katholieken en gehoorzame zonen der Kerk zijn, zich blijmoedig met die benoeming vereenigen, zonder hunne onderwerping aan het gezag afhankelijk te verklaren aan

eenige door hun gestelde voorwaarden" 367). Beide verenigingen benoemden twee vertegenwoordigers in het scheids-gerecht. De Kerkraadse kandidaat-notaris Huynen, nota bene voormalig redacteur van het Nieuwsblad, en Mr Smit uit Valkenburg, die bekendheid verwierf door zijn uitspraak dat katholieke kiesverenigingen in Limburg volstrekt overbodig waren, werden door de nieuwe kiesvereniging gekozen. De oude arbeidersvereniging koos twee leden van de Heerlense kiesvereniging om hun belangen in het scheidsgerecht te behartigen. Een van hen had tijdens een vergadering in Heerlen "onder daverend applaus" van de leden van de kiesvereniging verklaard, "dat wij als kiezers de directe leiding van de geestelijkheid op politiek gebied van ons moeten afwerpen, al nemen wij gaarne hare raadgevingen aan" 368).

Het scheidsgerecht kwam uiteraard niet tot een beslissing omdat de scheidsrechters het onderling aan de stok kregen 369). Deken en vertegenwoordigers van de nieuwe kiesvereniging schreven daarop in hun rapport aan de bisschop, dat de arbeiderskiesvereniging "een soort klassestrijd" voerde omdat zij de boeren uit de gemeenteraad wilden houden 370). De pastoor van Ubach over Worms had verklaard dat één van de bestuursleden van de arbeidersvereniging de (socialistische) Mijnwerker las. Die had dat overigens ook niet ontkend maar er op gewezen dat de kapelaan het blad toch ook las. Het bestuur van de arbeidersvereniging miste, aldus bedoeld rapport, de "onontbeerlijke medewerking en volgzzaamheid" jegens de geestelijkheid. Aangezien de taak van een katholieke kiesvereniging geen andere kon zijn "dan de samenvoeging aller Roomsche krachten voor den ook hier naderenden strijd tegen Paganisme en Revolutie" en door de arbeidersvereniging "twist en tweedracht werd bevorderd, haat en nijd [werden] verwekt en door daad en woord ontevredenheid en verzet gekweekt [werden], zoowel tegen de burgerlijke als tegen de geestelijke Overheid" moest die organisatie, aldus de deken, worden opgeheven. De leden zouden zich dan desgewenst kunnen aansluiten bij de nieuwe, door de pastoor opgerichte vereniging die immers "tot heden alle blijken heeft gegeven haar katholieke doel volkomen te begrijpen". Helaas is de bisschoppelijke beslissing onbekend; wel wordt van de oorspronkelijke arbeiderskiesvereniging niets meer vernomen, terwijl de vereniging die door de pastoor was opgericht, bleef bestaan. Wellicht vond net als in Kerkrade een fusie tussen beide verenigingen plaats.

Reeds vermeld is dat de katholieke volkskiesvereniging in Kerkrade in 1913 werd heropgericht door voormalige leden van de oude vereniging. Nadat eerdere pogingen waren mislukt, verscheen sinds mei 1915 in Kerkrade ook weer een katholieke arbeiderskrant: De Kerkradenaar 371). Een herhaling van de strijd uit de periode 1911-1915 vond sedertdien plaats, zij

het dat de bestrijding van het blad veel feller was en de oprichter ervan, de middenstander L. Ackens, een meer anti-clericale, liberaal-georiënteerde koers ging varen dan de redacteuren van de voormalige Kirchrather Volkszeitung 372). In het eerste nummer schreef hij dat de Kerkraadse arbeiders en middenstanders zich sedert 1909 erin hadden mogen verheugen een meerderheid in de gemeenteraad te bezitten. "Dit plezier mochten de arbeiders echter niet lang genieten, want het was voor hun zieleheil een gevaar, meenden de heeren Geestelijken. Zoo kwam het, dat de zelfstandige arbeiders-kiesvereniging met die van hun tegenstanders werd samengesmolten, zoo ook de destijds verschijnende beide couranten" 373). Daardoor vervreemdden de arbeidersraadsleden van hun achterban aldus Ackens. Angst voor navolging van het Kerkraadse voorbeeld in andere Limburgse gemeenten was zijns inziens een van de belangrijkste drijfveren geweest in de strijd tegen de volkskiesvereniging.

In 1916 werd het dagblad De Kerkradenaar door de Roermondse bisschop voor katholieken praktisch verboden 374); de uitgever, lezers en anderen die hun medewerking aan het blad verleenden, werden uitgesloten van de deelname aan de sacramenten. Desondanks wist de volkskiesvereniging bij tussentijdse verkiezingen in 1917 vier van de zes vacante raadszetels te verwerven, waarmee in totaal zes van de zeventien zetels door haar werden bezet terwijl de vereniging daarnaast nog op de steun van drie andere raadsleden kon rekenen 375). Ackens bleef tot aan zijn dood in 1957 lid van de Kerkraadse gemeenteraad en werd in 1919 ook lid van Provinciale Staten; een absolute meerderheid wist de volkskiesvereniging in de Kerkraadse raad echter niet te verwerven.

2. De mijnwerkersbond "Recht en Plicht" te Kerkrade

Tegen de achtergrond van de strijd tussen de Volkskiesvereniging en de "Heerenkiesvereniging", was het niet verwonderlijk dat in Kerkrade de idee van een niet-confessionele en niet-politiek gebonden mijnwerkersbond aanhangers vond onder de katholieke mijnwerkers. In juli 1911 werd door de voormalige voorzitter van de Christelijke Mijnwerkersbond, J. Ankoné, in Kerkrade een nieuwe mijnwerkersbond opgericht: de "Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond Recht en Plicht" 376). De aanleiding daartoe was de omstandigheid dat Ankoné door het bestuur van de christelijke bond op een onverkiesbare plaats was gezet voor de verkiezingen voor de Arbeiderscommissie op Staatsmijn Wilhelmina. Die commissie fungeerde min of meer als klachtenbureau voor de mijnwerkers en had geregeld overleg met het Staatstoezicht op de Mijnen en met de directie voor

behandeling van klachten en overtredingen. Ankoné stelde zich persoonlijk kandidaat en werd vervolgens door het bestuur van de bond geschorst. Ongeveer 25% van de Kerkraadse leden van de Christelijke Mijnwerkersbond bedankte daarop voor het lidmaatschap; zij sloten zich aan bij Recht en Plicht 377).

Hoewel een persoonlijk conflict ten grondslag lag aan de oprichting van een derde mijnwerkersbond, bleken diepergaande tegenstellingen een rol te spelen in de splitsing van de gelederen in de Christelijke Mijnwerkersbond. Recht en Plicht wenste uitdrukkelijk een neutrale mijnwerkersbond te zijn. De secretaris verklaarde op een openbare vergadering in Heerlen op 4 februari 1912 dat de Christelijke Mijnwerkersbond alleen was opgericht om het socialisme te bestrijden en dat daarin de oorzaak van de verdeeldheid tussen de mijnwerkers lag. In een mijnwerkersbond moest plaats zijn voor alle arbeiders, christelijk of niet-christelijk. De strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden stond zijns inziens volledig los van de godsdienst van de leden: de kerk was de plaats waar zij uitdrukking konden geven aan hun godsdienstige gevoelens 378). Ankoné en wat de Nieuwe Limburger Koerier "invloedrijke leden" noemde, wensten een vakbond waarop de geestelijkheid geen invloed zou hebben. "Wij willen geen priester op de vergadering van arbeiders, noch in de vakvereniging", werd tijdens een propagandavergadering van Recht en Plicht opgemerkt 379). Verschillende leden van de volkskiesvereniging in Kerkrade waren tevens lid van Recht en Plicht en voerden in de raad een beleid dat niet altijd in overeenstemming was met dat van de Christelijke Mijnwerkersbond. Vooral het raadsbesluit geen financiële steun te verlenen aan Poels' arbeidsbeurs leidde tot heftige kritiek op de volkskiesvereniging en op Recht en Plicht 380). Voor de tegenstanders van de volkskiesvereniging was het echter niet gemakkelijk bewijzen te vinden voor de stelling dat de vereniging afbreuk deed aan de katholieke idealen. Voor Recht en Plicht was dat gemakkelijker. Het vakblad van de socialistische bond schreef bij de publikatie van de statuten van de nieuwe vakbond dat die "beginsselverklaring" vrijwel identiek was aan die van de ANMB en dat daarom de oprichting van de nieuwe bond werd betreurd. Anderzijds werd toegegeven dat de ANMB er niet in slaagde Limburgse leden te winnen en werd Recht en Plicht uitdrukkelijk verwelkomd als een bond die daar door zijn Kerkraads imago wellicht gemakkelijker in zou slagen. Besloten werd met Recht en Plicht zoveel mogelijk samen te werken 381). Een fusie werd door de Kerkradenaren van de hand gewezen omdat de ANMB te rood was. Voor de tegenstanders van Recht en Plicht was het echter vanzelfsprekend dat

de leden van de bond vroeg of laat in socialistisch vaarwater terecht zouden komen.

Dat vreesde ook de geestelijkheid, die er vooral voor beducht was dat de bond de Christelijke Mijnwerkersbond zou kunnen overvleugelen. Precies een jaar nadat Poels erin was geslaagd de volkskiesvereniging te doen fuseren met de Kerkraadse "Heerenkiesvereniging", deed hij een poging Recht en Plicht te fuseren met de Christelijke Mijnwerkersbond. In eerste instantie vroeg hij de leden in te stemmen met de verklaring dat zij in principe overeenkomstig de christelijke beginselen voor hun idealen zouden strijden 382). De leden waren daartoe bereid maar beschouwden dat niet als een vrijbrief voor de geestelijkheid om invloed op hun vereniging uit te oefenen. Poels' verwachting door deze beginselverklaring de weg vrij te maken voor een fusie, werd de bodem ingeslagen. Hij verklaarde daarop geen heil meer te zien in een vreedzame oplossing. Aan het bestuur van Recht en Plicht schreef hij dat de vereniging werd geleid door "zeer verkeerde elementen". "Daarom acht ik het mijn duren plicht, als aalmoezenier van den arbeid, onze katholieke mijnwerkers te waarschuwen tegen uwen Bond. Ik zal trachten hen te overtuigen, dat katholieke arbeiders die naar de waarschuwende stem van hunne priesters luisteren, het lidmaatschap van "Recht en Plicht" behooren te beschouwen als iets dat hun volstrekt ongeoorloofd is" 383).

Hoe het ledental van Recht en Plicht zich ontwikkelde, is onbekend. Na mei 1912 verschenen noch in de Christelijke Mijnwerker, noch in de Mijnwerker, noch in de regionale pers berichten over de organisatie. Volgens Dieteren hield de organisatie niet lang stand en trad Ankoné weer toe tot de christelijke bond 384). Wanneer dat gebeurde, is echter onduidelijk. Wel is duidelijk dat de Christelijke Mijnwerkersbond in zijn oudste en grootste afdeling Kerkrade ook de moeilijkste afdeling had en dat in Kerkrade een krachtig streven bleef bestaan om te komen tot de oprichting van een neutrale mijnwerkersbond. In 1919 werd die ook opgericht; de Neutrale Mijnwerkersbond wist echter buiten de Domaniale Mijn in Kerkrade geen aanhang van betekenis te winnen.

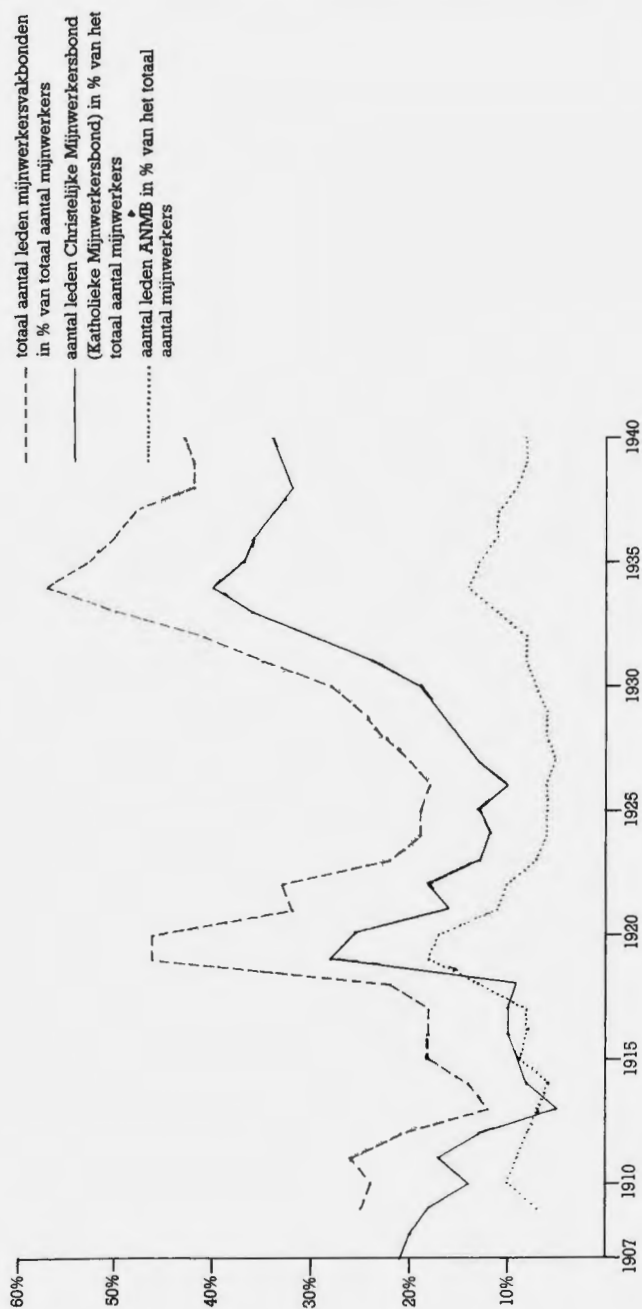
In het interbellum vond het streven naar arbeidersvertegenwoordigers in politieke organen niet alleen in Kerkrade steun. De actie die erop waren gericht met voorkeursstemmen kandidaten in gemeenteraden en Provinciale Staten verkozen te krijgen, waren incidenteel succesvol 385). Opmerkelijk was echter dat de arbeiders er steeds voor terugschrokken hun eigen weg te gaan. Zelfs met voorkeursstemmen gekozen arbeiderskandidaten waren bereid hun zetel alsnog op te geven onder druk van het bestuur van de kiesverenigingen en Poels 386).

Terwijl de Kerkradenaren meer dan eens onder katholieke vlag hun eigen weg gingen, vinden we daarvan in de rest van de mijnstreek, behalve in Ubach over Worms, geen voorbeelden. De mogelijkheden tot een onafhankelijke koers op vakbonds- en politiek gebied waren vrij gering. Wie zich op de katholieke beginselen beriep om hervormingen door te voeren, botste al snel op het kerkelijk gezag dat omwille van de eenheid binnen het katholieke kamp geen ruimte wilde geven aan uitingen van klassentegenstellingen in eigen kamp. De geestelijkheid maakte vrij intensief gebruik van haar autoriteit om de uiterlijke eenheid te bewaren. Wie katholiek wenste te zijn, zo schreef een Limburgse deken in de jaren dertig aan zijn bisschop, moest dat ook tonen door het streven de eenheid en vrede met andere katholieken na te streven en op politiek gebied de wens van de kerkelijke overheid te eerbiedigen 387).

De ontwikkeling van de organisatiegraad en de krachtsverhouding tussen de mijnwerkersbonden

De ondernemers in de Nederlandse mijnindustrie hebben zich nooit zorgen behoeven te maken over radicalisme onder het gros van de mijnwerkers. De Christelijke Mijnwerkersbond, in 1927 omgedoopt tot Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond, kon moeilijk van radicalisme worden beschuldigd, maar zelfs die grootste mijnwerkersbond telde vóór de Tweede Wereldoorlog gemiddeld niet meer dan 24% van de mijnwerkers tot zijn leden. Nog minder arbeiders waren verenigd in de kleinere, ten dele linksere, mijnwerkersbonden, samen gemiddeld zo'n 10% 388). De grote meerderheid van de mijnwerkers leek niet alleen niet klassebewust maar evenmin vakbondsbewust. Zij bleven passief in vakbonds-aangelegenheden, traden niet toe tot de katholieke organisatie maar evenmin tot zijn tegenhangers. Het beeld van het verzuilde Nederland, waar de overgrote meerderheid van de katholieken het lidmaatschap van de katholieke organisaties, al dan niet onder dwang van bovenaf, aanvaardde, is derhalve onjuist. In de mijnstreek althans sloot slechts een minderheid zich aan bij de kerkelijk goedgekeurde organisaties en zelfs onder die minderheid waren er velen die zonder veel overtuiging toetraden onder druk van bovenaf.

In dit hoofdstuk zullen we een verklaring trachten te geven voor de in het algemeen relatief lage organisatiegraad van de Limburgse mijnwerkers en het steeds verder uit elkaar groeien van de christelijke, c.q. katholieke, mijnwerkersbond en de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond (ANMB), de zogenaamde moderne bond. De geschiedenis van de veel kleinere vakbondjes die al dan niet kortstondig bestonden,

laten we buiten beschouwing. Die speelden slechts een marginale rol in de sociale verhoudingen en bovendien staan ons te weinig gegevens ter beschikking om een verantwoord beeld van hun geschiedenis te schetsen.

De organisatiegraad van de mijnwerkers werd, net als dat bij andere arbeiders het geval was, primair bepaald door de verwachtingen ten aanzien van de mate waarin het vakbonds-lidmaatschap materiële voordelen kon opleveren. Ook de christelijke bond, die mede was opgericht om ontkerkelijking in Zuid-Limburg te voorkomen, wilde dat doel onder meer bereiken door behartiging van de materiële belangen van de mijnwerkers. De conjuncturele ontwikkeling had een belangrijke, zij het niet steeds een doorslaggevende invloed op de ontwikkeling van de organisatiegraad. De organisatiegraad nam in het algemeen toe als de kolenprijzen en de kosten van levensonderhoud stegen; daalden de prijzen, dan namen de verwachtingen dat de arbeidsvoorwaarden konden verbeteren of worden gehandhaafd af en daalde de organisatiegraad.

In tabel 68 zijn de ledencijfers van de vakbonden samengevat; de organisatiegraad en de prijsontwikkeling van steenkolen verliepen voor een belangrijk deel parallel.

De prijzen bereikten in de jaren 1919 en 1920 een hoogtepunt om vervolgens tot 1926 te dalen. In 1925 lagen zij bijna op het peil van 1915. De ontwikkeling van de organisatiegraad week hier vrijwel niet van af: in 1915 was 18% van de mijnwerkers aangesloten bij een vakbond, in 1919 46% en in (januari) 1925 19%. In 1926 komt vooral als gevolg van de grote mijnwerkersstaking in Engeland een einde aan de (sedert 1920 met een onderbreking in 1923) periode van dalende kolenprijzen. De organisatiegraad begint in dezelfde periode weer te stijgen.

Het verband tussen prijsontwikkeling en ontwikkeling van de organisatiegraad is tegen het einde van de jaren twintig en in de depressiejaren echter minder pregnant aanwezig, c.q. zelfs afwezig. Andere factoren, waarop we in de meer gedetailleerde schets van de ontwikkelingen in de jaren 1926 en volgende op zullen terugkomen, hebben dan een grotere invloed op de ontwikkeling van de organisatiegraad. Ten aanzien van de ontwikkelingen in de depressiejaren kan hier wel reeds worden opgemerkt dat ook in deze periode de te verwachten materiële voordelen van het vakbonds-lidmaatschap een rol zullen hebben gespeeld bij het besluit tot continuering dan wel verwerving van het vakbonds-lidmaatschap.

Het vakbonds-lidmaatschap garandeerde in de depressiejaren immers een extra-uitkering in het geval van werkloosheid. Sinds 1934 daalde de organisatiegraad, hoewel die in vergelijking met de jaren twintig relatief hoog bleef. De daling kan in de hand zijn gewerkt door het ontslag van buitenlandse arbeiders. Indien de buitenlanders in het

algemeen een hogere organisatiegraad kenden dan de Nederlandse mijnwerkers, was het massaal ontslag van buitenlanders nadelig voor de organisatiegraad. Bekend is dat vooral onder Duitse mijnwerkers veel leden van de ANMB waren. De ontwikkelingen in Nazi-Duitsland leidden ertoe dat vele Duitsers bedankten voor het lidmaatschap van een bond welks zusterorganisatie in Duitsland was verboden. Zouden zij worden ontslagen, dan zou het immers moeilijk zijn in Duitsland werk te vinden indien bekend was dat zij in Nederland lid waren geweest van een sociaal-democratische bond.

Tegelijkertijd kan sinds 1934 het uitzicht op een extra-werkloosheidsuitkering een minder grote rol zijn gaan spelen. De ondernemers beperkten de kolenproductie immers niet langer in de eerste plaats door massaal ontslag, maar door de mijnen enkele dagen per week stil te leggen. De inkomsten van vele mijnwerkers daalden daardoor zelfs beneden de inkomsten van werklozen, daar zij geen compensatie ontvingen voor de gedwongen "Feierschichten".

De conjuncturele opleving in 1935/1936 leidde niet direct tot een stijgende organisatiegraad, de daling hield zelfs aan tot 1938; vervolgens, tot 1940, bleef hij vrijwel stationair. De verzwakte positie van de mijnwerkersbonden en de geringe successen die zij in de depressiejaren wisten te bereiken, zouden daarvoor verantwoordelijk kunnen zijn geweest.

Voor een gedetailleerder verklaring van het ledenverloop en de krachtsverhouding tussen de beide grootste mijnwerkersbonden zullen we nu de ontwikkeling in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog, en die in de periode 1914-1920 nader analyseren.

1. De geringe werfkracht van de mijnwerkersbonden vóór de Eerste Wereldoorlog

Vóór 1914 en in de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog bleef de grote meerderheid van de mijnwerkers ongeorganiseerd. Dieteren schreef het lage ledenaantal van de Christelijke Mijnwerkersbond in deze periode primair toe aan het lage peil van ontwikkeling van de Limburgse mijnwerkers en aan hun onbekendheid met vakbonden 389). Voor een belangrijk deel was die verklaring juist, ook al was een deel van de Limburgse mijnwerkers al vertrouwd met de mijnarbeid. Hoe groot die groep was, is niet exact bekend. We weten slechts dat in de jaren 1907 tot 1914 tussen de 29% en 39% van de arbeiders die medisch werden gekeurd alvorens zij ondergronds te werk werden gesteld, direct daaraan voorafgaand niet in een mijn hadden gewerkt. Aangezien een deel van de Limburgers in de zomer op het land ging werken, zal een deel van deze groep niet tot de volstrekt ongeërfende mijnwerkers

kunnen worden gerekend. Dat betekent derhalve dat een groot deel van de nieuwe ondergrondse mijnwerkers wél vertrouwd was met mijnarbeid. Hoeveel bovengrondse mijnwerkers daarmee vertrouwd waren, is niet bekend. In het algemeen werkten bovengronds echter meer arbeiders die niet uit andere mijnen kwamen dan ondergronds.

De groep die geen enkele ervaring met mijnarbeid had, was bijna niet voor het vakbondslidmaatschap te winnen. In de mijnen konden zij aanzienlijk hogere lonen verdienen dan op het platteland of in andere bedrijfstakken. Hun ontwikkelingspeil was extreem laag; zij waren naar wij zagen niet of nauwelijks in staat hun gedachten in het Nederlands te formuleren, laat staan op papier te zetten. Het kader van de Christelijke Mijnwerkersbond, dat juist deze arbeiders probeerde te organiseren teneinde de Limburgers vroegtijdig af te schermen van vreemde invloeden, werd dan ook gevormd door de kapelaans die de verschillende afdelingen hadden opgericht en door Chris Zielemans, een mijnwerker met een opleiding tot onderwijzer. Door de hoge koopkracht die het mijnwerkersloon verschafte aan de autochtone arbeiders, die veelal in hun geboortedorpen bleven wonen en zich bleven oriënteren op het agrarisch milieu, konden zij het zich permitteren enkele dagen per week het werk in de mijnen te verzuimen om op hun eigen, of gepacht, stukje land te gaan werken. Dat met een dergelijke groep geen vakbond was op te bouwen, realiseerde het bestuur van de christelijke bond zich terdege.

Een grote groep ondergrondse mijnwerkers was echter, zoals vermeld, al langer met de mijnarbeid vertrouwd. De in het algemeen lage organisatiegraad van de mijnwerkers in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog kan derhalve niet alleen worden verklaard uit het lage ontwikkelingspeil van de arbeiders die niet vertrouwd waren met mijnarbeid. Het grootste deel van de nieuwe ondergrondse mijnwerkers was in deze jaren immers afkomstig van andere mijnen: in 1907 was dat 71% en in 1913 67%. Pas na 1916 kwamen vele ongeschoolden naar de mijnen; in 1924 was 68% van de nieuwe ondergronders niet uit andere mijnen afkomstig. Onbekendheid met de mijnarbeid zou derhalve in de jaren twintig een belangrijkere invloed op de organisatiegraad moeten hebben gehad dan in de jaren vóór 1914.

De lage organisatiegraad vóór 1914 moet mijns inziens vooral worden verklaard uit de situatie op de arbeidsmarkt. De grote vraag naar mijnwerkers dreef de lonen omhoog en bezorgde de mijnwerkers een machtige positie op de arbeidsmarkt. Directeur Bunge van de Staatsmijnen verklaarde al in 1904 dat de mijnen "wel genoodzaakt waren tegen elkander te concurreren door voordeelige arbeidsvoorwaarden aan te bieden [...] te meer, nu er een aanzienlijk complex van

Staatsmijnen zal zijn, waar men zorgen zal, dat de arbeiders niet slecht worden behandeld" 390). Wilden de mijnen de beschikking krijgen over ervaren krachten, dan moesten zij hogere lonen bieden dan de Akense mijnen deden, en dat deden zij ook. De onderlinge concurrentie van de mijnen op de arbeidsmarkt werd niet beperkt door uniformering van de lonen; wel werd in 1909 een begin gemaakt met uniformering van de secundaire arbeidsvoorwaarden, maar in het loonbeleid verwachtte elk bedrijf meer voordelen te behalen door een onafhankelijke koers te varen. Het personeelsverloop werd daardoor in de hand gewerkt, hetgeen niet bevorderlijk was voor de opbouw en groei van vakbonden. Voortdurend moesten de bestuursleden, vooral die van de moderne bond die de meeste leden telde onder arbeiders die van elders afkomstig waren, alle energie gebruiken om het ledental op peil te houden. Zo schreef de ANMB in 1911 bijna alle leden die het jaar daarvoor gewonnen waren, weer uit, terwijl een vrijwel identiek aantal toetrad; van groei was daardoor geen sprake. Voorzitter Elfers schreef in 1913 in het vakblad: "Wenscht men zijn toestand te verbeteren, best, daar is niets tegen [...]. Men verbetert zijn toestand echter niet door van het ene kolenrevier naar het andere te trekken [...]. Blijft dus, waar ge zijt, sluit u dáár bij de organisaties aan en tracht zóó uw toestand te verbeteren" 391).

De behoefte aan collectieve belangenbehartiging was als gevolg van de gunstige toestand op de arbeidsmarkt vrij laag. Arbeiders die niet tevreden waren met de aangeboden accoorden, legden het werk spontaan neer zonder de vakbondsbestuurders te raadplegen of om bemiddeling te vragen, of vertrokken op staande voet naar een andere mijn. Individuele conflicten konden op een identieke manier worden opgelost. Teneinde het tekort aan arbeidskrachten te compenseren, boden de mijnen veel overwerk aan. Ook dat was volgens de vakbondsbestuurders weinig bevorderlijk voor de werfkracht van de bonden. De mijnwerkers werkten liever een paar uur over dan in collectief verband te strijden voor hogere lonen.

Het geringe ledental van de moderne bond zal in deze periode, evenals later, in de hand zijn gewerkt door de felle bestrijding die hij ondervond. Het was praktisch onmogelijk in de mijnstreek zalen te huren of pamfletten te laten drukken, terwijl de individuele leden het leven op alle mogelijke manieren zuur werd gemaakt. Wie als socialist zijn idealen wilde verdedigen, moest bereid zijn daar de nodige persoonlijke offers voor over te hebben, vooral als hij katholiek was.

2. De ontwikkelingen in de periode van kolenschaarste
Beide mijnwerkersbonden, maar vooral de ANMB, ondervonden bij het uitbreken van de oorlog veel nadeel van het vertrek van een groot aantal gemobiliseerde arbeidskrachten 392). De vertrokken buitenlanders konden door de mijndirecties slechts in beperkte mate worden vervangen door even ervaren mijnwerkers. Was vóór 1914 gemiddeld meer dan 65% van de nieuwe ondergrondse mijnwerkers afkomstig van andere mijnen, in de oorlogsjaren daalde dat percentage geleidelijk tot 38% in 1918 393). Daartegenover nam het percentage ongeschoolde arbeidskrachten toe: van 33% in 1913 tot 62% in 1918. Deze arbeiders waren minder vakbondsbewust dan hun voorgangers en niet zelden door werkloosheid in andere bedrijfstakken gedwongen in de mijnen te gaan werken. De organisatiegraad van de mijnwerkers bleef als gevolg hiervan tot 1919 gemiddeld lager dan vóór de oorlog. Door strijdvaardiger op te treden dan de Christelijke Mijnwerkersbond zowel als door de toename van het aantal "Hollanders" wist de ANMB in de oorlogsjaren zijn positie tegenover de christelijke bond te versterken. Na de staking van 1917 (we gaan daar nog uitgebreid op in) bleek echter dat de moderne bond er niet in slaagde de gewonnen leden voor langere tijd aan zich te binden. Gedurende de staking verdubbelde het ledental in korte tijd tot 3.000; in augustus 1917, ruim een maand na de staking, was het echter weer gedaald tot circa 2.000. Het bestuur concludeerde daaruit dat een samenwerking met de christelijke bond noodzakelijk was en een gematigder koers wellicht meer vruchten zou afwerpen 394).

In de jaren 1918 tot 1924 steeg het aandeel van de geschoolde arbeiders in de groep nieuwe mijnwerkers weer, doordat de mijnen gemakkelijker bereikbaar werden dan in de oorlog en de valutaverhoudingen het voor vele Duitse arbeiders aantrekkelijk maakten in Nederland te gaan werken en in Duitsland te blijven wonen. Mede onder invloed van de grotere strijdvaardigheid van de bonden, in de hand gewerkt door de novembergebeurtenissen van 1918, en de ruime mogelijkheden voor de ondernemingen om kostprijsverhogingen af te wentelen, nam de betekenis van de vakbonden in deze periode toe. Per 1 januari 1920 was liefst 49% van de mijnwerkers georganiseerd. Overigens telden de bonden onder hun leden ook een onbekend aantal bruinkolenarbeiders waardoor het ledencijfer een vertekend beeld geeft.

In het algemeen slaagde de ANMB er niet in onder de autochtone arbeiders leden te werven, terwijl de christelijke bond vooral Limburgse, katholieke mijnwerkers tot zijn leden telde. Dat wil niet zeggen dat de ANMB geen katholieke leden had. Zou dat immers niet het geval zijn geweest, dan had die bond slechts een handvol leden geteld. We beschikken over een beperkt aantal kwantitatieve gegevens, die toch enig-

Tabel 38. Mijnerwerkers woonachtig in "kolonies" van Oranje-Nassaumijnen, verdeeld naar geloof en lidmaatschap bonden, december 1919 1)

		Aangesloten bij				
		ABCM	ANMB	PCMB	RK Werkl. vereeniging	Ongeorga- niseerd
<u>Rennemich</u>						
rooms-katholiek	70	4	7			59
protestant	12	1	3			8
herst.apost.	1		1			
zonder conf.						
totaal	83	5	11			67
<u>Leenhof</u>						
rooms-katholiek	121	25	44		2	50
protestant	74	2	40	2		30
herst.apost.	3					3
zonder conf.	1		1			
totaal	199	27	85	2	2	83
<u>Schaesberg en Eikske</u>						
rooms-katholiek	182	54	55		3	70
protestant	65	1	47	2		15
herst.apost.	1					1
zonder conf.						
totaal	248	55	102	2	3	86
<u>Musschemig, Gras- broek en Morgenster</u>						
rooms-katholiek	176	32	13		25	106
protestant	88	1	31	6		50
herst.apost.	2					2
zonder conf.	4					4
totaal	270	33	44	6	25	162
<u>Beersdal</u>						
rooms-katholiek	193	32	34		16	111
protestant	114		38	12		64
herst.apost.	6					6
zonder conf.	2		1			1
totaal	315	32	73	12	16	182
<u>Totaal kolonies</u>						
rooms-katholiek	742	147	153		46	396
protestant	353	5	159	22		167
herst.apost.	12					12
zonder conf.	8		3			5
totaal	1.115	152	315	22	46	580

1) Bron: Archief Oranje-Nassaumijnen; N.9 Overzichten woonwijken met voorzieningen Personeel Oranje-Nassaumijnen, 1920-1932. Dienstorder no. 5 (Opgave 1 december 1919). RAL.

zins een beeld geven van de godsdienst en de herkomst van de leden van beide organisaties. Uit 1919 is een lijst bewaard gebleven die in opdracht van de directie van de Oranje-Nassaumijnen werd samengesteld door de mijnpolitie van dat bedrijf; daarin werden de bewoners van de "kolonie-huizen" van die mijn onderscheiden naar godsdienst en lidmaatschap van de vakorganisaties en de standsorganisatie 395). Die gegevens zijn in tabel 38 samengevat.

De huurders van de mijnwoningen waren bijna uitsluitend allochtonen, die uit het noorden van het land of uit de Duitse mijndistricten afkomstig waren. Het opmerkelijkste gegeven uit de lijst is, dat van de 742 katholieke arbeiders er 153 waren aangesloten bij de ANMB en 147 bij de Christelijke Mijnwerkersbond. Van de katholieke huurders stoorde zich derhalve 21% niet aan het kerkelijk verbod tot aansluiting bij de moderne bond. De organisatiegraad van de 1.115 koloniebewoners was exact gelijk aan die van alle arbeiders in de mijnen: 48%. De bewoners waren echter niet representatief voor de mijnwerkersbevolking: 28% van hen was aangesloten bij de ANMB, voor de gehele groep was dat 17%. Bij de christelijke bond waren in bedoelde kolonie minder arbeiders aangesloten dan voor alle mijnwerkers het geval was: 14% tegen 26%. Dat bevestigt dat de ANMB zijn aanhangers vooral vond onder arbeiders die niet in Limburg waren geboren.

Nog geen 1% van de arbeidershuurders van woningen van de Oranje-Nassaumijnen werd tot de onkerkelijken gerekend. De meerderheid (66%) was katholiek, een minderheid (32%) protestant. De moderne bond kende onder de protestanten een grotere aanhang (n.l. 45%) dan onder de katholieke arbeiders (n.l. 21%). Verder is opmerkelijk dat de interconfessionele bond in deze wijken slechts 3% protestanten onder zijn leden telde. Aangezien de protestantse arbeiders voor een belangrijk deel in de "kolonies" woonden, zal het percentage protestantse leden bij de Christelijke bond nog lager zijn geweest. Praktisch was de Christelijke bond dan ook een r.k. confessionele bond.

De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de periode tot 1921

De strijd om het arbeidsreglement in 1909

De jonge Christelijke Mijnwerkersbond zat nog midden in de perikelen inzake het interconfessioneel karakter van de organisatie (zie p. 158 e.v.) toen het in januari 1909 tot een conflict met de werkgevers kwam. Op 1 februari 1909 zou de Wet op het Arbeidscontract in werking treden; alle arbeids-overeenkomsten dienden vóór die datum aan de bepalingen van de nieuwe wet te worden aangepast. Zonder de mijnwerkers veel gelegenheid te geven te beraadslagen over het nieuwe arbeidsreglement, kwamen de particuliere mijnen met de eis het door hen opgestelde reglement te aanvaarden (de Staatsmijnen vielen buiten de werking van de Wet op het Arbeidscontract). De mijnwerkers kwamen massaal in verzet toen de particuliere werkgevers dreigden ieder te ontslaan die niet ondertekende: voor de eerste keer dreigde een massale staking in de mijnen. De christelijke organisatie stelde zich achter de eisen van de arbeiders en gaf leiding aan het verzet. De bond stond echter te zwak om een staking te beginnen, zo hij dat al gewenst zou hebben. De werkgevers stonden evenwel ook zwak: de mijnwerkers hadden de publieke opinie achter zich en vonden in Nolens hun pleitbezorger. In de nu volgende beschrijving van het verloop van deze eerste actie van de christelijke bond staat de vraag centraal waarom de resultaten van de actie - ondanks de gunstige perspectieven - zo beperkt bleven.

1. Het verloop van de actie

De Oranje-Nassaumijn te Heerlen voerde in 1899 als eerste Nederlandse steenkolenmijn een arbeidsreglement in; het was vrijwel identiek aan de in 1892 in het naburige Worms- en Indedistrict ingestelde "Arbeitsordnung für die Vereinigungsgesellschaft für Steinkohlenbergbau im Wurmrevier". De daarin vervatte bepalingen werden door de directie van de Oranje-Nassaumijn overgenomen, met uitzondering echter van enkele die ten voordele van de mijnwerkers strekten. Zo dienden de arbeiders in de Oranje-Nassaumijnen, in tegenstelling tot hun Duitse collega's, zelf de lampen en de olie te betalen die zij voor hun ondergrondse arbeid nodig hadden. Ook werd de bepaling geschrapt, dat arbeiders, die wegens storingen in het bedrijf of als gevolg

van verminderde kolenafzet zouden worden ontslagen, veertien dagen voor ingang van hun ontslag daarvan in kennis zouden worden gesteld. In de Duitse mijnen werd voorts het maken van "Uber- und Nebenschichten" beperkt tot maximaal drie keer per week; ook die bepaling was in de Oranje-Nassaumijn niet van kracht. In de overige mijnen in Limburg werden na 1901 arbeidsreglementen ingevoerd, eveneens naar Duits voorbeeld.

Op 1 februari 1909 zou de Wet op het Arbeidscontract in werking treden; bestaande arbeidsreglementen dienden voordien te worden aangepast aan de bepalingen van deze wet.

Al in 1904 hadden de directies van de particuliere mijnen getracht wijzigingen aan te brengen in het wetsontwerp op het arbeidscontract, omdat de bepalingen "voor de Mijnmaatschappijen in het bijzonder zeer bezwarend zijn. Er zal getracht worden gedaan te krijgen dat dit ontwerp, evenals de Arbeids- en Veiligheidswet, niet van toepassing zal zijn op de mijnen" 396), aldus de secretaris van de werkgeversorganisatie van de particuliere mijnen. De daartoe ondernomen pogingen mislukten echter, zodat de directies besloten samen te werken teneinde een uniform arbeidsreglement voor alle particuliere steenkolenmijnen te formuleren.

De mijnwerkers waren nauwelijks op de hoogte van de consequenties die de Wet op het Arbeidscontract kon hebben. Op 25 oktober 1908 hield Mgr Dr Nolens in de afdeling Kerkrade van de Christelijke Mijnwerkersbond een rede over de wet. Nolens slaagde er echter niet in om de belangstelling van de arbeiders voor dit onderwerp te wekken. Het vraagstuk of de mijnwerkersbond confessioneel dan wel interconfessioneel diende te zijn, hield de bondsbestuurders voorlopig meer bezig, terwijl de leden zich in deze dagen vooral bekommerden om de voorgestelde contributieverhoging 397). De uiterst zwakke financiële positie van de Christelijke Mijnwerkersbond zou in het komende conflict om het arbeidsreglement een grote rol spelen.

Door middel van aanplakbiljetten werd de mijnwerkers op 29 december 1908 op alle particuliere mijnen medegedeeld, dat door de directies een concept-arbeidsreglement was ontworpen, dat op uiterlijk 6 januari door iedere arbeider ondertekend moest zijn. Op 2 januari 1909 verscheen in De Nieuwe Limburger Koerier een artikel van Nolens waarin hij protesteerde tegen de wel zeer korte termijn waarin de mijnwerkers zich op het reglement konden beraden 398). Het had er zijns inziens alle schijn van dat de particuliere werkgevers de arbeiders voor een fait accompli wilden stellen. Drie dagen later wezen de werkgevers in hetzelfde blad Nolens' kritiek van de hand. Wel beloofden zij de bezwaren te onderzoeken. Nolens liet het niet daarbij; hij schreef in een artikel op 7 januari dat de mijnwerkers niet was meege-

deeld dat zij amendementen konden indienen. Nolens' kritiek was terecht: op 6 januari kwamen de directies al overeen voorstellen tot wijziging van het reglement te verwerpen (399). De Christelijke Mijnwerkersbond had inmiddels op elke mijn "Belegschaftsvergaderingen" belegd om "georganiseerden en ongeorganiseerden, kristelijken en ongelooften met de meest mogelijke eenstemmigheid te laten antwoorden op het ontworpen reglement" (400). De hechte samenwerking van de particuliere werkgevers moest volgens de bond worden beantwoord met een net zo eensgezind optreden van alle arbeiders. "De Christelijke en volslagen ongelooften [directies] staan in roerende eendracht samen", schreef De Mijnwerker (401). De oproep aan katholieke en niet-katholieke mijnwerkers om samen te werken, was opmerkelijk; na 1909 zijn geen voorbeelden van een dergelijk initiatief van de christelijke organisatie meer te vinden, maar sindsdien bestond de moderne bond ook.

Op 3 januari was voor de arbeiders van Oranje-Nassaumijn I een dergelijke bijeenkomst belegd en de dag daarna een voor de mijnwerkers van Oranje-Nassaumijn II te Schaesberg. De mijnwerkers maakten bezwaar tegen verschillende bepalingen in het nieuwe reglement. Een van de grootste bezwaren gold de bepaling dat, indien de arbeiders met de opzichter niet tot overeenstemming konden komen inzake vaststelling van het accoordloon, de arbeiders slechts recht hadden op $\frac{2}{3}$ van de gemiddelde verdiensten van de vorige maand. Volgens het oude reglement hadden de arbeiders in dat geval recht op dezelfde verdiensten als de maand tevoren.

Op 6 januari werden nieuwe aanplakbiljetten in de mijnen opgehangen, waarin de arbeiders van 11 tot 15 januari gelegenheid kregen het arbeidscontract te ondertekenen; wie niet tekende, werd geacht per 1 februari ontslag te nemen (402).

De volgende dag besloten de directies een open brief in De Limburger Koerier te publiceren. Hierin werd, volkomen in strijd met de eerder in het aan Nolens gerichte artikel gedane toezegging om alle bezwaren diepgaand te onderzoeken, gesteld, dat de arbeiders die het reglement op 15 januari nog niet hadden ondertekend met ingang van de maand februari zouden worden ontslagen. Arbeiders die een woning van de mijn huurden, zouden uit hun woning worden gezet. Voorts verklaarden de directies dat de Christelijke Mijnwerkersbond niet het recht had namens de mijnwerkers te spreken, aangezien niet alle mijnwerkers lid waren van de bond: "Elke poging om deze opvatting ingang te doen vinden verdient slechts den naam van opzettelijke misleiding", concludeerden ze tenslotte.

De bond stond financieel uiterst zwak: de arbeiders waren nauwelijks te overtuigen van de noodzaak tot hogere contributiebijdragen. Op 31 december 1908 had de bond f 797,65 in

kas; een aparte stakingskas kende de bond nog niet 403). De vergaderingen op de mijnen werden bovendien slechts matig bezocht. Het directiedreigement van onmiddellijk ontslag werkte de radicalisering echter onbedoeld en zeer tot ongenoegen van de directies in de hand en leidde ertoe dat honderden mijnwerkers lid werden van de bond. Volgens het bondsbestuur waren midden januari circa 3.000 arbeiders georganiseerd; als dat juist is betekende dat sedert 1 januari een toename met 200%! Een deel daarvan zal zijn gelokt door de verwachting bij ontslag een uitkering van de bond te krijgen. Die was daar financieel echter niet toe in staat en verstrekke bovendien alleen een uitkering aan arbeiders die minstens zes maanden lid waren.

Op 11 januari werd de arbeiders van de Domaniale Mijn de arbeidsovereenkomst ter ondertekening voorgelegd. Velen werd toen pas duidelijk waar het eigenlijk om ging. In het nieuwe reglement was onder andere bepaald, dat de arbeiders alle voorkomende werkzaamheden op verzoek van de werkgever moesten verrichten. De mijnwerkers, vooral de geschoolden, vreesden dat zij hierdoor werk moesten verrichten dat beneden hun kwalificatie en status lag. In artikel 4 werd bepaald dat de arbeiders verplicht waren zich aan te sluiten bij het ondersteuningsfonds van de mijn en het reglement daarvan moesten aanvaarden. Dat reglement was echter onbekend. De mijnwerkersbond riep de arbeiders op niets te ondertekenen waarvan de inhoud ongewis was en zich niet te schikken naar de willekeur van de ondernemers: "Arbeiders, bedenkt wat voor U op het spel staat. Denkt aan vrouw en kinderen, levert Uzelf niet over aan de willekeur der ondernemers, maar toont dat ge als Christenmannen wel degelijk Uw plichten bewust zijt en om deze plichten te vervullen bereid zijt alles voor Uwe familie ten offer te brengen. Daarom roepen we U toe: teekent niet, want wie teekent is een verrader zijner familie en hij draagt het KaInsteken op zijn voorhoofd". De Duitstalige mijnwerkers werd in eigen taal toegeroepen de eenheid te bewaren: "Stein und Stahl das bricht, doch unsere Einigkeit nicht!" 404).

Uit de actie bleek grote strijdvaardigheid. De werkgevers hadden wellicht niet verwacht dat ongeorganiseerd in zulke grote aantallen zouden toetreden tot de bond. Zoals nog vaker zou blijken in periodes van actie, waren de ongeorganiseerd bovendien radicaler in hun uitlatingen en optreden dan hun georganiseerde kameraden 405). De bevolking in de mijnstreek stond volgens De Mijnwerker achter de arbeiders. De onverwachte toetreding van veel arbeiders tot de bond, de eensgezindheid waarmee het concept-reglement werd verworpen 406) en vooral het feit dat voor de eerste keer in de jonge geschiedenis van de mijnindustrie circa 5.000 arbeiders liever het gevaar liepen per 1 februari werkloos te zijn dan

te tekenen, maakten indruk. Dat Nolens al in een vroeg stadium blijk gaf achter de eisen van de mijnwerkers te staan, verzwakte de positie van de werkgevers.

De werkgevers konden in geval van staking rekenen op de hulp van de marechaussee 407). In Heerlen werd het bestaande korps versterkt, terwijl in Schaesberg een nieuw detachement werd gelegerd. Tot een staking zou het echter niet komen. De leden van de Eerste Raad van de bond (Nolens, Ruys de Beerenbrouck, de Heerlense kantonrechter Jhr Mr Van der Maessen de Sombreff, dominee Biebericher, kapelaan Erens en de hoofdonderwijzer Absil) wilden een staking voorkomen en adviseerden de bond een gedeelte van de eisen van de arbeiders tot wijziging van het reglement te laten vallen 408). Het bondsbestuur besloot daarop op 13 januari "niet in naam der organisatie maar in naam van alle arbeiders der respectieve mijnen" de gereduceerde eisen aan de werkgevers aan te bieden. Dat het bondsbestuur door de knieën was gegaan, werd de mijnwerkers voorlopig echter niet meegedeeld 409). Aan de particuliere werkgevers schreef het bestuur op 14 januari 410): "Onze Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, met een ledental van 2.500-3.000, meestal houters en hulphouters, stelt zich ten doel eene vruchtbare samenleving tusschen werknemer en werkgever te bevorderen om daardoor den, zowel in het belang der Industrie als in 't belang der arbeiders, hoognodigen sociale vrede tot stand te brengen. Om nu dit doel te bereiken hebben wij het dan ook als onze plicht betracht Uwe Vereeniging om eene Conferentie te verzoeken ten einde alle misverstanden uit den weg te ruimen. Wij hebben verder met toestemming der arbeiders en ter wille van den socialen vrede een deel der vorderingen reduceert [sic]".

De tegemoetkomende houding van het bondsbestuur stond in schrill contrast met de wijze waarop de mijnwerkers werd geadviseerd met alle kracht te strijden voor hun rechten. De arbeiders hadden er geen vermoeden van dat het bondsbestuur zonder ruggespraak enkele van hun eisen verzwegen. In de pamfletten die de bond had laten drukken en die nog op 18 januari werden verspreid, werd immers gesuggereerd dat alle eisen zouden blijven gehandhaafd en dat slechts na ruggespraak met de arbeiders verdere stappen zouden worden ondernomen 411). Bovendien ging het bestuur van de bond zo ver, bij de openbaarmaking van de briefwisseling tussen de bond en de directies, slechts een gedeelte uit de bovengenoemde verzoeningsgezinde brief in de Nieuwe Limburger Koerier te publiceren. Verzwegen werden de eisen die de bond had laten vallen. Bovendien luidde de slotzin van de brief niet zoals hij in de krant werd afgedrukt. In de krant stond: "In de vaste overtuiging, dat dit ons verzoek bij UEd. Heeren een welwillend gehoor vinde, teekenen wij met de

meeste hoogachting [...]". In werkelijkheid had het bestuur geschreven: "UEd. Heeren ziet hieruit dat de arbeiders in het belang van den socialen vrede de hoofdbezwaren zelfs hebben laten vallen en wij verwachten dan ook dat UEd. ons tijd en dag en plaats der samenkomst zult bepalen. Vertrouwende op Uwe welwillendheid teekenen wij met de meeste hoogachting" 412).

Het is duidelijk dat het bondsbestuur onder druk van de Ereraad op zijn eisen was teruggekomen, en, misschien ook geschrokken door de krachten die waren opgeroepen, bereid was geweest achter de rug van de arbeiders om concessies te doen. De vrees een eventuele staking te verliezen door een tekort aan geldmiddelen zal daarin een rol hebben gespeeld. Wellicht werd die tegemoetkomende houding ook ingegeven door het feit dat de bisschop nog steeds afwijzend tegenover de christelijke organisatie stond. Dat maakte het vrijwel onmogelijk het advies van Nolens c.s., wier steun men ook tegenover de bisschop had, in de wind te slaan. De positie van de kleine groep van kapelaans die achter de bond stond, zou daardoor immers nog zwakker worden.

De mijnwerkers hadden op de "Belegschaftsvergaderingen" geëist dat paragraaf 5 van het reglement diende te worden aangevuld: niet alleen zouden mijnwerkers zich beleefd moeten gedragen tegenover beambten en "meerderen", doch de elementaire regels van fatsoen moesten ook door de beambten en "meerderen" ten opzichte van de arbeiders in acht worden genomen. Na protest van de werkgevers liet de bond die eis vallen. De eis van drie dagen verlof per jaar werd door de bond gereduceerd tot één dag verlof voor arbeiders die tenminste één jaar in de mijnen werkten en twee dagen verlof voor arbeiders die er tenminste twee jaar werkten. Voorts werd oorspronkelijk geëist dat arbeiders inspraak zouden krijgen indien geen overeenstemming over de akkoordlonen tot stand kwam. Ook die eis liet de bond vallen.

De werkgevers waren bijzonder gecharmeerd van de gematigde houding van het bondsbestuur en schreven op 16 januari dat zij "den verzoeningsgezinden geest" waardeerden en bereid waren tot overleg. Rechtstreekse onderhandelingen met de bond werden echter omzeild. De directies stelden voor dat vijf mijnwerkers, tenminste dertig jaar oud en drie jaar onafgebroken op één der vijf particuliere mijnen werkzaam, in overleg zouden treden met vijf werkgevers onder voorzitterschap van Ch. de Hessele, burgemeester van Heerlen. De vertegenwoordigers van de arbeiders moesten gevolmachtigd zijn "voor het treffen eener schikking". Ruggespraak met de mijnwerkers of de bond zou derhalve niet mogelijk zijn, maar van de bond werd wel geëist "dat de arbeiders zich aan de door de commissie eventueel getroffen schikkingen zullen onderwerpen". Het bondsbestuur antwoordde op 19 januari dat

het haar niet bekend was welke arbeiders konden voldoen aan de eisen die aan de arbeidersvertegenwoordigers waren gesteld 413). Omdat de arbeiders hun vertrouwen in de bond hadden uitgesproken, werd verzocht genoeg te nemen met door de bond aangewezen vertegenwoordigers. "Dan ook kunnen wij van onzen kant de volle verantwoordelijkheid omtrent de beslissingen op ons nemen".

De directies waren een dag later bereid hierin toe te stemmen, mits de te benoemen gedelegeerden sedert een jaar werkzaam waren op de mijn die ze vertegenwoordigden; zij schreven verder 414): "Een verdere, doch tevens laatste concessie die nog door de directies kan gegeven worden, bestaat hierin, dat zij geen bezwaar zullen maken indien de arbeids-gedelegeerden zich ter conferentie doen vergezellen door een in overleg met haar te benoemen onafhankelijke en ter zake kundige persoonlijkheid, wier bijstand en onafhankelijkheid voor de gedelegeerden van nut kan zijn". De directies deden het voorkomen alsof de mijnwerkers om een dergelijke "concessie" hadden gevraagd; in werkelijkheid kwam het de werkgevers zeer van pas als een "onafhankelijk" deskundige de arbeiders vergezelde. Met dat doel hadden zij al enkele dagen, voor de brief aan de christelijke bond werd verstuurd, Van der Maessen de Sombreff, lid van de Ereraad van de bond en kantonrechter te Heerlen, benaderd, die bereid was de rol van onafhankelijk deskundige te spelen 415). De bond had echter besloten Nolens te vragen, waartegen de directies verder geen bezwaar maakten 416).

Nolens richtte via een artikel in de Nieuwe Limburger Koerier van 23 januari "Een bezadigd woord aan beide partijen". Zelfs op de dag van de conferentie, 26 januari, hielden de directies echter nog rekening met een eventuele staking. Dat blijkt uit de vertrouwelijke brieven die zij die dag aan de directies van verschillende mijnen in het Duitse grensgebied stuurden met het verzoek geen Nederlandse mijnwerkers in dienst te nemen als in Nederland werd gestaakt 417).

De conferentie vond plaats in het gemeentehuis van Heerlen en duurde zes uren. De arbeidersgedelegeerden stemden ermee in dat het besprokene geheim bleef en dat alleen de resultaten van de bijeenkomst bekend zouden worden gemaakt. Aan verschillende eisen van de christelijke bond werd, zij het niet volledig, tegemoet gekomen 418). Gehuwde arbeiders, ouder dan 25 jaar en kostwinner, kregen twee verlofdagen per jaar, indien zij drie jaar onafgebroken bij een mijn werkten en niet meer dan tweemaal per jaar willekeurig hadden verzuimd. Een recht op verlof werd overigens niet geformuleerd; gesproken werd van "een jaarlijksche gratificatie". De Limburger Koerier merkte terecht op dat met die bewoordingen het recht op verlof niet was erkend, doch de filantropische houding van de werkgevers werd benadrukt 419). Lampen zouden

voortaan kosteloos worden verstrekt. Alhoewel de oorspronkelijke eis van de mijnwerkers veel verder ging, werd overeengekomen dat de hoogte van aan de mijnwerkers opgelegde boeten niet méér mocht bedragen dan 40% van het dagloon. Voor mishandeling van collega's mochten de boeten oplopen tot 80% van het dagloon.

Uit de briefwisseling tussen de directies en Nolens, na de conferentie gevoerd, bleek duidelijk dat de werkgevers Nolens dankbaar waren voor zijn matigende invloed op de arbeiders. Nolens had in de conferentie gefungeerd als voorzitter van de arbeidersdelegatie 420). Op 3 februari betuigden zij hem dank "voor de wijze waarop U ter conferentie van 26.1 Uwen invloed hebt aangewend om de totstandkoming van het getroffen accoord te bevorderen" 421). Nolens antwoordde op 8 februari 422): "Mijnerzijds heb ik reeds maatregelen genomen en zal die nog verder nemen om, zooveel in mijn macht is, te voorkomen dat in het vervolg van de zijde van het Bondsbestuur en het Mijnwerkersblad aanleiding gegeven wordt tot misgenoegen. In de hoop, dat al kunnen niet alle wrijvingen vermeden worden, toch een loyale samenwerking de normale toestand moge zijn [...]".

De mijnwerkers schenen minder gelukkig met het bereikte resultaat. In korte tijd verlieten vele arbeiders de bond 423). Het ledental daalde van 2.500 à 3.000 midden januari tot 1.772 eind januari 424). Met een dergelijk fenomeen zouden de mijnwerkersbonden overigens nog vaker worden geconfronteerd na beëindiging van een actie. Ondanks de kritiek van verschillende mijnwerkers op het bondsbestuur was het aantal dat per 1 februari ontslag prefereerde boven tekenen van het arbeidscontract zeer gering: in totaal waren dat er niet meer dan 69 425). Van massaal en krachtig verzet was derhalve geen sprake meer. De kritiek op de bereikte resultaten werd door het bondsbestuur van de hand gewezen met het argument dat de bond niet vertegenwoordigd was op de conferentie. Dat was echter een zwak excuus: de bond had de arbeidersvertegenwoordigers aangewezen en ermee ingestemd hun volledige volmacht te geven, terwijl Nolens als voorzitter van de Eterraad de arbeidersvertegenwoordiging had geleid. Een van de arbeidersvertegenwoordigers verklaarde dat voor een financieel zwakke organisatie als de Christelijke Mijnwerkersbond geen andere mogelijkheid had bestaan dan aanvaarding van het compromis-voorstel van de werkgevers 426).

Volgens een bericht in de Nieuwe Limburger Koerier 427) verspreidde het NVV op 27 januari, daags na de conferentie, in de mijnstreek een pamflet waarin de mijnwerkers werden opgeroepen de strijd voort te zetten. Het was de eerste keer dat de sociaal-democratische organisatie zich rechtstreeks met een conflict tussen de mijnwerkers en directies bemoei-

de. De Nieuwe Limburger Koerier reageerde daar onmiddellijk op en riep de arbeiders op het arbeidscontract te ondertekenen. Uit de teneur van het artikel kon worden afgeleid dat het nog twijfelachtig was of de leden van de bond daartoe bereid zouden zijn. Het blad schreef: "Voor het aanzien van den Bond is de discipline- en eerezaak een noodzakelijke bestaansvoorwaarde. Het niet-aanvaarden der gevallen beslis-sing zal de arbeiders in het algemeen en den bond in het bijzonder te staan komen op verlies van de sympathie van het publiek, dat ordelijk optreden, eerlijk onderhandelen weet te waardeeren, maar woordbreuk heel stellig zou afkeuren".

De Christelijke Mijnwerkersbond toonde zich tevreden met het resultaat van de actie, al werd in De Mijnwerker ook opgemerkt dat het resultaat beperkt was in verhouding tot de mogelijkheden die de Wet op het Arbeidscontract bood 428). Voorzitter Zielemans verklaarde in een bijeenkomst van de afdeling Heerlen van de bond zelfs, dat de werkgevers de bond hadden erkend. Zielemans verwees daartoe naar de brief van de particuliere directies in antwoord op de verzoeningsgezinde brief van de bond en vooral op de aanhef van deze brief, die gericht was "Aan het bestuur van den Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland"; dat was zijns inziens een impliciete erkenning van de bond. "We mogen ons dit al reeds als een groot succes aanrekenen, vooral als we zien, hoe in Duitschland met veel machtiger vakbonden, zulk eene officiële erkenning [...] nooit werd gedaan", zo meende de bondsbestuurder.

In werkelijkheid was van erkenning geen sprake. Het nieuwe arbeidsreglement zelf sloot erkenning uit 429) en voorstellen voor geregeld overleg tussen de bond en de werkgevers werden door de directies van de particuliere mijnen ook verder herhaaldelijk van de hand gewezen 430). Hoewel de particuliere mijnen nauw samenwerkten in de "Vereeniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie", wensten zij daarin niet als werkgeverspartij door de bonden te worden aangesproken. Alle verzoeken en klachten van de bond aan de Mijnvereeniging gericht, werden door deze steeds doorverwezen naar de afzonderlijke mijnen.

De directie van de Staatsmijnen was wat dit aangaat tege-moetkomender. Op een desbetreffend verzoek van de christelijke bond van oktober 1909 werd door de directie van het Staatsbedrijf geantwoord: "Zoo dikwijls u derhalve een bepaalde quaestie van algemeenen aard met ons wenscht te bespreken, gelieve u ons daarvan schriftelijk mededelingen te doen".

In 1947 verscheen het hagiografisch getinte "Gedachten, woorden en daden van Dr. H.A. Poels", waarin de auteurs, Jacobs M.S.C. en Geraerts M.S.C., onder meer "een objectieve samenvatting" meenden te geven van Poels' daden als geestelijk adviseur van de Katholieke Mijnwerkersbond 431). Hoewel Poels pas sedert einde 1926 die functie bekleedde, te weten toen de Christelijke Mijnwerkersbond haar naam wijzigde in Katholieke Mijnwerkersbond, vermeldden de auteurs ook Poels' optreden tijdens de actie voor loonsverhoging in oktober 1915, evenals zijn bemoeienis met de mijnwerkersstaking in 1917. Het staat buiten kijf dat Poels tijdens beide gebeurtenissen een belangrijke rol heeft gespeeld, zij het een andere dan uit de literatuur bekend is. Ook toen hij nog geen geestelijk adviseur was, trachtte hij invloed uit te oefenen op de mijnwerkersbonden en de werkgevers, vooral als stakingen dreigden. Vandaar dat de voorzitter van de Katholieke Mijnwerkersbond zich in 1926 in het bondsbestuur in de volgende zin uitliet: "als er dan toch een katholieke mijnwerkersbond moet komen met een geestelijk adviseur, dan liever Dr. Poels als zodanig naast mij, dan een of ander kapelaantje dat slechts uitvoert wat Dr. Poels achter de schermen beslist" 432).

Poels' optreden gedurende de loonactie van oktober 1915 wordt in de bestaande literatuur beschouwd als bewijs van zijn edelmoedig streven om indien nodig zijn diensten te verlenen teneinde de arbeidsvoorwaarden van de mijnwerkers te verbeteren 433). Poels zou toen de werkgevers succesvol onder druk hebben gezet. Dank zij zijn optreden werd de jaarlijkse totale loonsom in de mijnindustrie verhoogd met f 1.250.000,--. "Een uniek feit in de geschiedenis van de vakbeweging", schreven Jacobs en Geraerts 434). Pas nu de archieven van de mijnen voor onderzoek kunnen worden geraadpleegd, blijkt dat van een loonsverhoging geen sprake is geweest en dat Poels' optreden vooral moet worden gezien in het licht van zijn strijd tegen het socialisme.

1. Het verloop van de actie

Op 2 februari 1915 verzocht de ANMB de werkgevers de lonen te verhogen 435). De belangrijkste levensmiddelen waren, zo schreef het bondsbestuur, sedert januari 1915 met 32½% in prijs gestegen en de lonen waren daarbij ver achter gebleven. Drie weken later richtte de Christelijke Mijnwerkersbond een identiek verzoek tot de directies 436). Tegen het einde van de maand april kregen de bonden als antwoord dat de lonen "bevredigend" waren; de eis tot loonsverhoging werd afgewezen 437). In juni herhaalde de ANMB zijn verzoek met de opmerking dat de prijzen sedert het laatste verzoek weer

aanzienlijk waren gestegen 438). Inmiddels hadden de directies besloten een duurtetoeslag uit te keren aan gezinnen met meer dan twee kinderen beneden de 14 jaar, en wel f 2,-- per maand per kind 439). Dit achtte de ANMB echter onvoldoende. Volgens het bestuur was loonsverhoging mogelijk door de gunstige ontwikkeling op de Nederlandse steenkolenmarkt. De directies besloten op dit verzoek niet te antwoorden 440). Op 5 september 1915 werd op de besturenconferentie van de ANMB een motie aangenomen: gezien de stijging van de kolenprijzen en de verdere daling van de koopkracht van de lonen, dienden de lonen onmiddellijk te worden verhoogd 441). Deze motie werd zowel gericht aan de particuliere directies, verenigd in de Mijnvereniging, als aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. De Minister informeerde op 14 september naar het standpunt van de directies omtrent een mogelijke verhoging van de lonen. Alvorens de Minister te antwoorden, besloten de directies tot uitbreiding van de duurtetoeslag tot alle gezinnen van mijnwerkers met kinderen beneden de 14 jaar 442). Daarna werd de Minister geantwoord dat er geen reden was over te gaan tot verhoging van de lonen 443).

De ANMB en de Christelijke Mijnwerkersbond achtten het toen, gezien de nood onder de mijnwerkers, noodzakelijk hun onderlinge strijd te beperken en samen te werken in een poging tot verbetering van de lonen. Op 19 oktober zonden de beide bonden hun eisen aan de directies. Die luiden 444):

Voor de particuliere mijnen:

verhoging van de lonen van de accoordarbeiders met 10%;

voor de Staatsmijnen:

a. verhoging van de lonen van de accoordarbeiders met 10% en die van de overige arbeiders met 30 cent per werktijd, of, zover de mijnwerkers tegen uurloon werkten, met 3 cent per uur, zodanig dat de mijnwerkers op de Staatsmijnen 25% boven het op die mijnen bestaande "normaalloon" konden verdienen; voor alle mijnen:

b. dat als grondslag voor de loonsverhogingen de lonen van 15 september 1915 dienden te worden genomen;

c. dat er "meer eenheid [diende] te worden gebracht in het accoordloon, met dien verstande, dat de lagere accoordlonen worden verbeterd om deze dientengevolge meer in overeenstemming te laten komen met de betere accoorden";

d. dat loonboekjes zouden worden ingevoerd, zodat de mijnwerkers eindelijk inzicht zouden kunnen krijgen in hun verdiensten.

De bonden wisten niet wat het gemiddeld loonpeil in de mijn-industrie was. Loonacties werden daardoor bemoeilijkt. De kans bestond altijd dat, indien in de eisen gemiddelde lonen werden genoemd, deze niet overeenstemden met de werkelijk

uitbetaalde gemiddelde lonen. Hierdoor werd de positie van de werkgevers versterkt 445).

De noodzaak van loonsverhogingen werd beargumenteerd door te verwijzen naar de sedert het uitbreken van de oorlog sterk gestegen kosten van levensonderhoud, de omstandigheid "dat de mijnwerkers nauwelijks in leven kunnen blijven" en de gunstige conjuncturele ontwikkeling. Uitvoerig gingen de organisaties in op de gestegen kosten van levensonderhoud. Hun conclusie was dat de mijnwerkers, vooral de bovengrondse, beneden het bestaansminimum leefden.

Drie dagen na indiening van de eisen, op 21 oktober, kreeg de ANMB van de Minister antwoord op de motie van 5 september. Hij had zich er door de directies van laten overtuigen dat verhoging van de lonen niet noodzakelijk was 446), maar deelde de bond mee dat de directie van de Staatsmijnen bereid was met de leiders van de ANMB over de kwestie van gedachten te wisselen.

De organisaties lieten zich er door deze afwijzende houding niet van weerhouden de loonactie voort te zetten. Op zondag 24 oktober vonden in verschillende dorpen in de mijnstreek openbare vergaderingen plaats 447). Daartoe was gezamenlijk door de bonden besloten, maar men zou wel afzonderlijke vergaderingen beleggen. Haex adviseerde de directies de vergaderingen te laten bijwonen "door een vertrouwd persoon", aangezien daags na de bijeenkomsten van de mijnwerkers de Mijnvereniging over de kwestie zou vergaderen 448).

De eisen der mijnwerkers werden in de pers in het algemeen gesteund. Het socialistische weekblad Limburgs Toekomst gaf aldus uiting aan zijn vreugde dat beide organisaties elkaar hadden gevonden 449): "Wij kunnen ons dan ook best voorstellen, dat de arbeiders, nu als 't ware gedreven door de hongerzweep, eindelijk eens ontwaken. Wij juichen het toe dat de mijnsclaven georganiseerd in den Christelijke en den Nederlandschen Mijnwerkersbond, hebben besloten, 't koste wat het kost, de mijndirecties te dwingen de lonen in overeenstemming te brengen met den hooger en levensstandaard". Het blad voegde daaraan toe, dat gehoopt werd op verdere samenwerking, ook na de actie.

Inmiddels was de geestelijkheid lelijk geschrokken van de samenwerking, die tussen christelijke en algemene bond ontstond. Op de zondag van de openbare vergaderingen werd de katholieke arbeiders van alle kansels in de mijnstreek verboden de vergaderingen van de ANMB bij te wonen 450). Daartoe werden de arbeiders ook opgeroepen in pamfletten, ondertekend met "Een groep Katholieke Mijnwerkers", welke blijkbaar kapitaalkrachtig genoeg was deze te laten drukken ... 451). Volgens berichten in de pers stonden "vele katholieke arbeiders zich niet aan dat verbod" 452).

Ook de directies waren weinig gelukkig met de samenwerking tussen de twee mijnwerkersorganisaties. "Voor wie nog van meening was dat dit beginselverschil een gemeenschappelijke actie tegen de werkgevers bemoeilijkt, laat staan verhinderd zou hebben, zal wat thans gebeurt stellig een niet geringe ontgoocheling zijn", deelde Haex in de bestuursvergadering van de Mijnvereniging van 25 oktober mee 453). De directies achtten het van het grootste belang dat een spoedig einde aan de actie zou komen. Dat het de mijnwerkers ernst was, kan worden afgeleid uit de motie, die op 24 oktober door de leden van beide organisaties was aangenomen; aangedrongen werd op een beslissing van de directies vóór 1 november "daar een eventuele, niet gewenschte stagnatie in het mijnbedrijf, gezien de billijke eischen der mijnwerkersorganisaties, geheel voor rekening der werkgevers komt" 454).

Ook op maandag 25 oktober vond een gesprek plaats tussen Frowein, directeur van de Staatsmijnen, en Poels 455). "Strikt vertrouwelijk deelde de Heer Poels den Heer Frowein mede, dat hij zeer wel begreep, dat de eischen der arbeidersorganisaties, zooals deze belichaamd waren in hun brief van 20 oktober aan de Directies, overdreven, en niet voor inwilliging vatbaar waren" 456), aldus de weergave van het gesprek door de secretaris van de Mijnvereniging. Volgens de directie was Poels echter voorbarig met zijn opmerking dat de looneisen niet voor inwilliging vatbaar waren. Frowein deelde hem mee dat de directies alleen over loonsverhoging zouden kunnen beraadslagen, indien bekend was van welke gemiddelde lonen de arbeiders uitgingen. Poels vertelde Frowein daarop dat de arbeiders veronderstelden dat het doorsneeloon van de houwens f 3,60 bedroeg. Daarop gaf Frowein Poels inzage in de looncijfers, welke op de vergadering van het bestuur van de Mijnvereniging door de vertegenwoordigers van de verschillende ondernemingen onderling waren uitgewisseld. Uit deze cijfers werd Poels, volgens de directies, duidelijk dat bij verschillende ondernemingen het doorsneeloon voor de houwens reeds f 3,96 bedroeg, zodat de eis van de bonden voor loonsverhoging voor deze categorie achterhaald was. Dat deed hem besluiten het volgende voorstel te doen: "Bij de arbeiders heerschte, aldus de Heer Poels, de meening dat het doorsneeloon der houwens thans ongeveer f 3,60 is. Dit cijfer wenschen zij met 10% verhoogd en mitsdien op f 3,96 gebracht te zien. Konden de Directies besluiten hierop in te gaan, dan bestond naar de meening van den Heer Poels alle kans dat de loonbeweging zonder incidenten zou verlopen. De Heer Poels verzocht daarom te mogen vernemen welk standpunt de Directies zouden innemen, indien de bonden hunne oorspronkelijke eisen lieten varen en alleen de evengenoemde loonsverhoging

vorderden. Luidde het antwoord der Directies gunstig, dan zou de Heer Poels trachten te bewerkstelligen, dat de bonden op hunnen brief van 20 oktober zouden terugkomen en hun eischen nader zouden formuleren in overeenstemming met de concessies, welke de Directies konden doen" 457).

Poels had blijkbaar redenen te veronderstellen dat de mijnwerkersbonden genoeg zouden nemen met een overigens schijnbare loonsverhoging alleen voor de best betaalde arbeiders, terwijl zij in hun eisen duidelijk hadden laten uitkomen dat er een loonnivellering diende plaats te vinden. De directies, in een bijeenkomst van directeuren van particuliere en Staatsmijnen op 26 oktober door Frowein in kennis gesteld van Poels' voorstel, konden moeilijk geloven dat de arbeiders alleen de houwersonen ter sprake zouden brengen. In de notulen lezen wij: "Het wekte overigens bevreemding, dat de Heer Poels alleen de houwersonen ter sprake had gebracht; soortgelijke voorstellen zouden naar men verwachtte ongetwijfeld ook nog voor de andere arbeiderscategorieën gedaan worden" 458). Als Poels echter de bonden zo sterk zou kunnen beïnvloeden, dat zij op bijna al hun eisen terug zouden komen en alleen loonsverhoging zouden vragen voor een categorie, die op verschillende ondernemingen al verdiende wat werd geëist, konden de directies dat alleen maar toejuichen. Frowein werd derhalve gemachtigd Poels mee te delen dat de directies op zijn voorstel zouden ingaan. Het gemak waarmee Poels meende de bonden te kunnen overtuigen, bracht de directies tot de conclusie: "[...] dat de bonden tot het besef waren gekomen, dat de loonbeweging weinig of geen kans van slagen had, indien zij hunne eischen niet aanmerkelijk matigden en wijzigden. Waren de bonden hiertoe bereid, dan zou het, gelet op de tegenwoordige buitengewone omstandigheden, ongetwijfeld aanbeveling verdienen, ook om aan alle verdere agitatie een spoedig einde te maken, de grootendeels feitelijk reeds vervulde eischen der bonden in te willigen".

Poels wist de bonden echter niet te bewegen het grootste deel van de eisen te laten vallen. Zijn poging om aan de loonactie snel een einde te maken, mislukte daarmee voorlopig. De bonden maakten hem duidelijk dat zij per 1 november 1915 de volgende doorsneelonen eisten: voor houwersonen f 4,--, leerling-houwersonen f 4,--, stutters f 3,20, sleepers boven de 18 jaar f 2,40, sleepers van 16 tot 18 jaar f 2,-- en houwersonen die stuttersdiensten verrichtten f 3,50. Voorts dienden de bovengrondse arbeiders van boven de 18 jaar een doorsneeloon te verkrijgen dat 30 cent boven het loon van dat moment lag. Bij deze gemiddelde lonen diende de kinderbijslag niet inbegrepen te zijn.

Na deze informatie hield Poels enkele besprekingen met De-lorthe (directeur Oranje-Nassaumijnen) en Frowein 459). Wat

de kinderbijslag betrof, deelde Poels mee dat de christelijke bond geen bezwaar zou maken indien deze inbegrepen was in de doorsneelonen. "De Sociaal-Democratische misschien wèl", waaruit kan worden afgeleid dat Poels deze kwestie niet ter sprake had gebracht bij de bonden. Blijkens de notulen van deze bespreking wist Poels dat "de loonen in vele gevallen reeds de door de bonden gewenschte bedragen hebben bereikt en overigens, behoudens een enkele uitzondering deze dicht benadert". Daarvan had hij de bonden echter niet in kennis gesteld. Hij stelde de directies (volgens de notulen van de vergadering) voor: "Zijn de Directies bereid aan de wenschen der bonden te voldoen, dan zal de Heer Poels, die des avonds met de Bonden vergadert, trachten te bewerkstelligen, dat deze aanstonds een nieuw schrijven richten tot de Directies, waarin zij die wenschen officieel te harer kennis brengen. De loonbeweging ware daarmee ten einde".

Aangezien inwilliging van de verlangens van de bonden nauwelijks verzwaring van de lasten zou betekenen 460), waren de directies bereid niet alleen bekend te maken dat de houters f 4,-- per dag zouden verdienen (zij het met inbegrip van de kinderbijslag), maar ook dat de lonen van de overige arbeiders, met inbegrip van de kinderbijslag, het gemiddelde zouden benaderen dat door de bonden werd geëist. Alleen voor volwassen slepers en stutters werd het gemiddelde $\pm 10\%$ lager vastgelegd dan door de bonden was geëist. Op 28 oktober deelde Poels de bondsbestuurders mee hoe de eisen aan de werkgevers moesten worden geformuleerd. Dat die formulering identiek was aan hetgeen de werkgevers eerder die dag waren overeengekomen, deelde hij de bestuurders niet mee. Wel vroeg hij hun de volgende verklaring te ondertekenen: "De ondergetekenden verklaren, namens beide vakbonden van Mijnwerkers, dat zij de bemiddeling van Doctor Poels inzake loonactie correct achten, daar deze uitsluitend handelt als tussenpersoon en de beslissing geheel heeft overgelaten aan de vakbonden.

Wanneer Dr. Poels kan verkrijgen, dat de gevraagde loonsverhoging wordt ingevoerd, zouden zij dat ten eerste waardeeren en kunnen zij namens genoemde vakorganisaties verklaren, dat daarmee de loonstrijd is beëindigd".

Beide vakbondsvoorzitters waren bereid die verklaring te ondertekenen. Poels' bedoeling daarmee was duidelijk: hij wist dat de werkgevers met de "looneisen" zouden instemmen omdat de vakbondseisen al eerder, door de verhoging van de kinderbijslag, waren gerealiseerd. De bondsbestuurders verplichtten zich door ondertekening van de verklaring een einde te maken aan een loonactie die slechts als resultaat had dat de directies bereid waren te erkennen wat het gemiddeld loonpeil, inclusief de kinderbijslag, was en dat dat peil niet zou dalen. Poels ging door die verklaring vrijuit,

indien later zou blijken dat van verhoging van de lonen geen sprake was: de bonden hadden immers hun eigen verantwoordelijkheid erkend. Poels speelde hoog spel, maar liep toch weinig gevaar dat zijn gemanoeuvreeer aan het licht zou komen. Alleen de werkgevers wisten immers wat het gemiddeld loonpeil was en maakten dat uiteraard niet bekend.

Daags na ondertekening van de verklaring deelde Poels de directies mee dat de bonden hun eisen hadden geformuleerd overeenkomstig hetgeen de werkgevers onderling waren overeengekomen. Op 30 oktober deelden de directies de bonden mee de aldus geformuleerde verlangens in te willigen.

De bonden waren in de veronderstelling een prachtig succes te hebben bereikt. Poels werd in de regionale pers geprezen voor zijn belangeloze inzet. Aangezien het Poels vooral ging om de strijd tegen het socialisme en hij daarin als personificatie van de sociale priester, die het beste met de mijnwerkers voorhad, een belangrijke functie kon vervullen overdreef hij het "succes" nog wat. In een rede voor de Centrale van de R.K. Werkliedenbond op 3 november verklaarde hij volgens het verslag in de Limburger Koerier: "Dezen dag, zoo gaat spreker voort, mogen we als een historischen dag beschouwen voor wat bereikt is geworden door den Christelijken Mijnwerkersbond" [...]. "Deze loonsverhoging zal voor de hele mijnstreek bedragen f 4.000,-- per dag of per jaar f 1.250.000,--. Wanneer wij dit buitengewoon resultaat beschouwen dan hindert ons de houding der socialistischen die steeds afgeven op de geestelijkheid en de patroons waartegen dan ook in de Christelijke Mijnwerker is geprotesteerd". Het verslag ging voort: "De voorzitter dankt dr. Poels voor zijne schoone toespraak en stelt voor om namens den Limb. R.K. Werkliedenbond een dankschrijven te richten aan de Directies en een felicitatie aan den Christelijke Mijnwerkersbond met het behaalde succes [...]".

De Limburger Koerier citeerde Poels' opmerking dat, ondanks het optreden van de socialistischen, de directies zo goedwillend waren geweest de eisen van de mijnwerkers in te willigen (461). De krant voegde daaraan toe: "De verkregen resultaten zijn voornamelijk, zoo niet uitsluitend, te danken aan den modernen apostel van de mijnstreek, aan dr. Poels te Welten, die herhaaldelijk confereerde, en wiens tusschenkomst zelfs - als onze inlichtingen juist zijn - werd ingeroepen door de ... socialistischen!"

Poels kreeg door het zwijgen der directies voldoende gelegenheid krachtig propaganda te maken voor eigen persoon en voor de Christelijke Mijnwerkersbond. Wat hij deed, zo stelde hij, geschiedde uit liefde voor de mijnwerkers, en daarin paste ook zijn strijd tegen de ANMB.

Het was op zijn minst opmerkelijk dat hij nergens melding maakte van het feit dat de christelijke en de moderne bond

tijdens de actie hadden samengewerkt en het "resultaat" ook gezamenlijk hadden bereikt. Ook in de Limburger Koerier, die tijdens de loonactie weinig aandacht had geschonken aan de strijd tot verbetering van arbeidsvoorwaarden en pas op het moment dat Poels zijn zogenaamde succes behaalde, meer aandacht wijdde aan de kwestie, werd nergens vermeld dat beide bonden hadden samengewerkt.

Dat het voorkomen van verdere samenwerking tussen de christelijke en moderne bond Poels' belangrijkste drijfveer was geweest, lijkt niet onmogelijk. Voor de goede verstaander van Poels' toespraken zal het ook duidelijk zijn geweest waarom hij net gedurende deze loonactie actief was geworden: "Spreker wijst er op, wat met deze loonactie is gebeurd, dat op plaatsen, waar de socialistische vergaderingen hielden, en de christelijken niet, wij dit voortaan moeten verhinderen, wij mogen niet goedvinden, dat onze menschen naar hunne vergaderingen gaan. Daartegen zullen wij ons verzetten zolang wij kunnen uit liefde voor den werkmans" 462).

Het resultaat bleek voor de mijnwerkers bij de eerste loonbetaling na de actie op 1 november; de lonen waren niet hoger dan vóór de loonactie. Terwijl Poels nog in verschillende vergaderingen kond deed van zijn optreden, kwam de eerste kritiek. In Kerkrade werd hem tijdens een openbare vergadering gevraagd hoe het toch kwam dat het loon niet hoger was geworden. Poels antwoordde daarop dat dat niet zijn zaak was; de loonactie was geëindigd en als alle arbeiders rustig aan het werk gingen, zou alles wel op zijn pootjes terecht komen.

Naar aanleiding van de klachten dat loonsverhoging achterwege was gebleven, richtten beide bonden zich tot de werkgevers. De christelijke bond ging nog van de veronderstelling uit dat nalatigheid van de beambten de oorzaak kon zijn en verzocht de directies beleefd de gemaakte fouten te herstellen. In hun bijeenkomst van 22 november besloten de werkgevers de bonden te antwoorden dat het nooit de bedoeling was geweest de lonen van alle mijnwerkers per 1 november met 10% te verhogen; reeds vóór 1 november was immers door de verschillende voorafgaande verhogingen het per 1 november toegezegde peil bereikt 463).

De werkgevers begrepen niet waarom de bonden zich zo druk maakten. Zij realiseerden zich blijkbaar niet dat Poels aan de bondsbestuurders had verzwegen dat het door hen verlangde loonpeil geen loonsverhoging inhield. Vandaar dat de werkgevers op de gedachte kwamen dat de bonden teleurgesteld waren omdat de loonactie voorbij was. Had de actie langer geduurd, zo redeneerden de werkgevers, dan was de samenwerking tussen beide bonden nog hechter geworden en was de organisatiegraad nog meer gestegen. In de bestuursvergadering van de Mijnvereniging werd op 22 november onder andere opgemerkt: "Aange-

nomen mag worden, dat het schielijk einde der z.g. beweging de organisaties alles behalve welkom is geweest. Deze beweging had toch een zuiver propagandistischen karakter: zij beoogde den geringen aanhang, welke de bonden steeds onder de Limburgsche mijnwerkers vinden, krachtig te versterken. Hoe langer de beweging had geduurd, hoe meer hare leiders zich hadden kunnen roeren, des te meer zou in die richting natuurlijk bereikt zijn. Verklaarbaar is dan ook, dat de bestuurders der vakbonden met den afloop der beweging zoodanig verlegen zaten, dat zij om hun figuur tegenover de buitenwereld te redden hunnen toevlucht namen tot een onverantwortelijk middel, hierin bestaande dat zij de verkregen resultaten schromelijk overdreven. Den arbeiders werd voorgehouden, dat zij ten gevolge van de toegestane loonsverhooging, jaarlijks f 1.250.000,— of per hoofd f 125,— meer aan loon zouden ontvangen. De Heer Poels, aalmoezenier van den arbeid, was de eerste, die dit praatje uitstrooide: te meer moet zulks bevreemden aangezien de Heer Poels omtrent de tegenwoordige loonen zeer goed was ingelicht en hij mitsdien wist dat deze de door de organisaties gevraagde geldmiddelen in vele gevallen reeds bereikt hadden. Dat diengevolge valsche verwachtingen bij de arbeiders gewekt werden, spreekt vanzelf".

Op 25 november schreef de directie van de Staatsmijnen het concept van een brief aan de ANMB, waarin stond dat de klachten ongegrond waren. Directielid Prof. Dr Van Itersson was het daarmee niet eens; hij beklagde zich bij zijn mede-directieleden dat de werkgevers de arbeiders in de waan wilden laten dat de lonen zouden worden verhoogd. "Ik kan mij met het antwoord aan den Ned. Mijnwerkersbond niet vereenigen", schreef hij in een notitie aan zijn collega's. "Het misverstand tusschen arbeiders en directies blijft bestaan. De arbeiders zijn in den waan gebracht dat zij bovengronds 30 cent en ondergronds werkenden 40 cent meer per dienst zullen ontvangen dan vóór november en dat de loonactie aan de Directies f 1½ miljoen per jaar kost. Door dit misverstand niet op te heffen, komt er geen einde aan de kwestie. Integendeel, schiet het denkbeeld wortel dat de directies hun toezegging niet gestand doen, dan begaat men een misslag" 464). De twee overige directieleden van de Staatsmijnen voelden er echter niets voor het misverstand op te lossen en schreven op 30 november aan de ANMB dat er geen klachten bij haar waren binnengekomen over het achterwege blijven van de loonsverhoging 465). Op 24 januari 1916 werd aan de christelijke bond geantwoord dat er wel arbeiders zouden zijn die minder verdienen dan hetgeen met de bonden was overeengekomen, maar dat dit geen reden tot klagen was 466). Er waren immers geen minimumlonen overeengekomen, maar gemiddelde lonen. Het was volgens de directie de taak van de

bond dat aan de betrokken arbeiders duidelijk te maken. Het verzoek een onpartijdige commissie een onderzoek te laten verrichten, werd van de hand gewezen met het argument dat een onderzoek slechts nieuwe aanleiding zou geven tot misverstanden.

De mijnwerkersstaking van 1917

Van 21 juni tot 2 juli 1917 staakten de ondergrondse arbeiders in de Nederlandse mijnen. Daarna vonden tot de Tweede Wereldoorlog geen algemene stakingen in de mijnen meer plaats. Waarschijnlijk wegens het unieke karakter van de staking is er in de literatuur relatief veel aandacht aan besteed.

In de niet-wetenschappelijke, deels hagiografisch-getinte literatuur ligt de nadruk op de krachtmeting tussen de christelijke en de socialistische mijnwerkersbond. De oorlogsomstandigheden hadden verbittering onder de mijnwerkers in de hand gewerkt en de socialisten zagen hierin een kans door middel van een staking de machtsstrijd met de christelijke organisatie te winnen. "Het hele doel was de christelijke organisatie onder de voet te lopen", schreef Colsen in zijn biografie van Poels 467). Benadrukt werd in deze literatuur dat een staking in een periode van kolenschaarste misdadig was, dat de directies een open oog hadden voor de gerechtvaardigde verlangens van de christelijke organisatie en dat door de staking uiteindelijk niets werd bereikt.

Ook in de wetenschappelijke literatuur staat de krachtmeting tussen beide organisaties centraal. Jurriëns schreef 468) dat het conflict, in afwijking van vele andere stakingen, primair een verandering in de machtsrelatie tussen de bonden betrof en niet in de eerste plaats tussen de socialistische mijnwerkersbond en de directies ging.

Hoewel de strijd tussen de twee ideologisch verschillend gemotiveerde partijen op het verloop van de staking van invloed is geweest, is een analyse die hierin de kern van het conflict ziet, te weinig genuanceerd. Over het hoofd wordt gezien dat de stakingsbereidheid van de arbeiders door andere factoren werd bepaald dan het verlangen door middel van staking de meer behoudende christelijke organisatie weg te vagen. Te veel nadruk ligt in bedoelde analyse op de intenties van de leiders van beide partijen. De opvatting dat de leiding van de ANMB, gebruik makend van de radicalisering van de mijnwerkers, een staking uitriep om de mijnwerkers te verleiden partij te kiezen voor de socialistische organisatie, gaat voorbij aan de omstandigheid dat de leiding van de ANMB slechts met grote aarzeling en na

herhaalde pogingen om de conflictsituatie door onderhandelingen op te lossen, toegaf aan het verlangen de staking uit te roepen.

De staking werd door "katholieke sociale voormannen" als Poels gebruikt om de passieve houding, die de katholieke burgerij innam tegenover de katholieke sociale beweging, te doorbreken. Dat kon niet beter dan door het conflict af te schilderen als een strijd tussen socialisme en catholicisme. Daarin past het de staking af te schilderen als een "terreuractie" en de deelname van de katholieke mijnwerkers te verklaren uit angst voor represailles van socialistische stakers. Die strategie en de nadruk die daarin werd gelegd op de strijd tussen beide kampen, heeft er mede toe geleid dat het conflict tussen arbeiders en ondernemers in de literatuur op de achtergrond geraakte. Hoewel derhalve over geen ander arbeidsvoorwaardenconflict in de mijnbouw zoveel geschreven is als over deze staking, zijn er redenen genoeg er nogmaals aandacht aan te schenken.

1. Het voorspel

In de eerste maanden van 1917 daalde de koopkracht van de mijnwerkerslonen door de sterk stijgende kosten van levensonderhoud. De werkgevers realiseerden zich dat loonsverhogingen noodzakelijk waren, maar konden het onderling niet eens worden over de omvang daarvan. In een bespreking op 31 maart 1915 bleken de directies van de Oranje-Nassaumijnen en van de Domaniale Mijn van mening, dat de overige bedrijven hun lonen eerst moesten verhogen tot het peil van hun bedrijven alvorens over algemene loonsverhogingen kon worden gedebatteerd. Anderen pleitten daarentegen voor een uniforme loonsverhoging van minimaal 10%. Aangezien de heren het niet met elkaar eens werden, werd een beslissing voorlopig uitgesteld.

Op 18 april besloot het hoofdbestuur van de Nederlandse mijnwerkersbond een krachtige loonactie te beginnen en daarin samen te werken met de christelijke organisatie 470). Na oktober 1915 waren voorstellen tot samenwerking door de christelijke bond steeds van de hand gewezen met het argument dat de moderne bond zijn eisen al vóór het besluit tot samenwerking bekend had gemaakt. Zou de christelijke bond in een dergelijke situatie desondanks samenwerken, dan zou de indruk kunnen ontstaan dat de christelijke organisatie slechts tot actie te bewegen was als zijn grootste concurrent hem daartoe verzocht. Ondanks een voorzichtiger opstelling van de ANMB wees de christelijke bond na bijna een maand bedenktijd echter ook nu samenwerking van de hand 471). Het argument daarvoor was vrij zwak en tegenover de leden weinig tactisch: een actie zoals de moderne bond die wenste, werd in oorlogstijd niet mogelijk geacht. Alvorens

de ANMB te antwoorden op het verzoek tot samenwerking, had de christelijke organisatie wél bij de werkgevers het verzoek ingediend om de lonen van de bovengrondse arbeiders te verhogen. Arbeiders in andere ondernemingen verdienden volgens de bond inmiddels meer dan in het bovengrondse mijnbedrijf.

In werkelijkheid was het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond minder afkerig van samenwerking met de sociaal-democraten dan het het publiek wilde doen geloven. Poels had het bestuur echter samenwerking met de ANMB ten stelligste ontraden. Directeur Schweitzer van de mijn Laura & Vereeniging deelde in de bestuursvergadering van de Mijnvereeniging van 15 mei aan de overige werkgevers mee, dat hij een onderhoud met Poels had gehad (472). Die had verklaard dat het hem de grootste moeite had gekost samenwerking tussen de beide bonden te voorkomen. Het "gevaar" was echter nog niet geheel bezworen; hij zat in "een moeilijk parket, wegens op hem geëffende aandrang". Het bestuur van de christelijke bond was uiteindelijk slechts bereid samenwerking met de ANMB van de hand te wijzen als de werkgevers tegemoet zouden komen aan de eisen van de bond t.a.v. lonen van bovengrondse arbeiders. Poels had het bestuur belooft dat de werkgevers "iets zouden doen" voor de mijnwerkers.

De werkgevers waren gelukkig met Poels' tactiek en waren van mening dat alles in het werk moest worden gesteld "om beide bonden uit elkaar te houden". Tegelijk realiseerden zij zich dat de christelijke bond tegenover de mijnwerkers een zwakke indruk maakte, niet alleen door samenwerking met de ANMB af te wijzen maar ook door alleen loonsverhoging voor de bovengrondse arbeiders te vragen. Directeur Bunge (Staatsmijnen) verklaarde dat hij zich door de actie van de ANMB had laten overtuigen, dat een algemene loonsverhoging noodzakelijk was. Vooral voor arbeiders met gezinnen moest iets worden gedaan. Het beste leek hem niet te wachten tot de ANMB zijn looneisen had geformuleerd en ongevraagd een loonsverhoging te geven. Met des te meer kans op succes kon dan bij de regering worden aangedrongen op verhoging van de kolenprijzen. Uiteindelijk besloten de werkgevers alle arbeiders ouder dan 18 jaar f 3,-- per maand duurtetoeslag te geven. De christelijke bond werd hiervan direct na de vergadering van de directies van 15 mei op de hoogte gesteld. De ANMB was intussen niet stil blijven zitten. De weinig tactische houding van het bestuur van de christelijke bond had bij de arbeiders wrevel gewekt. Op zondag 17 mei organiseerde de moderne bond in Heerlen een grote openluchtmee-ting. In een motie werd de houding van het christelijk bondsbestuur afgekeurd: "[...] het hoofdbestuur stelt zich vijandig op tegen de belangen der mijnwerkersbevolking en [...] het behoort [...] op geenerlei wijze langer gesteund

te worden door de mijnwerkers, daar deze door dit wel te doen, hun eigen belangen zouden benadeelen" 473). Al eerder had de bond per stroombiljet zijn eisen openbaar gemaakt; het ging niet langer alleen om een algemene loonsverhoging, maar ook om een 8-urige arbeidsdag, minimumlonen, instellen van een scheidsgerecht en herziening van het arbeidsreglement. De meeting van 17 mei ratificeerde bij motie de besluiten van het hoofdbestuur ten aanzien van de formulering van eisen, sprak de verwachting uit dat de werkgevers in overleg met het hoofdbestuur verbeteringen zouden aanbrengen en zegde het bestuur alle steun toe 474).

De katholieke regionale pers zweeg de meeting in eerste instantie dood. Pas op 30 mei reageerde de Nieuwe Limburger Koerier. Het blad schreef dat de ANMB "een openlijke agitatie" was begonnen, nadat de directies aan de christelijke bond een aanmerkelijke uitbreiding van de duurtetoeslag hadden toegezegd 475). De Limburger Koerier schreef een dag later dat de ANMB eisen stelde, die door de werkgevers al waren ingewilligd 476).

Ondanks de steun van de katholieke pers was de positie van de christelijke bond door de weigering tot samenwerking met de ANMB weinig rooskleurig. De ANMB-actie kon rekenen op de sympathie van vele arbeiders. Volgens voorzitter Stins van de christelijke bond stelde een deel van de leden van zijn bond slechts een matig vertrouwen - "zoo geen wantrouwen" - in het bestuur. "Het streven naar samenwerking tusschen beide organisaties was bij zeer velen onder hen enorm sterk, doch kon en mocht niet door onze organisatie worden aanvaard op losse gronden. 't Zou een beginsel wegdoezeling op dat moment zijn geweest", verklaarde hij in 1918 477). De afdeling Hoensbroek van de christelijke organisatie nam een motie aan, waarin werd gesproken van de "hooge noodzakelijkheid" tot samenwerking met de ANMB 478). De afdeling Roermond liep volgens Limburgs Toekomst in zijn geheel over naar de ANMB 479). Kerkrade, de grootste en oudste afdeling van de christelijke bond, sympathiseerde eveneens met de actie van de ANMB. De protestantse leden van de christelijke bond keurden de opstelling van het hoofdbestuur af. De christelijke bond verloor leden, terwijl de ANMB steeds meer steun verwierf.

De ANMB verzocht de werkgevers op 18 mei om een onderhoud 480). Dat vond op 23 mei plaats, nadat de bond op 20 mei in een achttal plaatsen zeer druk bezochte openbare vergaderingen had belegd 481). Bunge en Haex vertegenwoordigden de directies en verweten de bondsbestuurders, Elfers en Smid, dat de ontevredenheid onder de mijnwerkers het resultaat was van ophitsing door de radicale leiders van de bond 482). Zij waren altijd bereid tot overleg met de ANMB als deze een toontje lager zou zingen. Elfers stelde daar tegenover dat

de ontevredenheid werd veroorzaakt door de lage lonen en slechte arbeidsverhoudingen. Ongetwijfeld was Elfers' opmerking, dat het bondsbestuur de arbeiders niet meer in de hand had, juist. De duizenden, die de meeting op 17 mei hadden bijgewoond, waren in grote meerderheid ongeorganiseerd en verwachtten dat de werkgevers in een staking onmiddellijk door de knieën zouden gaan. Elfers merkte tegenover de werkgeversvertegenwoordigers op, dat er grote kans was op het uitbreken van een staking als de werkgevers niet aan de eisen van de bond tegemoet kwamen. Tegelijk sprak hij zijn voldoening uit over de feitelijke erkenning van de ANMB, doordat de werkgevers overleg niet langer uit de weg gingen. Gehoopt werd op nog betere verhoudingen in de toekomst: "Wij zijn ook mensen", verklaarde hij. De werkgevers zegden niets toe: alvorens verder te overleggen, zou worden onderzocht welke consequenties aan inwilliging van de eisen waren verbonden.

Elfers was zeer verblijd met het overleg; de erkenning was al een groot succes en hij verwachtte niet anders dan dat de werkgevers althans een belangrijk deel van de eisen zouden inwilligen zodat een staking overbodig zou zijn 483). Gezien de vrijwel algemene steun die de ANMB ondervond, zouden de werkgevers wel snel door de knieën gaan. Op tweede Pinksterdag, 28 mei, organiseerde de ANMB een tweede openluchting in Heerlen. Het bezoek aan deze tweede meeting overtrof alle verwachtingen. Met circa 6.500 deelnemers was het de grootste manifestatie van de moderne arbeidersbeweging, ooit in Limburg gehouden 484).

De opzet, een demonstratie van macht en strijdlust, was volledig geslaagd. De werkgevers hadden weer een "vertrouwensman" gestuurd, die nauwkeurig noteerde wat op de bijeenkomst werd besproken. Volgens diens verslag 485) was Elfers van mening dat een staking niet nodig zou zijn. Als de werkgevers niet wilden toegeven, zou de regering wel ingrijpen ten gunste van de arbeiders: "Het is noodig de conjunctuur van het mijnbedrijf nu uit te buiten", verklaarde hij. Ten aanzien van de christelijke bond merkte hij op dat iedere mijnwerker nu wel duidelijk was geworden dat die organisatie slechts één doel voor ogen had: "de socialisten er onder te houden". De eenheid onder de mijnwerkers moest worden versterkt: "Alle mijnwerkers daarom georganiseerd in één organisatie; de algemeene mijnwerkersbond, zonder onderscheid van godsdienst of politieke richting!" Van de werkgevers werd geëist dat zij uiterlijk op 2 juni zouden reageren op de eisen van de ANMB; mochten zij onverhoopt negatief reageren, dan zou niet worden geaarzeld daaruit consequenties te trekken. De strijdbaarheid van de mijnwerkers moest door Elfers zelfs enigszins worden afgeremd; in De Mijnwerker verzocht hij om vertrouwen in de leiding:

de "al-te-groote voortvarendheid [...] van heethoofdige kameraden" mocht de arbeiders niet van de wijs brengen 486). De katholieke tegenactie kwam langzaam op gang. Volgens De Mijnwerker van 2 juni kwamen, zoals bij elke actie, de H.H. geestelijken weer in beweging. De deken van Schinnen ging van huis tot huis om de mijnwerkers nogmaals duidelijk te maken dat, mochten zij lid worden van de moderne bond, zij niet langer in de kerk zouden worden toegelaten. De Werkliedenbond liet pamfletten drukken, waarin de katholieken van Heerlen werden opgeroepen zich niet door "de Socialistische indringers" onder de voet te laten lopen 487). Vanuit dezelfde optiek werd de actie der arbeiders in de pers commentariseerd; het waren geen Limburgers die actie voerden, zo schreven de regionale bladen, het ging niet om een actie voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden, doch om één tegen het r.k.-geloof! De Zuid-Limburger schreef: "Opmerkelijk was het dat veel geïnterneerde Belgische mijnwerkers en Duitsche deserteurs meetrokken: het overgrote deel der mannen waren zgn. Hollanders. Met vreugde constateerden we, dat slechts een klein percentage rood georganiseerde mijnwerkers uit Limburgers bestond" 488). In de Nieuwe Limburger Koerier bleef een verslag achterwege; slechts twee zinnen wijdde het blad aan beide acties. "Op den tweeden Pinksterdag ging men zelfs zoover, dat men op de open straat het woord ging voeren tot de menigte", schreef het blad 489). Omdat de r.k. arbeiders van Heerlen er volgens datzelfde blad verontwaardigd over waren dat de socialisten de r.k. voormannen en vooral de r.k. geestelijken door het slijk haalden, werd door de R.K. Werkliedenvereniging op zondag 3 juni een meeting uitgeschreven, waarop onder meer Poels en Stins het woord zouden voeren.

De werkgevers besloten op 2 juni niet toe te geven aan de ANMB-eis tot invoering van minimumlonen 490). Alleen de directies van de Staatsmijnen en Laura & Vereeniging waren bereid een collectief minimumloon te garanderen. De overige werkgevers wezen dat van de hand met het argument dat de kolenschaarste een maximale kolenproductie vereiste. Minimumlonen zouden de arbeiders minder dwingen tot een maximale krachtinspanning. Bunge (Staatsmijndirectie) en Pierre (Laura & Vereeniging) legden zich neer bij deze meerderheidsopvatting.

De werkgevers waren wel bereid toe te zeggen dat houters in de mijnen gemiddeld f 4,80 per dienst zouden verdienen en binnen drie maanden f 5,--. De achturige werkdag (die in de Staatsmijnen al van kracht was) werd door de particuliere mijnen van de hand gewezen; tegen invoering van een scheidsrecht hadden zij echter geen bezwaren.

Naar aanleiding van de actie die de ANMB had opgezet en die ertoe leidde dat die organisatie steeds meer invloed ver-

wierf onder de arbeiders, ontspan zich in dezelfde vergadering een interessante discussie over de vraag wat aantrekkelijker zou zijn: één of twee mijnwerkersbonden. De werkgevers verkeerden in de omstandigheid dat zij, door toe te geven aan de eisen van de ANMB, de christelijke bond een zware nederlaag konden doen lijden, waarvan die bond zich - althans voorlopig - niet zou herstellen. Het kardinale punt was of de confrontatie met een eenheidsvakbond voor de ondernemers aantrekkelijker was dan het tegen elkaar uitspelen van twee bonden. Directeur Frowein was voor een eenheidsbond: "Waar niet te verwachten valt dat de industrie zich in de toekomst aan samenwerking en overleg met de vakorganisaties zal kunnen onttrekken, brengt het belang der werkgevers mede, dat zij slechts te doen hebben met ééne vertegenwoordiging der arbeiders, althans niet met meerdere organen, welke elkaar in hunne eischen steeds trachten te overtreffen. De tegenwoordige succespolitiek der bonden zal op den duur hoogst schadelijke gevolgen hebben voor het bedrijf; zij zal elke rustige waardeering van de bedrijfs-toestanden bij de vakvereniging onmogelijk maken en daardoor in niet geringe mate de kans op ernstige en veelvuldige conflicten verhoogen". Van Itersen (Staatsmijnen) en Haex (Oranje-Nassaumijnen) onderschreven die opvatting. Pierre (Laura & Vereniging) verwachtte echter dat de onderlinge naijver van de bonden tot verzwakking van de mijnwerkersorganisaties zou leiden, terwijl Bunge (Staatsmijnen) als na-deel van een eenheidsbond de omstandigheid noemde dat het radicaalste deel van de leden daarin de boventoon zou voeren en de gematigder partij zou meeslepen. De werkgevers besloten uiteindelijk af te wachten hoe de actie van de ANMB zich verder zou ontwikkelen.

Dezelfde dag nog vond de tweede bijeenkomst met de ANMB-vertegenwoordigers plaats 491). Ten aanzien van het minimum-loon merkten de ANMB-bestuurders op, dat die eis vooral om-wille van het principe was gesteld; ten aanzien van de overige eisen deden de werkgeversvertegenwoordigers Haex en Bunge geen toezeggingen, maar wezen zij ook niets af. In het verslag van de bijeenkomst voor de niet-aanwezige werkgevers werd opgemerkt, dat de toon van het onderhoud vrij rustig was geweest; niet zonder betekenis werd genoemd "dat hij van de zijde der Bondsvertegenwoordigers stellig aanmerkelijk bezadigder was dan bij het onderhoud op 23 mei 1917; het woord staking is zelfs niet éénmaal gebezigd. Niettemin hebben wij gelegenheid gevonden de afgevaardigden van de bond duidelijk aan het verstand te brengen, dat de mijndirecties nimmer voor geweld uit den weg zullen gaan".

Op 3 juni vond de protestmeeting van de R.K. Werklieden-vereeniging plaats 492). De zwakke positie van de Christelijke Mijnwerkersbond kwam tot uitdrukking in het karakter

van de tegenmanifestatie. Daarin stond niet het streven naar verbetering van arbeidsvoorwaarden centraal, maar werd getracht de mijnwerkers te mobiliseren door in te spelen op hun religieuze en chauvinistische gevoelens. "De Socialistische indringers willen ons onder den voet loopen", heette het in het pamflet waarmee de arbeiders voor de meeting waren opgeroepen. Spandoeken werden meegevoerd met teksten als "Limburg aan Christus" en "Wij laten ons niet onder den voet loopen". De geestelijkheid in de mijnstreek was ingeschakeld en las die zondagochtend vanaf de preekstoel een verklaring voor, waarin werd gewaarschuwd voor de verleidingen van het socialisme; de socialisten, zo werd betoogd, wilden de katholieke arbeiders slechts doen deelnemen aan hun actie teneinde hen aldus te winnen voor hun organisatie 493).

Terwijl bondsvoorzitter Stins de aanwezigen tijdens de meeting trachtte duidelijk te maken dat de christelijke bond koos voor een onafhankelijk en zelfstandig optreden, wees Poels samenwerking met de socialisten zonder meer van de hand met de opmerking dat de socialisten vuile handen hadden. In de besturenvergadering van de christelijke bond, die dezelfde dag plaats vond, slaagde het bestuur er slechts met moeite in de afdelingsbestuursleden duidelijk te maken waarom samenwerking uit den boze was 494). De eisen die de ANMB aan de werkgevers had gesteld, waren volgens het bestuur niet voor inwilliging vatbaar: "Het vraagstuk van het minimumloon is geenszins zoo eenvoudig als sommige leden schijnen te denken", zo werd door Stins opgemerkt. Het bestuur van de christelijke organisatie meende het gevaar dat ook de leden van de christelijke bond de ANMB-eisen zouden steunen, het beste te kunnen trotseren door te stellen dat het de socialisten slechts ging om verspreiding van hun ideeën: "Bij de heeren Socialisten-Democraten is agitatie en zieltjeswinnerij onder de geloovige arbeiders hoofdzaak. Steunt de socialistische agitatie niet!".

Poels was allerminst gelukkig met de leidende rol die de ANMB speelde; vooral de conferenties tussen ANMB en werkgevers waren hem een doorn in het oog. Als de ANMB erin zou slagen resultaten te bereiken door vreedzame onderhandelingen, was de rol van de christelijke bond volledig uitgespeeld. Vandaar dat hij naar directeur Bunge stapte met het voorstel een permanente overlegcommissie in het leven te roepen, waarin naast vertegenwoordigers van de werkgevers beide bonden zouden zijn vertegenwoordigd. De directie van de Staatsmijnen kon met dat voorstel instemmen. Poels stelde het bestuur van de christelijke bond daarop voor een dergelijk verzoek in te dienen. Op 6 juni schreef het bestuur aan de directie van de Staatsmijnen dat door instelling van een permanente commissie "menigmaal het ontstaan en geleidelijk

groeien van minder gewenschte verhoudingen tussen de mijndirecties en hare arbeiders zal worden voorkomen" 495).

Op 3 juni, daags na de tweede conferentie met de werkgevers, hadden de afdelingsbesturen van de ANMB al besloten geen genoegen te nemen met het afwijzen van minimumlonen en de achturige arbeidsdag. Het hoofdbestuur werd gemachtigd "alle ten dienste staande middelen aan te wenden" om de eisen ingewilligd te krijgen. Vrijdag 8 juni vond een spoedconferentie van afdelingsbesturen plaats, waarin vooral de invoering van minimumlonen hartstochtelijk werd bepleit teneinde betere loonverhoudingen te krijgen. Op 6 juni hadden de directies officieel laten weten die eis af te wijzen "en nu", aldus het verslag van de conferentie, "wil men tot staking overgaan om zoo af te dwingen wat door middel van overleg niet te krijgen was" 496). Een dag daarvoor, op 7 juni, waren al buiten medeweten van het hoofdbestuur pamfletten gedrukt waarin de staking werd uitgeroepen 497). Alle afdelingsbesturen waren het erover eens dat de bereidheid om te strijden groot was en verscheidenen stelden voor het werk direct neer te leggen. Elfers voelde daar echter niet veel voor: "Een stagnatie in de kolenvoorziening zou voor het land, ook dus voor onze medearbeiders der industrie, een ramp kunnen worden". Hij vermeldde niet dat de weerstandskas van de bond zelfs voor een staking van slechts enkele dagen onvoldoende zou zijn gevuld. Op het verzoek geduld te betrachten en de werkgevers nogmaals om een conferentie te vragen, werd door de afdelingsbesturen positief gereageerd.

De werkgevers waren bereid op 13 juni voor de derde keer met Elfers te overleggen. Elfers gaf in het gesprek met Bunge en Haex blijk van zijn teleurstelling dat de werkgevers niet tegemoetkomender waren 498). "Hij scheen er zeer tegen op te zien met leedige handen huiswaarts te moeten gaan. Dit leidde er toe, nieuwe, in zijn oogen meer gematigde voorstellen te doen, welke de Heer Bunge en ik echter zonder uitzondering afwezen", noteerde Haex in zijn verslag van de bespreking. Elfers was bereid het door de bond gevraagde minimumloon te verlagen en verzocht op zijn minst een proef met minimumloon en achturige arbeidsdag te doen. De accoorden wilde hij niet afgeschaft zien. Haex verklaarde geen enkel nieuw voorstel in overweging te zullen nemen zolang de agitatie van de ANMB aanhield. "Zou bedoelde agitatie eene wending aannemen, welke op al te ruwe wijze tegen de belangen der werkgevers indruischte", dan waren de werkgevers niet langer bereid gedane toezeggingen gestand te houden. Twee dagen later schreef de directie van de Staatsmijnen aan de christelijke bond dat zij in principe instemde met een permanente commissie voor overleg 499). De volgende dag, 16 juni, vond een vierde conferentie met de ANMB plaats.

Daarvóór kwamen de werkgevers bijeen om te bespreken of het voorstel van de Staatsmijnen om een commissie van overleg in het leven te roepen door de particuliere mijnen werd ondersteund en in het overleg met Elfers naar voren kon worden gebracht. De directeur van de Domaniale Mijn verwachtte slechts continuering van conflictsituaties als het overleg werd geïntensiveerd 500). Pierre, directeur van de Laura, meende hem echter gerust te kunnen stellen met de verzekering dat het niet de bedoeling was het overleg al op korte termijn te institutionaliseren. De directie van de Staatsmijnen legde er de nadruk op dat de invloed en macht van de commissie beperkt zouden zijn; de commissie zou niet het recht hebben beslissingen te nemen, doch slechts een adviserende functie hebben. Méér kon, volgens Bunge, ook niet van mijnwerkers worden verwacht; uiteindelijk waren zij nog te dom om invloed te kunnen uitoefenen. Bovendien zou institutionalisering van overleg ertoe leiden, zo vervolgde Bunge, dat de invloed van de ongeorganiseerden werd uitgeschakeld. Ook de invloed van de voorzitters van de bonden zou worden uitgeschakeld door de eis te stellen dat de vertegenwoordigers van de bonden vakkennis van de mijnarbeid moesten bezitten. De werkgevers besloten daarop een "commissie van contact" in het leven te roepen. Om een staking te voorkomen, waren zij verder bereid de lonen te verhogen. "We moeten zorgen dat ons prestige niet geschaad wordt", verklaarde directeur Pierre. Op verzoek van de werkgevers vond daarop een gesprek plaats tussen de directeuren Frowein, Bunge, Haex en bondsvoorzitter Elfers 501).

Frowein verklaarde dat het landsbelang eiste dat er niet werd gestaakt. Minimumloon en verkorting van de arbeidsduur moesten echter van de hand worden gewezen omdat de kans bestond dat de kolenproductie daardoor zou dalen. "Het is onze wensch dat er rust komt", vervolgde Frowein; daarom was men bereid de houwens vanaf 1 juli f 5,-- loon per dag te geven. Verder waren de werkgevers bereid een contactcommissie in het leven te roepen. Frowein besloot met de opmerking dat de directies alles in het werk stelden om de produktie niet in gevaar te brengen en sprak de hoop uit dat de arbeiders dat ook zouden doen.

Elfers sprak zijn bevreemding uit over de houding van de werkgevers; terwijl zij niets wilden toezeggen toen de bond het dreigement van een staking achterwege liet, kwamen zij nu met het voorstel voor institutionalisering van vreedzame onderhandelingen. Frowein benadrukte dat de werkgevers met beide bonden wensten te onderhandelen.

Frowein, die het voorstel nogmaals met Elfers te praten had gelanceerd, had verwacht dat Elfers' positie tegenover de strijdvaardige arbeiders zou worden versterkt als hij een loonsverhoging en institutionalisering van het overleg als

successen zou kunnen melden. Het tegendeel was echter het geval; het voorstel tot institutionalisering van het overleg viel bij de ANMB in slechte aarde. Dat voorstel was immers afkomstig van de christelijke bond, de organisatie die in Elfers' ogen weinig deed voor de belangenbehartiging van de mijnwerkers en de ANMB voortdurend tegenwerkte en als dank daarvoor van de werkgevers incidentele successen kreeg toegespeeld. Ook in het concept van de brief waarmee de werkgevers diezelfde dag nog het besluit tot het instellen van een overlegorgaan aan de bond schriftelijk wilden bevestigen, was weer sprake van het verzoek dat de christelijke bond daartoe had gedaan.

Hoewel dat uit de aantekeningen, die Haex tijdens het gesprek met Elfers maakte, niet valt af te leiden, toonde Elfers zich volgens latere uitspraken van de werkgevers tegenover de pers 502) bijzonder verbolgen over het voorstel samen met de christelijke bondsbestuurders in een overlegorgaan plaats te nemen. Volgens directeur Bunge had Elfers verklaard dat hij geen zin had nog samen te werken met de christelijke bond, nu die op sterven na dood was.

Na het gesprek met Elfers vergaderden de werkgevers verder. Directeur Frowein had zich door Elfers' uitspraak, dat hij de arbeiders niet meer in de hand had, laten overtuigen 503). De arbeiders eisten van Elfers resultaten en een doortastender optreden. Uit ANMB-leden was al een "voorlopig comité" gevormd, dat het werk onmiddellijk wilde neerleggen 504). Frowein wilde Elfers' positie wel versterken, maar was tegen minimumlonen. Zou de geradicaliseerde achterban geen genoegen nemen met de loonsverhoging, zo kwamen de werkgevers overeen, "dan moeten de zaken haar beloop hebben". Minimumlonen waren immers uit den boze; ze namen "den voor vele arbeiders noodzakelijke prikkel om zich behoorlijk in te spannen" weg, en omdat permanente controle op de arbeiders in het ondergronds bedrijf niet mogelijk was, zou dat leiden tot produktiedaling. Verder waren minimumlonen een eerste stap op weg naar vervanging van het accoordstelsel. Ten slotte vereiste de kolennood een hoge produktie en kenden ook Duitsland, België en Frankrijk geen minimumlonen, aldus de werkgevers.

2. De patstelling

Terwijl de achterban van de ANMB nauwelijks nog heil zag in verdere onderhandelingen, wilde Elfers nog een laatste poging wagen. De voorzitter wilde een staking het liefst vermijden, dat bleek duidelijk uit zijn gesprekken met de werkgevers en zijn oproep aan de leden om ter wille van het landsbelang voorrang te geven aan een vreedzame oplossing van het conflict. Minimumlonen zouden waarschijnlijk ook niet in een staking te veroveren zijn; Elfers was daarom

bereid deze slechts zeer beperkt te laten invoeren en eerst een proef af te wachten. Daar waren de werkgevers wegens hun principiële afkeer van minimumlonen echter niet voor te vinden. Zij waren derhalve niet in staat Elfers het broodnodige succes voor het voorkomen van een staking toe te spelen.

De positie van de christelijke bond leek hopeloos; zelfs de werkgevers zagen in dat die bond, door samenwerking met de ANMB en alle eisen van die bond af te wijzen, vertrouwen bij de arbeiders verloor en nog slechts steunde op het conservatieve deel van de bevolking. De directies waren het er onderling over eens dat de christelijke bond moest worden beschermd "tegen haar eigen verkeerde tactiek" 505).

Het ANMB-bestuur zag na de laatste conferentie met de werkgevers nog slechts één middel ter voorkoming van een staking: overleg met de voor mijnbouw verantwoordelijke Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, Posthuma. Op 18 juni had het hoofdbestuur van de ANMB in Heerlen een onderhoud met Frowein in diens functie van directeur van de Rijkskolendistributie en werd nogmaals om een proef met invoering van minimumlonen gevraagd. De volgende dag vond het onderhoud met Posthuma plaats, waarbij ook Frowein aanwezig was 506). Namens het NVV (dat een staking wenste te voorkomen "omdat daardoor de belangen van de arbeiders in andere deelen van het land in het gedrang komen") nam secretaris Fimmen aan het overleg deel. Frowein sprak de verwachting uit dat het instellen van een commissie van overleg zou leiden tot het afsluiten van een collectieve arbeidsovereenkomst. De Minister was bereid een proef met het minimumloon te gelasten bij de Staatsmijnen, indien de bonden met de werkgevers daarover geen overeenstemming zouden bereiken. Fimmen en Elfers werd geadviseerd verder te onderhandelen met de directie van de Staatsmijnen.

Dezelfde dag, 19 juni, werd de brief van Staats- en particuliere mijnen aan de ANMB verstuurd, waarin de werkgevers hun laatste concessie (verhoging van de lonen van de houters tot f 5,-- per dag) bekend maakten en tevens meedeelden de instelling van een overlegcommissie te overwegen. Ten aanzien van de minimumlonen en de achturige arbeidsdag hadden de werkgevers geen concessie gedaan; de loonsverhoging daarentegen geschiedde in de hoop aldus een staking te voorkomen. Wellicht doelde Poels daarop, toen hij in de namiddag in een telefoongesprek met Mous, chef personeelszaken bij de - Staatsmijnen, blijk gaf van zijn ontstemming over een artikel dat de avond daarvóór in Het Volk was verschenen. Daarin was sprake van concessies door de werkgevers aan de ANMB gedaan; dat had "Dr P. buitengewoon ontstemd", telegrafeerde Mous aan directeur Frowein 507). "Hij wilde nu alle door hem ondernomen stappen om orde en rust te bewaren, weer

ongedaan maken en zich maar liever nergens meer iets van aantrekken. 't Heeft veel moeite gekost hem aan het verstand te brengen, dat van concessies geen sprake was".

Poels' taktiek tot handhaving van orde en rust was weinig succesvol. Het verbod aan de bestuurders van de christelijke bond samen te werken met de ANMB had er niet alleen toe geleid dat de christelijke organisatie prestige en vertrouwen verloor, maar er bovendien toe bijgedragen dat het meest radicale deel onder de mijnwerkers aan invloed won. De werkgevers werden - in ruil voor het uit elkaar houden van christelijke bond en ANMB - door Poels onder druk gezet om geen concessies te doen aan de ANMB. Daarmee werd de kans op een staking verder vergroot. Het mag overigens worden betwijfeld of de werkgevers rekening hielden met Poels' raadgevingen en dreigementen. Weliswaar was althans een deel van de werkgevers ervan overtuigd dat hij hun positie versterkte door beide bonden uit elkaar te houden, anderzijds vreesden zij dat hun positie zou verzwakken als de christelijke bond door een verkeerde taktiek het vertrouwen van de arbeiders volledig zou verliezen.

Het is onduidelijk of Poels' waarschuwing geen concessie te doen aan de ANMB van invloed was op de bespreking die op woensdagmiddag 20 juni tussen Fimmen en Elfers enerzijds en Bunge en Mous anderzijds plaats vond. Fimmen telegrafeerde later aan Frowein dat het bezoek aan de directie van de Staatsmijnen allerminst beantwoordde aan de tijdens het gesprek met Posthuma en Frowein gewekte verwachtingen 508). Met name wekte het bij de vakbondsbestuurders bevreemding dat directeur Bunge slechts met de grootste moeite kon worden bewogen de "toezeggingen" van Posthuma en Frowein te onderschrijven. Terwijl de Minister bereid was een onderzoek te doen naar voor- en nadelen van het minimumloon, gaf Bunge te kennen tegenstander te zijn van minimumlonen en was hij niet bereid te bevestigen dat ook de particuliere mijnen voor institutionalisering van het overleg waren 509). Fimmen achtte de stemming onder de mijnwerkers van dien aard dat "ernstig gevaar" bestond voor een staking. Het NVV wenste een staking te voorkomen maar achtte het daarvoor noodzakelijk dat alle werkgevers uitdrukkelijk toezegden dat er een overlegcommissie zou komen. Een tweede bezwaar noemde Fimmen de vage taakomschrijving van de commissie. Alleen als de werkgevers zouden toezeggen dat in de commissie de minimumloonkwestie en de achturige arbeidsdag opnieuw aan de orde konden worden gesteld, verwachtte hij een staking te kunnen voorkomen. Directeur Bunge antwoordde daarop dat alle kwesties in de commissie aan de orde konden komen; hij was echter niet bevoegd een uitspraak te doen ten aanzien van de houding die de directies zouden innemen. Aan het verzoek te

verklaren dat de commissie binnen drie maanden zou worden geïnstalleerd, wilde Bunge niet voldoen.

Het resultaat van het gesprek was mager: Fimmen en Elfers waren vooral teleurgesteld omdat de directie minder tegemoetkomend was dan de Minister en de voorzitter-directeur van de Staatsmijnen. Fimmen telegrafeerde daags na het gesprek met Bunge en Mous aan Frowein 510), dat door de houding van de werkgevers het toch al geringe vertrouwen van de arbeiders in toezeggingen van de werkgevers niet toenam: en dat "[...] de houding der mijndirecties bovendien in de afgelopen week zeer prikkelend en uittartend [was] geweest [...]". De avond na het gesprek met Bunge wezen 19 van de 21 afdelingsbesturen van de ANMB een overlegorgaan, zoals door de werkgevers voorgesteld, van de hand; met dezelfde stemverhouding werd besloten het werk ondergronds neer te leggen.

3. Het verloop van de staking

Op 21 juni, om drie uur 's nachts, werd door leden van de moderne bond bij de mijnen gepost om alle arbeiders per strooibiljet bekend te maken met het stakingsbesluit. Honderden arbeiders wachtten bij de Oranje-Nassaumijn I in Heerlen op de komst van de Belgische geïnterneerden. Begeleid door een Nederlandse officier en gewapende soldaten marcheerden de Belgen uit hun kampen in hun soldatenkleden naar de mijnen. Hoewel van deze Waalse socialisten werd verwacht dat zij solidair zouden willen zijn 511), was onbekend in hoeverre zij zich zouden laten beïnvloeden door hun militaire status en de pressie die op hen werd uitgeoefend 512). Na verdeling van de in het Frans gestelde pamfletten werd uit het "vive la grève" en "vive la solidarité" al snel duidelijk dat de Walen zouden staken. De begeleidende officier rapporteerde aan zijn superieur dat er voor hem niets anders opzat dan de Belgen weer te begeleiden naar hun kamp; het was immers niet toegestaan, zo schreef hij, de arbeiders met geweld de mijnen in te drijven.

Van de ochtendploegen, die normaal 4.403 man telden, ontbraken die eerste ochtend 2.120 arbeiders (48%), voor de middagploeg was dat gestegen tot 77% en voor de nachtploeg was het 74%. De volgende dag breidde de staking zich verder uit. Tabel 39 geeft een overzicht van het percentage stakers tot de laatste stakingsdag, 30 juni 513).

Dat een overweldigende meerderheid van katholieke arbeiders zou staken, was door niemand verwacht, noch door de socialisten noch door de katholieke voormannen. Poels had aan het Algemeen Handelsblad verklaard: "Er zal niet gestaakt worden als ik 't niet wil; ik wil 't niet en dus wordt er niet gestaakt" 514). De Nieuwe Limburger Koerier had evenmin een staking verwacht 515) en nog op 19 juni stelling genomen te-

Tabel 39. Gemiddeld aantal stakers, 21 juni-30 juni 1917

21 juni	63%	26 juni	68%
22 juni	81%	27 juni	62%
23 juni	81%	28 juni	57%
24 juni	81%	29 juni	52%
25 juni	77%	30 juni	51%

gen de opvatting als zouden leden van de christelijke bond sympathiseren met de ANMB-actie. Het Zuiden had geschreven: "Staking? De groote massa doet niet mee, om de eenvoudige reden dat onze menschen katholiek zijn" 516). Slechts in een enkel artikel in de rechtse pers werd het groot aantal stakende katholieke arbeiders verklaard uit de onderlinge solidariteit van de mijnwerkers. De meerderheid wilde of kon echter niet geloven dat de "brave Limburgsche arbeiders" zich lieten leiden door de socialisten en zocht een plausible verklaring in "socialistische terreur-acties". Volgens Poels waren de stakingsdagen een periode van terreur, zoals men in de mijnstreek nooit had gekend 517).

Van terreur was volgens het militair gezag echter geen sprake. In het algemeen bestond daar de indruk dat de klachten over intimidatie en lastig vallen van werkwilligen permanent werden herhaald teneinde het staken van de vele christelijke georganiseerde arbeiders te verklaren. Ook uit de telegrammen die de Heerlense burgemeester M. Waszink gedurende de staking aan de Commissaris van de Koningin stuurde, blijkt dat de staking rustig verliep. Op 21 juni schreef Waszink "Staking verloopt ordelijk"; op 27 juni, drie dagen voor het einde van de staking, schreef de kapitein districts-commandant van de Koninklijke Marechaussee, G.J. Bauduin, aan Waszink: "Geen enkele ordeverstoring heeft [...] plaats gehad van eenige beteekenis".

Al vóór de staking steunden verschillende afdelingen van de christelijke bond de ANMB-actie. De afdeling Kerkrade ging zelfs zover tijdens de staking pamfletten te laten drukken, waarin de leden werden opgeroepen te staken. Volgens het bestuur van de christelijke bond was het besluit daartoe wederrechtelijk genomen, wat niet wegneemt dat nergens zo langdurig en massaal werd gestaakt als in de Domaniale Mijn, het bedrijf met het hoogste percentage autochtone, katholieke arbeiders. Ook de afdeling Beek van de christelijke bond adviseerde zijn leden te staken. Jurriëns noemde het opmerkelijk dat de Heerlense afdeling van de Christelijke Nationale Werkmansbond zich solidair verklaarde met de stakers 518). Volgens hem speelden anti-katholieke gevoelens

daarin een rol. Dat blijkt echter niet; weliswaar kon van de protestantse arbeiders nauwelijks worden verwacht dat zij aan de oproepen van de r.k. clerus en de christelijke bond gehoor zouden geven 519), temeer daar zoveel katholieke arbeiders dat niet deden, maar belangrijker was de onderlinge solidariteit. De protestantse ondergrondse mijnwerkers waren veelal afkomstig uit het Ruhrgebied en hadden daar de nodige ervaring opgedaan. "Eenmaal voor het feit van de staking gesteld, heeft de groote meerderheid van onze afdeling zich solidair verklaard daarmee en de arbeid neergelegd. Onze mannen meenden niet anders te kunnen en te mogen", verklaarde de voorzitter van de Heerlense afdeling van de Christelijke Nationale Werkmansbond 520).

De massale deelname aan de staking was een pijnlijke verrassing voor de katholieke burgerij. Tegenover de nadruk, die van deze kant werd gelegd op de "socialistische terreuracties", stond de opvatting van anderen, die het rustige verloop van de actie onderstreepten. De directie van de Domaniale Mijn schreef op 27 juni aan de raad van toezicht van de mijn dat slechts 13% van de arbeiders werkte. "Im Allgemeinen halten sich die Leute sehr ruhig" 521). Dat was ook de mening van G.J. Bauduin, die in zijn dagboek schreef dat de staking zelfs opvallend rustig verliep 522). Bauduin raakte ervan overtuigd dat de klachten over terreur en intimidatie slechts werden geuit om te voorkomen dat andere verklaringen voor het massaal karakter van de staking opkwamen. In zijn dagboek noteerde Bauduin het verloop van de gebeurtenissen tijdens de staking. Onder meer aan de hand van zijn aantekeningen zal ik het verloop der gebeurtenissen weergeven. De eerste stakingsdag verliep zonder incidenten; volgens Bauduin staakte circa 90% van de ondergrondse arbeiders (volgens de werkgevers 63%). Bauduin nam contact op met de werkgevers en gaf opdracht tot intensieve patrouillering in de gehele streek. 's Avonds was hij door de burgemeester van Heerlen uitgenodigd voor een bespreking van de situatie. Behalve de burgemeester trof Bauduin daar ook Poels en Jos Maenen, voorzitter van de Limburgsche R.K. Werkliedenbond en lid van Provinciale Staten, aan. "Spoedig ontstond een geanimeerd gesprek en werd de staking het onderwerp daarvan. Vooral Mons. Poels, aalmoezenier van den arbeid, meende mij wel veel aanwijzingen te moeten geven hoe ik bij de ordehandhaving had op te treden, en gaf mij den raad veel meer troepen aan te vragen, dan die thans tot mijn beschikking stonden. Daar ik mij door niemand wenschte te laten beïnvloeden, vertrok ik spoedig, aan den Heer Poels aanbevelende, zich met zijne dagelijksche bezigheden te blijven onledig houden, terwijl ik de zorg voor maatregelen in verband met de staking voor mijne rekening zou nemen". Blijkbaar waren de heren het niet eens met die opvatting van

Bauduin, want de burgemeester verzocht de procureur-generaal directeur van politie te 's Hertogenbosch zijn gemeentepolitie met 25 man te versterken.

Op de tweede stakingsdag werd een escadron wielrijders ter versterking naar de mijnstreek gedirigeerd; het aantal stakers nam toe, ongeregelde heden kwamen niet voor. Volgens de voorzitter van de christelijke bond 523) was de snelle toename van het aantal stakers op de tweede stakingsdag te wijten aan de oproep van het Kerkraadse afdelingsbestuur van die bond om het werk neer te leggen 524). Dat was voor de christelijke bond "een zware slag" en een unicum in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging. Daarbij kwam dat de overige bestuursleden van de christelijke organisatie bleven doorwerken ("teneinde aldus het verwijt van vele leden niet behoeven te hooren: gij hebt goed praten om naar 't werk te gaan; zelf behoeft ge dat ook niet") en daardoor ook niet ter beschikking waren voor tegenacties.

Op de derde stakingsdag werden 50 marechaussees te paard bij de mijnen gelegd. 's Ochtends besprak Bauduin de actuele situatie met de werkgevers en benadrukte ook hier dat hij "geene inmenging, van welke zijde dan ook" verwachtte bij zijn werkzaamheden. Bij zijn thuiskomst trof hij Elfers aan die wilde weten hoe ver de stakers mochten gaan in het overtuigen van de werkwilligen. Bauduin waarschuwde Elfers dat elke ordeverstoring met "groote kracht onderdrukt zou worden" en dat het verboden was met meer dan twee personen naast elkaar op de openbare weg te lopen. Elfers liet zich gedurende de staking niet meer bij hem zien, maar plaatste wel oproepen in de stakingscourant waarin de arbeiders werden opgeroepen tot geweldloosheid 525).

De volgende dag, zondag 24 juni, was volgens Bauduin eveneens een rustige dag. Werkwilligen klaagden weliswaar over onvoldoende bescherming, maar die klachten waren ongegrond. "De klacht van te weinig bescherming moest echter de waarschijnlijkheid bewijzen dat niet gestaakt werd om maximaal loon en minimale arbeidstijd, maar omdat onvoldoende bescherming verleend werd", schreef Bauduin. "Ook Monseigneur Poels ging van dien stelregel uit, en hoort hoe theatraal hij zich daarover beklagde tegenover een berichtgever van het Algemeen Handelsblad [...]". Poels had verklaard dat op plaatsen, waar geen bescherming van politie of militairen te verwachten was, werd gepost door stakers, die de werkwilligen bedreigden. "Ik heb het al dadelijk gezegd", vervolgde Poels, "er moet veel meer militaire macht komen [...]. Zo is 't de quaaestie dat onze menschen niet kunnen werken. 't Is niet zoo dat zij niet willen, zij kunnen het niet."

De dag daarvóór, op zaterdag 23 juni, had de Nieuwe Limburger Koerier geschreven dat het aantal stakers onder de Limburgse arbeiders veel groter was dan verwacht. Het blad

weet dat aan de algemene verwachting dat de staking slechts kort zou duren en aan de onderlinge solidariteit bij de mijnwerkers. Weliswaar zouden die Limburgers nooit echte socialisten worden, zo schreef het blad, maar zij sympathiseerden wel met het streven naar verbetering van de arbeidsvoorwaarden. De Nederlandsche Mijnwerkersbond zou nooit zo succesvol zijn geweest, als "onze brave Zuid-Limburgsche mijnwerkers" het eigenbelang niet zo op de voorgrond plaatsten en aan de christelijke principes voorrang zouden verlenen. De Belgische geïnterneerden staakten volgens hetzelfde blad niet voor hoger loon, maar uit solidariteit. "Nous sommes socialistes, nous devons être solidaires, zeggen ze". De krant maakte geen melding van gewelddadigheden of bedreigingen van stakers. Dat was wel het geval in een extra-blad van de Christelijke Mijnwerkersbond, waarin de voorzitter verder benadrukte dat de stakende leden van zijn bond hun organisatie in de rug aanvielen.

Op maandag 25 juni was het aantal stakers nog hoog (78%, tegenover 81% vóór het weekend). Bauduin citeerde in zijn dagboek met instemming de correspondent van het Algemeen Dagblad, die onder andere schreef: "In dit verband is het goed er op te wijzen dat van lastig vallen en intimideeren van werkwilligen door posten, waarover Dr. Poels in het onderhoud dat ik met hem had, klaagde en waarover ook in de vergaderingen van den Christelijken bond gesproken werd, niets gebleken is". De stakers hielden zich volgens de correspondent blijkbaar strikt aan de orders, door het bondsbestuur gegeven. De klachten over intimidatie werden ook volgens hem slechts herhaald om een geldig motief voor het staken van de katholieke arbeiders te geven. Op dezelfde dag ontving Bauduin een rapport van de opperwachtmeester uit Maastricht, die meldde dat de klachten over belemmeringen van werkwilligen op het station te Maastricht uit de lucht waren gegrepen.

In de nacht van 25 op 26 juni werden de stakende Belgische geïnterneerde mijnwerkers, op verzoek van de werkgevers (526), onder militaire begeleiding afgevoerd naar het interneringskamp in Zeist omdat zij het werk niet wilden hervatten. Het hoofdbestuur van de christelijke bond maakte bekend dat degenen die nog staakten als leden zouden worden geroyeerd. De afdelingen Beek en Kerkrade van de bond besloten echter de staking te continueren. De Nieuwe Limburger Koerier berichtte op dinsdag 26 juni uit goede bron te hebben vernomen, dat de regering niet zou ingrijpen en de werkgevers geen enkele concessie zouden doen. Poels verklaarde verheugd te zijn over het vertrek van de geïnterneerde Belgen. Hij verlangde nogmaals meer militairen. Bauduin noteerde: "[...] Deze laatste, die bijna zijn stem kwijt was, ging fel te keer tegen de socialisten. Ook over de Belgen

was hij niet goed te spreken, en toonde zich verheugd, dat zij vertrokken waren. Laat hen maar niet meer terugkomen, zei hij, en laat men in hun plaats naar de mijnen terugbrengen de gemobiliseerde mijnwerkers die goede Limburgers zijn. Goede Limburgsche soldaten verlangde hij ook voor de bescherming en bewaking, die zijn beter dan de Amsterdammers, die socialisten in uniform, die men ons thans heeft gestuurd".

Bauduin schreef in zijn dagboek dat hij het evenmin eens was met Poels' stelling dat Limburgse arbeiders uit angst voor terreur staakten en de Belgen omdat zij hierin door de soldaten waren aangemoedigd. Bauduin vatte dit op als een belediging van het leger en wenste Poels uit het in staat van beleg verklaarde gebied te verwijderen, "als zijnde Z.H.E.W. gevaarlijk voor het handhaven van de orde en hebbende hij in een redevoering de Nederlandsche Landmacht beledigd". De commandant van het veldleger wilde daaraan echter geen medewerking verlenen; wel stuurde hij een majoor naar Poels om hem "eene ernstige terechtzetting te geven, en Z.H.E.W. meede te deelen, dat hij in vergaderingen het woord niet meer mocht voeren tenzij hij mij te voren het concept ter goedkeuring had aangeboden".

Inmiddels nam het aantal werkwilligen toe: terwijl maandag 25 juni nog 78% staakte, was dat woensdag gedaald tot 62%, terwijl twee dagen later nog slechts 51% van de arbeiders staakte. Volgens het dagrapport, dat Bauduin op woensdag aan de directies stuurde, vonden die namiddag in Schaesberg en Voerendaal "belangrijke volksverzamelingen" plaats. Naar aanleiding daarvan werd een verbod voor samenscholingen en derhalve ook voor vergaderingen uitgevaardigd en een extra escadron huzaren aangevraagd. Onder de stakers was volgens Bauduin "een eenigzins slechtere geest te bespeuren". De meeste stakers uit de Maasdorpen Stein en Elsloo gingen weer aan het werk. De Poolse arbeiders echter besloten met 50 tegen 40 stemmen nog niet te gaan werken. In Kerkrade was het volgens de Nieuwe Limburger Koerier van donderdag 28 juni nog "een wilde boel". "Groepen mijnwerkers, die volstrekt geen socialist of lid van den Ned. Mijnwerkersbond zijn, loopen door de straten met roode banden en strikken". Op vrijdag 29 juni vond volgens Bauduin in Kerkrade een oploop van 400 à 500 mensen plaats. Na een eerste aanmaning ging de groep uiteen; een honderdtal protesterende vrouwen trok daarna naar de markt, waar de twee "hoofdaanlegsters" werden gearresteerd. Terwijl in Kerkrade massaal werd gestaakt, verliep de staking elders. De Nieuwe Limburger Koerier berichtte op zaterdag dat die week het aantal werkwilligen met 2.300 was toegenomen.

4. Het einde van de staking

Al na de derde stakingsdag nam het aantal werkwilligen geleidelijk toe. Op donderdag 28 juni was de meerderheid van de ondergrondse arbeiders bij de Staatsmijnen (53%) weer aan het werk. Organisatorisch was de staking een débâcle. De socialistische bond stond financieel te zwak om ieder lid een uitkering te verstrekken. Na enkele dagen kon de bond al niet meer aan zijn statutaire uitkeringsverplichting voldoen. De belofte de achtergebleven vrouwen en kinderen van de Belgische geïnterneerden te steunen, kon slechts zeer beperkt worden waar gemaakt. Volgens menigeen was Elfers tegen een staking geweest, maar had hij zich op sleeptouw laten nemen door de grote aantallen ongeorganiseerden die actie wilden (527). Ook de werkgevers waren die overtuiging toegedaan; via hun in de ANMB-vergaderingen aanwezige vertrouwensmannen hadden zij al vóór de staking de indruk gekregen dat het ANMB-bestuur weinig vertrouwen had in een gunstige afloop van de staking (528). Het ontbreken van een behoorlijke financiële basis van de ANMB wreekte zich. De stakingskas was snel leeg en de socialistische coöperatie "Glück Auf" verstrekke vervolgens zowel geldelijke hulp als hulp in natura. De levensomstandigheden van de 7.500 stakers en hun gezinnen waren echter beneden peil.

De katholieke tegenactie liet in eerste instantie op zich wachten; de organisatie van de christelijke bond functioneerde niet. Alles wat goed katholiek was, zo schreef De Nederlander, was door schrik verlamd. De socialisten daarentegen waren in eerste instantie overrompeld door het succes van de actie. Sinds 25 juni kwam echter de kentering: het wegvoeren van de geïnterneerden toonde aan dat de regering weigerde ten gunste van de stakers in te grijpen en in de tweede helft van de week kwam de katholieke tegenactie goed op gang. De christelijke bond kon enkele arbeiders vrij maken die werden bezoldigd om de arbeiders te stimuleren het werk te hervatten. Vele geestelijken en anderen uit de r.k. sociale beweging waren daarbij behulpzaam. Op verzoek van de r.k. geestelijkheid verstrekten de particuliere mijnen en de politiekorpsen namen en adressen van arbeiders die aan de staking deelnamen, waarna deze door leden van de clerus thuis werden bezocht. Alleen de Staatsmijnen weigerden de namen van de stakers te verstrekken; als de geestelijkheid stakers bij naam kende, was de directie wel bereid de adressen van die arbeiders te geven (529).

Grote steun werd volgens Stins ook ondervonden van de Limburgse pers (530). Zo gaf bijvoorbeeld de Zuid-Limburger een extra-stakingsnummer uit, dat bij duizenden tegelijk onder de mijnwerkers werd verspreid. Verschillende openbare vergaderingen werden belegd waarin men fel tegen de socialisten te keer ging. Chauvinistische sentimenten werden aangewak-

kerd. De correspondent van het Algemeen Handelsblad benadrukte dat de Limburgse autoriteiten alle moeite deden te verhullen dat het een strijd tussen arbeiders en kapitaal betrof: "De Limburgers hebben van een groote staking nog geen flauw begrip 531). Zij beschouwen de staking als een onder-onse ruzie, en, vooral de zeer autocratische Limburgsche Heeren miskennen blijkbaar ten volle de grootsche sociale betekenis van een conflict als wij hier thans in Limburg beleven". De moderne bond wees daarop eveneens: "Wij voeren een economischen strijd en geen andere. Dat vele priesters daarvan een godsdienststrijd maken, moeten zij weten, wij doen daaraan niet mee" 532). Volgens De Telegraaf 533) was de constatering van het militair gezag dat van de stakers geen geweld of intimidatie uitging juist; de intimidatie kwam juist van de andere kant: "Zoo strijden hier de mijnwerkers onderling en de directies hebben op den Christelijken Mijnwerkersbond gerekend om de actie te doen mislukken. De stakers worden op alle mogelijk wijze belemmerd en het intimidatiesysteem is zoo sterk, dat de heele beweging van 8.000 stakers in Heerlen geen strooibiljet gedrukt kan krijgen". Burgemeester Waszink liet voorzitter Elfers al sedert begin juni dagelijks schaduwen. Hij stelde de Commissaris van de Koningin voortdurend op de hoogte van de gang van zaken. De correspondentie 534) van Waszink bevestigt de opvatting van het Handelsblad: de Limburgse autoriteiten koesterden een panische angst voor het socialisme; zij vreesden geheime complotten en verspreiding van revolutie vanuit de mijnstreek.

Ook de ANMB wees ter verklaring van het toenemend aantal werkwilligen op de druk waaronder de arbeiders stonden. Het huisbezoek door de geestelijkheid werd geïntensiveerd; in Kerkrade werden - volgens socialistische bron - twee vrouwen voortijdig uit het ziekenhuis ontslagen, omdat hun mannen staakten; de Belgen werden teruggezonden, de overige buitenlanders kregen de keus tussen hervatten van het werk of te worden uitgewezen. Het verlopen van de staking zal echter vooral in de hand zijn gewerkt door het gebrek aan financiële middelen en het geringe uitzicht op succes: de werkgevers deden geen enkele concessie.

De directies van Staats- en particuliere mijnen hadden besloten gedurende de staking niet naar buiten toe op te treden. Op de eerste bijeenkomst gedurende de staking, op 21 juni, stelde de directeur van Laura & Vereniging, Pierre, voor door aanplakbiljetten bekend te laten maken dat alle mijnwerkers, die langer dan drie dagen zouden staken, zouden worden ontslagen 535). Besloten werd echter, dat het uit taktische overwegingen verreweg het beste zou zijn de staking kwasi te ignoreren. Op 23 juni werd aan de Christelijke Mijnwerkersbond geschreven dat de directies in-

stemden met zijn verzoek werkwilligen na de staking niet met stakers te laten samenwerken 536). De werkgevers verwachtten niet dat de regering ten gunste van de stakers zou ingrijpen.

Eveneens op 23 juni verzochten de werkgevers de militaire autoriteiten om de Belgische geïnterneerden af te voeren naar Zeist en de barakken van deze arbeiders te ontruimen. Op 26 juni werd besloten de staking in het openbaar te blijven ignoreren 537). De Staatsmijnen deelden de particuliere mijnen mee dat zij alle stakende buitenlandse arbeiders hadden ontslagen; zij adviseerden hen dat voorbeeld te volgen. Het gevolg daarvan was, dat deze buitenlanders (onder wie een groot aantal deserteurs) konden worden uitgewezen. Buitenlandse mijnen werd verzocht geen stakers, afkomstig uit Nederlandse mijnen, in dienst te nemen.

Het NVV en de SDAP waren wegens de kolenschaarste weinig gelukkig met de staking 538). Toen na een week bleek dat de werkgevers niet door de knieën gingen en ook de regering afzijdig bleef, werd getracht in onderhandelingen een oplossing te bereiken. De werkgevers wezen elke bemiddelingspoging echter van de hand, waardoor alleen nog kon worden gerekend op de overheid. Op 28 juni bevestigde Minister Posthuma ten overstaan van een deputatie uit de sociaal-democratische kamerfractie en het NVV zijn vóór de staking gedane toezeggingen. Het bestuur van de ANMB vond hierin aanleiding een onderhoud met de Minister aan te vragen, dat op zaterdag 30 juni plaatsvond. De Minister bevestigde aan Elfers nogmaals, dat de Contactcommissie voor het Mijnbedrijf tot taak zou hebben alle arbeidsvoorwaarden te bespreken en de minimumloonkwestie op bevredigende wijze op te lossen. Hij herhaalde de Staatsmijnen te zullen dwingen tot een proef met het minimumloon, indien vrijwillig geen overeenstemming zou worden bereikt. Elfers achtte die toezegging voldoende om de staking (op zaterdag staakte nog slechts 51% van de arbeiders) op te heffen. Op zondagavond vergaderde het hoofdbestuur met de afdelingsbesturen, maar al vroeg in de middag kon Haex aan de overige werkgevers telegraferen dat de staking vrijwel zeker zou worden opgeheven.

5. Gevolgen van de staking

De staking was volgens de ANMB een gedeeltelijk succes omdat de werkgevers werden gedwongen het minimumloonvraagstuk serieus te bestuderen 539). Voorts waren in de actie duizenden nieuwe leden gewonnen en bestond de verwachting dat de bond verder zou groeien en dat de christelijke organisatie verder in betekenis zou afnemen. In de literatuur wordt er daarentegen de nadruk op gelegd dat de staking geen enkel positief resultaat had opgeleverd 540). Volgens Dieteren had

de staking de instelling van de Contactcommissie (direkt na de staking) zelfs bemoeilijkt en was het verheugend dat de directies zich ondanks de socialistische agitatie niet lieten afhouden van het plan tot het instellen van het overlegorgaan. Ook volgens Jurriëns weken de ingewilligde eisen niet af van hetgeen reeds vóór de staking was toegezegd.

Beide opvattingen zijn onjuist. Aanleiding tot de staking was de volledige afwijzing van het minimumloon door de werkgevers geweest zonder daar, zoals Minister Posthuma min of meer aan de ANMB had beloofd, eerst serieus studie van te maken. Frowein verklaarde op 7 juli aan de directies van de particuliere mijnen dat Minister Posthuma geen concessies had gedaan aan de stakers 541). Wel achtte Frowein het raadzaam de Contactcommissie zo spoedig mogelijk te installeren; "geschiedt zulks niet, dan bestaat groot gevaar, dat de Minister deze zaak zelf ter hand zal nemen". De particuliere werkgevers zagen dat in. Alvorens de werkgevers echter aan de bonden lieten weten de Contactcommissie op te richten, ontvingen zij van de Minister een brief, waarin deze vaststelde dat de taak van de Contactcommissie die zou zijn, welke daags vóór de staking bij gelegenheid van het onderhoud tussen de directie van de Staatsmijnen en Fimmen en Elfers was vastgesteld 542). De Minister ging daarbij van de onjuiste veronderstelling uit dat de directies zouden instemmen met de taakomschrijving, zoals die in het onderhoud tussen hemzelf, Frowein, Elfers en Fimmen was geformuleerd. Haex was van mening dat het honoreren van de wensen van de Minister gelijk stond met de erkenning dat de staking succesvol was geweest. "Inwilliging daarvan stond z.i. met eene capitulatie van de werkgevers tegenover de vakorganisaties gelijk en het leek hem uitermate twijfelachtig of de Particuliere Mijnen in deze den Minister zouden kunnen terwille zijn, althans wat diens eischen tot overneming van de bekende 'interpretatie' betrof".

De werkgevers waren derhalve wèl bereid een overlegorgaan in het leven te roepen, maar wilden niet dat de Staatsmijnen zouden experimenteren met minimumlonen. Haex stelde voor de Minister te dwingen op zijn voorstel terug te komen door te dreigen met het opzeggen van de samenwerking tussen Staats- en particuliere mijnen. "Voor den Secretaris stond vrijwel vast, dat, indien de Minister op zijne eischen volhardde, het met de zoo vruchtbaar gebleken samenwerking tussen Staats- en Particuliere Mijnen uit zou zijn". Voor dat dreigement ging de Minister door de knieën; de kolenschaarste dwong hem rekening te houden met de wensen van de particuliere mijnen.

Voordat de directies met Minister Posthuma de taakstelling van de Contactcommissie bespraken, stelde Haex een concept-

schrijven aan de bonden samen. Daarin werd meegedeeld dat de Contactcommissie werd opgericht. In die brief had de Minister graag tot uitdrukking zien komen dat de werkgevers bespreking van de minimumloonkwestie niet volledig van de hand wezen en hij adviseerde het concept in die zin te wijzigen. In het overleg met de werkgevers deed Posthuma de toezegging dat "indien de Nederlandsche Mijnwerkersbond nogmaals om zijne tusschenkomst zou verzoeken, hij dezen te verstaan zou geven, dat de commissiekwestie als afgedaan moest beschouwd worden" 543). Al was het resultaat van de staking vrij beperkt, de ANMB had geen ongelijk door te onderstrepen dat de toezeggingen van de Minister verder gingen dan die van de werkgevers, ook al was de praktische consequentie daarvan gering toen de Minister zich uiteindelijk toch aan de zijde van de werkgevers schaarde.

De toezeggingen van de Minister hadden dus slechts beperkte waarde. Bovendien werd de belofte van de directies, bij beëindiging van de staking gedaan om geen rancunemaatregelen te nemen, snel vergeten. Op 27 juli verzocht Haex in een geheime brief de directies van de Staats- en particuliere mijnen om een opgave, "van de door Uwe onderneming wegens feiten verband houdende met de staking ontslagen arbeiders. Het schijnt mij voorts wenschelijk, dat arbeiders die op de een of andere wijze tijdens de staking bijzonder op den voorgrond getreden zijn als posters en leiders, bij als nog wellicht volgend ontslag de overgang van de eenen mijn naar de andere zoveel mogelijk bemoeilijkt wordt. Van deze arbeiders ware daartoe eveneens eene lijst aan te leggen 544) en aan de diverse ondernemingen mede te deelen" 545).

Voor de activiteiten, die politie en marechaussee gedurende de staking hadden ontplooid ter handhaving van orde en rust, begeleiding van werkwilligen en bescherming van de eigendommen van de mijnen, waren de ondernemers bijzonder dankbaar. In totaal ontvingen de marechaussee en de gemeentepolitie f 1.980,— en een partij kolen als geschenk 546).

Hoewel de ANMB vóór en tijdens de staking veel sympathie onder de arbeiders had gewonnen, bleef de verwachte krachtige ledengroei uit. Een half jaar na de staking, op 1 januari 1918, telde de ANMB weliswaar méér leden dan de christelijke bond (2.310 tegen 1.656), maar de organisatiegraad bedroeg niet meer dan 22% tegen 17% een jaar eerder. Vele duizenden waren in korte tijd toegetreden om de organisatie na de staking weer even snel te verlaten 547). De christelijke bond had zeker aan prestige verloren en vooral in de oudere afdelingen (Kerkrade en omgeving) verlieten velen als protest groepsge wijze de bond 548), maar in 1918 wist de bond het verloren gegane terrein te heroveren.

Een van de directe gevolgen van de staking was bovendien het manifest worden van felle onderlinge tegenstellingen binnen

de linkse beweging onder de mijnwerkers. Het mislukken van de staking werd binnen de ANMB in de eerste plaats geweten aan het ontbreken van een sterke weerstandkas. Maar ook de geringe steun van het NVV werd aan de kaak gesteld. Dat ging zelfs zover dat de afdeling Spekholzerheide voor de algemene vergadering in oktober 1917 niet alleen voorstelde 25% van de bondsinkomsten in de weerstandkas te storten, maar zich ook af te scheiden van het NVV 549). Andere afdelingen onderwierpen het beleid van het hoofdbestuur aan felle kritiek 550). Voor en tijdens de staking zou het bestuur geen rechtlijnige koers hebben gevaren. Anderzijds werd betoogd dat de staking een uitbarsting was van opgekropte woede, die nauwelijks was te leiden. Door een afdelingsbestuurder werd op de algemene vergadering opgemerkt: "[De staking] [...] moest komen. De opgehoopte grieven moesten, toen de Bond krachtiger werd, leiden tot een uitbarsting, die zich niet aan theorieën stoort. Wij zijn trotsch op onze staking in 't zwarte Limburg, ook al is niet alles bereikt". De afdeling Kerkrade bevestigde die uitspraak: "De staking was een noodzakelijkheid. De mensen waren er warm voor en 't revolutionair karakter van onzen bond dient gehandhaafd te blijven. De rechteloosheid der mijnwerkers en de onvoldoende beteekenis der duurtetoeslagen waren de oorzaken der staking. Deze is niet goed voorbereid. 't N.V.V., de S.D.A.P. en de Internationale organisaties hadden meer steun moeten verleen". De eis tot vervanging van Elfers door een mijnwerker was vrijwel algemeen. Elfers erkende dat het bestuur voor de staking niet wist hoe de arbeiders in een staking zouden reageren; het aantal georganiseerde arbeiders was daartoe te gering.

Een flink deel van de r.k. mijnwerkers had voor en tijdens de staking het vertrouwen in de Christelijke Mijnwerkersbond verloren. Toch waren er voor de katholieke organisaties ook positieve kanten aan de staking.

Terwijl de staking in de ANMB aanleiding gaf tot felle discussies over de meest wenselijke koers, werd in het katholieke kamp de eenheid versterkt. De relatief kleine groep uit geestelijkheid en burgerij, die de noodzaak van katholieke sociale actie al eerder had ingezien, kreeg door de staking de wind in de zeilen. Dank zij de staking, dank zij de socialistten, zo verklaarde Poels, konden de tegenkrachten worden gemobiliseerd: "[...] ik geef [...] gaarne toe, dat de socialistten hier in de streek wel iets goed gedaan hebben en de oogen van sommige menschen hebben doen opengaan; en dat zij soms medegeholpen hebben, om het starre conservatisme, waartegen wij altijd gevochten hebben, den nek te breken" 551), verklaarde hij in een debat met Elfers. In die zin had de staking volgens Poels positieve gevolgen; degenen die niet hadden verwacht dat de Limburgse arbeiders de

socialisten zouden steunen, zouden nu wel de ogen zijn opengegaan. Ook de Nieuwe Limburger Koerier was van mening dat "de vooruitstrevende democratische kristelijke beweging" door de staking aan aanhang en invloed had gewonnen. Het zou immers, volgens de krant, niet tot een bijna algemene staking zijn gekomen als "onze brave Zuid-Limburgsche mijnwerkers meer sociaal besef, meer beginselvastheid, meer partijdiscipline en minder [...] eigenbelang en meer besef van hooger plicht hadden getoond" 552).

Na de staking kwam ook steeds meer geld ter beschikking voor de directe en indirecte bestrijding van het socialisme. Jos. Maenen pleitte in de zomerzitting van Provinciale Staten op 3 juli voor een ruimere subsidiëring van de kerkenbouw in Zuid-Limburg 553). Maenen hoopte "dat de Staten bereid zullen zijn voor de bouw der kerk te Ophoven een ruime subsidie toe te kennen. Waar in de laatste tijd aan geheel Nederland de oogen zijn geopend door de daad van zekere partij, welke ongetwijfeld eene groote misdaad is te noemen, behoort tegenover die propaganda iets anders te worden gesteld". Terwijl in de daaraan voorafgaande 25 jaar nooit meer dan f 1.000,-- subsidie voor de bouw van een kerk was verleend, leidde de staking ertoe dat nu f 10.000,-- werd verstrekt. Gestimuleerd door die vrijgeveige houding van het College, verzocht pater W. Cramer S.J. in oktober 1917 om subsidie voor de bouw van een retraitshuis voor mijnwerkers 554); de retraits was volgens de pater "het krachtige en onfeilbare middel om het behoud van den godsdienstzin, thans bij de bevolking ernstig bedreigd, te verzekeren en een algeheele verwildering op zedelijk gebied te voorkomen". Ook hiervoor werd f 10.000,-- uit de openbare middelen toegezegd. De staking, zo schreef genoemde priester in de Nieuwe Limburger Koerier van 15 december 1917, was een aanslag op het welzijn van het gehele volk geweest. Nog gevaarlijker was echter de dreigende aanslag op het kostbaarste erfgoed: de godsdienst.

Niet alleen bouwers van kerken en retraitshuizen en ijverars voor bijzondere scholen trokken profijt van de reactie die de staking in het katholieke kamp had opgeroepen. In de gemeenteraadsverkiezingen, die na de staking te Heerlen plaatsvonden, bleek de geringe belangstelling die in het algemeen bestond voor de Katholieke Kiesvereniging en de grote verdeeldheid onder de katholieke kandidaten plaats te hebben gemaakt voor versterkte eenheid. Voor het eerst werden alle kandidaten van de Kiesvereniging gekozen 555). Stins verklaarde: "Nog nimmer heeft bijv. de Kath. Kiesvereniging te Heerlen zoo'n overwinning met haar kandidaten kunnen bevechten, dan direct na afloop van de mijnwerkersstaking. Men heeft ingezien, dat door eendrachtig optreden een meer principieel standpunt bij verkiezingen moest worden

ingenomen. Wanneer op tactische wijze in deze opvoedend wordt gewerkt, kan er nog veel goeds bereikt worden" 556). In Kerkrade verloor de Vrijzinning-Democratische Kiesvereniging, de vroegere Volkskiesvereniging waaraan vele mijnwerkers hun steun hadden verleend, het van de Katholieke Kiesvereniging, die met J. Werry, beambte van de Christelijke Mijnwerkersbond, als kandidaat uitkwam. De sociaaldemocraten kregen van de ruim 800 stemmen slechts 28. Opmerkelijk was dat de kandidatuur van de liberale en anticlericale mijndirecteur Haex in Heerlen door de Katholieke Kiesvereniging uitdrukkelijk onbestreden bleef; de gemeenschappelijke vijand leek katholieken en liberalen in Heerlen door de staking nauwer tot elkaar te brengen.

6. Samenvatting en conclusies

In 1917 slaagde de ANMB er voor het eerst in haar jonge geschiedenis in massale demonstraties op touw te zetten in het hartje van de katholieke mijnstreek. Door de stijgende kosten van levensonderhoud en het daarbij achterblijven van de lonen en door de reuzewinsten van de mijnen, radicaliseerden de mijnwerkers. De grote massa bleef echter ongeorganiseerd; ook de meer radicale arbeiders sloten zich niet aan bij de ANMB. Zoals dat ook in het Ruhrgebied veelal het geval was, drongen juist deze arbeiders het eerst en het felst aan op een staking.

De werkgevers wensten slechts in beperkte mate tegemoet te komen aan de eisen van de arbeiders, die niet alleen loonsverhoging maar ook verbetering van het accoordstelsel en versterking van de rechtspositie inhielden. De jarenlang opgekropte onvrede kwam naar buiten. De Christelijke Mijnwerkersbond werd, tegen de wil van velen van zijn leden, door Poels verhinderd met de socialistische organisatie samen te werken, waardoor deze steeds meer het vertrouwen van de arbeiders verloor.

Slechts na herhaalde pogingen het conflict vreedzaam op te lossen en met grote aarzeling liet het hoofdbestuur van de ANMB de afdelingsbesturen uiteindelijk beslissen over een mogelijke staking. De grote massa ongeorganiseerden, de onmogelijkheid alle stakers financieel te steunen en de geringe steun die in verband met de kolenschaarste in het land van het NVV was te verwachten, maakten de kansen op een succesvolle staking niet groot. Anderzijds bestond voor het bestuur geen alternatief meer en wenste de achterban over te gaan tot een actie die, hoe gering de kansen op succes ook waren, uitdrukking zou geven aan de opgekropte onvrede en de strijdbaarheid van vele arbeiders. Tevens werd gehoopt dat de werkgevers door de regering, eveneens wegens de kolenschaarste, zouden worden gedwongen zich minstens zo tegemoetkomend tegenover de ANMB-eisen op te stellen als de

verantwoordelijke Minister deed. De regering greep echter niet in en liet op verzoek van de werkgevers zelfs de Belgische geïnterneerden wegvoeren. De werkgevers hielden zich in het openbaar tijdens de staking afzijdig. De reuze-winsten maakten loonsverhogingen weliswaar zonder bezwaar mogelijk, maar invoering van minimumlonen werd van de hand gewezen met het argument dat de mijnwerkers niet hard genoeg zouden werken als een minimuminkomen was gegarandeerd.

Dat de strijd vooral een actie van de socialisten tegen de katholieken zou zijn geweest, zoals in de literatuur wordt beweerd, bleek niet. De ANMB had de christelijke bond om samenwerking verzocht en zou dat ook na de staking weer doen. De socialistische bestuurders realiseerden zich terdege dat de leiders in het r.k. kamp elke mogelijkheid zouden aangrijpen om de strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden te veranderen in een strijd tegen het socialisme. Hoewel de staking zeer rustig verliep, aarzelde Poels niet de actie te gebruiken als middel tot mobilisatie van het r.k. volksdeel door de indruk te wekken als betrof het een "terreur-actie". Die opzet slaagde ten slotte: terwijl het socialistisch kamp sedert de staking van 1917 tot aan het einde van de jaren twintig hopeloos was verdeeld over de koers die in Limburg moest worden gevolgd, werd de eenheid in de katholieke gelederen versterkt en kwam meer geld ter beschikking voor de financiering van activiteiten in het kader van de katholieke sociale actie.

Dat de werkgevers zonder aarzeling partij kozen voor de christelijke bond, zoals o.a. door Jurriëns wordt beweerd (557), bleek evenmin. De ondernemers realiseerden zich dat die bond een povere indruk maakte en dat zijn zwakke opstelling juist het gevaar vergrootte dat de socialisten verder aan invloed zouden winnen. Dat leidde er zelfs toe dat de ondernemers zich afvroegen of een eenheidsbond niet wenselijker was dan twee elkaar beconcurrerende bonden. Pogingen van Poels de beide organisaties uit elkaar te houden, steunden zij uiteindelijk wel, al werd de tactiek van de bond weinig verstandig geacht.

De samenwerking tussen de Christelijke Mijnwerkersbond en de ANMB na de staking

Tijdens de staking van 1917 verdubbelde het ledental van de ANMB; na de staking ging een groot deel daarvan echter weer even snel verloren. De christelijke bond kwam verzwakt uit de staking; vele leden hadden de bond verlaten. Enkele maanden na de staking nam het bestuur van de christelijke organisatie het initiatief in de Contactcommissie samen te werken met de ANMB teneinde het ledental weer op te voeren

558). De samenwerking bleef beperkt tot overleg tussen de hoofdbesturen omdat de bisschop van Roermond op initiatief van Poels had geadviseerd geen gezamenlijke ledenvergaderingen te beleggen met socialistisch georganiseerde arbeiders. Elfers meende uit de gebeurtenissen tijdens en na de staking te moeten concluderen dat er weinig kans bestond dat de ANMB op korte termijn veel leden zou winnen onder de katholieke mijnwerkers; hij was daarom bereid tot die samenwerking. De ANMB was weliswaar principieel voorstander van een eenheidsvakbond maar zag daartoe weinig mogelijkheden, omdat alleen arbeiders lid werden van de bond die, voordat zij naar de mijnstreek kwamen, elders al lid waren van moderne bonden. "De sociale inzichten in een streek, waar dezelfde arbeiders blijven wonen, wijzigen zich slechts zeer geleidelijk", schreef Elfers in het vakblad 559) van de bond. "Dat groote massa's van de eene richting naar de andere overloopen, is nog nooit voorgekomen". De leden moesten zich daarom met de idee verzoenen dat "het gros der oude Limburgsche mijnwerkersbevolking [...] voorloopig trouw [zal] blijven aan de christelijke vakbeweging".

Die gewijzigde opvatting leidde tot een terreinafbakening tussen ANMB en Christelijke Mijnwerkersbond. De laatstgenoemde organisatie had immers niet de illusie socialisten voor zijn organisatie te kunnen winnen; het bestuur had er rekening mee te houden, zo werd in het vakblad door voorzitter Stins geschreven, "dat er in de mijnstreek nog andere arbeiders waren, die de Christelijke beginselen niet konden belijden, daartegenover zelfs een vijandige houding aannamen. Steeds weer opnieuw hebben we er op gewezen, dat we zeer goed konden begrijpen, dat dezen bij den Nederlandschen Mijnwerkersbond toetraden" 560). De totstandkoming van de Contactcommissie was volgens beide hoofdbesturen een reden te meer samen te werken, ook al bestonden er principiële ideologische tegenstellingen tussen de bonden.

Het hoofdbestuur van de christelijke bond had, ondanks de afwijzende houding die de geestelijkheid innam tegenover samenwerking met de socialistische, geen enkele moeite met samenwerking op bestuursniveau. Zonder commentaar werden artikelen uit het vakblad van de ANMB in het blad van de christelijke bond afgedrukt 561) en de gematigder opstelling van de grootste concurrent werd toegejuicht. "'t Is een verstandige tactiek, die hier in deze, ook door den Nederlandschen Mijnwerkersbond is gevolgd", schreef Stins, "een tactiek die op 't oog had geen vernietiging of overval van een der bestaande bonden [een verwijzing naar de staking van 1917] maar het werkelijke belang van al de arbeiders" 562). Na enkele voorbereidende vergaderingen dienden beide bonden eind januari 1918 een uniform verzoek in tot loonsverhoging en verbetering van enkele secundaire arbeidsvoorwaarden

563). De werkgevers waren bereid de lonen te verhogen maar waren niet bereid elke arbeider een identiek bedrag te geven 564). De bondsbestuurders brachten daartegen in dat de lonen van de laagstbetaalden al voor de oorlog te laag waren en de loonsverhogingen geen gelijke tred hadden gehouden met de stijgende kosten van levensonderhoud 565). De ondernemers op hun beurt stelden daar tegenover dat de lonen nooit in dezelfde mate zouden kunnen stijgen als de kosten van levensonderhoud; de levensmiddelenprijzen waren immers extreem toegenomen, verschillende levensmiddelen waren zelfs niet meer verkrijgbaar.

Op het aandrigen van de ANMB contact op te nemen met de Rijkskolendistributie teneinde de kostprijsverhogingen af te wentelen op de consumenten, overlegden de directies met Frowein, in diens functie van directeur van de Rijkskolendistributie. Die liet hun weten dat de regering bereid was in te stemmen met verhoging van de kolenprijzen indien de kostprijsverhoging "geen voldoende winstmarge meer laat" 566). De directies waren daarop bereid de lonen te verhogen conform de eisen van de bonden, met name omdat "men aan de eischen der vakorganisaties in ruime mate zal moeten tegemoetkomen, wil men conflicten vermijden, welke in de tegenwoordige tijdsomstandigheden hoogst ongewenschte gevolgen zouden kunnen hebben" 567), zo verklaarde Haex tegenover de overige werkgevers. Uit strategisch oogpunt leek het echter verstandig de lonen niet zonder meer te verhogen, maar een bijzondere toeslag te geven; het tijdelijk en bijzonder karakter van de loonsverhoging zou daarin tot uitdrukking komen en het zou een loonsverlaging in de toekomst vergemakkelijken. De werkgevers lieten de bonden op 11 februari 1918 verder weten de lonen alleen te willen verhogen indien de bonden toezegden gedurende het gehele jaar geen looneisen meer te zullen stellen. De werkgevers waren op aandringen van de ANMB bereid een uitzondering toe te staan indien de kosten van levensonderhoud zouden blijven stijgen, mits de bonden geen enkele actie zouden ondernemen, dus ook hun leden niet zouden mobiliseren, alvorens in de Contactcommissie was overlegd. Beide bondsbesturen waren daartoe bereid.

In de vergadering van de Contactcommissie op 4 juni werd verder overlegd over de eisen die betrekking hadden op de secundaire arbeidsvoorwaarden 568). Bekendmaking van looncijfers was een van die eisen en dat was door de werkgevers al schoorvoetend toegezegd; ook in de Duitse mijnindustrie werden dergelijke cijfers immers openbaar gemaakt. De bonden wensten verder op korte termijn de achturige werkdag voor bovengrondse arbeiders. Door de lange treinreizen tussen woonplaats en mijnen hadden de arbeiders nauwelijks gelegenheid voor rust en ontspanning. De werkgevers wisten dat

ook, maar zij voelden zich niet genoodzaakt veel rekening te houden met die verlangens. Het aanbod van ongeschoolden was nu immers zeer ruim. "Dit zijn abnormale toestanden", verklaarde Haex, "waarmede bezwaarlijk rekening kan worden gehouden". De mijnwerkers die ver van de mijnen woonden, moesten maar een woning zoeken in de buurt van de mijnen. Ook de overige eisen van de bonden werden afgewezen.

De toezegging kwartaalsgewijze looncijfers te publiceren, werd door de directies van de particuliere mijnen het liefst weer ingetrokken. De directies waren van mening dat er geen reden was het publiek in te lichten over de mijnwerkerslonen; ook andere ondernemingen (behalve de Staatsmijnen die altijd al de lonen bekend maakten) publiceerden niets. De bonden zou bovendien "een wapen tegen de werkgevers in handen worden gegeven" en ten slotte zou er een mogelijkheid ontstaan voor de mijnwerkers hun lonen te vergelijken met die in de Duitse mijnen 569). Haex meende echter dat er geen mogelijkheid bestond op de eerdere toezegging aan de bonden terug te komen. Het argument dat ook andere bedrijven geen looncijfers publiceerden, noemde hij wel van groot belang, "ware het niet dat de diepingrijpende wijzigingen, welke wij op sociaal-economisch gebied zich allerwege zien voltrekken, noodzaken ook op dit punt denkwijzen te herzien, welker waarde ook voor velen (en voor den ondergeteekende niet het minst) nog zoo kort geleden als ten eenen male onbetwistbaar gold" 570). Besloten werd daarop vanaf 1 januari 1919 elk kwartaal looncijfers bekend te maken. Teneinde te voorkomen dat de arbeiders de lonen van verschillende mijnen zouden kunnen vergelijken, zou worden volstaan met een gemiddeld cijfer voor de gehele mijnindustrie.

Beide bondsbesturen waren tevreden over de resultaten die de samenwerking en hun gematigde opstelling afwierpen. De werkgevers waren echter nog meer verheugd. De oprichting van de Contactcommissie had immers vooral ten doel de strijdbaarheid van de bonden te temperen en het, zij het voorwaardelijk, afzien van looneisen gedurende 1918 was bijzonder profijtelijk voor de mijnen.

Aangezien de kosten van levensonderhoud echter bleven stijgen en de leden van beide bonden daarvoor compensatie vroegen, kwamen de bonden in het najaar met een verzoek tot loonsverhoging. Ook na de loonsverhoging van februari was onder de mijnwerkers ontevredenheid blijven bestaan over de hoge kosten van levensonderhoud in de mijnstreek. In april had de ANMB de werkgevers al gevraagd de arbeiders die broodkarren hadden geplunderd, niet te ontslaan 571). Door gebrek aan zeep waren grote aantallen stokers en machinisten ziek geworden. De Spaanse griep maakte bijzonder veel slachtoffers onder de mijnwerkers wegens hun verminderde weerstand 572).

Op 18 juni schreven de ondernemers aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel dat de gebrekkige wijze waarop de levensmiddelenvoorziening voor mijnwerkers plaats vond hen "in hooge mate" verontrustte. "Vele mijnwerkers beginnen merkbaar te lijden onder de gevolgen van onvoldoende voeding. Hun arbeidsvermogen neemt af en daarmee de productie [...]. Op welke wijze zij in laatste instantie van hunne ontevredenheid zullen doen blijken, behoeven wij wel niet nader uiteen te zetten. Het woord 'staking' zweeft wederom op veler lippen" 573).

Pas een maand nadat de bonden hun looneisen hadden gesteld, werden de leden daarover in de vakbladen ingelicht 574). Tevens werd daarbij door het bestuur van de christelijke bond ingegaan op de ontevredenheid die onder de leden bestond over het optreden van het bestuur. Het bestuur erkende dat de arbeiders niet geheel ongelijk hadden en dat de afspraak met de werkgevers wellicht moest worden opgezegd. De ANMB was echter gematigder dan de christelijke bond. In De Mijnwerker van 26 oktober schreef Elfers dat de arbeiders eraan moesten wennen dat de verhouding tussen ANMB en werkgevers een geheel andere was dan vroeger. Toen werd de bond niet erkend en konden de bestuurders derhalve volstaan met het uitoefenen van kritiek op het optreden van de ondernemers. Maar "het tijdperk, waarin wij dachten met het uiten van groote woorden de belangen der mijnwerkers te behartigen en wij geen planmatige, op berekening steunende vakactie konden voeren, is [...] afgesloten [...]. Ons optreden tegenover de directies schijnt hierdoor meer bezadigd en is daardoor voor hen, die nog hechten aan het uiten van groote woorden, niet aanlokkelijk. Onze verhouding tot de directies is hun te zakelijk. Zij zien evenwel over het hoofd, dat de resultaten, welke daardoor voor de mijnwerkers bereikt kunnen worden, meer agitatorisch effect sorteeren dan groote holle woorden geuit op vergaderingen".

De directies waren bereid de lonen te verhogen. De kosten van levensonderhoud waren gestegen en directeur Bunge van de Staatsmijnen merkte in de vergadering met de directies van de particuliere mijnen op 8 oktober op dat de lonen sinds maart niet waren gestegen. De directies vroegen zich echter af of het zinvol was zich te beroepen op de in februari met de bonden gemaakte afspraak om geen looneisen te stellen tot 1 januari 1919. Als die opzet zou slagen, moesten de lonen per 1 januari 1919 toch worden herzien. Directeur Pierre meende: "als we nu iets doen, komen ze in januari weer - dus liever traineeren tot januari". Commercieel-directeur Delorthe van de Oranje-Nassaumijnen wenste de Rijkskolendis-tributie de keuze te laten; waren zij bereid de prijzen te verhogen dan kon het loon omhoog 575).

Besloten werd de lonen pas op 1 januari te verhogen. In de vergadering van de Contactcommissie op 16 oktober werd de bonden meegedeeld dat de directies in principe bereid waren tot een loonsverhoging 576). Een week later vroegen de directies echter eerst aan Frowein zijn invloed te gebruiken om de kolenprijzen te verhogen 577). De regering bleek bereid daarmee in te stemmen. De directie van de Staatsmijnen wenste de lonen te verhogen conform de vakbondseisen. De houwers zouden dan f 7,-- per dienst ontvangen. In de Contactcommissie, bijeen op 29 oktober, werd de bonden echter een loonsverhoging tot f 6,75 toegezegd 578). Dat voorstel vond bij de vertegenwoordigers van de vakbonden weinig bijval. Uiteindelijk waren zij echter bereid in hun bonden het voorstel te verdedigen de lonen van arbeiders boven 18 jaar met 50 cent per dag te verhogen en die van jongere arbeiders met 25 cent. De oorspronkelijke eisen van de bonden bedroegen het dubbele van die bedragen. De toezegging van Frowein was eveneens gebaseerd op de vakbondseisen. De particuliere mijnen verwachtten nu, aldus Haex in een brief aan de directies van die mijnen, dat de kolenprijzen per 1 november zouden worden verhoogd en de lonen per 1 januari; "De kosten van deze maatregel, welke vrijwel gelijk zullen zijn aan die van de verhooging, welke de Directies overeengekomen waren toe te staan, zullen gedekt kunnen worden door eene met ingang van 1 november ingaande verhoging der kolenprijzen". De opzet aldus een winst te kunnen behalen op de loonsverhoging, werd echter geblokkeerd door Frowein, die niet toestond de kolenprijzen meer te verhogen dan de kosten van de loonsverhoging.

1. Het einde van de samenwerking: november 1918

De afdelingsbesturen van de Christelijke Mijnwerkersbond vergaderden op 3 november met het hoofdbestuur over het al dan niet aanvaarden van het werkgeversvoorstel de lonen niet met f 1,-- maar met f 0,50 te verhogen. Het hoofdbestuur was vóór aanvaarding. Het argument "dat om méér verhoging zeer zeker strijd zal moeten worden gevoerd, welke de sympathie voor de organisatie niet zal verhogen", viel bij de afdelingsbesturen echter niet in goede aarde 579). Het hoofdbestuur verdedigde daarop het werkgeversvoorstel nog krachtiger; opgemerkt werd dat de bond geen "misbruik van de macht" mocht maken omdat dit bij het intreden van meer normale marktverhoudingen immers zou leiden tot repercussies van werkgeverskant. Aangezien de ANMB inmiddels het werkgeversvoorstel al had aanvaard, gingen ook de afdelingsbesturen van de christelijke bond door de knieën. De beslissing in de ANMB was genomen onder krachtige druk van voorzitter Elfers. Er was in de bond veel kritiek op zijn gematigd optreden. Het ontbreken van regelmatig overleg met de leden en de

povere resultaten van de gematigde opstelling werden aan de kaak gesteld; de leden verlangden "een beetje meer revolutionair sentiment" 580). Mede gelet op de slechte voedselsituatie waren de afdelingsbesturen van mening dat te weinig werd geprofiteerd van de fantastische winsten die de mijnen maakten. Eerder was door de werkgevers in de Contactcommissie toegezegd dat een werkgeverscommissie zou bestuderen in hoeverre de bestaande loonregeling kon worden verbeterd. Elfers koppelde die "toezegging" aan de eis tot aanvaarding van het werkgeversvoorstel. Op voorwaarde dat uiterlijk per 1 april 1919 een betere loonregeling tot stand zou komen, gingen de afdelingsbesturen accoord met een loonsverhoging van f 0,50.

Een week na dat besluit werd het hoofdbestuur van de ANMB overvallen door de landelijke ontwikkelingen. In het door het NVV en de SDAP belegd congres in Rotterdam, op 16 en 17 november, werd een programma van eisen aanvaard waarin ook de wettelijke invoering van de achturige arbeidsdag en de zesurige arbeidsdag voor mijnwerkers werd bepleit. Al vier dagen vóór het congres waren in de mijnstreek pamfletten verspreid waarin het programma van eisen van SDAP en NVV was samengevat. Volgens Elfers, in een vergadering van de Contactcommissie op 18 november, waren de eisen opgesteld zonder overleg met de ANMB en kon hij die eisen ook niet onderschrijven 581). In de pamfletten werd met een verwijzing naar de ontwikkelingen in Rusland, Oostenrijk en Duitsland geëist dat de bezittende klasse "goedschiks of kwaadschiks" de verlangens zou inwilligen. Hoe krachtig Elfers later ook beklemtoonde dat "geenszins [werd] beoogd de arbeiders tot revolutie aan te zetten", voor het hoofdbestuur van de christelijke bond waren de novembergebeurtenissen voldoende om de samenwerking met de ANMB op te zeggen.

Welke invloed daarbij uitging van Poels is onduidelijk. Op 12 november, de dag na Troelstra's Rotterdamse rede, riep Poels de Limburgers op burgerwachten te vormen die een halt moesten toeroepen aan de "bandeloze horden uit het buitenland" en de "oproerlingen van ons eigen land" 582). Tijdens Troelstra's rede was Poels in Den Haag waar hij overlegde met een vijftal leden van de katholieke kamerclub. Diezelfde nacht bezocht hij in Noord-Limburg verschillende pastoors en in Heerlen overlegde hij met alle burgemeesters van gemeenten langs de spoorlijn Sittard-Heerlen-Herzogenrath. Het resultaat was dat de Noordlimburgse arbeiders naar Den Haag en Rotterdam werden gedirigeerd waar zij "de bedreigde punten bezetten" om de regering te steunen. De Zuid-Limburgers bleven in de regio en bezetten alle stations om te voorkomen dat Duitse soldaten vanuit België via Limburg naar Duitsland zouden trekken. Welke plannen de socialist in de mijnstreek in deze tijd ontwikkelden, is niet geheel duidelijk.

Als bron beschikken we alleen over de verklaringen van J. Bodenstaff, die in een interview vertelde dat in Heerlen enkele socialisten in een geheime vergadering bijeen kwamen die met behulp van de soldatenraden uit Aken wilden proberen de macht over te nemen 583). In de woelige novemberdagen waren ook zij onder invloed van de gebeurtenissen in Rusland en Duitsland. Verwacht werd dat de revolutie aan de grens niet zou stoppen. Elfers "vergiste" zich net als Troelstra en vertrok, aldus nog steeds Bodenstaff, naar Aken teneinde de soldatenraden te bewegen de macht in Heerlen over te nemen en over te dragen aan de sociaal-democraten. De geïnterneerde Belgische soldaten hadden hun steun al toegezegd en zelfs de Nederlandse militaire commandant van de maréchaussee zou tegenover de Heerlense burgemeester hebben verklaard in het geval van revolutie daartegen niets te ondernemen en trouw te zullen zijn aan een nieuwe overheid. De Christelijke Mijnwerkersbond organiseerde op 17 november een districtsconferentie waarop Stins verklaarde weliswaar geen principieel tegenstander te zijn van de zesurige arbeidsdag, maar in verband met de zwakke economische positie van de Nederlandse mijnen die eis niet te willen stellen. Het optreden van de ANMB werd afgekeurd en er werd bekend gemaakt dat de samenwerking van de baan was. Poels verklaarde "met groot genoegen te vernemen, dat de samenwerking met de socialisten verbroken wordt. Ze hebben den Christelijken Mijnwerkersbond steeds bedrogen en verdacht gemaakt" 584).

Twee dagen voor deze conferentie had de christelijke bond een pakket eisen aan de werkgevers gestuurd; geëist werden onder andere invoering van de achturige arbeidsdag, geen derde werkploeg op zaterdag meer, instelling van een looncommissie die klachten zou onderzoeken, beperking van de boeten etc. 585). Poels verklaarde in een vergadering van besturen van verschillende r.k. instellingen in Heerlen op 18 november dat de roerige novemberdagen leerden "dat, als wij onze tanden laten zien, de roode haan het kraaien spoedig afleert [...]. Wij hebben op de tweede plaats onze eigen macht leren kennen, in drie, vier dagen zijn onze mannen bij duizenden opgestaan om te strijden voor orde en recht". De socialisten waren nu definitief niet te vertrouwen, verklaarde hij, "ik voor mij heb nooit in hen geloofd en hen altijd voor liegers en bedriegers gehouden" 586). In de vergadering van de Contactcommissie op dezelfde dag verweet Stins Elfers dat de eis van een zesurige arbeidsdag voor de mijnwerkers slechts was gesteld om "beroering te brengen onder de massa" 587). Ook de werkgevers grepen het pamflet van SDAP en NVV aan om de ANMB te betichten van ontrouw handelen. Afsproken was immers dat alleen in de Contactcommissie eisen zouden worden gesteld.

Het mobiliseren van de mijnwerkers was "geheel in strijd met de bedoeling, die bij de instelling der Contact-commissie heeft voorgezeten". Elfers krabbelde haastig terug; de eisen waren niet gesteld aan de werkgevers maar aan de regering; hij beloofde voortaan te handelen conform deze verlangens van de werkgevers. Vier dagen later stuurde echter ook Elfers, onder druk van zijn radicaliserende achterban, een pakket vakbondseisen aan de werkgevers. De belangrijkste waren invoering van het verplichte vakbondslidmaatschap, achturige arbeidsdag, zes vakantiedagen per jaar, afschaffing van het boetestelsel in de mijnen, scheiding van de huur- en arbeidsovereenkomst, een goede CAO en premievrije sociale verzekeringen.

2. De resultaten van het harmonieuze overleg

Vooraf door de radicaliserende achterban van de beide bonden zagen de vakbondsbesturen zich genoodzaakt een groot aantal eisen in te dienen. Zij wensten zich niet langer te houden aan de overeenkomst met de werkgevers om geen ruchtbaarheid te geven aan vakbondseisen alvorens met de werkgevers in de Contactcommissie was overlegd. In januari 1919 deed Haex een poging de bondsbestuurders weer in het gareel te krijgen. In de vergadering van de Contactcommissie op 21 januari hield hij een uitvoerig pleidooi voor een gematigder opstelling van de vakbondsbestuurders. Alhoewel de anti-clericale liberaal Haex, in theorie althans, afkerig was van het katholieke harmoniemodel, slaagde hij er met treffende bewoordingen in in te spelen op het katholieke gedachtengoed. "De Contact-Commissie is een vredesinstrument, zij is geboren uit den wensch van kapitaal en arbeid bij den mijnbouw om conflicten zooveel mogelijk te voorkomen en uit de overtuiging dat zulks langs den weg van overleg mogelijk is" (588). Hij benadrukte de noodzaak alles te voorkomen dat kwetsend zou kunnen zijn voor een van beide partijen, "of buiten de commissie de indruk [zou kunnen] vestigen dat het aan samenwerking en streven naar eensgezindheid ontbreekt". Daarna volgde een opsomming van de eisen die de bonden sedert begin november 1918 hadden gesteld zonder zich te storen aan de bekende afspraak met de werkgevers. Het geheel was een duidelijke waarschuwing aan het adres van de christelijke bondsbestuurders; die konden zich niet permitteren bij de buitenwacht de indruk te wekken dat de bond niet langer streefde naar harmonieus overleg. In de eerste drie maanden van 1919 zou blijken dat het de werkgevers weinig moeite kostte de vakbondsvertegenwoordigers weer op het spoor van redelijk overleg te krijgen, waardoor de invloed van de radicalere achterban werd geneutraliseerd. In 1919 werd de arbeidsdag in de industrie wettelijk beperkt tot acht uur en de arbeidsweek tot 45 uur. De ondergrondse

arbeiders in de Staatsmijnen werkten al sinds de oprichting van het bedrijf acht uur, in de particuliere mijnen bedroeg de arbeidsdag acht en een half uur. De nieuwe arbeidswet van 1919 was echter evenmin als die van 1889 van toepassing op de mijnindustrie. De mijnondernemers slaagden er steeds in de regering te overtuigen van het uitzonderlijk karakter van de mijnindustrie en de onvergelykbaarheid met andere bedrijfstakken. Toch kwam ook in particuliere mijnen op 1 april 1919 de achturige arbeidsdag voor ondergrondse arbeiders tot stand. In alle buitenlandse mijndistricten was de arbeidstijd eveneens verminderd, in Duitsland zelfs tot zeven uur. Het verblijf van de arbeiders in de mijnen was echter langer dan acht uur; de werkgevers vatten het begrip "arbeids"-dag letterlijk op en rekenden de tijd die gemoeid was met het bereiken van de ondergrondse werkpunten en het vertrek naar de bovengrond niet tot arbeid.

De bonden eisten ook voor de bovengrondse mijnwerkers de achturige arbeidsdag. De werkgeversvertegenwoordigers in de Contactcommissie gaven in de vergadering op 21 januari 1919 te kennen daartoe in principe bereid te zijn. Die toezegging was echter gedaan zonder de directies van de particuliere mijnen te raadplegen 589). In de vergadering van de Contactcommissie op 22 februari deelde de directie van de Staatsmijnen mee de achturige arbeidsdag voor bovengronders te zullen invoeren. Overleg met de particuliere mijnen had daarover niet plaatsgevonden. Deze betreurden in eigen kring de concessie van de Staatsmijndirectie. "De positie der werkgevers tegenover de arbeiders wordt hierdoor in hooge mate verzwakt en men koestert ernstigen twijfel of, indien de Staatsmijnen in deze richting willen voortgaan, verdere samenwerking zonder groote schade voor de particuliere mijnen tusschen deze en de Staatsmijnen in de Contactcommissie mogelijk zal zijn" 590). De particuliere mijnen gaven hun vertegenwoordigers de opdracht alleen dan met een werktijdverkorting per 1 april in te stemmen, indien het aantal arbeiders dat daarvan kon profiteren, zou worden beperkt.

De hoofdbesturen van beide mijnwerkersbonden gaven hun vertegenwoordigers de tegengestelde opdracht. De leden van de mijnwerkersbonden waren teleurgesteld door de matte verdediging van de arbeidstijdverkorting door hun vertegenwoordigers. Dat leidde tot een frontale aanval op die arbeiders in de regionale katholieke pers. De Limburger Koe-rer vroeg zich af, of de leden en bestuursleden van de christelijke bond nog wel de "bezadigde, ernstige Christelijke mannen" van weleer waren 591). "Niet dat wij wenschen, dat de afgevaardigden bij alles ja en amen zeggen, want dat zou de organisatie verzwakken, maar men moet toch ook rekening houden met de omstandigheden en moeilijkheden vaak aan

nieuwe regelingen verbonden". De vermeende mentaliteitsverandering bij de katholieke mijnwerkers schreef de krant toe aan verschillende factoren. De toegenomen strijdbaarheid van de arbeiders in de omliggende landen en de invloed van de in de oorlogsjaren geïnterneerde Waalse socialistische mijnwerkers speelden een belangrijke rol. Maar daarnaast ook de gevaarlijke en besmettelijke omgang met de "revolutionaire elementen" uit het noorden van het land. Maar, zo voegde het blad daar waarschuwend aan toe, de arbeiders overschatten hun macht na jarenlang in machteloosheid en onverschilligheid te hebben geleefd. Het Limburgs Dagblad ging nog een stap verder en verweet de arbeiders de werkgeversvoorstellen niet onmiddellijk te accepteren: "Natuurlijk kunnen de bovengrondse mijnwerkers een andere mening zijn toegedaan, ofschoon zij behooren te denken, dat zij het vraagstuk der dagverdeling uiteraard van hun kant, dat wil dus zeggen eenzijdig, bekijken terwijl de directies het van alle kanten bezien" 592). In navolging van Haex' pleidooi voor een bezadigder opstelling van de bestuurders, kregen die ook van het Limburgs Dagblad een veeg uit de pan. De katholieke bestuurders werd verweten in radicalisme niet onder te doen voor de sociaal-democraten. Bij het aanstellen van propagandisten zou er volgens het blad niet op zijn geteld of deze voldoende waren ontwikkeld: "Een rappe tong en de noodige vrijmoedigheid zijn zeker groote aanbevelingen, maar daarnaast mag men ook de grondige kennis van de beginselen der Christelijke vakbeweging op hoogen prijs stellen". Een lid van de Christelijke Mijnwerkersbond nam in een ingezonden brief stelling tegen de teneur van de artikelen in de Limburgse pers. Het niet-inwilligen van beloften, in november 1918 gedaan, had aanzienlijk bijgedragen tot de ontevredenheid van de arbeiders, stelde hij. Dat de arbeiders in opstand kwamen, werd met een verwijzing naar de kapitale winsten van de mijnen vanzelfsprekend genoemd. Tot slot was hij van mening dat aan de "brutaliteit van het liberale kapitalisme" het beste een einde kon worden gemaakt door nationalisatie van de particuliere mijnen 593).

Van de vakbondsvertegenwoordigers in de Contactcommissie werden soortgelijke geluiden niet vernomen. Integendeel: Stins onderschreef de kritiek van de Limburgse bladen. Hij was bijzonder "pessimistisch" ten aanzien van de mentaliteit van de arbeiders. "Wij leven hier op een vulkaan" deelde hij de NRC mee 594). De invloed van de gebeurtenissen in het Worm- en Ruhrgebied, waar Spartakistische stakingen aan de orde van de dag waren, veronrustte hem. Elfers was hoopvoller. Volgens hem waren de Duitse toestanden geen maatstaf voor de ontwikkelingen in het Limburgs mijn-district. Dat het NVV en de SDAP in november 1918 een zesurige werkdag voor

mijnwerkers hadden geëist, had hij nooit kunnen onderschrijven.

In de vergadering van de Contactcommissie van 8 maart 1919 deelden de particuliere mijnen mee, de tegemoetkomende houding van de Staatsmijndirectie niet te zullen volgen 595). De invoering van de achturige werkdag per 1 april stuitte bovendien voor bepaalde groepen op "technische bezwaren". Het zwakke verzet van de bonden had geen effect. Bij de particuliere mijnen zou de werktijdverkorting voor alle werkplaatspersoneel, handlangers en terreinarbeiders worden uitgesteld tot 1 oktober. Na schorsing van de vergadering verklaarden de arbeidersvertegenwoordigers zich bereid die voorstellen bij hun besturen te verdedigen, mits een uitzondering werd gemaakt voor het werkplaatspersoneel en de ambachtslieden.

De afdelingsbesturen van de Christelijke Mijnwerkersbond verwierpen de gedragslijn van hun vertegenwoordigers unaniem en waren bereid door een staking de achturige werkdag voor alle arbeiders per 1 april te realiseren 596). Na langdurig overleg accepteerden ze echter het werkgeversvoorstel, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat elke arbeider die na 1 april nog langer dan acht uur werkte, 10% loonsverhoging kreeg. De katholieke vertegenwoordigers zouden dat voorstel in de Contactcommissie verdedigen. Aan het einde van de bijeenkomst riep Stins zijn leden op tot een gematigder houding.

De besturenconferentie van de ANMB wenste bij de werkgevers nogmaals aan te dringen op invoering per 1 april, maar was bereid als uiterste concessie genoegen te nemen met een uitstel tot 1 juli 597).

In het onderling beraad van de particuliere mijnen 598) bleek dat hun front minder gesloten was dan in de Contactcommissie tot uitdrukking kwam. De directie van de Domaniale Mijn zag zich genoodzaakt per 1 april de arbeidstijd voor alle arbeiders te verminderen tot acht uur, omdat in de naburige Duitse mijnen ook niet langer werd gewerkt. De particuliere mijndirecties kwamen daarop overeen "zoo noodig" aan alle eisen van de bonden tegemoet te komen om het front van werkgevers gesloten te houden. Gelijktijdig besloten zij de accoordlonen niet te zullen verhogen indien werktijdverkorting moest worden toegestaan. Beperking van de arbeidstijd zou derhalve leiden tot vermindering van de dagelijkse inkomsten van de arbeiders en niet leiden tot verhoging van de loonkosten per ton steenkolen. Aan de bonden zou dat besluit niet worden meegedeeld. Aangezien de mijnen erin slaagden van de Rijkskolendistributie toestemming te verkrijgen voor een verhoging van de kolenprijzen vanaf 1 april, kon worden verwacht dat de werktijdverkorting aldus nog een extra winst zou opleveren.

De vertegenwoordigers van de bonden waren uiteraard niet bekend met de bereidheid van de particuliere mijnen om aan al hun eisen tegemoet te komen. De noodzaak van die werkgeversconcessie verdween tijdens de vergadering van de Contactcommissie al snel. Haex protesteerde bij het begin van de vergadering tegen een bericht "van arbeiderszijde" in het Limburgs Dagblad 599). De krant schreef dat de arbeiders zelf hun werktijden zouden vaststellen als de werkgevers de werktijd niet zouden verminderen. De vertegenwoordigers van beide bonden wilden voor die uitspraak geen verantwoordelijkheid dragen. Elfers verweet de redactie zelfs een artikel met een dergelijke strekking te hebben opgenomen: "dat [...] lijkt op propaganda voor het bolschewisme". Indien het bericht afkomstig was van de Christelijke Mijnwerkersbond eiste hij onmiddellijk maatregelen om de gevolgen ervan ongedaan te maken. Ongeacht de eisen waarmee hij door de ANMB-besturenconferentie naar de vergadering was gestuurd, merkte Elfers op, dat door vele arbeiders de nieuwe werktijdenregeling als de meest gewenste werd beschouwd. Mocht die regeling in sommige opzichten niet voldoen, dan diende door overleg te worden gestreefd naar verbetering. De vertegenwoordigers van de christelijke bond stelden zich in eerste instantie zakelijker op: indien onder de arbeiders beroering heerste, dan was dat niet te wijten aan het bewuste artikel doch aan de werktijdenregeling. Een compensatie in de vorm van een loonsverhoging van 10% werd door deze vertegenwoordigers echter volgens de notulen van de vergadering zwak verdedigd: "Vanwege de Christelijke Mijnwerkersbond wordt gevraagd, hoe de Directies denken over het verzoek van dien bond om aan de arbeiders die den 8-urendag nog niet krijgen een loonsverhoging van 10% toe te kennen". Uiteraard voelden de werkgevers daar op die manier niets voor. Daarmee was de vergadering beëindigd en stemden de bonden in met een beperkte werktijdverkorting per 1 april, en een definitieve, waarbij de werkweek 56 uur lang kon zijn, vanaf 1 oktober 1919.

Het door Haex op tactische wijze veroorzaakte rumoer over een onbetekenend krantenartikel kreeg nog een staartje. De kritiek van de werkgevers en de voorzitter van de ANMB op het bewuste artikel bracht Stins ertoe dezelfde dag nog een artikel te schrijven, dat de volgende dag in het Limburgs Dagblad verscheen 600). Daarin repte hij niet over de kritiek die hij ten onrechte te verduren had verkregen. Hij wilde niet ontkennen dat arbeiders op het bondsbureau "op zeer krachtige wijze" hun afkeuring hadden uitgesproken over de resultaten van het overleg met de werkgevers, maar hij wenste ondubbelzinnig afstand te nemen van de arbeiders die van overleg met de directies niet langer wilden weten: "Onze eer als Christelijke organisatie vordert, hier openlijk te

verklaren, dat we ons stellen op het standpunt van gemeenschappelijk overleg tussen patroons- en arbeidersorganisatie en [het] in de gegeven omstandigheden, lijnrecht in strijd met onze Christelijke beginselen zou zijn, indien het 'anarchistisch-neemrecht' wat in bedoeld berichtje te voorschijn kwam, door onze mannen zou worden voorgestaan of verdedigd. Immers, de weg tot onderhandeling wordt door de Directies der mijnen niet onmogelijk gemaakt en door hun medewerking in de Contact-Commissie voor de mijnindustrie, geven ze aan vele patroons in binnen- en buitenland een goed voorbeeld".

Natuurlijk wensten de werkgevers met de bonden in de Contactcommissie te "onderhandelen"; door institutionalisering van het overleg werd de positie van de werkgevers immers versterkt. De vakbondsvertegenwoordigers in de Contactcommissie schenen zich echter niet te realiseren dat hun potentiële positie vrij sterk was. Met vakbondsbestuurders, die meer moeite deden hun radicale achterban in toom te houden dan te strijden voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden, was het in deze periode van exorbitante winsten vrij gemakkelijk "onderhandelen".

De mislukte poging tot invoering van minimumlonen

Zoals hierboven is vermeld, hadden de afdelingsbesturen van de ANMB in november 1918 een beperkte loonsverhoging alleen geaccepteerd op voorwaarde dat per 1 april 1919 een nieuwe loonregeling in het mijnbedrijf tot stand zou komen. Van dat laatste kwam echter niets terecht. De commissie die in februari 1919 door de werkgevers was samengesteld uit de bedrijfsingenieurs van de verschillende mijnen, welke tot opdracht had te onderzoeken of veranderingen in het loonsysteem noodzakelijk waren, wees vrijwel alle verlangens van de vakbonden van de hand. Alvorens daarop dieper in te gaan, is het voor een goed begrip van het loonstelsel in de mijnindustrie van belang eerst aandacht te besteden aan de kenmerkende elementen van het loonstelsel en de klachten van de arbeiders daarover.

De in de Limburgse mijnen gehanteerde loonstelsels waren bijna alle hetzelfde. Bij het in dienst nemen van een arbeider werd door of namens de bedrijfsleider een voorlopig loon vastgesteld dat gedurende de eerste week van kracht was; daarna werd een definitief loon vastgesteld (60%). In de Staatsmijnen werd voor elke loongroep een zogenaamd "normaalloon" gehanteerd. Afhankelijk van zijn bekwaamheid en ervaring kon elke arbeider een bepaald percentage boven dat "normaalloon" verdienen. In de particuliere mijnen bestond een dergelijke basis niet en liepen de lonen van arbeiders

die identieke werkzaamheden verrichtten, verder uiteen dan in de Staatsmijnen. Arbeiders die ondergronds op accoordsbasis werkten (circa 75% van de arbeiders), ontvingen een loon dat afhankelijk was van de totale hoeveelheid geleverde volle kolenwagens door de werkploeg waartoe zij behoorden. De verschillen in onderlinge bekwaamheid en ervaring werden door de bedrijfsleider uitgedrukt in het aantal diensten dat door de afzonderlijke arbeiders werd geleverd. De individuele arbeider deelde in de totale loonsom van zijn ploeg op basis van dat verhoudingscijfer.

Zowel bij de particuliere mijnen als bij de Staatsmijnen werden de accoorden meestal afgesloten voor een loonperiode van twee weken. Formeel kwamen de accoorden tot stand na overleg tussen de voorman van de werkploeg en de bedrijfsleider of diens vertegenwoordiger. Werd geen overeenstemming bereikt, dan hadden de arbeiders in de particuliere mijnen voorlopig recht op minimaal 75% van het gemiddeld loon uit de voorafgaande loonperiode in afwachting van de nadere afrekening. In de Staatsmijnen hadden de arbeiders in een dergelijk geval recht op betaling van het "normaalloon". Van de mogelijkheid om vervolgens in beroep te gaan bij de directie werd bijna nooit gebruik gemaakt; de werkgevers gaven de bedrijfsleiders immers tegenover de arbeiders liever geen ongelijk. Van vrije onderhandelingen tussen voorman en opzichter was in de praktijk ook geen sprake. Het inkomen van de opzichters was voor een deel afhankelijk van de mate waarin zij erin slaagden een maximale produktie tegen een lage prijs te realiseren en in de praktijk was de speelruimte voor onderhandelingen vrij gering.

In een toelichting op het bij de Staatsmijnen in gebruik zijnde accoordstelsel schreef de bureauchef van Staatsmijn Emma in december 1918 602) dat de afdelingsopzichter na goedkeuring door de hoofdopzichter de accoorden voor de verschillende werkposten bepaalde. Daar en bij de mijn Laura was er alleen sprake van overleg tussen de "Reviersteiger" (afdelingsopzichter) en "Ortsältesten" (voorman) indien bijzondere omstandigheden achteraf een verandering in het accoord noodzakelijk maakten. Hetzelfde uitgangspunt werd min of meer door de Oranje-Nassaumijnen gehanteerd. "Die Accordsätze werden im Allgemeinen durch den Betriebsleiter oder die Fahrsteiger geregelt [...] Für besondere Fälle, wo die Regelmässigkeit der Betriebspunkte gestört sind, werden Zusätze bewilligt" 603). Dat in de Nederlandse mijnindustrie na 1900 ooit sprake is geweest van vrije onderhandelingen over de accoorden moet worden betwijfeld.

De berekening van het halfmaandelijks te betalen loon was vrij ingewikkeld. De arbeiders ontvingen elke veertien dagen 75% van het loon dat in het accoord was vastgelegd, ongeacht de produktie die door de accoordploeg was geleverd. Indien

later uit de definitieve afrekening bleek dat de ploeg meer kolen had geleverd, werd het extra-loon waarop de arbeiders nog recht hadden, bij de daaropvolgende loondag betaald. Het loonbedrag was derhalve afhankelijk van het accoord van de laatste loonperiode en van dat van de daaraan voorafgaande. Vervolgens werd op het loon een groot aantal posten in mindering gebracht; de opgelegde boetes (vooral wegens te geringe prestaties) en schadevergoedingen, de bijdragen aan de pensioen- en ziekenkassen, de huren van de mijnwoningen, de prijs van grond- en hulpstoffen (zoals dynamiet en lampenolie), verstrekte voorschotten en eventueel het bedrag dat bij de vorige loondag teveel was betaald omdat de arbeiders op grond van hun prestaties geen recht hadden op 75% van het accoord. Een dergelijk ingewikkelde loonberekening maakte de accoorden ondoorzichtig en droeg volgens de werkgevers bij tot het hoge verloop onder de mijnarbeiders. De arbeiders bekritiseerden ook het boetesysteem. Evenals de accoorden waren de boeten karakteristiek voor het mijnbedrijf; in geen andere industrie werden arbeiders zo vaak en zwaar beboet als in de mijnindustrie. Het verspreid werken in kleinere werkploegen in het ondergrondse mijnbedrijf maakte een permanente controle op de arbeiders onmogelijk; accoorden en boeten moesten disciplineren en opvoering van de arbeidsproductiviteit bevorderen. In de particuliere mijnen was aan de boeten geen maximum verboden; in de Staatsmijnen mocht de som van de boeten niet meer bedragen dan één-zesde deel van het dagloon. De klachten van de arbeiders hadden vooral betrekking op het beboeten wegens te geringe prestatie. Voor minder volle kolenwagens werd het accoord met 10% verminderd. Een deel van de geleverde wagens werd bovengronds omgeworpen en op steengehalte onderzocht. De aangetroffen stenen werden gewogen; voor iedere kilogram werd de betrokken werkploeg loon in mindering gebracht. Daarnaast werden boeten opgelegd wegens het niet naleven van de instructies en voorschriften van superieuren, de mijnpolitie, de wettelijke voorschriften die op de mijnarbeid betrekking hadden en de voorschriften van de arbeidsreglementen. De boeten werden opgelegd door de opzichters. De eerder genoemde commissie die in 1919 onderzocht of veranderingen in het loonstelsel noodzakelijk waren, kwam in haar rapport tot de conclusie dat het optreden van de opzichters bij het opleggen van boeten noodzakelijkerwijze aanleiding gaf tot klachten van de arbeiders. Het waren immers "jeugdige, onervaren en laag in rang staande beambten" (604). "Dezen ontbreekt dikwijls de noodige mensenkennis en zelfbeheersching om dit in zijne toepassing zoo uiterst moeilijk te hanteren middel tot handhaving der discipline te gebruiken".

In de Nederlandse mijnen bestond vóór de Eerste Wereldoorlog een chronisch tekort aan ervaren opzichters. De particuliere mijnen trokken vooral opzichters aan uit buitenlandse mijnen; in hoofdzaak waren dit Duitsers. De Staatsmijnen mochten aanvankelijk echter geen buitenlanders in dienst nemen. Zij namen in 1913 het initiatief in Heerlen een mijnschool op te richten. De school werd door Staats- en particuliere mijnen gefinancierd. Wie tot mijnopzichter wenste te worden opgeleid moest daarvoor toestemming van de directie hebben. Een lagere- schoolopleiding en enige ervaring in de mijnbouw waren de vereisten voor het toelatingsexamen, naast de door de werkgevers te bepalen geschiktheid. De selectie was vrij streng; de kandidaten die toestemming verkregen aan het toelatingsexamen deel te nemen, slaagden daarvoor niet allen. Tijdens het cursusjaar 1914-1916 vielen 49 van de 87 kandidaten af en tijdens de cursus 1916-1918 59 van de 108 (605). Ook tijdens de cursus moesten nog verschillenden de opleiding staken, o.a. "omdat de mijndirecties op grond van hun gedrag als mijnwerker geen prijs stelden op een verdere opleiding", zoals het jaarverslag van de school over 1914 vermeldde (606). De leerlingen waren vrij jong, in 1918 gemiddeld 21 jaar; slechts één op de drie kwam uit een mijnwerkersgezin. De directeur van de school schreef in 1919 in een rapport aan het bestuur dat de toelatingseisen te laag waren. In principe kon ieder die de lagere school had doorlopen worden toegelaten. "Het zal echter dan nog lang niet zeker zijn, of deze persoon wel de karaktereigenschappen bezit, of kan bijgebracht worden, die een mijnopzichter, dus iemand die later geroepen is, de leider en meerdere van een groot aantal mijnwerkers te zijn moet bezitten. Onder deze eigenschappen rangschik ik niet alleen eerlijkheid, stiptheid, goed gedrag, nuchterheid, maar vooral de gave, om als meerdere bescheiden, maar toch beslist met den meesten tact tegenover de werklieden op te treden, zonder daarbij te veel solidariteit met het werkvolk aan den dag te leggen" (607).

Het grootste probleem was volgens de directeur dat de opgeleide opzichters te weinig praktische ervaring in de mijnbouw hadden en daardoor tegenover de ervaren houters te weinig gezag hadden, "waardoor zijn prestige zoodanig wordt geschokt, dat hem zijn levenstaak zoo niet onmogelijk, dan toch zeer zwaar zal worden gemaakt". De directies moesten tijdens de opleiding meer mogelijkheden krijgen te kunnen beoordelen "of de leerlingen wel de karaktereigenschappen bezitten, die van een mijnopzichter, in en buiten den dienst, mogen worden verwacht". De opzichters sloten in naam van de werkgevers de accoorden af met de arbeiders en waren belast met het dagelijks toezicht. Identificatie met het werkgeversstandpunt was een vereiste om als opzichter te

kunnen fungeren, maar juist het gebrek aan prestige tegenover de ervaren mijnwerkers was een bron van dagelijkse conflicten.

De eerder genoemde looncommissie stelde in haar rapport voor de arbeiders het recht te geven tegen opgelegde straffen in beroep te gaan, ook al was het onverstandig de status van de opzichters nog verder te ondermijnen door de arbeiders in het gelijk te stellen. Verbetering van de opleiding van de opzichters was echter een eerste vereiste. "Zulks in verband met de medewerking, welke van hen gevergd wordt en den grooten invloed, die zij bezitten voor een juiste toepassing van het loon- en boetestelsel op de mijnen" 608).

Ten aanzien van de accoordbepaling werd volgens de arbeiders te weinig rekening gehouden met omstandigheden die hen beletten de vereiste prestaties te behalen. Daartoe behoorde de samenstelling van de werkploegen; deze waren in meerdere of mindere mate samengesteld uit aan de voorlieden van de werkploeg opgedrongen kameraden. Door het hoge verloop wisselden de werkploegen gedurende één loonperiode frequent van samenstelling en omvang; de mogelijkheid tot bereiken van het accoord daalde daardoor. Ook met de gedurende een loonperiode optredende veranderingen in de algemene toestand van de werkplaats - zoals wijzigingen in de aard van het gesteente, de hardheid van de kool en het aanbod van lege wagens - zou te weinig rekening worden gehouden. Onvoldoende gevulde wagens werden bij aankomst aan de schacht bijgeladen met kolen uit wagens, van andere werkpunten afkomstig. Omtrent de bereikte prestaties tijdens de werktijd bestond daardoor onzekerheid.

De werkgevers erkenden onderling de juistheid van de kritiek op de praktische toepassing van het accoordstelsel. Het accoordstelsel moest echter gehandhaafd blijven; andere loonstelsels, waarbij de mijnwerkers een individueel minimumloon was gegarandeerd, werden unaniem van de hand gewezen uit vrees dat de arbeidsproductiviteit zou dalen. Aangezien de mijnen in Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk en België wel minimumlonen kenden 609), verkeerden de Nederlandse mijnwerkers in dit opzicht in een nadelige positie.

Ook het voorstel van ANMB en Christelijke Mijnwerkersbond om arbeiders die geen behoorlijke prestatie leverden uit te sluiten van het recht op het minimum, zagen de werkgevers niet als een oplossing. In de praktijk zou invoering van een minimumloon er immers toe leiden, dat de bonden permanent naar verhoging van het minimum zouden streven. "De prikkel tot meerdere prestatie, die voor den bekwamen en vlijtigen werkman tot op heden bestaat, ten gevolge waarvan hij een hooger loon dan zijn minder bekwamen en meer gemakzuchtigen medearbeider verdient, zal daardoor vrijwel geheel verdwijnen. Als logisch gevolg zal ten slotte de gemiddelde

prestatie van de totale bezetting van de mijn gelijk zijn aan de prestatie van het minderwaardige gedeelte der werklieden, die op hun beurt, ten gevolge van het geringer worden van de loonprikkel, allicht minder zullen presteeren dan voorheen", verklaarde de hierboven genoemde commissie 610).

Ondanks haar resolute afwijzing van minimumlonen ontwierp de commissie toch een minimumloonregeling, die, "indien zulks noodig mocht zijn, als uiterste concessie moet worden beschouwd, die ten opzichte van de wenschen der vakorganisaties van de zijde der werkgevers kan worden gedaan". Voorgesteld werd de arbeiders een minimum van 75% van het gemiddelde loon uit de voorafgaande loonperiode te garanderen, indien geen overeenstemming kon worden bereikt over het accoord. Indien na afsluiten van het accoord ingrijpende wijzigingen plaatsvonden in de arbeidsomstandigheden, zodat geen behoorlijk loon kon worden verdiend, kon de voorman van de ploeg eveneens het minimumloon vragen. Zou de bedrijfsleider afwijzend beschikken over wijziging van het accoord, dan had de voorman recht op beroep bij een commissie, die voor elk geval afzonderlijk zou beslissen. Om recht te hebben op het minimumloon moesten de arbeiders minstens twee maanden bij de mijn werkzaam zijn en mochten zij gedurende de loonperiode niet meer dan twee maal willekeurig hebben verzuimd.

Praktisch week dat voorstel nauwelijks af van de bestaande regeling, volgens welke de arbeiders in de particuliere mijnen recht hadden op 75% van de gemiddelde dagelijkse verdiensten van de voorafgaande twee weken als geen accoord werd bereikt. Het voorstel van de commissie kwam er derhalve in feite op neer het bestaande stelsel voortaan minimumloonstelsel te noemen.

De ANMB verzocht de werkgevers op 17 maart 1919 het garantieloon vast te stellen op 80% van het gemiddelde loon van het laatste kwartaal en een commissie in het leven te roepen, waarbij de arbeiders in beroep konden gaan tegen te lage accoorden 611). Alhoewel dat verzoek vrijwel identiek was aan hetgeen de looncommissie als uiterste concessie had voorgesteld, wezen de werkgevers het voorstel van de hand: "tegen invoering van onder alle omstandigheden geldende, van de prestatie geheel onafhankelijke garantielonen, bestaat onoverkomelijk bezwaar" 612). In een interne nota schreef de directie van de mijn Laura: "Tegen de verleening van garantielonen bestaat het ernstige bezwaar, dat een arbeider, die verkiest te luiere minstens eene maand lang, eventueel nagenoeg twee maanden, een hoog loon ontvangt". Daar stond volgens de directie tegenover dat garantielonen vlijtige arbeiders beschermden tegen lonen die laag waren door om-

standigheden waarop zij geen invloed hadden. Zij vervolgde: "Wanneer de oorlogs-duurte luwt, zullen wij genoodzaakt zijn met de loonen in meerdere of mindere mate de prijsdaling te volgen" 613).

Toen de Christelijke Mijnwerkersbond op 27 maart vroeg het garantieloon te bepalen op 83,33% van het gemiddeld loon, uit te keren indien de arbeiders "buiten hun schuld dit loon niet kunnen verdienen" 614), hadden de werkgevers daartegen geen bezwaar. In beginsel waren zij bereid mee te werken aan een regeling "welke zich beweegt in de door den Christelijken Mijnwerkersbond gewenschte richting" 615). Het verschil was duidelijk; de christelijke bond wenste een minimumloon voor arbeiders, die door omstandigheden buiten hen om niet in staat waren een behoorlijk loon te verdienen; de ANMB wenste individuele minimumlonen voor alle arbeiders.

Voor de vergadering van de Contactcommissie van 4 april 1919 werden de werkgeversvertegenwoordigers gemachtigd een garantieloon van 80% voor te stellen 616). Iedere arbeider, mits voldoende bekwaam en ijverig, zou daarop recht hebben. Voor de werkgevers zou dit nauwelijks financiële consequenties hebben, omdat slechts een zeer beperkt aantal arbeiders minder dan 80% van het gemiddeld loon verdiende. Uit een aantekening van een der werkgevers (waarschijnlijk de voorzitter van de werkgeversvereniging en directeur van de mijn Laura & Vereeniging) blijkt dat bij Laura & Vereeniging in de maand februari slechts 6¼% van de arbeiders onder de 80% bleef. "Wanneer wij het loonverschil hadden moeten bijzuiveren, zou dit naar schatting over de maand februari f 320,-- hebben uitgemaakt". Het zou derhalve "geldelijk weinig bezwaar opleveren" aan die eis te voldoen 617). Dat invoering van minimumlonen nauwelijks praktische consequenties had voor de ondernemingen, bleek ten overvloede uit de uitgewerkte voorstellen die de werkgeversvertegenwoordigers in de Contactcommissie naar voren zouden brengen. De eerste zin daarvan luidde 618):

"1. Tegenwoordige regeling Particuliere Mijnen handhaven, in dien voege gewijzigd, dat arbeiders recht zullen hebben op 75% (c.q. te verhoogen tot 80%) van het gemiddelde loon hunner categorie [...]".

Uit de aantekeningen van Haex valt af te leiden dat het percentage arbeiders, dat minder dan 75% van het gemiddelde loon verdiende, uiterst gering was. Over november en december 1918 was dat:

Tabel 40. Percentage ondergrondse arbeiders dat minder verdiende dan 75% van hun loongroep

	Staats- mijnen	Domaniale Mijn	Laura & Vereenig.	Oranje- Nassau
1e helft nov.	0.9%	0%	0%	1.2%
2e helft nov.	1.5%	1.8%	2.8%	0.8%
1e helft dec.	5.8%	2.2%	0.9%	1.8%
2e helft dec.	3.2%	2.2%	3.2%	1.4%

In de mijn Willem-Sophia verdiende geen enkele arbeider minder dan 75% van het gemiddelde.

In de vergadering van de Contactcommissie op 4 april gingen de bonden accoord met de werkgeversvoorstellen nadat deze bereid bleken alle arbeiders 80% in plaats van 75% van het gemiddeld loon van hun loongroep te garanderen (619). Ook waren zij bereid toe te zeggen dat de voorman van de werkploeg verplicht was bij het aangaan der accoorden overleg te plegen met de overige arbeiders van de ploeg en dat van het afgesloten accoord een schriftelijk bewijs zou worden verstrekt.

Over minimumlonen werd hierbij niet gesproken; de werkgevers verkozen de term garantielonen. De directies onderstreepten "dat zij met onderwerpelijk voorstel zoover zijn gegaan als maar enigszins mogelijk is". In de loonovereenkomst werd voor elke loongroep een "doorsneeloon" vastgesteld; in principe mocht geen arbeider minder verdienen dan 80% van dat garantieloon. Alleen indien de arbeiders onbekwaam of niet ijverig genoeg waren, mocht daarvan worden afgeweken. Aangezien de meeste ondergrondse arbeiders in accoord werkten, werd in de loonovereenkomst bepaald dat het accoord zodanig moest zijn, dat bij "normale" prestatie het doorsneeloon werd betaald. Zou geen overeenkomst worden bereikt, dan had de arbeider recht op het garantieloon. Zou de arbeider dat niet accepteren, dan kon hij de beslissing van de looncommissie inroepen, bestaande uit vier leden, van wie twee door de ondernemers en twee door de vakbonden voor elk afzonderlijk geval werden samengesteld.

De praktische waarde van de invoering van het garantieloon was beperkt. Het positieve resultaat was dat de individuele ondergrondse arbeiders voortaan maximaal slechts 20% minder dan het in de loonovereenkomsten vastgestelde gemiddelde loon van hun loongroep zouden verdienen. Zoals eerder al is geconstateerd, was de groep die daarvan profiteerde vrij

klein. De vakbondsvertegenwoordigers realiseerden zich bovendien niet, dat het voor de werkgevers vrij eenvoudig was alle negatieve financiële gevolgen van de regeling te neutraliseren. Vóór de vergadering met de vakbonden waren de werkgevers al tot de conclusie gekomen dat het onder de nieuwe regeling zelfs mogelijk was de lonen te laten dalen zonder de bepalingen van de overeenkomst te overtreden. Overeengekomen werd immers, dat de gemiddelde lonen vanaf 1 mei 1919 voor houters f 6,70 per dienst zouden zijn en dat de arbeiders - indien geen accoord tot stand kwam - minstens 80% hiervan zouden ontvangen. Voor berekening van de financiële consequenties daarvan gingen de werkgevers uit van de loonsituatie over de eerste helft van februari 1919 620). In de Staatsmijnen werkten in die periode 2.014 houters; 93 van hen verdienden minder dan f 5,25 (f 5,36 was het gegarandeerde minimum) en 199 minder dan f 5,50; 972 houters verdienden echter méér dan f 6,75 (f 6,70 was het gegarandeerde gemiddelde). Voor 93 man moest het loon worden verhoogd. Voor bijna 1.000 houters kon het loon echter worden verlaagd tot iets meer dan het gegarandeerde gemiddelde van f 6,70 per dienst. Aangezien liefst 449 man méér dan f 7,50 verdienden, zou in een dergelijk geval de groep arbeiders, die nadeel had van de regeling, veel groter zijn dan de groep die er van profiteerde.

Dat dit voorbeeld niet hypothetisch is, blijkt uit de aantekeningen van Haex, tijdens het vooroverleg met de overige werkgevers gemaakt 621). Besloten was de bedrijfsleiding te instrueren de hoge accoordlonen te verlagen en de vakbonden hierover niets mee te delen. "Voordeel [voor de] mijnen [is] dat arbeiders zich zullen inspannen", schreef Haex. Weliswaar zouden daarover klachten komen, maar dat was niets nieuws; bovendien zouden "redelijke" arbeiders wel begrijpen dat "abnormale" accoorden omlaag moesten.

Wat was nu het gevolg van de door de bonden zo krachtig bepleite minimumloonregeling? De ANMB riep de arbeiders na de overeenkomst van 4 april op voor openbare vergaderingen "ter bespreking van de groote overwinning inzake het nieuwe loonstelsel", zoals dat in de pamfletten heette 622). De werkgevers daarentegen instrueerden de bedrijfsleiding hoge accoorden te verlagen. Al in de vergadering van de Contactcommissie van 15 april klaagden de vertegenwoordigers van de Christelijke Mijnwerkersbond dat "de lonen op sommige ondergrondse posten verminderd zijn en [...] daarbij door den opzichter [werd verklaard] dat dit verband hield met de nieuwe ondergrondse loonregeling" 623). De directies merkten lakoniek op daar nota van te hebben genomen en een onderzoek te zullen instellen.

Op 27 mei kwam de ANMB met een nieuw pamflet, waarin niet langer werd gesproken van een grote overwinning 624). De

bondsbestuurders realiseerden zich echter nog steeds niet dat de zo bejubelde nieuwe loonregeling door de werkgevers was gebruikt om de lonen van de best betaalde accoorderbeiders te verlagen. "De nieuwe loonregeling is niet zoo uitgevallen als menigeen verwacht had", schreef de ANMB in zijn pamflet. Velen kregen een lager accord, maar daar mocht volgens het bestuur van de ANMB niet uit worden afgeleid dat de nieuwe regeling een achteruitgang betekende. Het grote belang was immers dat niemand minder dan f 5,36 zou verdienen: "Dat wordt blijkbaar maar al te veel uit het oog verloren. Inmiddels is het niet mogelijk dat, wanneer de nieuwe loonregeling behoorlijk wordt toegepast, de loonen van een aanmerkelijke groep arbeiders is kunnen dalen. Is dat wel zó en naar alles wat we gehoord hebben, moeten we dat wel aannemen, dan moet worden geconstateerd dat de nieuwe loonregeling door het opzichthoudend personeel verkeerd is toegepast".

De vakbondsvertegenwoordigers hadden zich door een gebrek aan inzicht in de loonverhoudingen in het ondergrondse mijnbedrijf laten verleiden tot ondertekening van een loonovereenkomst, die voor slechts een kleine groep een loonsverhoging inhield, maar voor een veel grotere groep een loonsverlaging. Verharding van de tegenstellingen tussen de opzichters - die opdracht kregen de accoorden lager te stellen - en de arbeiders, was een van de gevolgen 625).

Werkelijke minimumlonen waren door de loonregeling van 1 mei 1919 niet ingevoerd; niet alle arbeiders hadden immers recht op minimaal 80% van de gemiddelde verdiensten van hun loongroep. De strijd werd dan ook voortgezet. In september 1919 stelden de vakbonden opnieuw de minimumlonen aan de orde. Pierre, directeur van de mijn Laura & Vereeniging, sprak tegenover de directies van de andere mijnen de vrees uit, dat inwilliging van die eis, "hoe ongeraden deze ook moge voorkomen", niet langer was tegen te houden 626). Een van de vertegenwoordigers van de werkgevers in de Contactcommissie had de vakbonden op 2 september 1919 echter meegedeeld dat de mijnen absoluut tegen individuele minimumlonen waren. Bijna alle werkgevers waren het er echter onderling over eens dat zij op korte termijn aan de eisen van de bonden zouden moeten toegeven. Dit, teneinde "ernstige conflicten [te] vermijden, waarin de werkgevers met vrij groote zekerheid aan het kortste einde zullen trekken". Prof. Dr Ir F.K.Th. van Iterson, directielid van de Staatsmijnen, was het daar niet mee eens; er was voldoende aanbod van arbeidskrachten, er heerste geen ontevredenheid onder de arbeiders, veel arbeiders hadden bijverdiensten, vele arbeidersgezinnen telden verschillende leden die in de mijnen werkten; "de eis van een minimumloonstelsel [is] slechts een stokpaardje van de leiders der vakorganisaties die successen moeten behalen

om hunne positie te kunnen handhaven"; bovendien hadden ook de werkgevers in de metaalindustrie minimumlonen geweigerd. De overige directies waren het daar ten dele wel mee eens, maar wezen Van Itersons conclusie toch van de hand. Dat hierover binnen de directie van de Staatsmijnen grote tegenstellingen bestonden, bleek toen Frowein opmerkte dat het bedrijf verplicht was de arbeiders een bestaansminimum te garanderen. De gedachtengang, dat alleen de leiders van de bonden achter de eis van minimumlonen stonden, wees hij volledig van de hand. Doorslaggevend in de gedachtenvorming van Frowein was echter dat "de werkgevers in de mijnindustrie zich onder de tegenwoordige omstandigheden welke een staking in het mijnbedrijf onmiddellijk tot eene ramp voor het land zoude maken, niet met de Metaalbond op eene lijn mogen stellen". Bovendien bracht het karakter van de Contactcommissie met zich mee dat serieus rekening werd gehouden met de opvattingen van de vakbondsvertegenwoordigers, "ook wanneer men twijfelt of deze even krachtig in den boezem der arbeiders zelve leven".

Tot onmiddellijke inwilliging van de vakbondseis wensten de directies echter nog niet over te gaan. In de hoop dat aldus de strijd voor invoering van minimumlonen zou verflauwen, voerden de werkgevers een algemene loonsverhoging door. Zouden de bonden desondanks blijven aandringen op invoeren van minimumlonen, dan zou worden toegezegd, dat de zaak in studie werd genomen. Het duurde tot de tweede helft van de jaren twintig voordat de minimumloonkwestie weer aan de orde kwam.

In januari 1920 kwam de eerste Collectieve Arbeids Overeenkomst in het mijnbedrijf tot stand. Het ontwerp daarvoor was opgesteld door de werkgevers die slechts op details bereid waren hun concept aan te passen aan verlangens van de bonden. Hoewel in Engeland en Duitsland nog slechts zeven uren in de mijnen werd gewerkt en minimumlonen waren ingevoerd, wezen de mijndirecties in Nederland dergelijke voorstellen af. Wel kwamen zij tegemoet aan het verlangen van de Christelijke Mijnwerkersbond de werktijd op zaterdag met twee uur te verminderen. De Christelijke Mijnwerkersbond tekende de overeenkomst, de ANMB niet. Ingrijpende consequenties had de CAO niet voor de arbeidsvoorwaarden.

Samenvatting en conclusies

Hoewel de Nederlandse mijnen in de periode van kolenschaarste fabelachtige winsten maakten, de organisatiegraad van de mijnwerkers aanzienlijk toenam en er zelfs tijdelijk sprake was van samenwerking tussen de mijnwerkersbonden, bleef het succes van die bonden in de strijd voor verbetering van de

arbeidsvoorwaarden beperkt. Structurele verbeteringen werden praktisch niet bereikt; zelfs de loonsverhogingen werden in een zodanige vorm gegoten dat zij later weer gemakkelijk konden worden ingetrokken. Een gedeeltelijk succes was de toezegging van de werkgevers voortaan looncijfers te zullen publiceren, waardoor het voor de bonden eindelijk mogelijk werd inzicht te verkrijgen in de lonen. Lonen van de afzonderlijke mijnen werden echter niet bekend gemaakt en de bonden moesten genoegen nemen met kwartaalcijfers die een indruk gaven van de gemiddelde lonen voor de afzonderlijke loongroepen in de gehele mijnindustrie. De stijging der lonen bleef achter bij die van de kosten van levensonderhoud. Met name omdat de bonden zich in 1918 in beginsel verplichtten gedurende dat jaar geen looneisen meer te stellen, bestond bij de arbeiders weinig vertrouwen in het optreden van hun vertegenwoordigers in de Contactcommissie. Door de novembergebeurtenissen van 1918 werd de samenwerking tussen beide bonden verbroken, maar ook daarna bleven de bondsbestuurders voorstanders van een zeer gematigd beleid. Het was daardoor voor de werkgevers vrij gemakkelijk eisen af te wijzen die zij in principe wel hadden willen inwilligen, omdat zij dachten niet achter te kunnen blijven bij de ontwikkelingen in de Duitse mijnindustrie.

Deel III. Economische en sociale ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie in de jaren twintig

De economische ontwikkeling van de mijnindustrie in de jaren twintig

Inleiding

In 1919 en 1920 heerste overal nog een groot tekort aan kolen: in de Verenigde Staten vond in deze jaren een groot aantal mijnwerkersstakingen plaats, de Noordfranse mijnen waren voor een belangrijk deel vernietigd, terwijl Groot-Brittannië zijn uitvoer kunstmatig beperkte door handhaving van tijdens de oorlog in het leven geroepen uitvoerbeperkingen. Duitsland had een deel van zijn mijnindustrie aan Polen en Frankrijk moeten afstaan (Silezië, het Saargebied en Lotharingen).

Door de voortdurende schaarste bereikten de kolenprijzen in de eerste twee na-oorlogse jaren recordhoogten, hetgeen uitbreiding van de produktiecapaciteit en een snelle wederopbouw van verwoeste mijnen in de hand werkte. Vooral in Polen en Frankrijk werd de produktiecapaciteit aanzienlijk verhoogd.

Toen de economische conjunctuur in 1921 omsloeg, werd duidelijk dat er sprake was van overcapaciteit in de steenkoolindustrie. Als gevolg van de stakingen in Engeland in 1921, de bezetting van het Ruhrgebied in 1923 en de grote Engelse mijnwerkersstaking in 1926 deed zich echter enkele malen een tijdelijke opleving van kolenprijzen voor. In de tweede helft van de jaren twintig profiteerde de mijnindustrie, wegens de structurele overcapaciteit, in het algemeen minder van de oplevende economische conjunctuur dan in andere bedrijfstakken het geval was.

Niet alleen de aanleg en de wederopbouw van mijnen was debet aan de overcapaciteit. De vraag naar steenkolen bleef na de oorlog vrijwel stationair. Vóór 1914 was de wereldproduktie gedurende een halve eeuw met gemiddeld 4% per jaar gestegen, maar sedert 1920 was er nauwelijks meer sprake van groei: in 1920 werd 1.210 miljoen ton geproduceerd en in 1930 1.220 miljoen ton 1). Dat werd enerzijds in de hand gewerkt doordat het totale energieverbruik sedert 1920 veel langzamer steeg dan in de periode vóór 1914, anderzijds werden kolen voor een toenemend deel verdrongen door aardolieprodukten. Geschat werd dat kolen in 1913 nog 90% van het wereldenergieverbruik dekten en in 1929 77% 2). Energiebesparende maatregelen en optimalisering van het warmterendement van kolen leidden tot aanzienlijke besparingen. Kolenbunkerende schepen werden in en na de oorlog steeds meer vervangen door schepen met dieselmotoren.

Op deze stagnerende markt was de onderlinge concurrentie tussen de producenten veel feller dan vóór de oorlog. In tegenstelling tot Engeland, dat het produktieniveau van 1913 niet meer zou bereiken, breidden Duitsland, Polen en Nederland hun kolenproduktie uit. Zo produceerde Duitsland in 1929 163 miljoen ton, tegen 140 miljoen ton in 1913, hoewel belangrijke wingebieden voor Duitsland verloren waren gegaan. Zowel in Engeland als in Duitsland daalde het kolenverbruik per hoofd van de bevolking in de periode 1913 tot 1929. De Duitse kolenexport had na de Eerste Wereldoorlog een nog grotere omvang dan vóór 1914.

Nederland kende traditioneel een zeer laag kolenverbruik: in 1913 bedroeg dat per hoofd van de bevolking 1,45 ton. De vergelijkbare cijfers voor België, Duitsland en Engeland bedroegen in dat jaar respectievelijk 3,47, 2,71 en 4,18 ton. In tegenstelling tot Duitsland en Engeland steeg het verbruik in Nederland in de jaren twintig. In 1929 bedroeg het kolenverbruik per hoofd van de bevolking hier 1,71 ton, tegen 2,61 in Duitsland en 3,68 in Engeland. De daling van het verbruik in de beide laatste landen werd in belangrijke mate veroorzaakt door vermindering van de consumptie door de grote metaalindustrie 3). De wereldmetaalproduktie bleef in het interbellum achter bij de produktietoename in andere industrietakken, terwijl bovendien juist in de metaalindustrie belangrijke warmtetechnische vindingen werden toegepast die leidden tot een afnemend kolenverbruik.

Terwijl in het buitenland mijnen werden gesloten (in Engeland waren daardoor in 1927 al ruim 220.000 mijnwerkers werkloos), nam de produktiecapaciteit van de Nederlandse mijnen ook na de jaren van kolenschaarste steeds verder toe. Dat werd evenwel niet primair veroorzaakt door een stijgende binnenlandse afzet; deze kon op de tot in de

depressiejaren onbeschermdde binnenlandse markt niet worden verhoogd. Voor een belangrijk deel was dat het gevolg van de scherpe buitenlandse concurrentie op de binnenlandse markt en van de hoge transportkosten in Nederland. In het buitenland werden in de jaren twintig steeds meer maatregelen genomen om de eigen kolenindustrie te beschermen; de traditionele Nederlandse vrijhandelsspolitiek leidde tot een overstroming van de binnenlandse markt met goedkope kolen. De verhoogde Nederlandse produktie moest dus in het buitenland worden gesleten en dat onder steeds ongunstiger condities.

De gemiddelde verkoopprijzen van Nederlandse kolen bereikten in 1920 een hoogtepunt, dat tijdens het interbellum niet meer zou worden bereikt. Het antwoord van de Nederlandse mijnen op de slechts door incidentele gebeurtenissen onderbroken permanente prijsdalingen was tot diep in de depressiejaren verhoging van produktie en van de arbeidsproduktiviteit. Met uitzondering van Polen, waar de kolenlagen dikker en regelmatigiger waren gevormd dan in Nederland, werd op het gebied van produktieverhoging, rationalisatie en mechanisatie tegen het einde van de jaren twintig nergens zo'n hoog peil bereikt als in Nederland 4) (zie de tabellen 61 en 64). De Nederlandse mijnen groeiden in de jaren twintig uit tot Europa's grootste en modernste. De Staatsmijnen lieten zich, volgens de directies van particuliere mijnen, in haar streven de produktie zo hoog mogelijk op te voeren niet hinderen door minder gunstige conjuncturele ontwikkelingen op korte termijn. Verliezen werden geaccepteerd in de verwachting aldus nieuwe afzetgebieden te veroveren. De particuliere ondernemers waren meer genooddaakt rekening te houden met hun kapitaalverschaffers dan de Staatsmijnen. Dank zij de grootschalige opzet en de aanwezigheid van commercieel aantrekkelijke kolenlagen (vetkolen) kon het Staatsbedrijf zich bovendien concentreren op de winning van profijtelijke kolensoorten en op de produktie van bijprodukten met een hoge winstmarge. Bij de particuliere mijnen waren die mogelijkheden veel beperkter. In de cokesproduktie namen de Staatsmijnen in Nederland een sterke positie in; de particuliere ondernemers hadden slechts de mogelijkheid hun winstmarge te verhogen of verliezen te beperken door de produktie van kolenbriketten.

Door de krachtige uitbreiding van de produktie en de stationaire vraag bleven de kolenprijzen in de tweede helft van de jaren twintig relatief laag (zie de tabellen 58 en 60). De noodzaak tot hechtere samenwerking op commercieel gebied werd voor de Nederlandse mijnen in de jaren twintig steeds urgenter. Aan het einde van de jaren twintig kwamen zij met de grootste concurrent op de binnenlandse markt, de

Steenkolen-Handelsvereniging (SHV), een dochtermaatschappij van het Rheinisch-Westfälisch Kohlensyndikat (RWKS), tot overeenstemming over marktafbakening en prijszetting. Van internationale samenwerking tussen de kolenproducenten in Europa kwam echter verder niets terecht. Wellicht was het mogelijk geweest met de Duitse producenten, die waren verenigd in de zogenaamde "Kohlenwirtschaftsrat", tot een overeenkomst te komen; dat was echter onmogelijk met de honderden onafhankelijke Engelse mijnbezitters die elkaar onderling fel beconcurrerden. De poging, in 1925 door de sociaal-democratische mijnwerkersbonden in de verschillende Europese mijnbouwlanden ondernomen om door uniformering van de arbeidsvoorwaarden de concurrentieverhoudingen op de afzetmarkt te reguleren, was daarom bij voorbaat tot mislukken gedoemd.

De conjuncturele ontwikkeling 1920-1930

In 1920 was de kolenwinning bijzonder profijtelijk; er was grote vraag naar kolen en de prijzen stegen tot recordhoogten. Toch waren er aanwijzingen dat deze ontwikkeling niet zou aanhouden en dat de prijzen vroeg of laat zouden instorten. De vraag naar kolen was kunstmatig hoog door angst voor toekomstige tekorten. Door stakingen in de Noordamerikaanse mijnen bestond aan het begin van het kolenjaar (op 1 april 1920) de opvatting dat de Amerikaanse mijnen onvoldoende in staat zouden zijn aan de vraag te voldoen. Het gevolg was dat in de Verenigde Staten contracten werden afgesloten voor veel grotere hoeveelheden dan de Amerikaanse markt vroeg. Toen de stakingen voorbij waren moesten grote hoeveelheden Amerikaanse kolen in Europa worden verkocht. Daar bestond aanvankelijk eveneens vrees voor tekorten. Men vreesde namelijk dat de Entente-landen zoveel Duitse kolen als herstelbetaling zouden vorderen, dat Duitsland niets meer naar andere landen zou kunnen uitvoeren. Frankrijk had bovendien weinig vertrouwen in een snelle opbouw van de Duitse produktiecapaciteit en contracteerde grote hoeveelheden Engelse en Amerikaanse kolen.

Tegen het einde van het jaar bleef van al deze verwachtingen weinig over en was een groot overschot ontstaan. Na de conferentie van Spa (op 15 en 16 juli 1920), waar de geallieerden aan Duitsland in het kader van de herstelbetalingen de levering van 2 miljoen ton kolen per maand oplegden, was de Duitse kolenproduktie onverwacht snel toegenomen. De terughoudendheid van de afnemers in verband met de te verwachten prijsdalingen en de zachte winter veroorzaakten aan

het eind van 1920 de afzetcrisis van kolen. Een periode van ongekend sterke concurrentie en dalende prijzen zette in. Al op 21 januari 1921 kwamen de particuliere mijnen overeen "in verband met den uiterst precainen toestand op den kolenmarkt" de lopende CAO-onderhandelingen zoveel mogelijk te rekken 5). In maart deelde de directie van de Oranje-Nassaumijnen aan de hoofddirectie in Parijs mee, dat niet alleen sterke concurrentie werd ondervonden van de buitenlandse mijnen, maar ook van Nederlandse, vooral van de Staatsmijnen 6).

Na de opheffing van de kolendistributie per 1 januari 1921 daalden de prijzen. De Oranje-Nassaumijnen leden in maart verlies en verlaagden de produktie teneinde de overvloedige voorraden kwijt te raken. Aan het moederbedrijf in Frankrijk werd meegedeeld dat een spoedige verbetering van de marktsituatie niet werd verwacht. De gemiddelde verkoopprijzen waren in februari gedaald tot f 16,-- per ton; de produktieprijs bedroeg echter nog f 26,53 per ton. Ook de Staatsmijnen werkten met verlies; over februari bedroegen de produktiekosten, zonder afschrijving en rente, per ton nog f 25,67, de gemiddelde opbrengst bedroeg toen f 21,40 7). Ook in de daaropvolgende maanden bleven de Staatsmijnen verlies lijden; in de periode mei tot en met juli verloor het bedrijf f 3,37 per ton, in oktober tot en met december f 4,56. Volgens de maandelijkse rapporten van de directie van de mijn Willem-Sophia aan de raad van beheer werd ook deze onderneming geconfronteerd met een radicale prijsdaling 8). In september 1920 bedroeg de gemiddelde verkoopprijs nog 44,32 Belgische francs, in januari 1921 was dat gedaald tot 19,15 francs, terwijl in juni nog slechts 18,59 francs werden gerealiseerd.

Het is begrijpelijk dat de Nederlandse mijnen in deze situatie overwogen hun marktpositie te versterken door vermindering van de felle onderlinge concurrentie. De ondernemers kwamen daartoe op 3 december 1920 en op 21 maart 1921 bijeen 9). In principe was men het erover eens dat centralisatie van de verkoop voordelen zou opleveren. In de eerste plaats zou daardoor een einde komen aan wat Haex tegenover De Wendel (de eigenaar van de Oranje-Nassaumijnen) "la concurrence désastreuse" noemde 10). Verder zouden de samenwerkende mijnen tot afspraken kunnen komen met het RWKS en de importeurs van door Duitsland geleverde kolen voor herstelbetalingen (de Entente-landen verkochten een deel van de door Duitsland geleverde kolen weer door naar andere landen). Ten slotte zouden de mijnen bij de spoorwegen aanzienlijk gunstiger vrachttarieven kunnen bedingen door aanbod van veel grotere partijen.

Het De Wendelconcern voelde er echter weinig voor zijn mijnen op verkoopgebied te laten samenwerken met de overige

Nederlandse mijnen. De angst door de Staatsmijnen te worden overvleugeld en te veel te worden gebonden aan Nederlandse belangen was daarbij doorslaggevend. Haex pleitte echter tegenover het concern met klem voor toestemming tot samenwerking. Hij vreesde vooral de concurrentie van de Staatsmijnen die zijns inziens, niet gehinderd door commerciële overwegingen, hun produkten tegen elke prijs zouden afzetten. Het liefste zou de Oranje-Nassaudirectie overigens zijn, dat de andere mijnen een verkoopkantoor zouden oprichten, waardoor de Staatsmijnen hun prijspolitiek zouden moeten aanpassen en de Oranje-Nassaumijnen - door niet toe te treden - hun eigen verkooppolitiek zouden kunnen blijven volgen: "pour que nous puissions ainsi conserver notre entière liberté, tout en profitant des avantages résultant de cette organisation [...]" 11). Het was haar echter duidelijk dat de overige mijnen hun verkoop niet zouden bundelen indien de grootste particuliere mijn daarbuiten bleef. Van samenwerking kwam ten slotte niets 12).

In het tweede kwartaal van 1921 kwam er namelijk een even onverwachte als krachtige opleving op de steenkolenmarkt door de stakingen in Engeland. Met name de Oranje-Nassaumijnen profiteerden daarvan; de vraag nam weer toe en mede door de inmiddels toegepaste loonsverlagingen maakte het concern weer winst. De directie rekende in juli voor het tweede kwartaal van 1921 op een kostprijs van f 17,50 en een opbrengst van f 20,--, hetgeen een bevredigende gang van zaken werd genoemd 13). Aangezien de overige mijnen - vooral de Staatsmijnen - in deze periode tegen hogere kosten werkten, rekende het Oranje-Nassauconcern op nieuwe loonsverlagingen, waardoor de winsten verder zouden stijgen. Commercieeldirecteur Delorthe kon zijn mede-directieleden op 4 augustus meedelen, dat de kostprijsontwikkeling bij de Oranje-Nassaumijnen bijzonder gunstig was. Sinds januari waren de lonen met 10% gedaald, waardoor de loonkosten per ton nog slechts f 9,80 bedroegen. Aan de concernleiding in Parijs kon hij melden dat de loonkosten in Frankrijk circa 13% hoger lagen dan bij de Oranje-Nassaumijnen; vooral het veel hogere rendement per arbeider was daaraan debet.

Het was opmerkelijk dat de Oranje-Nassaudirectie er uitdrukkelijk voor waakte bij de overige mijnen de indruk te wekken dat het goed ging met het bedrijf. Terwijl Delorthe enthousiast was over de gunstige invloed van de Engelse stakingen, verklaarde Haex tegenover de overige particuliere mijnen, "dat zooals de mijnindustrie er thans voor staat, de concurrentie met het buitenland onmogelijk vol te houden is. Onze steenkoolen zijn op het oogenblik de duurste ter wereld, de arbeidsloonen bedragen het dubbele en

meer van die in het buitenland, terwijl onze sociale lasten ook zeer hoog zijn [...]" 14).

Met het beëindigen van de Engelse stakingen in juli 1921 kwam een einde aan de oplevende kolenmarkt. Alhoewel de mijnen in augustus nog geen verlies leden, werd op korte termijn wel een nieuwe concurrentieslag verwacht. In november werd geconstateerd dat de prijsdalingen onverminderd doorgingen 15). De Nederlandse markt werd overspoeld met kolen die België in het kader van de herstelbetalingen van Duitsland ontving.

Bedroeg de gemiddelde opbrengst per ton verkochte kolen voor de Staatsmijnen in 1920 nog f 33,45, in 1921 was dat gedaald tot f 22,64. Door per ton f 0,92 aan de reserves te onttelen, voorkwam het bedrijf dat over 1921 een nettoverlies werd geleden. De Staatsmijnen richtten zich sinds de Eerste Wereldoorlog meer op de Nederlandse markt dan op de export. In 1921 gingen zij ertoe over een zelfstandig verkoopkantoor op te richten in Den Haag. De kolenprijzen bleven dalen tot medio 1922. Vooral het Staatsmijnbedrijf ondervond daarvan veel nadeel. De produktie was hier gedurende de periode van kolenschaarste veel sneller toegenomen dan bij de particuliere mijnen (met 223% tegen 57%, gerekend over de jaren 1915 tot 1921), hetgeen slechts mogelijk was geweest door aanzienlijke investeringen. Grondstoffen en bouwmaterialen waren echter bijzonder duur, waardoor het bedrijf werd geconfronteerd met de noodzaak van hoge afschrijvingen. De oudere mijnen hadden daarvan veel minder last. De particuliere mijnen en de oudste Staatsmijn, de Wilhelmina, maakten in 1921 en 1922 daarom nog winst, terwijl de nieuwe mijnen Emma en Hendrik met verlies draaiden. Daar kwam bij dat Staatsmijn Maurits moest worden aangelegd, die werd opgezet als een zeer groot bedrijf. De Staatsmijnen waren daartoe gedwongen omdat de kolenlagen in de westelijke mijnstreek veel dieper lagen dan in de oostelijke mijnstreek en een winstgevende exploitatie slechts mogelijk leek door een grootschalige aanpak. Binnen de directie van de Staatsmijnen ontstonden in het voorjaar van 1922 echter twijfels over de vraag of de mijn Maurits ooit zijn investeringen zou kunnen opbrengen 16). Directeur Van Iterson was pessimistischer dan zijn collega's Frowein en Bunge en schreef aan de Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid dat het voordeliger was te belegen in bestaande mijnen dan in nieuwe. De Staatsmijnen zouden zijns inziens niet kunnen concurreren met de particuliere mijnen. Niet alleen de aanleg van de mijn Maurits legde een zware last op het bedrijf, maar ook het zijns inziens te sociale beleid. De Staatsmijnen waren genoodzaakt hun bedrijfsresultaten te publiceren en de vakbonden ook tussentijds mededeling te doen van de bedrijfsresul-

taten. "Dit leidt er misschien toe, dat thans gemakkelijker dan anders loonsverlagings kunnen worden doorgevoerd. Doch het maken van behoorlijke winsten in tijden van gunstige conjunctuur, het toepassen van groote afschrijvingen en het vormen van reserves, deze wijze van sparen, die de basis vormen van den bloei van het particulier bedrijf, is ons onmogelijk gemaakt. De Staatsmijnen zijn meer vooruitstrevend op sociaal gebied dan de particuliere mijnen". Hij adviseerde de Minister de Staatsmijn Maurits te verkopen. De Oranje-Nassaumijnen waren daarin geïnteresseerd omdat de eigenaren van dit concern, De Wendel, Nederlandse mijnen hadden gekocht in de verwachting aldus over cokes voor hun ijzer- en staalindustrie in Lotharingen te kunnen beschikken. Pas na de koop, bij verdere exploratie van de kolenvelden, was gebleken dat de Oranje-Nassaumijnen geen cokeskolen konden produceren wegens gebrek aan gasrijke kolen in de concessievelden. De Staatsmijnen beschikten wel over kolen die geschikt waren voor de cokesproductie.

Ook Poels was voorstander van verkoop van de Staatsmijn Maurits aan het De Wendelconcern. Commerciële overwegingen speelden bij hem geen rol, wel de verwachting dat de katholieke belangen bij het Franse bedrijf beter waren gewaarborgd dan bij de Staatsmijnen. Ik kom daar nog op terug.

De overige leden van de directie van de Staatsmijnen voelden echter niets voor verkoop van de mijn Maurits aan het De Wendelconcern. De hoge aanlegkosten van de mijn zouden weliswaar in de eerste jaren tot grote tekorten leiden, zo schreven zij aan de Mijnraad in een reactie op Van Itersons brief, maar op den duur zou die mijn net zo bevredigende resultaten opleveren als de particuliere mijnen. Ook Van Itersons opvatting als zou het sociaal beleid van het Staatsbedrijf nadelig zijn voor de bedrijfsresultaten, konden beide overige directieleden niet onderschrijven: "Wij kunnen dit geen zwakke plek noemen. Aangezien wij het juist beleid achten, om, indien ingrijpende loonsverlagings noodzakelijk zijn, de vakorganisaties zekerheid te geven dat de bedrijfsuitkomsten deze verlaging onafwendbaar maken [...]. Bovendien kunnen wij zonder meer niet toegeven, dat een onderneming welke op sociaal gebied vooruitstrevend is, uit financieel oogpunt verkeerd beleid toepast". De verkoop aan de Oranje-Nassaumijnen ging dan ook niet door; Frowein en Bunge waren van mening dat, als De Wendel de mijn rendabel kon exploiteren, het Staatsmijnbedrijf dat ook zou kunnen.

De daling van de kolenprijzen ging door tot midden 1922; toch werd 1922 een gunstiger jaar voor de mijnen dan 1921. De prijzen bleven in het tweede halfjaar stabiel, terwijl de mijnen doorgingen met de pogingen de kostprijs te

verlagen. Dat werd in hoofdzaak gerealiseerd door verlaging van lonen, gezinstoeslagen en sociale verzekering (zie tabel 59). De buitenlandse concurrentie bleef echter scherp: Engeland verhoogde zijn export naar Nederland en verkocht zijn kolen tegen f 15,50 per ton, terwijl de Nederlandse mijnen vergelijkbare soorten tegen f 16,15 aanboden. De particuliere mijnen verhoogden hun export. Deze steeg in 1922 tot 33% van de totale afzet; de Staatsmijnen verkochten dat jaar 19% van hun kolen in het buitenland.

Bijzonder gunstig was de ontwikkeling voor de mijnen in 1923. In januari bezetten Franse en Belgische legers het Ruhrgebied en als gevolg van het passieve verzet hiertegen daalde de Duitse produktie met 90%. De Duitse export kwam stil te liggen en de Nederlandse kolen konden in grote hoeveelheden in Duitsland worden geplaatst. Frankrijk ontving minder kolen uit de herstelbetalingsregeling en plaatste eveneens meer orders bij de Nederlandse mijnen. Pas tegen het einde van het jaar werd de produktie in Duitsland hervat en kwam er een einde aan de stijgende prijzen. De Nederlandse mijnen hadden - mede in de verwachting dat de opleving van de kolenmarkt slechts van korte duur zou zijn - hun pogingen de kostprijs te doen dalen voortgezet. Mede daardoor werden over 1923 aanzienlijke winsten behaald. Het Staatsmijnbedrijf kon aan de Staat ruim 6 miljoen gulden winst uitkeren, terwijl ruim 1,7 miljoen gulden aan de reserves werd toegevoegd en voor ruim 7,5 miljoen gulden kon worden afgeschreven. De Oranje-Nassaumijnen publiceerden over 1921-1923 geen winstcijfers (publikatieplicht voor N.V.'s bestond nog niet en bijna alle aandelen waren toch in handen van De Wendel, zodat er door aandeelhouders niet werd geklaagd). Pas in oktober 1924 maakte het bedrijf bekend dat de bruto-winst in 1923 ruim 3,4 miljoen gulden was geweest tegen 3 miljoen in 1922. De aandeelhouders hadden in 1923 genoeg genomen met een dividend van slechts 4%, terwijl het jaar daarvoor 8% was uitgekeerd en over 1921 zelfs 12%. In de financiële pers werd betwijfeld of de door het bedrijf gepubliceerde cijfers wel een juiste indruk gaven van de resultaten van deze mijn. Laura & Vereeniging verhoogde in 1923 zijn produktie met 15% en keerde een dividend uit van 28%, tegen 22% over 1922.

De daling van de kolenprijzen die tegen het einde van 1923 inzette, hield in 1924 aan. De Duitse mijnen konden een deel van hun overschotten goedkoop op de Nederlandse markt afzetten: de invoer uit Duitsland steeg van 1,3 miljoen ton in 1923 tot 4,5 miljoen ton in 1924. Dit had uiteraard een negatieve invloed op de prijzen: die van geïmporteerde Duitse kolen daalden van f 18,29 naar f 16,04; de prijs der Nederlandse kolen bleef daar met f 15,20 echter nog onder.

In 1925 nam de Duitse import verder toe. De directie van de Staatsmijnen schreef in haar jaarverslag dat Duitse kolen tegen "buitensporig lage prijzen" werden aangeboden. De verkoopprijzen lagen ver beneden die welke in Duitsland zelf werden gevraagd. "Le Syndicat groupant les mines de la Ruhr s'efforce par tous moyens, notamment par un avilissement considérable du prix de vente, de reconquérir, dans le marché hollandais, la situation privilégiée qu'il occupait avant 1914", schreef de raad van commissarissen van de Laura in het jaarverslag over 1925 17). Ook de Engelse kolen, hoewel slechts in geringe hoeveelheden aangeboden, werden in Nederland tegen steeds lagere prijzen verkocht. De traditionele vrijhandelspolitiek was volgens de Nederlandse mijnen desastreus voor hun bedrijven; de afzet op de Nederlandse markt werd steeds moeilijker. Na het Dawes-ackoord, van 1924, waarmee stabilisering van de Rijksmark en het in evenwicht brengen van de Duitse rijksbegroting werd nagestreefd, sloot Duitsland bovendien zijn grenzen voor Nederlandse kolen, waardoor de mijnen hun cliëntèle in het industriegebied rondom Aken, waar van oudsher een groot deel van de export werd geplaatst, dreigden te verliezen. De gemiddelde opbrengstcijfers van de mijnen werden nadelig beïnvloed door de hoge spoorwegtarieven 18). De verkoopprijzen van de Staatsmijnenkolen lagen in 1925 slechts 30% hoger dan in 1913; de spoorwegtarieven bedroegen echter het dubbele van die van 1913. In 1925 hebben de mijnen intensieve pogingen gedaan om vrachtreducties te verkrijgen. Daarbij werd een gedeeltelijk succes behaald: per 1 juli 1925 werd met de Nederlandse Spoorwegen een vervoersovereenkomst gesloten waarin de Nederlandse mijnen garandeerden zes miljoen ton kolen aan te bieden. Het tarief dat daarvoor werd verkregen, lag volgens de directies toch nog aanzienlijk boven dat voor Duitse kolen. Het vervoer van Limburgse kolen naar bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam was ook onder deze nieuwe regeling nog duurder dan dat van Duitse kolen. De verlaging van de produktiekosten kon ondanks alle inspanningen van de directies - bij de Staatsmijnen althans - geen gelijke tred houden met de dalende opbrengsten. In 1925 daalde de kostprijs van Staatsmijnenkolen van f 12,77 tot f 9,81. De gemiddelde opbrengsten waren echter gedaald van f 15,26 tot f 11,02. Het brutooverschot bedroeg in 1925 ruim 4 miljoen gulden tegen ruim 7 miljoen in 1924.

Pas in 1924 en 1925 hadden - voor het eerst sedert 1914 - geen bijzondere verschijnselen zoals oorlog en sociale strijd invloed op de ontwikkeling van de internationale steenkolenmarkt 19). De in de oorlog vernietigde Franse mijnen hadden hun vooroorlogse capaciteit weer bereikt en de Duitse kolenuitvoer was weer op gang gekomen. De

overcapaciteit op de Europese markt was daardoor duidelijk aan het licht getreden. Voor Groot-Brittannië had dat onder andere tot gevolg dat de uitvoer moest worden ingekrompen en in 1925 circa 30% onder het peil van 1913 lag.

De prijsdaling ging in 1926 in gematigder tempo dan in 1925 door. De dalende opbrengsten leidden in de Engelse mijnindustrie tot voorstellen voor loonsverlagingen. Dat leidde op zijn beurt op 1 mei 1926 tot de grote staking die tot november zou duren. De concurrentieverhoudingen werden hierdoor weer verstoord en de prijzen stegen. Duitsland, de Verenigde Staten en Polen verdubbelden gedurende de staking hun export, hetgeen duidelijk maakte tot welk een surplus kon worden geproduceerd als alle mijnen hun volledige produktiecapaciteit zouden gebruiken. Dank zij de staking konden ook de Nederlandse mijnen hun positie aanzienlijk verbeteren; de kolenprijzen stegen in die mate dat de Nederlandse industrie zich zorgen ging maken over onvoldoende aanvoer.

Na afloop van de staking daalden de prijzen weer even snel als ze gestegen waren; in 1927 lagen ze weer op het peil van 1925 20). Dat de mijnen er in 1927 desondanks in slaagden behoorlijke resultaten te behalen, was vooral te danken aan de systematische pogingen tot verlaging van de kostprijs. Volgens de ondernemers werden de lonen daarbij ontzien. "Dat een vermindering van de bedrijfskosten eerst in de laatste plaats in loonsverlaging wordt gezocht, moge daaruit blijken dat, ondanks de mindere opbrengst, de loonen sinds 1 april 1925 niet zijn verlaagd", merkten de particuliere mijnen in een brief van juli 1927 aan de Minister van Waterstaat op 21). In 1925 was de regering de mijnen tegemoet gekomen in de pogingen tot verlaging van de produktiekosten door de heffing van het mijnrecht (belasting op de produktie teneinde de gemeenten in de mijnstreek een uitkering te kunnen verstrekken voor de extra kosten die zij hadden in verband met de vestiging van de mijnindustrie) tijdelijk op te schorten. In 1927 wilde de regering het mijnrecht weer heffen; de ondernemers dreigen in dat geval de werktijden te verlengen en de lonen te verlagen. Inmiddels hadden de Nederlandse mijnen sinds de oorlogsjaren hun kolenproduktie zodanig verhoogd dat in 1927 al 84% van het binnenlands verbruik kon worden gedekt. De Staatsmijnen hadden de particuliere mijnen sedert 1921 overvleugeld en vooral toen Staatsmijn Maurits, de grootste Europese kolenmijn, in 1925 definitief in bedrijf kwam, gingen de Staatsmijnen stug door hun kolen tegen elke prijs te verkopen 22).

De internationale overcapaciteit leidde ook in 1928 tot een felle internationale concurrentie. Volgens de Hoofdingenieur der Mijnen was terugkeer tot normaler verhoudingen

pas mogelijk als de zwakkere producenten, die ten koste van alles een plaats op de markt wilden behouden, zouden verdwijnen 23). De buitenlandse concurrenten vonden dat de Nederlandse mijnen hun produktie moesten beperken tot de vraag; de Nederlandse mijnen zagen echter slechts één mogelijkheid om hun rendementen te verhogen: door uitbreiding van de produktie de vaste lasten per ton te verlagen. Ook in 1928 leidde dat weer tot produktietoename en wel met 15%; 92% van het binnenlands verbruik kon nu worden gedekt uit de eigen produktie. Het invoersaldo in Nederland was sinds 1925 gedaald: van 32% van het totale binnenlandse gebruik tot 8% in 1928. De produktie van de Limburgse mijnen was in de periode 1925-1928 gestegen van 6,8 miljoen ton tot 10,7 miljoen ton; de prestatie per arbeider was in 1928 ruim 40% hoger dan in 1925.

De drang tot samenwerking tussen de mijnen werd aan het eind van de jaren twintig sterker. Het was daarbij opmerkelijk dat het Staatsmijnbedrijf, dat mede was opgericht om te voorkomen dat de kolenprijzen door kartelvorming zouden worden opgedreven 24), het initiatief nam voor samenwerking. Dat werd mede in de hand gewerkt door de strategie van de vakbonden, die de regering voortdurend betrokken in het loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid. Gedurende de periode van dalende conjunctuur in de eerste helft van de jaren twintig werd met een beroep op de overheid getracht loonsverlagingen tegen te houden. Aangezien door commerciële samenwerking de prijs minder onder druk zou staan en loonsverlagingen daardoor minder urgent zouden zijn, zag de overheid hierin een mogelijkheid het voortdurend beroep van de bonden op de regering te voorkomen. Vooral als verkiezingen voor de deur stonden, wenste de voor het Staatsmijnbedrijf verantwoordelijke Minister geen mede-verantwoordelijkheid te dragen voor loonsverlagingen. Beëindiging van de felle onderlinge concurrentie zou bovendien gunstig zijn voor de overheidsinkomsten. De mijnen waren immers bij dalende kolenprijzen snel geneigd aan de regering verlaging van belastingen en transportkosten te vragen.

In 1928 en 1929 werd derhalve voor de tweede keer een poging ondernomen tot samenwerking op de afzetmarkt. "Nu de mijnindustrie sinds geruime tijd met groote moeilijkheden te kampen heeft, gaat de drang om die mogelijkheden tot oplossing te brengen als van zelf in de richting van een gemeenschappelijk optreden in zake den verkoop", verklaarde Frowein 25). De regering hoopte dat de mijnen aldus een hoger rendement zouden behalen, waardoor zij gevrijwaard zou blijven voor herhaalde verzoeken om lastenverlaging. De directie van Laura & Vereeniging ondersteunde dat initiatief ook nu weer. De overige particuliere mijnen voelden er echter nog steeds niets voor. Hulsman, directeur van de

Domaniale Mijn, benadrukte dat de verdeeldheid werd veroorzaakt door de eigendomsverhoudingen. De Staatsmijnen en de Laura waren onafhankelijke kolenmijnen; de overige mijnen waren dochterbedrijven van handelsondernemingen. In het geval van de Domaniale Mijn had de eigenaar, de Steenkool- en Scheepvaartmaatschappij, die mijn verworven om meer zelfstandigheid te verkrijgen tegenover het steeds onzekere aanbod van Engelse kolen. De directie van de kleine mijn Willem-Sophia vreesde dat zijn belangen in een centraal verkoopkantoor ondergeschikt zouden worden aan die van de veel grotere producenten 26). De relatief geringe productie-omvang, het beperkte assortiment (huisbrandkolen) en de hogere produktiekosten noodzaakten haar tot een flexibele verkooppolitiek. Getracht werd steeds die markten op te zoeken, waar de hoogste prijzen waren te behalen. De Staatsmijnen concentreerden zich daarentegen op de Nederlandse markt. Aan verdeling van afzetgebieden viel derhalve voor de directie van de Willem-Sophiamijn niet te denken. Laura & Vereeniging wenste zoals gezegd wel een hechtere samenwerking, maar vreesde tegelijkertijd de grote macht van de Staatsmijnen: geëist werd dat het Staatsbedrijf zou toestemmen in een regeling waarbij de omvang van de productie van de verschillende mijnen geen doorslaggevende invloed zou hebben op de besluitvorming. Frowein was daartoe uiteraard niet bereid. Hij argumenteerde dat het bedrijf over een groot verkoopkantoor beschikte dat moest blijven bestaan; de verkooporganisaties van de particuliere mijnen moesten dan maar worden opgeheven.

Op 5 oktober 1928 kwamen de Staatsmijnen terug op het voorstel de gehele verkoop te bundelen 27): zij stelden nu voor alleen prijsafspraken te maken. In het verleden waren die echter weinig effectief geweest; het scheen praktisch onmogelijk te zijn met de verschillende handelsagenten die voor de mijnen werkten zodanige contacten te onderhouden dat zij elkaars prijzen niet onderboden. Frowein erkende dat, doch wenste niet verder te gaan dan prijsafspraken. Pas als de mijnen het daarover eens waren, zo redeneerde hij, kon ook met de SHV zaken worden gedaan.

In 1929 kwam de "Kolenconventie in Nederland" tot stand waarin Nederlandse producenten enerzijds en Duitse importeurs anderzijds hun afzetgebieden afbakenden en prijsafspraken maakten. Dat de particuliere mijnen hun vroegere bezwaren tegen samenwerking opzij zetten, gebeurde in de verwachting samen met de Duitse importeurs sterk genoeg te staan om de invloed van het Staatsbedrijf in te perken. De belangrijkste doelstelling van de conventie was een einde te maken aan de "ongezonde" concurrentie tussen Nederlandse en Duitse mijnen. De invloed van de conventie werd pas bespeurbaar toen de crisis al had ingezet; de prijsafsprake

spraken en afbakening van afzetmarkten werden voor het eerst van kracht in 1931.

Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de jaren twintig

De ontwikkeling van het personeelsverloop

Na 1918 verdwenen de extreme verschillen in het personeelsverloop tussen Oranje-Nassaumijnen en Staatsmijnen en bovendien daalde de ontslagquote bijna permanent.

Sinds 1915 bestond de meerderheid van de nieuwe ondergrondse arbeiders uit arbeiders die voordien nog niet in de mijnen hadden gewerkt. Niet alleen waren die arbeiders honkvaster dan hun geschoolde collega's, maar bovendien waren ook de meer ervaren mijnwerkers, die naar de Limburgse mijnen trokken, na de oorlog minder mobiel dan daarvoor. Vóór de oorlog trokken velen vaak op goed geluk naar de mijnen; na de oorlog was meer sprake van een bewuste keuze. De inflatie in Duitsland in het begin van de jaren twintig had op die ontwikkeling een doorslaggevende invloed. Wie in de Duitse grensplaatsen bleef, of ging wonen, profiteerde aanzienlijk van de gunstige valutaverhoudingen: de koopkracht van het in Nederlandse guldens verdiende mijnwerkersloon bedroeg circa het drievoudige van het loon dat in Duitse mijnen werd verdiend. Het gevolg van die verhouding was een toestroming van grote aantallen "valuta"-arbeiders: het aantal in Nederland werkende en in Duitsland wonende mijnwerkers steeg van 31 december 1919 tot 31 december 1921 van 625 tot 2.574 man. Het grootste deel werkte bij de particuliere mijnen: bij de Staatsmijnen steeg genoemd aantal in deze jaren van 4 naar 853.

De Duitse ondernemers protesteerden bij hun Nederlandse concurrenten dat zij de beste arbeidskrachten bij hen wegkaapten 28) en ook van katholieke zijde werd fel geprotesteerd tegen het in dienst nemen van Duitse arbeiders. Van die kant werd onder meer geklaagd dat de mijnen op deze wijze veel socialisten in huis haalden 29). De Staatsmijnen besloten onder druk van de publieke opinie in 1921 en 1922 een groot deel van de Duitsers weer te ontslaan. De particuliere mijnen trokken zich van de protesten echter niets aan en hadden in 1922 nog 1.012 meer buitenlanders in

dienst dan een jaar daarvoor. Naast deze ervaren krachten kwamen echter, zoals reeds vermeld, vooral ongeschoolden in de mijnen werken. Het aandeel van deze arbeiders steeg van 47,5% van het totaal aantal nieuwe ondergrondse mijnwerkers in 1920 tot 68% in 1924. In 1919 werden zogenaamde "crisis-werklozen" in de mijnen te werk gesteld; zij waren veelal uit het westen en noorden van het land afkomstig 30). Het in dienst nemen van arbeiders die daartoe min of meer waren gedwongen, was echter weinig succesvol. Zij misten volgens de Heerlense arbeidsbeurs voldoende aanpassingsvermogen en het gevolg was dat zij de mijnen weer zo snel mogelijk verlieten 31). Nu was die afkeer van mijnarbeid vrij algemeen: ook de Limburgse arbeiders trokken min of meer noodgedwongen naar de mijnen omdat er geen ander werk was. Hun kinderen zagen zij bij voorkeur liever elders werken 32). De werkgevers in de mijnindustrie realiseerden zich dat terdege. Voorstellen die in internationaal verband werden gedaan om kinderen van mijnwerkers meer scholingsmogelijkheden te geven zodat zij meer kansen op de arbeidsmarkt zouden hebben, werden door de directies van de particuliere mijnen zoveel mogelijk tegengewerkt 33).

Uit de literatuur is bekend dat in het Ruhrgebied jonge, ongehuwde arbeiders het meest mobiel waren 34). Zij konden kamers huren bij hun oudere gehuwde collega's en trokken van de ene mijn naar de andere. Derhalve zou kunnen worden verwacht dat ook in de Nederlandse mijnen aanvankelijk vooral jongere arbeiders werkten en dat het dalend personeelsverloop in de hand werd gewerkt door de toenemende gemiddelde leeftijd van de arbeiders. Dat was echter niet het geval.

Uit gegevens van het in 1919 opgerichte Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF), het centrale zieken-, weduwen- en wezen- en pensioenfonds van de mijnen, blijkt dat juist onder de zeer jonge arbeiders die sinds 1920 in dienst werden genomen de mobiliteit vrij laag was. Hoe jonger nieuwe arbeiders waren, hoe lager de mobiliteit was. Tabel 41 maakt dat duidelijk.

In 1930 was nog 54,1% van de zestienjarigen die in 1920 door de mijnen waren aangetrokken, in de Nederlandse mijnen werkzaam; van de dertigjarigen uit 1920 was dat slechts 6,3%. Aangezien in de jaren dertig vooral jongeren werden ontslagen, steeg het verloop onder jongeren toen noodgedwongen. Desondanks zal duidelijk zijn dat de mijnen het personeelsverloop konden afremmen door bij voorkeur zeer jeugdige arbeiders in dienst te nemen. Verondersteld mag worden dat jeugdige arbeiders die in de mijnen gingen werken, na 1920 vooral Limburgse arbeiders waren. De gezellenhuizen die waren opgericht om ongehuwde mijnwerkers onder-

Tabel 41. Percentages van de voor het eerst in dienst getreden ondergronders in de verschillende jaren, die na 10 jaar dienst waren overgebleven, 1930-1937 1)

Voor het eerst werk- zaam in	Nog werk- zaam in	Leeftijd bij eerste indiensttreding									
		16j.	18j.	20j.	22j.	24j.	27j.	30j.	35j.	39j.	
1920	1930	54,1	23,5	19,5	15,1	13,2	6,7	6,3	3,8	0,9	
1921	1931	57,1	27,1	18,0	9,4	14,7	8,5	4,1	3,0	2,8	
1922	1932	50,9	41,0	22,0	18,6	12,1	10,8	4,3	5,9	0	
1923	1933	58,9	40,5	27,7	23,2	13,5	22,3	12,3	3,7	2,4	
1924	1934	54,3	39,8	19,9	16,9	21,4	16,2	15,8	17,4	0	
1925	1935	45,6	29,5	16,2	8,5	9,5	11,8	14,3	7,0	0	
1926	1936	50,6	26,6	13,5	11,1	7,6	13,5	6,9	2,3	0	
1927	1937	58,2	27,8	12,3	11,4	7,2	6,1	7,5	7,7	5,9	

1) Bron: Wiskundig verslag van het Pensioenfonds (van het AMF over 1938), p. 101.

dak te verschaffen (zie p. 121), boden door hun geringe capaciteit immers aan slechts een fractie van de ongehuwden woongelegenheden. De overgrote meerderheid van de ongehuwde mijnwerkers zal derhalve thuis hebben gewoond.

Het "kostgangersprobleem", de huisvesting door particulieren, werd naar wij zagen in de jaren twintig voor een belangrijk deel "opgelost" (zie p. 123). Het voornemen van de directie van de Staatsmijnen in 1921 om vooral autochtone arbeidskrachten te werven en bij voorkeur geen arbeiders in dienst te nemen die ouder waren dan 25 jaar, zou het verloop in het Staatsbedrijf hebben kunnen afremmen. Zoals de volgende tabel echter laat zien, daalde het aandeel van arbeiders jonger dan 25 jaar in de Nederlandse mijnen in de periode 1919 tot 1934 35). De ontwikkeling van de leeftijdsopbouw van de mijnwerkers zal derhalve in het algemeen geen positieve invloed op het personeelsverloop hebben gehad.

Tabel 42. Ontwikkeling van het ledenbestand van het AMF
naar leeftijdsindeling, 1919-1939 1)

Leeftijdsindeling	1919	1924	1929	1934	1939
Jonger dan 20 jaar	16%	13%	10%	9%	13%
20 tot en met 25 jaar	21%	23%	21%	15%	18%
26 tot en met 30 jaar	16%	18%	21%	17%	13%
31 tot en met 35 jaar	16%	14%	17%	18%	13%
36 tot en met 40 jaar	13%	13%	12%	15%	14%
41 tot en met 45 jaar	10%	9%	8%	11%	11%
46 jaar en ouder	8%	10%	10%	15%	18%
	100%	100%	100%	100%	100%
Totaal ledenbestand	22.734	29.260	36.567	29.388	34.064

1) Bron: Jaarverslagen AMF 1919-1939

Zoals we eerder constateerden, verdween vóór de oorlog 87% tot 90% van alle nieuw aangetrokken mijnwerkers op vrij korte termijn weer uit de Oranje-Nassaumijnen. Aan de hand van gegevens van de ziekenkassen van het AMF kan worden vastgesteld hoe het verloop in de jaren twintig en dertig onder nieuwe arbeiders was. In navolging van het ondersteuningsfonds van de Oranje-Nassaumijnen vermeldde het AMF in zijn jaarverslagen hoeveel in vorige jaren toegetreden fondsleden per 31 december van elk jaar nog aanwezig waren. Degenen die waren uitgetreden, hadden de Nederlandse mijnen verlaten. Een deel daarvan zal net als vóór de oorlog weer naar buitenlandse mijnen zijn getrokken, maar een ander deel verliet de mijnbouw met het voornemen er niet meer terug te keren. Zo lieten zich in 1922 433 mijnwerkers inschrijven bij de Heerlense arbeidsbeurs, van wie er slechts 196 werden geplaatst in Nederlandse mijnen; de rest wilde niet langer in de steenkolenmijnen werken 36). De tabellen 69, 70 en 71 geven een overzicht van de in de jaren 1920 tot 1940 tot het AMF toegetreden leden, die op het einde van de daaropvolgende jaren nog aanwezig waren. Alleen tijdens de economische opleving in de tweede helft van de jaren twintig nam het aantal arbeiders, dat minder dan één jaar in de mijnen werkzaam bleef, aanvankelijk toe. Sedert 1926 bleven echter weer steeds méér nieuwe mijnwerkers langer in de mijnen werkzaam; dat beeld stemt overeen met dat van de ontslagquote van Staats- en particuliere mijnen. Dat ook de Polen, Tsjechen en Joegoslaven, die in 1929 in dienst werden genomen, in dat beeld nauwelijks verandering brachten, is duidelijk. In 1930 was nog 75% van

de 9.028 arbeiders, die een jaar eerder in dienst werden genomen, aanwezig; een jaar later nog 61%. In vergelijking met de periode vóór de oorlog is dat een zeer laag verloop; in absolute zin bleef het echter een vrij ongunstige situatie voor de mijnen. Tot 1930 immers was in minder dan twee jaar gemiddeld 50,4% van alle nieuwe arbeiders weer uit de mijnen verdwenen.

De werving van mijnwerkers

De geforceerde expansie van de mijnen, teneinde aan de kolenbehoefte te voldoen, ging gepaard met het aantrekken van een toenemend aantal niet-Limburgse mijnwerkers. Was in 1913 nog 75% van de arbeiders van de Staatsmijnen in Limburg geboren, in 1918 was dit percentage gedaald tot 60%. Vooral toen de Staatsmijnen in het begin van de jaren twintig dat beleid voortzetten, kwam er vanuit de katholieke hoek scherpe kritiek. Henri Hermans verklaarde in 1922 tijdens een verkiezingsbijeenkomst, nadat de christelijke bond bij de AMF-verkiezingen in de Staatsmijnen een zware nederlaag had geleden, dat groot gevaar bestond dat de katholieken in die mijnen werden overvleugeld door protestanten. De Sittardse wethouder Keijzer verklaarde in dezelfde bijeenkomst: "Het argument van katholieke zijde voor Staatsexploitatie was destijds behoud van Geloof en zeden in Limburg, als wij de bladen van de laatste weken lezen, zien wij dat dit op een fiasco is uitgelopen" 37). Van katholieke zijde bestond in de eerste helft van de jaren twintig vrees dat de Staatsmijnen steeds meer protestanten zouden aantrekken. In Geleen werd de grootste Staatsmijn aangelegd: de Maurits, die de zogenaamde Maasvelden zou gaan exploiteren.

De pastoors uit Geleen en omgeving vreesden als gevolg hiervan een invasie van protestanten en de bisschop, Mgr Schrijnen, deelde die vrees. Op 30 mei 1922 schreef de bisschop aan Nolens dat Poels een goede oplossing wist voor deze problematiek: verkoop van de Maasvelden aan het "katholieke" De Wendelconcern 38). De eigenaars van de Oranje-Nassaumijnen hadden al eerder blijk gegeven van belangstelling voor verwerving van de voor de produktie van cokes geschikte kolen uit dit concessiegebied. Nolens werd in zijn hoedanigheid van voorzitter van de Mijнораad gevraagd zijn invloed aan te wenden om dit plan te doen slagen. Op 2 juni 1922 schreef Poels echter aan minister-president Ch. Ruys de Beerenbrouck reeds te hebben vernomen dat Nolens en de Mijнораad niets voelden voor dit plan. Poels had vervolgens nog eens met directeur Frowein overlegd en daaruit de indruk gekregen, zo schreef hij aan Ruys, "dat, als er een

hooger en prijs geboden werd, de kans nog volstrekt niet verkeken is". Hij vroeg Ruys derhalve zijn ambtgenoot Minister Van IJsselsteijn mede te delen dat over de prijs nog wel te praten viel: "Ik zal trachten toekomstigen Donderdag nog een bespreking te houden met de heeren, van wie de centen moeten komen (...). Ondanks de houding van vriend Nolens - die ten slotte toch niet de Nederl. Regeering zelve is - blijf ik nog altijd hopen en vertrouwen in een gunstigen afloop der voor ons dierbaar Limburg zoo uiterst belangrijke zaak". De directie van de Staatsmijnen, de Mijnsraad en de regering voelden echter niets voor die transactie; de Maurits bleef in handen van de Staat. Die poging tot verkoop aan een "katholiek" concern tekende echter wel de veranderde houding van katholieke zijde ten opzichte van de Staatsexploitatie.

De opvatting dat de directie van de Staatsmijnen geen oog had voor de katholieke zaak, was overigens weinig realistisch. Het bedrijf schonk elk jaar grote sommen aan de kerken en verschillende katholieke instellingen en verenigingen en men kon het ook niet verwijten in zijn personeelsbeleid geen oog te hebben voor de voordelen van het aantrekken van katholieke arbeiders 39). De directie gaf herhaaldelijk te kennen een voorkeur te hebben voor arbeiders uit Limburg, Noord-Brabant of het aangrenzend deel van Gelderland. Die arbeiders hadden volgens haar de minste aanpassingsproblemen in de mijnstreek. Dat gold vooral voor arbeiders van het platteland. Zo waren Maastrichtenaren minder gewenst: de erbarmelijke woonomstandigheden van die arbeiders hadden hen fysiek verzwakt en bovendien waren de Maastrichtenaren strijdbaarder dan de arbeiders van het platteland 40).

Het percentage in de Staatsmijnen werkzame katholieke arbeiders bedroeg in 1917 86,5% en daalde vervolgens langzaam tot 76% in 1922. Sinds de opening van Staatsmijn Maurits in 1926 steeg het percentage katholieke arbeiders in de Staatsmijnen: in 1933 bedroeg het 81%. De arbeiders in Staatsmijn Maurits waren hoofdzakelijk Limburgse arbeiders die dank zij de opkomst van het busvervoer in hun geboortedorpen konden blijven wonen.

In hoeverre bij de particuliere mijnen veranderingen optraden in de verhouding tussen katholieke en niet-katholieke mijnwerkers is onbekend. We weten dat in de kleine mijn Willem-Sophia in 1923 96% van de arbeiders katholiek was; daarnaast is bekend dat van de 938 mijnwerkers van de Oranje-Nassaumijnen die in de periode van 1 augustus 1919 tot 1 maart 1938 invalide werden verklaard, er 766 rooms-katholiek waren; dat is iets meer dan 81% 41). Slechts zes invaliden behoorden niet tot een kerkgenootschap. Van de in

Tabel 43. Staatsmijnen, verdeling personeel naar godsdienst in absolute getallen, 1917-1933

Jaar	RK	NH	Ger.	Luth.	Andere godsd.	Geen godsd.	In het buitenl. woon- achtig	Totaal
1917	6051	520	225	29	125	30	11	6991
1918	7754	747	322	60	44	214	12	9153
1919	9401	1079	414	115	78	57	4	11148
1920	10103	1549	308	62	64	62	126	12274
1921	11218	1558	401	202	321	90	853	14643
1922	11031	1824	386	55	294	123	798	14511
1923	10845	1553	374	80	431	157	668	14108
1924	11723	1668	411	279	279	171	448	14979
1925	13082	1941	399	66	276	177	310	16251
1926	13974	2288	459	306	314	319	311	17971
1927	15206	2327	464	292	585	372	506	19752
1928	16099	2071	443	927	225	336	661	20762
1929	16315	2037	425	896	175	346	631	20825
1930	17411	2090	402	999	161	346	643	22052
1931	17206	2031	414	921	175	341	551	21639
1932	17778	1980	391	878	169	433	497	22134
1933	17155	1882	389	749	228	433	368	21204

Bron: Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg, 1917-1933. Na 1933 niet meer vermeld in de jaarverslagen.

totaal 112 arbeiders die in deze periode ouderdomspensioen verwierven, waren er 93 rooms-katholiek, 18 protestant en 1 Nederlands-Hervormd.

Dat de directies van de particuliere mijnen eveneens een voorkeur hadden voor arbeiders uit het zuiden van het land, bleek herhaaldelijk 42). De voorkeur voor katholieke arbeiders werd door de directies van de mijnen in 1928 volmondig erkend. Directeur Frowein verklaarde bij de jubileumviering van de RKMB in 1928: "hoe meer katholieke mijnwerkers er komen, hoe beter het zal zijn voor de mijnindustrie" en "samen moeten wij Zuid-Limburg opbouwen op christelijken grondslag" 43). Directeur Haex onderstreepte die woorden in zijn toespraak.

Aan het einde van de jaren twintig nam de vraag naar mijnwerkers aanzienlijk toe. Grote aantallen Polen, Tsjechen en Joegoslaven werden in dienst genomen omdat in de regio te

weinig ongeschoolden te vinden waren 44). Deze buitenlanders vertoonden, niet toevallig, grote overeenkomsten met de Limburgse mijnwerkers. De commissie van de Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond die in 1930 een rapport uitbracht over de propaganda onder de buitenlandse mijnwerkers, schreef aan het hoofdbestuur, dat deze buitenlanders geen traditionele mijnwerkers waren 45). Het waren halve landbouwers die ernaar streefden zich als zelfstandigen in hun eigen land te kunnen vestigen met behulp van het geld dat zij als mijnwerkers konden sparen. In een rapport dat de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond (ANMB) in 1928 uitbracht, werden vrijwel identieke opmerkingen gemaakt over de Limburgse mijnwerkers 46). Ook die beschouwden de mijnarbeid niet als een definitieve keuze en hielden een stuk bouwland in pacht. Steeds leefden zij in de verwachting nog ooit zelfstandig landbouwer te kunnen worden, aldus de ANMB.

De loonontwikkeling in de jaren twintig

Zoals reeds eerder opgemerkt, kwam in 1920 een einde aan de sedert 1909 vrijwel onafgebroken stijging van de mijnwerkerslonen. Het globale beeld in de jaren twintig was er een van dalende lonen in de periode 1920 tot 1927 en vervolgens tot 1931 weer stijgende lonen. Het loonpeil van 1920 zou in het interbellum echter niet meer worden bereikt; in de tweede helft van de jaren twintig bleven de gemiddelde jaarlonen ruim 25% onder het peil van 1920. Aan de hand van uitspraken van werkgevers, vakbonden en anderen zal worden getracht te reconstrueren hoe de koopkracht van de mijnwerkerslonen zich in de jaren twintig ontwikkelde.

De koopkracht van de mijnwerkerslonen

De directie van de Domaniale Mijn merkte in juli 1921 op dat verlaging van de mijnwerkerslonen geen nadelige uitwerking zou hebben op de koopkracht, wegens de nauwe band tussen de mijnwerkerslonen en het prijsniveau in de mijnstreek: het gevolg van een loonsverlaging "zal zijn, dat in korten tijd de kosten van levensonderhoud in het algemeen zullen dalen, terwijl wij hierbij op grond van de ervaring van den laatsten tijd als feit stellen, dat bij loonsverlaging de levensmiddelenprijzen welke in mijnndistricten wor-

den verlangd en die veel te hoog zijn, terstond belangrijk minder worden" 47).

De ANMB wees er al in februari 1921 op dat een gezin met drie kinderen f 35,— per week nodig had; een bovengrondse arbeider met drie kinderen verdiende echter slechts f 28,— 48).

Toen in het voorjaar van 1921 de situatie op de afzetmarkt aanzienlijk slechter werd, gingen de mijnen over tot loonsverlagingen. Een groep mijnwerkers profiteerde desondanks nog steeds van de hoge nominale lonen in de Nederlandse mijnen: de Duitse arbeiders die in 1921 naar de Nederlandse mijnen kwamen maar in Duitsland bleven wonen. Wegens de hoge inflatie in Duitsland verbeterde hun inkomen daardoor aanzienlijk.

De grotere koopkracht van het loon voor de Duitse mijnwerkers was voor verschillende dagbladen aanleiding aandacht aan die zaak te besteden. De manier waarop werd bericht, zou echter menige krantenlezer in de overtuiging hebben kunnen brengen dat de koopkracht van de mijnwerkerslonen in het algemeen bijzonder hoog was. De Maasbode schreef op 10 oktober 1922: "Over de wijze, waarop het geld besteed wordt, hoort men allerwegen klachten. De nieuw-bakken mijnwerkers-millionairs leven er maar op los; van hun getrouwd-zijn trekken de meesten zich niets aan. Ze kleeden zich chique en bezoeken des Zondags de fijnste restaurants, verre buiten de plaats hunner inwoning" 49). Vier jaar later was het blad nog onder de indruk van de "arbeiders-millionairs" en schreef, terugblikkend op de situatie van 1921-1922, maar nu in het algemeen sprekend over de mijnwerkerslonen uit deze periode: "Wat de rijke mevrouw in de winkels liet liggen, werd niet zelden door arbeidersvrouwen achtere-loos betaald [...]. Veel geld ineens bezaten ze doorgaans niet. Bij eenige honderden guldens bleef het, voldoende om lekker eten, een phonograaf of een smoking [sic] direct te betalen" 50).

De prijsdaling van levensmiddelen die sinds 1920 inzette, werd door de werkgevers voor de mijnstreek niet relevant genoemd. De directie van de mijn Laura schreef aan de werkgeversorganisatie in de mijnindustrie, dat de werkgevers geen gebruik konden maken van de CBS-cijfers omdat de ontwikkeling in de mijnstreek daarvan afweek: "Waar echter deze prijzen in de mijnstreek een aanmerkelijk verschil vertoonen met die van de overige deelen des lands, is bovengenoemde statistiek voor ons van betrekkelijk weinig waarde" 51).

Op basis van de CBS-cijfers zou de koopkracht van het loon van de mijnwerkers in de eerste helft van de jaren twintig relatief hoog zijn geweest. De vakbonden hadden echter een andere indruk. Ten aanzien van de loonsverlagingen die in

1922 werden doorgevoerd, merkte het bestuur van de protestants-christelijke bond op "[...] dat het voorgestelde loon ver is, beneden hetgeen in andere vakken wordt verdiend [...] dat de belastingen, schoolgelden enz. schrikbarend hoog gesteld zijn" 52).

De neutrale bond schreef aan de directies van mening te zijn "dat reeds thans in het overgrootste deel der mijnwerkersgezinnen stille armoede wordt geleden. De levensstandaard der arbeiders is van dien aard, dat eerder loonsverhoging dan loonsverlaging gewettigd is" 53). De ANMB schreef dat "bittere armoe" werd geleden: "Werd reeds vóór deze voorstellen over hongerloon in de Mijnindustrie gesproken, bij invoering der voorstellen zal dit met zooveel meer recht kunnen geschieden" 54). De Nieuwe Koerier schreef op 15 juli 1922 dat de mijnwerkers, "in aanmerking nemende het spreekwoordelijk dure leven in de mijnstreek" 55), een laag loon verdienden. De Limburger Koerier kwam op dezelfde dag tot een identieke conclusie: "Afgezien van den zwaren, levensgevaarlijken en ongezonden arbeid der mijnwerkers, is de levensstandaard in verhouding tot de loonen van dien aard dat verdere daling der loonen niets minder beteekent, dan voor duizenden families diepe armoede, hongerlijden en dat die menschen in hunne wanhoop tenslotte in de vangarmen van het socialisme worden gedreven" 56).

De kolenprijzen daalden naar wij zagen, sinds 1921 bijna permanent, alleen in 1923 en 1926 was sprake van een opleving als gevolg van de stakingen in het Ruhrgebied, respectievelijk in Engeland. In de vergadering van de president-commissaris van het De Wendelconcern met de directieleden van de Oranje-Nassaumijnen op 16 oktober 1924 in Parijs, was men het erover eens dat kostprijsverlagingen noodzakelijk waren 57). De lonen droegen voor circa 60% bij in de kostprijs, de overige produktiekosten waren niet of nauwelijks te verlagen; alleen loonsverlagingen bleven derhalve over. Per 1 december zouden de lonen worden verlaagd, hetgeen een winst van f 1,-- per ton garandeerde.

De mijnwerkersbonden waren verdeeld over de loonsverlaging; alleen de christelijke en protestants-christelijke bond stemden er mee in, de ANMB was tegen omdat het inkomen van de mijnwerkers, en vooral dat van de bovengrondse arbeiders, aldus tot beneden het bestaansminimum zou dalen.

Die opvatting was niet onjuist. Het blad De Limburger berekende dat de bovengronders na aftrek van vaste lasten niets meer overhielden 58). Een bovengrondse geschoolde arbeider, gehuwd en met vier kinderen, verdiende per maand, inclusief gezinstoeslag, na de loonsverlaging f 104,--. Op dat bedrag werd f 6,-- à f 7,-- ingehouden voor fonds en pensioenkas, minimaal f 6,-- voor een spoorwegkaart en een

huur van circa f 12,--. Dan restte nog f 80,--. Per persoon bleef per dag voor voeding, kleding, forenzenbelasting, rijks- en gemeentebelasting, licht en water nog slechts f 0,443 over. "En nu vraag ik eens, wie van de mijndirecties wil voor 44,3 cent een kind onderhouden kunnen. De Directie verlangt nog meer. Zij verlangt toch ook nog, dat die persoon ook voor dat bedrag werken en hard werken zal [...]. Dat van een menselijk bestaan geen sprake meer is, ligt doch klaar voor de hand [sic]", schreef de krant.

De directie van de Oranje-Nassaumijnen, stond echter onder druk van de eigenaren die coute-que-coute kostprijsverlagingen wensten. Ook de directie was zich er echter van bewust dat eigenlijk niets van de lonen af kon, getuige de volgende uitspraak van commercieel-directeur Delorthe tijdens bovengenoemde vergadering: "Quant aux salaires, nous avons pu les réduire de façon que par rapport à ceux d'avant-guerre ils sont nettement inférieurs à l'indice du coût de la vie, et nous constatons d'ailleurs que les salaires d'Oranje-Nassau sont sensiblement inférieurs à ceux payés par les autres grandes compagnies du bassin".

Het inkomen van de mijnwerkers in de Oranje-Nassaumijnen was derhalve volgens de directie in 1924 zo laag dat de koopkracht van hun inkomen nog beneden het peil van vóór de Eerste Wereldoorlog lag. Directeur Frowein van de Staatsmijnen verklaarde op 11 december van dat jaar dat de lonen eigenlijk niet omlaag konden "omdat de mijnwerkers het niet zoo goed hebben" 59).

De in Roermond verschijnende Nieuwe Koerier schreef op 6 januari 1925: "dat de loonen bij de tegenwoordige levensomstandigheden toereikend zouden zijn, en dan denken we voornamelijk aan het leger van bovengrondse arbeiders, om van een behoorlijk bestaan voor een normaal gezin te kunnen spreken, durven we beslist te ontkennen" 60). Directeur Haex merkte tijdens een vergadering met de overige werkgevers in juni 1925 op, dat de lonen niet verder konden worden verlaagd wegens de hoge kosten van levensonderhoud in de mijnstreek. Na de loonsverlaging in april van dat jaar hadden, volgens de directie van de Staatsmijnen, vele "goede" arbeiders de mijnen wegens de te lage lonen verlaten 61). Indien de lonen verder werden verlaagd, zou het bedrijf in ernstige problemen komen door een tekort aan gekwalificeerde mijnwerkers. De Maasbode schreef in januari 1926 dat de prijzen van "de eerste levensbehoeften in Zuid-Limburg veel te hoog" waren 62). De middenstanders werd verweten woekerwinsten te maken. Vandaar dat de mijnwerkerscoöperaties steeds meer klanten kregen. De Oranje-Nassaumijnen hadden in hun "kolonies" in Schaeberg en Beersdal winkels in "koloniale waren" en exploiteerden in Heerlen een slachthal omdat de slagers in de mijnstreek

extreem hoge prijzen vroegen.

De Heerlense Kamer van Koophandel en Fabrieken schreef op 17 april 1925 aan de Raad van Ministers dat de Staatsmijnen overwogen op grote schaal mijnwinkels te gaan exploiteren, teneinde de mijnwerkers aan goedkopere levensmiddelen te helpen. De Kamer schreef dat de prijzen vooral in het centrum van de mijnstreek hoger waren dan elders, maar weet dat niet in de eerste plaats aan de winkeliers doch aan de hoge vervoerskosten per spoor 63).

Pater Jacobs schreef in 1926: "Buiten de mijnstreek wordt wel eens gedacht dat de mijnwerkers grof geld verdienen en er royaal van kunnen leven. In de mijnstreek weet ieder die met de mijnwerkersgezinnen op de hoogte is, dat de meesten veel moeite hebben om met het loon rond te komen [...]. Het staat wel vast, dat in 't algemeen genomen, het arbeidsloon zelf te laag is, gezien het zware drukkende afmattende werk, dat eigenlijk tot het best betaalde werk moet behoorren" 64). De Tijd sprak in 1926 van "armzalige loonen" 65) en een Limburgs blad omschreef de situatie met "slecht loon voor slavenarbeid" 66).

Volgens directeur Frowein van de Staatsmijnen maakte het grote aanbod van arbeidskrachten in 1927 loonsverlagingen mogelijk; in 1929 daarentegen noodzaakte het tekort aan arbeidskrachten tot loonsverhoging. Een loonsverhoging van 5% werd om die reden noodzakelijk geacht, waaraan Frowein toevoegde dat de mijnwerkers "geen schitterend bestaan" hadden 67).

In een bijeenkomst met Franse, Belgische en Nederlandse mijnondernemers op 17 september 1929 verklaarde directeur Schweitzer van Laura & Vereeniging dat veel er voor pleitte de kolenprijzen te verhoogen: "[...] objectivement on ne peut pas dire qu'il ne soit pas raisonnable d'augmenter le prix du charbon si l'on envisage la question du coût de la vie et, en parallèle, celle des salaires. Actuellement, ni le prix du charbon, ni les salaires des mineurs ne sont en rapport avec la hausse générale du coût de la vie" 68). De mijnwerkerslonen bleven volgens directeur Schweitzer derhalve achter bij de stijgende kosten van levensonderhoud. Samenvattend kunnen we concluderen dat de vakbonden en de regionale pers er in het begin van de jaren twintig van overtuigd waren dat de koopkracht van de mijnwerkerslonen laag was. Vooral bovengrondse arbeiders hadden een laag inkomen. De directie van de Oranje-Nassaumijnen was in 1924 de overtuiging toegedaan dat de koopkracht van de mijnwerkerslonen lager was dan vóór de oorlog. De loonsverhogingen sedert 1927 waren onvoldoende om de koopkracht op een hoger peil te brengen; ook de werkgevers waren daarvan overtuigd.

De lonen van de mijnwerkers en andere arbeiders in de jaren twintig

Er zijn verschillende aanwijzingen dat de lonen van de mijnwerkers al vóór 1925 tot het peil van dat van andere industriearbeiders waren gedaald. De directies van de steenkolenmijnen waren al in augustus 1921 van mening dat de lonen in de mijnindustrie "over het algemeen" niet hoger waren dan die in andere bedrijven in Nederland. In januari 1922 was de directie van de Staatsmijnen van mening dat de bovengrondse arbeiders niet veel verdienden vergeleken met arbeiders in andere industrieën. Directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen deed een identieke uitspraak in 1924. Waarschijnlijk zette de trend uit de periode 1913-1925, een relatief snelle daling van de mijnwerkerslonen in vergelijking met de lonen in andere beroepsgroepen, ook in de daaropvolgende periode door. In 1927 vergeleken de mijn-directies de lonen die zij aan electriciëns, fitters en monteurs betaalden, met die welke Philips betaalde en die welke gemeenten in de eerste gemeenteklasse betaalden. Electriciëns verdienden in de mijnen minder dan bij Philips en de gemeenten. De lonen van monteurs bij Philips waren niet bekend, in de mijnen verdienden zij meer dan bij de gemeenten. Fitters verdienden daarentegen weer minder in de mijnen dan bij Philips en ongeveer hetzelfde als bij de gemeenten.

In juli 1926 attendeerde de secretaris van de Mijnvereniging de leden op de CAO voor het bouwvak die in de mijnstreek was afgesloten. Die was "in menig opzicht aanmerkelijk gunstiger dan die van het mijnbedrijf"; hij vreesde daarvan "bedenkelijke gevolgen voor de mijnen".

Een jaar later bedroegen de lonen in de mijnindustrie 67% van die van 1920; in de Twentse textielindustrie was dat 92%. In de jaren 1927-1929 voelde de directie van de Staatsmijnen weinig voor loonsverlagingen omdat de arbeiders elders meer konden verdienen en het Staatsmijnbedrijf daarom met een tekort aan gekwalificeerde krachten kampte. Menigmaal weigerden arbeiders de aangeboden accoorden en verlieten zij de mijnen.

De huisvesting van de mijnwerkers in de jaren twintig

"Thuis Best"; de samenwerking tussen "Ons Limburg" en de directies

Sedert 1920 werden de woninginspectrices van "Ons Limburg" geconfronteerd met klachten over te hoge huren; de leegstand nam toe 69). Die ontwikkeling werd eveneens in de hand gewerkt doordat de Staatsmijnen nabij de mijnen Emma en Hendrik een groot aantal woningen bleven bouwen waardoor met name in Hoensbroek en Brunssum het aanbod van woningen groter was dan de vraag. Een groot aantal mijnwerkers kon de huren van woningwetwoningen niet langer betalen, mede omdat zij geen kamers mochten verhuren aan kostgangers, maar vooral omdat de mijnwerkerslonen sinds 1920 daalden. Nieuwbouw was in de mijnstreek na 1920 praktisch onmogelijk geworden door de hoge bouwkosten. Op basis van de Woningwet mochten nieuwe woningen niet meer kosten dan f 2.400,- en daarvoor kon in de mijnstreek niet worden gebouwd. Bovendien zouden woningen van f 2.400,- een huur vereisen van f 21,20. In de oostelijke mijnstreek bedroegen de huren van bestaande woningen in 1923 tussen f 17,- en f 21,-; de kleinere woningen in de westelijke mijnstreek kostten tussen f 15,- en f 17,-.

In 1921 werd de Woningwet in die zin gewijzigd dat het mogelijk werd met uitschakeling van de gemeenten aan een woningbouwvereniging, vennootschap of stichting rechtstreeks uit de schatkist voorschotten en bijdragen te verlenen, indien de gemeenten niet in staat waren of onvoldoende bijdroegen tot de oplossing van de woningnood. Blijkens de Memorie van Toelichting werd bij die wijziging vooral aan de mijnstreek gedacht 70). Door de verdere uitbreiding van de mijnen en vooral de aanleg van de Staatsmijn Maurits, verwachtten de werkgevers medio 1924 dat binnen vijf jaar 3.000 nieuwe arbeiderswoningen waren vereist. In juli 1924 richtte "Ons Limburg" zich tot de Minister van Arbeid, Handel en Nijverheid met het verzoek nieuwe arbeiderswoningen te mogen bouwen zonder rijksbijdrage. Ondernemers en "Ons Limburg" hadden al veel eerder hun oog laten vallen op de kapitalen waarover de zieken- en pensioenkas van het Algemeen Mijnwerkers Fonds beschikten. Directeur Haex deelde aan de directie van het De Wendelconcern in Parijs mee: "La Caisse Générale des

Mineurs dispose par suite de ses recettes considérables de fonds très-importants pour lesquels elle est obligée de chercher un placement. Il lui [Haex] semble que la Compagnie en cas de besoin pourrait tâcher de tirer profit de cette situation" 71). In het vooroverleg tussen Poels en de directie van de Staatsmijnen en tussen de directies van de particuliere mijnen onderling was men het erover eens geworden een beroep te doen op het AMF alvorens de Minister te vragen zonder rijksvoorschotten te mogen bouwen. De directies verwachtten dat de woningbouw in de jaren 1925 tot en met 1927 een kapitaal van circa 12 miljoen gulden zou vereisen. Mede omdat de directies een belangrijke invloed op het bestuur van het AMF hadden, werden geen problemen verwacht bij de financiering. Directeur Haex reageerde enthousiast: "Wanneer men nagaat, dat de pensioenkas van het A.M.F. jaarlijks de beschikking krijgt over een bedrag van ruim f 90,-- per arbeider, dan kan men de vrijkomende gelden veilig stellen op 2,7 miljoen gulden per jaar. Hierbij komt dan nog een bedrag van ettelijke honderdduizenden wegens rente, zodat plus minus 3 miljoen per jaar beschikbaar komt. Kan men over drie jaarlijksche leeningen tot dat bedrag met het A.M.F. tot overeenstemming komen, dan is de basis voor de oplossing van het woningvraagstuk gelegd en kunnen nadere stappen worden gedaan om tot die oplossing te geraken" 72). Directeur Frowein maakte bekend dat een nieuwe stichting in het leven zou worden geroepen waarin ook vertegenwoordigers van "Ons Limburg" en "Tijdig" zouden worden opgenomen. Haex voelde daar in eerste instantie niets voor: de mogelijkheid moest blijven bestaan dat de directies bij ontslag arbeiders uit hun woningen konden zetten. De directie van de Staatsmijnen wenste daartoe echter niet over te gaan 73); bovendien vond zij het verstandig niet alleen directieleden in het bestuur van de nieuwe stichting te benoemen: "op die wijze komt het sociaal karakter der Stichting des te duidelijker naar voren".

De regering voelde er weinig voor geen rijksvoorschotten meer te verlenen voor woningwetbouw in de mijnstreek omdat aldus alleen de ondernemers zeggenschap over de huurders zouden verwerven. Uiteindelijk werd overeengekomen dat het rijk per woning van f 3.000,-- een voorschot zou verlenen van f 600,-- de mijnen van f 400,-- en dat het overig deel door het AMF zou worden gefinancierd 74). "Thuis Best" werd op 12 maart 1925 opgericht door de Staatsmijnen, de Oranje-Nassaumijnen en de mijn Laura & Vereeniging. De kleinere mijnen Domaniale en Willem-Sophia hadden slechts een zeer beperkte behoefte aan nieuwe woningen en bouwden die liever zelf. Staats- en particuliere mijnen waren in het bestuur elk met drie directieleden vertegenwoordigd; het zevende

bestuurslid werd door "Ons Limburg" benoemd. Deze bestuursleden benoemden samen nog twee bestuursleden. Rekening en balans van "Thuis Best" moesten door de mijnen worden goedgekeurd, evenals de statuten, het reglement en overige bepalingen. In de huurgarantieovereenkomst werd bepaald: de afzonderlijke mijnen "zijn bevoegd ten aanzien der verhuur van zoodanige aanwijzingen te geven, als zij in het belang van haar bedrijf noodig achten" 75). In artikel twee van de statuten werd de doelstelling als volgt omschreven: "werkzaam te zijn in het belang eener goede huisvesting van de arbeiders der Limburgsche mijnen [...] zij kan hare bemoeiingen mede uitstrekken tot de huisvesting van andere personen".

Woningbouw voor mijnwerkers vond na 1925 bijna uitsluitend plaats door "Thuis Best", dat gebruik maakte van de faciliteiten en medewerking van "Ons Limburg" en deze organisatie daarmee feitelijk in leven hield. "Thuis Best" werd de belangrijkste hypotheekgever van het AMF en bouwde tot 1940 2.289 arbeiderswoningen 76).

Van het in 1939 door het AMF belegd vermogen van 13,5 miljoen gulden was 5,4 miljoen gulden besteed aan woningbouw door "Thuis Best".

De hechte samenwerking tussen "Ons Limburg" en de directies in "Thuis Best" deed de verschillen tussen huisvesting in bedrijfswoningen en woningwetwoningen vervagen. Door de stichting werd in oktober 1925 een woningopzichter benoemd. In zijn taakomschrijving stond: "Hij houdt voortdurend contact met de garanderende mijnonderneming en verstrekt haar desgewenscht alle verlangde inlichtingen omtrent de verhuring, bewoners en hun bewoning" 77). "Slaagt de opzichter er niet in voldoende inlichtingen te verkrijgen of luiden de verkregen inlichting zoodanig dat met reden te verwachten is dat de aanvrager door zijn levensgedrag hinderlijk zal zijn voor de omgeving, of dat de zedelijke belangen van de andere huurders geschaad zouden worden, dan is de opzichter verplicht de administratie hiervan in kennis te stellen 78). [...] De woningopzichter vertoef zoveel mogelijk in de groep. Van eventuele onregelmatigheden of bijzonderheden geeft hij in een rapport kennis aan de administratie [...]. De woningopzichter inspecteert elke woning minstens een keer in elke vier maanden". Speciaal toezicht hield de woningopzichter op het houden van kostgangers of onderverhuur. Oprname van familieleden die niet tot het gezin behoorden, mocht slechts na schriftelijke toestemming plaatsvinden. "Alle feiten en gevallen, die in strijd zijn met de goede orde en de goede zeden, al zijn die in het huurcontract of in deze instructie niet nader aangeduid, moeten onmiddellijk ter kennis van de administratie worden gebracht".

De taak van de woningopzichter week niet af van de taakstelling van de mijnpolitieagenten die in de woonwijken van de mijnen actief waren als "woonbeheerders". De mijnen konden verhuring weigeren aan hun niet welgezinde arbeiders. Ook de stichting kon huurders weigeren "wjer gedrag zoodanig is, dat een samenwonen met de andere huurders der groep redelijkerwijze niet toelaatbaar is" 79). Ook kon de huur worden opgezegd bij overtreding van het huurcontract "en verder wegens handelingen in strijd met de goede orde en de goede zeden". Belangrijker was echter de bepaling dat opzegging tevens zou geschieden "wanneer de garandeerende mijnonderneming aan de Stichting zal hebben kennis gegeven dat een huurder den dienst der mijnonderneming heeft verlaten en de opzegging der huur verzoekt [...]". Daarmee was er voor de huurders geen verschil meer tussen een mijnwoning en een woning van "Thuis Best". De directies bevestigden dat in een vergadering van 30 januari 1928; de voorzitter van de Mijnvereniging merkte toen op, "dat de beschikking over de woningen door de mijnondernemingen volledig is te noemen. De mijnen wijzen de arbeiders aan, die de woningen zullen betrekken" 80).

Alhoewel de invloed van de ondernemers op "Thuis Best" groter was dan op de woningbouwverenigingen van "Ons Limburg", kwamen ook de doeleinden die "Ons Limburg" nastreefde tot hun recht. Zo werd op 11 december 1926 het principebesluit genomen dat geen grote complexen van arbeiderswoningen zouden worden gebouwd 81). In 1928 werd besloten een nieuw mijdorp te bouwen in de buurt van de mijn Laura in Eijgelshoven. De paters Salesianen zouden daar de zielzorg voor hun rekening gaan nemen. Het Limburgs Dagblad schreef naar aanleiding van die plannen: "Het is de bedoeling in het midden van het dorp een kern van solide katholieke arbeiders te vestigen, terwijl daar omheen anderen een tehuis zullen kunnen vinden. Ook is er sprake van, in het dorp een conglomeratie te scheppen van de beste arbeiders van één of andere vreemde nationaliteit" 82). SDAP-Tweede Kamerlid Drop leidde hieruit af dat "de vrees voor overheersching van bepaalde godsdienstige en politieke opvattingen" in het volkshuisvestingsbeleid van "Thuis Best" niet ongegrond was 83).

In januari 1928 werd het bestuur van "Thuis Best" het eens over een voorstel woninginspectrices aan te stellen omdat de stichting "tevens ten doel heeft het bevorderen van goede sociale toestanden in de door haar gestichte woninggroepen" 84). Directeur Haex gaf weliswaar aanvankelijk te kennen hierin een reden te zien als bestuurslid te bedenken, maar kwam daarop na aandringen van Poels en Frowein weer terug 85). Ook de regering nam aanvankelijk een aarzelande houding aan ten opzichte van "Thuis Best", omdat

de vrees bestond dat de stichting inbreuk zou kunnen maken op de woonvrijheid van de mijnwerkers. De Ministers van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Financiën stelden daarom voor in de hypotheekakte met het rijk de volgende slotbepaling op te nemen: "Als naar het oordeel van genoemde ministers het beheer of het beleid van de Stichting wordt dienstbaar gemaakt of mede gericht op andere belangen dan die van de huurders als zoodanig, en die Ministers in verband daarmee de hoofdsom of het eventueel restant opvorderbaar verklaren, verbindt de Stichting schuldenaarsen zich tot terugbetaling van de hoofdsom of het eventueel restant binnen één jaar na de dagtekening der opzegging" 86). Het bestuur van de stichting wees dat voorstel af en de regering nam daarmee uiteindelijk genoegen.

De directies van de mijnen waren tenslotte tevreden over de wijze waarop een oplossing was gevonden voor de financieringsproblematiek van de mijnarbeiderswoningen 87). Kritiek op de wijze waarop de woningen werden gebouwd, bestond bij Prof. Van Iterson, die in de jaren vóór 1921 een belangrijke invloed had gehad op de woningbouw door de Staatsmijnen en die de "model-wijk" Treebeek had gebouwd. Van Iterson meende in 1929 dat de woningbouw en de entourage niet beantwoordden aan de eisen. "Met name te Enschede wordt meer zorg aan de huisvesting van de arbeiders besteed" 88). Gezien de bijna permanente lofuitingen op de woningbouw in de mijnstreek was dat een opmerkelijk geluid. Poels antwoordde overigens op de kritiek van Van Iterson dat beperkte geldmiddelen niet toelieten veel méér te doen. De beperkte middelen leidden ook tot hoge huren. Het voorstel van Van Iterson, in 1932 gedaan 89), de huren van "Thuis Best" te verlagen ("huren van andere vereenigingen zijn belangrijk lager"), werd afgewezen door het bestuur. Er was weliswaar sprake van "abnormale leegstand", maar de kosten van de geldleningen stonden lagere huren niet toe. Tenslotte; huisvesting in woningen van "Thuis Best" garandeerde ontslagen arbeiders niet dat zij mochten blijven wonen; de massale woninguitzettingen in de depressiejaren verliepen voor de ondernemers vrij probleemloos.

In de jaren twintig nam het aantal kostgangers in de huurwoningen van de mijnwerkers af. Desondanks was het "kostgangersprobleem" aan het eind van de jaren twintig nog niet opgelost. Directeur Haex deelde op 17 januari 1927 de overige particuliere mijnen mee dat "Het Goed Kosthuis" voornemens was "een krachtige bestrijding van het kostgangerswezen te beginnen". In de gehele mijnstreek zouden plaatselijke comité's worden opgericht "die alle gewenschte inlichtingen zullen verstrekken aan en samenwerken met een door de vereeniging te benoemen inspecteur, aan wien in nauwe verbinding met de arbeidsbeurs de leiding aan dit

werk zal worden opgedragen". De vereniging, in casu Poels, verzocht de directies van de mijnen hiervoor jaarlijks f 4.000,— ter beschikking te stellen. Haex zelf voelde weinig voor een dergelijke inlichtingendienst; de arbeiders voelden zich "nooit sterk aangetrokken tot de gezellenhuizen. Zij schijnen er de voorkeur aan te geven in het gezinsleven te worden opgenomen. Met deze mentaliteit der arbeiders zal rekening dienen te worden gehouden". Ook de overige werkgevers voelden er weinig voor; de uitbreiding van het woningaanbod was volgens directeur Schweitzer urgenter dan het opsporen van kostgangers. Verder was men van mening dat jaarlijks al aanzienlijke subsidies werden verstrekt aan alle mogelijke instellingen.

Aangezien de directies de gezellenhuizen bijna alle op eigen kosten hadden gebouwd en zij de verliezen van "Het Goede Kosthuis" voor hun rekening namen, was het begrijpelijk dat zij de huizen vol wilden hebben. Niet iedereen was het echter eens met het weren van ongehuwden uit de woningen van mijnwerkersgezinnen, of, in de woorden van het jaarverslag van "Ons Limburg" over 1923 met de "loffelijke saneering op hygiënisch en moreel gebied". De inspecteur van de volkshuisvesting in Brabant, door de Eindhovense aalmoezenier van de arbeid attent gemaakt op het kostgangersprobleem bij Philips, was weinig ingenomen met de "Limburgse oplossing" 90). Hij schreef aan de Minister dat de financiële inkomsten voor de hoofdbewoners en de voorliefde bij de jongere arbeiders om in gezinsverband te wonen ervoor pleitten juist grotere arbeiderswoningen te bouwen zodat méér kamers aan ongehuwden konden worden verhuurd. Met name, "omdat voor hen aan het verblijf in een gezellenhuis het idee van vrijheidsvermindering en ongezelligheid verbonden is". De Minister wees dat af: de situatie in de mijnstreek had bewezen dat er geen medewerking mocht worden verleend aan het streven "het kwaad groteren omvang" te doen aannemen. De directeur van de Oranje-Nassaumijnen deelde in 1924 aan de directeur van de Werkloosheidsverzekering mee dat zij geen werklozen in dienst wilden nemen die eerder waren ontslagen wegens weigering in de gezellenhuizen te gaan wonen 91).

In de overeenkomsten die de mijnen afsloten met "Het Goede Kosthuis" was de bepaling opgenomen dat niemand op grond van zijn politieke of religieuze overtuiging de toegang tot de gezellenhuizen mocht worden geweigerd, "mits men zich onderwerpe aan het huishoudelijk reglement en de rustige samenleving niet verstore" 92). In het huishoudelijk reglement was de bepaling opgenomen dat de bewoners geen politieke propaganda mochten maken; daaronder werd ook begrepen het laten circuleren van kranten en andere drukwerken.

Socialisten konden dus alleen worden geweigerd of uit het huis worden gezet wegens overtreding van het huishoudelijk reglement. Dat gebeurde.

In 1930 namen de klachten over de gezellenhuizen zodanig toe, dat de directie van de Staatsmijnen zich genoodzaakt zag een onderzoek in te stellen. De mijnpolitie kreeg de opdracht bijeenkomsten van de ANMB bij te wonen waarbij die klachten ter sprake zouden komen 93); de huismeesters van de gezellenhuizen kregen opdracht een rapport te schrijven over de klachten en de secretaris van de ANMB, Rappange, werd uitgenodigd voor een gesprek. De huismeester van het tehuis in Nuth schreef, dat hij een propagandist van de ANMB de toegang tot het tehuis had ontzegd omdat deze kranten uitdeelde. ("Deze stopte zich die in zijn zak. Dit gebeurde op een heel geheimzinnige manier. Net of ze wouen [sic] zeggen, pas op dat niemand het ziet"). Bovendien werd propaganda gemaakt: "Totdat ik hem opeens maandagvoormiddag in de zaal zag. Hij was in volle actie, tenminste naar zijn gebaren te oordelen. Er zaten of stonden vijf of zes gezellen omheen". De huismeester van Lutterade schreef dat de ANMB onder de gezellen in het tehuis de meeste leden telde. Ook de secretaris van de afdeling had er gewoond, maar nadat hij propaganda had gemaakt was hij gewaarschuwd en vertrokken.

Het gesprek tussen de vertegenwoordiger van de directie van de Staatsmijnen en Rappange leidde niet tot resultaat. Rappange protesteerde tegen het besluit van de directie dat de ANMB-boden geen contributie mochten innen in de gezellenhuizen; daardoor gingen leden verloren. De directievertegenwoordiger Kraaijenveld vervolgde met de opmerking dat de ANMB-leden toch zo principieel moesten zijn dat zij hun contributie zelf naar de penningmeester zouden brengen of per giro zouden storten. Verder werd geadviseerd de contributie op straat te innen. Rappange concludeerde "dat volkomen was komen vast te staan, dat de persoonlijke vrijheid van hen, die gedwongen worden in de gezellenhuizen te verblijven ernstig wordt beknot en zij door de Staatsmijnen worden bemoeilijkt als zij gebruik maken van het hun bij de grondwet gewaarborgde recht van vrijheid van vereniging". De voorgestelde oplossing, de huismeester een lijst te verstrekken met namen van de ANMB-leden, wees hij van de hand; "dan bereiken wij de leden nooit, terwijl het voor de kenners van de Limburgsche toestanden duidelijk zal zijn dat het verstrekken van een ledenlijstje aan den RK Geestelijke, die in ieder gezellenhuis aan het hoofd staat, via den huismeester, bij ons nogal bezwaren ontmoet".

De volkshuisvesting als beheersinstrument; het optreden van de mijnpolitie

De directies van de particuliere steenkolenmijnen waren in 1919 unaniem van mening "dat het verleenen van geldelijke steun ten behoeve van de voorziening in het tekort aan woningen in de mijnstreek uiteraard door haar alleen in overweging kan worden genomen, wanneer en zoover zij overtuigd zijn daarmede hare individuele belangen te bevorderen" 94). De directie van de Staatsmijnen onderschreef dat uitgangspunt: zolang de kosten die de mijnen maakten als gevolg van het aantrekken en huisvesten van een extra-arbeider geringer waren dan de toename van de winst die de toegenomen kolenproductie opleverde, was woningbouw door het bedrijf een verantwoorde uitgave 95). Op basis van dat uitgangspunt werden de kosten van woningbouw door de mijnen al snel als te hoog beschouwd. Daar stond tegenover dat de mijnen er grote waarde aan hechtten de volledige beschikkingsmacht te hebben over de huisvesting van de arbeiders.

Dat leverde ook bedrijfseconomische voordelen op. Professor Van Iterson verklaarde in 1919: "De beschikking over goede woningen geeft den mijnontginner de beschikking over de keurtroepen der mijnwerkers [...]. De Duitse statistiek doet zien, dat de mijnen, die het meest aan woningbouw ten koste leggen, het best rendeeren [...]. De geringe prestatie van de arbeiders op Staatsmijn "EMMA" is voor een groot deel aan de erbarmelijke woningtoestanden [van de mijnwerkers uit Maastricht] te wijten en zinkt voortdurend naarmate deze slechter wordt" 96).

In de "kolonies" die eigendom waren van de mijnen, had de mijnpolitie bijna onbeperkte zeggenschap. Aan arbeiders kon de toegang tot de wijken worden ontzegd, op politieke en andere propaganda kon nauwlettend worden toegezien en arbeiders konden direct uit hun woningen worden gezet zodra zij ontslag namen of kregen. De mijnwerkers voelden er daarom in het algemeen weinig voor bedrijfswoningen te huren. In 1920 schreven de mijnwerkersbonden "dat de bestaande verhoudingen op dit terrein onwillekeurig doen terugdenken aan een middeleeuwse toestand waarbij van lijfeigenschap kon worden gesproken [...]. Vele der arbeiders zijn vaak gedwongen genoeg te nemen met zaken, welke hen hoogst onaangenaam zijn, omdat zij vreezen met hun gezin dakloos te worden" 97).

Toen aan het eind van de jaren twintig een aantal bedrijfswoningen leeg stond, oefenden de werkgevers druk uit op de arbeiders om deze woningen te huren. Het Volk schreef echter dat de arbeiders daarvan afkerig waren "omdat zij in deze woningen regelmatig onder controle en toezicht staan van de mijnpolitie, hierdoor in hun bewegingsvrijheid

worden belenmerd - bijvoorbeeld met het voeren van propaganda voor de moderne arbeidersbeweging uiterst voorzichtig moeten zijn - en zij bij het eindigen van het dienstverband bij de onderneming direct ook de woning moeten verlaten" 98). Agenten van het 85 man sterke politiecorps van de mijnen woonden geregeld vergaderingen van de ANMB bij; anderen, die speciaal waren belast met het toezicht in de wijken van de mijnen, werden "woning-beheerders" genoemd 99). De mijnpolitie stuurde haar verslagen niet alleen aan de directies maar ook aan de hoofdcommissarissen van politie in de mijnstreek 100). Zij rapporteerden over "onzedelijk gedrag"; in het geval het buitenlanders betrof, werden deze na hun ontslag door de gemeentepolitie uitgewezen 101). Door de samenwerking tussen mijn- en gemeentepolitie was het voor de laatste vrij eenvoudig alle mogelijke informatie over de mijnwerkers te verzamelen. Niet altijd echter was de samenwerking tussen beide apparaten optimaal. De mijnpolitie wenste niet altijd de informatie door te spelen. Zo schreef een Heerlense agent van politie, die volgens eigen zeggen speciaal was belast "om de sociale en politieke stroomingen na te gaan binnen de gemeente Heerlen", in 1929 in een rapport aan zijn hoofdcommissaris, dat hij een conflict had met een agent van de bedrijfspolitie die was aangewezen "voor de geheime dienstzaken, hoofdzakelijk politieke en sociale kwaesties" 102). Het betrof een dreigende staking in een van de bovengrondse werkplaatsen in Staatsmijn Emma. De mijnpolitie weigerde haar informatie door te geven, waarna aan de commissaris van politie werd gerapporteerd dat de commissaris "wel degelijk in kennis moet worden gesteld, van hetgeen omgaat in het mijnbedrijf, voor wat betreft de sociale en politieke gistingen en moeilijkheden onder het personeel. Uit dergelijke conflicten groeit ontevredenheid, bevordert de anarchie en is koren op de molen van de revolutionairen".

De bewoners van de mijnwoningen werden niet alleen geconfronteerd met de agenten van de mijnpolitie, maar ook met de controlerende activiteiten van de zogenaamde woninginspectrices. Die waren in dienst van "Ons Limburg", maar haar activiteiten strekten zich sedert het einde van de Eerste Wereldoorlog ook uit tot de woningen van de mijnen. Haar taak was het de bewoners met raad en daad terzijde te staan en erop toe te zien dat geen kamers werden onderverhuurd aan ongehuwde mijnwerkers. In 1919 had "Ons Limburg" er vier in dienst. Haar officiële taakomschrijving was vooral gericht op bevordering van "een zindelijke bewoning" en een "geordende huishouding" teneinde de gehechtheid van de mijnwerkers aan de woningen te bevorderen. De socialistische mijnwerkersbond klaagde er echter bij voortdurend over dat de inspectrices zich ook beschouwden "alsof ze

door de mijndirecties bezoldigde propagandisten zijn van de R.K. Mijnwerkersbond" 103).

De inspectrices zouden, aldus de ANMB, mijnwerkersvrouwen stimuleren hun mannen uit de ANMB te halen. Niet altijd werden die klachten door de directies afgewezen als "socialistische propaganda". In 1921 schreef de directie van de Staatsmijnen aan de ANMB dat bedoelde woninginspectrice "zich het voorgevallene niet meer in bijzonderheden herinnert, [desondanks] kan het bericht wat de hoofdzak betreft door haar niet worden tegengesproken. Bij het bezoek aan een katholiek gezin moet zij, in een vertrouwelijk gesprek met de vrouw des huizes, deze aangeraden hebben haar man te bewegen als lid van den Nederlandschen Mijnwerkersbond te bedanken" 104). De woninginspectrices hebben inderdaad vele gezinnen in noodsituaties geholpen, de gezondheidszorg en het schoolbezoek bevorderd en voor huishoudelijke en financiële ondersteuning gezorgd, maar zij oefenden ook invloed uit op zaken die weinig of niets met haar eigenlijke taakstelling te maken hadden. De volgende voorbeelden, samengesteld aan de hand van rapporten van de inspectrices aan de directie van de Staatsmijnen 105), geven een indruk van die activiteiten:

"19-12-1929

T.Z.-straat 46, deelt mede dat zijn dochter en verloofde met de Kerstdagen komen logeren. Toegestaan dat dochter komt, doch medegedeeld dat verloofde er 's nachts niet mag verblijven.

6-3-1930

S. Volgens de paters deugde die vrouw niet. Veldwachter V. heeft in de buurt geïnformeerd naar het gedrag van deze vrouw en kan niets bijzonders te hooren krijgen, de inspectrice zal het gezin bijzondere aandacht schenken.

20-3-1930

K. Heeft gezin W. bij zich in huis genomen, deze is ontslagen op de mijn en moet vertrekken. K. wordt gewaarschuwd.

27-3-1930

G. Man is ontslagen, hij wist niet waarom, vroeg nog twee maanden te mogen blijven wonen, kan niet worden toegestaan.

12-6-1930

S. Volgens rapport van inspecteur B. verspreidt deze man Anti-Roomsche lectuur, en zou het beter zijn op grond daarvan hem geen woning te verstrekken. Na eenige bespreking wordt besloten hem een woning te weigeren.

19-6-1930

De L., invalide, heeft verloofde van den zoon als hulp dag en nacht in huis. 't Wordt beter geacht, dat dit meisje hier niet slaapt.

17-7-1930

G. De zoon, die sleper is, is de huurder. De vader heeft

los werk. Er zijn drie dochters van 21, 16 en 14 jaar. Er komen jonge mannen die op de Laura werken daar eten, en vermoedelijk ook slapen. 'T gezin staat niet gunstig bekend, daarom wordt de huur opgezegd.

16-3-1932

Verzoek van O. om reclamebord van het R.K. Werkliedenbond te plaatsen, zal door de inspectrice worden onderzocht. Wordt toegestaan.

4-5-1932

F. Heeft reclameplaat voor de VARA achter het raam geplaatst. Dit wordt verboden.

1-12-1932

Een schrijven van de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond. Er wordt een woning gevraagd voor S. De woningcommissie blijft bij vroeger besluit en zal geen woning verstrekken, daar hij een principe huldigt welk in strijd is met de belangen der Staatsmijnen.

29-10-1937

Er moet ook meer en beter contact komen tusschen de woningcommissie en de Mijnpolitie, daartoe zal de heer Mous een bespreking beleggen waartoe ook inspecteur B. zal uitgenodigd worden. Een bijzonder geval in verband met de tewerkstelling van een invalide bij het spoor kwam nu naar voren, waarin inspecteur B. meende dat de man rood georganiseerd was, terwijl hij al eenige jaren lid bleek te zijn van de Christelijke Werkmanbond. De inspectrice zal zich hierover nader met inspecteur B. verstaan".

J.M.A. Zoetmulder, aanvankelijk inspecteur van de volksgezondheid in Nijmegen en sedert 1919 secretaris-penningmeester van "Ons Limburg", was vol lof over het werk van de woninginspectrices. Het woningvraagstuk, zo verklaarde hij in 1921 tijdens een lezing, kon beter het woonvraagstuk worden genoemd. Méér en betere woningen was prachtig, maar uiteindelijk "is het te doen om beter te wonen, om betere mensen" (106). Die "betere mensen" kwamen er uiteindelijk, door een scherpe selectie in de depressiejaren en door het toezicht van mijnpolitie en woninginspectrices. Het jaarverslag van het woningbedrijf van de Staatsmijnen vermeldde over 1934 (107): "Verheugend is het te melden dat het Kerkelijk leven op allerlei terrein sterk groeiend is. Juist nu er toch in wezen minder gezinnen zijn dan voorheen en daardoor de conclusie getrokken zou worden dat het Kerkelijk leven daarmee gelijken tred zou houden, is het tegenwoordige feit van niet geringe waarde".

Een voordeel van huisvesting in woningwetwoningen boven bedrijfswoningen is de grotere vrijheid van de bewoners tegenover de werkgevers. Zo bezien bevorderden de activiteiten van "Ons Limburg" een onafhankelijker opstelling van de mijnwerkers tegenover de directies. Uit het voorgaande mag

echter worden geconcludeerd dat de opvattingen en idealen van "Ons Limburg" niet veel afweken van die van de ondernemers. Bovendien was juist de relatieve vrijheid van de mijnwerkers, in de hand gewerkt door de grote vraag naar arbeidskrachten vóór 1931, de oprichter van "Ons Limburg" een doorn in het oog. Maar ook "Ons Limburg" werd in de praktijk geconfronteerd met het probleem dat tot dat jaar een scherpe selectie onmogelijk was door het tekort aan arbeidskrachten. Niet alleen "brave en geloovige" arbeiders zochten een woning. De vraag is of, en zo ja in hoeverre, "Ons Limburg" de beschikkingsmacht over woningen gebruikte om arbeiders als huurders te weigeren of, in een later stadium, op straat te zetten. Poels verklaarde in 1911, na kritiek op het exclusief karakter van "Ons Limburg", dat "bij het verhuren van huizen, Katholieken en andersdenkenden op gelijke voet behandeld zullen worden. Al wie zich fatsoenlijk gedraagt, al wie een goed staatsburger is, zal welkom geheten worden in de huizen der bouwverenigingen" (108). Waren mijnwerkers die voor het socialisme kozen echter nog wel goede Staatsburgers als zij propaganda maakten voor hun opvattingen? In 1929 verklaarde Poels tegenover De Tijd (29 maart) "dat elke socialist die zich behoorlijk gedraagt, in geen der bouwblokken, gezellenhuizen of arbeiderskampen - gesticht door katholieken - in het minst gehinderd wordt. Uiteraard mag de geboden gastvrijheid niet worden misbruikt tot het voeren van propaganda. Dat ware ook al te dwaas".

In tegenstelling tot leden van de R.K. Mijnwerkersbond mochten leden van de ANMB derhalve geen propaganda maken. Volgens anderen ging "Ons Limburg" nog een stap verder. Uit een brief die de voorzitter van de woningbouwvereniging Hoensbroek in 1928 aan de Roermondse bisschop schreef, kan de indruk ontstaan dat "Ons Limburg" bij voorkeur aan katholieken verhuurde: "Wie zal zeggen, wanneer een Henri Poels komt te verdwijnen, wat zal dan gebeuren met Ons Limburg - wie zal dan eenige waarborg geven [...] of dan liefst de huizen aan katholieken worden verhuurd?" (109). ANMB en SDAP in de mijnstreek waren eveneens van mening dat katholieke huurders werden bevoordeeld en dat socialistische huurders permanent onder druk stonden om geen propaganda te maken. Het zou zijn voorgekomen dat huurders op straat werden gezet nadat de bewoners de geestelijkheid hadden verzocht niet langer druk uit te oefenen om het lidmaatschap van SDAP en ANMB op te zeggen.

Alhoewel propaganda voor SDAP en ANMB was verboden, zal het aantal huisuitzettingen op basis van dit verbod zeer beperkt zijn geweest (110). Dat kan hebben betekend dat het verbod zijn uitwerking niet miste, het kan ook betekenen dat "Ons Limburg" er niet streng de hand aan hield. De

voorzitter van de ANMB woonde jarenlang in een woning van "Ons Limburg" en ook met andere kaderleden was dat het geval. De werkgevers waren er geen voorstanders van huizen, waarvoor zij huurgarantie verleenden, te ontruimen omdat de bewoners socialistische sympathieën hadden. De directie van de Staatsmijnen vreesde terecht dat de voor het bedrijf verantwoordelijke Minister een dergelijke actie zou verbieden 111) en voor het overige kostte het de mijnen alleen maar geld als de woningen werden ontruimd en op korte termijn geen nieuwe bewoners werden gevonden. Sedert het begin van de jaren twintig had "Ons Limburg" een overschot aan woningen. Dat - al dan niet incidenteel - op de huurders van "Ons Limburg" druk werd uitgeoefend zich te conformeren aan de katholieke opvattingen en daarbij inbreuk werd gemaakt op de vrijheid zich naar eigen goeddunken te informeren en organiseren, staat buiten kijf. Toch bood huisvesting door "Ons Limburg" voordelen boven huisvesting in mijnwoningen. De activiteiten van de mijnpolitie in de woonwijken van "Ons Limburg" hadden slechts een incidenteel karakter, terwijl ontslag, en dat was vóór 1930 vooral vrijwillig ontslag, niet direct noodzaakte tot het verlaten van de woning.

In de praktijk bestonden tussen "Ons Limburg" en de mijn-directie echter geen grote verschillen in opvatting ten aanzien van de huisvestingsproblematiek en de oplossing daarvan. Voor de mijnen was het zeer lucratief via "Ons Limburg" gebruik te maken van de financiële mogelijkheden die de Woningwet bood ter oplossing van de woningnood. Uiteraard hadden de ondernemers liever volledige beschikkingmacht over de woningwetwoningen, maar de pogingen, daartoe aangewend, botsten op de opvattingen die daarover in regeringskringen bestonden. In de jaren 1919-1921, toen de Staatsmijnen een groot aantal mijnwoningen bouwden, was de regering daarmee weinig gelukkig en adviseerde zij de directie die activiteiten tot een minimum te beperken en over te laten aan woningbouwverenigingen. De uitlatingen van liberale directieleden, zoals Mr A. Haex van de Oranje-Nassaumijnen, dat de woningbouwverenigingen in de mijnstreek de huisvesting gebruikten om politieke idealen te realiseren en dat het een "openbaar schandaal" was hoe overheidsgeld hiervoor werd gebruikt, moeten daarom eerder in het licht van het streven naar meer invloed op de huisvesting dan als liberale opvattingen worden gezien 112).

Streefde "Ons Limburg" vooral naar verspreiding van de mijnwerkers over een groot aantal dorpen en vermenging met andere beroepsgroepen, de mijnondernemingen zagen het liefst dat de arbeiders zich dicht bij het bedrijf vestigden en voelden er niets voor "Ons Limburg" huurgaranties te

verlenen voor woningen die niet ter beschikking stonden van het bedrijf.

Van vermenging met andere beroepsgroepen is dan ook weinig of niets terecht gekomen. Vooral tijdens de eerste helft van de jaren twintig en gedurende de jaren van depressie, toen verschillende mijnwoningen als gevolg van de massale ontslagen leeg kwamen te staan, verlangden de ondernemers dat de arbeiders zich dichter bij het bedrijf vestigden. Het waren toen echter de gemeenten (die verlies van belastingopbrengsten vreesden) die er bij de directies op aandrongen de arbeiders in hun gemeenten te laten wonen. We komen daar nog op terug.

De financiële steun van de mijnen aan de kerken in de jaren twintig

Hoewel het Staatsmijnbedrijf aanvankelijk subsidie gaf aan de kerkgenootschappen op grond van het argument dat de arbeiders evenzeer recht hadden op een goede materiële als op een goede geestelijke verzorging, werd in de praktijk geen onderscheid gemaakt tussen gelden, bestemd voor de bouw van kerken en gelden, benut voor de intensivering van de sociale controle en disciplineren van de mijnwerkers. Kerken en patronaten en instituten als de Christelijke Mijnwerkersbond of de R.K. Werkliedenvereniging waren, volgens pater Valentius van den Bergh, geestelijk adviseur van de werkliedenvereniging in Treebeek, blijkens zijn brief aan de directie van de Staatsmijnen, "allemaal instellingen die U sympathiek zijn en voor den goeden gang van zaken in het Staatsmijnbedrijf onontbeerlijk" (113). De vereniging te Treebeek had in juli 1921 een gebouw gekocht dat bestemd was als vergaderlokaal. Rente en aflossingen van het daartoe geleende kapitaal gingen de financiële draagkracht van de vereniging evenwel te boven. De directie van de Staatsmijnen was bereid deze lasten op zich te nemen. Waarschijnlijk inspireerde dit royale gebaar van de directie de pastoor van een naburige parochie eveneens tot een beroep op de gulle gever. Twee weken nadat de toezegging tot geldelijke steun aan pater Valentius was gedaan, verzocht pastoor Röselaers de directie om financiering van een soortgelijk gebouw in zijn parochie. Hij wist zijn aanvraag in "goed gekozen" bewoordingen te motiveren: men zou er de arbeiders op hun maatschappelijke en godsdienstige plichten wijzen "waardoor orde en gezag, rust en vrede

voor den werkman, voor kerk en maatschappij worden geschraagd" 114).

Met recht kon pater Ramakers in 1923 aan dezelfde directie melden: "Daar wij de belangen der Staatsmijnen in niet geringe mate behartigen en het ons verheugt in de toekomst U, Hoog Weledel Heeren, nog grotere blijken van offervardigheid te mogen geven, koesteren wij de hoop [...]" 115). Het zal duidelijk zijn dat na deze verheven aanhef uiteraard een nieuwe aanvraag van de "nederige dienaren" om financiële steun volgde, aangezien het welhaast vanzelfsprekend was geworden dat deze verzoeken nooit werden geweigerd.

Eveneens in 1923 werden de directies van de mijnen benaderd voor een aanzienlijke financiële tegemoetkoming in de kosten van de parochie-retraites. De Redemptorist A. Rottier verzocht haar het voortbestaan van dit werk definitief te garanderen door een schenking van f 30.000,— te verstrekken. "Wij bewerken geheel het gezin, een factor, niet hoog genoeg aan te slaan, vooral in een crisistijd, zoals ook nu weer wellicht voor de mijnen gaat aanbreken. Ook de vrouwen, moeders, jonggehuwden der mijnwerkersgezinnen [...] worden mede groepsgewijze ter retraite genoodigd, worden daar op hunne plichten gewezen. Zoo stijgt het getal van deelnemers aan missie en retraite met duizenden. We telden bij het afsluiten van de eerste cursus [1917-1922] ruim 54.000 [deelnemers] boven de 14 jaar", aldus Rottier 116).

Welbeschouwd, zo vervolgde hij zijn relaas, was het gevraagde bedrag beslist niet hoog, "juist in dezen tijd, die zich minder gunstig laat aanzien". Immers, in alle gemeenten werden de woningen van de mijnwerkers bezocht onder begeleiding van de parochiegeestelijkheid, zo constateerde de pater; hij besloot: "Deze individuele bewerking der mijnwerkersgezinnen, dat bezoeken aan huis, dat man voor man afzonderlijk spreken, somtijds tot drie, vier, vijfmaal toe en meer", juist al die moeite garandeerde de positieve resultaten.

De directies van de mijnen schrokken in eerste instantie echter terug voor het relatief hoge bedrag dat voor het werk nodig bleek. Na een bespreking van het verzoek tussen de directieleden onderling gaven dezen te kennen weliswaar sympathiek te staan tegenover dit werk, maar dat het hun tevens in feite nog ontbrak aan voldoende relevante informatie. Tijdens een tweede onderling beraad van de directies op 24 februari 1924 bleken de meningen verdeeld 117). Verschillende directieleden waren van mening dat alle mijnen - zonder een enkele uitzondering - al voldoende en bovendien niet onaanzienlijke bedragen ter beschikking stelden aan kerken, patronaten en andere katholieke instellingen. De

vergadering besloot dan ook: "De zielzorg in de mijnstreek lijkt thans voldoende verzekerd".

Het aanvankelijk besluit desondanks f 10.000,-- te schenken voor het goede doel werd ongedaan gemaakt toen voornoemde pater naar elders vertrok. De directies verwachtten dat daarmee deze kwestie in elk geval van de baan was, doch in september 1925 werden ze benaderd door de nieuwe leider der retraits, pater W. Cramer. Deze benadrukte in zijn schrijven aan de directies dat op verzoek van de bisschop van Roermond in Spaubeek een retraitshuis was gebouwd "om de dreigende en steeds toenemende moreele inzinking van ons volk, speciaal van onze mijnwerkersbevolking zoo krachtig mogelijk tegen te gaan" 118). Cramer verzocht de directies om een jaarlijkse subsidie van maar liefst f 32.000,-- voor dit tehuis voor de duur van voorlopig zeven jaar, dus van 1925 tot 1932. Om zijn verzoek kracht bij te zetten nodigde de pater de directie van de Staatsmijnen, alsmede de katholieke directeuren Schweitzer en Pierre van de mijn Laura & Vereeniging, uit het voornoemde tehuis te bezoeken. Zo meende hij zijn kansen tot inwilliging van zijn bede te verhogen; deze poging had inderdaad succes. Immers, toen de directies op 10 november 1925 weer bijeenkwamen, hield Schweitzer een krachtig pleidooi ter ondersteuning van het retraitshuis 119). Schweitzer wist te melden dat arbeiders uit alle dorpen in de mijnstreek er in retraite zouden kunnen gaan; uiteraard zou dat alleen kunnen worden gerealiseerd als de ondernemers door hun geldelijke bijdragen het project een kans op succes zouden gunnen. Derhalve stelde hij een jaarlijks subsidie van f 10.000,-- voor het retraits-tehuis voor.

Kennelijk ging een dergelijke financiële aderlating de overige directies te ver. Dat noopte Schweitzer evenwel tot het onderstrepen van het vitaal belang van een instelling als deze: "Het Limburgsch Mijnbedrijf heeft zich tot nu toe zonder stoornissen van arbeiderszijde, eene niet veel beduidende staking uitgezonderd, kunnen ontwikkelen. De beteekenis hiervan is moeilijk in geld uit te drukken, doch zij wettigt [...] de toekenning van een ruime bijdrage aan deze instelling".

Hij wist de directies er inderdaad van te overtuigen het retraits-tehuis met een jaarlijks subsidie van f 10.000,-- te steunen.

Het retraitswerk leek weliswaar primair gericht op religieuze vorming, maar in de praktijk werd beslist evenveel nadruk gelegd op de ideologische vorming van de mijnwerkers. De geestelijkheid had er geen enkele moeite mee dit aspect onderling of tegenover hun subsidieverleners ruiterlijk toe te geven, al lag het accent in de officiële propaganda voor het retraitswerk, zoals die onder potentië-

le deelnemers werd verspreid, op het godsdienstige vlak. Welke effecten de priesterlijke retraitsactiviteit op de arbeiders had, is nauwelijks vast te stellen. Uit het verslag van een mijnwerkersretraite, door pater Brinkman in 1920 gedaan aan de bisschop van Roermond, blijkt dat ongeveer 302 van de in totaal 750 Maastrichtse mijnwerkers de in dat jaar voor hen georganiseerde retraite hadden bijgewoond 120). Brinkman ontzenuwde het aanvankelijk bij Poels en de overige paters heersende pessimisme omtrent het effect van retraites met enkele kennelijk waarneembare resultaten van het verblijf in het retraitehuis. Hij wist te melden dat zestig tot tachtig non-paschanten - onder wie tien die in geen twintig jaar hun godsdienstige plichten hadden vervuld - sedertdien weer aan hun Paasplicht voldeden. Voorts hadden zeker veertig leden van de ANMB beloofd het lidmaatschap van die bond op te zeggen. Enige zogeheten "halve" katholieken - onder wie één arbeider die beweerde Christus slechts te eren omdat hij door kapitalisten was gedood - werden "bekeerd", te weten in die zin dat zij voortaan weer aan hun kerkelijke verplichtingen voldeden. Een fervent propagandist van de SDAP beloofde zelfs voortaan zijn activiteiten te staken en zijn propaganda ongedaan te maken door geregeld op huisbezoek te gaan bij weifelende arbeiders teneinde het socialisme krachtadig te bestrijden. Trots vermeldde Brinkman dat onder de deelnemers aan deze retraite een propagandaclub voor de Christelijke Mijnwerkersbond kon worden gevormd.

Het is uiteraard niet verwonderlijk dat de directies van de mijnen bij zoveel gunstige resultaten "altijd en in ieder geval zeer sympathiek hunne medewerking" verleenden.

In de tamelijk eenzijdige argumentatie van de geestelijkheid ter verwerving van financiële steun zowel van de overheid als van de ondernemingen, trad in de loop der jaren twintig en dertig geen verandering op. Bijvoorbeeld: voor een kerk in Rothem werd in 1925 een rijksjaarwedde ten behoeve van de salariëring van een pastoor en een kapelaan aangevraagd - er kwamen steeds meer mijnwerkers in die gemeente (Meerssen) wonen, zodat een nieuwe parochie moest worden gevormd -, aangezien "deze nieuwe parochie voor de zielzorg volstrekt noodzakelijk is en ook afgezien van godsdienstige belangen aan den socialen vrede en rust in het mijnndistrict ten goede komt" 121). Hetzelfde argument gebruikte de bisschop in maart 1927; hij benadrukte "dat de godsdienstige en zedelijke belangen van ons volk met toenemende inspanning behartigd [moeten] worden, op de eerste plaats voor het heil der zielen maar ook voor de rust en welvaart van den Staat en tot bevestiging van het koninklijk gezag" 122).

Een jaar nadien werd een subsidieaanvraag voor de bouw van een kerk en een patronaat te Sittard als volgt gemotiveerd: "En ongetwijfeld zullen kerk en patronaat veel bijdragen om de mensen te vormen tot kalme, plichtsgetrouwen arbeiders" 123). In 1934 ten slotte schreef het parochiebestuur van de parochie Heksenberg-Heerlen in een aanvraag voor een pastoor en twee kapelaans navolgende argumentatie: "Daar het lot der mijnwerkers toch al zoo hard is, zal het werk der zielzorg voor zeker veel bijdragen om rust en orde te verzekeren en de mensen tot tevredenheid en plichtsbe-trachting te stemmen" 124).

Men kan overigens niet stellen dat de clerus in ruil voor de gelden van de ondernemingen de mijnwerkers wilde vormen tot brave, niet strijdbare, tevreden arbeiders. De geestelijkheid beschouwde dat wel als een nastrevenswaardig doel, maar dat was meer uit eigen overtuiging dan op verzoek van de ondernemers.

Toen de lonen van de mijnwerkers in de eerste helft van de jaren twintig herhaaldelijk werden verlaagd, riep Poels de priesters, die lid waren van de St. Augustinusvereniging (zie verder p. 359), op hun invloed aan te wenden om te voorkomen dat de strijdbaarheid van de mijnwerkers zou toenemen 125). In januari 1924 stelde hij bij gelegenheid van een vergadering van voornoemde vereniging de vraag: "Wat kan en moet er door ons gedaan worden, om in dezen tijd van malaise, de arbeiders tevreden en rustig te houden?" Vooral medezeggenschap in de bedrijven moest "voor" de arbeiders worden bevochten, dat zou volgens Poels "niet weinig geruststellend werken" 126).

Dank zij de aanzienlijke subsidies die van de mijnen naar de kerken en katholieke sociale actie vloeiden, konden de katholieken volgens de ANMB een machtsapparaat opbouwen dat verspreiding van het socialisme in de mijnstreek bijzonder bemoeilijkte 127). Nadat jarenlang was volstaan met het uitoefenen van kritiek op die gang van zaken, hoofdzakelijk tijdens de behandeling van de begroting voor de Staatsmijnen in de Tweede Kamer, probeerden de sociaal-democraten sinds 1926 ook enkele keren subsidies te verwerven. De gewestelijke federatie Zuid-Limburg van de Centrale van Arbeiders Jeugd-Vereenigingen (AJC) wilde dat jaar in Rumpen een gebouw neerzetten en vroeg de directie van de Staatsmijnen om een subsidie van liefst f 5.500,--. De directie schreef daarop aan de Minister van Waterstaat, onder wie de Staatsmijnen ressorteerden, dat het haar niet mogelijk leek die subsidieaanvraag af te wijzen, aangezien immers ook patronaten en christelijke tehuizen werden gesteund 128). Een van de directeuren van de Staatsmijnen, Bunge, was het daar overigens niet mee eens. Hij schreef op het concept aan de Minister: "Ik kan er niet toe medewerken een sub-

sidie aan de AJC te verleen; de AJC heeft politieke doeleinden, die vijandig zijn aan den bestaanden staatsvorm: zij kan daarom niet op één lijn worden gesteld met christelijke patronaten en tehuizen die geen politieke doeleinden hebben". De meerderheid van de directie stemde echter met het concept in en de Minister was bereid jaarlijks f 1.000,-- te verlenen mits de aanvraag elk jaar werd herhaald. In 1928 schreef de directie aan de AJC dat voor 1929 f 2.000,-- zou worden verleend 129). In 1932 werd de subsidie echter stopgezet; de directie was aanvankelijk wel van plan geweest de jaarlijkse subsidie te continueren, maar de Mijnsraad had daar een stokje voor gestoken 130). De directie schreef nu aan de AJC dat de subsidie in het verleden per vergissing was verleend: "Aan verenigingen, die zich de ontwikkeling en culturele verheffing der arbeiders ten doel stellen, wordt als regel door ons geen geldelijke steun verleend" 131). Uitzonderingen daarop waren slechts de personeelsvereniging van de Staatsmijnen en godsdienstige verenigingen, zo schreef zij. Dat de Staatsmijnen alleen zuiver godsdienstige verenigingen steunden, geloofde echter niemand in de mijnstreek 132). Het beleid van de sociaal-democraten om enerzijds kritiek te leveren op de geldstroom die van de mijnen naar de katholieken vloeyde en anderzijds zelf voor subsidie in aanmerking te willen komen, was weinig rechtlijnig. Van protestantse kant werd op dat gebied een ander beleid gevoerd. In het algemeen was men in die kring terughoudender met subsidieaanvragen en werd subsidie ook wel geweigerd. Toen de Heerlense gemeenteraad op 28 januari 1932 debatteerde over de vraag of de kerkgenootschappen gemeentelijke subsidies zouden ontvangen, waren de katholieke raadsleden daarvóór, maar de vertegenwoordigers van SDAP en ARP ertegen. De laatste, tevens voorzitter van de Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond, verklaarde dat subsidie tot afhankelijkheid zou leiden: "Zoolang de Kerken weigeren uit eigen middelen te leven en niet den moed hebben om door het brengen van een offer van alle persoonlijk en geldelijk gewin af te zien, zullen ze haar volle onafhankelijkheid niet herwinnen" 133).

Samenvatting en conclusies

Zowel de mijnen als de Nederlandse overheden hebben de rooms-katholieke Kerk en de katholieke sociale actie ruimschoots financieel ondersteund. Het initiatief daartoe ging uit van de geestelijkheid. De argumenten die door de geestelijkheid werden gebruikt om die steun te verwerven waren vrij eenzijdig: de intensivering en uitbreiding van de

zielzorg, zo verwachtte zij, zou bijdragen tot de vorming van plichtgetrouwe arbeiders, tot handhaving van de katholieke zedelijke normen en zou de verspreiding van het socialisme tegengaan en aldus ook in het belang van de mijnen zijn. De werkgevers kwamen tegen het midden van de jaren twintig tot de conclusie dat die opvattingen juist waren; de Kerk had er mede toe bijdragen dat de werkgevers niet zoals elders werden geconfronteerd met stakingen; een ruime financiële steun aan de Kerk was derhalve een nuttige investering.

Desondanks kan de vraag worden gesteld of de geestelijkheid in haar subsidieaanvragen aan de werkgevers slechts uit taktische overwegingen een sterke nadruk legde op het directe belang dat de mijnen hadden bij uitbreiding en intensivering van de zielzorg. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de clerus er in werkelijkheid anders over dacht. Ook in eigen kring was zij van mening dat haar werk aan de ondernemingen ten goede kwam en de arbeiders, zoals Poels het stelde, "tevreden en rustig" moesten worden gehouden. Dat de financiële band met de ondernemers weinig bevorderlijk was voor het imago van het katholieke sociale werk, werd door een enkeling onder de priesters wel erkend, maar praktische consequenties werden daaruit niet getrokken. Het zal geen verwondering wekken dat onder mijnwerkers wantrouwen heerste jegens de geestelijken die financieel gesteund werden door de mijnen. Wellicht dat in de in het algemeen lage organisatiegraad van de mijnwerkers en de vrij grote desinteresse voor de katholieke sociale actie dat wantrouwen mede tot uiting kwam.

De steun van de mijnen aan de kerken werd door de geestelijkheid vóór 1940 steeds verdedigd met het argument dat de mijn niet alleen de morele plicht had te zorgen voor goede arbeidsvoorwaarden, maar ook verplicht was aan de immateriële behoeften, zoals de godsdienstige, tegemoet te komen. Dat zou volgens pater Jacobs echter niet hebben geleid tot een afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de ondernemingen. In 1957 probeerde hij te verklaren waarom in andere mijnbouwgebieden de arbeiders de Kerk massaal de rug toekeerden; hij noemde als een mogelijke verklaring de afkeer van de financiële band tussen de Kerk en de mijnen. "Niet zelden beschouwde het 'Kapitaal' de Kerk als instituut dat eigenlijk moest dienen om de 'orde' te handhaven: daarom begunstigde de industrie uiterlijk de Kerk door bijvoorbeeld kerkgebouwen en scholen te bouwen en geheel of ten dele in het levensonderhoud van de clerus te voorzien en door die steun kreeg de industrie ook - minstens in schijn - invloed op de benoeming der geestelijken in de door hen gebouwde en onderhouden kerken. De geestelijkheid kreeg de schijn van afhankelijk te zijn van het kapitaal waarvan ze

het brood scheen te eten en dus ook wel het woord zou spreken!" Volgens Jacobs stelde de Limburgse geestelijkheid zich onafhankelijk op tegenover de ondernemers en lag daarin mede de verklaring voor het behoud van het katholicisme in de mijnstreek. Uit de subsidieaanvragen is echter niet af te leiden dat de geestelijkheid ernaar streefde zich niet te veel aan de ondernemers te binden.

Het geringe vertrouwen van de geestelijkheid in de katholieke mijnwerkers

Het optreden van de rooms-katholieke priesters in het kader van de katholieke sociale beweging in de mijnstreek werd vooral gestimuleerd door de vrees dat de industrialisatie van de regio zou kunnen leiden tot ontkerkelijking en verspreiding van het socialisme.

De katholieke mijnwerkers moesten daarom worden afgeschermd van vreemde invloeden en de opbouw van een netwerk van sociale voorzieningen moest hun tevens het vertrouwen geven dat de Kerk de kant van de arbeiders koos. In de tweede helft van de jaren twintig werd voor praktisch iedereen duidelijk dat de Limburgse arbeiders geen lid zouden worden van socialistische organisaties en vooral dat van ontkerkelijking geen sprake was. Die ontwikkeling had het vertrouwen van priesters in de arbeiders kunnen versterken en aanleiding kunnen zijn tot een minder bevoogdende houding jegens de gelovigen. Zo had bijvoorbeeld aan de leden van de RKMB kunnen worden toegestaan samen te werken met de leden van de ANMB en had de geestelijkheid zich ook uitdrukkelijker aan de kant van de mijnwerkers kunnen scharen in hun strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Toch gebeurde dat niet. Ondanks de omstandigheid dat het aanvankelijk pessimisme ten aanzien van de morele gevolgen van de industrialisatie geen steun vond in de sociale realiteit, bleek de geestelijkheid niet bereid de teugels te laten vieren. Dit zal het vertrouwen van de mijnwerkers in de geestelijkheid niet hebben versterkt. We zullen in dit hoofdstukje toelichten welke de achtergronden van de houding van de geestelijkheid waren.

De "gevaaren" bezworen?

Als gevolg van de conjuncturele opleving in het mijnbedrijf en tevens van de positieve effecten van de samenwerking

tussen de beide grote mijnwerkersbonden in 1926, stegen de ledencijfers van die organisaties vanaf het einde van dat jaar, zij het in ongelijke mate. De katholieke organisatie slaagde er toen in de ANMB definitief te overvleugelen. In de jaren 1927 tot en met 1930 wist de katholieke bond zijn ledenaantal te verdubbelen, terwijl het ledenaantal van de ANMB met nog geen 50% steeg. Ook bij de verkiezingen voor de bestuurszetels voor het AMF wist de katholieke organisatie in deze jaren haar positie te versterken 134). Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1925 en 1929 was een soortgelijke ontwikkeling te constateren. Het aantal stemmen op de RKSP steeg in Limburg in die jaren van 141.843 tot 160.302. Het aantal stemmen op de SDAP daalde daarentegen en wel van 23.665 tot 20.006 135). In de gemeente Heerlen ging de SDAP achteruit van 3.281 stemmen tot 2.679 stemmen; de RKSP zag zijn stemmenaantal in die gemeente toenemen van 14.370 tot 16.223.

In dezelfde periode verscheen een vrij groot aantal berichten in de regionale pers waarin de Limburgse katholieken lof werd toegezwaaid voor de stipte vervulling van hun kerkelijke plichten. Het godsdienstig leven bloeide. Tegelijkertijd werd uitdrukking gegeven aan de opvatting dat de verhoudingen in de mijnindustrie uiterst stabiel waren. De RKMB had zich definitief van een machtspositie verzekerd; de Nieuwe Venloosche Courant schreef zelfs in 1928 dat er geen enkel mijnbouwgebied was waar "de toestand zoo rustig" was. Voor stakingen in de Nederlandse mijnen behoefde volgens de krant geen angst te bestaan: voorspeld werd dat die nooit meer zouden plaatsvinden omdat de verhouding tussen de RKMB en de directies vriendschappelijk was. Zou het desondanks ooit nog eens tot een staking komen, zo voegde de krant daaraan toe, "dan zal dat niet liggen aan den Katholieken Bond, die ook in de toekomst door vredelievende besprekingen oplossingen zal weten te bereiken, geschillen te voorkomen met de grondbeginselen van Rerum Novarum als richtsnoer" 136).

Ook onder de op sociaal gebied werkende priesters in de mijnstreek scheen het althans een enkeling duidelijk te worden dat, al bestond er een "onafwendbaar oorzakelijk verband tussen groot-industrie en geloofsafval", daarvan tenminste in de mijnstreek geen sprake was. Pater Jacobs, die dit uitsprak ter gelegenheid van de derde Limburgse sociale week in Rolduc in 1927 137), was een van de naaste medewerkers van Poels en optimistischer dan de hoofdaalmoezenier van sociale werken. De gunstige ontwikkeling in de mijnstreek was zijns inziens primair te danken aan het werk van de Kerk. Die was erin geslaagd het vertrouwen van de arbeiders te behouden door permanent te werken voor de welvaart en het geluk van het Limburgse volk. Bovendien was

de RKMB erin geslaagd zoveel successen te bereiken in de behartiging van de materiële belangen van de mijnwerkers dat in geen enkel mijnbouwgebied de arbeidsvoorwaarden zo gunstig waren als in de Nederlandse mijnstreek. In 1928 schreef Jacobs in een artikelenserie voor het tijdschrift Roeping dat de negatieve sancties waarmee het socialisme in de mijnstreek was bestreden, een veel minder belangrijke rol hadden gespeeld dan de positieve sancties 138). Bovendien was de negatieve bestrijding van de socialistische gevaren nu veel minder belangrijk geworden: de katholieke mijnwerkers begrepen inmiddels wel dat katholicisme en socialisme onverenigbaar waren. Het socialisme had de Kerk aanvankelijk in het defensief gedrongen, maar daarvoor bestond nu geen aanleiding meer: het doel was daarom niet langer bestrijding maar bekering van de socialisten.

Het was vanuit deze optimistische kijk op de toekomst dat onder de geestelijkheid een enkele stem opging die pleitte voor grotere verdraagzaamheid jegens de socialisten en een minder bevoogdende rol jegens de katholieke arbeiders. Zo verklaarde pater Colsen, die overigens minder optimistisch was dan Jacobs, in de vergadering van de St. Augustinusvereniging op 14 maart 1928, dat de socialisten niet altijd negatief tegemoet moesten worden getreden; verzoening moest het oogmerk zijn 139). De invloedrijkste sociale priester, Poels, voelde daar echter helemaal niets voor. In de notulen van bovengenoemde vergadering werden zijn woorden als volgt weergegeven: "Dr. Poels was het met spreker eens dat bestrijding van het socialisme niet altijd negatief moet zijn, maar zou toch willen vragen of het niet gevaarlijk is te veel met de socialisten op te hebben. Als we de mensen geen Heilige vrees inboezemen tegen alles wat socialistisch is, gaan sommigen meelopen". Jacobs en Colsen waren het daarmee niet geheel eens. Jacobs schreef vijf jaar later dat het niet altijd de slechtste katholieken waren die lid werden van de sociaal-democratische beweging 140). Zij zouden daarin volgens hem christelijke idealen herkennen en voelden, aldus Jacobs, dat "achter al dat geschetter tegen het socialisme soms meer vrees zit voor de economische gevolgen van het socialisme dan voor het verloren gaan van zielen, meer bekommering om eigen voorrecht en bezit dan om welzijn voor de medemens, ze vermoeden soms meer bezorgdheid voor de brandkast dan voor de arbeidersziel".

Poels' opvatting dat de ogenschijnlijk gunstige ontwikkeling in de mijnstreek geen aanleiding was de katholieke arbeiders wat meer bewegingsvrijheid te geven, vloeide voort uit het geringe vertrouwen dat hij in de gelovigen had. Hij deelde dat wantrouwen overigens met de grote meerderheid van de clerus en met de Roermondse bisschop.

Het katholiek geloof van de Limburgers werd volgens de geestelijkheid meer bepaald door sleur en traditie dan door werkelijke overtuiging. Ze gingen wel naar de kerk en voldeden aan hun verplichtingen, maar waren niet in staat hun geloof te verdedigen en zouden bij een confrontatie met overtuigde andersdenkenden hun geloof snel verliezen. De godsdienstigheid van de Limburgers, zo hield pater Cramer, het hoofd van de mijnwerkersretraites, in 1921 zijn priestergehoor in de St. Augustinusvereniging voor, was slechts uiterlijke schijn 141). Het verschil met katholieken in het noorden van het land was dat de zuiderlingen vooral werden bekoord door de grootse, maar slechts uiterlijke kerkelijke plechtigheden: "van het eigenlijke, inwendig opwekkende van den godsdienst begrijpen de meesten niets". Poels onderstreepte die opvatting herhaaldelijk. De Limburgers waren dan wel katholiek, maar ze deden weinig ter verdediging van hun geloof en liepen ook niet warm voor de katholieke sociale beweging. Reeds in 1912 schreef Poels in de Nieuwe Kerkraadsche Courant: "De groote kwaal van het Zuid-Limburgse volk, [...] is de logge onbewegelijkheid, die groote 'massa' van 'brave en goede mensen' die overal Gods water over Gods land laten lopen [...]. Ook voor arbeiders, die volstrekt niet tot de 'slechte elementen' gerekend kunnen worden, en die, als goede staatsburgers en oprecht geloovige mensen ons aller achting verdienen, is het zeer gevaarlijk in aanraking te komen met het socialisme wanneer zij niet voldoende ontwikkeld zijn" 142).

In februari 1927 merkte hij tijdens een redevoering voor mijnwerkers in Kerkrade op dat de Limburgers te weinig ontwikkeld waren om de gevaren van het socialisme in te zien 143). In september van dat jaar verklaarde hij op een feest van de R.K. Mijnwerkersbond dat de mijnindustrie zich te snel had ontwikkeld en de Limburgers had overrompeld: "Wie voelt niet, wat dat beteekent voor onze Limburgsche, vooral voor onze mooie godsdienstige gewoonten? Laten wij het toch erkennen: [...] de godsdienst is niet altoos een diepdoorleefde overtuiging, waarvan wij ons volop reenschap geven. Veel, zeer veel hangt samen met overerving, met traditie, met levensgewoonten" 144). Dat de Limburgers ter kerke gingen, was voor Poels geen definitief bewijs dat behoud van het geloof was verzekerd. In de St. Augustinusvereniging verklaarde hij op 13 april 1927 dat de arbeiders in werkelijkheid geen vertrouwen in de Kerk hadden 145). Dat was echter wederkerig: de priesters hadden ook geen vertrouwen in de arbeiders 146). Die angsten verlieten hem niet: steeds dreigden immers nieuwe gevaren aan de kerkelijke horizon 147). Het kerkbezoek en het toenemend ledenaantal van de RKMB waren geen overtuigende bewijzen voor de godsdienstigheid van de Limburgers. De uitslagen van de

fondsverkiezingen toonden volgens de geestelijkheid aan dat de kerkelijke voorschriften niet gevolgd werden en dat was ook op ander gebied bespeurbaar 148). De depressie van de jaren dertig en het opkomend nationaal-socialisme gaven evenmin aanleiding de toekomst hoopvoller in te zien. Zelfs tijdens de Tweede Wereldoorlog bleef Poels beducht voor de opvatting de gelovigen meer vrijheid te geven 149). Hij bevond zich overigens met zijn vrees voor een te grote individuele vrijheid in goed gezelschap. De Roermondse bisschop deelde zijn angsten en wees in zijn vastenbrief van 1929 het streven naar een minder bevoogdende rol van de geestelijkheid krachtig van de hand 150). Over de Kerk sprak hij als het Jeger dat het rijk van Christus Koning moest handhaven en uitbreiden: "De kracht van een leger ligt in de stipte gehoorzaamheid aan hen, die bevel voeren. De overwinning in den strijd is slechts de prijs van een nauwgezette discipline. Wenscht iedere soldaat naar eigen goeddunken te handelen dan zal wis en zeker het leger den zege niet behalen [...]. Wil dit leger beantwoorden aan de inzichten van zijn goddelijken Bevelhebber, dan zal het een vast aaneengesloten organisatie moeten zijn, waarin de ondergeschikten zich laten leiden door hen, welke door Jezus Christus met de macht van bevelen bekleed zijn".

De foutieve analyse van de geestelijkheid

Volgens pater Jacobs was het aan de Kerk te danken dat de mijnstreek katholiek was gebleven. Als die opvatting juist was en vooral positieve sancties doorslaggevend waren geweest voor die ontwikkeling, zou er geen aanleiding hebben bestaan negatieve sancties te continueren. Uit Poels' uitspraak dat de gelovigen angst moest worden ingeboezemd voor het socialisme kan worden afgeleid dat hij er anders over dacht: de geloofsbeleving was te zwak om te overleven als geen sancties bestonden.

Er zijn aanwijzingen dat beide opvattingen onjuist waren: noch de positieve, noch de negatieve sancties speelden een doorslaggevende rol in het behoud van het geloof. De autochtone katholieke mijnwerkers hebben nooit blijk gegeven behoefte te hebben aan het socialistische gedachtengoed. Dat aan het optreden van de geestelijkheid steeds zo'n belangrijke betekenis werd toegekend ter verklaring van het uitblijven van ontkerkelijking en van de zwakte van de sociaal-democratische beweging in de mijnstreek, is te wijten aan een foutieve inschatting van de maatschappelijke positie van de Limburgse arbeiders vóór de industrialisatie en de betekenis die de religie voor hen had. De mijnwerkers die uit hun agrarische dorpen naar de mijnen trokken, waren

geen verarmde, bezitloze proletariërs die van hun geloof waren vervreemd. In de landbouw bestond na de agrarische depressie op het einde van de vorige eeuw een arbeidsoverschot; velen trokken naar Duitsland om daar als industrie-arbeider, landarbeider of brikkenbakker te gaan werken. De opkomst van de mijnindustrie bezorgde hun de mogelijkheid van beter betaald werk in eigen omgeving. De meesten bleven bij voorkeur in hun omgeving wonen. Van deprivatie was nauwelijks sprake. De mijnarbeid werd weliswaar sociaal niet zo hoog gewaardeerd als de arbeid van de zelfstandige kleine boer of ambachtsman, maar het was evenmin onderbetaald werk dat proletariërs in de armen van de socialistische dreef. Zolang deze mijnwerkers in hun eigen omgeving bleven wonen, was het contact met vreemden vrij beperkt en bleven zij zich oriënteren op de gewoonten en tradities van het platteland.

Limburgse mijnwerkers die al een lange traditie van mijnarbeid kenden, zoals de arbeiders in Kerkrade en omgeving, waren evenmin ontvankelijk voor het socialisme. We hebben er reeds op gewezen dat zij juist in hun katholiek geloof, hoe oppervlakkig dat dan volgens de geestelijkheid ook was, de rechtvaardiging vonden voor de strijd ter verbetering van hun positie. De katholieke idealen van naastenliefde en rechtvaardigheid werden gebruikt in de strijd tegen de uitwassen van de kapitalistische machtsverhoudingen, maar ook tegen de verhoudingen in de Kerk zelf en voor verheffing van de arbeiders. Aangezien het geloof door hervormingsgezinde priesters als Poels ook op deze wijze werd gepresenteerd, was het niet verwonderlijk dat de meer vakbondsbewuste katholieke mijnwerkers niets voelden voor het lidmaatschap van de ANMB. Te meer niet daar die organisatie een "Hollands" karakter had. De Kerk verloor echter het vertrouwen van deze arbeiders door, zoals in Kerkrade, de beweging die op basis van hun beleving van katholieke idealen streefde naar meer zeggenschap van de arbeiders, krachtig de kop in te drukken. Het vertrouwen van de geestelijkheid was te gering om de arbeiders de vrijheid te geven zonder toeziend oog van de priester voor hun eigen belangen op te komen. Ondanks die bestrijding waren er geen aanwijzingen dat de onkerkelijkheid onder deze arbeiders toenam: zij maakten een duidelijk onderscheid tussen de Kerk als plaats waar zij hun geloof beleefden en de Kerk als instituut dat hun niet altijd welgezind was.

De geestelijkheid overschatte de betekenis van haar activiteiten ter bescherming van het geloof en bestrijding van het socialisme. Voortdurend vergeleek zij de mijnstreek met andere industriegebieden waar de industrialisatie al ruim een halve eeuw eerder was begonnen. Vergelijkingen met jongere industriegebieden hadden echter kunnen aantonen dat

de gang van zaken in de Nederlandse mijnstreek niet uniek was. Met name zou daardoor zijn gebleken dat de arbeiders in praktisch geen enkel homogeen katholieke regio de Kerk in de twintigste eeuw de rug hadden toegekeerd. Jacobs, en met en na hem vele anderen, maakte de logische fout gelijktijdigheid (in de negentiende eeuw) te verwarren met causaliteit.

De gevaren van de industrialisatie waren door de geestelijkheid te groot ingeschat; door voortdurend te onderstrepen dat het geloof gevaar liep, werd de werkelijkheid uit het oog verloren. Het Limburgs Dagblad schreef in 1927 in een reactie op de uitlatingen van pater Colsen dat het geloof in de mijnstreek achteruitging: "We zelf vernamen herhaaldelijk uit den mond van hen, die uit andere provincies hierheen kwamen, dat ze na al hetgeen ze vroeger over de mijnstreek hoorden, verwonderd waren, zooveel orde en godsdienstigheid hier te vinden" 151). In een ander artikel schreef de krant datzelfde jaar dat het socialisme nooit enige invloed had gehad op de Limburgers: "Op de eigenlijke Limburgsche bevolking heeft men weinig vat gehad, evenmin op de geheide Katholieken, die van elders kwamen. Wanneer er slagen gevallen zijn, dan is het onder hen, die reeds elders [aan hun geloof] weinig of niets deden".

Hiermee wil niet gezegd zijn dat de Kerk geen invloed heeft gehad op behoud van het geloof in Limburg. Door de bouw van een groot aantal nieuwe kerken en het aantrekken van priesters behielden de geestelijken contact met de gelovigen en konden deze aan hun godsdienstige verplichtingen blijven voldoen. Die, mede door de financiële steun van overheid en ondernemers geschapen condities zullen een belangrijke rol hebben gespeeld in het uitblijven van ontkerkelijking.

De ontwikkeling van de organisatiegraad en de krachtsverhouding tussen de bonden na 1920

De organisatiegraad van de mijnwerkers daalde van 1920 tot 1926 van 49% tot 17%. De stijging die vervolgens inzette, hield aan tot 1934, toen hij 57% bedroeg. Nadat de ANMB tijdens en na de staking van 1917 voor de tweede en laatste keer in zijn geschiedenis meer leden telde dan de christelijke organisatie, groeiden de bonden qua ledental steeds verder uiteen. In 1920 bedroeg het ledental van de ANMB nog 65% van dat van de Christelijke Mijnwerkersbond. In 1925 was dit gedaald tot 47%. De opleving in 1926 was slechts tijdelijk van aard; in 1939 telde de ANMB nog maar 25% van het aantal leden van de katholieke organisatie.

Voor al sinds 1926 groeide de katholieke bond sneller dan de moderne: per 1 januari 1935 was het aantal leden, vergeleken met 1926, met 266% toegenomen, dat van de ANMB met slechts 77%. Hoewel sedert 1920 steeds meer arbeiders voor het ondergrondse bedrijf in dienst werden genomen die in hun voorafgaande beroep niet aan de mijnen waren verbonden geweest (zie tabel 65), is de groei van de katholieke bond niet in eerste instantie te danken geweest aan de toename van het aandeel Limburgse mijnwerkers. Aan de hand van onderstaande tabel, waarin de ledenaantallen van de ziekenkassen van het Algemeen Mijnwerkers Fonds zijn gesplitst naar geografische herkomst van de leden, kan worden geconstateerd dat het aandeel van in Limburg geboren mijnwerkers in de jaren twintig daalde: van 50,1% in 1920 tot 43,4% in 1930.

Tabel 44. Ledentallen van de ziekenkassen van het AMF, verdeeld naar geografische herkomst, 1920-1935 152)

	Aandeel op het totaal aantal leden in			
	1920	1925	1930	1935
Geboren in de prov. Limburg	50,1%	49,2%	43,4%	55,2%
Geboren in andere provincie	19,7%	21,4%	15,7%	17,4%
Ned. geb. in het buitenland	6,9%	8,7%	9 %	11,4%
Geboren in Duitsland	19 %	15,4%	20,2%	8,8%
Andere buitenlanders	23,3%	20,7%	31,9%	15,9%

Aangezien de ANMB zijn leden vooral recruteerde uit buitenlandse arbeiders en uit niet-Limburgers, had mogen worden verwacht dat die bond in de jaren twintig had kunnen profiteren van de groter wordende omvang van die groepen. Toch was dat niet het geval. De verklaring moet niet primair worden gezocht in de herkomst van de mijnwerkers maar in het personeelsverloop. In het jaarverslag over 1925 benadrukte voorzitter Van de Bilt nogmaals dat de bond veel nadeel ondervond van de sterke fluctuaties onder de mijnwerkers, omdat zijn bond de meeste leden telde onder de meest mobiele arbeiders. "Immers, dit zijn de arbeiders, die zich reeds in meerdere mate zelfstandigheid hebben veroverd en niet zo sterk meer onder de duimschroeven der geestelijkheid staan", schreef de voorzitter 153). Hij vergiste zich echter in de veronderstelling dat de bond zou profiteren van een dalend personeelsverloop. Een hoog personeelsverloop noodzaakte de bestuurders en bodes

weliswaar veel energie te steken in het op peil houden van het ledenbestand, maar was tevens een indicatie voor de aanwezigheid van een grote groep mijnwerkers die zich (nog) niet of nauwelijks gebonden voelde aan het bedrijf of de regio, en niet of nauwelijks afhankelijk was van personen en instellingen die de groei van het socialisme wensten tegen te gaan. Een dalend personeelsverloop was voor de geestelijkheid, de woninginspectrices en de andere maatschappelijke hulpverleners, de mijnpolitie en alle andere personen en instellingen die intensivering van de sociale controle nastreefden, een noodzakelijke voorwaarde om hun doelstellingen te kunnen bereiken. Op arbeidersgezinnen die voortdurend verhuisden, was het nauwelijks mogelijk enig vat te krijgen.

Vergelijken we het personeelsverloop 154) met de ontwikkeling van de krachtsverhouding tussen de beide mijnwerkersbonden, dan constateren we opmerkelijke parallellen. Vóór 1920 is het personeelsverloop aanzienlijk hoger dan daarna en in deze periode is de krachtsverhouding tussen beide bonden nog redelijk gunstig voor de ANMB; twee keer overtreft het ledental van de ANMB dat van de christelijke bond zelfs. Na 1920 daalt het verloop, maar pas sinds 1925 doet zich een vrij sterke daling voor. In 1925 en 1926 verdwijnt nog één op de drie nieuwe mijnwerkers binnen een jaar uit de mijnen, vijf jaar later is dat nog één op de vier en in de depressiejaren werd dat één op de tien. Een andere vergelijking leert dat in 1913 slechts 33% van de mijnwerkers langer dan twee jaar in de mijnen bleef werken (in de Oranje-Nassaumijnen althans), in 1919 is dat gestegen tot 54%. Het cijfer voor alle mijnen bedraagt in 1922 al 72%.

Het parallellisme tussen personeelsverloop en krachtsverhouding tussen de bonden is met name in 1925 en 1926 duidelijk te constateren. Door de oplevende conjunctuur ontstaan weer meer mogelijkheden om buiten de Nederlandse mijnindustrie werk te vinden en de Nederlandse mijnen zijn meer dan in de voorgaande twee jaren genoodzaakt nieuwe mijnwerkers aan te trekken. Tegelijkertijd weet de ANMB zijn positie tegenover de christelijke bond tijdelijk te verbeteren: het ledental stijgt van 47% van dat van de christelijke bond tot 63%. In de daaropvolgende jaren wordt met het dalend personeelsverloop ook de afstand tussen beide bonden weer steeds groter.

Geconcludeerd kan worden dat een hoog personeelsverloop voor de moderne bond wel veel administratieve problemen creëerde, maar aanzienlijk gunstiger was dan een laag personeelsverloop.

De toename van het aantal geestelijken in de mijnstreek, de afnemende woonvrijheid van de arbeiders - vergeleken met vóór 1920 -, het verscherpte toezicht van woninginspect-

trices en mijnpolitie en in het algemeen de verzuiling van de samenleving waardoor niet of nauwelijks praktiserende katholieken afhankelijk werden van katholieke instellingen, zal in het nadeel van de opbouw van de moderne mijnwerkersbond hebben gewerkt, terwijl de christelijke organisatie daarvan profiteerde.

Voor al aan het eind van de jaren twintig en in de jaren dertig zal de katholieke bond hebben geprofiteerd van de systematische aanpak van de propaganda. In 1929 werd door de R.K. Werkliedenbond een speciale propaganda- en documentatiedienst in het leven geroepen: Credo-Pugno. Een niet gedateerde stuk uit het archief van de standsorganisatie leert ons het werk van de documentatiedienst van Credo-Pugno kennen 155). Met behulp van een kaartstelsel werd voor elke parochie genoteerd hoeveel katholieken er woonden, waar zij woonden, welke de persoonlijke gegevens van de arbeidersgezinnen waren, waar zij werkten, of zij lid waren van de Werkliedenvereniging, de vakbond, Credo-Pugno, de coöperatie, het ziekenfonds van de bond, de Jonge Werkman, de Katholieke Arbeidersjeugd, de vrouwenorganisatie, H. Familie, Derde Orde, de Congregatie, de Katholieke Kiesvereniging, het Kruisverbond, de KRC en of zij waren geabonneerd op de Volkskrant. De documentatiediensten stelden zich in verbinding met de gemeentebesturen, de geestelijke adviseurs en opzichters in de woninggroepen van "Ons Limburg" en de mijnen teneinde zoveel mogelijk informatie te verzamelen indien de gezinnen deze weigerden te verstrekken. Vervolgens ging men op huisbezoek in alle arbeidersgezinnen. Maandelijks waren er bijeenkomsten met de geestelijke adviseurs. "Aan de hand van de documentatiekaarten moet worden nagegaan wat er nog gedaan kan worden in de verschillende arbeidersgezinnen. Eveneens moet maandelijks door de wijkleiders aan den documentatiedienst een opgave verstrekt worden van de behaalde resultaten".

Van de wijze waarop de confessionele bond direct en indirect werd gesteund in de praktisch homogeen katholieke mijnstreek en de ANMB werd bestreden, zijn tientallen voorbeelden te geven. Voorzitter Van de Bilt somde in zijn "Rapport over de positie der moderne vakbeweging in Limburg" in 1928 een zeventiental "machtsmiddelen" op waarover de katholieken beschikten en die er zijns inziens toe bijdroegen "dat van de wieg tot het graf het leven der arbeiders in handen is van de Clerus" 156). Wat de effectieve waarde van die machtsmiddelen was, is moeilijk te schatten. De nadruk die Van de Bilt op de bestrijding van zijn organisatie legde, moest immers ook verhullen dat de ANMB door eigen zwakte nauwelijks vooruit ging. We zullen daaraan eerst aandacht besteden alvorens enkele voorbeelden te geven hoe de ANMB en zijn leden werden bestreden.

Al sinds de mijnwerkersstaking van 1917 kwam de sociaal-democratische beweging in de mijnstreek geregeld in opspraak door malversaties in de mijnwerkersbond, de coöperatie en de woningbouwvereniging "Glück Auf". Daarnaast bestonden felle tegenstellingen tussen de gewestelijke vertegenwoordigers van de SDAP en de leiding van de mijnwerkersbond en was het beleid van de bond weinig geloofwaardig door de herhaalde koerswijzigingen. "Wie niet tegen teleurstelling kan [...] en gauw ontmoedigd is, behoeft in 'Het Zuiden' voor onze beweging niet te gaan arbeiden", schreef De Metaalbewerker in augustus 1927, en het vakblad van de ANMB beaamde dat. Door het geringe succes van de moderne arbeidersbeweging in de mijnstreek was een bestuursfunctie daarin weinig aantrekkelijk. Tegelijk dwong dat geringe succes tot een voortdurende bezinning op de koers, hetgeen de onderlinge tegenstellingen in de beweging bevorderde. De conflicten die daaruit ontstonden, welke in het openbaar en vrij luidruchtig werden uitgevochten, waren niet bevorderlijk voor de werfkracht. Voortdurend moest worden gekozen tussen een beleid dat de overtuigde ANMB-leden, die al socialist waren voordat zij naar de mijnstreek kwamen, bevredigde, of een beleid dat er vooral op was gericht de Limburgse arbeiders te winnen. De voorstanders van dat laatste beleid waren bereid tot overleg met de Christelijke Mijnwerkersbond; zij waren vóór het lidmaatschap van de Contact-Commissie en in het algemeen tegen een beleid waarin voortdurend de geestelijkheid werd aangevallen. De eerste voorzitter van de bond, Elfers, was aanvankelijk voor een beleid waarin de afkeer van het optreden van de Kerk centraal stond. Na de totstandkoming van de Contactcommissie in 1917 veranderde hij radicaal van koers. De instelling van het overlegorgaan in de mijnindustrie betekende een impliciete erkenning van de ANMB en noodzaakte volgens Elfers tot een gematigder koers. Zijn leden namen hem dat niet in dank af en Elfers werd genooddaakt ontslag te nemen, overigens niet dan na in opspraak te zijn gekomen omdat hij met behulp van de bondskas een lucratieve smokkel naar Duitsland op poten had gezet.

Zijn opvolger, de voormalige beroepsmilitair Van de Bilt, kreeg het al snel aan de stok met bondssecretaris W. Smid. Van de Bilt zocht in 1921 naar meer toenadering tot de christelijke bond, Smid bedankte daarop voor het secretariaat en begon in 1922 een felle actie tegen de ANMB. Sindsdien ontstonden ook hooglopende conflicten tussen Van de Bilt en het gewestelijk partijbestuur. Die conflicten zouden tot 1927 aanhouden. Persoonlijke tegenstellingen speelden daarin een grote rol. Gewestelijk partijsecretaris H. van de Ploeg, tevens gemeenteraadslid in Heerlen, was het van stond af aan volledig oneens met het beleid van Van

de Bilt in de ANMB. Van de Bilt was op dat moment nog geen lid van de SDAP. In 1927 liepen de conflicten zo hoog op dat de landelijke besturen van NVV en SDAP een verzoeningscommissie benoemden, die er echter niet in slaagde beide partijen bij elkaar te brengen.

Van de Ploeg was inmiddels ook fractievoorzitter van de SDAP in Provinciale Staten geworden en richtte met enkele geestverwanten in 1928 de Sociaal-Democratische Volkspartij op, benevens de Limburgsche Mijnwerkersbond en trad uit de SDAP. Van de Bilt, die in 1927 op het streven naar samenwerking met de christelijke bond terugkwam daar zijn eigen bond zijn ledenaantal nauwelijks zag groeien, voerde sindsdien een vrij kritisch beleid jegens de katholieke organisatie. Samenwerking met die organisatie zou er zijns inziens slechts toe leiden dat de katholieke mijnwerkers toetraden tot de christelijke bond, terwijl de eigen bond geen enkel voordeel genoot van die samenwerking. Van de Ploeg en zijn geestverwanten in en buiten de SDAP waren nu echter van mening dat de sociaal-democratische beweging in de mijnstreek alleen aan betekenis kon winnen indien zij zich concentreerde op de werving van Limburgse arbeiders. Zijn Limburgsche Mijnwerkersbond fuseerde in april 1928 met de in 1920 door katholieke Kerkraadse mijnwerkers opgerichte Neutrale Mijnwerkersbond tot de Centrale van Werknemers in het Mijnbedrijf.

De opvatting van Van de Bilt dat de geringe groei van de moderne beweging in het zuiden moest worden geweten aan de "Zwarte terreur", werd door de dissidenten bestreden. Juist door het beklemtonen van de bestrijding van de socialistische beweging zou huns inziens in eigen rijen een anticlericale houding in de hand worden gewerkt, die op haar beurt de Limburgse arbeiders afschrikte van toetreding tot de ANMB. Van de Bilt liet zich daardoor echter niet beïnvloeden en ook de landelijke besturen van SDAP en NVV steunden de voorzitter van de grootste sociaal-democratische beweging in de mijnstreek. Vóór de Tweede Kamerverkiezingen van 1929 vroeg de SDAP zelfs aan de bestuurdersbonden en het gewestelijk partijbestuur in Zuid-Limburg mee te werken aan de oprichting van een speciale persdienst waaraan alle vormen van bestrijding van het socialisme door de geestelijkheid werden gemeld. Die verkiezingen leidden overigens tot een nederlaag. Dat de Limburgse mijnwerkers wellicht ook geen lid van SDAP en ANMB zouden zijn geworden als de geestelijkheid dat niet had verboden, kwam niet in de gedachten op.

Met het voorgaande wil niet gezegd zijn dat de bestrijding van het socialisme in de mijnstreek onbelangrijk is geweest. Er dient echter wel rekening te worden gehouden met de omstandigheid dat de grote nadruk die de voormannen

van ANMB en SDAP op die bestrijding legden, ook moest verhullen dat andere factoren wel eens een rol konden hebben gespeeld. Uit Van de Bilts rapport aan de besturen van NVV en SDAP uit 1928 wordt overigens wel duidelijk met welke moeilijkheden de moderne vakbeweging in Limburg werd geconfronteerd. Een belangrijke, zo niet de belangrijkste factor die Van de Bilt noemde voor het geringe succes van zijn bond was "het nog niet geheel geproletariseerd zijn der Limburgsche bevolking". De Limburgse mijnwerker ging de mijnen in omdat het loon daar redelijk was en er geen andere werkgelegenheid bestond. Steeds leefde hij echter in de verwachting zich nog een keer als zelfstandig vakman of landbouwer te kunnen vestigen. Dat laatste was volgens Van de Bilt niet met het lidmaatschap van de ANMB te verenigen. Verder schatte hij de invloed van de priesters in de mijnstreek wel bijzonder hoog in: "een staf [die] bijna tot in de kleinste onderdelen weet wat er in de gezinnen omgaat". In de woningen van "Ons Limburg" en "Thuis Best" kon "de Clerus alles naar zijn hand [...] zetten. Woninginspecteurs en -inspectrices doen hier goede spionage diens-ten". Het toenemend aantal bijzondere scholen was evenmin bevorderlijk voor de groei van de sociaal-democratische beweging, maar ook de gezondheidszorg had een negatief effect. Bij het AMF waren 82 artsen aangesloten, slechts drie à vier waren niet katholiek; van de 54 vroedvrouwen was geen enkele niet-katholiek. De vroedvrouwen zorgden er zijns inziens voor dat alle kinderen katholiek werden gedoopt; "het behoeft geen betoog dat de Clerus nauwgezet kan controleren of zulks ook geschiedt". Priesters zouden de doop hebben geweigerd toen bleek dat de vader of peter lid was van de ANMB. Geen enkel bisdom kende zoveel katholieke coöperaties als Roermond; die omstandigheid zou eveneens niet ten voordele van de ANMB zijn. Ook de arbeidsbeurzen waren volledig in katholieke handen. In de gezellenhuizen werd ledenwerving voor de ANMB belemmerd. De katholieken hadden tevens grote invloed op de buitenlandse consulaten; dat van Duitsland was zelfs gevestigd in het bondskantoor van de katholieke mijnwerkersbond. Werkloze leden van de ANMB konden na inschrijving bij de gemeentelijke administratieve diensten bezoek van de clerus verwachten. De Limburgse pers bestreed het socialisme dagelijks. Arbeiders die ter retraite gingen, konden daarna door de ANMB worden uitgeschreven. Ten slotte noemde Van de Bilt de kerkhoven "een beduidend machtsmiddel" in handen van de geestelijkheid. "De angst om op ongewijde aarde begraven te worden, de schande daarvan voor de familie, doet menig modern georganiseerde mijnwerker voor het lidmaatschap bedanken". Dat de ondernemers de geestelijkheid financieel ondersteunden en dat deze ook kon putten

uit de kassen van de gemeenten, provincie, Den Haag en het AMF, maakte de instandhouding en uitbreiding van de machtsmiddelen volgens de voorzitter mogelijk.

Opmerkelijk is dat Van de Bilt geen aandacht besteedde aan de bestrijding van de ANMB door de directies van de mijnen. Uit notulen van de ledenvergaderingen van de ANMB blijkt immers dat juist de angst op de mijnen "gedrukt" te worden een grote rol speelde in de weigering van de leden propaganda voor de bond te maken. Ook de omstandigheid dat de werkgevers de christelijke bond successen toespeelden, kwam in Van de Bilt's rapport niet aan bod. Van een zekere eenzijdigheid was zijn rapport niet vrij te pleiten. Met enkele voorbeelden van de wijze waarop en door wie de ANMB werd bestreden, willen we dit deel afsluiten.

Dat de regionale dagbladen het tot hun taak schenen te rekenen het socialisme te bestrijden, was niet onjuist. De hoofdredacteur van de Limburger Koerier schreef in 1917 aan directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen: "Propaganda maken voor de rooien, doe ik en niemand anders, dat begrijpt U wel". De argeloze lezer die slechts via zijn dagblad van de sociaal-democratische beweging vernam, kon de indruk krijgen dat die beweging werd geleid door een klein groepje "Hollanders" die neerkeken op de Limburgse bevolking, vooral de Kerk en de Christelijke Mijnwerkersbond bestreden en weinig of niets deden om de belangen van de mijnwerkers te behartigen. Het doel was slechts de argeloze Limburgers te winnen voor de SDAP om aldus politieke macht te verwerven; resultaten werden echter niet geboekt.

Dat de geestelijkheid erin slaagde katholieke leden van de ANMB los te weken van die bond staat buiten kijf. Een Kerkraads afdelingsbestuurder van die bond trad na 12 jaar lid te zijn geweest in 1929 uit die organisatie na ernstig ziek te zijn geweest. Een Franciscaan had hem op zijn ziekbed bezocht en herinnerd aan de bisschoppelijke voorschriften. In de verwachting niet lang meer te zullen leven, "heb ik hem mijn woord gegeven uit den rooden bond te zullen gaan, wilde ik de H.H. Sacramenten kunnen ontvangen". Tegen alle verwachtingen in herstelde de patiënt echter; hij sloot zich aan bij de R.K. Mijnwerkersbond: "Ik [...] verklaar lid van den R.K. Mijnwerkersbond te zullen blijven, en vertrouw, dat mijn voorbeeld groote navolging zal vinden", schreef hij aan de lokale krant nadat de ANMB ruchtbaarheid aan de kwestie had gegeven onder de kop "Zwarte terreur in het donkere zuiden. Tot in het stervensuur worden de menschen vervolgd".

Een jaar later schreef een van de Hoensbroekse kapelaans aan zijn bisschop dat het weigeren van een kerkelijke begrafenis aan een katholiek lid van de ANMB in het dorp

veel opschudding had verwekt en dat de arbeiders op de mijn er dagenlang over spraken 157). De geestelijke had er echter geen spijt van: "In elk geval heeft het geweldig ingeslagen [sic] en ook velen tot nadenken gestemd. In de speech bij het graf heeft de Voorzitter met geen woord gesproken over de Kerkelijke weigering, wel wetende dat hij daardoor zoogenaamde Katholieken van zijn bond tot nadenken misschien kon brengen".

De katholieke caritatieve instellingen rekenden het eveneens tot hun taak de verdwaalde schapen weer op het goede pad te brengen. De leden van de Heerlense St. Vincentius-vereeniging verleenden geen ondersteuning aan de arbeidersgezinnen die reclame maakten voor andere kandidaten dan die van de Katholieke Kiesvereeniging 158), als sprake was van "communistiche gezindheid" 159) of "arbeidsschuwheid" 160). Verder werd erop gelet of de kinderen wel naar katholieke scholen gingen 161) en welke kranten werden gelezen 162). Waren de pogingen om door "huisbezoek op geregelde tijden, waardoor men een betere controle op de gezinnen" 163) had, vruchteloos, lukte het niet de gezinnen "weer op het goede pad te brengen", dan was er slechts één oplossing: de ondersteuning te staken omdat "in dit gezin voor ons niets te bereiken is" 164).

Dat de vrouwen van de mijnwerkers belangrijke invloed konden uitoefenen op het vakbondslidmaatschap realiseerde de geestelijkheid zich. Een geestelijk adviseur merkte tijdens de bondsdag van de R.K. Werkliedenvereeniging in 1917 op: "De vrouwen kunnen wanneer zij de liefde krijgen voor de organisatie er ook meer toe bijdragen om afgedwaalde leden terug te leiden [...]. De priesters kunnen [...] onmogelijk de medewerking missen van katholieke vrouwen". De ANMB berichtte op 22 juni 1918 in zijn vakblad dat mijnwerkersvrouwen niet veel sympathie hadden voor de bond. Poels schreef in 1943 in zijn "memoires" dat het begrijpelijk was dat de socialistinnen in de mijnstreek de priesters bestreden: "Ook de parochiegeestelijken verkondigden openlijk, van de preekstoel, dat het lidmaatschap van de Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond aan katholieken verboden was. Wanneer zij in katholieke arbeidersgezinnen kwamen, waar zij wisten dat de man onder invloed stond of dreigde te komen van het socialisme, achtten veel priesters het volkomen geoorloofd en dikwijls zeer praktisch ook de vrouwen te onderhouden over betekenis en ernst van dit kerkelijk verbod".

De intensivering van de sociale controle en druk die op de katholieke arbeiders werd uitgeoefend om zich te conformeren, kan de ANMB hebben gehinderd in zijn groei. In het jaarverslag over de jaren 1926-1928 schreef de ANMB dat duizenden mijnwerkers zich zouden hebben aangesloten

"wanneer de geestelijkheid zich daartegen niet met alle machtsmiddelen had verzet" 165). De druk op de katholieke arbeiders leidde ertoe dat de katholieke bond in ledental groeide, maar een deel daarvan zal zonder veel overtuiging zijn toegetreden. Pater Colsen wees er in de vergadering van de propagandaclub van de Limburgse werkliedenbond in 1928 op dat de katholieke arbeidersbeweging wel veel leden telde maar ook heel weinig overtuigde leden: "Staren wij somstijds niet te veel op het groote getal, de massa, en hechten wij niet te weinig waarde aan de innerlijke versterking, de vorming en de ontwikkeling?" Jos. Maenen, de voorzitter van de R.K. Limburgsche Werkliedenbond, verklaarde in 1937: "Teveel zijn er die zelden of nooit aan een actie deelnemen, die zich nauwelijks bewust zijn van hun lidmaatschap of dit slechts als een "verplichting" gevoelen, die hun van bovenaf werd opgelegd" 166).

Dat de potentiële doelgroep van de ANMB veel groter was dan het ledental in de jaren twintig deed vermoeden en de bond op bijna zoveel sympathie kon rekenen als de NRKMB, leek afgeleid te kunnen worden uit de verkiezingsuitslagen van het Algemeen Mijnerwerkers Fonds. Sinds de totstandkoming van het fonds in 1919 werden elke drie jaar verkiezingen gehouden voor de verdeling van de bestuurszetels van de zieken- en pensioenkas op de verschillende mijnen. De "fondscommissies" beheerden de kassen en bestonden uit zeven leden, van wie er vijf door de arbeiders werden gekozen en twee door de directies werden aangewezen. De door de arbeiders gekozen leden vormden tevens de algemene vergadering van het AMF.

Hoewel de arbeidersbestuursleden slechts een beperkte zeggenschap hadden in het beleid van het AMF, werd door de mijnwerkersbonden steeds een hoge waarde toegekend aan de uitslagen van de verkiezingen. De uitslag werd in het algemeen beschouwd als een juiste weerspiegeling van de werkelijke krachtsverhouding tussen de sympathisanten van de NRKMB en de ANMB. Intensieve propagandacampagnes werden gevoerd, waarbij ook de regionale pers en de geestelijkheid zich niet onbetuigd lieten.

In tabel 72 zijn de verkiezingsuitslagen 167) samengevat; tabel 73 maakt een vergelijking tussen de stemmenaantallen en de ledentallen van de bonden mogelijk. Daarbij is voorondersteld dat leden van beide bonden ook op kandidaten van die bonden stemden. Die vooronderstelling is ten aanzien van de NRKMB niet juist. In 1919, 1922 en 1934 telde de bond meer leden dan hij stemmen verwierf. Er dient echter rekening mee te worden gehouden dat een deel van de fondsleden (nog) niet stemgerechtigd was. Daarnaast was de opkomst bij de verkiezingen van invloed. Vóór 1925 was de opkomst lager dan daarna; in 1919 was hij circa 40%, in

1922 circa 52% en in de daarop volgende jaren gemiddeld 75%. Verwacht mag worden dat niet alle stemgerechtigde leden van de bonden aan de verkiezingen deelnamen. Volgens het vakblad van de Christelijke Mijnwerkersbond brachten bovendien leden van deze bond veel ongeldige stemmen uit. Aangezien het stemmenaantal op kandidaten van de NRKMB in de jaren dertig niet veel verschilde met het ledental in deze periode, zou dit er een aanwijzing voor kunnen zijn dat de bond erin was geslaagd vrijwel zijn gehele potentiële doelgroep voor het lidmaatschap te winnen. Wie op dat moment nog geen lid was, kon ook niet worden gewonnen. De vraag is waar de bond zijn leden recruteerde. Uit de cijfers blijkt dat 59% van de stemmen bij de Staatsmijnen werden verworven en 50% bij de particuliere mijnen. De groei van het leden- en stemmenaantal zal de bond dan vooral te danken hebben aan de sterke toename van het aantal mijnwerkers in de Staatsmijnen. Vooral bij de Staatsmijnen werkten veel autochtone Limburgse arbeiders die veelal waren gehuisvest op nogal grote afstand van de mijnen, in kleinere gemeenten. In tabel 45 is de verspreiding van het ledental van de NRKMB over de acht grootste gemeenten in Zuid-Limburg vergeleken met de verspreiding van alle mijnwerkers over deze gemeenten 168). In 1925 woonde 56,1% van de leden in deze gemeenten, waar 65,7% van alle arbeiders woonde. De concentratie van leden van de NRKMB in kleinere gemeenten nam daarna nog toe, hoewel het aantal mijnwerkers dat in deze gemeenten woonde, slechts langzaam steeg. In 1940 telde de NRKMB 64,5% van zijn leden in kleinere gemeenten, terwijl daar slechts 40,3% van de mijnwerkers woonde. De bond was derhalve ondervertegenwoordigd in de grotere gemeenten, en dit in tegenstelling tot de ANMB die bijna geen leden telde in de kleinere gemeenten.

Juist in de kleinere gemeenten woonden vrijwel alleen Limburgse mijnwerkers. Een uitzondering daarop vormde Kerkrade waar het percentage autochtone mijnwerkers vrijwel net zo hoog was als in de kleinere gemeenten. In die gemeente slaagde de NRKMB er dan ook veel beter in leden voor zijn organisatie te winnen dan in de overige grotere gemeenten, al daalde de invloed van de bond hier na 1925. In 1925 woonde 19,2% van alle mijnwerkers in Kerkrade terwijl de christelijke bond er 30,6% van zijn leden had wonen. In 1930 woonde er 17,8% van de mijnwerkers en telde de bond er 19,6% van zijn leden. Vergelijken we die cijfers met die voor Heerlen waar een vergelijkbaar percentage der mijnwerkers woonde (18,6%), dan constateren we dat de NRKMB in deze gemeente waar aanzienlijk meer "vreemden" woonden, minder leden telde dan in Kerkrade (9,1%).

Tabel 45. De verspreiding van mijnwerkers en leden van de NRKMB over de acht grootste gemeenten in Zuid-Limburg, 1925-1940

Jaar (per 31.12)	Mijnwerkers woonachtig in de acht grootste gemeenten in verhouding tot het totaal aantal mijnwerkers 1)	Leden van de NRKMB woonachtig in de acht grootste gemeenten in verhouding tot het totaal aantal leden 2)
1925	65,7%	56,1%
1930	64,7%	43,3%
1935	64 %	41,5%
1940	59,7%	35,5%

- 1) Bron: Jaarverslagen Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1925-1940.
 2) Bron: Jaarverslagen NRKMB, 1925-1940.

Hoewel de ANMB een groot aantal stemmen van ongeorganiseerde mijnwerkers verwierf, kan niet zonder meer worden gesteld dat de arbeiders die buiten de bonden bleven, sympathiseerden met de moderne bond maar uit vrees voor de nadelige gevolgen niet durfden toe te treden. Tabel 72 geeft immers een vertekend beeld omdat geen rekening is gehouden met de niet-stemgerechtigden, de ongeldige stemmen en degenen die wegblijven bij de verkiezingen. In tabel 46 zijn de stemmen aantallen uitgedrukt in een percentage van het gemiddeld aantal fondsleden in de verkiezingsjaren. Aangezien pas vanaf 1928 bekend is hoe groot het werkelijk aantal kiezers en het aantal geldige stemmen was, is dat voor de voorafgaande jaren afgeleid uit het verschil tussen het aantal fondsleden en het aantal stemmen. Dat betreft dan de niet-stemgerechtigden, het aantal ongeldige stemmen en het aantal wegblijvers. Het aantal ongeldige stemmen en het aantal wegblijvers was na 1928 groter dan het aantal niet-stemgerechtigden.

De vergelijking van de cijfers leert dat de ANMB in verhouding tot zijn aantal leden weliswaar veel stemmen verwierf van ongeorganiseerden, maar dat een groter deel van de mijnwerkers ook bij geheime verkiezingen zijn steun niet aan de ANMB gaf. Kenmerkend voor de verhoudingen is derhalve niet in de eerste plaats de massale steun die de ANMB

Tabel 46. Opkomst en verdeling geldige stemmen bij AMF-verkiezingen, 1919-1938 1)

Jaar	Gemiddeld aantal fonds- leden	Aantal kiezers	Geldige stemmen	Ongeldige stemmen niet-stemgerech- tigden en niet- stemmers		Stemverdeling op kandidaten van		
						NRKMB		ANMB
				absoluut	in % fonds1.	absoluut	in % fonds1.	absoluut in % fonds1.
1919	27.058			17.733	66	5.220	19	4.105
1922	28.528			17.729	62	3.653	13	7.146
1925	32.336			15.130	47	6.460	20	10.746
1928	36.133	29.080	20.973	15.160	42	10.917	30	10.056
1931	36.558	32.897	24.425	12.133	33	14.231	39	10.194
1934	29.321	27.962	20.513	11.100	30	11.848	40	8.665
1938	33.091	25.130	19.946	13.145	40	10.715	32	9.231

1) Bron: Jaarverslagen Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1919-1938. Jaarverslagen NRKMB, 1919-1938.

genoot, maar de passiviteit van grote groepen van mijnwerkers inzake vakbondsangelegenheden. Die desinteresse nam overigens wel af: tot 1938 steeg het percentage stemgerechtigden dat van zijn stemrecht gebruik maakte. De toename kwam echter vooral ten gunste van de NRKMB. Met name dank zij de gunstige resultaten die de bond bij de Staatsmijnen wist te behalen (daar steeg het stemmenaandeel in de periode 1922-1931 van 37% tot 63% terwijl dat op de particuliere mijnen steeg van 29% tot 53%), wist de NRKMB vanaf 1928 de meerderheid te verwerven bij de verkiezingen. In de depressiejaren groeiden beide bonden steeds verder uit elkaar, maar aan het toenemend aantal stemmen voor de NRKMB bij de AMF-verkiezingen kwam een einde sinds 1931. Van de ongeorganiseerden stemde in 1934 bijna niemand meer op kandidaten van die bond, hetzelfde was in 1938 het geval.

De r.k. bond won zoals reeds eerder vermeld bijna uitsluitend Limburgse mijnwerkers voor het lidmaatschap en profiteerde in de jaren dertig derhalve indirect van het ontslag van vele duizenden buitenlandse mijnwerkers. De ANMB had daar groot nadeel van: niet alleen zag zij vele leden vertrekken, maar de achterblijvers vonden het ook steeds minder raadzaam lid te zijn van een linkse organisatie die in Hitler-Duitsland was verboden. In de depressiejaren

stapte daarom een onbekend aantal leden over naar de NRKMB, welks Duitse zusterorganisaties wel nog waren toegestaan. Hoeveel leden de ANMB daardoor verloor, is onduidelijk; de NRKMB achtte de toevloed van voormalige socialistten echter wel zo bedenkelijk dat speciale richtlijnen werden uitgevaardigd die moesten voorkomen dat al te radicale niet-practiserende katholieken lid konden worden 169).

Dat die buitenlandse mijnwerkers niet al eerder waren toegetreden, vond ook het bestuur van de NRKMB niet onbegrijpelijk. De verklaring die de bond daarvoor in 1930 gaf, maakt ook duidelijk waarom hij er wel in slaagde de Limburgers te winnen. Een belemmering voor het toetreden van Duitse mijnwerkers (die 61% van alle buitenlanders vormden), noemde de "Commissie inzake propaganda onder de buitenlanders" in haar rapport 170) de omstandigheid dat deze mijnwerkers al generaties lang vertrouwd waren met de mijnarbeid en daarom "een sterker stands- of klassebewustzijn" kenden. In de tweede plaats had de geestelijkheid weinig vat op die arbeiders. De ervaren mijnwerkers zagen, aldus de propagandacommissie, in de priester niet in de eerste plaats de autoriteit die gebruik kon maken van zijn status om de katholieken te bewegen tot toetreding tot de bond. De Duitsers keken in de eerste plaats naar de prestaties van de priesters en hun menselijke eigenschappen. Zij waren veel kritischer, stelden zich niet tevreden met mooie woorden en beloften maar wilden bewijzen zien. Bovendien vonden zij de NRKMB een zwakke bond, zwakker althans dan de Duitse mijnwerkersbonden. Aangezien de Duitse bonden ook niet erg succesvol waren, verwachtten zij nog minder resultaten van de NRKMB. Daarnaast gaven zij de voorkeur aan interconfessionele organisaties: "Opgegroeid in de overtuiging, dat alleen in de interconfessionele organisatie heil te vinden is, acht hij vaak de R.K. Vakorganisatie als iets absurds". Impliciet ging de commissie er dus van uit dat de Limburgers gemakkelijker te winnen waren omdat zij minder klassebewust waren, zich eerder tevreden stelden met mooie woorden en geen afkeer hadden van een confessionele bond. Waarom dan van de 16.400 Limburgse mijnwerkers er slechts 4.500 lid waren van de bond en die bond buiten zijn leden bij de AMF-verkiezingen niet werd gesteund, vroeg de commissie zich niet af.

De Limburgers die wel lid werden, conformeerden zich voor een belangrijk deel onder invloed van de druk die op hen werd uitgeoefend. Vooral bij de jongere mijnwerkers scheen de bond daarmee in de jaren dertig succesvol te zijn. In tegenstelling tot de periode voor de Eerste Wereldoorlog, toen vooral veel jonge ongehuwde mijnwerkers uit buitenlandse mijnen naar Limburg kwamen, waren het in de jaren dertig veelal de zonen van autochtone mijnwerkers die werk

vonden in de mijnen. Een steeds groter aantal was direct na de lagere school naar de Ondergrondse Vakscholen gegaan waar niet alleen aandacht werd geschonken aan de noodzakelijke technische vaardigheden, maar ook de karaktervorming veel aandacht kreeg en eveneens plaats was ingeruimd voor religieuze vorming 171).

Eind 1933 was 4,7% van de leden van de ziekenkassen van het AMF jonger dan 25 jaar 172) en telde de NRKMB 15,1% van zijn leden in deze leeftijdscategorie 173). In augustus 1936 telde de bond 1.300 leden beneden de 24 jaar 174) en de ANMB slechts 349 175). De ANMB merkte in haar jaarverslag over 1938 op dat ieder ANMB-lid dat in de depressiejaren was ontslagen, was opgevolgd door een jonge, katholieke, Limburgse mijnwerker. In 1939 was het aandeel van de arbeiders jonger dan 25 jaar, in de mijnen gestegen tot 28,2% 176), ruim zesmaal zoveel als zes jaar eerder.

Samenvatting en conclusies

Geconcludeerd kan worden dat de NRKMB sedert 1918 veel sterker werd dan de ANMB. Die ontwikkeling verliep vrijwel parallel met het dalend personeelsverloop in de mijnindustrie. Steeds meer arbeiders werden honkvaster; de strijd tegen het socialisme werd daardoor vergemakkelijkt.

Grote aantallen mijnwerkers bleven echter buiten de bonden, zij het in de jaren twintig méér dan daarna. Een belangrijk deel van die groep stemde bij geheime verkiezingen op kandidaten van de ANMB, maar een nog groter deel gaf er ook bij de verkiezingen geen blijk van te sympathiseren met de moderne bond.

In de jaren dertig nam het aantal mijnwerkers waaruit de ANMB traditioneel zijn leden recruteerde af. De NRKMB wist vooral onder de Limburgse mijnwerkers zijn leden te winnen en nam een sterke positie in onder het toenemend aantal mijnwerkers dat in kleinere gemeenten woonde. In de jaren dertig telde de bond buiten zijn leden nauwelijks nog sympathisanten onder de mijnwerkers.

De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de jaren twintig

De staking in de Domaniale Mijn, 1° augustus - 19 september 1921

1. Inleiding

Tegen het einde van 1920 kwam, zoals wij zagen, een einde aan de gunstige situatie op de kolenmarkt en zette een prijsdaling in, die met korte onderbrekingen tot in de tweede helft van de jaren twintig zou duren. De ondernemers maakten in februari 1921 bekend genoodzaakt te zijn als gevolg van de prijsdalingen de lonen met circa 30% te verlagen. De bonden kwamen daartegen in verzet, maar dat was niet de belangrijkste reden om de loonsverlaging voorlopig uit te stellen. Op 1 april brak in de Engelse mijnen plotseling een staking uit en verdween de urgentie van loonsverlagingen. Daarbij kwam dat de bonden inzage in de bedrijfsresultaten hadden geëist teneinde zich te kunnen overtuigen van de noodzaak van loonsverlagingen terwijl de regering bereid leek door middel van een wettelijke regeling de particuliere mijnen de verplichting op te leggen de boeken te openen. Zouden de lonen worden verlaagd, dan was de mogelijkheid dat de mijnen de regering van dat voor-nemen konden weerhouden vrij gering. Alleen de directie van de kleine Domaniale Mijn wenste vast te houden aan de eerder tussen de werkgevers onderling overeengekomen voorstellen tot loonsverlaging. Als gevolg daarvan brak op 1 augustus in die mijn zowel onder- als bovengronds een staking uit die de langste in de geschiedenis van de Nederlandse mijnbouw zou worden.

De achtergrond van de eenzijdige stap van de Domaniale Mijn was de eigenaardige eigendoms- en pachtverhouding in dat bedrijf 177). De Domaniale Mijn was sedert de Franse tijd eigendom van de Staat; ze werd in 1846 verpacht aan de Aken-Maastrichtse Spoorwegmaatschappij. Als huurprijs betaalde de maatschappij jaarlijks 35% van de bruto-opbrengst, ongeacht de mate waarin winst werd behaald of verlies werd geleden. Al vóór de Eerste Wereldoorlog werd tussen de directie en de regering onderhandeld over een billijker overeenkomst. Op voorstel van de directie kwamen beide partijen ten slotte in 1919 overeen, dat de Nederlandse Staat de mijn zelf zou gaan exploiteren. Als

compensatie zouden de voormalige exploitanten een zeer royale vergoeding ontvangen. De goedkeuring van die overeenkomst door de aandeelhouders werd door het bestuur van de maatschappij als een formaliteit gezien.

De vergadering van aandeelhouders weigerde echter in te stemmen met de transactie. Gedurende de onderhandelingen was de Rotterdamse Steenkoolen- en Scheepvaartmaatschappij erin geslaagd een belangrijk deel van de aandelen te verwerven, welke goedkoop waren ingekocht op de Berlijnse beurs. De Rotterdamse onderneming beschikte daardoor over 224 van de 232 stemmen. De Steenkoolen- en Scheepvaartmaatschappij zag in de Domaniale Mijn, aldus het kamerlid Bongaerts, een mooie gelegenheid "to make money". Het kolenbedrijf was winstgevend als nooit tevoren en de maatschappij, die in hoofdzaak Engelse kolen importeerde, verwierf invloed op de Nederlandse kolenmijnbouw waardoor zij minder afhankelijk werd van de vaak onzekere aanvoer van Engelse kolen.

Nationalisatie van de mijn ging derhalve niet door: de Rotterdamse ondernemers namen de directiezetels in en verlangden onmiddellijk van de regering hernieuwde onderhandelingen over een gunstiger pachtcontract. De maatschappij wenste slechts huur te betalen indien van de bruto-winsten nog iets resteerde nadat de aandeelhouders een 6% winstuitkering hadden ontvangen. In 1920 betaalde zij een half miljoen gulden huur te weinig en in 1921 werden de betalingen volledig stopgezet. De regering wenste de huurprijs slechts te verlagen met een gering bedrag. Overeenstemming werd niet bereikt en sedert dat moment werden ook de arbeiders van de Domaniale Mijn indirect bij het conflict betrokken. Vrijwel algemeen bestond de opvatting dat het bedrijf over de ruggen van de arbeiders heen probeerde zijn positie in de onderhandelingen te versterken; een loonsverlaging van 30% zou de regering ongetwijfeld dwingen in te grijpen.

Tijdens de staking werkten de mijnwerkersbonden samen. De organisatiegraad van de mijnwerkers in Nederlands oudste steenkolenmijn was hoger dan in de nieuwere mijnen en de Kerkraadse arbeiders gaven er blijk van een grotere onderlinge solidariteit te kennen dan de overige mijnwerkers. Na zeven weken werd het verzet echter opgegeven, toen ook de andere mijnen loonsverlagingen aankondigden. Die loonsverlagingen luidden het begin in van een ruim vijf jaar durende periode van dalende lonen.

2. Het voorspel tot loonsverlagingen en de eis tot medezeggenschap

In de vergadering van de Contactcommissie van 7 februari 1921 deelden de werkgeversvertegenwoordigers aan de

vakbondsbestuurders mee dat de mijnen verliezen leden en dat zou moeten worden gerekend op loonsverlagingen 178). In februari en maart probeerden enkele mijnen de verliezen te beperken door op verscheidene zaterdagen niet te werken. Op 22 maart kregen de vakbonden te horen dat de lonen over de periode april tot en met juni met 20% zouden worden verlaagd 179). Bovendien zou de duurtetoeslag van f 7,50 voor elk mijnwerkersgezin worden vervangen door een kindertoeslag van f 5,— per maand vanaf het derde kind. De werkgevers hadden berekend dat het inkomen van de mijnwerkers als gevolg van deze maatregelen met circa 30% zou dalen. De mijnwerkersbonden protesteerden fel tegen de werkgeversvoorstellen. Op Paasmaandag werd een tweetal demonstraties gehouden: één werd door de Christelijke Mijnwerkersbond georganiseerd, de ander door de samenwerkende ANMB, Protestantsch-Christelijke Mijnwerkersbond en de Neutrale Mijnwerkersbond 180). Die samenwerking was overigens al in 1920 ontstaan toen deze drie bonden de in overleg tussen de christelijke bond en de werkgevers totstandgekomen CAO niet wensten te onderschrijven en met een alternatieve CAO kwamen, die echter door de werkgevers was afgewezen. Zowel de aanzienlijke loonsverlagingen als de wijze waarop de werkgevers die wilden doorvoeren, had ongenoegen bij de vakbondsbestuurders gewekt en bracht hen dichter bij elkaar. De ondernemers verklaarden dat de medewerking van de bonden niet vereist was om de lonen te kunnen verlagen. In een gezamenlijke brief aan de werkgevers schreven de bonden op 24 maart dat het erop leek dat de werkgevers wilden terugkeren naar de "goede oude tijd", toen zij de arbeidsvoorwaarden nog eenzijdig konden dicteren 181). Die brief werd ook naar de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, H.L. van IJsselsteijn, gestuurd die immers medeverantwoordelijk was voor het loonbeleid van de Staatsmijnen. Op 30 maart werd een vakbondsdelegatie door de Minister ontvangen. Die steunde de voorgenomen loonsverlagingen; de Staatsmijnen leden immers verliezen. Voor het argument dat de directie van het Staatsbedrijf een oneconomisch beleid voerde, toonde Van IJsselsteijn zich niet ontvankelijk 182). Evenmin was hij gevoelig voor de opmerking van H. Stins, voorzitter van de christelijke bond, dat de mijnwerkers zich in de periode van kolenschaarste hadden opgeofferd om Nederland van kolen te kunnen voorzien. De regering was niet bereid het Staatsmijnbedrijf financieel tegemoet te komen om het loonpeil te handhaven. Ten aanzien van de particuliere mijnen merkte de Minister in zijn gesprek met de bonden op, dat het dreigement van een staking waarschijnlijk weinig effectief was omdat die mijnen hun kolenvoorraden gedurende een staking gemakkelijk zouden kunnen verkopen.

Twee dagen later ontving Minister Van IJsselsteijn de directies 183). Hij benadrukte dat hij de ondernemers in zijn gesprek met de bonden had gesteund, maar vreesde dat de bonden desnoods zouden proberen door een staking de loonsverlagingen tegen te houden. "Al zou een staking onder de tegenwoordige omstandigheden de directies niet onwelgevallig zijn", zo merkte hij nu op, was het toch raadzaam de loonsverlaging over een periode van vijf maanden uit te spreiden teneinde een algemene staking te voorkomen. Zouden de lonen desondanks op korte termijn aanzienlijk worden verlaagd, dan zou van IJsselsteijn niet aarzelen in te grijpen bij de Staatsmijnen: "De Staatsmijnen kunnen zich niet op een zuiver commercieel standpunt stellen". De directies voelden er echter niets voor de loonsverlaging uit te stellen en uiteindelijk legde Van IJsselsteijn zich daarbij neer.

Op dezelfde dag brak echter in de Engelse kolenmijnen een staking uit waardoor de situatie op de afzetmarkt spoedig zou verbeteren. De prijzen stegen en de noodzaak de lonen te verlagen verdween, althans voor de meeste mijnen. De directies veranderden daarom van opvatting. In de vergadering van de Contactcommissie op 5 april verklaarden zij bereid te zijn de loonsverlaging over een periode van vier maanden uit te spreiden mits de vakbonden de toezegging deden dat niet zou worden gestaakt 184). De vakbondsvertegenwoordigers zegden echter niets toe; zij waren van mening dat eerst door een onderzoek naar de bedrijfsresultaten moest worden aangetoond of een loonsverlaging wel noodzakelijk was. De directies stelden daarop voor het loonpeil over april te handhaven en de lonen vanaf 1 mei met 6% te verlagen. Ook dat voorstel werd door de bonden van de hand gewezen. Stins verklaarde dat de werkgevers zich te weinig rekenschap schenen te geven van de gespannen toestand onder de arbeiders en de ANMB gaf te kennen niet voor een staking terug te schrikken als de lonen werden verlaagd.

De eis van de vakbonden tot inzage in de bedrijfsresultaten had een belangrijke invloed op de houding van de particuliere mijnen. Henri Hermans vroeg op 12 april in de Tweede Kamer aan Minister Van IJsselsteijn zijn invloed te gebruiken om de loonsverlagingen zo geleidelijk mogelijk te doen plaatsvinden 185). Ongetwijfeld zouden, aldus Hermans, de prijzen van de levensmiddelen ook in de mijnstreek op 1 juni aanzienlijk zijn gedaald "en dan zullen de arbeiders zich ook niet verzetten tegen een noodzakelijk gebleken geleidelijke loonsdaling", vooral niet, als de arbeiders werden ingelicht over de bedrijfresultaten. Nu waren de Staatsmijnen daar altijd al toe verplicht, maar het zou zinvol zijn aan de particuliere mijnindustrie een

wettelijke verplichting op te leggen. In een motie stelde hij voor de Contactcommissie de wettelijke bevoegdheid te verlenen om kennis te nemen van de gegevens die noodzakelijk waren om de economische situatie in het bedrijf te kunnen beoordelen. De Minister aarzelde echter; op welke rechtsgrond immers zou een dergelijke bepaling alleen kunnen gelden voor de particuliere mijnindustrie en niet voor andere bedrijfstakken? De Minister verkeerde in de verwachting dat de mijnen de lonen zouden verlagen en steunde hen. Tegenover de directies verklaarde hij later dat het vrij gemakkelijk was de particuliere mijnindustrie door middel van een wet te verplichten inzage te geven in de bedrijfsresultaten 186). Tegenover Hermans verklaarde hij echter alleen bereid te zijn "nog eens aandrang op de directies uit te oefenen". Hermans trok daarop zijn motie in; er was geen kamermeerderheid voor te vinden.

De directies besloten de loonsverlaging voorlopig uit te stellen tot 1 juni, maar maakten zich tegelijkertijd zorgen dat de gevreesde wettelijke verplichting toch realiteit zou worden. De directie van de Oranje-Nassaumijnen vroeg aan de hoofddirectie van het De Wendelconcern in Parijs hoe het bedrijf zich zou moeten opstellen tegenover de pogingen inzage te krijgen in de bedrijfsresultaten. Maurice de Wendel, president-commissaris van de multinational, stuurde op 30 april een vier pagina's tellende nota waarin hij uitgebreid inging op de fundamentele tegenstellingen tussen het Staatsmijnbedrijf, dat wél inzage verstrekke, en de particuliere Oranje-Nassaumijnen 187). Inleidend schreef hij dat de Staatsmijnen het invloedrijkste mijnbedrijf in Nederland waren, zowel door hun omvangrijke produktiecapaciteit als door het aantal arbeiders. Van dit overheidsbedrijf waren de bedrijfsresultaten bekend en door haar relatieve macht had het bedrijf een doorslaggevende invloed op de arbeidsvoorwaarden in de Nederlandse mijnindustrie. Hoewel de opbrengst van de kolen door de internationale concurrentie werd bepaald en de lonen aan het prijsniveau zouden moeten worden aangepast, kon de overheid, aldus De Wendel, de arbeiders tegemoet komen en hun positie beschermen door verliezen ten laste van de Staatskas te laten komen. In elk geval hadden alle maatregelen die de Staatsmijnen ten gunste van de arbeidsvoorwaarden namen, ingrijpende consequenties voor de arbeidsvoorwaarden in de particuliere mijnen. De particuliere maatschappijen waren verplicht hun arbeidsvoorwaarden aan te passen aan die van het Staatsbedrijf, ongeacht de rentabiliteit van hun mijnen. In die omstandigheden bestond er geen enkele aanleiding de particuliere mijnen ook nog te verplichten inzage te verlenen in hun bedrijfsresultaten. "Il est évident que les organisations syndicales trouvent dans

la production de ces documents des avantages très nets; elles cherchent en effet à pénétrer tous les détails de la gestion des affaires pour absorber à leur [sic] profit de leur [sic] clientèle, la part la plus importante des recettes sans se préoccuper, d'ailleurs, des conséquences désastreuses qui pourraient en résulter" 188). De particuliere mijnen moesten zich daarom met alle middelen verweren tegen de pogingen van de bonden invloed te verwerven op de gang van zaken in het bedrijf. Teneinde de stabiliteit en continuïteit van de mijnen te garanderen, was het immers noodzakelijk dat in conjunctureel voorspoedige periodes aanzienlijke reserves werden opgebouwd om periodes van dalende prijzen zonder kleerscheuren te overleven. Een onderneming die verstandig werd geleid, zo besloot De Wendel, dacht op lange termijn en zou de arbeiders, die altijd op korte termijn dachten, geen kans geven invloed uit te oefenen op het bedrijfsbeleid. Het overleggen van bedrijfsresultaten zou slechts leiden tot toenemende ontevredenheid onder de arbeiders en de concurrentiepositie verzwakken. Er was derhalve "aucun motif plausible" om mee te werken aan een poging de bedrijfsresultaten aan derden ter inzage te geven. Dat de Minister dat wel wilde, was volgens De Wendel begrijpelijk, maar "le fait que les ouvriers mineurs constituent une masse électorale assez forte" was nog geen reden voor het particulier bedrijfsleven mee te werken aan zijn eigen ondergang.

Nadat de mijndirecties na het uitbreken van de staking in Engeland hadden besloten de loonsverlagingen uit te stellen, werden zij op 12 mei door Minister Van IJsselstein ontvangen 189). Die toonde zich verbolgen over de plotse linge ommezwaai van de ondernemers aangezien hij zich in de Tweede Kamer op 12 april achter hen had opgesteld. Zijn prestige was aangetast, zo merkte hij op; als de mijnen besloten de lonen te verlagen en hij daar op aandringen van de werkgevers zijn steun aan gaf, moest daaraan worden vastgehouden. Overigens erkende hij dat uitstel van de loonsverlaging niet onverstandig was zolang in Engeland werd gestaakt. De Nederlandse mijnwerkersbonden stonden dan immers bijzonder sterk. Omwille van de kolenvoorziening stond hij de directie van de Staatsmijnen daarom niet toe de lonen te verlagen als tijdens de onderhandelingen met de bonden zou blijken dat een staking daarvan het gevolg zou zijn.

De directies hadden geen moeite dat advies te volgen; de kolenprijzen stegen immers. Alleen de directie van de Domaniale Mijn gaf uitdrukkelijk te kennen aan een loonsverlaging te willen vasthouden omdat het bedrijf door het ongunstige pachtcontract in een moeilijke positie verkeerde.

De Minister drong er bij de particuliere mijnen op aan de vakbonden inzage te geven in de bedrijfsresultaten teneinde hen te overtuigen van de noodzaak de lonen te verlagen. Zouden de directies daar echter niets voor voelen, dan was het volgens de Minister verstandig de loonsverlaging te motiveren met een verwijzing naar de dalende kosten van levensonderhoud. Directeur Pierre van de mijn Laura & Vereeniging geloofde evenmin als Van Iterson, directielid van de Staatsmijnen, dat de arbeiders daar genoeg mee zouden nemen; het ging om meer medezeggenschap. De Minister gaf duidelijk te kennen bereid te zijn de particuliere mijnen wettelijk te verplichten aan dit verlangen tegemoet te komen: "Stuit iedere overeenstemming af op de uitdrukkelijke wensch om inzage van de bedrijfsresultaten dan gelooft hij [Van IJsselsteijn] niet dat eene wet in die richting is te ontgaan".

De staking in Engeland duurde nog voort toen de Hoge Raad van Arbeid door de Minister van Arbeid, Aalberse, werd gevraagd hem te adviseren of het mogelijk en wenselijk zou zijn aan de mijnindustrie, en eventueel andere bedrijfstakken, de wettelijke verplichting op te leggen de vakbonden inzage te geven in de bedrijfsresultaten. Op 19 juni kwam die kwestie in de Hoge Raad van Arbeid ter sprake en werd een commissie ad-hoc gevormd die het vraagstuk zou bestuderen. Ook directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen werd daarin benoemd. De volgende dag kwam de voltallige directie van zijn bedrijf in Den Haag bijeen met de gedelegeerd administrateur voor de De Wendelbedrijven in Nederland, J. Kraus 190). Onmiddellijk werd besloten een perscampagne te beginnen om te voorkomen dat de Raad de Minister in positieve zin zou antwoorden.

De Christelijke Mijnwerkersbond op zijn beurt dankte de Minister in een brief op 22 juni voor het besluit de kwestie bij de Hoge Raad van Arbeid aanhangig te maken 191). Tevens werd onderstreept dat de directies door middel van aanplakbiljetten al bekend hadden gemaakt dat de duurtetoeslagen per 1 juli zouden worden verlaagd zonder dat de bonden waren ingelicht over de toestand in het particuliere mijnbedrijf; "hadden de mijndirecties ons op een overtuigende wijze aangetoond, dat onze zienswijze ten overstaan van de stand der Mijnindustrie onjuist was en deze werkelijk een vermindering van den duurtetoeslag vorderde, dan zou voor het standpunt der Mijndirecties nog iets te zeggen zijn geweest. Maar die overtuigende bewijzen brachten ze inderdaad niet. De Particuliere Mijnen zullen over het algemeen niet eerder hun bedrijfsresultaten overleggen, dan nadat ze daartoe wettelijk worden verplicht". De bond was tevens van mening, dat de door de Staatsmijn-

directie overlegde cijfers onvoldoende en onbetrouwbaar waren. Al drie dagen nadat de bond zijn brief aan de Minister verstuurde, informeerde deze bij de Staatsmijnen naar de gang van zaken en vroeg hij uitdrukkelijk meer aan de wensen van de bonden tegemoet te komen. De directie antwoordde op 29 juni dat de Minister de bond moest antwoorden dat de verstrekte cijfers juist waren en er geen aanleiding bestond terug te komen op het besluit de duurtetoeslag te verminderen 192).

De directie van het De Wendelconcern herhaalde op 5 juli in een brief aan het dochterbedrijf dat nooit vrijwillig zou worden meegewerkt aan een poging de vakbonden meer inzage te geven in de bedrijfsresultaten 193). Ook andere industrieën zouden moeten worden gemobiliseerd tegen de ministeriële voornemens.

De werkgevers stelden de loonsverlagingen (met uitzondering van de duurtetoeslagvermindering) opnieuw uit, uit vrees dat de wettelijke verplichting realiteit zou worden; eerst tot 1 augustus, maar toen in de vergadering van de directies op 9 juli de vrees werd uitgesproken dat de Minister alsnog bij de Staatsmijnen zou ingrijpen als de lonen werden verlaagd, tot 1 september 194).

De staking in Engeland, de grootste die dat land tot dat moment had gekend, was op 1 juli beëindigd. Alhoewel het besluit tot verder uitstel van de loonsverlaging unaniem was genomen, kwam de directie van de Domaniale Mijn, na overleg met de eigenaren van de exploitatiemaatschappij, daarop terug. De directie schreef op 14 juli aan de Mijnvereeniging dat economische motieven geen rol hadden gespeeld in het besluit de loonsverlaging uit te stellen 195). Dat besluit was slechts genomen omdat de vrees bestond dat de Hoge Raad van Arbeid de Minister in positieve zin zou kunnen adviseren ten aanzien van het openleggen van de bedrijfsrekeningen. De Domaniale Mijn wenste derhalve niet langer deel uit te maken van de Mijnvereeniging; het bedrijf had er geen bezwaar tegen de bedrijfsresultaten aan de bonden ter inzage te geven omdat daaruit immers duidelijk sprak welk een nadelige invloed het pachtcontract met de Staat op die bedrijfsresultaten had. Aangezien de Mijnvereeniging geen rekening wenste te houden met de belangen van de Domaniale Mijn, wenste de mijn haar eigen weg te gaan: per 1 augustus zouden de lonen met 35% worden verlaagd, conform hetgeen in maart tussen de werkgevers was overeengekomen. Dat daarmee vooral zou worden getracht over de rug van de mijnwerkers een aantrekkelijker pachtcontract te verwerven, was de insiders duidelijk.

De vakbonden wezen de loonsverlaging in de Domaniale Mijn uiteraard van de hand. De Christelijke Mijnwerkersbond

schreef op 20 juli aan de Contactcommissie "de meest scherpe maatregelen" niet uit de weg te gaan om die loonsverlaging tegen te houden 196). Twee dagen later vergaderde de directie van de Oranje-Nassaumijnen. Uit de notulen wordt duidelijk waarom dat bedrijf het verstrekken van bedrijfsresultaten van de hand wees 197). In tegenstelling tot hetgeen de directie de buitenwacht graag deed geloven, werden namelijk aanzienlijke winsten gemaakt. De Engelse staking had een zeer positieve invloed gehad op de bedrijfsresultaten. Commercieel-directeur M. Hooreman deelde mee dat de resultaten over juni gunstig waren geweest en dat hetzelfde ook over juli werd verwacht. Wel zouden de prijzen weer dalen nu de staking voorbij was, maar de winstverwachtingen waren niet ongunstig. Over de tweede helft van 1921 werd een gemiddelde opbrengst verwacht van f 20,-- per ton, terwijl de produktiekosten op basis van het loonpeil van juli f 17,50 zouden bedragen; de winst van f 2,50 was "suffisant". De directie betreurde de stap van de Domaniale Mijn. Het zou echter volstrekt uitgesloten zijn het eenheidsfront van werkgevers weer te herstellen door eveneens aanzienlijke loonsverlagingen aan te kondigen. De lonen konden gehandhaafd blijven. Aangezien de Staatsmijnen echter door hun aanzienlijke investeringen in de periode van kolenschaarste verlies leden zou, aldus Hooreman, de directie van dat bedrijf wel aandringen op loonsverlagingen. Een compromis tussen de mijnen zou gemakkelijk kunnen worden gevonden, al wilde Hooreman geen al te grote loonsverlaging: de hoge kosten van levensonderhoud in de mijnstreek en de relatief hoge lonen in andere bedrijfstakken dwongen de mijnen het loon van de arbeiders op peil te houden, wilde men een staking vermijden. De reacties van de arbeiders op de door de Domaniale Mijn aangekondigde loonsverlaging lieten immers geen twijfel over de strijdbaarheid van de mijnwerkers. De directie van de Domaniale Mijn had geen ongelijk toen zij in de eerder gememoreerde brief van 14 juli aan de Mijnvereniging schreef, dat het uitstel van de loonsverlagingen door de directies alleen kon worden verklaard door de vrees voor een staking in een periode dat de mijnen winst maakten, benevens uit de angst dat in die omstandigheden het tot stand komen van een wettelijke regeling tot het verstrekken van bedrijfsresultaten aan de vakbonden door loonsverlagingen zou worden bespoedigd. Het moest immers uitgesloten worden geacht, zo schreef de directie, dat het besluit van directeur Haex om terug te komen op het aanvankelijk voornemen de lonen te verlagen in de hand zou zijn gewerkt door "sociale neigingen"; eerder was de directie ervan overtuigd dat "de resultaten van het bedrijf [de Oranje-Nassaumijnen] niet zoo ongunstig zijn als men

indertijd heeft medegedeeld". Als de overige mijnen er inderdaad beter voorstonden, dan was er echter geen enkele aanleiding voor verdere onderlinge samenwerking, aangezien de mijnen dan "in de richting van een stabilisering van de loonen alsmede van het rendement voor de ondernemers" een andere strategie zouden voorstaan dan de Domaniale Mijn.

3. Het verloop van de staking

Op woensdag 27 juli schreef de Kerkraadse commissaris van politie aan de burgemeester van die gemeente dat vanaf maandag 1 augustus in de Domaniale Mijn "zeer vermoedelijk" zou worden gestaakt (198). Die informatie had hij ontvangen van Jos. Pelzer, penningmeester van de Christelijke Mijnwerkersbond. De staking zou volgens Pelzer echter "geen ernstig karakter" dragen, omdat hij beperkt bleef tot de Domaniale Mijn, waar waarschijnlijk niet alle arbeiders zouden staken. Met name de circa 500 Duitse arbeiders van dat bedrijf vreesden hun werk definitief te verliezen in geval zij zouden staken.

In de avond van zaterdag 30 juli belegden de mijnwerkersbonden, die inmiddels hadden besloten samen te werken, een speciale vergadering voor de Duitse arbeiders (199). Nadat was medegedeeld dat de overheid tijdens de staking geen passen zou verstrekken aan Duitse arbeiders, waardoor de directie geen arbeiders zou kunnen ronselen in het naburig Akens mijnbekken, waar tegelijkertijd stakingen plaatsvonden in de metaalindustrie en de mijnen, verklaarden de Duitse mijnwerkers zich unaniem solidair met een staking. De volgende dag kwamen de overige mijnwerkers bijeen; ook zij besloten unaniem de volgende dag het werk zowel onder als bovengronds neer te leggen.

De burgemeester van Kerkrade telegrafeerde zaterdag met de zojuist benoemde nieuwe Minister van Financiën, De Geer, in een poging de staking te voorkomen. Het voorstel van de Minister aan de directie om de loonsverlaging nog veertien dagen uit te stellen om hem gelegenheid te geven de zaak te bestuderen, werd door directeur W. van der Vorm van de hand gewezen (200). De directie was alleen bereid de loonsverlaging uit te stellen indien de regering bereid was het pachtcontract te wijzigen conform de voorstellen, door haar in augustus 1920 gedaan.

Voorzitter Stins van de christelijke bond was enthousiast over de onverwacht grote onderlinge solidariteit van de mijnwerkers in de Domaniale Mijn. "Thans voltrekt zich iets grootsch onder de mijnwerkers; voor het eerst staan we hier gezamenlijk als mijnwerkers en mijnwerkersvrouwen schouder aan schouder bereid met de gedachte: wij worden aangevalen, wij moeten ons dus schouder aan schouder verzetten [...]. De arbeiders der Domaniale Mijn worden gebruikt

als proefkonijn. Lukt het op de Domaniale Mijn, dan gaat 1 September op alle mijnen de loonsverlaging in" 201). Die uitspraak was niet ver bezijden de waarheid; directeur Van Itersson had in het overleg met de Minister op 12 mei opgemerkt, "[...] dat als deze vermindering gelukt, langzamerhand verder kan worden gegaan", al doelde hij toen op de algemene loonsverlaging en niet op die welke bij de Domaniale Mijn plaatsvond.

Poels was minder enthousiast over een staking en het gezamenlijk optreden van de bonden. Hij telefoneerde zondagavond en -nacht enkele keren met directeur Van der Vorm en vroeg hem eveneens de loonsverlaging veertien dagen uit te stellen 202). Poels had, zo deelde Van der Vorm later mee, "de overtuiging [...], dat de zaak intusschen wel door de Regeering met de mijnwerkers zou worden geregeld". Van der Vorm was daarvan niets bekend; de Minister zou dat anders de vorige dag wel hebben meegedeeld. Van uitstel kon dus geen sprake zijn, de directie wilde de staking niet uit de weg gaan.

De onderlinge solidariteit van de mijnwerkers was verrassend. Volgens de dagrapporten van de Kerkraadse politie staakten vrijwel alle 3.067 mijnwerkers gedurende zeven weken 203). Alleen beampten, mijnscholieren en pompmachinisten werd door het stakingscomité toegestaan door te werken.

Meer dan 50% van de Kerkraadse mijnwerkers was aan de vooravond van de staking georganiseerd; het gemiddelde cijfer voor alle mijnwerkers in de regio bedroeg per 1 januari 1921 slechts 34%. Van de circa 2.600 Nederlandse arbeiders bij de Domaniale Mijn telde de christelijke bond er 702 (27%) tot zijn leden. De Neutrale Mijnwerkersbond, die alleen in Kerkrade van betekenis was, telde er 450 leden (17%) en de ANMB telde onder de arbeiders van de Domaniale Mijn slechts 120 leden (circa 5%). Dat lage cijfer voor de moderne bond (in het gehele district was op 1 januari 11% aangesloten bij de ANMB) maakte nog eens duidelijk dat deze organisatie vooral steun vond bij niet-autochtone arbeiders. De Domaniale Mijn telde naast de Duitse mijnwerker vrijwel alleen arbeiders die al decennia lang van vader op zoon in die mijn werkten. Dat de protestants-christelijke organisatie geen leden onder de stakers telde, werd door diezelfde omstandigheid in de hand gewerkt.

"We hebben voor dit conflict een streep gezet onder alle meningsverschillen en gaan thans eendrachtig samen in een onverbreekbare eenheid", verklaarde Stins 204). Niet iedereen was daar zo gelukkig mee. Hoewel de Roermondse bisschop al in 1917, op voorstel van Poels, had bekend gemaakt dat hij de katholieke arbeiders niet kon toestaan ge-

zamenlijk met socialisten actie te voeren en hij gezamenlijke ledenvergaderingen verbood, stoorden de Kerkraadse mijnwerkers en het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond zich daar tijdens de staking in de Domaniale Mijn niet aan. Kerkrade was de oudste afdeling van de bond en ook de radicaalste; dat was al tijdens de staking van 1917 gebleken, toen nergens zo lang en massaal werd gestaakt als in de Domaniale Mijn. Het bestuur van de christelijke bond kon het zich derhalve nu niet permitteren de leiding van de actie aan anderen over te laten.

Het Limburgsch Dagblad wees het bestuur van de Christelijke bond op 4 augustus nog eens uitdrukkelijk op de bisschoppelijke richtlijnen van 1917. "Nu de eenheid van de arbeiders in algemeene ledenvergaderingen eenmaal is gedemonstreerd", zo schreef de krant, "is het beter in het vervolg weer afzonderlijk te vergaderen" 205). Die oproep had een averechtse uitwerking; de mijnwerkers wensten de eenheid te bewaren en het stakingscomité riep hen op de krant te boycotten. Zelfs de plaatselijke correspondent van de krant was enigszins geschokt door het redactioneel optreden en schreef als reactie dat nog nooit eerder in de mijnstreek zo'n hechte eenheid onder de mijnwerkers had bestaan en hij het niet eens kon zijn met de oproep van de hoofdredacteur 206).

Ook de Kerkraadse middenstanders steunden de stakers; zij waren daartoe ook wel genoodzaakt, aangezien 75% van de bevolking direct of indirect afhankelijk was van de mijn 207). Levensmiddelenprijzen werden verlaagd, de kappers gaven stakers 25% korting en een glas bier kostte een staker geen 12 maar 10 cent. Het Limburgsch Dagblad kwam haastig terug op zijn oproep.

Op de tweede stakingsdag vergaderden de leden van de Mijnvereniging met de directie van de Staatsmijnen 208). Onder indruk van de onderlinge solidariteit van de mijnwerkers leek het Frowein verstandig de lonen op 1 september niet te verlagen. Zijn collega Van Iterson stelde voor de lonen wel te verlagen maar zodanig dat geen staking werd uitgelokt. De overige directieleden, met uitzondering van Haex, meenden echter dat elke loonsverlaging tot een staking zou leiden en steunden het voorstel van Frowein. Alleen Haex, overtuigd dat de meerderheid toch tegen loonsverlaging was, meende blijkbaar een goede gelegenheid te hebben zijn prestige als hard onderhandelaar wat op te krikken. Eerder had de directie van de Domaniale Mijn hem verweten dat hij loonsverlagingen wilde uitstellen door zich te beroepen op de noodzaak een goed sociaal beleid te voeren, terwijl hij in werkelijkheid niet overtuigd was van de noodzaak de lonen te verlagen en een wettelijke regeling tot het verstrekken van bedrijfsresultaten vreesde. Hoewel de

Oranje-Nassaumijnen behoorlijke winsten maakten, merkte Haex nu op: "zooals de mijnindustrie er thans voorstaat, [is] de concurrentie met het buitenland onmogelijk vol te houden [...]". De notulen, waaraan wij dit ontleen, gaan verder: "Hij acht het noodzakelijk, dat bij de vaststelling der loonregeling geen gevoelsargumenten den doorslag geven, doch dat te dien aanzien uitsluitend worde gehandeld naar wat het bedrijf eischt".

Algemeen was echter de opvatting van de werkgevers "dat het om tactische redenen beter lijkt niet tot loonsverlaging over te gaan, teneinde geen uitbreiding der staking uit te lokken [...]. Na rijpelijk overleg, waarbij mede onder het oog wordt gezien het feit, dat de door de mijnindustrie betaalde loonen over het algemeen stellig niet hooger zijn dan die in andere bedrijven hier te lande" werd op voorstel van de Staatsmijndirectie besloten de lonen tot 1 oktober te handhaven. De economische situatie noodzaakte niet tot een loonsverlaging, zo was de mening van de particuliere mijnen. De Staatsmijnen verkeerden weliswaar in een ongunstiger positie, maar vreesden een staking.

Twee dagen later deelde directeur Delorthe in een verslag aan De Wendel mee dat de directies waren geschrokken van de strijdvaardigheid van de vakbondsleiders die niet zouden aarzelen een algemene staking uit te roepen als de lonen werden verlaagd 209); te meer omdat in het aangrenzend Wormdistrict ook al veertien dagen werd gestaakt, was een algemene staking niet denkbeeldig. Hij voegde daaraan toe dat de mijnwerkerslonen relatief laag waren en het intrekken van de duurtetoeslag (die sinds 1 juli nog f 5,-- bedroeg) ertoe zou leiden dat de geschoolde arbeiders elders werk zouden zoeken, wat ze ook gemakkelijk zouden vinden. De houding van de directie van de Domaniale Mijn werd betreurd; "il est évident que pour tenir tête aux exigences syndicales, les directions doivent rester unies. En agissant isolément elles doivent s'attendre à ce que les syndicats en provoquant des grèves successives imposeront à laisser leur volonté aux Compagnies particulières: Les Mines de l'Etat de leur côté ne manqueront pas de profiter de cette situation. Il semble donc de toute nécessité que l'on continue la collaboration actuelle entre les Mines d'Oranje-Nassau, Laura & Vereeniging, Willem-Sophia et les Mines Fiscales". Ondanks de strijdvaardigheid van de stakers geloofde directeur Delorthe dat de kans op een algemene staking uiteindelijk toch niet erg groot was. De vakbonden beschikten immers slechts over vrij zwakke stakingskassen en de stakers moesten financieel worden ondersteund door de nog werkende mijnwerkers die tijdens de staking een extra-contributie betaalden. De vakbonden

hadden er derhalve alle belang bij de staking beperkt te houden tot de Domaniale Mij.

Alhoewel het stakingscomité de circa 30 mijnscholieren die werden opgeleid tot mijnopzichters, toestond te blijven werken, dachten de stakers daar anders over. In de eerste stakingsdagen probeerden, volgens politierapporten, zo'n 1.000 à 1.500 personen, in hoofdzaak vrouwen tussen de 17 en 20 jaar, de scholieren het werken te beletten. Op 6 augustus waren circa 300 jongeren op de been die werkwillige scholieren achtervolgden. Veertig jongeren omsingelden de volgende dag een huis waar een mijnscholier woonde. De dag daarna vroeg de burgemeester aan het stakingscomité zijn invloed te gebruiken om de staking rustiger te laten verlopen. Na 8 augustus waren er geen massale samenscholingen meer, met uitzondering van de demonstraties die door het stakingscomité werden georganiseerd. Op verzoek van het comité werden de 88 café's in Kerkrade gesloten op de dagen dat de stakers hun uitkeringen ontvingen.

Op 10 augustus ondernam de Kerkraadse burgemeester een nieuwe poging een einde te maken aan de staking. Aan Minister Van IJsselsteijn telegrafeerde hij dat de gemeente door de staking ± f 100.000,— per week verloor; teneinde een totale ontwrichting van de toch al niet florissante gemeentefinanciën te voorkomen, was werkhervatting dringend vereist 210). Een grotere stabiliteit in de mijnwerkerslonen was echter eveneens noodzakelijk.

De dag daarna bleken de werkgevers nog steeds onder indruk van de staking en besloten zij in het conflict tussen de directie van de Domaniale Mij en de arbeiders een strikte neutraliteit in acht te nemen 211). Hoe groot de angst voor uitbreiding van de staking wel was, bleek uit het besluit geen gehoor te geven aan het verzoek van de Domaniale Mij kolen te leveren aan haar klanten, aangezien dit "door de arbeiders zeer waarschijnlijk als een passeeren der neutraliteit [zou] worden uitgelegd". Zou ondanks alles een staking dreigen uit te breken op één of meerdere mijnen dan moest de Contactcommissie "onmiddellijk" bijeen worden geroepen om dat gevaar te bezweren. Directeur Frowein verklaarde aan de pers dat het onbegrijpelijk was dat de Domaniale Mij op eigen gelegenheid en buiten de andere mijnen om tot een loonsverlaging was overgegaan 212). Het bestuur van de ANMB interpreteerde die uitspraak aldus, dat de overige mijnen een loonsverlaging niet nodig vonden. Dat was ook wel zo, maar evenzeer gaf Frowein uitdrukking aan zijn spijt dat het eenheidsfront van werkgevers was verbroken. De brief die namens de directies welke waren aangesloten bij de Mijnvereniging, in het Limburgsch Dagblad van 23 augustus werd gepubliceerd en waarin werd verklaard dat

"de oogenblikkelijke stand van zaken" een loonsverlaging per 1 september "niet volstrekt noodzakelijk deed voorkomen", versterkte de positie van de stakers, hoewel dat geenszins de bedoeling van de directies was. De stakers lazen eruit dat loonsverlagingen niet nodig waren, dat de Domaniale Mijn de staking had uitgelokt om een beter pachtcontract te verkrijgen en dat de directies de stakers feitelijk gelijk gaven. De directies wilden met hun brief echter reageren op een artikel in het Limburgsch Dagblad van 19 augustus 213). De krant had geschreven dat de indruk, als zouden de mijnwerkers als "proefkonijn" worden gebruikt, onjuist was. De overige mijnen wensten immers het voorbeeld van de Domaniale Mijn niet te volgen. Het besluit de lonen tot 1 oktober te handhaven, was volgens de krant reden te over voor de mijnwerkers om vertrouwen te hebben in de ondernemers. De werkgevers wilden met hun brief slechts voorkomen dat de eenheid met de Domaniale Mijn definitief was verbroken en wensten er daarom op te wijzen dat hun besluit, de loonsverlaging uit te stellen, een tijdelijk karakter had.

Op 22 augustus reageerde Minister van Financiën De Geer op het eerder genoemde verzoek van de burgemeester van Kerkrade van 10 augustus. Aan het stakingscomité telegrafeerde De Geer dat de regering niet bereid was een toeslag te geven op het loon van de mijnwerkers van de Domaniale Mijn 214). Inmiddels was De Geer tot de opvatting gekomen dat niet het pachtcontract maar de ongunstige conjuncturele ontwikkeling de directie tot loonsverlagingen had genoodzaakt. Zou het pachtcontract de oorzaak van het conflict zijn geweest, dan was de Minister wel bereid een toeslag te geven.

Het was een merkwaardige redenering. De minister had in zoverre gelijk dat het pachtcontract vóór augustus geen aanleiding had gegeven de lonen te verlagen, maar hij ontkende feitelijk dat het onmogelijke pachtcontract een zeer zware belasting voor het bedrijf vormde. Zoals uit het verdere verloop van de gebeurtenissen zou blijken, had de regering zich in haar houding ten opzichte van de staking laten leiden door de Staatsmijndirectie.

Die directie zag inmiddels een mooie oplossing voor het conflict, die het bedrijf tevens uit de rode cijfers zou halen. Als de regering in principe bereid was de Domaniale Mijn tegemoet te komen in de kwestie van het pachtcontract en de directie bereid was de lonen per 1 oktober minder te verlagen dan zij oorspronkelijk van plan was, dan zou aan de arbeiders kunnen worden voorgesteld vanaf 1 oktober op de Domaniale Mijn genoeg te nemen met dezelfde lonen als de Staatsmijnen zouden aanbieden. Het Staatsbedrijf zou dan tegelijkertijd de lonen verlagen, waarmee tevens de eenheid

tussen de ondernemers kon worden hersteld. De particuliere mijnen zouden zo eveneens de lonen per 1 oktober kunnen verlagen. De Geer ging daarop in.

De vrees dat loonsverlagingen zouden leiden tot een wettelijke regeling tot inzage in de bedrijfsresultaten, speelde bij de particuliere werkgevers eind augustus ook niet meer zo'n grote rol als een paar maanden daarvoor. Haex had contact opgenomen met de Kring van Werkgeverscentralen en met de werkgeversleden van de Hoge Raad van Arbeid. Die hadden op zijn voorstel medio augustus besloten bij de Hoge Raad de volgende motie in te dienen: "De Hooge Raad van Arbeid is van oordeel: dat het [...] niet mogelijk en niet gewenscht is om incidenteel speciaal t.o.v. één bepaalden tak van industrie de kwestie van de wettelijke verplichting tot openlegging der bedrijfsrekening aan de arbeidersleiders te behandelen" 215). Indien de Hoge Raad de motie niet zou accepteren, zo was overeengekomen, zouden de werkgevers niet deelnemen aan de beraadslagingen over het prae-advies. Daarmee hadden de particuliere mijnen voldoende rugdekking gekregen om loonsverlagingen door te voeren in een periode dat nog winsten werden gemaakt.

Op 26 augustus besloten de directies van de particuliere mijnen in overleg met en op initiatief van de Staatsmijnen de lonen per 1 oktober te verlagen. De particuliere mijnen aarzelden aanvankelijk nog; was het wel zeker dat de Minister niet zou ingrijpen in het Staatsbedrijf? De directie van de Staatsmijnen kon haar concurrenten echter geruststellen. Op 1 september deelde zij op het uitdrukkelijk verzoek van de particuliere mijnen om "verdere versnippering van krachten bij de mijnen onderling te voorkomen" mee, dat de herhaalde interventies van de regering ten gunste van de arbeiders haar niet welkom waren 216). Het bedrijf leed verlies en een grotere onafhankelijkheid jegens de regering in het arbeidsvoorwaardenbeleid was daarom noodzakelijk teneinde de produktiekosten te verlagen. De directie verklaarde "dat zij ten volle de verantwoordelijkheid aanvaardt voor met de particuliere mijnen gemeenschappelijk genomen besluiten. In het algemeen lijkt haar het raadplegen van den Minister over in gezamenlijk overleg genomen besluiten niet gewenscht; met name daarom niet, wijl de Minister als dan feitelijk de plaats zou gaan innemen van de directie der Staatsmijnen in de Contactcommissie, waardoor h.i. een onmogelijke toestand zou worden in het leven geroepen. Bovendien zou in zulk geval de Minister moeten handelen tegen haar advies in, hetgeen zij - zooals zij reeds vroeger kenbaar maakte - niet waarschijnlijk acht. Voorts wil het haar voorkomen, dat het voor een Minister, die bij het bepalen zijner houding ook overwegingen van politieke aard zal moeten laten gelden,

in den regel practisch onmogelijk zijn zal zich van te voren te binden. Zij geeft echter nadrukkelijk de verzekering, vóór alles met de directies der overige mijnen te willen streven naar een eensgezinde actie tegenover de arbeidersorganisaties en gezamenlijk genomen besluiten loyaal te zullen uitvoeren". Besloten werd daarop de contractuele lonen per 1 oktober met 4% te verlagen, dat peil te handhaven tot 1 december en in de tussentijd te bekijken in hoeverre nieuwe loonsverlagingen nodig waren. De stakingsleiding, nog onkundig van het voornemen van de overige mijnen de lonen te verlagen, werd op 30 augustus door de Minister van Financiën ontvangen, die inmiddels met de directie van de Staatsmijnen had overlegd. De Minister herhaalde dat hij niet kon ingaan op de eis een toeslag op de lonen te geven. In gesprekken met de directies van Domaniale Mijn en Staatsmijnen, zo zei hij, was hij tot de conclusie gekomen dat loonsverlagingen niet waren tegen te houden; de regering was daardoor "ten opzichte van de staking op de Domaniale Mijnen precies [...] komen te staan als tegenover elke andere staking" 217). De Domaniale Mijn was bereid de loonsverlaging te beperken tot 20%; De Geer vroeg de stakers daarmee genoegen te nemen. Die wezen dat af en drongen aan op nationalisatie van de mijn. De voorzitter van de Christelijke Mijnwerkersbond gaf het gesprek tussen de Minister en de directie van de mijn als volgt weer in het vakblad: "Door den vertegenwoordiger van de Domaniale Mijnen is aan de minister met nadruk de verzekering gegeven dat de hoge loonen die in de mijnstreek verdiend worden moesten worden verlaagd. Wanneer de arbeiders lagere loonen verdienen, dan zullen de winkeliers in de mijnstreek vanzelf hun artikelen goedkoper gaan verkopen. De prijzen in de mijnstreek worden door de winkeliers bij de thans geldende loonen zoo hoog gehouden als maar mogelijk is. De arbeiders die niet weten te sparen, koopen maar raak. Dit zou allemaal veranderen wanneer er maar minder verdiend werd" 218).

De arbeiders van de Domaniale Mijn besloten daags na het gesprek met De Geer door te staken. Twee dagen daarna werden zij onaangenaam verrast door het besluit van de ondernemers de lonen per 1 oktober te verlagen 219).

4. Het einde van de staking

In de vergadering van de Contactcommissie op 7 september protesteerden de vakbondsvertegenwoordigers tegen de in hun ogen volledige ommezwaai van de werkgevers; de mijnen hadden immers nog op 24 augustus in het Limburgsch Dagblad meegedeeld dat een loonsverlaging in hun bedrijven niet noodzakelijk was 220). Een week later, op 13 september, telegrafeerde de Minister van Financiën aan het sta-

kingscomité dat de directie van de Domaniale Mijn bereid was vanaf 1 oktober dezelfde lonen te betalen als de Staatsmijnen. De nog bestaande verschillen tussen beide bedrijven zouden overigens niet rechtstreeks aan de arbeiders worden betaald maar in een fonds worden gestort waarvan de bestemming nog in nader overleg zou worden vastgesteld.

Volgens het bestuur van de ANMB was er geen aanleiding de strijd in de Domaniale Mijn op te geven. Integendeel: de staking moest worden voortgezet en per 1 oktober worden uitgebreid tot de Oranje-Nassaumijnen om aldus uiting te geven aan het ongenoegen over de algemene loonsverlaging. Een voorstel in die richting werd aan de besturen van de overige bonden overhandigd 221). Het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond was echter tot een andere conclusie gekomen. Zonder in het stakingscomité te overleggen, riep het de stakers op 19 september bijeen. Hoewel voorzitter Stins bij het uitbreken van de staking had verklaard dat de loonsverlaging in de Domaniale Mijn slechts een taktische zet van de ondernemers was om uiteindelijk op alle mijnen de lonen te kunnen verlagen, verklaarde hij nu dat de strijd was ingezet voor uniformiteit in lonen en arbeidsvoorwaarden. Die uniformiteit was vanaf 1 oktober hersteld, daarmee was de staking succesvol geweest en kon hij worden opgeheven. Stins verklaarde tegenover de stakers: "De arbeiders in Kerkrade gaan aan den arbeid onder dezelfde voorwaarden als voor de overige arbeiders van andere mijnen gelden [...] dus bereikt is waarvoor werd gestreden. Voor uniformiteit in loonen en arbeidsvoorwaarden was immers de strijd ingezet" 222). De stakers besloten daarop het werk de volgende dag te hervatten.

De besturen van de Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond en van de Neutrale Mijnwerkersbond waren met de ANMB van mening dat de staking moest worden doorgezet 223). De werkgevers besloten op 27 september alle mijnwerkers uit te sluiten indien op 1 oktober ergens werd gestaakt 224). Pas op 30 september deelde het bestuur van de christelijke bond aan dat van de ANMB mee dat het niet bereid was een staking tegen een algemene loonsverlaging te ondersteunen 225). De bestuurders schreven dat zij het weliswaar betreunden dat in een periode waarin de kosten van levensonderhoud nog zo hoog waren de lonen werden verlaagd; gezien echter de moeilijkheden waarmee de mijnindustrie werd geconfronteerd, werd het onverantwoordelijk genoemd een staking uit te roepen.

Het buitengewoon congres van de ANMB, bijeen op zondag 2 oktober, wees het optreden van het bestuur van de christelijke bond van de hand, "daar dientengenvolge de een-

heid onder de georganiseerde arbeiders wordt verbroken en de positie dusdanig verzwakt, dat van het uiterste verzet moet worden afgezien, daar zonder eenheid tusschen de organisaties [...] kans op succes onder de gegeven omstandigheden buitengesloten is" 226). Alle verantwoordelijkheid voor de loonsverlaging werd van de hand gewezen en de arbeiders werden opgeroepen tegen eventueel nieuwe loonsverlagingen per 1 januari 1922 te staken. De directie van de Domaniale Mijn liet al op 27 september weten weer lid te worden van de Mijnvereniging; het eenheidsfront van werkgevers was daarmee hersteld 227). De regering had de directie toegezegd nieuwe onderhandelingen over het pachtcontract te willen openen. Daarmee had de directie haar doel voor een belangrijk deel gerealiseerd, terwijl de overige mijnen van de staking gebruik konden maken voor het doorzetten van een loonsverlaging.

5. De betekenis van de loonsverlaging

Ogenschijnlijk was de staking redelijk succesvol geweest; alhoewel hij eindigde met een loonsverlaging voor alle arbeiders, bedroeg deze geen 30% maar slechts 4%. Dat relatieve succes was echter schijn. De werkgevers hadden namelijk geen verlaging van 4% van de werkelijk betaalde lonen aangekondigd maar een verlaging van de in de loonovereenkomsten gegarandeerde gemiddelde lonen. Die gemiddelde lonen waren in het algemeen veel lager dan de werkelijk uitbetaalde lonen. Daardoor hadden de werkgevers voldoende mogelijkheden de lonen op korte termijn aan te passen aan dalende kolenprijzen zonder genoodzaakt te zijn de loonovereenkomsten op te zeggen. Daarvan werd nu gebruik gemaakt. De lonen werden steeds met kleine stappen verlaagd zonder daaraan veel ruchtbaarheid te geven. "Vooralsnog", zo waren de werkgevers op 28 december 1921 van mening, "lijkt haar de eenig juiste loonpolitiek het systematisch met kleine sprongen omlaag brengen van de lonen. Aan deze methode, volgens welke gedurende het afgelopen jaar het loon der houters met $\pm 20\%$ en dat van het gezamenlijk arbeiderspersoneel met $\pm 16\%$ kon verminderd worden, wenschen zij vast te houden" 228). Dat was ook begrijpelijk; het met kleine sprongen verlagen van de lonen schiep een minder groot risico voor spanningen met de vakbonden dan aanzienlijke loonsverlagingen op korte termijn.

De bonden in het defensief; loonsverlagingen en verlenging van de werktijd, 1921-1926

Enkele dagen voor de jaarwisseling van 1921 waren de directies unaniem van mening dat de lonen verder omlaag moesten (229). De directie van de Staatsmijnen bleek in de bijeenkomst van 21 januari 1922 op voorstel van de particuliere mijnen bereid de lonen op 1 maart en 1 april van dat jaar telkens met 5% te verlagen en de duurtetoeslag te vermindere van f 5,-- per maand tot f 3,-- per maand (230). Aanvankelijk had die directie er nog op aangedrongen de bovengrondse arbeiders te ontzien, "omdat deze in vergelijking met hetgeen in andere industrieën betaald wordt, niet overmatig" veel verdienen (231). De particuliere mijnen voelden daar echter niets voor; er was voldoende aanbod van ongeschoolde krachten voor het bovengrondse werk. Toen de bonden de loonsverlagingen unaniem afwezen (232), wilde de directie van de Staatsmijnen op haar besluit terugkomen. Ze vroeg zich af of het "om tactische redenen wellicht aanbeveling zoude verdienen een middel te zoeken, dat nader overleg met de vakbonden mogelijk maakt" (233). Ook dat wezen de directies van de particuliere mijnen op 8 februari van de hand. Overigens bleek de directies bij raadpleging van de loonstatistiek dat enkele mijnen de lonen inmiddels hadden verlaagd tot beneden het niveau waartoe zij zich contractueel hadden verplicht. Aangezien echter alleen gemiddelde lonen voor de gehele mijnindustrie bekend werden gemaakt, was het voor de bonden niet eenvoudig daar achter te komen. De werkgevers waren het er onderling overigens wel over eens dat ernaar moest worden gestreefd aan de verplichtingen van de CAO te voldoen. Nadat een vakbondsdelegatie door de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel was ontvangen, drong deze er in maart op aan de tweede loonsverlaging achterwege te laten. Vakbondsvoorzitter Stins had er zich bij de Minister over beklagd dat de Staatsmijnen in het verleden weliswaar veel tegemoetkomender jegens de bonden waren geweest dan de overige mijnen, maar tegenwoordig in onderling overleg met de particuliere mijnen steeds het voortouw namen als het om loonsverlagingen ging (234). Aangezien op 5 juli Tweede Kamerverkiezingen plaats zouden vinden, vond de Minister het verstandig dat de directie van het Staatsmijnbedrijf tijdelijk een vakbondsvriendelijker beleid zou voeren. De mijnondernemers wezen de aantijging dat de Staatsmijnen voorop gingen met loonsverlagingen van de hand (235). Zij waren zelfs enigszins geschokt dat Stins het onderling overleg tussen particuliere en Staatsmijnen ter sprake had gebracht. De Staatsmijnen moesten immers een "modelbedrijf" tegenover de particuliere industrie zijn. De directies van

de particuliere mijnen waren op verzoek van de Staatsmijn-directie gaarne bereid te verklaren dat de Staatsmijnen niet voorop gingen met loonsverlagingen. In het overleg met de Staatsmijnen op 4 maart werd door de directies van de particuliere mijnen opgemerkt: "zij hebben het geheim van de met de Staatsmijnen gehouden besprekingen steeds zorgvuldig bewaard en niemand harer heeft zich ooit tegenover de vakorganisaties daarover uitgelaten. Juist terwille dier geheimhouding lijkt het haar beter, aan de zaak niet meer aandacht te schenken dan strikt noodig blijken zal".

De ANMB meldde in een brief van 10 maart aan de directies dat uit loonbriefjes van de mijnwerkers kon worden geconcludeerd, dat enkele mijnen zich niet aan de CAO-bepalingen hielden. "Het spreekt vanzelf, dat een en ander het vertrouwen in de verklaringen der werkgevers niet verhoogt" (236). Verlangd werd dat de directies voor elke mijn bekend zouden maken welke de lonen waren. De directies gingen daar niet op in (237).

Een andere kwestie, die tegelijkertijd speelde en evenmin bijdroeg tot vertrouwen in de ondernemers, betrof de geschillencommissies. Die waren in 1921 ingesteld. Hun taak bestond uit het onderzoeken van klachten en geschillen betreffende de toepassing van de CAO. Zij konden slechts bindende beslissingen nemen inzake enkele van de in de CAO met name genoemde onderwerpen (de boeten en enkele punten uit de accoordzetting); in andere gevallen konden zij slechts een advies aan de werkgevers uitbrengen. De commissies bestonden uit twee door de werkgevers aangewezen leden en twee door de vakverenigingen aangewezen arbeiders. De christelijke bond protesteerde ertegen dat in de Oranje-Nassaumijnen pas een beroep op de geschillencommissie werd toegestaan nadat de arbeider bij de bedrijfsleider of directie in beroep was gegaan (238). Dat weerhield bijna elke arbeider ervan een beroep te doen op de geschillencommissie. De directies steunden echter het standpunt van de Oranje-Nassaumijnen en waren "algemeen van gevoelen dat het niet gewenscht is, de mogelijkheid te scheppen dat een directie door een Commissie van Geschillen in het ongelijk wordt gesteld".

Nadat de tweede loonsverlaging op verzoek van de Staatsmijndirectie al was uitgesteld van 1 april tot 1 mei, bleek die directie van mening dat de verlaging niet "strikt noodzakelijk" was en het met het oog op de komende Tweede Kamerverkiezingen ook zinvol was haar uit te stellen (239). Gevreesd moest immers worden, zo werd opgemerkt, dat de Minister ten gunste van de arbeiders zou ingrijpen als de lonen werden verlaagd. De directies van de particuliere mijnen vonden dat laatste argument het belangrijkste en stemden in met uitstel tot na de verkiezingen. Wel drongen zij

er bij de Staatsmijnen op aan de lonen al te verlagen tot het contractueel gegarandeerde gemiddelde. Dat hadden zij zelf immers ook gedaan, en verschillende zelfs méér dan dat. "Haar inziens is het voor eene gezamenlijk te voeren loonpolitiek gewenscht, dat althans geen belangrijk verschil in loon bestaat bij de twee groepen van ondernemingen". Eind mei benadrukten zij tevens dat, om "een behoorlijk dividend" te kunnen realiseren, de lonen eigenlijk met 10% omlaag moesten (240). De Staatsmijnen stemden er uiteindelijk mee in de lonen per 1 augustus te verlagen en de werktijden te verlengen.

Hoewel de bonden dat voorstel afwezen (241) en de directies van mening waren dat de lonen van de bovengrondse arbeiders vrij laag waren, waren zij niet tot concessies bereid. Zelfs de omstandigheid dat de arbeiders die verder van de mijn woonden, niet langer in staat zouden zijn hun treinreis te betalen, werd niet langer als een argument beschouwd om de lonen te handhaven; "de mogelijkheid moet bestaan deze terug te brengen tot het minimum, waartoe besloten werd: zou dit onvoldoende zijn om hen in staat te stellen een kostbare spoorweg-maandkaart te betalen, dan kan zulks geen reden zijn om hunne loonen ongewijzigd te laten, aangezien in dergelijke arbeiders thans ter plaatse ruim voldoende aanbod is en aldaar ook zonder bezwaar in hunne huisvesting kan voorzien worden" (242).

Dat de mijnwerkerslonen in juli 1922 al vrij laag waren, werd door berichten in de regionale pers, die er niet van kon worden beschuldigd de kant van de vakbonden te kiezen, bevestigd. De Nieuwe Koerier schreef op 15 juli dat het ondanks de loonsverlagingen wel niet tot een staking zou komen omdat het percentage ongeorganiseerden vrij hoog was en de stakingskassen leeg waren (243). Mochten de directies niet tot concessies bereid zijn, zo schreef de krant, "dan zullen naar onze eerlijke meening de mijnwerkers noodgedwongen in de pijnlijke situatie moeten berusten. Maar aanstond willen wij er aan toevoegen dat een loon van f 4,26 per dag ons absoluut onvoldoende lijkt om daarvan met een huisgezin in dezen nog steeds beroerden tijd te leven".

Alle bonden wezen de loonsverlaging van de hand, met uitzondering van het bestuur van de christelijke bond. De secretaris van de Contactcommissie, Mous, tevens adjunct-directeur van de Staatsmijnen, had van bondsvoorzitter Stins vernomen "dat in beginsel besloten was tot aanvaarding van de voorstellen der directies, mits daarin nog een geringe verbetering worde aangebracht ten aanzien van de minimum-uurloonen voor de tweede en derde vakgroep der bovengrondse arbeiders [...]. De voorzitter van de Christelijke Mijnw. Bond heeft laten doorschemeren,

dat eventueel nog genoeg zou kunnen worden genomen met een minimum-uurloon van 52 cent voor vakgroep II" 244). De directies waren bijzonder verheugd over de tegemoetkomende houding van Stins en beschouwden het gevraagde uurloon niet als een concessie. Ze droegen Mous dus op de "onderhandelingen" voort te zetten. De volgende dag al, 22 juli, liet Stins schriftelijk weten dat de Christelijke Mijnwerkersbond de loonsverlaging aanvaardde 245). De overige bonden protesteerden tegen de geheime onderhandelingen 246), maar de werkgevers vonden het geen probleem de nieuwe loonovereenkomst alleen met de christelijke organisatie af te sluiten 247).

In november van dat jaar kwamen de ondernemers, tijdens een vergelijking van de looncijfers, weer tot de conclusie dat enkele mijnen (de Oranje-Nassaumijnen, Staatsmijnen en Domaniale Mijn) sedert juli verschillende loongroepen minder betaalden dan in die loonovereenkomst was bepaald 248). Werd in een soortgelijke situatie in februari dat jaar nog opgemerkt dat de overeenkomst met de bonden moest worden geëerbiedigd, nu stapten de ondernemers daar vrij lichtig overheen met de stelling dat het ontduiken van de CAO-bepaling werd veroorzaakt door "onvoldoende inspanning der arbeiders".

Een absoluut recht op de in de CAO vastgelegde doorsneelonen bestond immers niet; overeen was gekomen dat de accoorden zo werden gesteld dat de arbeiders bij een normale inspanning het doorsneeloan konden bereiken. Het was echter niet meer dan een excuus dat de ondernemers tegenover elkaar gebruikten om quasi te verhullen dat verscheidene bedrijven alle middelen hanteerden om de loonkosten te drukken. De noodzaak daartoe was in het najaar van 1922 echter niet aanwezig; de kolenprijzen waren gestegen, waardoor de directies tot de conclusie kwamen dat "het niet tactisch [lijkt] op dit moment bij de Contact-Commissie voorstellen tot loonsverlaging in te dienen, ook al zou daartoe voor de directies uit andere hoofde aanleiding bestaan".

In Frankrijk en België werden de mijnwerkerslonen in deze periode met respectievelijk 20% en 5% verhoogd; de Nederlandse ondernemers zagen daarin geen aanleiding tot eenzelfde stap. Loonsverhogingen werden ook in februari 1923 nog van de hand gewezen; de bonden waren toch te zwak om een krachtige loonactie te voeren. Directeur Delorthe van de Oranje-Nassaumijnen verklaarde op 7 maart in de directiebijeenkomst van zijn bedrijf over de bonden: "Ils sont très divisés entre eux et ne disposent d'aucun fonds" 249). Aangezien de kolenprijzen en kosten van levensonderhoud stegen, verwachtte hij overigens wel dat een loonsverhoging van 5% binnen twee maanden noodzakelijk zou worden. Dat zou

echter afhankelijk zijn van de vraag of de bonden actie zouden ondernemen en wellicht zelfs met een staking zouden dreigen om de inkomenspositie van de arbeiders te verbeteren; "nous tiendrons compte dans cette question de la nécessité d'éviter en ce moment tout ce qui pourrait amener un arrêt du travail".

Dat de lonen niet waren gedaald omdat de arbeiders zich te weinig inspanden, bleek overduidelijk toen de directie van de mijn Laura begin maart 1923 f 150.000,-- onder de arbeiders wilde verdelen als gratificatie 250). De bezetting van het Ruhrgebied joeg de kolenprijzen omhoog, maar de directies hadden besloten de lonen nog niet te verhogen. De directie van de Laura was echter voornemens "de arbeiders, wanneer het de onderneming goed gaat, in de behaalde voordeelen te laten deelen, waar deze steeds onmiddellijk den terugslag van slechte bedrijfsresultaten moeten ondervinden" 251). De overige werkgevers waren het met dat voornemen volstrekt oneens. Haex schreef aan directeur Pierre van de Laura dat het niet alleen een "plotseling opgekomen drang naar rechtvaardigheid" was die de directie van de Laura tot dit besluit had gebracht; het bedrijf wilde ook de arbeiders aan het bedrijf binden teneinde "de voor het mijnbedrijf zoo gewichtige honkvastheid van het personeel te bevorderen". "Voorshands geloof ik [...] dat de arbeiders een dergelijken prikkel niet nodig hebben, zij doen, wat in dezen tijd van malaise en schaarse arbeidsgelegenheid voor de hand ligt, in het algemeen flink hun best (vergelijk bijvoorbeeld onze effectcijfers met die van het buitenland) en het verloop is gering" 252). De arbeiders deden volgens verschillende uitspraken van Haex derhalve in maart 1923 flink hun best, maar nog in november 1922 hadden de werkgevers gesteld dat de mijnwerkers te lage lonen ontvingen wegens te geringe inspanning.

Op 24 maart besloten de werkgevers de lonen alsnog met 4% te verhogen (indien de bonden daarop zouden aandringen) en de nieuwe loonovereenkomst tot het einde van het jaar te laten gelden om te voorkomen, dat zij door de stijgende kolenprijzen tussentijds zouden worden genoodzaakt de lonen nogmaals te verhogen 253). In de vergadering van de Contactcommissie op 29 maart bleek echter dat zelfs die loonsverhoging niet noodzakelijk was 254). De bondsvertegenwoordigers namen genoegen met de belofte van de werkgevers dat de lonen gehandhaafd bleven en, in het geval de kolenprijzen verder zouden stijgen, dat ook in de lonen tot uitdrukking zou komen.

In september konden de bonden aan de hand van de looncijfers over de maand augustus constateren dat de werkgevers zich niet aan hun belofte hadden gehouden. In het onderling beraad in oktober moesten de werkgevers dat toegeven. Het

houwersloon had minstens f 7,20 moeten bedragen maar was slechts gestegen tot f 6,98. Haex verklaarde: "De bestaande loonregeling is in April j.l. met groote moeite afgesloten op het oude tarief [...]. Naar zijne meening", zo vervolgden de notulen, "zal aan de hand van de loonstatistiek der laatste maanden moeilijk kunnen volgehouden worden, dat deze toezegging op bevredigende wijze werd nagekomen" 255). Met het oog op nieuwe loononderhandelingen was het daarom noodzakelijk, "dat de directies alsnog zorg dragen, dat het vertrouwen der arbeiders in eene door haar gedane toezegging ongeschokt zij". In krasse tegenspraak daarmee verklaarde Haex op 29 oktober in de vergadering van de Contactcommissie, in antwoord op het verzoek van de ANMB de arbeiders meer te laten delen in de winsten, dat de lonen nooit onmiddellijk werden verlaagd als de kolenprijzen daalden en daarom ook niet mocht worden verwacht dat ze onmiddellijk werden verhoogd als de prijzen stegen 256). Directeur Frowein kon het met die uitspraak van Haex in de vergadering van werkgevers die dezelfde dag plaatsvond niet eens zijn; de lonen waren steeds onmiddellijk verlaagd als de kolenprijzen daalden "omdat de mijnondernemingen zich in het verleden in hoofdzaak hebben laten leiden door de uitkomsten van het bedrijf" 257).

Teneinde te voorkomen dat de bonden aan de hand van de looncijfers uit de laatste maanden van 1923 konden aantonen dat de werkgevers hun belofte om de lonen te verhogen als de prijzen bleven stijgen, definitief niet waren nagekomen, werd besloten de lonen in december alsnog te verhogen tot f 7,20.

In hun bijeenkomst van 6 december verklaarde Haex "dat de directies vooruit moeten zien"; te verwachten was immers dat na opheffing van de stakingen in het Ruhrgebied de prijzen weer zouden dalen; de lonen moesten daarom omlaag 258). Frowein had zijns inziens terecht verklaard dat de directies zich primair lieten leiden door de bedrijfsresultaten. De Staatsmijndirectie was nu echter wel van mening dat de particuliere mijnen te hard van stapel liepen. De kolenprijzen waren nog op een redelijk peil. Op 21 december wezen de particuliere directies er evenwel nogmaals op "dat op de kolenmarkt eene inzinking voorhanden is, die zich waarschijnlijk in een veel sneller tempo zal volstrekken, dan men op het oogenblik durft te veronderstellen" 259). De Staatsmijndirectie wilde dat niet ontkennen, maar zag in die ontwikkeling vooralsnog geen aanleiding de CAO al op te zeggen. De particuliere mijnen deden dat wel; de uniformiteit in het arbeidsvoorwaardenbeleid werd daarmee verbroken.

1. Het "succesvolle" optreden van de christelijke bond
In januari 1924 daalden de kolenprijzen en werd in het Ruhrgebied bekend gemaakt dat de tienurige arbeidsdag weer zou worden ingevoerd. De particuliere mijnen betreurden nu dat de eenheid van handelen met de Staatsmijnen was verbroken 260).

De directie van de Oranje-Nassaumijnen kwam op 19 januari bijeen; ze kon toen verheugd concluderen dat over het boekjaar 1923 een winst was behaald van circa 4 miljoen gulden 261), waarmee het één van de meest winstgevendende jaren uit de geschiedenis van het bedrijf was. Inmiddels was de situatie echter slechter geworden: de prijzen daalden en de voorraden hoopten zich op. Men wenste tot loonsverlaging te komen. De directie van de Staatsmijnen voelde echter meer voor verlenging van de werktijd en vooral voor opheffing van de zesurendiensten op zaterdag, dan voor loonsverlagingen 262).

In de vergadering van de Contactcommissie van 29 maart deelden de directies mee de loonovereenkomst per 1 augustus op te zeggen in verband met de ongunstige situatie op de afzetmarkt. Of en in hoeverre de lonen zouden worden verlaagd, konden zij echter nog niet meedelen 263).

De verhoudingen werden verder verscherpt, toen de directie van de Oranje-Nassaumijnen in een artikelenreeks in De Mijnwerker aanleiding zag alle contacten met de ANMB te verbreken, terwijl zij ook niet langer met vertegenwoordigers van de moderne bond in de Contactcommissie zitting wenste te hebben 264). In bedoelde artikelen was het beleid van de Oranje-Nassaumijnen aan de kaak gesteld en vastgesteld dat de directie geen serieus overleg wenste, daar zij niet reageerde op klachten van de ANMB. Directeur Frowein drong er bij de directie van de Oranje-Nassaumijnen met klem op aan het contact te herstellen; de conjuncturele ontwikkelingen maakten loonsverlagingen in de nabije toekomst noodzakelijk en de Contactcommissie was een onmisbaar instrument ter voorkoming van conflicten 265). De directie van de Oranje-Nassaumijnen kwam daarop aarzelend op haar besluit terug.

In mei brak in het Ruhrgebied een staking uit tegen verlenging van de arbeidsdag tot tien uur; het leek de Nederlandse mijnen in die omstandigheden niet gewenst voorstellen tot verlenging van de werktijd te doen 266). De afloop van de staking was teleurstellend voor de ondernemers. De Duitse arbeiders hadden de strijd gewonnen en bleven zeven uur per dag werken, zodat zij per week nog vier uur minder werkten dan de Nederlandse mijnwerkers 267). De prijsontwikkeling was bovendien gunstiger dan de werkgevers eerder hadden verwacht; besloten werd daarom de lonen over augustus en september op het bestaande peil te handhaven. De

vakbonden accepteerden die voorstellen 268).

In augustus bleek echter dat de kolen moeilijk konden worden verkocht; er was sprake van overproductie. De prijzen waren desondanks niet veel gedaald en aan de hand van de prijsontwikkeling zou de bonden dan ook niet duidelijk kunnen worden gemaakt dat de Nederlandse mijnen hun positie moesten verbeteren door lagere produktiekosten. De prijzen gaven volgens Haex echter "een te gunstig beeld" 269). Directeur Schweitzer zag geen aanleiding tot verlaging van de produktiekosten; de geringe vraag naar kolen was debet aan de problematiek op de kolenmarkt, niet de lage prijzen van de concurrenten. Toch stelden de werkgevers aan de vakbonden voor de lonen met 10% te verlagen, de houwersonen moesten worden verlaagd van f 6,50 tot f 5,85. Toen de bonden dreigden eventueel door middel van een staking de strijd tegen de aangekondigde loonsverlaging aan te zullen binden, kwamen de directies op 27 augustus aarzeland terug op hun voornemens, aangezien "het thans niet het geschikte oogenblik is, om het daarop te laten aankomen" 270). Zou het immers tot een staking komen dan was te verwachten dat de rijksbemiddelaar zou interveniëren en naar de bedrijfsuitkomsten zou vragen. Op de vraag van directeur Frowein of de mijnen wel konden aantonen dat de lonen omlaag moesten, antwoordde Haex, "dat er factoren zijn, die op de bepaling der loonen grooten invloed uitoefenen, doch welke men in de boeken niet vindt. De eisch van openlegging van bedrijfsresultaten moet door de directies principieel worden afgewezen". Hoewel de Staatsmijnen bereid waren genoegen te nemen met een beperkte loonsverlaging (tot f 6,20) gingen zij onder druk van de particuliere mijnen, die met verdere prijsdalingen rekening wensten te houden, accoord met f 5,85. Besloten werd daaraan "onder alle omstandigheden" vast te houden en bovendien de zesurige arbeidsdag op zaterdag in te trekken. Aangezien de bonden sinds 1921 aanzienlijk waren verzwakt, verwachtten de werkgevers geen staking.

De Limburger schreef op 27 augustus dat de voornemens van de directies desastreuze gevolgen zouden hebben. Bedoeld werden niet in de eerste plaats de loonsverlagingen, maar de verlenging van de werktijden op zaterdag; die zouden er immers toe leiden dat een deel van de arbeiders te laat thuis kwam om aan de zondagsplicht te kunnen voldoen. Verzwakking van het geloof zou daar volgens het blad het directe gevolg van zijn. De loonsverlagingen zouden er tevens toe leiden dat de bovengrondse arbeiders hun gezinnen niet konden onderhouden. "Dat is schandelijk" 271). De kop in het artikel van de Telegraaf was veelzeggend: "Onaanneemelijk, zeggen vakbondsleiders. Maar een minnelijke schikking is niet uitgesloten". Voorzitter Stins had verklaard

dat een staking niet was uitgesloten. "Staking was beter dan te verhongeren" 272). De bonden stonden echter zwak, slechts 20% van de mijnwerkers was georganiseerd en de christelijke bond had nauwelijks financiële reserves. De ANMB stond er financieel beter voor, maar telde nog minder leden. In de vergadering van de Contactcommissie op 28 augustus wezen de bonden de voorstellen toch van de hand 273).

De werkgevers stonden niet sterk met voorstellen tot loonsverlaging. Directeur Haex verklaarde in de bijeenkomst van de directies op 2 september "dat de loonen in de mijnindustrie zeker niet hoger zijn dan die, welke elders worden uitbetaald" 274). Bovendien was de geestelijkheid fel tegen verlenging van de werktijden op zaterdag. De directies waren bereid de zesurendienst op zaterdag te handhaven mits de bonden 10% loonsverlaging zouden accepteren.

De bijeenkomst van de Contactcommissie op 4 september bracht geen oplossing; de bonden wezen alle voorstellen van de hand 275). Op zaterdag 6 september riep Frowein de directies van de mijnen onverwacht bijeen omdat hij een belangrijke mededeling had. "De heer Frowein zegt, dat hem gistermiddag tusschen 12 uur en 1 uur vertrouwelijk eene mededeeling is gedaan van zoodanig belang, dat hij het noodig oordeelde, deze onmiddellijk in eene bijeenkomst ter kennis van de directies te brengen. Aan spreker is namelijk medegedeeld, dat de Christ. Mijnw. Bond, gehoord de besprekingen over de onderhandelingen in de C.C. op Donderdag 4 September j.l., alhoewel in eigen organisatie op grooten tegenstand stuitend, bereid zou zijn toe te stemmen in eene loonsverlaging van 5%, mits de directies haar voorstel betreffende de intrekking van den 6-urendienst op Zaterdag voor de ondergronders en de wijziging van het minimum-loonstelsel voor de bovengronders terugnemen. De Christ. Mijnw. Bond is bereid, in de vergadering der C.C. te houden op Maandag 8 September e.k., dit voorstel te doen, mits van te voren vaststaat, dat zulks door de directies zal worden aanvaard" 276).

Of het Stins dan wel Poels was die een staking wilde voorkomen door een loonsverlaging te accepteren, is onduidelijk. Wel is duidelijk dat leden van het hoofdbestuur van de bond, op dezelfde dag dat Frowein 's morgens zijn collega's inlichtte over de onderhandse voorstellen, er 's avonds nog niet van op de hoogte bleken te zijn dat een loonsverlaging zou worden geaccepteerd. Districtsleider Nieuwhof althans verklaarde in een druk bezochte vergadering tegenover de mijnwerkers: "tegenvoorstellen van de vakorganisatie zijn niet te verwachten, wijl de organisatie geen loonswijziging heeft gevraagd, die bovendien, gezien het gegeven cijfermateriaal niet noodzakelijk blijkt" 277).

De directies besloten in ieder geval in te gaan op het voorstel van de "vertrouwensman", maar wensten wel vast te houden aan een loonsverlaging van 10%. Zou de bond dat voorstel accepteren, dan kon het loon eventueel over een periode van drie maanden worden verlaagd. De "vertrouwensman" slaagde er in eerste instantie echter niet in het bestuur van de christelijke bond te bewegen de loonsverlaging te accepteren. In de vergadering van de Contactcommissie van 4 september deed de vertegenwoordiger van de bond geen voorstel dat duidde op aanvaarding van het werkgeversvoorstel 278). Op 14 september berichtte de bond aan de werkgevers dat hij de loonsverlaging accepteerde.

De dag daarna vergaderden de werkgevers. Frowein wees er op "dat de grootste vakorganisatie een voorstel tot loonsverlaging doet. Dat acht spreker een factor van groot belang, dien de directies bij het nemen van eene beslissing niet uit het oog mogen verliezen" 279). Zijn collega Mous voegde daaraan toe te hebben vernomen dat het voorstel van het hoofdbestuur genoeg te nemen met een loonsverlaging tot f 6,20 voor de houters "aanvankelijk op hevig verzet is gestuit doch door de krachtige houding van het hoofdbestuur ten slotte met 40 à 50 stemmen tegen 7 is aangenomen". Directeur Pierre vond de daad van het hoofdbestuur "iets sympathieks". Overeengekomen werd het voorstel van de christelijke bond te aanvaarden, maar tevens voor te stellen de lonen per 1 december verder te verlagen tot f 6,--.

In de bijeenkomst van de Contactcommissie, die dezelfde dag plaatsvond, verklaarden de directies de tegemoetkomende houding van de christelijke bond te waarderen, maar het loon per 1 december te zullen verlagen tot f 6,-- 280). De notulen vervolgden met de reactie van de vertegenwoordiger van de christelijke bond, die ingevolge het besluit van de afdelingsvergadering een loonsverlaging tot f 6,20 mocht accepteren. "De vertegenwoordiger van den Christ. Mijnwerkersbond zegt, de mededeeling der directies met dankbaarheid te hebben aangehoord. Hij had oorspronkelijk gehoopt, dat het gemiddelde houtersloon, dat sinds 1 augustus 1922 op f 6,50 per dienst is gebleven, ook in de naaste toekomst onverminderd had kunnen worden gehandhaafd. De mededeelingen omtrent de beweging der kolenprijzen hebben zijne organisatie tot de overtuiging gebracht, dat zulks onmogelijk is en dat de arbeiders zich aan dien toestand hebben aan te passen." Directeur Frowein verklaarde dat de mijnwerkers het aan de christelijke bond hadden te danken dat de lonen niet al per 1 oktober met 10% werden verlaagd. De vertegenwoordiger van de bond accepteerde de loonsverlaging tot f 6,--.

De loonsverlaging werd door de christelijke bond als een

succes gevierd. In een pamflet dat op 20 september werd verspreid, schreef voorzitter Stins dat de lonen "zelfs bij den ongunstigen stand van de internationale kolenmarkt" op 1 december nog f 6,-- zouden bedragen. "Is dat goed beschouwd geen belangrijk succes wat de Christelijke Mijnwerkersbond wist te bereiken?" 281). Poels verklaarde in een bijeenkomst van de R.K. Werkliedenvereniging in Heerlen dat Stins wel als "arbeidersverrader" zou worden bestempeld door de socialisten. Tegelijk vroeg hij zich af waarom de katholieke organisaties zo weinig leden telden. "Een der oorzaken, aldus dr. Poels, is dat de arbeiders niet genoeg apprecieeren wat voor hen gedaan is" 282). In een bijeenkomst van de directie van de Oranje-Nassaumijnen op 16 oktober in Parijs verklaarde directeur Delorthe dat dank zij de loonsverlaging van 1 oktober de winst zou verdubbelen 283).

In december 1924 284) en januari 1925 285) beraamden de directies nieuwe plannen voor loonsverlagingen. Frowein waarwaarschuwde weliswaar "dat nog verder terugbrengen van de loonen, stagnatie in de aanwerving van personeel ten gevolge zou hebben", maar uiteindelijk was het Staatsmijnbedrijf bereid een loonsverlaging van 10% aan de bonden voor te stellen, "mits dan in de eindbeslissing, wanneer noodig, niet verder zal worden gegaan dan 5%" 286). De bonden wezen echter ook een loonsverlaging van 5% van de hand 287). Het voorstel van de ANMB aan het hoofdbestuur van de christelijke bond om samen te werken in de bestrijding van de werkgeversvoorstellen 288), wees Stins van de hand. "Nu we wederzijdsch onze standpunten kennen en deze voor een groot deel parallel loopen, achten we een nadere bespreking voorloopig overbodig", schreef hij 289). Op 6 maart wees de ANMB-vertegenwoordiger in de Contactcommissie de loonsverlaging van de hand: in vele gezinnen werd armoe geleden. "In deze omstandigheden is het den arbeiders niet mogelijk hun arbeidskracht die feitelijk hun eenig bezit uitmaakt, op peil te houden" 290). Nadat de regering bereid was voor de mijnen een belastingverlaging door te voeren, wensten de directies genoeg te nemen met een loonsverlaging van 5%, ook al vond de Staatsmijndirectie dat nog te veel 291). In de conferentie van afdelingsbestuurders van zijn bond van 15 maart deelde Stins mee dat het hoofdbestuur vóór aanvaarding van de loonsverlaging was. Alhoewel 10 van de 13 afdelingsvoorzitters die aan het woord waren, dat voorstel afwezen, bleek de meerderheid toch bereid de loonsverlaging te accepteren onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat de lonen vervolgens 9 maanden ongewijzigd zouden blijven 292). In de vergadering van de Contactcommissie van 17 maart ging Stins echter accoord met een termijn van zes maanden 293).

Dank zij de verlaging van het "mijnrecht" hadden de werkgevers de loonsverlaging beperkt tot 5%. Poels schreef naar aanleiding daarvan op 19 maart aan Ruys de Beerenbrouck, de minister-president: "Excellentie, Al hebben wij voor onze mijnwerkers van de Regeering niet alles gekregen wat wij vroegen, toch voel ik mij verplicht U hartelijk te danken voor den door Uwe Excellentie ons verleenden steun. Ik hoop en vertrouw dat de socialistischen machteloos zullen blijven om nu toch den boel op stelten te zetten" 294).

Door dit alles was het vertrouwen der arbeiders in de christelijke bond niet vergroot. Stins verklaarde tegenover de priesters, die lid waren van de St. Augustinusvereniging, dat de socialistischen "succes beginnen te krijgen in 't ondermijnen van 't vertrouwen bij de arbeiders in de leiding van de Christelijke organisatie en in de geestelijkheid" 295). Aangezien Stins tegen de verlangens van vele afdelingsbesturen in accoord was gegaan met loonsverlagingen, zal dat niet onbegrijpelijk zijn geweest. Bij de verkiezingen voor de fondscommissies van het AMF op 6 juni leed de christelijke bond een nederlaag. Poels had de leden van de Augustinusvereniging opgeroepen in de kerken te preken over de plicht van de arbeiders op "goede" kandidaten te stemmen 296). De arbeiders hadden echter in grote getale op kandidaten van de ANMB gestemd.

In juni verklaarde directeur Frowein van de Staatsmijnen tegenover zijn collega's van de particuliere mijnen dat vele goede arbeiders de mijnen verlieten wegens de lage lonen 297). De gemiddelde arbeidsproductiviteit was daardoor gedaald. Directeur Delorthe verklaarde dat dat eveneens in de Oranje-Nassaumijnen het geval was. Verdere kostprijsverlagingen konden daarom niet meer worden gerealiseerd door loonsverlagingen.

De directies stelden de bonden derhalve in het najaar voor de zesurendienst op zaterdag in te trekken 298). Hoewel de ANMB in eerste instantie aan de christelijke bond voorstelde eventueel te staken tegen dat voornemen 299) (de christelijke organisatie wees dat uiteraard van de hand) 300), ging voorzitter Van der Bilt als eerste accoord met de verlenging van de arbeidstijd, op voorwaarde dat enkele marginale verbeteringen in de CAO werden aangebracht 301). Ook de overige bonden accepteerden daarop het intrekken van de zesurendienst, niettegenstaande de verklaring van de bestuurders van de christelijke bond "om principieele redenen met hart en ziel vast te houden aan den 6-urigen Zaterdag" 302).

2. Samenvatting en conclusies

De mijnwerkersvakbonden slaagden er in de periode 1921-1926 niet of nauwelijks in de werkgevers enig tegenspel te

bieden. Bijna alle verlangens van de werkgevers ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden werden doorgevoerd. Het gevolg was dat de lonen van de mijnwerkers aanzienlijk daalden en de in vergelijking met andere bedrijfstakken hoge beloning voor de mijnarbeid teniet werd gedaan. De neergaande conjunctuur, het grote aanbod van ongeschoolde arbeidskrachten, de dalende organisatiegraad en de verdeeldheid onder de mijnwerkersbonden plaatsten de ondernemers in een sterke positie. Als loonsverlagingen werden beperkt of tijdelijk uitgesteld, was dat zelden het gevolg van het optreden van de bonden, maar was dat eerder in de hand gewerkt door de directie van het Staatsmijnbedrijf. Hoewel de Staatsmijnen in de eerste helft van de jaren twintig in het algemeen minder goede bedrijfsresultaten kenden dan de particuliere mijnen en de directie van de Staatsmijnen daardoor sneller geneigd was de voorstellen van de particulieren over te nemen dan in periodes van stijgende kolenprijzen, profiteerden de arbeiders ook in deze periode van het bestaan van de Staatsmijnen. Het winstbejag stond in het Staatsbedrijf minder op de voorgrond, de vraag naar arbeidskrachten was er groter dan in de particuliere mijnen en de directie moest rekening houden met de politieke consequenties van loonsverlagingen.

De ondernemers hanteerden het geïnstitutionaliseerde overleg vooral als instrument om de sociale rust te bewaren, de achterban van de bonden en ongeorganiseerden in toom te houden en als legitimering van hun optreden. Zij schrokken er daarbij niet voor terug de in het "overleg" tot stand gekomen overeenkomsten te ontduiken. Zolang de bonden daar niet achter kwamen, leek dat geen probleem. Niet alleen werden verscheidene keren lagere lonen betaald dan in de loonovereenkomsten was vastgelegd, maar ook de belofte, in 1923 gedaan, om de lonen te verhogen als de prijzen zouden stijgen, werd slechts beperkt nagekomen. De zwakke positie van de bonden maakte dat beleid mogelijk.

De positie van de werkgevers werd in niet geringe mate versterkt door het beleid van de Christelijke Mijnwerkersbond. Die was, omwille van van de sociale vrede, bereid in het geheim met de werkgevers te onderhandelen buiten de Contactcommissie om, nota bene een instelling die door de katholieke voormannen aan andere bedrijfstakken ten voorbeeld werd gesteld, en tevens bereid om tegen de opdracht van haar afdelingsbesturen in met de werkgevers overeenkomsten aan te gaan die verdere achteruitgang inhielden. Vervolgens werden die resultaten als "successen" gevierd en werd het geringe vertrouwen van de katholieke mijnwerkers in het bestuur geweten aan de ondermijnende activiteiten van de sociaal-democraten.

De succesvolle samenwerking tussen de katholieke en de moderne mijnwerkersbond in 1926

In januari 1926 waren de directies van de particuliere mijnen van mening dat de perspectieven op de kolenmarkt loonsverlaging noodzakelijk maakten 303). Aan de Staatsmijnen werd medegedeeld dat de kolenprijzen in het najaar van 1925 waren gedaald tot f 9,07 per ton (in de maand november) en verwacht kon worden dat de prijsdaling zou doorzetten tot f 8,— per ton. Directeur Frowein wees loonsverlagingen echter van de hand: bij de Staatsmijnen bedroeg de gemiddelde opbrengst nog f 9,82 per ton en na de loonsverlagingen in april 1925 en de arbeidsduurverlenging in november 1925 zou een verdere loonsverlaging voor het bedrijf alleen maar nadelig zijn. De loonkosten per ton waren weliswaar gedaald, maar de produktiviteit per arbeider eveneens en dat had het bedrijf méér schade berokkend. "Het is derhalve in het welbegrepen eigenbelang der ondernemingen daartoe thans niet over te gaan", deelde hij de particuliere mijnen mee.

Eind januari werd door de particuliere mijnen een nieuwe poging gedaan de Staatsmijnen aan hun kant te krijgen 304). Aangezien het argument van prijsdalingen geen zoden aan de dijk zette, had Haex nu een berekening laten maken van de ontwikkeling van de koopkracht van het loon. Gebruik werd gemaakt van de bekende CBS-cijfers over de ontwikkeling van de kosten van levensonderhoud van Amsterdamse arbeidersgezinnen en de lonen in een der particuliere mijnen. Daaruit bleek dat de kosten van levensonderhoud in Amsterdam sinds 1911-1913 waren gestegen met 177%. De gemiddelde lonen per werktijd van onder- en bovengrondse arbeiders waren in die tijd met 184% toegenomen. Het gemiddeld percentage voor de ondergrondse arbeiders bedroeg echter slechts 175,5%. Erg bruikbaar waren die cijfers derhalve niet als argument voor loonsverlaging; overeenstemming met de Staatsmijnen werd daarom niet bereikt.

Dat de bedrijfsresultaten van de mijnen zo slecht waren als de particuliere mijnen stelden, was ook niet waar. Uit besprekingen van de directie van de Oranje-Nassaumijnen met de eigenaren van het De Wendelconcern kwam als conclusie naar voren "que les résultats de la vente sont assez satisfaisantes" 305). De prijsdalingen waren niet in de hand gewerkt door een noodzakelijke aanpassing aan de marktsituatie, doch door rendementsverbeteringen in de mijnen. In dezelfde vergadering werd uitgesproken dat als gevolg van verdere rendementsverbeteringen de prijzen zouden kunnen worden verlaagd tot f 8,—.

Terwijl de particuliere mijnen nog maandenlang in bijna elke vergadering met de Staatsmijnen trachtten deze te

overtuigen van de noodzaak de lonen te verlagen, deed zich bij de tegenpartij een zeer opmerkelijke ontwikkeling voor. Op 3 februari 1926 richtte de bij het Nederlandsch Arbeiders Secretariaat (NAS) aangesloten Nederlandse Federatieve Bond van Werkers in de Mijnindustrie zich in een brief tot de hoofdbesturen van de vier overige mijnwerkersbonden met het voorstel een gezamenlijke actie te beginnen voor verkorting van de wekelijkse arbeidsduur en verbetering van het toezicht op de veiligheid in de mijnen 306). Het ging de Federatieve Bond daarbij vooral om een poging de strijdbaarheid van de mijnwerkers aan te wakkeren. In het begeleidend schrijven werd opgemerkt dat onder de mijnwerkers een geest van "Gleichgültigkeit" heerste, die werd veroorzaakt door gevoelens van onmacht. De enige mogelijkheid die onverschilligheid en geringe strijdbaarheid - die althans voor een deel in de hand zou zijn gewerkt door de organisatorische versnippering van de georganiseerde mijnwerkers over vijf bonden - te doorbreken, was mobilisatie van de arbeiders in een massale actie onder leiding van de vijf hecht samenwerkende bonden. In de besturenconferentie van 31 januari was in de kleine federatieve bond overwogen: "Dat getracht dient te worden, door een krachtige propaganda [...] onder de mijnwerkers [...] versuffing en de gedachte van 'onmacht' welke hen en hun handelingen in het algemeen beheerscht, naar den achtergrond te dringen, - en daardoor plaats te maken voor 'andere' gedachten, die o.i. mede een geleidelijke organisatiebewustheid met zich mede zal brengen" 307). Samenwerking van alle bonden en een programma van actie waren daarvoor noodzakelijk.

Naar aanleiding van dit en van een soortgelijk voorstel van de Neutrale Mijnwerkersbond, schreef het hoofdbestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond op 4 maart aan de hoofdbesturen van de overige bonden voorbereidende besprekingen te willen beginnen over een gezamenlijke actie voor uitbreiding van het aantal en de bevoegheden van de arbeiderscontroleurs in de mijnen. Daarbij werd opgemerkt dat de kwestie van de veiligheid in de mijnen voor alle arbeiders van groot belang was en over die materie "geen onnodigen strijd tussen de Mijnwerkersbonden bestaat en [...] een krachtig eensgezind optreden gewenscht en mogelijk is" 308).

Op 14 maart kregen ook de leden van de christelijke bond via hun vakblad te horen dat een actie op til was 309). Het verlangen van de Federatieve Bond om de apathie onder de mijnwerkers te doorbreken door hen direct bij een actie te betrekken, werd echter niet gehonoreerd. De informatie aan de leden van de christelijke bond was uiterst beknopt. Bovendien zou de samenwerking beperkt blijven tot de

hoofdbesturen van de bonden, die een "commissie van tien" in het leven riepen. De commissie richtte zich namens de "combinatie der samenwerkende Mijnwerkersbonden" tot de directies.

Al tien jaar eerder waren de katholieke bestuurders (op voorstel van Poels) door de Roermondse bisschop geïnstrueerd dat samenwerking met de socialisten niet mocht leiden tot gezamenlijke ledenvergaderingen. Het bestuur hield daaraan nu uitdrukkelijk vast. Toch waren de werkgevers verontrust over het samengaan van de bonden. Haex achtte "zulks bedenkelijk" en vroeg op welke wijze de werkgevers daartegen wilden optreden 310). Schweitzer vreesde dat de werkgevers geen middelen hadden de christelijke bond te beletten met de socialisten samen te werken. De directie van de Domaniale Mijn meende, "dat, waar het hier betreft eene aangelegenheid waarmede de veiligheid der arbeiders zelf gemoeid is, men de vakbonden daartoe wel de vrijheid laten kan". Haex merkte daarentegen op, "dat de directies den eersten stap van de bonden tot onderlinge samenwerking moeten trachten te verijdelen. Wanneer eenmaal samenwerking heeft plaatsgevonden, volgt die allicht voor andere zaken gemakkelijk. Hij geeft de directies in overweging op dit punt zoo mogelijk alsnog iets te doen". De nabije toekomst zou hem gelijk geven.

In 1925 waren tweeënveertig mijnwerkers dodelijk verongelukt in de mijnen en in de eerste twee en een halve maand van 1926 al tien arbeiders. De veiligheid in de mijnen trok in de eerste maanden van 1926 veel aandacht in de pers. Toen de bonden in dezelfde periode bekend maakten dat de mijnen de wet ontdoken en bijna 90% van de ongelukken in de mijnen niet opgaven aan de Rijksverzekeringsbank, terwijl zij bovendien onjuiste ongevallenstatistieken hanteerden, schaarde de publieke opinie zich volledig achter de actie tot meer controle van de arbeiders zelf op naleving van de veiligheidseisen in de mijnen.

Aangezien de directies onderling nog steeds sterk verdeeld waren over de noodzaak tot loonsverlagingen, werd de positie van de bonden versterkt. De bonden kregen volledig de wind in de zeilen toen in Engeland de grote mijnwerkersstaking uitbrak. Onder die omstandigheden viel aan loonsverlagingen in Nederlandse mijnen niet meer te denken.

In 1922 had de Christelijke Mijnwerkersbond de band, die bijna tien jaar met de Duitse christelijke organisatie (de Nederlandse organisatie was een district van de Duitse bond) had bestaan, verbroken. Sindsdien bestond feitelijk geen noodzaak de Nederlandse bond nog langer christelijk te noemen. Toch duurde het tot juni 1926 voordat de bond werd omgezet in de "Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond". Dat

besluit viel samen met de oprichting van het eenheidsfront met de andere bonden. Of een verband bestond tussen beide beslissingen, is onduidelijk. Voorzitter Stins verklaarde in de algemene vergadering, die op 13 juni 1926 het besluit tot naamswijziging zou goedkeuren, dat de bond geen actie ondernam om de socialisten een nederlaag te doen lijden 311). Met geen woord werd tijdens de tweedaagse vergadering gerept over de samenwerking met de andere bonden.

A. van der Vegte, Minister van Waterstaat, bezocht op 16 juni de particuliere werkgevers in de mijnindustrie. Deze drongen er bij hem op aan de Staatsmijnen te bewegen tot loonsverlagingen 312). De Minister voelde daar weinig voor en was van mening dat de Engelse staking een gunstig effect op de afzet zou hebben. De particuliere mijnen ontkenden dat en verlangden een loonsverlaging van 10%. "Zij geven er zich echter zeer goed rekenschap van, dat eene dergelijke verlaging een krasse maatregel zou zijn, vooral na de verlagingen, welke in de loop der laatste jaren in samenwerking met de Staatsmijnen in de Contact-Commissie zijn voorgesteld en doorgevoerd, waardoor de loonen, sedert zij in november 1920 haar hoogtepunt hadden bereikt, met ongeveer 33% zijn verminderd". Gevraagd naar de verhouding tussen de werkgevers en de ANMB merkte Haex over de socialistische vakbondsbestuurders op: "Het zijn buitengewoon onaangename mensen". Alhoewel de Minister verklaarde "dat wanneer hij voor de particuliere mijnen iets doen kan, hij dat gaarne doen zal", ging hij niet zo ver de directie van de Staatsmijnen te dwingen de lonen te verlagen.

De vrees van de particuliere directies dat de samenwerkende bonden niet alleen voor verbetering van de veiligheid in de mijnen één front zouden vormen, werd bewaarheid. In juli protesteerden de organisaties ertegen dat de Nederlandse mijnen gedurende de Engelse mijnwerkersstaking kolen aan dat land leverden 313). De internationale solidariteitsgedachte werd door de werkgevers unaniem van de hand gewezen: de bonden hadden alleen tot taak de arbeidsvoorwaarden van de Nederlandse arbeiders te behartigen 314).

Op 12 juli breidden de bonden hun samenwerking verder uit. Geptesteerd werd tegen het achterwege blijven van vele ongevallenaangiften; tevens werd verlangd dat de arbeiders in de toekomst hun huisarts zelf konden kiezen. De leden van het ziekenfonds hadden weinig vertrouwen in de fondsartsen; zij waren van mening dat de artsen arbeiders te snel "gezond schreven", opdat de kosten van het fonds beperkt bleven 315). Op 22 juli werd verzocht de zesurige zaterdagdienst weer in te voeren.

De bondsbestuurders werkten nu hecht samen. Brieven aan de werkgevers werden door de voorzitter van de r.k. bond en de

secretaris van de ANMB gezamenlijk ondertekend: "Voor de Samenwerkende Mijnwerkersbonden: H.J. Stins, voorzitter, N. Kramer, secretaris".

1. De werkgevers in het defensief

Het weinig tactisch optreden van de directies ten aanzien van de ongevalproblematiek werkte de radicalisering van de bonden in de hand. De veiligheid in de mijnen was bovendien een politiek neutraal onderwerp, waarover tussen de bestuurders van de katholieke en socialistische bond nauwelijks verschil van mening kon bestaan. Toen de werkgevers op 27 juli de bonden ervan beschuldigden slechts met propagandistische bedoelingen de hoge ongevallencijfers aan de kaak te stellen, was het resultaat daarvan een nog hechtere samenwerking tussen de bonden. Als antwoord adviseerden zij de werkgevers "zich in het vervolg op een minder hooghartig standpunt tegenover de vakbonden te stellen" (316). Met name waren de bondbestuurders er verontwaardigd over dat de directies aan de Minister van Waterstaat foutieve ongevallencijfers hadden verstrekt (317), met "de kennelijke bedoeling", schreven de bonden, "de voorstelling te wekken, alsof het bedrijfsgevaar in de mijnen aanmerkelijk geringer was, dan de organisaties voorgaven en dus uitbreiding van toezicht overbodig kon worden geacht. Hierbij dient nog opgemerkt, dat de dood en vermindering van een groot aantal mijnwerkers, met de daaraan verbonden ellende, niet behoeft te worden geëxploiteerd voor politieke en andere doeleinden door de vakbonden. Een verwijzing naar het beschavingspeil waarop de vakbonden en hunne leiders staan is voldoende, om deze grof beleedigende onderstelling zonder meer terug te wijzen".

Al ruim vijf maanden werkten de bonden samen. In augustus kon aan de arbeiders in een gezamenlijk pamflet worden meegedeeld, dat de eerste eis waarvoor actie werd gevoerd - uitbreiding van aantal en bevoegdheden van de arbeidercontroleurs -, was ingewilligd (318): het aantal werd verhoogd van twee tot vijf, de actie voor uitbreiding van de bevoegdheden werd voortgezet. Bovendien zou vrije artskeuze bij ongevallen worden verlangd. Daarnaast zou worden getracht te voorkomen dat de mijnartsen nog langer als getuigen werden gehoord bij beroepszaken en werd geëist dat alle ongevallen in de mijnen bij de Rijksverzekeringsbank werden aangegeven. Het streven naar herstel van de zes-urendienst op zaterdag werd eveneens gecontinueerd.

De werkgevers werden volledig in het defensief gedrongen. De Engelse mijnwerkersstaking was daarbij een niet voorziene ontwikkeling, die de positie van de bonden versterkte. De werkgevers weigerden op 5 augustus in de

vergadering van de Contactcommissie herstel van de zes-urendienst op zaterdag categorisch 319). De eis van de bonden om met bedrijfsresultaten aan te tonen dat de mijnen inderdaad niet profiteerden van de - als gevolg van de staking - gestegen prijzen, bracht de werkgevers in moeilijkheden. In overleg met het De Wendelconcern 320) besloot de directie van de Oranje-Nassaumijnen die eis ontwijkend te beantwoorden; geantwoord zou worden dat, gezien het loonpeil, de arbeidsduur en de Duitse concurrentie, elke uitwisseling van cijfers overbodig was. Het voorstel de lonen te verlagen konden de particuliere mijnen echter niet langer handhaven.

Aan De Wendel deelden de Oranje-Nassaumijnen mee: "Les Directions pensent que la situation actuelle ne permet pas de prendre en considération une diminution des salaires. Si la grève anglaise ne sera pas terminée à bref délai, il ne paraît même seulement pas improbable, que nous serons saisis d'une demande d'augmentation" 321).

Eind augustus verbrak de Federatieve Bond van Werkers in de Mijnindustrie de samenwerking met de vier overige bonden, omdat deze weigerden de mijnwerkers zelf in de acties te betrekken 322). Terwijl de Limburgse pers zich in het algemeen vrij terughoudend opstelde tegenover de samenwerking van de bonden, ontvingen deze begin september indirect morele steun van de pers in de berichtgeving over een feest dat door een van de directeurs van de Oranje-Nassaumijnen was georganiseerd. Onder de koppen "Een decadent verschijnsel, Pronkfeest naast armoede" (Limburgsche Koerier, 3 september 1926), "Dingen om over te denken. Van een tuinfeest" (Limburgsch Dagblad, 4 september 1926), "De ellende der mijnwerkers enerzijds, verspilling anderzijds" (Het Volk, 9 september 1926) werd uitgebreid bericht over het feest dat bedoelde directeur ter gelegenheid van zijn derde huwelijk organiseerde.

"Bij de Particuliere mijnen [...] wordt in de tegenwoordige omstandigheden iedere belemmering van de concurrentiemogelijkheid afgewenteld op de werklieden", verklaarde directeur Schweitzer op 9 september in een vergadering van particuliere- en Staatsmijnen 323). Toch ging ook Schweitzer akkoord met de invoering van de zesurendienst op zaterdag als de lonen - in ruil daarvoor - met 7% zouden worden verlaagd. Op maandag 27 september kwam de Contactcommissie bijeen. Een ingekomen brochure van de ANMB, getiteld "Help de invalide mijnwerkers", geschreven door Nick Kramer, vertegenwoordiger van de ANMB in de commissie van samenwerking, werd voor kennisgeving aangenomen. Door de directies werd opgemerkt dat in strijd met de waarheid in de brochure werd beweerd dat hulpverlening aan invaliden door haar werd afgewezen 324).

Op zondag 3 oktober hield Poels voor de afdeling Kerkrade van de R.K. Mijnwerkersbond een rede "over de gemoedsstemming in de mijnstreek" 325). In de laatste maanden was in de regionale pers een groot aantal artikelen geschreven over het werk in de mijnen en waren verschillende misstanden aan de kaak gesteld. Vier van de vijf mijnwerkersbonden werkten nog steeds samen; ze hadden een eerste succes behaald en de werkgevers in het defensief gedrongen. Nieuwe leden stroomden in grote aantallen toe en vooral de katholieke organisatie profeerde daarvan.

Poels was evenmin als de werkgevers voorstander van een hechte samenwerking tussen de katholieke en socialistische bond. De bonden hadden echter de wind in de zeilen en het leek niet gemakkelijk de onderlinge strijd weer te doen opblaaien. Het ongenoegen van de werkgevers over Kramers' brochure over de invalide mijnwerkers leek echter een aanknopingspunt te bieden om verdeeldheid te zaaien. Directeur Mous van de Staatsmijnen had vernomen dat de regering naar aanleiding van de brochure een onderzoek wilde instellen 326). De secretaris van de Armenraad in Heerlen had "van hoogerhand" opdracht gekregen te onderzoeken of de werkgevers de invalide mijnwerkers inderdaad volledig aan hun lot overlieten. Poels greep die aangelegenheid in zijn rede in Kerkrade aan om Kramer aan te vallen: "Niet alleen bij de mijnwerkers, ook bij de directies bestaat verbittering. Dat kan spreker begrijpen. Er is verbittering, omdat in sommige artikelen en brochures geschreven wordt, alsof de mijndirecties beulen zijn. Als spreker directeur was van een mijn, wilde hij met mensen, die schrijven als Kramer en consorten, niet aan een tafel zitten". De katholieke mijnwerkers moesten zich volgens Poels "niet laten leiden door het geschreeuw der socialisten" 327).

Poels werd op zijn wenken bediend. Daags na zijn suggestie aan de werkgevers de contacten met Kramer te verbreken, stelde de directeur van de Kerkraadse mijn, de Domaniale Mijn, zulks aan de overige werkgevers voor. Alle directies stemden daarmee in. Verwacht mocht worden dat de katholieke bond achter zijn geestelijk adviseur zou gaan staan en de socialistische hun secretaris zouden steunen. Daarmee zou dan de samenwerking tussen de bonden van de baan zijn.

De werkgevers onderschatten echter het tactisch vernuft van de ANMB. Desgevraagd werd aan de pers geantwoord dat de werkgevers inderdaad hadden besloten Kramer niet langer in de Contactcommissie te willen zien, maar dat het bestuur hierop voorlopig niet zou reageren. De actie voor herstel van de zesurige werkdag op zaterdag was van groter belang: "Men is echter niet van plan dit briefje, verzonden midden in den actie, al te ernstig te nemen Alles op zijn beurt!" 328).

Van de Bilt kreeg alle ruimte in de pers om uitvoerig uit de doeken te doen, dat de positie van de bonden tegenover de werkgevers bijzonder sterk was; hij prees terloops ook de regionale katholieke bladen die aan de klachten van "goede katholieke arbeiders" alle ruimte gaven. Ook de katholieke bond maakte geen gebruik van de mogelijkheid, door Poels gegeven, de samenwerking met de ANMB op te zeggen en aldus wellicht de actie voor vermindering van de arbeidsduur te laten mislukken. Bovendien leverde de samenwerking met de ANMB veel voordelen; ruim 1.200 nieuwe leden waren in een paar maanden toegetreden tot de r.k. organisatie. In de pers werd bericht dat het aantal ongeorganiseerden verder zou afnemen als het eenheidsfront intact bleef. De Volkskrant berichtte dat de gezamenlijke mijnwerkersbonden "in volkomen eenstemmigheid optraden"; "En achter de mijnwerkersbonden staat de geheele arbeidersbeweging van Nederland. De mijndirecties nemen onder alle opzichten een zwakke positie in, ook moreel" 329).

De strijd voor herstel van de zesurendienst werd met name in katholieke kring gesteund, omdat hij in het teken stond van het waarborgen van volledige zondagsrust. "Hier komt het recht van de menselijke persoonlijkheid in botsing met den wensch van het kapitaal, en bij zulk een botsing staat het recht onwrikbaar sterk", schreef de Volkskrant. De opzet om de bonden uiteen te drijven, was mislukt. De sociaal-democratische bond won zelfs aan sympathie, omdat hij streed voor de mogelijkheid tot het vervullen van de godsdienstplicht voor de katholieke arbeiders. De ANMB was zelfs van mening dat dit meer waard was dan een loonsverhoging: "het is in den sociaal-democratischen mijnwerkersbond te waardeeren, dat die, beter dan de mijndirecties tot heden, de beteekenis van het zedelijk-godsdienstig element in het geschil hebben begrepen en daaraan alle recht laten wedervaren", schreef de Volkskrant. De opvatting dat de ANMB slechts uit taktische overwegingen handelde, werd door de krant van de hand gewezen.

Op maandag 11 oktober deelde Frowein aan de overige directies mee, dat aan verkorting van de werktijd op zaterdag niet langer te ontkomen viel 330). De nadelen daarvan "zullen echter, wanneer het moet, wel op de een of andere wijze te compenseren zijn" [...]. "De heer Frowein verklaart, dat, gesteld dat op den 6-urendienst op zaterdag eene staking uitbreekt, de directies die staking zullen verliezen. De Regeering en de Rijksbemiddelaar zouden er mede gemoeid worden; ja zelfs een initiatiefvoorstel uit den boezem der Staten-Generaal acht spreker in dat geval niet ondenkbaar. De Staatsmijnen zouden derhalve niet bereid zijn, het voor den 6-urendienst op zaterdag op eene

staking te laten aankomen". De katholieke directeur Schweitzer - die al eerder had opgemerkt zeer sympathiek te staan tegenover de zesurendienst op zaterdag - was het met Frowein eens. De Oranje-Nassaumijnen waren echter tegen. Frowein stelde voor per 1 januari 1927 de arbeidsduur te verkorten en loonsverlagingen voor te stellen, wanneer de staking in Engeland tenminste voorbij was en de prijzen daarop zouden dalen. Uiteindelijk vonden de directies elkaar in het compromis-voorstel om per 1 januari de zesurendienst in te voeren en in ruil daarvoor een loonsverlaging "te vragen". De directie van de Oranje-Nassaumijnen ging met veel tegenzin accoord met dat compromis-voorstel. Haex notuleerde zijn laatste uitspraak in de vergadering als volgt: "Helemaal niet tevreden. Dies ater voor Limburgsche mijnen" 331).

De werkgevers waren door de knieën gegaan. Niet alleen was de opzet - tweedracht te zaaien tussen de bonden - volledig mislukt (de ANMB stuurde zonder commentaar een vervanger voor Kramer naar de vergaderingen van de Contactcommissie), maar nu moest ook nog de arbeidsduur worden beperkt. In de vergadering van de Contactcommissie van 12 oktober formuleerde Frowein het werkgeversvoorstel. De bonden verklaarden hierop schriftelijk te zullen antwoorden. De ANMB reageerde 's avonds al: de zesurendag moest al op 1 november worden ingevoerd; loonsverlaging werd van de hand gewezen. Alhoewel door die vroegtijdige, eenzijdige bekendmaking van het ANMB-standpunt de onderlinge samenwerking in gevaar kwam 332), besloten de bondsbestuurders het eenheidsfront niet te verbreken.

Op 14 oktober werd in een gezamenlijk schrijven meegedeeld dat de verkorte zaterdagdienst per 1 december werd geëist; loonsverlagingen werden van de hand gewezen 333). Dezelfde dag verscheen een bericht in Het Volk waarin de voorzitter van de ANMB stelling nam tegen de herhaalde pogingen van Poels tweedracht te zaaien tussen de katholieke en socialistische bond 334).

Alhoewel de Staatsmijnen en de Domaniale Mijn bereid waren de zesurendienst op 1 december te doen ingaan, kwamen de werkgevers overeen 24 december voor te stellen 335). Over de maand december zou als compensatie een loonsverhoging van 5% worden gegeven, dit in de verwachting dat de arbeiders voor het hoger loon harder zouden werken en de produktievermindering, die het gevolg zou zijn van arbeidstijdverkorting, daardoor zou worden gecompenseerd.

Nergens valt uit op te maken dat Poels een positieve invloed heeft gehad op het bereiken van het voor de bonden zo succesvolle resultaat van de actie voor beperking van de arbeidsduur. Toch verschenen - zoals bijna gebruikelijk -

onmiddellijk na afronding van de actie berichten in de pers dat het succes weer aan Poels was te danken. Het Limburgsch Dagblad van 16 oktober schreef: "[...] want van ingewijden weten wij, dat het wederom mgr. dr. Poels is geweest, die van de week toen het inderdaad een oogenblik spande, het volle gewicht van zijn invloed voor den zes-uredag op zaterdag in de schaal heeft gelegd". De Volkskrant van 19 oktober nam dat bericht over en stelde dat een staking dank zij Poels' invloed bij de mijndirecties was voorkomen. De Limburgsche Koerier van 26 oktober kwam met een soortgelijke verklaring.

Begrijpelijk dat de ANMB bij de werkgevers op 28 oktober inlichtingen vroeg over de "zeer eigenaardige publicaties" (336). Ondanks de polemiek, die tussen katholieke en socialistische bond ontstond over de persoon van Poels (337), bleef het eenheidsfront tot november 1927 intact.

2. Samenvatting en conclusies

De samenwerking tussen de bonden had niet alleen geresulteerd in uitbreiding van het aantal arbeidercontroleurs, een tijdelijke loonsverhoging en beperking van de arbeidsduur, maar ook in een krachtige ledengroei. Het ledental van de katholieke bond was sinds het begin van de samenwerking met de overige bonden toegenomen met 50%. Het ledental van de ANMB groeide echter nauwelijks (met nog geen 5%). Dat de katholieke bond meer profiteerde van de samenwerking, was volgens de voorzitter van de ANMB toe te schrijven aan de positie van die bond. In het algemeen waren de katholieke mijnwerkers nauwelijks bestand tegen de tegenwerking die zij ondervonden als zij toetraden tot de ANMB. Van de katholieke bond werden zij voorheen echter evenmin lid, omdat deze niet actief genoeg was en de mijnwerkers - vooral in Kerkrade - een eenheidsfront wensden. Zodra echter tussen beide concurrenten werd samengewerkt en de katholieke organisatie werd gestimuleerd door het activisme van de moderne bond, won de katholieke bond aan werfkracht.

Dat Poels er niet in slaagde de samenwerking tussen beide bonden te verbreken, was voor een belangrijk deel te danken aan het tactisch manoeuvreren van beide bondsbesturen. De successen die konden worden behaald nu de marktsituatie door de Engelse staking plotseling was verbeterd, waren in hun ogen belangrijker dan de mogelijkheden propagandistische munt te slaan uit Poels' al te doorzichtig optreden. Dat het punt van de veiligheid in de mijnen zich uitstekend leende om een samenwerking tussen de bonden op gang te brengen, was duidelijk.

De kritiek van de federatieve en van neutrale bonden, dat de samenwerking te veel beperkt bleef tot de hoofdbesturen,

was niet onjuist. Het was de katholieke bond was echter niet toegestaan zijn leden samen met die van de ANMB te laten vergaderen. Het was derhalve geen onjuiste taktiek van de ANMB het voorlopig althans daarbij te laten: uiteindelijk zouden de mijnwerkers ook op deze manier ervaren dat slechts een eensgezind optreden van de bonden vruchten afwierp.

De onderhandelingen over de arbeidsvoorwaarden na 1926

Het arbeidsvoorwaardenbeleid in de mijnindustrie werd ook na 1926 gekenmerkt door het inmiddels vertrouwde gegeven, dat de directie van het Staatsmijnbedrijf, eerder en méér bereid was aan de vakbonden tegemoet te komen dan de directies van de particuliere mijnen. Terwijl de particuliere mijnen in de eerste maanden van 1927 de bestaande loonovereenkomst wilden opzeggen teneinde de lonen te kunnen verlagen, drongen de Staatsmijnen voortdurend aan op uitstel van die beslissing 338). Verschillende argumenten werden daarvoor gehanteerd. In de eerste plaats achtte de directie de situatie op de afzetmarkten minder ongunstig dan de directies van de particuliere mijnen. Voorts konden de lonen ook worden verlaagd zonder de loonovereenkomsten op te zeggen; de werkelijk uitbetaalde lonen lagen immers boven het peil van de in de overeenkomsten gegarandeerde gemiddelde lonen. Voortdurende loononderhandelingen waren bovendien ongunstig voor de verhoudingen in het bedrijf. De permanente vraag naar arbeidskrachten in de nieuwe mijn Maurits maakte loonsverlagingen onmogelijk. De directie van de Staatsmijnen vreesde dat loonsverlagingen zouden leiden tot het vertrek van goede arbeidskrachten naar het Wormsdistrict 339).

De directie toonde zich niet ontvankelijk voor de argumenten van directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen. Deze meende dat van strijdvaardigheid onder de arbeiders weinig of niets te bespeuren viel en concludeerde dat "het gestook van nagenoeg alle leiders van vakbonden [...] zeer weinig vat op hen had". Bovendien was hij van mening dat de tot dan toe gevolgde loonpolitiek ten koste van de aandeelhouders was gegaan.

In een onderling beraad op 17 januari vroegen de directies van de particuliere mijnen zich af of het nog wel zinvol was een uniforme loonpolitiek te volgen. Ze keurden de houding van de directie der Staatsmijnen af. Haex verklaarde die houding "uit hare begeerte om de vakbond zoo eenigszins mogelijk niet met ledige handen naar huis te laten gaan" 340).

In april was de directie van de Staatsmijnen nog steeds niet bereid de loonovereenkomst op te zeggen. Frowein merkte op dat de mijnwerkerslonen in Limburg niet hoog waren, zeker niet in vergelijking met de lonen in Duitsland 341). Mede met het oog op het 25-jarig jubileum van de Staatsmijnen achtte hij het weinig tactisch de lonen te verlagen.

Uiteindelijk bleek de directie van de Staatsmijnen gelijk te krijgen. De marktsituatie ontwikkelde zich niet zo ongunstig als de particuliere mijndirecties hadden verwacht; ten slotte konden ook laatstgenoemden zich tegen het einde van de maand mei verenigen met uitstel van loonsverlagingen 342).

In het voorjaar en de zomermaanden van 1927 voerden de samenwerkende mijnwerkersbonden een actie voor invoering van een minimumloonregeling en een nieuwe groepsindeling voor de ondergrondse arbeiders 343). De werkgevers wezen vrijwel alle verlangens van de bonden unaniem van de hand 344). Wel ontstond verschil van mening tussen de directies van de particuliere mijnen en die van de Staatsmijnen over de vraag of de arbeiders recht hadden op betaling van garantielonen of van minimumlonen, alsmede over een betere vakgroepindeling. Laatstgenoemde wenste in voorkomende gevallen de arbeiders inderdaad het garantieloon te betalen, de particuliere mijnen echter niet 345). Haex verklaarde dat er geen enkele aanleiding bestond ook maar een enkele concessie aan de bonden te doen. Hij voegde daaraan toe, "dat de bejegening welke de directies sinds jaar en dag van de vakbonden ondervinden, niettegenstaande de concessies, welke zij telkens weer aan de bonden gedaan hebben, het geloof in het nut van een politiek van toegeeflijkheid tegenover die bonden volstrekt benomen heeft". Haex kon daarom niet inzien welke aanleiding er zou kunnen bestaan mee te werken aan een "verdere besnoeiing van de 'machtspositie' der werkgevers". Hij zag in de actie van de vakbonden voor het minimumloon der ondergrondse arbeiders niets anders dan "een stuk propaganda" en vervolgde: "Het gaat den bonden blijkbaar niet naar den vleeze, om niet te zeggen dat zij hoogst onpopulair zijn bij de mijnwerkers [...]. Een succes zou hun zeer welkom zijn. Moeten de werkgevers hun dit verschaffen? [...] de mijnen [hebben] er geen enkel belang bij, de vakbonden, juister gezegd de instrumentmakers, bankwerkers, wevers, kleermakers, handlangers e.d. die de bonden leiden, in de armen te grijpen. Spreker [Haex] gelooft, dat de werkgevers langzamerhand zullen moeten overwegen of niet aan andere organen, zooal niet met terzijdestelling van de bonden althans naast de bonden, eene plaats zal moeten ingeruimd worden in het contact tusschen arbeiders en werkgever" 346).

Ten aanzien van de minimumloonkwestie konden Staatsmijnen en particuliere mijnen niet tot overeenstemming komen. Besloten werd geen ruchtbaarheid te geven aan de verschillen in interpretaties in de hoop dat de vakbondsbestuurders niet uitdrukkelijk zouden vragen of de arbeiders recht hadden op garantieloon indien geen overeenstemming werd bereikt over de accoorden.

Op 15 september kwam het Comité van samenwerkende mijnwerkersbonden echter op deze kwestie terug 347). In de bijeenkomst met de particuliere mijnen op 7 oktober verklaarde de directie van de Staatsmijnen bereid te zijn aan de verlangens van de bonden tegemoet te komen 348). De particuliere mijnen wilden hiermee echter niet accoord gaan, zodat werd besloten de bonden in te lichten over de verschillen in interpretatie door Staats- en particuliere mijndirecties.

In oktober 1927 kwam een abrupt einde aan de samenwerking tussen de R.K. Mijnwerkersbond en de ANMB. Voorzitter Van der Bilt van de ANMB verklaarde tegenover Het Volk 349) dat de strijd voor een minimumloonregeling slechts marginale resultaten had opgeleverd. Alleen de Staatsmijnen bleken bereid te zijn in geringe mate aan de bonden tegemoet te komen. Nadat herhaaldelijk door het Comité van samenwerkende mijnwerkersbonden enkele pamfletten waren verspreid, was het bestuur van de ANMB van mening dat deze wijze van actie voeren zowel bij de arbeiders als bij de werkgevers weinig effect sorteerde. Alleen door krachtige demonstraties en door meetings zou volgens Van der Bilt invloed kunnen worden uitgeoefend, maar voorzitter Stins van de katholieke bond bleek daar niets voor te voelen.

De oorzaak van de breuk in de samenwerking lag vooral in de geringe groei van het ledental van de ANMB. In een rapport, in 1936 uitgebracht aan het Dagelijks Bestuur van de Algemene Raad uit het NVV en de SDAP, verklaarde Van der Bilt dat het een foutieve taktiek was geweest indertijd samen te werken met de R.K. Mijnwerkersbond 350). Die bond had vóór 1926 immers alle vertrouwen bij de arbeiders verspeeld, zoals uit de uitslag van de fondsverkiezingen in 1925 was gebleken. Door samen te werken, werd het vertrouwen in de RKMB bij de katholieke arbeiders weer hersteld. De ANMB won echter nauwelijks nieuwe leden omdat die organisatie alleen meer bewuste en zelfstandig denkende arbeiders aantrok. Juist dié arbeiders hadden afstand genomen van de katholieke organisatie. "Veelal is een losgeweekt katholiek vuriger in de bestrijding van wat hij verlaat dan de niet katholiek", verklaarde Van der Bilt. Die "losgeweelte katholieken" voelden weinig voor samenwerking met de RKMB waardoor de groei van het ledental van de ANMB beperkt bleef in vergelijking met die van de RKMB. Sinds 1927 voer

de ANMB dan ook weer een zelfstandige koers.

In de vergadering van de directies van particuliere en Staatsmijnen van 25 november 1927 noemde Haex de toestand op de kolenmarkt verontrustend 351). De particuliere mijnen drongen aan op loonsverlaging en op verlenging van de arbeidstijd, terwijl de Staatsmijnen uitstel bepleitten. Frowein was weliswaar van mening dat de toestand in het voorjaar van 1928 nog slechter zou worden, maar meende dat nog voldoende tijd restte om eerst omstreeks april van dat jaar maatregelen te nemen. Loonsverlagingen waren zijns inziens nog niet noodzakelijk en het voorstel tot het intrekken van de zesurendienst op zaterdag diende "van de arbeiders zelve uit te gaan".

Men kwam derhalve niet tot overeenstemming. In het onmiddellijk daaropvolgende overleg tussen de directies van de particuliere mijnen onderling bleken deze tamelijk verbolgen over de houding van de directie van de Staatsmijnen. Directeur Lauwereins van de mijn Laura & Vereeniging wees erop dat "de Staatsmijnen als steeds, het voorstel van de Particuliere mijnen tot wijziging van lonen of arbeidsduur op de lange baan trachten te schuiven" 352). Directeur Schweitzer van hetzelfde bedrijf noemde het funest dat het Staatsmijnbedrijf een dergelijke politiek dank zij de steun van de schatkist kon blijven volgen. Een onafhankelijke loonpolitiek zou echter, zo meende Lauwereins, leiden tot het vertrek van arbeiders naar de Staatsmijnen. Bovendien was het hem niet duidelijk of de particuliere mijnen er wel in zouden slagen eenzijdig de lonen te verlagen.

In dit onderling overleg kwamen de directies van de particuliere mijnen niet tot een oplossing van de netelige kwestie. In de vergadering met de directie van de Staatsmijnen, die nog op dezelfde dag werd gehouden, formuleerden de directies voorstellen tot wijziging van het reglement van het Algemeen Mijnwerkers Fonds, inhoudende dat zieke arbeiders voor een kortere periode dan voorheen recht op de uitkering van ziekengeld zouden hebben. De maximale periode waarin uitkering kon worden ontvangen bedroeg tot dusver - afhankelijk van de diensttijd - 15 tot 24 maanden; deze termijn zou moeten worden gereduceerd tot 6 à 15 maanden. De reeds eerder genomen besluiten tot intensivering van de controle op zieken werden door de arbeiders zeer ongunstig beoordeeld. De arbeidersbestuursleden in het AMF verzetten zich tegen uitbreiding van de medische controle met twee controlerend geneesheren. Haex noemde dat begrijpelijk, aangezien de voorstellen van de werkgevers "niet onbeteeknende offers van de arbeiders vroegen". Het verzet tegen het uitbreiden van de controle-dienst bemoeilijkte derhalve een nieuwe regeling. "Deze zaak is zeer moeilijk", ver-

klaarde Haex. "Op het oogenblik zijn de vertegenwoordigers der arbeiders in het bestuur volkomen onhandelbaar. Hun houding wordt onmiskenbaar voor een groot deel beheerscht door minderwaardige, z.g. politieke overwegingen". De verbroken samenwerking tussen ANMB en RKMB leidde ertoe dat vertegenwoordigers van beide partijen nauwelijks tot concessies bereid waren, omdat zij in hun onderlinge strijd ten behoeve van hun achterban zoveel mogelijk uit het vuur wensten te slepen. De werkgevers besloten "te trachten den vertegenwoordigers der vakbonden in het AMF langs geleidelijken weg tot medewerking over te halen".

In 1928 bleven de particuliere mijnen bij de directie van de Staatsmijnen aandringen op loonsverlagingen. De Staatsmijnen wezen dat evenwel van de hand en de particuliere mijnen wensten daartoe niet eenzijdig over te gaan uit vrees dat mijnwerkers naar de Staatsmijnen zouden vertrekken 353).

In 1928 en 1929 poogden de directies de beide grotere bonden tegen elkaar uit te spelen. In januari 1928 stelde de directie van de Oranje-Nassaumijnen weer voor de contacten met de ANMB te verbreken en die bond niet langer bij onderhandelingen in de Contactcommissie te betrekken aangezien de bestuurders niet nalieten de directies "in woord en geschrift" te bekladden 354). Zo ver wilden de overige directies echter niet gaan. Op 20 augustus 1929, toen de conjunctuur aanzienlijk was verbeterd maar de directies dat in de lonen nog nauwelijks tot uitdrukking hadden laten komen, kwam in de directievergadering van de Mijnvereniging ter sprake dat "van zekere zijde" was vernomen dat de ANMB op zijn congres ter viering van het twintigjarig bestaan een looneis zou stellen. "Van zekere zijde" was meegedeeld dat "de RK Mijnwerkersbond bezwaarlijk anders [zal] kunnen [doen] dan dien eisch overnemen. Het wil daarom tactisch voorkomen, dat een modus wordt gezocht om den Nederlandsche Mijnwerkersbond bij voorbaat den wind uit de zeilen te nemen" 355). Derhalve werd besloten de lonen met 5% te verhogen. "De heer Haex acht het begrijpelijk, dat de directies den RK Mijnwerkersbond, die blijk geeft van gematigdheid in zijn optreden, indien mogelijk ter wille zijn" 356).

Dat besluit werd waarschijnlijk aan de R.K. Mijnwerkersbond meegedeeld, want voor de ANMB op zijn congres de looneis kon formuleren, diende de confessionele organisatie een verzoek tot loonsverhoging in. De Limburger Koerier kon daarop schrijven dat dank zij de R.K. Mijnwerkersbond een loonsverhoging werd gerealiseerd: "De socialistische Nederlandsche Mijnwerkers Bond hield zich, zooals gewoonlijk achteraf. [...] Zij hebben aan deze verbetering part nog [sic] deel" 357), meldde deze krant.

In de bijeenkomst van de directies op 16 september 1929 deelde directeur Lauwereins mee dat de ANMB een actie voerde voor loonsverhoging. Hij merkte op "dat het niet altijd tactisch is, op de voorstellen van één bond in te gaan en een andere bond, in casu den Nederlandsche Mijnwerkersbond te passeeren. Deze bond tracht thans zijn figuur te redden door agitatie te verwekken" 358). Haex was echter van mening dat elke actie van de ANMB ondergeschikt was aan de politieke actie van de SDAP. "Tot elken prijs moet deze vakbond in de mijnstreek aanhang trachten te winnen ter versterking van genoemde politieke partij", luidde zijn commentaar. Bij de bespreking van het vraagstuk van de mijnwerkerspensioenen op 14 oktober 1929 kwamen de directies tot de conclusie dat de pensioenen "ontoereikend" waren en "zeer ver ten achter [staan] bij die van de naburige mijndistricten" 359). Directeur Schweitzer was echter van mening dat verbetering van de pensioenen "een drang bij de arbeiders doet ontstaan om zoo spoedig mogelijk gepensioneerd te worden" 360).

Deel IV. Economische en sociale ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie in de jaren dertig

Techniek en arbeidsorganisatie in de mijnen in de jaren dertig

In de depressiejaren werd de arbeidsproduktiviteit in de Nederlandse mijnen aanzienlijk verhoogd. De dreigende ontslagen en de aanzienlijke loonsverlagingen werkten in de hand dat de mijnwerkers bijzonder hoge prestaties leverden (zie tabel 75). De stijging van de arbeidsproduktiviteit werd verder in de hand gewerkt door veranderingen in het arbeidssysteem via rationalisatie en mechanisatie. Een van de belangrijkste veranderingen betrof de concentratie van arbeiders in grotere produktie-eenheden. Was het in 1929 in de mijn Willem-Sophia bijvoorbeeld nog gebruikelijk dat houters over vierentwintig ploegen waren verdeeld en elke ploeg uit drie à acht houters bestond, in 1936 werkten er nog slechts drie ploegen van gemiddeld circa vijftenzestig man sterk 1). In de grotere werkploegen was de ervaring van de individuele houter van minder belang dan in de kleinere ploegen. Ieder kreeg elke dag exact te horen welke prestatie die dag van hem werd verlangd; zelfstandigheid en individuele beslissingen verdwenen. Door deze rationalisatie en voorts door de mechanisatie, hoofdzakelijk van het ondergronds vervoer van de kolen, nam het arbeidstempo toe. Onderbrekingen in het ontkoolwerk kwamen minder vaak voor dan vroeger, waardoor er ook minder mogelijkheden waren om uit te rusten; eerder dan vroeger trad vermoeidheid op. De grote verschillen met de werksituatie in vroeger jaren werden in 1939 door een mijnwerker van Staatsmijn Emma op

schrift gesteld. Het is een van de weinige documenten in de archieven van de mijnen die van arbeiders afkomstig zijn 2). Niet alleen daarom, maar vooral omdat er duidelijk uit wordt welke ingrijpende veranderingen het werk had ondergaan en met name hoe de individuele zelfstandigheid van de arbeiders ondergronds was aangetast, nemen we dit rapport volledig over. Hij schreef:

"Het grote verschil in het mijnwerk van vroeger en thans vindt zijn oorzaak m.i. in de volgende punten.

- I. Te beginnen bij het personen vervoer. Boven aan de schacht gaat het in- en uitstappen heel vlug. Ondergronds hetzelfde. Elke arbeider weet precies met welke kooi of trek hij naar beneden moet. Het is zoo geregeld, dat mensen van dezelfde post tesamen naar beneden gaan. Er is steeds toezicht aanwezig. Wie zich niet aan deze regeling houdt, loopt kans op boete. In een half uur tijd gaan op die manier 5 à 600 mensen naar beneden en tegelijkertijd naar boven.
- II. Bij het verlaten van de kooi staan in de laadplaatsen de personentreinen gereed. Ook hier geldt het weer vlug instappen. Alles is op de minuut geregeld. Alleen mensen van afd. of werkpunten, die kort bij elkaar gelegen zijn, rijden met dezelfde trein, zodat niet of zo weinig mogelijk gestopt behoeft te worden, om geen tijd te verliezen. Kleine afgelegen posten, die niet van een personentrein gebruik kunnen maken, gaan per spoorfiets. Op een spoorfiets kunnen 4 mensen meerijden. Deze fietsen leggen afstanden, waar 1 uur en 15 minuten looptijd voor was vastgesteld, in 20 minuten af. Op die manier heeft men, wat men noemt, de nuttige arbeidstijd met stukken verlengd.
- III. Op post of werkpunt is alles zo geregeld, dat mensen, die aan het kolenfront of steenpost werken, onmiddellijk kunnen beginnen. Bij verplaatsen van de ene post naar de andere, behoeft een arbeider bij voorbeeld zelf zijn gereedschap niet te vervoeren, hiervoor is een aparte dienst ingesteld. Hetzelfde geldt voor het materiaal, stijlen, kappen enz. Daarbij komt, dat alle benodigd materiaal pasklaar geleverd wordt. Meten, zagen of kappen aan een bouw, is niet meer nodig. Hierdoor is bereikt, dat de arbeider aan het kolenfront niet anders behoeft te doen, dan van het begin tot aan het einde van de dienst aan de kolenwinning te werken. Dit eist een buitengewoon grote inspanning. In tegenstelling met vroeger toen er gemeten, gezaagd en gekapt moest worden. Dit bracht enige verposing. Tegenwoordig behoeft hij echter nergens aandacht aan te schenken als aan het stuk en dat moet er uit. Dit stuk nu is in de meeste gevallen nogal groot. Het accoord wordt de mees-

te tijd vastgesteld naar een topprestatie, zodat alleen een zeer geroutineerde arbeider, die over grote kracht beschikt, zijn prestatie op een behoorlijke manier kan leveren. De doorsnee arbeider moet echter zijn uiterste kracht gebruiken om de hem opgedragen taak te volbrengen. Terwijl de zwakkere of minder geroutineerden helemaal niet meekomen.

- IV. Over het algemeen worden prestatie en accoorden te veel theoretisch vastgesteld. De top-leiding van het bedrijf komt zeer weinig met het praktisch werk in aanraking. Op hun bureau wordt alles berekend en vastgesteld. Iedereen dag wordt krijgsraad gehouden. Het toezichthoudend personeel, dat met de praktische uitvoering van de werkzaamheden is belast, krijgt zijn opdracht opgesteld naar theoretische berekeningen. Hierbij wordt weinig rekening gehouden met tegenslag of overmacht bij de werkzaamheden. Pech is uit den boze en mag niet voorkomen. Bevorderingskansen worden alleen bekeken naar geleverde prestatie. Men ziet steeds gebeuren, dat onder het opzichthoudend personeel degene promotie maken, in een afdeling terecht komen, waar de meeste kolen worden geleverd. Slecht gebergte, storing of andere tegenslag spelen hierbij geen rol. Het is immers lang niet zeker, dat hij die de hoogste productie bereikt, de beste vakman is. Wanneer niet de theoretisch berekend vereiste prestatie wordt bereikt, wordt het toezicht verantwoordelijk gesteld. Daardoor komt, dat bijna al het opzichthoudend personeel aan zenuwachtigheid en gejaagdheid lijdt. Voor deze mensen staat steeds de knuppel achter de deur. Door angst en gejaagdheid gedreven tracht men uit de arbeiders te halen, wat er maar enigszins uit te halen is. Daarbij komt nog, dat ieder werkpunt dagelijks op alles gecontroleerd wordt. Er komt een controleur voor het hout, een voor de stenen, een voor het bouwwerk, een voor de machinerieën en een voor olie en vet en voor gereedschap enz. Elke afwijking, nalatigheid of slordigheid hoe klein ook wordt gerapporteerd. Alweer verantwoording afleggen voor den opzichter.

Wanneer wij de zaken zo bezien, dan komt men tot de slotsom, dat door al de hierboven genoemde maatregelen de productie geweldig wordt opgevoerd. Ook een factor van betekenis is, dat er bij de werkzaamheden niemand enige zelfstandigheid bezit. Niets wordt overgelaten aan het eigen initiatief. Alles moet uitgevoerd worden naar een vast omlijnd plan. Dan is er nog een kwestie van vertrouwen.

Een arbeider of opzichter mag jaren zijn best gedaan hebben en in een zogenaamd goed blaadje staan. Bij een kleine fout

of ongeluk is het vertrouwen verdwenen. Als voorbeeld dient hierbij het volgende.

Een arbeider met 22 dienstjaren, die nog nooit een fout gemaakt had, nog nooit beboet was, werd bij een klein ongeluk, dat aan het bedrijf slechts een dag arbeidsloon van een electricien kostte, toegevoegd: "zulke mensen die zo slecht opletten moet men eigenlijk weggagen". Dit tekent de mentaliteit van sommige leiders in het bedrijf".

In juni 1936 klaagden de vakbondsbestuurders over het "jaagen drijfsysteem". Veel arbeiders hadden de vakbonden gevraagd hun invloed te gebruiken om de ongewenste gevolgen van de rationalisatie en mechanisatie aan de kaak te stellen 3). De oplevende conjunctuur en de stakingen in buitenlandse mijnndistricten gaven een goede gelegenheid die kwestie aan de orde te stellen. De werkgevers hadden echter al voordat de Contactcommissie bijeenkwam, aan directeur C.F.A. de Groot van de mijn Willem-Sophia gevraagd een betoog te houden waarin alle klachten van de hand zouden worden gewezen 4).

De Groot hield in de vergadering van de Contactcommissie op 29 juli 1936 een uitvoerig betoog waarin hij vaststelde dat de arbeiders niet zo hard werkten als vroeger, al waren er verschillende omstandigheden die ertoe leidden dat de arbeiders dachten dat dat wel zo was 5). Vroeger werden de mijnwerkers pas houwer nadat zij verscheidene jaren sleper waren geweest. Het slepen van kolenwagens was door invoering van transportbanden echter uit de mijnen verdwenen. De "slepers" waren wel nog betrokken bij het laden en vervoeren van de kolen, maar hun werkzaamheden waren aanzienlijk lichter geworden. De overgang van het slepers- naar het houwswerk viel de arbeiders nu echter veel zwaarder.

Indien die verklaring van De Groot juist was, viel dat niet te rijmen met de omstandigheid dat alleen klachten werden vernomen van oudere arbeiders, die al jarenlang houwer waren, niet van jongere arbeiders. De aanvullende verklaring van De Groot leek plausibeler: "Men werkte vroeger in kleine kolonnes, bestaande dikwijls uit familieleden en vrienden bijeen, de houwer was een vakman, die plezier had in zijn vak, men was in staat het werk af te wisselen en had belangstelling voor zijn werk. Thans wordt een houwer iedere dag opnieuw in een rij geplaatst en heeft iedere dag opnieuw de taak om een zeker aantal M³ kool uit te breken en daarmee basta. Het houwswerk is meer schabloonwerk geworden en daarmee minder prettig en interessant. Dat daarmee de arbeidsvreugde en de arbeidslust heeft geleden is begrijpelijk en menscheijk. Maar wat wilt U [...] wij hebben niets anders gedaan dan wat andere industrieën gedaan hebben [...]. Hieraan is weinig te doen, wanneer wij niet tot dit

systeem waren overgegaan, waren wij al lang eronder". De arbeidsproductiviteit was volgens De Groot niet gestegen dank zij een grotere inspanning van de arbeiders, maar door uitschakeling van onproductief werk. Arbeidskrachten die niet rechtstreeks bij de kolenwinning waren betrokken, zoals slepers en stutters, waren voor een belangrijk deel uit de mijnen verdwenen. Slepers waren vervangen door transportbanden, sleeplieren, mechanische opstuurinrichtingen, automatische wissels en dergelijke; stutters waren door een betere ondersteuning van de gangen vervangen. De Groot vergeleek de arbeidsproductiviteit in zijn bedrijf van juni 1929 met die van juni 1936 en kwam tot de conclusie dat deze weliswaar aanzienlijk was gestegen, maar die per houwer nauwelijks. In juni 1929 werd in de mijn Willem-Sophia 1.328 ton kolen gedolven, in juni 1936 1.338 ton, zij het met 400 arbeiders minder. Het aantal houters was slechts met vier man gedaald: per houwer werd in juni 1929 9.696 kg gedolven en in juni 1936 9.865 kg.

Jos. Pelzer, de vertegenwoordiger van de R.K. Mijnwerkersbond in de Contactcommissie, wilde niet ontkennen dat sommige werkzaamheden een geringere lichamelijke inspanning vergden dan vroeger, maar evenmin kon worden ontkend dat het arbeidstempo was gestegen 6). Van de Bilt verklaarde niet principieel tegen rationalisatie te zijn omdat het werk daardoor lichter kon worden. Dat de ondergrondse arbeider al op 43-jarige leeftijd door het bedrijf werd afgeschreven omdat hij lichamelijk uitgeput en totaal verzwakt was, noemde hij funest. Invoering van de veertig-urige werkweek was zijns inziens noodzakelijk teneinde de mijnwerkers meer gelegenheid te geven tot rust en ontspanning en de werkgelegenheid te bevorderen: "de levende arbeid moet ook recht hebben op een plaatsje onder de zon", besloot hij. De klachten van de houters dat het werk zo zwaar was geworden, konden bovendien niet worden ontkracht door een vergelijking van hun prestaties in 1929 en 1936. Vergeten werd daarbij immers dat de lonen in 1936 zoveel lager waren, waardoor de arbeiders aan ondervoeding leden.

De juistheid van die laatste opmerking werd door de werkgevers in de vergadering van de Contactcommissie op 28 augustus 1936 min of meer bevestigd 7). Directeur Frowein had vernomen dat mijnwerkers bij opname in het Heerlense ziekenhuis St. Joseph "gedurende den eersten tijd hunner opname abnormaal veel eten". Directeur Schweitzer had, als lid van het bestuur van het ziekenhuis, die kwestie besproken met geneesheer-directeur Dr. Crobach. Die had niet de indruk dat de mijnwerkers ondervoed waren, ook hem was het echter opgevallen dat de mijnwerkers bij opname "flink bijeten". Uit de ziektecijfers viel volgens de werkgevers-vertegenwoordigers in de Contactcommissie echter niet af te

leiden dat de arbeiders aan ondervoeding leden. Een vergelijking van die cijfers met vroeger jaren was immers onmogelijk omdat in de depressiejaren veel zwakke arbeiders waren ontslagen.

Als reactie op het betoog van directeur De Groot schreef het bestuur van de R.K. Mijnwerkersbond een uitvoerig rapport. Erkend werd dat het werk van de houters in die zin lichter was geworden dat het gebruik van afbouwhamers minder zwaar was dan het gebruik van de kolenhakken in vroeger jaren. Anderzijds moesten de houters nu veel schepwerk verrichten, was er meer stofontwikkeling en waren er minder rustpauzes gedurende het werk. Het werk van de stutters was bovendien zwaarder geworden: vroeger werkten zij met houten ondersteuning (zogenaamde stempels), tegenwoordig met ijzeren. Het sleperswerk was inderdaad nagenoeg uit de mijnen verdwenen, maar arbeiders die vroeger sleperswerk verrichten, waren nu houter.

Tijdens de besprekingen van De Groots rapport en dat van de RKMB in de commissie van bedrijfsleiders van de mijnen op 11 december 1936 bleek dat de bedrijfsleiders eerder geneigd waren de kritiek van de bond als juist te erkennen dan De Groots verweer 8). De Groots berekening van de arbeidsproductiviteit van houters in de Willem-Sophia werd als niet relevant beschouwd: in de meeste mijnen was de arbeidsproductiviteit van de houters wel gestegen. Eveneens moest worden toegegeven dat de arbeiders minder gelegenheid hadden uit te rusten en dat vooral oudere arbeiders het tempo niet meer konden bijhouden. De Groots verweer, luidende dat de overige directies met zijn betoog hadden ingestemd, was vrij zwak. De bedrijfsleiders waren immers veel beter op de hoogte van de ondergrondse werksituatie dan de directies. De Groot erkende wel dat het werk zwaarder was geworden en de onderlinge kameraadschappelijk hulp in het ondergronds bedrijf was verdwenen. De zware ondergrondse arbeid werd door de bedrijfsingenieurs echter niet als schadelijk beschouwd. Hoofdmijnarts Dr. A.H. Vossenaar, een man die meer oog had voor de economische belangen van het bedrijf dan voor de gezondheid van de arbeiders 9), weet alle klachten aan de vakbondsbestuurders: "Het is volgens spreker funest, dat bij den arbeider door vlugschriften e.d. soms onbewust de gedachte wordt gewekt, dat hij wordt uitgebuit. Hierdoor wordt hem de arbeidsvreugde ontnomen, hetgeen zijn moreel ondermijnt. Toch is bij het overgrootste deel der Limburgsche mijnwerkers de arbeidsvreugde nog aanwezig" 10). Hij meende dat te kunnen verklaren uit "hun volksaard" en de goede arbeidsvoorwaarden.

Op 25 januari 1937 schreef Vossenaar aan de directies dat van vermoeidheid en uitputting onder de mijnwerkers geen sprake was. Zou dat immers het geval zijn geweest, dan was

dat wel gebleken uit de produktiecijfers. Vossenaar had een lage dunk van de mijnwerkers en gaf daar in zijn rapporten en brieven aan de directies herhaaldelijk blijk van. Zo schreef hij dat uit de ziektecijfers weinig viel af te lezen; als de ziektefrequentie toenam, was dat niet veroorzaakt door het werk maar door het streven "om de toekomst veilig te stellen". Wie immers ziek werd, mocht niet worden ontslagen. Vossenaar vergat voor het gemak dat de werkgevers hadden besloten arbeiders niet tijdens hun ziekte te ontslaan, maar op de eerste dag dat zij het werk weer wilden hervatten. Dat was gebeurd nadat in de jaren twintig herhaaldelijk aan de kaak was gesteld dat zieke arbeiders aan hun ziekbed de mijnpolitie konden verwachten die hun kwam meedelen dat zij waren ontslagen. Nadat bekend was geworden dat de mijnpolitie van de Staatsmijnen het ontslagbewijs had willen overhandigen aan een arbeider die net daarvoor was overleden, had de verantwoordelijke Minister de Staatsmijndirectie verboden de politie in te schakelen om ontslagbewijzen te overhandigen aan zieke arbeiders 11).

Vossenaar uitte in zijn eerder genoemde brief eveneens de mening dat het werk in de mijnen niet zwaarder was geworden, ook al dachten de bedrijfsleiders daar anders over. Verder meende hij op basis van dagelijkse waarneming te mogen concluderen: "Men kan zonder eenig voorbehoud een bijzondere opgewektheid vaststellen, allermint een beeld van door hun arbeid afgetobte mensen". De oorzaak van alle klachten lag in gebrek aan "arbeidslust en arbeidswil": "Voortdurend wordt den arbeider voorgehouden hoe onbevredigend zijn toestand is, hoe donker zijn toekomst en hoe onwaardig hij behandeld wordt en slechts het doel dient den 'kapitalist' een gemakkelijk leventje te bezorgen". Over de mechanisatie merkte hij op dat die slechts was ingevoerd om de arbeiders het werk te vergemakkelijken: "Hij zet die machine geheel willekeurig in werking ten zijnen dienste ter besparing van lichamelijke arbeidskracht". Zijn "bewijs" dat van ondervoeding geen sprake was, was wel uiterst merkwaardig. Hij schreef dat, indien de voedingstoestand van schoolkinderen in Amsterdam, die, zo had hij gelezen, vrij goed was, identiek was aan die van de mijnwerkers, er "geen reden tot eenige bezorgdheid" bestond.

De bizarre opvattingen van Vossenaar 12) waren in het algemeen weinig geschikt om met vrucht in stelling te brengen tegen klachten van vakbondszijde over de nadelige gevolgen van de rationalisatie en mechanisatie. De rapporten van het hoofd van de geneeskundige dienst van de mijnen gaven eerder uitdrukking aan zijn emotionele afkeer van mijnwerkers dan aan zijn medische inzichten. Het streven van de ANMB naar wettelijke erkenning van beroepsziekten in de mijnen verklaarde Vossenaar uit het streven "de bedrijven moeilijke-

den en kosten te bereiden en de arbeiders [...] voordeelen te bezorgen"; dit "moet worden gezien in het licht van het algemeen, socialistisch streven. Potverteren in den meest algemeenen zin en dat waar dit maar eenigzins mogelijk is, en knevelen van het bedrijfsleven, welke ook de nabijgelegen of verwijderde gevolgen daarvan zijn, blijken wel de meest leidende gedachten van het destructief optreden dezer partij [...]. Na voortdurend den arbeiders door onophoudelijke propaganda alle arbeidsvreugde te hebben ontnomen, wordt de bodem voorbereid voor het aankweken van verlangens naar minder arbeid, meer loon en mogelijkheden door middel van sociale verzekering allerlei 'schadeloosstellingen' binnen te halen met weinig scrupules ten opzichte van de middelen en wegen om daartoe te geraken" 13).

De Nederlandse mijnen, vooral de particuliere mijnen, ont-sloegen in de depressiejaren grote aantallen arbeiders die zodanig door de mijnarbeid waren verzwakt dat zij niet meer tot optimale prestaties in staat waren. Na de depressie werd voor de eerste keer in het bestaan van de mijnindustrie een uiterst strenge selectie doorgevoerd op nieuwe arbeiders. Arbeiders, die om welke reden dan ook door de mijnen niet meer werden gewenst, werden volgens de ANMB steeds op me-dische gronden ontslagen 14). De Hoofdingenieur der Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, schreef in mei 1938 aan de directies dat onder de arbeiders een "angsttoestand" heerste 15). Bij ontslag, dat nog steeds plaatsvond (onvolwaardige arbeiders werden vervangen door jonge krachten), werd zijns inziens vooral rekening gehouden met de individuele presta-tie. "Ingevolge daarvan spant een ieder zich in om de hoogst bereikbare prestatie te leveren, teneinde voor zich dit ge-vaar zoo mogelijk te keeren, dat onder de huidige omstandig-heden voor alle mijnwerkersgezinnen een verschrikkelijke ramp beteekent. Al is dit natuurlijk geenszins Uwe bedoe-ling, toch is het praktisch gevolg, dat deze angst werkt als een zweep over de inspanning der mijnwerkers. De gemiddelde prestatie van onze mijnwerkers is reeds lang bijzonder be-vredigend; dit blijkt duidelijk wanneer men onze cijfers gaat vergelijken met die in de omliggende mijn-districten waar toch niet zelden de omstandigheden van de kolenafzet-tingen gunstiger zijn dan ten onzent en ook de moderne outillage van de mijnen zeer bevredigend is (b.v. in het Ruhrkolenveld) [...]. Het is natuurlijk uit een oogpunt van ijskoud bedrijfsbelang wenschelijk, dat ook de lichamelijke prestatie der arbeiders zoo hoog mogelijk zij, ten minste dit moge oppervlakkig zoo schijnen. Is zelfs dit echter in werkelijkheid waar? Afgezien van de vraag of het etisch geoorloofd is uitsluitend rekening te houden met de be-drijfsbelangen, moeten wij toch ernstig onder de oogen zien of een dergelijke politiek inderdaad in het belang der be-

drijven zou zijn". In tegenstelling tot Vossenaar kwam Van Waterschoot van der Gracht tot de conclusie dat "onder onze over het algemeen zwijgzame mijnwerkers" [...] "een zekere moedeloosheid, een gebrek aan arbeidsvreugde" was ontstaan, "met name onder de jongere generatie"; die had over het algemeen het gevoel nog eerder versleten te zijn dan de oudere mijnwerkers. De jongeren spanden zich meer in dan voor behoud van hun arbeidskracht wenselijk was. Ouderen werden ontslagen zonder dat zij ooit hun plichten hadden verzaakt, zonder dat er enige kritiek op hun gedrag mogelijk was, alleen omdat zij zwakker waren dan de jongeren. Leefde de conjunctuur weer op, dan bleven de ouderen buiten de mijnen, "omdat het voordeliger is hen door krachtige jonge mensen te vervangen". Op die wijze waren tal van ouderen werkloos geworden zonder voor een behoorlijk pensioen in aanmerking te komen "omdat geen fondsmedicus in staat is hen wegens ziekte of gebreken ongeschikt voor den mijnarbeid, dus invalide te verklaren. Dit is toch een onrechtvaardigheid, die door deze mensen schrijnend gevoeld wordt". Arbeiders mochten volgens de Hoofdingenieur niet worden gebruikt als een stuk gereedschap dat naar believen werd gebruikt.

Van Waterschoot, die niet beschuldigd kon worden van vooringenomenheid, was van mening dat de Limburgse mijnwerkers niet snel uiting durfden te geven aan klachten: "Onze Limburgsche mijnwerkersbevolking is een goedwillend en meegaand ras. Ontevredenheid, die zich elders om ons heen zoo licht pleegt te uiten in excessen, leidt daartoe niet gemakkelijk ten onzent. Hier ontstaat een zekere moedeloosheid en gebrek aan levensvreugde [...]. Ik kan niet ontkennen, dat de hierboven genoemde moedeloosheid onder onze mijnwerkers bestaat en wanneer wij daar niets tegen doen, kan deze zeer mogelijk eenmaal omslaan in verbittering".

De directies trokken zich van de welgemeende adviezen van de Hoofdingenieur der Mijnen niets aan; de sfeer van angst bleef in de mijnen bestaan en nog na de Tweede Wereldoorlog keken de mijnwerkers met een bijzondere verbittering terug op de jaren dertig met het verfoeide "jaag- en drijfsysteem" 16).

De economische ontwikkeling in de depressiejaren

Inleiding

De werkgelegenheid in de mijnindustrie nam gedurende de depressiejaren van de jaren dertig sterk af. Op 31 december 1936 werkten er 29.848 arbeiders bij de mijnen, terwijl dat er op 31 december 1931 nog 38.382 waren geweest. Ondergronds daalde de werkgelegenheid in die periode met bijna 30%. Het peil van 1931 zou pas tien jaar later weer worden bereikt. Toen in 1946 de Staatscommissie-Couvée werd ingesteld, met als opdracht te onderzoeken of door socialisatie of anderszins de positie van de particuliere mijnindustrie moest worden gewijzigd, werd zij in haar hearings bij voortdurend geconfronteerd met de verbittering die de depressiejaren bij de arbeiders hadden nagelaten 17). De belangrijkste grieven betroffen het beruchte "jaag- en drijfsysteem", waarmee het geheel van maatregelen tot verhoging van de produktiviteit werd bedoeld (dreigementen met ontslag, degradaties en boetes, scherpe accoordbepalingen, onbetaald overwerk), dat de mijnwerkers aandreef tot prestaties die hun krachten te boven gingen. Door het inleggen van verzuimdiensten - bij de particuliere mijnen leidde dat tot werkweken van vier dagen en bij de Staatsmijnen van vijf dagen - slonk het inkomen van de mijnwerkers tot aan het bestaansminimum. Arbeiders met veel ziekteverzuim, onder wie zelfs arbeiders met twintig en meer dienstjaren, zouden zijn ontslagen; de rechtszekerheid werd, vooral bij de particuliere mijnen, ondergraven. De sociale voorzieningen waren niet toereikend om de gepensioneerde mijnwerkers, invaliden en ontslagenen een bestaansminimum te garanderen.

Over de oorzaken van het grote aantal ontslagen bestaat in de literatuur nauwelijks verschil van mening. In 1943 verscheen een studie van A. de Graaff over de kolenvoorziening van Nederland, waarin hij zijn al in eerdere publikaties geuite opvattingen herhaalde 18). Volgens De Graaff was het Nederlands mijnbedrijf "een der meest sprekende voorbeelden hoe het handhaven van een economisch niet verantwoord loonpeil den ondernemer dwingt tot uitschakeling van arbeidskrachten" 19). Diezelfde gedachtengang vinden we in andere publikaties terug, al verschillen de accenten hier en daar. Van Beuningen zag in de relatieve stabiliteit van de Nederlandse mijnwerkerslonen een van de belangrijkste oorzaken

voor de slechte gang van zaken in de mijnindustrie in de depressiejaren 20). De vergelijking tussen de verdiensten per arbeider per werktijd in Limburg en in de omringende mijnbouwdistricten in 1934 met de situatie zoals die in 1930 bestond, toonde dat volgens hem aan:

Tabel 47. Loon per werktijd in Limburgse en andere mijnen, 1930-1934

	1930	1934	1934 in % van 1930
Ruhrgebied	Mk. 9,--	Mk. 7,11	79%
Aken	Mk. 7,95	Mk. 6,43	81%
België	Bfr. 51,91	Bfr. 36,64	71%
Limburg	Fl. 5,38	Fl. 4,69	87%

Het groot aantal ontslagen was volgens Van Beuningen te wijten aan de omstandigheid dat de lonen in Nederland op een hoger peil bleven. Raedts was diezelfde mening toegedaan en vermeldde dat de Nederlandse houwens in 1933 nog f 5,59 per dag verdienden, terwijl dat in België al was gedaald tot f 3,07 21). Impliciet wordt er in deze gedachtengang van uitgegaan dat het door relatief hoge lonen opgedreven kostenpeil van de Nederlandse kolen debet was aan de slechte marktpositie van de Nederlandse mijnen, waardoor deze genoodzaakt waren tot inkrimping van de produktie en ontslag op grote schaal. Over het hoofd wordt gezien dat de lonen per werktijd niets zeggen over de loonkosten per ton. In dit hoofdstuk zal in eerste instantie een globaal beeld worden geschetst van de economische ontwikkeling van de mijnindustrie in de depressiejaren. Vervolgens zal de ontwikkeling van de produktiekosten nader worden geanalyseerd, teneinde vast te stellen in hoeverre de opvatting, dat het loonpeil in de mijnindustrie verantwoordelijk was voor het groot aantal ontslagen, juist is. Tevens zal uit die vergelijking van produktiekosten en opbrengsten tussen de verschillende mijnen blijken in hoeverre loonsverlagingen in de depressiejaren noodzakelijk waren om geen verlies te lijden.

Globaal overzicht

Voor de Nederlandse mijnen was 1929 een uitzonderlijk gunstig jaar. Het kolenverbruik in Nederland steeg in vergelijking met 1928 met 1,3 miljoen ton na in het voorgaande

jaar met slechts een half miljoen ton te zijn toegenomen. De Limburgse mijnen verhoogden hun produktie met 0,6 miljoen ton tot ruim 11,5 miljoen ton en namen 2.904 nieuwe mijnwerkers in dienst.

Tegen het einde van 1929 sloeg de conjunctuur om, terwijl de temperatuur in de daarop volgende wintermaanden belangrijk boven het gemiddelde bleef. In Nederland zette de depressie echter later in dan elders: het kolenverbruik daalde weliswaar van 12,8 miljoen ton in 1929 tot 12,1 miljoen ton in 1930, maar in het buitenland was die daling veel sterker. Duitsland verbruikte in 1930 nog slechts 135 miljoen ton kolen, een daling met 33 miljoen ton in vergelijking met het voorafgaande jaar. De Nederlandse mijnen breidden in 1930 hun produktie verder uit (met 12%) en het aantal arbeiders nam toe. Terwijl in andere bedrijfstakken in Nederland het aantal industriearbeiders met 20% daalde, draaiden de mijnen op volle toeren. Door verhoging van de produktie slaagden de mijnen erin de kostprijs per ton verder te drukken en hun goedkope kolen meer dan voorheen in het buitenland te verkopen. De totale uitvoer van kolen steeg in 1930 van ruim 8,7 miljoen ton naar ruim 9 miljoen ton; de invoer daarentegen daalde van 10,5 miljoen ton naar bijna 9,9 miljoen ton.

In 1931 werd de algemene situatie op de kolenmarkt gekenmerkt door lagere prijzen en dalende produktie. Het verlaten van de gouden standaard door Engeland leidde tot een prijsdaling van 20% à 30%; Duitsland trachtte door loonsverlagingen de kostprijs aan te passen. In april 1931 lagen de kolenprijzen in Nederland al 15% lager dan in november 1930. Ondanks de dalende vraag naar kolen leden de Nederlandse mijnen nog betrekkelijk weinig onder de depressie en vonden zij een vrij vlotte afzet voor hun produkten. Ongetwijfeld werd dat in de hand gewerkt door de lage prijs van de Nederlandse kolen: gedurende de gehele periode 1930-1936 lagen de prijzen van Nederlandse kolen ver beneden die van de concurrenten 22). In 1935 lag het prijsniveau van Nederlandse kolen op 55% van dat van 1929. In Duitsland bedroeg dat 68,3% en in Engeland 97%. Nederland was mede daardoor beter in staat zijn marktaandeel te behouden dan de overige mijnbouwlanden. Tot 1931 bleef de produktie hier zelfs stijgen; in 1935 bedroeg hij nog 92% van het peil van 1931, hetgeen nog een fractie (1%) boven het peil van 1929 lag. In Duitsland daalde de produktie van 1929 tot 1932, om daarna geleidelijk weer te stijgen. In 1935 was de produktieomvang er 13% lager dan in 1929; in Engeland was dat 14%.

De invoer van kolen in Nederland daalde sinds 1929 drastisch (zie tabel 57), namelijk van ruim 10 miljoen ton tot 7,1 miljoen ton in 1932, waardoor er in dat jaar, voor het eerst, sprake was van een uitvoeroverschot. In 1933 en 1934

steeg de invoer weer. In dat laatste jaar ging de Nederlandse regering ertoe over door middel van contingentering de invoer enigszins aan banden te leggen. Als gevolg daarvan daalde de invoer. Aangezien het binnenlands verbruik op een relatief hoog peil bleef (in 1935 werd slechts 7% minder kolen verbruikt dan in 1930), verkregen de Nederlandse mijnen mogelijkheden hun afzet op de binnenlandse markt te verruimen in een periode waarin de export door verschillende beschermende maatregelen steeds moeilijker werd.

Het besluit tot contingentering van de invoer was tegen Polen gericht. De invoer van Duitse, Belgische en Engelse kolen was geregeld in handelsovereenkomsten en op grond van meestbegunstigingsclausules kon aan deze import niet worden getornd. De invoer van Poolse kolen was beperkt, maar dreigde op korte termijn krachtig toe te nemen omdat Polen elders afzetgebieden had verloren en de Nederlandse markt nog toegankelijk was. De steenkolenhandel in Nederland wees contingentering van de invoer van de hand: geredeneerd werd dat contingentering alleen recht van bestaan had indien de invoer overmatig groot was en de buitenlandse kolen bijzonder goedkoop waren. De invoer- en prijsgegevens wezen daar echter niet op: circa 90% van de binnenlandse markt was immers in handen van de samenwerkende Nederlandse en Duitse producenten terwijl de Nederlandse kolen goedkoper waren dan de buitenlandse.

De invoer uit Duitsland bleef in 1934 onaangetast, maar bij het afsluiten van het nieuwe handelsverdrag werd die invoer voor 1935 met 5% verminderd en teruggebracht tot 4 miljoen ton. De uitvoerquote naar Duitsland werd eveneens lager gesteld; de nettowinst in het handelsverkeer bedroeg voor de Nederlandse mijnen echter 100.000 ton. Ook de invoer uit en uitvoer naar België werden verlaagd, evenals de invoer uit Engeland. Door de nieuwe handelsverdragen werden de afzetmogelijkheden voor de Nederlandse mijnen op de binnenlandse markt per saldo verbeterd.

De ontwikkelingen op de binnenlandse markt waren vooral van belang voor het Staatsmijnbedrijf, dat steeds had getracht in eigen land een sterke marktpositie op te bouwen. Zoals uit tabel 76 blijkt werden de steenkolen van de Staatsmijnen ook in de depressiejaren vooral in Nederland verkocht. In 1930 werd ruim 2,7 miljoen ton op de binnenlandse markt geplaatst, tegen 1,1 miljoen ton in het buitenland. De cokesproductie ging daarentegen voor het grootste deel de grenzen over: de binnenlandse afzet van cokes besloeg in 1930 slechts 15% van de export. De verkoop van cokes bleef gedurende de gehele depressie op een relatief hoog peil en stond alleen in 1932 op de buitenlandse en in 1934 op de binnenlandse markt onder druk. De afzet van steenkolen in

het binnenland bleef in de depressie redelijk constant, terwijl de export tot 1934 zelfs nog steeg.

Een ingrijpende afzetcrisis is uit de cijfers nauwelijks af te lezen: de binnenlandse afzet van magere huisbrandkolen van de mijn Wilhelmina daalde in de depressiejaren - met uitzondering van 1934 - weliswaar, maar voor het overige tonen de cijfers van de Staatsmijnen aan dat het bedrijf in deze jaren zijn marktpositie niet zag afbrokkelen.

Voor de jaren 1931 tot en met 1934 bestaat een door de mijnen zelf samengesteld vrij gedetailleerd vertrouwelijk overzicht van de afzet op de binnenlandse markt en de export van de verschillende mijnen (tabellen 77 en 78). Daaruit blijkt dat de Nederlandse mijnindustrie gedurende de eerste drie depressiejaren zijn positie op de binnenlandse markt wist te handhaven, ja zelfs te verbeteren. De overheersende positie van het Staatsmijnbedrijf op de binnenlandse markt spreekt duidelijk uit deze cijfers: van de totale binnenlandse afzet werd in 1931 62% door de Staatsmijnen geleverd; in 1934 was dit gedaald tot 60%.

Uit de exportcijfers blijkt dat de Staatsmijnen in 1931 een aandeel hadden van 48%; in 1934 was dit gestegen tot 58%. Voor een deel is die ontwikkeling te verklaren uit de monopoliepositie die de Staatsmijnen hadden in de cokesproductie. Terwijl de totale export van Nederlandse kolen in de periode 1931-1934 met 17% daalde, nam de cokesexport sedert 1933 weer toe, waardoor het aandeel van de export van cokes in 1934 hoger was dan in 1933. Zoals uit de verdeling van de cokesexport over de verschillende landen blijkt, slaagden de Staatsmijnen er in redelijke mate in, verlies van export naar het ene land te compenseren door het vinden van nieuwe markten in andere landen. Zo daalde de export naar België in 1932 met 45% en die naar Frankrijk met liefst 57%, maar wisten de Staatsmijnen in dat jaar hun uitvoer naar Duitsland, Zwitserland en "overige landen" te verhogen, en wel die naar Duitsland met 28%, die naar Zwitserland met 14% en die naar "overige landen" met 23,5%. In 1933 steeg de cokesexport omdat de achteruitgang, die werd geleden in België en Duitsland, elders meer dan gecompenseerd werd.

Ook de export van Staatsmijnsteenkolen ontwikkelde zich gedurende de depressiejaren veel gunstiger dan die van de particuliere mijnen. Gedurende de periode 1931-1934 wisten de Staatsmijnen hun export, ondanks de importbeperkende maatregelen die het buitenland nam, te verhogen, en wel met 23%. De particuliere mijnen daarentegen konden de positie die zij in 1931 innamen in de daaropvolgende jaren niet handhaven en verloren liefst 39% van hun buitenlands marktaandeel. Alleen ten aanzien van de export van steenkoolbriketten bleven de exportverhoudingen tussen Staats- en particuliere mijnen ongeveer gelijk: de totale export daalde

met 32%, het aandeel van de Staatsmijnen in de export was in 1931 19,5% en in 1934 17%. In het volgende staatje is de ontwikkeling van de export van Staats- en particuliere mijnen in de jaren 1931-1934 uitgedrukt in een percentage van de hoeveelheden van 1931.

Tabel 48. Export van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes, 1931-1934 1)

Jaar	Totaal	Particuliere mijnen	Staatsmijnen
1931	100	100	100
1932	85	74	96
1933	82	67	99,5
1934	83	62	107

1) Berekend aan de hand van tabel 78.

De onderlinge samenwerking tijdens de depressiejaren

Zoals hierboven reeds vermeld (zie p. 285), kwam vlak voor de depressie een samenwerking tussen de Nederlandse mijnen en de importeurs van Duitse kolen tot stand onder de naam "Kolenconventie in Nederland". Onderling werden regelingen getroffen voor afzet en prijsbepaling van steenkolen, cokes en briketten. De huisbrandkolen vielen buiten de conventie en werden als voorheen geplaatst via de groot- en detailhandel. Elke deelnemer aan de conventie behield zijn eigen verkoopapparaat. De eerste conventie liep van 1 april 1931 tot 31 maart 1932. Aangezien daarna geen overeenkomst werd bereikt over de door de verschillende deelnemers af te zetten hoeveelheden, gingen Duitse importeurs en Limburgse mijnen sinds 31 maart 1932 weer ieder hun eigen weg. De Nederlandse mijnen gingen wel onderling een soortgelijke overeenkomst aan, maar de concurrentie met de SHV werd nog feller dan vóór 1930. Aangezien beide partijen daarvan echter nadeel ondervonden, werd voor 1933-1934 een nieuwe overeenkomst aangegaan. Op basis van de door de deelnemers in 1932 geplaatste hoeveelheden werden de nieuwe quotes vastgesteld. De Steenkolen-Handelsvereniging leverde 4,4 miljoen ton, de Limburgse mijnen ruim 5,5 miljoen ton kolen via de conventie. Buiten de conventie bleven de uit andere landen geïmporteerde kolen, in hoofdzaak industriekolen en anthracietkolen uit Engeland en huisbrandkolen uit België. De vrees dat de conventie de prijzen door regulering van de

afzetmarkt zou opdrijven, was niet irreëel. Doordat de invoer in Nederland werd geregeld in handelsverdragen, had de overheid een belangrijke indirecte invloed op de conventie. In het conventiereglement was bepaald, dat indien wijzigingen in de handelsverdragen met Duitsland plaatsvonden, de quoteverdeling zou worden aangepast. De regering volgde met belangstelling de gang van zaken en was door de Staatsmijnen verzekerd van voldoende invloed. De machtsverhoudingen binnen de conventie waren zodanig geregeld dat de SHV de Limburgse mijnen niet kon overstemmen, noch omgekeerd. Belangrijke besluiten konden alleen met 80% van de stemmen worden genomen.

Ondanks de samenwerking in de conventie waren de onderlinge verhoudingen tussen Staats- en particuliere mijnen in de depressiejaren niet optimaal. De goede marktpositie van de Staatsmijnen, die mede in de hand werd gewerkt doordat de markt voor industriekolen in de depressiejaren beter op peil bleef dan de markt voor huisbrandkolen, leidde bij tal van besprekingen tot diepgaande meningsverschillen. De tegenstellingen kwamen onder andere tot uitdrukking in de onderhandelingen over de vaststelling van de gereglementeerde export naar Duitsland 23). De verdeling van de export geschiedde op basis van de produktieomvang in het voorafgaande kalenderjaar. Aangezien de mijn die zijn produktie uitbreidde daardoor recht kreeg op een groter deel in de export, ging van die regeling een stimulans tot produktieverhoging uit. Omdat de Staatsmijnen een veel breder gamma van kolensoorten konden aanbieden dan de particuliere mijnen en derhalve beter konden inspelen op verschillende marktsituaties, kon het bedrijf zijn produktie ook veel gemakkelijker uitbreiden dan de particuliere mijnen, die afhankelijk waren van het aanbod van een beperkt assortiment. De kleinere particuliere mijnen hadden zich steeds sterker op het buitenland geïnteresseerd dan de Staatsmijnen en werden door de importbeperkende maatregelen in het buitenland genoodzaakt compensatie te zoeken op de binnenlandse markt, die echter werd gedomineerd door het Staatsbedrijf en de SHV.

Voorstellen tot verhoging van het aandeel van de particuliere mijnen in de afzet op de binnenlandse markt werden door de directie van de Staatsmijnen steeds van de hand gewezen met het argument dat het Staatsbedrijf gedurende de depressie geen nadeel mocht ondervinden van een vóór de depressie uitgestippelde afzetstrategie. In het verleden konden op de binnenlandse markt door de sterke concurrentie niet zulke hoge prijzen worden gerealiseerd als op de exportmarkten. De Staatsmijnen hadden zich, volgens de directie, daarmee echter tevreden gesteld. Nu de particuliere mijnen werden getroffen door contingentingsmaatregelen, mochten zij niet verwachten dat de Staatsmijnen een

deel van de markt zouden afstaan aan hun concurrenten. De samenwerking in de Kolenconventie was voor de particuliere mijnen mede van belang omdat zij zo via de samenwerking met de SHV de invloed van de Staatsmijnen konden inperken. Een van de eigenaars van de Oranje-Nassaumijnen, Humbert de Wendel, verklaarde in een directievergadering van het concern op 18 maart 1935: "Il faut, avant tout, éviter de laisser disparaître l'accord de la Kolenconventie, car les Mines Particulières ont le plus grand intérêt à s'appuyer, dans ce groupement, sur la S.H.V. pour contre-balancer les prétentions des Mines de l'Etat" 24). De particuliere mijnen verweten de Staatsmijnen oneerlijke concurrentie: dank zij hun veel grotere produktie bedongen zij aantrekkelijke vrachttarieven; bovendien kon de onderneming als Staatsbedrijf nooit in financiële moeilijkheden komen omdat de rentevoet van de obligatie-leningen werd verlaagd als de rentestand daalde, terwijl de particuliere mijnen waren gebonden aan eenmaal gefixeerde rentes; de Staatsmijnen genoten ook op belastinggebied enkele voordelen.

De ontwikkeling van produktiekosten en prijzen gedurende de depressiejaren

De opvatting dat de ondernemers er niet in slaagden de loonkosten terug te dringen en derhalve in de jaren dertig duizenden arbeiders moesten ontslaan, is, zoals reeds vermeld, vrij algemeen verspreid. Die opvatting impliceert dat de ondernemers werden geconfronteerd met een sterke vakbondsmacht. Volgens De Graaff was het loonpeil in de mijnindustrie aanzienlijk meer verstard dan in andere bedrijfstakken. De verklaring daarvoor zocht hij in de concentratie van de industrie in een kleine regio die voor haar welvaart volledig afhankelijk was van de ontwikkeling van één bedrijfstak 25). Loonsverlagingen botsten derhalve niet alleen op de tegenwerking van de vakbonden, maar ook op die van andere groepen wier inkomen en politieke macht was gebaseerd op de gang van zaken in de mijnindustrie.

De Graaff meende dat het een specifiek kenmerk van de mijnindustrie in Limburg was dat de lonen veel minder snel daalden dan de financiële opbrengsten. Het was echter een algemeen verschijnsel in de steenkolenmijnindustrie, terwijl de vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse kolenprijzen leert, dat de Nederlandse kolen niet duurder waren dan de buitenlandse.

Een analyse van de bedrijfsresultaten van de verschillende mijnen kan aantonen of de produktiekosten van de mijnen in de depressiejaren werkelijk zo hoog waren, dat de werkgelegenheid daarom moest worden ingekrompen.

1. Oranje-Nassaumijnen

De jaarverslagen van de Oranje-Nassaumijnen, de grootste particuliere mijnmaatschappij in Nederland, wekken de indruk dat de bedrijfsresultaten in de depressiejaren aanzienlijk slechter waren dan die van de Staatsmijnen en van de overige particuliere mijnen, met uitzondering van de Domaniale Mijn. Terwijl de overige mijnen in 1932 en 1933 nog winst behaalden, leden de Oranje-Nassaumijnen in die jaren al verlies; het verliessaldo over 1934 was bovendien veel groter dan dat van andere mijnen terwijl het winstsaldo over 1935 geringer was 26).

Bij de beoordeling van de financiële resultaten van deze maatschappij moet echter rekening worden gehouden met de omstandigheid dat de mijnen deel uitmaakten van het internationale concern De Wendel, dat de produkten van zijn verschillende dochterondernemingen door eigen, zelfstandige verkoopondernemingen deed verkopen. Daardoor was het mogelijk te schuiven met produktiekosten en opbrengsten, en werd er gewerkt met fictieve boekwaarden. Het kon, vooral in de depressiejaren, van belang zijn de indruk te wekken dat de kolenmijnen verlies leden om aldus de regering tot steun te bewegen en loonsverlagingen te doen accepteren.

Nadat al verschillende jaren geen verslagen verschenen waren, werd sinds 1926 zelfs niet meer meegedeeld welke omvang de produktie en de verkoop van de Oranje-Nassaumijnen hadden. Dat maakt het uiterst moeilijk de bedrijfsresultaten te beoordelen. De Christelijke Mijnwerker van 2 augustus 1925 schreef dat het steeds opvallend lage netto-winstcijfer van de Oranje-Nassaumijnen voortvloeide uit de omstandigheid dat de aandelen in slechts enkele handen waren. Het De Wendel-concern hechtte meer waarde aan hoge afschrijvingen en de creatie van een groot aantal reservefondsen dan aan een hoge winstuitkering. De Telegraaf merkte op dat het lage winstcijfer ook werd veroorzaakt doordat de kolen tegen relatief lage, vaste prijzen werden doorverkocht aan andere De Wendelbedrijven 27). Verder werd niet uitgesloten dat door de wijze van boeken van onderhoud, reserveringen en dergelijke de produktieresultaten bewust werden genivelleerd. "In elk geval is het opmerkelijk en niet goed te begrijpen, dat voor het particuliere bedrijf de bruto-winstcijfers per ton gemiddeld belangrijk lager zijn, dan voor het Staatsbedrijf", werd daaraan toegevoegd. Volgens De Zakenwereld van oktober 1926 was ORNAS (ORanje NASSaumijnen), het De Wendelbedrijf dat alle kolen van de Oranje-Nassaumijnen verkocht en daarnaast de ijzer- en staalprodukten van andere De Wendelbedrijven, en welker directeur tevens commercieel-directeur van de Oranje-Nassaumijnen was, "een uitermate ondoorzichtige holdingcompany". Neerlands Koopkracht van diezelfde maand merkte op dat de verwevenheid tussen de verschillende

De Wendelbedrijven zodanig was, dat men zich onmogelijk een beeld kon vormen van de toestand waarin de betreffende onderneming zich bevond. Dat was ook in de depressiejaren het geval 28). In de verlies- en winstrekening van ORNAS werden de resultaten, behaald op de verkoop van ijzer, staal en kolen, samengevoegd 29). Op elke ton kolen die ORNAS voor de Oranje-Nassaumijnen verkocht, werd tot mei 1934 f 0,50 provisie ontvangen, vervolgens f 0,30. Die provisie leidde ertoe dat de gemiddelde opbrengst van de Oranje-Nassaukolen circa 10% lager lag dan bij andere mijnen, die rechtstreeks aan de groothandel leverden. Toen de kolenprijzen in 1931/32 gingen dalen, besloot ORNAS de magazijnvoorraden van de Oranje-Nassaumijnen uit zijn balans te halen. De waardevermindering die deze kolen ondergingen, drukte daardoor op de resultaten van het produktiebedrijf.

De jaarverslagen van ORNAS maken duidelijk dat deze onderneming gedurende de depressiejaren geen verlies heeft geleden. Gezien de ernst van de crisis, zo werd in het jaarverslag over 1934 opgemerkt, "zal men tot de conclusie komen, dat het door ons behaalde winstcijfer niet onbevredigend is" 30). Helaas ontbreekt het jaarverslag over 1932-1933, zodat onderstaande tabel geen volledig overzicht geeft van de resultaten die tijdens de depressiejaren door ORNAS werden behaald; evenmin valt eruit te zien welk gedeelte van de winst uit de verkoop van kolen van de Oranje-Nassaumijnen kwam.

Tabel 49. Winsten ORNAS, 1931-1936 1)

Boekjaar	Totale winst in guldens	Netto-winst uit verkoop kolen, ijzer en staal in guldens
1931/32	1.417.373,16	722.485,28
1933/34	743.724,76	899.664,31
1934/35	441.024,69	643.156,18
1935/36	400.982,42	763.547,01

1) Bron: Jaarverslagen van de N.V. Import- en Exportmaatschappij "Oranje-Nassau" (ORNAS), 1931-1936.

2. Staatsmijnen

In tegenstelling tot de particuliere mijnen verstrekke het Staatsmijnbedrijf elk jaar een uitvoerig en gedetailleerd overzicht van de bedrijfsresultaten. Door dat open karakter is het niet moeilijk te achterhalen welke invloed de depres-

sie van de jaren dertig op de bedrijfsresultaten had. Studie van de jaarverslagen van het bedrijf levert de verrassende conclusie op dat de Staatsmijnen door aanzienlijke verlagingen van de produktiekosten in de depressiejaren geen verlies leden. In 1929 bedroeg de gemiddelde financiële opbrengst per ton (alle inkomsten van het bedrijf, gedeeld door het aantal verkochte ton steenkool) f 9,80. In 1935 was dat met 36% gedaald tot f 6,34. De kostprijs daalde in die periode echter met 41%: van f 7,98 tot f 4,72. De verlaging van de kostprijs werd voor 48% gerealiseerd door verlaging van loonkosten, kosten van sociale verzekering en gezinstoeslagen. Goedkopere grond- en hulpstoffen en verlaging van de energiekosten droegen voor ruim 45% bij in de verlaging van de kostprijs.

De verlaging van de post loonkosten werd langs twee wegen gerealiseerd: door opvoering van de arbeidsproduktiviteit en door loonsverlagingen. Terwijl de produktie per werktijd in 1929 1,567 ton bedroeg, was dat in 1935 gestegen tot 2,17 ton; tegelijk daalden de lonen per werktijd van f 5,50 tot f 4,71, een vermindering met ruim 14%. Aangezien de arbeidsproduktiviteit tijdens de depressiejaren krachtig werd opgevoerd, komt de vraag op of daarnaast loonsverlagingen wel noodzakelijk zijn geweest om uit de rode cijfers te blijven. Die vraag is echter niet zo gemakkelijk te beantwoorden.

Verhoging van de arbeidsproduktiviteit en loonsverlagingen staan namelijk niet geheel los van elkaar. Weliswaar kan worden berekend welke de loonkosten per ton zouden zijn indien de arbeidsproduktiviteit zou zijn gestegen en loonsverlagingen achterwege zouden zijn gebleven, onbekend is echter of de arbeidsproduktiviteit niet mede steeg omdat de lonen werden verlaagd. Een verlaagd accoordloon dwingt de arbeiders immers tot een hogere arbeidsprestatie om hetzelfde dagloon te verwerven. Bovendien moet de mogelijkheid worden overwogen dat het geld, vereist voor opvoering van de arbeidsproduktiviteit, pas vrij kwam door de loonsverlagingen. Ondanks deze bedenkingen lijkt het niet ongeoorloofd te veronderstellen dat de arbeidsproduktiviteit in de mijnindustrie gedurende de depressie ook zonder loonsverlagingen aanzienlijk zou zijn gestegen. Deze jaren hebben immers in de herinnering van de mijnwerkers zo'n slechte naam omdat de ondernemers, vooral die van de particuliere mijnen, gebruik makend van de angst voor ontslag, door middel van het "jaagen drijfsysteem" de arbeidsproduktiviteit omhoog joegen. Bovendien zouden ook zonder depressie en loonsverlagingen de in de jaren twintig begonnen rationalisatie en mechanisatie in de jaren dertig volledig tot ontwikkeling zijn gekomen; de rationalisatie werd door de depressie wel bespoedigd maar niet veroorzaakt.

Aangezien de Staatsmijnen elk "depressie"-jaar afsloten met een bruto-overschot, ontstaat de indruk dat de loonsverlagingen op zijn minst lager hadden kunnen zijn zonder dat verlies zou zijn geleden. Die indruk kan wat harder worden gemaakt door een berekening, waarbij verondersteld is dat de arbeidsproduktiviteit zonder loonsverlaging in dezelfde mate gestegen zou zijn als met deze (zie tabel 79).

Uit deze berekeningen kan worden afgeleid, dat de loonkosten per ton in de periode 1929 tot 1935 in totaal daalden met f 1,34 en dat daarvan f 0,87 werd gerealiseerd door toename van de arbeidsproduktiviteit en f 0,47 door loonsverlagingen. De conclusie kan niet anders luiden dan dat het bedrijf in de depressiejaren ook winst zou hebben behaald als de loonsverlagingen achterwege waren gebleven, mits de toename van de arbeidsproduktiviteit daardoor niet zou zijn aangestast.

De Graaffs opvatting, dat de mijnwerkersbonden zo machtig waren dat zij verlaging van een onverantwoord hoog loonpeil konden tegenhouden, is in elk geval niet juist. Uit de berekeningen voor het Staatsbedrijf blijkt juist het tegendeel: de bonden waren blijkbaar zo zwak dat zij zelfs loonsverlagingen niet konden tegenhouden die, in ieder geval voor dit bedrijf, waarschijnlijk niet nodig waren om verlies te voorkomen. Hoe De Graaff tot een tegengestelde opvatting kwam, is niet moeilijk te raden. Hij was secretaris van de Vereniging van Importeurs van huisbrandkolen Verkolim. Deze vereniging had geen enkel belang bij beschermende maatregelen voor de Nederlandse mijnen. In een brief van 11 februari 1935 schreef De Graaff aan de Minister van Waterstaat dat er geen aanleiding bestond voor importbeperkende maatregelen: de bedrijfsleiding van de Nederlandse mijnen was immers zelf schuldig aan de zwakke positie van sommige mijnen. Er waren zijns inziens "zeer ernstige fouten" in de bedrijfsvoering van sommige mijnen gemaakt, al liet hij na te vertellen welke. Hoewel Verkolim de mijnwerkers een "redelijke beloning voor hun zwaren arbeid" gunde, diende de regering er volgens De Graaff rekening mee te houden dat er slechts een beperkte werkloosheid in de mijnindustrie was en de lonen "zeker niet ongunstig waren". Ten slotte was de werkloosheid niet veroorzaakt door de depressie maar een gevolg van de mechanisatie die nu eenmaal "onvermijdelijk" was. Het zal duidelijk zijn dat De Graaff indirect vooral de belangen van de kolenimporteurs op het oog had toen hij de directies verweet een foutief bedrijfsbeleid te voeren en een onverantwoord hoog loonpeil in stand te houden.

3. Willem-Sophia

Net als de overige particuliere mijnen was ook het bestuur van de mijn Willem-Sophia uiterst karig met het verstrekken

van produktiegegevens en financiële resultaten. De door mij gebruikte cijfers betreffende de kostprijsontwikkeling en de gemiddelde financiële opbrengsten, benevens de winst- en verliescijfers, zijn derhalve niet afkomstig uit de jaarverslagen, maar uit interne stukken van de mijn 31). Maandelijks werden de verschillende produktiekosten, de verkochte hoeveelheden, de prijzen en de bedrijfsresultaten berekend. In combinatie met gepubliceerde cijfers betreffende de arbeidsproduktiviteit is aan de hand van deze maandrapporten te berekenen, welke invloed de loonontwikkeling en de arbeidsproduktiviteit op de kostprijsontwikkeling hadden. Voor de jaren 1929 tot en met 1934 (1935 ontbreekt omdat hiervan slechts enkele maandrapporten bewaard bleven) heb ik de lonen per werktijd, de produktie per werktijd, de loonkosten per ton en de gemiddelde bruto-winst per ton berekend.

De bedrijfsresultaten van deze kleine mijn werden in de depressiejaren in toenemende mate positief beïnvloed door de fabricage van kolenbriketten: in 1932 en 1933 voorkwamen de winsten die hierop werden behaald dat het bedrijf verlies zou lijden, terwijl in 1934 een verlies van ruim een half miljoen gulden, geleden op de steenkolenproduktie, door winst op de brikettenfabricage werd verminderd tot f 187.000,--.

De gemiddelde lonen op de mijn Willem-Sophia waren lager dan die bij de Staatsmijnen; in 1929 f 5,08 tegen f 5,50 per werktijd en in 1934 f 4,16 tegen f 4,71. Aangezien de arbeidsproduktiviteit bij de Staatsmijnen echter veel hoger was, waren de loonkosten per ton bij het Staatsbedrijf toch veel minder: in 1929 respectievelijk f 3,51, tegen f 5,06 bij de Willem-Sophia. Tabel 50 is op dezelfde wijze samengesteld als tabel 79.

In veel mindere mate dan dat bij de Staatsmijnen het geval was, had verbetering van de arbeidsproduktiviteit in de mijn Willem-Sophia een positieve invloed op de kostprijsontwikkeling. De loonkosten per ton daalden in de jaren 1929-1934 met f 1,68 (33%); de verbeterde arbeidsproduktiviteit droeg daarin voor f 0,83 bij, de loonsverlagingen met f 0,85. Bij de Staatsmijnen daalden de loonkosten in de vergelijkbare periode met 32%, de verhoogde arbeidsproduktiviteit had daar voor 65% toe bijgedragen, bij de Willem-Sophia was dat slechts 49%.

Tabel 50. Invloed van verhoogde arbeidsproductiviteit en loonsverlagingen op de ontwikkeling van de loonkosten per ton netto-steenkolenproductie Willem-Sophia, 1929-1934 1)

Jaar	Loon per werktijd in guldens	Productie per werktijd in tonnen	Loonkosten per ton netto-productie in guldens	Verandering	Loonkosten per ton in guldens indien loon per werktijd identiek aan voorafgaand jaar	Verandering van de loonkosten per ton door toename arbeidsproductiviteit	Verandering van de loonkosten in guldens als gevolg van loonwijzigingen per werktijd	Aandeel vermindering loonkosten per ton netto-productie van de loonwijziging
1929	5,08	1.004	5,06					
1930	5,24	1.040	5,04	- 0,02	4,88	- 0,18	+ 0,16	N.V.T.
1931	4,72	1.020	4,63	- 0,41	5,14	+ 0,10	- 0,51	N.V.T.
1932	4,43	1.086	4,08	- 0,55	4,35	- 0,28	- 0,27	50%
1933	4,18	1.127	3,71	- 0,37	3,93	- 0,15	- 0,22	60%
1934	4,16	1.231	3,38	- 0,33	3,39	- 0,32	- 0,01	3%

1) Berekend aan de hand van de maandelijksche rapporten Bases du Prix de Revient, mois de (janvier) 1929 - (decembre) 1934 S.A. des Charbonnages Willem-Sophie. Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946, p. 186.

In tegenstelling tot de Staatsmijnen zou de Willem-Sophia over 1932 en 1933 verlies hebben geleden indien de lonen tijdens de depressie waren gehandhaafd op het peil van 1929. De volgende tabel maakt dat duidelijk.

Tabel 51. De invloed van de ontwikkeling van de loonkosten op de ontwikkeling van de winst per ton steenkolen bij de mijn Willem-Sophia, 1929-1934

Jaar	Werkelijke loonkosten per ton	Loonkosten door toename arbeidsproduk- tiviteit	Verschil	Gerealiseerd bruto-over- schot per ton
1929	f 5,06			f 2,17
1930	5,04	f 4,88	0,16	1,58
1931	4,63	4,98	0,35	0,59
1932	4,08	4,68	0,60	0,06
1933	3,71	4,51	1,21	0,01
1934	3,38	4,13	0,75	- 0,46

Hoewel de mijn Willem-Sophia in de depressiejaren grote winsten maakte op de produktie van briketten, was de arbeidsproduktiviteit te laag om zonder loonsverlagingen uit de rode cijfers te blijven. Aangezien de Willem-Sophia de laagste arbeidsproduktiviteit van alle mijnen had, mag worden verwacht dat de verhoogde arbeidsproduktiviteit in de andere mijnen een veel gunstiger invloed had op de kostprijsontwikkeling. In tabel 80 zijn de bruto-overschotten per ton steenkolen van de mijnen voor de jaren 1926 tot en met 1939 samengevat. Daaruit blijkt dat de Willem-Sophia alleen in 1934 verlies leed. Hetzelfde was het geval met Laura & Vereeniging, waar het verlies per ton overigens slechts 4 cent bedroeg, tegen 36 cent bij de Willem-Sophia. Ook de Domaniale Mijn leed in 1933 en 1934 een beperkt verlies.

De bruto-winstcijfers van de Oranje-Nassaumijnen schommelden - in vergelijking met die van de overige mijnen - sterk en bevestigen het vermoeden dat hier met cijfers werd gemanipuleerd. Terwijl immers in 1930 de hoogste winst per ton werd behaald, was die in 1931 het laagst en werd al in 1933 een opvallend verlies geleden.

Herkomst, mobiliteit en selectie van mijnwerkers in de jaren dertig

De ontslagen in de depressiejaren

Van 1919 tot en met 1923 daalde het verloop onder nieuwe mijnwerkers; van alle nieuwe mijnwerkers verliet in 1919 36,1% de mijnen binnen één jaar, in 1923 was dat 20,9%. Sedert dat jaar trok de conjunctuur aan en leidde de toenemende vraag naar arbeidskrachten tot een hoger personeelsverloop. In 1925 verdween 33,1% van de nieuwe mijnwerkers weer binnen een jaar. Sindsdien zette echter weer een daling in; de mijnen leken nu beter in staat nieuwe mijnwerkers aan het bedrijf te binden. Toch verliet in de jaren 1928 tot en met 1930 bijna net zo'n hoog percentage arbeiders de mijnen als in 1922: circa 25%. Pas in de depressiejaren daalde het personeelsverloop in de mijnindustrie aanzienlijk.

De jaren 1931 tot en met 1936 hebben een diepgaande invloed gehad op de sociale en economische verhoudingen in de mijnindustrie. De arbeiders werden op alle mogelijke manieren opgejaagd om een maximale arbeidsprestatie te leveren, terwijl de lonen daalden. Voor de eerste keer in de geschiedenis van de Nederlandse mijnindustrie werden duizenden arbeiders ontslagen; de werkgelegenheid in de mijnen daalde van 1931 tot 1936 met 8.811 arbeidsplaatsen. Hoe hoog het vrijwillig verloop vóór de depressiejaren was, mag blijken uit een vergelijking tussen het aantal ontslagen vóór 1931 en daarna. In de jaren 1931 tot en met 1936 werden door de particuliere mijnen in totaal 12.430 mijnwerkers ontslagen. In de jaren 1925 tot en met 1930 verdween echter een bijna twee maal zo groot aantal arbeiders uit de mijnen: in totaal 24.480 man. Zien de werkgevers vóór 1931 met spijt nieuwe arbeiders snel de mijnen verlaten, sedert dat jaar zijn zij voor de eerste keer in staat een uiterst strenge selectie toe te passen. Toch zijn er ook in dit opzicht verschillen tussen Staats- en particuliere mijnen. De directie van de Staatsmijnen heeft ook in de depressiejaren meer oog voor de sociale belangen dan de directie van de particuliere mijnen. We zullen in dit hoofdstukje samenvatten welke selectiecriteria een rol speelden in de depressiejaren en welke invloed het ontslag had op de samenstelling van de mijnwerkersbevolking.

De belangrijkste groep die door de depressie werd getroffen, was die van de buitenlandse arbeiders. Hun aantal daalde van 12.248 op 1 juli 1931 tot 5.179 op 1 april 1935, "eene vermindering, welke naar verhouding in geen enkele andere industrie of tak van bedrijf in ons land had plaatsgevonden", schreef Mr. Van Lier, referendaris bij het Departement van Sociale Zaken op 12 april 1935 aan zijn Minister 32). Het ontslag van duizenden buitenlandse mijnwerkers had voor de werkgevers prioriteit en beïnvloedde de samenstelling van de mijnwerkersbevolking diepgaand. Uit de vestigings- en vertrekcijfers van de mijnwerkersdorpen is die ontwikkeling duidelijk af te lezen. Nemen we als voorbeeld de bevolkingscijfers van Heerlen 33).

Tabel 52. Vestiging en vertrek in de gemeente Heerlen, 1929-1935

Bevolking per 31 december	Vestiging		Vertrek	
	totaal	waarvan uit het buitenl.	totaal	waarvan naar het buitenl.
1929 45.300	7.922	2.855	7.019	872
1930 46.917	7.239	2.453	7.076	884
1931 48.865	5.922	1.931	4.906	618
1932 49.747	5.125	844	5.249	1.171
1933 50.017	4.261	466	4.886	1.153
1934 50.149	4.313	318	5.124	1.263
1935 49.724	3.356	173	4.578	1.219

Vóór 1932 was ten opzichte van het buitenland in Heerlen sprake van een vestigingsoverschot; sedert dat jaar verliezen aanzienlijk meer buitenlanders Heerlen dan zich er vestigden. De absolute mobiliteit van de bevolking verminderte en de omvang van de bevolking daalde zelfs in 1935. Slechts een harde kern van buitenlanders, veelal arbeiders die al jarenlang in de mijnen werkten, overleefde de selectie. Omdat in de jaren 1926 tot en met 1930 veel buitenlanders in dienst waren genomen (hun aantal steeg van 7.944 tot 11.969), was ontslag van een belangrijk deel van hen niet moeilijk. Volgens een rapport dat bedrijfsingenieur Bakker in oktober 1933 aan de directie van de Staatsmijnen richtte, was het traditie arbeiders met een geringe arbeidsprestatie die pas kort werkzaam waren in de mijnen snel te ontslaan, in zoverre de arbeidsmarktsituatie dat toeliet 34). De arbeiders die pas in 1929 waren aangetrokken, hadden een voorlopig en kortlopend arbeidscontract gekregen en

werden dus snel ontslagen toen de conjuncturele situatie verslechterde.

In 1933 was nog slechts een beperkt aantal buitenlanders bij de Staatsmijnen in dienst. Verdere personeelsinkrimping zou derhalve Nederlanders treffen. Bakker deelde de opvattingen van de R.K. Mijnwerkersbond, toen hij de directie voorstelde bij ontslag voorrang te verlenen aan jonge, ongehuwde arbeiders die geen kostwinners waren, omdat ontslag aldus het minste maatschappelijk leed veroorzaakte. Pas in tweede instantie zou zijns inziens moeten worden gedacht aan oudere, onvolwaardige arbeidskrachten.

Gezien de volstrekt ontoereikende ouderdoms- en invaliditeitspensioenen voor mijnwerkers had de directie van de Staatsmijnen voor 1931 ondergrondse arbeiders die nog voor slechts 25% geschikt waren voor het zware ondergrondse werk, bovengronds geplaatst om lichtere werkzaamheden te verrichten. Het was aanvankelijk de bedoeling deze oudere arbeiders (op gemiddeld 43-jarige leeftijd was een ondergronder zodanig verzwaakt dat hij zijn werkzaamheden niet meer optimaal kon verrichten) in dienst te houden totdat een betere ouderdoms- en pensioenverzekering tót stand kwam. Na de buitenlanders en de jonge ongehuwden zou deze groep nu worden ontslagen. Gezien hun verdiensten voor het Staatsmijnbedrijf wilde Bakker echter niet voorstellen deze arbeiders zonder meer te ontslaan. Er waren drie mogelijkheden:

1. de overtollige arbeiders in dienst houden omdat de gevolgen van ontslag voor de betrokkenen zeer ernstig zouden zijn;
2. onvolwaardige arbeidskrachten ontslaan uit commerciële overwegingen, met uitzondering van hen die al lang in de Staatsmijnen werkten en in dat bedrijf invalide waren geworden;
3. alle onvolwaardige arbeidskrachten zonder meer ontslaan.

Bakker koos voor de tweede oplossing. In afwachting van een betere pensioenregeling mochten arbeiders die in de Staatsmijnen invalide waren geworden niet worden ontslagen. Of de directie met dit advies uitdrukkelijk rekening hield, is niet bekend. Sedert 1 augustus 1934 werden alle arbeiders die de zestigjarige leeftijd bereikten, door de mijnen ontslagen 35).

Dat waren er overigens niet veel: in 1930 272 man en in 1931 nog 36. Waarschijnlijk werden arbeiders in de leeftijdscategorie van 51 tot 60 jaar ontzien: hun aantal steeg in deze jaren van 2.277 tot 2.643. Het waren in hoofdzaak jongeren die na de buitenlanders werden ontslagen. Hun aantal daalde van 17.074 in 1930 tot 9.991 in 1935 (zie eveneens tabel 42). Daarnaast verdween in de depressiejaren een groot

aantal lichamelijk zwakke arbeiders uit de mijnen. Zoals uit het wiskundig verslag van het AMF over 1937 valt af te leiden, daalde de invaliditeitsfrequentie in de mijnen in alle leeftijdscategorieën daardoor aanzienlijk. In 1936 trad voor de ondergronders slechts de helft van het aantal verwachte pensioneringen wegens invaliditeit op; in 1937 daalde het tot een-vierde deel en voor bovengronders tot de helft. Een "z66 plotselinge en z66 snelle daling" was volgens de directeur van het AMF te danken aan "oorzaken in verband met de onevenwichtige economische toestanden, die [...] aanleiding gaven tot belangrijke inkrimping van het ledental en [...] tot een inkrimping van alle werkgelegenheid" 36). Hoe voorzichtig het AMF-bestuur het ook omschreef, het was duidelijk dat de ondernemers circa 75% van de mijnwerkers die onder normale omstandigheden in het bedrijf invalide zouden zijn geworden, nu voortijdig hadden ontslagen.

Uit het rapport van bedrijfsingenieur Bakker kon reeds worden afgeleid dat leidinggevende beampten van de Staatsmijnen rekening wensten te houden met de belangen van de oudere arbeiders die in hun mijnen invalide waren geworden. De directie van de grootste particuliere mijn, de Oranje-Nassaumijnen, daarentegen maakte van het overschot aan arbeidskrachten gebruik om zoveel mogelijk onvolwaardige en minder gewenste mijnwerkers te vervangen. Op de bijeenkomst van de bedrijfsingenieurs met de directie van die mijn op 10 september 1931 werd besloten: "Van het groot aanbod op de arbeidsmarkt zal gebruik gemaakt worden, om minder goede elementen te loozen en door betere te vervangen, eventueel buitenlanders vervangen door Nederlanders, voor zoover er aanbod is" 37).

Door het ontslag van een groot aantal buitenlanders werd het ledenbestand van de ANMB uitgedund. Volgens het bestuur van de bond werden arbeiders met socialistische sympathieën bewust ontslagen 38). De werkgevers bestreden dat. Toch zijn er aanwijzingen dat de werkgevers in de depressiejaren arbeiders ontsloegen wegens hun politieke gezindheid. Dat waren echter niet in de eerste plaats SDAP en ANMB-leden, maar communisten 39). Hoewel directeur Haex in 1920 opmerkte: "Zonder onze nationale gevoelens te kwetsen, mag toch wel gezegd worden, dat onze eigen lui ons met communistische propaganda meer dwarszitten dan de buitenlanders!" 40), werd het grootste contingent communisten in de mijnstreek door buitenlanders gevormd. Dat bleek onder andere bij de Rijksdagverkiezingen in 1933. Arbeiders die in het buitenland woonden, konden aan de verkiezingen deelnemen door middel van een speciaal stembiljet. De Duitse politieautoriteiten onderzochten het stemgedrag van de in het buitenland wonende Duitsers en kwamen tot de conclusie dat circa 900 in Limburg

wonende Duitsers op de communistische partij hadden gestemd. Die informatie werd doorgespeeld aan de Nederlandse grensbewaking die op zijn beurt de directies van de mijnen daarvan in kennis stelde 41). Uitdrukkelijk werd er in de correspondentie op gewezen hoe groot dat aantal communistische sympathisanten wel was voor de Limburgse verhoudingen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1931 verwierf de communistische partij immers slechts 147 stemmen in geheel Limburg. De Nederlandse politieautoriteiten hielden de werkgevers geregeld op de hoogte van alle informatie over de ontwikkeling van het communisme in de mijnstreek en adviseerden communisten te ontslaan, omdat, zoals de Kerkraadse commissaris van politie aan de directies van de Domaniale Mijn en de Willem-Sophia meedeelde, "hun maatschappelijke inzichten gevaar opleveren voor de veiligheid van den Staat". De mijnpolitie van de Willem-Sophia stelde in 1929 een lijstje op met criteria dat door de verschillende mijnpolitiekorpsen zou moeten worden gebruikt voor het selecteren van arbeiders. In volgorde van urgentie luidde dat 42):

1. communisten	Deze arbeiders zijn zonder nader overleg tusschen de ondernemingen te weren
2. andere gevaarlijke elementen	
3. arbeiders die een ongeval uitbuiten (simulanten)	Omtrent deze arbeiders is vóór nieuwe indienstneming nader overleg tusschen de ondernemingen gewenscht
4. arbeiders die een ziektegeval uitbuiten	
5. arbeiders die veelvuldig ziek"vieren" [sic]	Signalering van deze arbeiders geschiedt uitsluitend bij wijze van waarschuwing; zij kunnen opnieuw in dienst worden genomen zonder voorafgaand overleg tusschen nieuwe en vorige werkgeefster".
6. arbeiders die veel willekeurig verzuimen	
7. arbeiders die om de een of andere boven niet genoemde reden ongeschikt zijn gebleken	

Dat lijstje was nog opgesteld in een periode dat er een grote vraag naar arbeidskrachten bestond; zoals reeds bleek, werden de normen in de depressiejaren verscherpt.

De mijnpolitie en de gemeentelijke en rijkspolitiekorpsen hielden elkaar zo goed mogelijk op de hoogte van de politieke gezindheid van de mijnwerkers en van het "zedelijk" gedrag van de arbeiders en hun gezinnen. Vergaderingen van ANMB, SDAP en linksere organisaties werden bezocht en de verslagen werden doorgespeeld aan de directies 43). Ook

nadat in Duitsland de nationaal-socialisten aan het bewind waren gekomen, werd het Duitse consulaat in Heerlen uitvoerig geïnformeerd "über die wirtschaftlichen und Familienverhältnisse" van de Duitse mijnwerkers 44). Daartoe behoorde ook het lidmaatschap van vakbonden en politieke partijen; voorts werd vermeld of de huren geregeld werden betaald, hoe de woningen waren ingericht en met name of die woningen zindelijk waren, hoeveel kinderen de mijnwerkers hadden en welke scholen die bezochten, waar zij werkten en wat hun inkomen was. Ook het Poolse consulaat vroeg herhaaldelijk inlichtingen omtrent het "gedrag zoowel op moreel als op politiek gebied" 45).

Als gevolg van het Koninklijk Besluit van april 1935 mochten buitenlanders in Nederland alleen met toestemming van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling werken. Weliswaar was dat besluit voor de mijnen slechts beperkt van kracht, maar de reeds uitgedunde groep van Poolse arbeiders (1301 in 1929 en 581 in 1935) vreesde alsnog over de grens te worden gezet. De Poolse gezant wilde dat voorkomen en nam contact op met het Ministerie van Buitenlandse Zaken. De gezant merkte op "dat de Polen in kwestie bekend staan als uitstekende arbeiders en als richtige ingezetenen, die zich niet met politiek bezighouden. Ze zijn aangesloten in verenigingen, die onder leiding staan der R.K. Geestelijkheid" 46). De Poolse gezant liet op het Ministerie een aide-mémoire achter waarin hij opmerkte dat het aantal Polen al was gereduceerd van 900 tot 600. "Il y a une certaine tendance à se stabiliser ces derniers temps ce qui s'explique par le fait que les éléments les plus résistants et aussi les meilleurs à d'autre point de vue ont réussi à se maintenir malgré les difficultés de l'époque".

Niet iedereen was er aan het begin van 1936 van overtuigd dat de lastigste elementen al waren ontslagen. Een maand nadat de directies van de mijnen bovenstaand bericht uit Den Haag kregen, schreef de Heerlense commissaris van politie hen: "Ook uit politiek oogpunt zou het toe te juichen zijn dat nog een gedeelte van de hier werkzaam zijnde vreemdelingen verdween" 47). De bewegingsvrijheid van buitenlandse mijnwerkers was altijd al geringer dan die van Nederlanders. Elke drie maanden moesten zij zich bij de gemeentepolitie melden die - zoals het verslag van de gemeentepolitie van Geleen in 1935 vermeldde - streng toezag op het voeren van politieke actie. Een lid van de bedrijfspolitie van de Staatsmijnen deelde mee in de depressiejaren een ware razzia onder de Polen te hebben gehouden, nadat "extremisten" een rode vlag op de steenberg hadden geplant 48).

Voor al toen in Nazi-Duitsland de sociaal-democratische mijnwerkersbond het werken onmogelijk werd gemaakt, bedankten in de mijnstreek vele Duitsers voor het lidmaatschap van de

ANMB. De vrees bestond dat zij na ontslag in Duitsland geen werk zouden vinden als bekend was dat zij lid waren geweest van een "verboden" organisatie 49). De katholieke bond bood in dat opzicht een veiliger haven: velen stapten over naar de gematigde bond 50). Het dreigement van ontslag zal voor velen aanleiding zijn geweest in de jaren 1931-1936 niet al te fel voor de belangen van de mijnwerkers te strijden. Begrijpelijk ook dat de kleine groep van buitenlanders die de depressiejaren overleefde, gematigd was.

Het selectiebeleid na de depressiejaren

Sedert 1935 nam het aantal arbeiders dat door de mijnen werd aangenomen weer toe. In 1935 steeg het aantal arbeidsplaatsen met 424 en in 1935 met 1.356. Vooral Nederlanders werden nu te werk gesteld; hun aantal steeg van 24.172 in 1935 tot 30.558 in 1939. Het percentage buitenlandse arbeiders dat ondergronds te werk was gesteld, bedroeg in 1939 nog slechts 13,6%; in 1931 was dat nog 39,3% geweest. Bovengronds was dat percentage in deze jaren gedaald van 12% tot 4,1%.

Een groot aantal arbeiders bleef na 1935 als werkzoekenden ingeschreven bij de arbeidsbureau's omdat zij door de mijnen niet langer waren gewenst. Velen was dat hoge aantal een doorn in het oog. Langdurige besprekingen tussen vertegenwoordigers van de arbeidsbureau's, het Departement van Sociale Zaken en de mijnen leidden ertoe dat van de lijst van werkzoekende mijnwerkers diegenen werden afgevoerd die door de werkgevers om verschillende redenen toch nooit te werk zouden worden gesteld. De werkgevers konden daardoor beweren dat het aantal werkloze mijnwerkers minimaal was, omdat zij, die als zodanig waren ingeschreven, "uit hoofde van hun leeftijd, invaliditeit of anderszins niet meer voor mijnarbeid in aanmerking komen" 51). In september 1936 betrof dat voor het district Heerlen 1.436 man.

De werkgevers gaven er de voorkeur aan jongere arbeiders in dienst te nemen. Het aantal mijnwerkers, jonger dan 26 jaar, steeg van 6.965 in 1934 tot 10.961 in 1939. Werkloos bleven, volgens een onderzoek van de Zuidlimburgse arbeidsbureau's, arbeiders die ouder waren dan 45 jaar, lichamelijk ongeschikten, arbeiders die om psychologische oorzaken niet meer geschikt waren en arbeiders die "ontoelaatbaar [waren] wegens persoonlijke eigenschappen of politieke gezindheid" of "ongewenscht zulks op grond van gedragingen op - of buiten de mijn" 52). De laatste categorie telde 141 man.

In de depressiejaren was in de mijnen een uiterst strenge selectie toegepast. Méér arbeiders waren ontslagen dan het verlies van arbeidsplaatsen noodzakelijk maakte: in de periode van 31 december 1931 tot 31 december 1935 werden

13.565 mijnwerkers ontslagen en daalde het aantal arbeidsplaatsen met 8.811. 1.574 arbeiders werden ontslagen wegens invaliditeit of ouderdom; 386 arbeidsplaatsen kwamen vrij door overlijden (zie tabel 70). De overige 10.625 mijnwerkers waren blijkbaar door de ondernemers niet langer gewenst. Verminderen we het aantal arbeidsplaatsen dat verloren ging, met het aantal arbeidsplaatsen dat vrij kwam wegens overlijden en ouderdoms- en invaliditeitspensioen, dan blijken als gevolg van rationalisatie en afzetvermindering 5.871 arbeidsplaatsen verloren te zijn gegaan. Vergelijken met de 10.625 arbeiders die de mijnen om andere redenen dan ouderdom en invaliditeit moesten verlaten, was dat een vrij gering aantal. Deze aantallen maken duidelijk dat de angstgevoelens die in de jaren dertig bij de mijnwerkers overheersten gegrond waren.

Na de depressie werd het beleid van scherpe selectie door de ondernemers gecontinueerd. Hoewel het aantal arbeidsplaatsen in de periode van 31 december 1935 tot 31 december 1939 toenam met 5.549 en er 1.609 arbeidsplaatsen vrijkwamen wegens overlijden en invaliditeits- en ouderdomspensioen, trokken de mijnen in deze periode 10.817 nieuwe mijnwerkers aan. Liefst 4.659 arbeiders werden aangetrokken om minder gewenste krachten te vervangen en arbeidsplaatsen te bezetten van arbeiders die na de depressie vrijwillig vertrokken. In totaal verlieten derhalve in de jaren dertig 15.284 mijnwerkers de Nederlandse mijnen om andere redenen dan overlijden en ouderdoms- en invaliditeitspensioen. Op een personeelsbestand van 37.103 man per 31 december 1931 was dat aanzienlijk.

Tijdens en na de depressie konden de mijnen bij de werving van nieuwe arbeidskrachten voor het eerst uiterst selectief te werk gaan. Nu bleek ook definitief dat de verlangens die de geestelijkheid dienaangaande koesterde, niet afweken van de opvattingen en verlangens van de ondernemers. Bij voorkeur werden jonge autochtone arbeiders in dienst genomen die direct na de lagere school naar de Ondergrondse Vakscholen van de mijnen waren gegaan. Die scholen waren noodzakelijk geworden omdat mechanisatie en rationalisatie vereisten dat de mijnwerkers enige technische kennis bezaten. Daarnaast vervulden de scholen een onmisbare functie in de disciplineren van de arbeidskracht. Uiteraard was ook voor het godsdienstonderwijs een plaats ingeruimd.

De contacten met de geestelijkheid werden daardoor versterkt. In een bespreking tussen directieleden, bedrijfsingenieurs en priesters en predikanten werd in 1941 vastgesteld dat het ontbreken van alternatieve werkgelegenheid in Zuid-Limburg ertoe leidde dat de jongeren alleen in de mijnen terecht konden. Zij kozen het beroep van mijnwerker niet van harte: alleen het loon maakte de keuze voor de mijn

bij de jongeren die de lagere school verlieten enigszins aantrekkelijk. Problemen om voldoende jongeren te werven, bestonden er echter niet. Pater Minderop, superior van het retraitshuis in Spaubeek, merkte tijdens de bespreking op dat de geestelijkheid er geen voorstander van was de jongeren zo veel te betalen als de mijnen deden. De lonen waren zijns inziens zo hoog dat een arbeider van 22 à 23 jaar al huisvader kon zijn; hij noemde dat "van geestelijk standpunt bezien niet gewenscht". De aanwezigen waren het er wel over eens dat een scherpe selectie van en een permanent toezicht op de toekomstige houwens vereist. Van de kant van de geneeskundige dienst van de mijnen werd opgemerkt: "Het zal zelfs aanbeveling verdienen, dat de bedrijven zich bemoeien met de wijze, waarop in vakopleiding zijnde jeugdige arbeiders hun vrijen tijd doorbrengen". De geestelijkheid had daartegen geen bezwaar.

De huisvesting van de mijnwerkers in de jaren dertig

De volkshuisvesting als beheersinstrument: het optreden van de mijnpolitie

De gemeentepolitie werd door de informatie die zij van de mijnpolitie ontving al snel een vraagbaak voor alle mogelijke instanties die behoefte hadden aan informatie over individuele mijnwerkers. Met name de buitenlandse consulaten in Heerlen waren daarin geïnteresseerd. Ontslagen buitenlandse mijnwerkers kwamen in behoeftige omstandigheden te verkeren, waarna zij een beroep deden op de consulaten om financiële ondersteuning te krijgen. De gemeentepolitie verstrekke in zo'n geval een overzicht van de huishoudelijke omstandigheden van de betrokkenen, maar ook gegevens over het vakbondslidmaatschap 53). De informatie "zoowel op moreel als politiek gebied" 54) waren voor de buitenlandse arbeiders niet altijd even gunstig. Vooral voor de Duitse mijnwerkers was het niet gunstig dat het Duits consulaat vernam dat zij lid waren van de sociaal-democratische bond. De werkzaamheden van de mijnpolitie buiten het eigenlijke terrein van de bedrijven gaven voortdurend aanleiding tot conflicten met de korpsen van de gemeentepolitie in de mijnstreek. De Heerlense commissaris van politie schreef op 12 april 1932 bijvoorbeeld aan de procureur-generaal, directeur

van politie, te 's Hertogenbosch 55): "ik verneem dat de Staatsmijnpolitie [...] een absoluut verkeerd begrip omtrent haar taak heeft. Indien zij als "particuliere politie" zich wil doen gelden heeft zij zich m.i. alleen te bemoeien met zaken de Staatsmijnen betreffende b.v. diefstal op haar gesloten terreinen doch niet met den openbaren weg". Pas tegen het einde van de jaren dertig werd door de burgemeesters in de mijnstreek getracht de macht van de mijnpolitie in te dammen. Uiteindelijk mislukten die pogingen. Het duurde tot na de Tweede Wereldoorlog voordat een nieuwe poging werd ondernomen een einde te maken aan wat de burgemeester van Schaesberg noemde "de ernstige inbreuk [die] wordt gemaakt op de vrijheid van de daar wonende burgers" 56).

Artikel vier van de ambtsinstructie van de Staatsmijnpolitie luidde: "De politie beperkt haar ambtsverrichtingen tot de terreinen, wegen en goederen der Staatsmijnen, tenzij de Inspecteur anders heeft gelast of de omstandigheden anders vereischen" 57). De bevoegdheden van de bedrijfspolitie waren erg ruim. De volgende passage is afkomstig uit een brief van de inspecteur van de mijnpolitie aan directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen: "Zoodra een propagandist van een der politieke partijen een der woningcomplexen betreedt, dan ontzegt de politie den betrokkene op last van den Inspecteur van Politie, die opdracht heeft van de directie, hem of haar, met ingang van een bepaalden datum, den toegang tot de wegen en gronden in eigendom behorende aan de Staatsmijnen in Limburg en dat bij nader overtreding proces volgt [...]. Door dezen maatregel kan men dus uit de huizengroep weeren, die mannen en vrouwen, die politieke blaadjes aan de huizen trachten te verkoopen, of blaadjes van communistische, NSB, NVV of SDA-Partij in de huizengroepen verspreiden. Als echter de bewoner op een der blaadjes is geabonneerd, dan kan men zulks niet beletten, maar dan moet de betrokkene een lijst overleggen, wie een abonnement heeft, opdat kan worden vastgesteld, dat de betreffende op bedoeld blad is geabonneerd. Vanzelfsprekend doen ze dat niet, want dan komt een andere weg open" 58).

Aan de ingang van de woonwijken van de Staatsmijnen waren borden geplaatst ("Eigen Weg der Staatsmijnen. Verboden Toegang 1. Voor motorvoertuigen met ijzeren of stalen wielbanden 2. Voor personen wien den toegang vanwege de Staatsmijnen is ontzegd"). Ook in de wijken van de Oranje-Nassaumijnen waren dergelijke borden geplaatst. Opmerkelijk was overigens dat de directies alleen die politieke propaganda wilden weren die ook volgens de bisschoppelijke mandementen van achtereenvolgens 1933, 1934 en 1936 door katholieken moesten worden bestreden. De meerderheid van de directiele-

den was niet katholiek, maar achtte het in het belang van de ondernemingen dergelijke propaganda te bestrijden.

Aangezien de mijnpolitie, in tegenstelling bijvoorbeeld tot de bedrijfspolitie van Philips 59), geen verantwoording schuldig was aan de burgemeester, bleef de overheid voor een belangrijk deel onkundig van de activiteiten van dit particulier machtsapparaat. Herhaaldelijk was de mijnpolitie actief buiten het eigenlijke mijnterrein en zelfs buiten de woonwijken die eigendom waren van de mijnen. De burgemeester van Kerkrade protesteerde in februari 1940 bij de Commissaris van de Koningin dat de mijnpolitie "zich met het particulier leven der mensen bemoeide en in de taak der gemeentepolitie [in] greep" 60). De burgemeester van Hoensbroek merkte op: "Het is zelfs geen recherchewerk meer wat de mijnpolitie doet, maar zij volgt een zeker spionagesysteem ten aanzien van het personeel der mijnen. Jarenlang is dat reeds gebeurd. Zelfs tot in Valkenburg gaan ze de mensen na. Er zijn meermalen mensen van de mijn verwijderd, alleen op grond van losse praatjes, door de mijnpolitie gerapporteerd".

De moeilijkheden tussen gemeente- en mijnpolitie vloeiden in hoofdzaak voort uit competentiegeschillen die werden veroorzaakt door het ontbreken van een duidelijke taak- en terreinafbakening. De meeste burgemeesters hadden er geen principieel bezwaar tegen dat in de mijnstreek een particulier politieapparaat bestond ten behoeve van de mijnen. De burgemeester van Heerlen schreef in april 1940 aan de Commissaris van de Koningin 61): "De zogenaamde mijnpolitie acht ik een nuttig instrument wanneer haar werkingssfeer beperkt blijft tot het nastreven der doeleinden, welke bij hare oprichting hebben voorgezeten. Deze doeleinden houden in hoofdzaak verband met de omstandigheid, dat de uitoefening van de politiezorg in een industrie centrum van meer dan gewone betekenis is en met een groot aantal werknemers uit verschillende maatschappelijke geledingen uitgebreidere en intensievere maatregelen eischt, dan waarmede in de normale plaatselijke gemeenschap op algemeen politie gebied kan worden volstaan". In die zin noemde de burgemeester het een positieve zaak dat de mijnpolitie alle mogelijke inlichtingen verzamelde over de mijnwerkers en deze informatie aan de gemeentelijke politie verstrekke: "De gemeentelijke overheid - in casu het hoofd der plaatselijke politie - behoort te kunnen beschikken over alle aanwezige inlichtingen, welke op evenbedoelde gedragingen betrekking hebben, omdat die arbeiders deel uitmaken van de plaatselijke gemeenschappen, die onderhevig kunnen zijn aan invloeden, welke van hen uitgaan en waarvan de wetenschap voor de overheid als zodanig van groot gewicht kan zijn".

De directies van de mijnen waren niet of nauwelijks ontvankelijk voor de kritiek die op de mijnpolitie bestond en ook de burgemeester van Kerkrade noemde het een voordeel "dat tengevolge van de actie der mijnpolitie in de woningen der mijnen zeer weinig mensen van laag gehalte wonen". Dat laag gehalte moet breed worden geïnterpreteerd. Niet alleen arbeiders die lid waren van socialistische of communistische organisaties liepen het risico dat de directies permanent werd gerapporteerd over hun opvattingen en activiteiten, ook arbeiders die er - in de ogen van de mijnpolitie - een al te vrijzinnige sexuele moraal op na hielden, werden in de gaten gehouden. Een voorbeeld hiervan geeft het rapport dat de Heerlense hoofdinspecteur der gemeentepolitie op 2 februari 1933 opstelde voor de burgemeester van die gemeente 62). De aanleiding daartoe vormde het conflict tussen een van zijn agenten en de hoofdinspecteur van de Staatsmijnpolitie; eerstgenoemde was in burgerkleding, samen met zijn vriendin, wandelend in de wijk Treebeek, aangehouden door een agent van de Staatsmijnpolitie. Deze vroeg hem zijn leeftijd, adres en geloof. Toen bleek dat zijn vriendin minderjarig was, "kregen wij", aldus de agent, "een zedepreek van hem te hooren, die ruim tien minuten duurde. Hij waarschuwde ons, haalde "fragmenten" uit het dagelijksch leven aan over de gevolgen van een onbezonnen jeugd, citeerde woorden van den H. Augustinus, zeide dat het verkeerd was de eenzaamheid te zoeken [...], en veel andere dingen; kortom er leek geen agent van politie meer voor ons te staan, doch een moraaltheoloog". Een klacht hierover, ingediend bij de inspecteur van de Staatsmijnpolitie, had echter een averechte uitwerking: "Toen ik den heer [...] zei, dat ik niet kon begrijpen waar een agent het recht vandaan haalde om mij op een dergelijke manier lastig te vallen, en dat ik noch het meisje in strijd met de wet hadden gehandeld, kreeg ik ten antwoord, dat hetgeen die agent gedaan had tot de preventieve taak der politie behoorde. Ik zei: "Dan kunnen ze wel ieder paartje, dat op straat loopt, op een dergelijke manier lastig vallen", waarop de heer [...] antwoordde: "Ja, dat kunnen ze ook als het er op aankomt: ik durf er nog wel twee uit een café te halen". Verder zou ik dat verhaaltje van mij maar eens aan mijn biechtvader gaan vertellen, dan wist hij wel zeker, dat niet ik, doch de agent in kwestie gelijk zou krijgen".

De Heerlense hoofdinspecteur van politie schreef aan de burgemeester dat het optreden van de politie slechts gebaseerd mocht zijn op de bepalingen van de Nederlandse wet, verordeningen en reglementen, "en niet op de moraal en de ethiek van een of ander geloof".

In de jaren dertig kwamen door het ontslag van vele arbeiders woningen die eigendom waren van de mijnen, leeg te

staan. Teneinde de kosten daarvan te drukken, oefenden de werkgevers druk uit op mijnwerkers die ver van de mijnen woonden om hun intrek te nemen in de mijnwoningen. Niet iedereen was daar gelukkig mee.

De Vereniging van Limburgsche Gemeenten schreef in 1934 aan de directies: "De bedoelde arbeiders worden uit de plaats, waar zij geboren en getogen zijn, weggehaald en komen dan terecht in kolonies tusschen vreemde en verkeerde deelen der maatschappij, wier mentaliteit vaak dermate inwerkt, dat van goede, ordelievende burgers ontevreden en ongunstige elementen worden gevormd" 63).

De directie van de Oranje-Nassaumijnen was van mening dat er geen reden was het prestige van de "kolonie"-bewoners zo laag in te schatten: "Het is juist, dat de arbeiders die in woninggroepen hun intrek nemen met gezinnen van vreemde nationaliteit in aanraking komen, doch de schifting welke reeds bij de aanneming en bovendien nog in de laatste jaren onder deze gezinnen als gevolg van ontslagen en anderszins heeft plaatsgehad, heeft ten gevolge gehad, dat de overgeblevenen in ordelievendheid en tevredenheid niet bij de inheemsche arbeidersgezinnen ten achterstaan" 64). Dank zij "een behoorlijk toezicht en een jarenlang systematisch daarop gericht streven", waren de "verkeerde deelen der Maatschappij" uit de "kolonies" verdwenen, "zoodat de z.g. "kolonies" thans [...] een toonbeeld van orde en rust kunnen worden genoemd".

Dat nam niet weg dat de gemeentebesturen tegenstanders bleven van verhuizing van mijnwerkers naar woonplaatsen dichterbij de mijnen. Het gemeentebestuur van Broeksittard schreef in 1934 dat niet alleen de inkomstenderving nadelig was: "Van eminent, misschien nog van grooter belang is eveneens de moreele kant der kwestie. Immers in tijden van grote woeling en gisting is [...] decentralisatie van bevolking en zeker van groote groepen van een bepaalde soort, verre te prefereeren boven de samentrekking of opeenhoping". De politiek-gevaarlijke kant van de centralisatie was al eerder, in 1927, door pater Casianus Hentzen, geestelijk adviseur van de Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging, als belangrijk argument genoemd: "Opeenhoping van mijnwerkers in enkele gemeenten acht spreker bedenkelijk, waar deze zeer gemakkelijk kunnen uitgroeien tot centra van socialisme en communisme" 65). Die stelling werd nog eens herhaald in een artikelenserie over de huisvesting van de mijnwerkers in het blad De Zuid Limburger. Daarin werd over de bewuste spreiding van de mijnwerkers over geheel Zuid-Limburg geschreven: "Dit zal ook zijn goede uitwerkingen niet missen bij eventuele economische depressies, ook in politieke zin!" 66). Het zal duidelijk zijn, dat in de mijnstreek een krachtig streven bestond de mijnwerkers te verspreiden en te vermen-

gen met andere bevolkingsgroepen, uit vrees dat het wonen in massale mijnwerkerswijken dicht bij de mijn nadelig zou kunnen zijn voor de maatschappelijke stabiliteit. Wat is nu van dat streven terecht gekomen? In een toeristische folder van de Heerlense VVV uit 1937 werd het chaotisch karakter benadrukt: "Heeft Londen zijn voorsteden, Heerlen heeft zijn "kolonies". Hier is welbewust een poging gedaan de noodzakelijke uitbreidingen op te lossen in kleine vestigingen, welke soms op vrij grooten afstand van de kom zijn gelegen. De kolonies zijn uitsluitend vereenigingsbouw: elke kolonie is, behoudens dan eenige winkeltjes, bestemd voor ééne bepaalde soort bewoners, met alle bezwaren van dien. Waarschijnlijk een gevolg hiervan is dat deze vestigingen weinig neiging hebben tot uitgroeien en een zelfstandig leven te beginnen en zoo blijven deze kolonies vrij geïsoleerd in het land liggen" 67). De Limburger Koerier schreef een jaar eerder: "Het klinkt vreemd, dat een massa van dertigduizend arbeiders niet opvalt, maar het is waar. De mijnwerkers wonen in hun eigen woninggroepen, waar andere menschen niet dikwijls komen. Zekerheid dat men een mijnwerker voor zich heeft, geven alleen de blauwe plekken die sommigen in het gezicht hebben - gevolgen van een schietongeval of verwondingen, waarbij de kolenstof in het vleesch is binnenge drongen" 68).

Uit deze citaten blijkt al dat van vermenging met andere beroepsgroepen weinig terecht kwam. Maar ook aan de anti-stedelijke aanpak van het woningbouwvraagstuk waren grenzen gesteld. Het gebrekkige openbaar vervoer in de mijnstreek maakte het tot het midden van de jaren twintig praktisch onmogelijk de arbeiders verspreid te huisvesten. Bovendien werden de lange wacht- en reistijden die waren gemoeid met het transport per trein, niet beschouwd als bevorderlijk voor een harmonieus gezinsleven en zelfs als funest voor de zedelijke en politieke opvattingen van de inheemse arbeiders. Zij kwamen daardoor immers elke dag langdurig in contact met "vreemden". Om die invloed te neutraliseren, ontwikkelde Poels zelfs het plan enkele arbeiders te recruter en te scholen die speciaal zouden worden belast met het tegenspreken van arbeiders die tijdens de treinreizen een negatieve invloed konden uitoefenen 69). Een welbewuste spreiding van de mijnwerkers vereiste niet alleen medewerking van de ondernemers (die immers garant moesten staan voor de huuropbrengsten), maar ook van de verschillende nog agrarische gemeenten. Menig gemeentebestuur voelde er echter niets voor "lastige" mijnwerkers te huisvesten 70). In de praktijk was de woningbouw door "Ons Limburg" dan ook geconcentreerd in de gemeenten waar mijnen waren gevestigd of gemeenten die daaraan grensden. Hoewel er door "Ons Limburg" liefst 28 woningbouwverenigingen waren opgericht, was de

woningbouw geconcentreerd in tien gemeenten: Heerlen, Kerkrade, Brunssum, Hoensbroek, Eijgelshoven, Nieuwenhagen, Schaesberg, Ubach over Worms, Geleen en Sittard. Tot 1940 werden hier door de verenigingen van "Ons Limburg" 5.112 arbeiderswoningen gebouwd tegen slechts 531 in andere mijngemeenten. Wel werden de mijnwerkers in genoemde gemeenten zo verspreid mogelijk over verschillende "kolonies" gehuisvest. Overhage constateerde voor Heerlen dat de bevolking van circa 50.000 personen (1938) woonde in een strook van tien kilometer lengte en gemiddeld twee kilometer breedte. Daarin lagen de oudere bebouwingskernen en de tweeëntwintig "kolonies" met 5.000 mijnwerkers 71). Er was geen sprake van aaneengesloten bebouwing. Akkerland, weilanden, tuinen en andere onbebouwde gebieden scheidden de verschillende "kolonies" en de oudere bebouwing.

In 1939 waren ruim 34.000 mijnwerkers werkzaam in de Nederlandse mijnen. In de tien gemeenten die de eigenlijke mijnstreek vormden, woonden ruim 22.000 mijnwerkers. Een minderheid van 12.000 man woonde verspreid in de overige Limburgse dorpen en steden. In woningen van "Ons Limburg" woonden in dat jaar 5.644 arbeiders, in arbeiderswoningen van de mijnen 3.676 mijnwerkers (voor een klein deel gepensioneerd); in het totaal 1.991 mijnarbeiders hadden tot en met 1939 een woning gebouwd met een hypotheek van het Algemeen Mijnwerkers Fonds 72). Een kleiner deel (334 gezinnen) woonde in woningen van de socialistische woningbouwcoöperatie "Glück Auf" of in woningen door de gemeenten gebouwd (circa 521 gezinnen). Aangezien we mogen veronderstellen dat bovengenoemde woningen bestemd waren voor gehuwden en circa 66% van de mijnwerkers in 1939 was gehuwd, woonden 12.166 mijnwerkersgezinnen in genoemde woningen en was een aantal van 9.271 gezinnen op een andere wijze gehuisvest. Onderlinge vergelijking van deze cijfers maakt duidelijk welk belang de woningbouw door "Ons Limburg" en de mijnen heeft gehad voor de huisvesting. Circa 25% van de gehuwde mijnwerkers was gehuisvest in woningen van "Ons Limburg" en ruim 16% in woningen die eigendom waren van de mijnen. Nog geen 9% van de gehuwde mijnwerkers woonde in woningen, gefinancierd door een hypotheek van het AMF en ruim 3% in woningen van "Glück Auf" en de gemeenten. De georganiseerde woningbouw voor mijnwerkers heeft derhalve slechts een beperkte betekenis gehad voor de huisvesting van de mijnwerkers; bijna 50% was op een andere wijze gehuisvest: in eigen woningen 73) of in van particulieren gehuurde woningen.

Samenvatting en conclusies

De wijze van huisvesting is niet de belangrijkste factor die van invloed kan zijn op onderlinge solidariteit en klassebewustzijn, maar in bepaalde omstandigheden kan hij de ontwikkeling daarvan wel (mede) verhinderen. De wijze waarop mijnwerkers in Limburg waren gehuisvest, zal hun onderlinge solidariteit en strijdbaarheid niet hebben verhoogd. De verspreiding van de mijnwerkers over een groot aantal gemeenten en de beperkingen die vooral de in het algemeen meer strijd bare ongehuwde mijnwerkers werden opgelegd, zoals het verbod tot kamerverhuur in de "kolonies" en de verplichte huisvesting in gezellenhuizen, maakten het ontstaan van intensieve onderlinge contacten buiten de mijnen moeilijker. De autochtone Limburgse arbeiders, die voor het grootste gedeelte niet uit traditionele mijnwerkersgezinnen kwamen, werden zoveel mogelijk gescheiden van de meer zelfbewuste allochtone arbeidskrachten. Vooral op deze laatste groep werd door middel van woninginspecties, mijnpolitie en priesters een vrij intensieve controle uitgeoefend.

De huisvesting in woningen, in eigendom van de bedrijven, had in de Nederlandse mijnstreek, in vergelijking met andere mijndistricten, slechts een beperkte omvang. Woningbouw vond hoofdzakelijk plaats op basis van de Woningwet en op basis van een samenwerking tussen woningbouwverenigingen en mijnen, waarbij het AMF een belangrijk financier was. Oplossing van de woningnood was naast beheersing van het sociale gedrag van de bewoners een van de hoofddoeleinden van de sociale woningbouw in de mijnstreek. De vrijheid van de bewoners was met name in de woningen van de mijnen gering door de koppeling van het arbeids- aan het huurcontract en het toezicht van de mijnpolitie. Maar ook in de woningen van "Ons Limburg" en in nog sterkere mate in de gezellenhuizen werd toezicht uitgeoefend op het gedrag en was het maken van propaganda voor andere dan katholieke organisaties praktisch verboden.

De loonontwikkeling in de jaren dertig

In de jaren dertig daalde het inkomen van de mijnwerkers door loonsverlagingen en het inleggen van "Feierschichten" tot een absoluut minimum. Niet alleen mijnwerkers, vakbondsbestuurders, gemeenteraden, priesters en de Hoofdingenieur der Mijnen waren van mening dat de mijnwerkers bittere armoe leden. In een bijeenkomst van de directie van de Oranje-Nassaumijnen met de heren De Wendel, de eigenaars van de mijn, op 1 juli 1932 in Parijs, verklaarde directeur Haex dat de kosten van levensonderhoud in Nederland sedert 1929 met 12% waren gedaald en de mijnwerkerslonen met 15%. Anderzijds verdienden de mijnwerkers in Duitsland, België en Frankrijk minder dan de Nederlandse mijnwerkers; de loonsverlagingen moesten daarom doorgaan 74). Op 26 maart 1932 schreef het dagblad De Nieuwe Venloosche Courant dat het loon van de mijnwerkers al zeer laag was. Verschillende mijnwerkersgezinnen zouden, volgens de krant, het loonbriefje met een punaise aan een venster van hun woning hebben bevestigd zodat de schuldeisers konden zien dat er niets te halen was 75). Ook de directie van de Staatsmijnen gaf in 1934 aan de overige mijndirecties te kennen dat het loon bijzonder laag was. Weliswaar waren de lonen in Duitse mijnen nog lager, maar de kosten van levensonderhoud waren volgens de directie in de mijnstreek zoveel hoger dat de koopkracht niet hoger was dan in Duitsland. Verdere loonsverlagingen waren, volgens een uitspraak van de directie uit juni 1934, niet meer mogelijk 76). Hoewel de arbeiders volgens de ANMB al niet meer in staat waren de meest noodzakelijke levensmiddelen te kopen, daalden de lonen in 1934 en 1935 toch nog verder.

Volgens de Hoofdingenieur der Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, verdienden de mijnwerkers in de winter van 1934/1935 zo weinig, dat er absoluut niets meer af kon. Uitgaande van de veronderstelling dat een gehuwde werkloze arbeider aan ondersteuning niet meer kreeg dan het absolute minimum, kwam hij tot de conclusie dat de mijnwerkers nog minder dan dat minimum ontvingen. Dat werd vooral in de hand gewerkt doordat de mijnen een aantal dagen per maand niet werkten wegens het gebrek aan afzet 77).

Twee jaar later, in 1937, kwam de Hoofdingenieur in een rapport, dat in overleg met de directies was samengesteld om de Minister van Waterstaat te dienen bij het beantwoorden van vragen over de lage mijnwerkerslonen, echter tot de con-

clusie dat het wel meeviel. De kosten van levensonderhoud waren zijns inziens in 1937 circa 7% hoger dan in 1936; voor mijnwerkers bedroeg dat cijfer 8,5% à 9%, terwijl hun inkomen vergelijkbaar was met dat van 1930. Deze gegevens blinken niet uit door duidelijkheid. Desondanks noemde Van Waterschoot Van der Gracht het loon "zoo bevredigend [...] dat het tegenwoordige peil als volkomen normaal is te beschouwen" 78). Wat Van Waterschoot onder "normaal" beschouwde, is onduidelijk; het minimum was zijns inziens een loon dat "voor een menschaardig levensonderhoud" noodzakelijk was. Dat minimum zou in 1937 weer zijn bereikt, alhoewel hij erkende dat "in verschillende arbeidersgezinnen een achterstand" bestond. Zijn rapport was vooral bedoeld om de ondernemers in bescherming te nemen tegen de kritiek dat de mijnwerkers onvoldoende hadden geprofiteerd van de conjuncturele opleving in de mijnindustrie sinds 1935. De Minister antwoordde in de Kamer: "De in het Voorlopig Verslag uitgesproken twijfel of bij den verbeterden toestand van het bedrijf wel naar billijkheid rekening is gehouden met de belangen van het lagere personeel, schijnt dan ook in de feiten geen steun te vinden" 79).

De werkelijkheid zag er echter anders uit: het loon lag in 1937 niet op het peil van 1930. De vergelijking tussen minimale en maximale maandlonen in beide jaren is uit de volgende tabellen af te leiden.

Tabel 53. Minimaal maandloon arbeiders particuliere mijnen, 1930 en 1937 80)

Domaniale Mijn	Laura en Ver.	Oranje-Nassau	Willem-Sophia
'37 (jan.)	108,48 (feb.)	102,58 (feb.)	100,16 (feb.) 103,73
'30 (juni)	117,60 (nov.)	126,72 (juni)	110,85 (juni) 119,53

Tabel 54. Maximaal maandloon arbeiders particuliere mijnen, 1930 en 1937

Domaniale Mijn	Laura en Ver.	Oranje-Nassau	Willem-Sophia
'37 (dec.)	128,02 (dec.)	128,70 (okt.)	119,03 (juli) 125,55
'30 (juli)	139,08 (juli)	144,99 (juli)	130,-- (juli) 139,--

Gemiddeld waren de lonen in de particuliere mijnen in 1937 circa 10% lager dan in 1930. In de Staatsmijnen waren de verschillen minder groot. Het gemiddelde jaarinkomen van alle mijnwerkers was in 1937 8% lager dan in 1930.

De positie van de mijnwerkersbonden was aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, ondanks de sterk gestegen organisatiegraad van de mijnwerkers, net zo zwak als in de jaren daarvoor. Toen de R.K. Mijnwerkersbond in februari 1940 met een verwijzing naar de goede gang van zaken in de mijnindustrie aandrong op loonsverhogingen, merkten de werkgevers op dat niet de resultaten van de laatste jaren maar die over de laatste vijftien jaar bepalend moesten zijn voor de vraag of de lonen omhoog konden. De gemiddelde dividenden waren in die jaren te laag geweest, terwijl de koopkracht van het loon in 1940 voldoende leek. Belangrijker was echter dat loonsverhogingen in de mijnindustrie weinig doelmatig waren om de koopkracht te verhogen, "daar deze weer onmiddellijk door prijsstijgingen worden gevolgd". Met een vrijwel identieke opmerking waren al in 1911 looneisen afgewezen 81).

De lonen van de mijnwerkers en andere arbeiders in de jaren dertig

In 1932 waren de mijnwerkerslonen gemiddeld 28% lager dan die van arbeiders bij de Hoogovens; in 1924 hadden die lonen nog op hetzelfde peil gelegen. In 1933 richtte directeur Haex zich tot de Minister van Waterstaat met een verzoek tot lastenverlichting voor de mijnindustrie. Met name de speciale belasting, die werd geheven op de kolen om de gemeenten in de mijnstreek tegemoet te komen in de kosten die zij door de vestiging van een mijn hadden, wenste hij afgeschaft te zien. De gemeenten zouden dan weliswaar hun inkomsten zien dalen, zo verklaarde Haex, maar zij hadden nog voldoende mogelijkheden om te bezuinigen. Hij dacht daarbij vooral aan de lonen van het gemeentepersoneel, "welke wij niet aarzelen buitensporig hoog te noemen, met name in verhouding tot de loonen van de zooveel zwaarderen arbeid verrichtenden ondergrondse mijnwerkers" 82). Hij vergeleek het loon van een houer die zes dagen per week werkte met dat van ongeschoolde gemeentearbeiders in Heerlen en Kerkrade. De eerste verdiende f 31,-- per week, de anderen respectievelijk f 33,-- en f 33,50. Veel mijnwerkers konden echter slechts vijf dagen per week werken door gebrek aan afzet. Ook de lonen van de bovengrondse mijnwerkers waren lager dan die van vergelijkbare gemeentearbeiders. Geschoolden verdienden in de mijnen bijvoorbeeld f 28,86 per week, gemeentearbeiders echter respectievelijk f 36,-- en f 36,90.

Concluderend kunnen we vaststellen dat de mijnen aanvankelijk, vooral vóór 1914, relatief hoge lonen betaalden; vooral voor ongeschoolde landarbeiders was het daarom in die tijd aantrekkelijk in de mijnen te gaan werken. Hun verdiensten waren echter niet hoger dan in andere industriële bedrijfstakken. De Limburgse mijnen betaalden wel hogere lonen dan in het naburige Akense district gangbaar waren om voldoende arbeiders aan te trekken. In de jaren na 1914 verdwenen de verschillen met andere beroepsgroepen: de mijnwerkerslonen daalden sneller dan de lonen elders. In de depressiejaren was van hoge lonen in de mijnindustrie, niet alleen vergelijking met de periode daarvoor maar ook met andere beroepsgroepen, geen sprake meer.

De inkomsten en kosten van levensonderhoud voor gepensioneerde en invalide mijnwerkers

Uit het voorgaande mogen we concluderen dat de mijnwerkersbonden er vooral in de jaren van depressie niet in slaagden de lonen van de mijnwerkers op een redelijk peil te houden. Het valt niet te verwonderen dat dit met de ouderdoms- en invaliditeitspensioenen nog veel minder het geval was. Die pensioenen waren zo laag dat de Staatsmijnen in het begin van de jaren dertig overwogen de oudere en "onvolwaardige" arbeiders zelfs niet te ontslaan en de voorkeur te geven aan het ontslag van vitale buitenlandse arbeidskrachten.

Bij een onderzoek dat het AMF in 1938 naar de levensomstandigheden van de gepensioneerde mijnwerkers verrichtte, bleek dat 70% van de gepensioneerden niet van het pensioen kon leven (83). Het onderzoek strekte zich uit over 4.081 gepensioneerden. Slechts 37 gepensioneerden weigerden aan het onderzoek mee te werken; het cijfer van 70% heeft derhalve een zeer hoge mate van betrouwbaarheid. Liefst 2.808 gepensioneerden hadden naast hun pensioen extra inkomsten gevonden in loonarbeid (inclusief werkverschaffing) of uit handel, een winkel of ander bedrijf. Een aantal was dat niet gelukt; hun vrouwen waren gaan werken of zij werden ondersteund door hun kinderen, de armbesturen of van rijkswege. Op de steun van rijkswege werden nevenverdiensten in mindering gebracht. Slechts 3% van de gepensioneerden woonde in bij hun kinderen, 53% woonde in een huurwoning, liefst 37% bewoonde een eigen huis.

Indien gepensioneerden geen neveninkomsten hadden, zouden zij volgens het bestuur van de R.K. Mijnwerkersbond een pensioen van minimaal f 800,-- per jaar moeten hebben voor hun levensonderhoud (84). De ANMB was van mening dat dit f 1.000,-- moest zijn en baseerde dat bedrag op het pensioen van militairen.

Uit een enquête die het CBS over de periode medio 1935 - medio 1936 instelde naar de inkomens van 598 gezinnen, bleek dat 32% van de gezinnen een inkomen had variërend van f 800,-- tot f 1.400,--, d.w.z. vergelijkbaar met de door de R.K. Mijnwerkersbond en ANMB genoemde minimale pensioenen of hoger. Tevens bleek uit de CBS-enquête dat de post voeding per verbruikseenheid per dag in Heerlen f 0,43 bedroeg, de overige posten van de verbruikersrekening bedroegen f 0,57 85). Voor twee personen was dat derhalve ongeveer f 2,-- per dag of f 730,-- per jaar. Een pensioen van f 730,-- zal dus het absolute minimum zijn geweest indien geen andere inkomsten werden genoten.

De pensioenen van de wegens ouderdom en vooral wegens invaliditeit gepensioneerd mijnwerkers bedroegen in 1938 echter tussen de f 450,-- en f 500,-- per jaar; dat was derhalve beslist onvoldoende. Het maximum-pensioenbedrag dat het AMF uitkeerde en dat slechts bij een samenloop van gunstige omstandigheden was te verwachten, bedroeg f 800,--, hetgeen dus juist voldoende zou zijn geweest. Pensionering betekende voor de mijnwerkers derhalve armoe lijden.

Burgemeester en Wethouders van Brunssum stelden in mei 1935 voor om een buitengewone subsidie van f 4.200,-- aan het Burgerlijk Armbestuur te geven teneinde het tekort te dekken dat door ondersteuning aan bejaarden ontstond. Dat voorstel ontlokte de Nieuwe Venloosche Courant het volgende commentaar: [het voorstel] "vestigt weer eens op ongevraagde, doch niet minder schrijnende wijze de aandacht op den droeven toestand, waarin mijnwerkers komen te verkeeren, die tot hun ouden dag op of in de mijnen hebben gewerkt, wellicht 45 jaar lang, en dan aan de publieke liefdadigheid worden overgeleverd. Zonder een cent pensioen worden de mijnwerkers op straat gezet, nadat ze driekwart van hun leven hun lichamelijke krachten hebben gegeven aan den zwaren mijnarbeid. Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan, er kann gehen" 86).

De strijd om verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de depressiejaren

De arbeidsconflicten in 1934 en 1935

1. Inleiding

In november 1933 stelde het bestuur van de R.K. Mijnwerkersbond aan de werkgevers voor samen met de mijnwerkersbonden bij de regering aan te dringen op contingentering van de steenkoleninvoer. De directies voelden daarvoor echter niets: ondernemers en vakbonden hadden hun eigen verantwoordelijkheid, argumenteerden zij. Een gezamenlijke actie zou de suggestie wekken als liepen de belangen van beide partijen parallel. Bovendien zou een dergelijk verzoek weinig opleveren: de mijnen hadden de regering al herhaaldelijk tevergeefs verzocht de mijnindustrie te beschermen tegen de buitenlandse concurrenten. De regering was volgens directeur Haex doof voor alle smeekbeden. Hij merkte in de vergadering van de Contactcommissie van 4 december 1933 op, dat zij "klaarblijkelijk eerst tot het ware inzicht in den toestand [zal] komen, wanneer massaontslagen zullen plaats hebben, de C.A.O. moet worden opgezegd of mijnzetels zullen moeten worden stilgelegd" 87). De vertegenwoordigers van de mijnwerkersbonden zullen zich op dat moment misschien niet hebben gerealiseerd hoe profetisch die uitspraak was.

Het streven de regering tot steun aan de mijnindustrie te bewegen, stond in de jaren 1934 en 1935 centraal in het loon- en arbeidsvoorwaardenbeleid van de mijnen. Dat de regering door massaal ontslag en afbraak van de arbeidsvoorwaarden tot steun aan de industrie kon worden gedwongen, was geen irreële veronderstelling van de werkgevers. Een politiek zowel als economisch niet onbelangrijk gewest was immers volledig afhankelijk van de ontwikkeling van deze ene bedrijfstak. Vooral de RKSP zou een dreigende ondergang van de mijnindustrie willen verhinderen. Door de nauwe banden tussen R.K. Mijnwerkersbond en RKSP was te verwachten dat de mijnwerkersbond zware druk op de katholieke politici kon uitoefenen om de mijnindustrie te hulp te komen. Verder werd, ondanks de vrijhandelspolitiek, van de zijde der regering de verwachting gewekt dat zij in bepaalde omstandigheden bereid was de industrie te steunen. Zo verklaarde premier Colijn op 27 april 1934 in de Kamer dat hij financiële steun aan de industrie niet afwees; "Maar het initia-

tief moet uitgaan van de maatschappij en de betrokken kringen". Die passage in de handelingen van de Tweede Kamer was door Haex vet onderstreept 88).

Hoewel het de mijnen, zoals eerder geconstateerd, in de depressiejaren minder slecht ging dan zij wilden doen geloven, was het begrijpelijk dat de ondernemers alle middelen zouden gebruiken om hun positie te verbeteren. Vooral wegens de belangrijke rol, die de mijnwerkersbonden hadden te vervullen in het uitlokken van overheidssteun, is het verloop van de gebeurtenissen in 1934 en 1935 belangrijk. Over de werkelijke gang van zaken bestaat in de literatuur een uiterst onvolledig beeld: centraal staat daarin de gedachte dat de R.K. Mijnwerkersbond en zijn geestelijke adviseur Poels erin slaagden loonsverlagingen tegen te houden 89). In werkelijkheid behaalden de bonden in deze jaren slechts marginale successen en schenen zij zich nauwelijks te realiseren dat zij een rol speelden in een door de werkgevers geschreven scenario.

De werkgevers beheersten inderdaad het spel: de massaontslagen (circa 10.000 man) zouden de druk op de regering vergroten en bovendien een positieve invloed hebben op de kostprijsontwikkeling. Het dreigend ontslag dwong de arbeiders al tot een extra krachtingspanning (het beruchte "jaag- en drijfsysteem") en verlaagde aldus de kosten per ton. Getracht werd de produktieomvang te handhaven door arbeiders te ontslaan en de overigen langer te laten werken (door beperking van het aantal verzuimdiensten). Langer werken betekende hogere wekelijkse inkomsten, waardoor de basis werd gelegd voor nieuwe loonsverlagingen.

Voor doorvoering van die strategie was het echter absoluut noodzakelijk dat de mijnen in een gesloten blok zouden opereren. Te verwachten was immers dat de vakbonden loonsverlagingen niet zouden accepteren indien een aantal mijnen er blijk van zou geven de noodzaak daartoe niet in te zien. Evenmin was het te verwachten dat de regering bereid zou zijn de Nederlandse mijnindustrie te steunen door contingeringsmaatregelen, indien enkele bedrijven te kennen gaven dat de situatie nog niet zo ernstig was. Vandaar dat de particuliere mijnen in het voorjaar van 1934 alle moeite deden om de directie van de Staatsmijnen over te halen tot loonsverlagingen. Uiteindelijk lukte dat ook; in 1935 echter besloten de directies van de particuliere mijnen eenzijdig loonsverlagingen en een verlaging van sociale uitkeringen aan te kondigen, teneinde de regering duidelijk te maken dat het particulier mijnbedrijf grotere behoefte had aan overheidssteun dan het Staatsbedrijf.

2. Loonsverlaging en contingentering

Op 15 februari 1934 besloten de particuliere werkgevers een nog groter aantal arbeiders te ontslaan dan eerder aan de bonden was meegedeeld 90). De conclusie van langdurige onderlinge besprekingen was dat massaal ontslag kon leiden tot herstel van de vijfdaagse werkweek, hetgeen op zijn beurt een loonsverlaging van 10% mogelijk zou maken. De Staatsmijnen onderschreven die conclusie, maar waren niet bereid al vóór 1 maart de CAO en loonovereenkomst op te zeggen 91). Het voorstel in april verder te overleggen, werd door de particuliere mijnen aanvaard. De besprekingen in april leidden echter evenmin tot de bereidheid van de Staatsmijnen om de loonovereenkomst op te zeggen 92). Pas toen de directies van de particuliere mijnen op zaterdag 28 april dreigden desnoods eenzijdig de loonovereenkomst op te zeggen, was de directie van de Staatsmijnen bereid de particuliere mijnen te volgen, op voorwaarde dat de definitieve opzegging van de loonovereenkomst nog één maand werd uitgesteld 93). Dat uitstel achtte de Staatmijndirectie noodzakelijk om looncijfers te verzamelen betreffende de Belgische, Duitse en Franse mijndistricten. Met een verwijzing naar de ontwikkeling van de koopkracht in buitenlandse mijndistricten zou de bonden in de onderhandelingen duidelijk kunnen worden gemaakt, dat de Nederlandse mijnwerkers nog in een bevoorrechte positie verkeerden 94). Na bestudering van het cijfermateriaal kwam de directie echter tot de conclusie "dat de verschillen tusschen de loonen van Nederlandsche en buitenlandsche mijnarbeiders niet van dien aard zijn, dat zij in de Contact-Commissie met vrucht naar voren zouden kunnen worden gebracht" 95).

De directie van de Staatsmijnen besloot op basis van de uitslag van haar onderzoek de belofte de lonen te verlagen weer in te trekken. Daarmee waren de particuliere directies na vijf maanden onderhandelen weer op hun uitgangspunt terug. Om uit de impasse te komen, werd besloten voorzichtig te peilen hoe de bonden zouden reageren op voorstellen tot loonsverlaging. De vakbondsvertegenwoordigers konden in de vergadering van de Contactcommissie van 5 juni 1934 echter niet uit de voeten met de vage opmerking dat een 10% loonsverlaging eigenlijk "alleszins noodzakelijk" was 96). De ANMB-vertegenwoordiger zei dat loonsverlagingen de marktpositie niet of nauwelijks zouden verbeteren; de Nederlandse kolen waren immers al zeer goedkoop. Hij zag slechts één oplossing: net als in België zou de gehele bevolking in de mijnstreek moeten worden gemobiliseerd tegen het overheidsbeleid, teneinde de regering te dwingen tot contingentering van de koleninvoer.

Ook de vertegenwoordiger van de R.K. Mijnwerkersbond wees een loonsverlaging van de hand; die mijnwerkers welke

slechts één dienst per week verzuimden, zaten op het bestaansminimum; met twee verzuimdiensten was het al niet meer mogelijk zich te voorzien van de "allernoodzakelijkste levensbehoeften", zo meende hij.

Directeur Haex liet zich door die overwegingen niet overtuigen en merkte op dat de bonden slechts zwakke argumenten aanvoerden. Zolang contingentering uitbleef, vervolgde hij, moesten de mijnen door verlaging van de kostprijs een betere marktpositie trachten te verwerven. Wel erkende hij dat van het loon van arbeiders die slechts vier dagen werkten minder afkon dan van het loon van hen die langer werkten.

Op 10 juni besloten de afdelingsbesturen van de R.K. Mijnwerkersbond met algemene stemmen de loonsverlaging af te wijzen 97). Hoewel ook de regionale pers 10% loonsverlaging een onmogelijke eis noemde, bleven de ondernemers daaraan vasthouden. Wel werd, nadat de rijksbemiddelaar had laten blijken te willen interveniëren 98), besloten die verlaging in twee etappes te doen plaatsvinden: 5% per 1 juli en 5% per 1 augustus 99).

De bonden kregen in de vergadering van de Contactcommissie van 13 juni te horen dat de lonen per 1 juli met 5% zouden worden verlaagd 100). Over nogmaals 5% een maand later werd nog niet gerept. De bonden verwierpen echter ook dat voorstel. De werkgevers dreigden daarop ook zonder accoord met de bonden de lonen te verlagen. Daarmee was een patstelling bereikt die, zo werd door de bonden en in de pers algemeen verwacht 101), slechts door een staking was te doorbreken.

Merkwaardig was de houding van de directie van de Staatsmijnen; dat bedrijf behaalde ondanks de crisis bepaald geen slechte resultaten en zijn directie was ook niet overtuigd van de noodzaak tot loonsverlaging. Nadat ze de uitvoering van dat voornemen had getraineeerd, werd echter zelfs een staking geriskeerd om een loonsverlaging door te drukken. Het heeft er alle schijn van dat ook de Staatsmijnen verwachtten op die wijze de regering tot contingeringsmaatregelen te dwingen.

Hoofdingenieur Van Waterschoot van der Gracht deed veel moeite de dreigende staking af te weren. Hij schreef aan Haex 102) dat een ruime meerderheid van 75% van de leden van de R.K. Mijnwerkersbond zich vóór een staking zou uitspreken. Dat was althans de mening van de bondsbestuurders. Tegelijk wist hij echter te melden dat de directie van de Staatsmijnen twijfelde aan dat hoge percentage, "en die zullen ook wel rapporten hebben over de stemming onder hun mensen".

Van Waterschoot leek de aangewezen figuur voor een bemiddelarsrol. Als prominent lid van de RKSP stond hij dicht bij de R.K. Mijnwerkersbond, maar tegelijk deed hij, in tegenstelling tot zijn voorganger Blankevoort, altijd veel moeite

om goede relaties met de ondernemers te onderhouden. Vooral met Haex stond hij op goede voet, hetgeen de directies van pas kwam in conflicten met de bonden. Eveneens in tegenstelling tot zijn voorganger was hij actief op het terrein van het arbeidsvoorwaardenbeleid. Zo onderzocht hij in het voorjaar van 1934, naar aanleiding van een klacht van de R.K. Mijnwerkersbonden op verzoek van de directie van de Oranje-Nassaumijnen, in hoeverre houwens werden onderbetaald. In zijn rapport 103), waarin de klachten van de bond werden teruggewezen, schreef hij o.a.: "Een goede verstandhouding tusschen de mijndirecties en de arbeidersorganisaties, is in de huidige voor beide zijden zoo bijzonder moeilijke en drukkende tijden meer dan ooit gewenscht". De dreigende staking trachtte Van Waterschoot te bezweren in informele gesprekken met bestuursleden van de R.K. Mijnwerkersbond. Aan "amice" Haex schreef hij: "Ik heb intusschen sterk gewezen op de verminderde werkgelegenheid die zeker het gevolg zal zijn van een langdurige staking [...]. Ook heb ik met nadruk bepleit behoorlijke afspraken over wat [- in geval van staking -] noodige arbeid is en wat onderkruipersarbeid, opdat relletjes worden vermeden en schade aan de mijnwerken of installaties, dat er voor de mijnwerkers alles aan gelegen is geen sympathie te verspelen daartoe slotte publieke opinie en regeering hier alleen helpen kunnen, niet de mijndirecties. Dat een mijnwerker [- in geval van loonsverlagingen -] minder zal krijgen dan een werkloze is hun hoofdargument voor de regeering: dit is nu al voor sommigen het geval en het wordt voor velen als het loon met 10% verminderd wordt".

De directie van de Oranje-Nassaumijnen verbleef op 21 juni in Parijs om de actuele situatie met de Franse eigenaren van de mijnen te bespreken. De directie werd door De Wendel op het hart gedrukt geen enkele concessie meer te doen inzake de loonsverlagingen nu de directie van de Staatsmijnen eindelijk bereid was de particuliere mijnen hierin te steunen 104). Dat de bonden werkelijk zouden gaan staken, werd door de heren onwaarschijnlijk genoemd.

De directie van het Staatsbedrijf voelde er niet veel voor het tot een staking te laten komen. Met de Minister van Waterstaat besprak Frowein derhalve op vrijdag 22 juni hoe hieraan te ontkomen 105). Aan de particuliere mijnen zou worden voorgesteld de loonsverlaging nog een maand uit te stellen in ruil voor de toezegging dat de regering bereid was contingentering "ernstig te overwegen". Die nog vage toezegging was zo belangrijk dat Frowein dezelfde dag aan de directies van de particuliere mijnen liet weten persoonlijk de indruk te hebben dat de regering zou besluiten tot contingentering van de invoer. Met klem verzocht hij de directies echter ervoor te zorgen dat die vertrouwelijke medede-

ling niet aan derden bekend werd, "vooreerst wjl de contingentering van den invoer van steenkolen daardoor min of meer gevaar zou kunnen loopen, vervolgens wjl de Regeering den schijn wenscht te vermijden, dat deze maatregelen door haar worden genomen onder den druk van een dreigement met een staking".

Daarmee was de verwachting van Haex, dat regering pas stappen zou ondernemen als massaontslagen en loonsverlagingen dreigden, bewaarheid. Tevens blijkt het onjuist dat de regering-Colijn pas bereid zou zijn geweest tot contin-gentering van de steenkoleninvoer over te gaan nadat Minister Steenberghe, die op 25 juni 1934 werd benoemd, van de noodzaak daarvan persoonlijk overtuigd was 106).

3. Geheime onderhandelingen met de bonden

Als voorwaarde voor contin-gentering stelde de regering de eis dat de mijnen hun verkoopdiensten zouden samenbundelen om aldus de onderlinge concurrentie te verminderen. Al eerder was door Minister-President Colijn in de Kamer opge-merkt dat de slechte gang van zaken in de mijnindustrie voor een belangrijk deel was te wijten aan de felle onderlinge concurrentie. De Minister van Waterstaat had er tevens bij de Staatsmijnen op aangedrongen door ontslag van buitenlan-ders de werkgelegenheid voor Nederlandse mijnwerkers te verruimen.

Met uitzondering van de directie van de Domaniale Mijn, die onmiddellijk te kennen gaf niets te voelen voor opheffing van haar verkoopapparaat, waren alle mijnen bereid aan die voorwaarde te voldoen en de loonsverlaging een maand uit te stellen. Een probleem voor de werkgevers was hoe bekend te maken dat de loonsverlaging werd uitgesteld zonder de indruk te wekken dat het uitzicht op contin-gentering daartoe de aanleiding was. Het instituut van rijksbemiddeling kwam uitstekend van pas om dat probleem op te lossen. De sociaal-democratische bond had rijksbemiddelaar Jitta verzocht met beide partijen te overleggen en deze had de werkgevers daartoe voor 23 juni uitgenodigd. De directies besloten de bijeenkomst met Jitta zodanig te laten verlopen, dat de bondsbestuurders zouden worden uitgenodigd voor een nieuw gesprek met de directies op maandag 25 juni. In die bij-eenkomst zou hun dan worden verteld dat de loonsverlaging op verzoek van Jitta een maand werd uitgesteld opdat de mijnen gelegenheid zouden vinden het vraagstuk van de verzuim-diensten nog eens te bestuderen. Aldus geschiedde en de bondsbestuurders, onbewust van de manipulaties van de werk-gevers, dankten deze op die bewuste maandag voor hun conces-sie en verklaarden zich bereid gedurende de maand juli verder te onderhandelen 107). Daarmee was ook een staking voor-lopig van de baan.

Over de beperking van de onderlinge concurrentie konden de mijndirecties het echter niet met elkaar eens worden (108). Het pleidooi van Frowein dat contingentering alleen kans van slagen had indien de mijnen de voorwaarden daartoe vervulden, botste op het wantrouwen van de particuliere mijnen, die vreesden bij centralisatie van de verkoop te worden overvleugeld door de Staatsmijnen. De Oranje-Nassaumijnen gaven te kennen erop te speculeren dat de regering een centraal verkoopkantoor niet dwingend zou opleggen. Om uit de impasse te komen en vooral te voorkomen dat alsnog een staking zou worden uitgeroepen, riep de Minister van Waterstaat op 9 juli de directies, met uitzondering van die van de Domaniale Mijn en Willem-Sophia, naar Den Haag en op 12 juli de bonden. Aan de bondsbestuurders werd nu, eveneens in vertrouwen, medegedeeld dat de regering bereid was over te gaan tot contingentering. Omdat de werkgevers desondanks wensten vast te houden aan loonsverlaging per 1 augustus, stelde de Minister de bonden voor genoeg te nemen met een loonsverlaging van 5% in twee etappes: 2½% per 1 augustus en 2½% per 1 oktober 1934. Ook de bondsbestuurders werd met klem verzocht geen ruchtbaarheid te geven aan het besluit tot contingentering. Voortijdige kennis daarvan zou, volgens de Minister, een reactie van de kolenexporterende landen in de hand werken (109).

De bondsbestuurders werden met die voorkennis in een moeilijke positie gemanoeuvreerd. Zij konden loonsverlagingen aanvaarden in de verwachting dat door contingentering de marktsituatie zou verbeteren, maar moesten die gedachtengang dan voor de leden verzwijgen. Te verwachten was echter dat die dan niet zouden inzien waarom plotseling moest worden afgeweken van de eis dat de lonen moesten worden gehandhaafd. Bovendien was volstrekt onduidelijk welk effect de contingentering zou hebben. Anderzijds zou afwijzing van de loonsverlagingen leiden tot een staking. In dat geval zouden de bondsbestuurders door de directies en de katholieke pers worden overladen met kritiek als bekend werd dat zij wisten van het voornemen tot contingentering.

Na het gesprek met de Minister nam directeur Frowein contact op met het bestuur van de katholieke bond teneinde te achterhalen of het bondsbestuur een staking zou uitroepen om loonsverlaging te verhinderen. Daags daarna kon hij op de vraag van de particuliere werkgevers of de bonden hun actie tegen loonsverlaging zouden doorzetten, antwoorden, "dat de R.K. Mijnwerkersbond tegen de verantwoordelijkheid van een conflict zal opzien. Spreker heeft voorts den indruk, dat deze bond in de na afloop dezer bijeenkomst te houden vergadering der Contact-Commissie en in de morgen te houden vergadering dier Commissie in geen geval met eene loonsverlaging van 2 maal 2½% genoeg zal nemen, doch ten hoogste

eene verlaging der loonen met 2½% zal willen aanvaarden" 110).

Frowein was bereid met 3% genoeg te nemen om een staking te voorkomen. Met uitzondering van de directies van de mijnen Domaniale Mijn en Willem-Sophia, die zich gepasseerd voelden omdat zij door de Minister niet voor het gesprek van 9 juli waren uitgenodigd en ook nu onkundig waren gebleven van "officieuze onderhandelingen" 111) met de katholieke bond, waren de directies bereid op het voorstel van Frowein in te gaan. Aangezien de mijnen echter één front tegenover de bonden wensten te vormen, werd afgesproken in eerste instantie vast te houden aan 5% in twee etappes; na de vergadering van de Contactcommissie kon dan onderling verder worden onderhandeld over een mogelijk tegenvoorstel van de katholieke bond.

Zoals door de werkgevers al werd verwacht deelde de vertegenwoordiger van de katholieke bond in de Contactcommissie mee, dat zijn organisatie het voorstel van twee maal 2½% loonsverlaging niet kon aanvaarden 112). Hij lichtte dat toe met een berekening waaruit bleek dat het loon van een arbeider, die slechts vier dagen werkte, door de aanvullende uitkeringen uit de werklozenkassen nauwelijks verschilde van dat van een arbeider die vijf dagen werkte. Een garantie dat loonsverlaging zou leiden tot een vijfdaagse werkweek, was bovendien niet gegeven. Directeur Haex merkte toen op dat invoering van de vijfdaagse werkweek slechts kon worden gerealiseerd door massaal ontslag op de Oranje-Nassaumijnen. De directies verzochten de bondsvertegenwoordigers vóór 14 juli met hun hoofdbesturen te overleggen en die dag mede te delen of zij konden instemmen met 5% loonsverlaging in twee etappes. Diezelfde avond kwamen de werkgevers weer bijeen om te overleggen of moest worden vastgehouden aan 5% 113). Frowein verwachtte "dat de R.K. Mijnwerkersbond ten slotte nog wel tot eenige concessie bereid zal worden gevonden". Zijn mede-directeur Mous kon daaraan nog toevoegen "van den vertegenwoordiger van den R.K. Mijnwerkersbond te hebben vernomen, dat eene eventueele concessie van die zijde op het gebied der loonen gepaard zou moeten gaan met eene vermindering van de huren der mijnwerkerswoningen en een prijsvermindering der aan de mijnwerkers te verstrekken huisbrandkolen". Het bestuur van de katholieke bond wenste geen staking, maar kon dat in het openbaar nog niet aan zijn achterban verkopen.

Het was duidelijk dat de werkelijke onderhandelingen buiten de Contactcommissie om plaatsvonden. Aan de hand van de onderhandse mededelingen van de r.k. bondsbestuurders konden de werkgevers nu de te volgen strategie bepalen. Terwijl de directies van de mijnen Willem-Sophia en Domaniale Mijn onmiddellijk bereid waren de katholieke bond tegemoet te

komen, vroeg de directie van de mijn Laura zich hardop af of loonsverlaging überhaupt nog wel noodzakelijk was. De aankondiging van grootscheepse ontslagen en loonsverlagingen was immers primair bedoeld geweest om de regering te dwingen tot contingentering van buitenlandse kolen: "Deze toezegging [contingentering] is van zoodanig belang, dat hij bereid is, mede ter voorkoming van onrust in de mijnstreek, eenige concessies op het gebied der loonen te doen". De overige werkgevers verwierpen dat echter; als naast contingentering ook nog loonsverlaging, hoe gering ook, kon worden bereikt, was dat altijd meegenomen. Bovendien zouden zij prestige-verlies lijden door na langdurige onderhandelingen plotse-ling de loonsverlaging in te trekken. Haex stelde voor aan 5% vast te houden; de bonden zouden dat wel niet accepteren maar het was beter tijdens de daardoor noodzakelijk geworden bemiddeling van de rijksbemiddelaar door de knieën te gaan dan door druk van de bonden.

Zover zou het echter niet komen. 's Ochtends vóór de vergadering van de Contactcommissie van 14 juli kon Frowein de andere werkgevers meedelen (114) dat het bestuur van de R.K. Mijnwerkersbond alsnog door de knieën was gegaan en 3% loonsverlaging definitief accepteerde. Op basis daarvan kwamen de werkgevers overeen in de Contactcommissie een verklaring af te leggen, waarin tot uitdrukking zou komen dat de loonsverlaging niet zou worden toegepast in bedrijven waar slechts 4 dagen per week werd gewerkt. Er zou naar worden gestreefd in die bedrijven binnen twee à drie maanden te komen tot een vijfdaagse werkweek. Haex achtte het opportuun dat in die verklaring ook tot uitdrukking zou komen dat een vijfdaagse werkweek alleen kon worden bereikt door ontslag "van een niet onbelangrijk aantal arbeiders". De andere werkgevers waren daar echter tegen; nu de katholieke bond loonsverlaging accepteerde, moest niet nog eens uitdrukkelijk worden gesteld dat de consequentie van die keuze het ontslag van honderden arbeiders zou betekenen.

Dat het hoofdbestuur van de katholieke bond waarschijnlijk al voor de vergadering van de Contactcommissie op de hoogte was van het feit dat de werkgevers de loonsverlaging alleen bij een vijfdaagse werkweek zouden invoeren, mag blijken uit de verklaring die de voorzitter van die bond in de Contactcommissie aflegde. Hij deelde mee (115) "dat het Hoofdbestuur van zijne organisatie van oordeel is, dat geen enkele loonsverlaging kan worden aanvaard, indien de directies niet positief een werkweek van 5 dagen kunnen garanderen. Een loonsverlaging van 5% kan in geen geval worden geaccepteerd". De sociaal-democratische bond verklaarde elke loonsverlaging af te wijzen. De opvattingen van de ANMB speelden echter geen belangrijke rol in de onderhandelingen. Na schorsing van de vergadering bleek de katholieke bond

bereid 2½% loonsverlaging te accepteren indien de nieuwe loonregeling zes maanden van kracht zou zijn. De ANMB bleek daartoe nu eveneens bereid, mits geen georganiseerden zouden worden ontslagen en het kostgeld in de gezellenhuizen werd verlaagd. Zoals na de mededelingen van Mous al door de werkgevers was verwacht, verlangde de katholieke bond als compensatie voor zijn tegemoetkomende houding verlaging van de huren en goedkopere deputaatkolen. De werkgevers, met uitzondering van de Domaniale Mijn en de Willem-Sophia die vasthielden aan twee maal 2½%, waren bereid genoeg te nemen met 3% loonsverlaging. De huren van de mijnwoningen en de prijzen van deputaatkolen zouden worden verlaagd, de eis bij ontslag onderscheid te maken tussen georganiseerden en ongeorganiseerden werd van de hand gewezen. De bondsbestuurders wensten eerst te overleggen met hun besturen alvorens met dit alles accoord te gaan.

Zoals door de werkgevers werd verwacht, ging het bestuur van de katholieke mijnwerkersbond accoord met de werkgeversvoorstellen. De ANMB wees ze echter af. De ANMB verstuurde een request aan de regering (116), waarin uitdrukkelijk werd vastgesteld dat verlaging van de kostprijs geen enkele invloed zou hebben op de marktsituatie: de Nederlandse kolen waren immers al goedkoop genoeg. Het bestuur sloeg de spijker op de kop door op te merken: "Indien al een loonsverlaging onontkoombaar zou zijn om de vijfdaagse week te kunnen invoeren, dit zeker niet kon gelden voor het Staatsbedrijf, aangezien in dit bedrijf slechts bij uitzondering verzuimdiensten zijn ingelegd en ook tijdens de laatstgevoerde onderhandelingen is te kennen gegeven, dat bij dit bedrijf voornamelijk tot het inleggen van verzuimdiensten geen aanleiding bestaat". Grote twijfels had de ANMB ten aanzien van de door de werkgevers gehanteerde argumenten. Immers, terwijl in de eerste onderhandelingen was gesteld dat een 10% loonsverlaging noodzakelijk was, waarbij slechts het vertrouwen werd uitgesproken dat die verlaging tot vermindering van verzuimdiensten zou kunnen leiden en de werkgevers later met twee maal 2½% genoeg wilden nemen, werd tenslotte 3% geaccepteerd, dat laatste echter met de toevoeging dat het nog twee à drie maanden zou duren alvorens de verzuimdiensten verdwenen. Terecht vermoedde het bestuur "dat met de thans geëischte loonsverlaging andere doeleinden worden nagestreefd dan oorspronkelijk gesteld".

De katholieke bond berichtte de werkgevers op 18 juli "na rijp beraad" accoord te gaan met de loonsverlaging; de voorgestelde loonsverlaging voor de Domaniale Mijn en de Willem-Sophia werd echter verworpen (117). Het "rijp beraad" van de katholieke bond was niet gemakkelijk geweest en de loonsverlaging werd tegen de wil van de leden in geaccepteerd. Op 15 juli, tijdens de halfjaarlijkse vergadering van de bond

met de afdelingsbesturen, verwierpen 18 van de 21 afdelingsbestuurders, die aan de discussie deelnamen, het bestuursvoorstel om de loonsverlaging te accepteren 118). De verwachting dat het bestuur daarop zijn voorstel zou terugnemen, werd echter niet bewaarheid. Voorzitter Pelzer noemde een staking "[...] niet verantwoord en een veel te gevaarlijk experiment". Na de repliek van Pelzer kwam Poels aan het woord, die opmerkte nog nooit een dergelijke vergadering te hebben bijgewoond: "Ten eerste om de algemeene verbittering en om de weinige instemming van de leden met de voorstellen van het hoofdbestuur [...]. Uit liefde voor 't volk, speciaal voor den mijnwerker", meende hij te moeten opmerken dat de toestand "allertreurigst" was, dat niets van de lonen af kon, maar ... hij was bij de regering geweest: "bij vier, vijf ministers, en had met klem er op aangedrongen dat hulp moest komen [...], dat alles was gedaan in het belang van de arbeiders. Sluit U daarom aan, [...] ondanks alles wat vandaag is gezegd bij de voorstellen van uw hoofdbestuur". Aangezien echter kon worden verwacht dat bij een stemming de grote meerderheid tegen het bestuursvoorstel zou stemmen, werd er niet gestemd maar werd slechts gevraagd instemming te betuigen met het jaarverslag en het beleid van het hoofdbestuur. Toen de meerderheid daar vóór was, werd door het bestuur laconiek meegedeeld dat hiermee ook het voorstel tot loonsverlaging was geaccepteerd. Op identieke wijze had het bondsbestuur in 1932 zijn afdelingsbesturen tegen hun wil een loonsverlaging doen "accepteren". De moeilijkheid was echter dat het nu een tweedaagse vergadering betrof. De volgende dag daalde een regen van kritiek neer op het hoofdbestuur. Statutair was het bestuur echter niet verplicht de afdelingsbesturen een oordeel te laten uitspreken over voorstellen tot wijziging van de arbeidsvoorwaarden. Het voorstel van de afdeling Maastricht om in de statuten op te nemen dat het bestuur verplicht was bij wijzigingen in de loonovereenkomsten deze op een algemene of buitengewone algemene vergadering te behandelen, werd door het bestuur niet in behandeling genomen. De kritiek: "Bij de stemming is niet de meening der vergadering tot uiting gekomen, achteraf komt daardoor kritiek. Aan deze fout zal de bond te gronde gaan, want de leden zijn overrompeld" 119), legde het bestuur naast zich neer met de opmerking dat het zijn eigen verantwoordelijkheid had.

De werkgevers waren er niet alleen in geslaagd de regering te overtuigen van de noodzaak tot contingentering van de invoer, maar zij slaagden er ook in de katholieke mijnwerkersbond te laten instemmen met een loonsverlaging. De bereidheid tot onderhandse afspraken met de werkgevers en het afwijzen van stakingen ontnam de katholieke bondsbestuurders een aantal machtsmiddelen waarmee de positie van

de arbeiders had kunnen worden verdedigd. Tegen de wil van de eigen achterban in gooide de bond het op een akkoordje met de werkgevers, die uiteindelijk slechts om prestige-overwegingen vasthielden aan eenmaal ingenomen posities. De belangrijkste vakbond accepteerde een loonsverlaging en stemde in met een beleid van massaal ontslag. Bovendien ging de regering over tot beperkte contingentering. Desondanks waren de directies van de particuliere mijnen toch niet erg gelukkig met het verloop van de actie. In de eerste plaats waren zij geïrriteerd door de weinig tegemoetkomende houding van de Staatsmijndirectie; het had ruim een half jaar geduurd alvorens deze schoorvoetend instemde met pogingen de lonen te verlagen. Daarnaast was de tactiek, om eerst 10% loonsverlaging te vragen en ten slotte genoeg te nemen met 3%, weinig gelukkig om de geloofwaardigheid te bewaren. Bovendien was gebleken dat de regering zich in hoge mate liet leiden door hetgeen de directie van de Staatsmijnen adviseerde. Iets van die onvrede klinkt door in de aantekeningen die Haex maakte tijdens het kennismakingsonderhoud met de nieuwe Minister van Waterstaat Steenberghe op 4 september 1934 120): "[...] van 10 op 3 vallen heeft onze positie niet versterkt - Regeering zal nu ook minder gemakkelijk onder indruk komen van klachten directies". Al merkte Minister Steenberghe op dat hij er niets voor voelde de werkgeverspartij te steunen als het slechts om marginale loonsverlagingen ging, toch stond de regering volledig achter de werkgevers. De Minister verwachtte in de nabije toekomst nieuwe loonconflicten omdat de contingentering slechts een beperkte invloed op de afzetverhoudingen zou hebben. Alleen uit landen, met welke geen handelsverdragen bestonden, zoals Polen en Rusland, werd de invoer beperkt. Dat voorkwam weliswaar een te verwachten groot aanbod van Poolse kolen, maar veranderde weinig aan de bestaande marktverhoudingen. Minister Steenberghe deelde de ondernemers mee dat de regering alleen bereid was de werkgeverspartij te steunen als het ging om loonsverlagingen van minstens 5%. De werkgevers waren teleurgesteld over het uitblijven van verbeteringen in de afzetverhoudingen. Nieuwe loonsverlagingen hadden volgens de directie van de Laura & Vereeniging echter weinig zin: "Het eenige probate middel, dat tot een duurzame vermeerdering van den afzet en tot verhooging van de steenkolenprijzen leidt, is verscherping en verbetering van de contingenteringsmaatregel" 121), merkte zij in de vergadering van de directies van Staats- en particuliere mijnen op 13 september op. Ongetwijfeld was dat juist: de Nederlandse kolen werden immers juist om hun lage prijs in het buitenland geweerd; alleen door de toegang tot de Nederlandse markt voor de buitenlandse concurrentie verder te beperken, kon verruiming van de afzet worden verwacht.

De directie van de Oranje-Nassaumijnen deelde op 15 november aan die der overige mijnen mee, dat als consequentie van het uitblijven van de verwachte gunstige gevolgen van de contingentering 200 man zouden worden ontslagen (22). Mochten de vakbondsbestuurders al hebben verwacht dat contingentering, loonsverlaging en ontslag zouden leiden tot vermindering van de verplichte verzuimdiensten en herstel van de vijfdaagse werkweek, dan kwamen zij ook daarin bedrogen uit. De Oranje-Nassaumijnen besloten, tegen alle beloften in, de loonsverlaging vanaf december 1934 ook toe te passen op de lonen van mijnwerkers die slechts vier dagen per week werkten. De Domaniale Mijn en de Willem-Sophia (die op aandringen van de regering waren teruggekomen op het voornemen een loonsverlaging van twee maal 2½% toe te passen) hadden de lonen van arbeiders, die slechts vier dagen werkten, al eerder verlaagd. Dat het deze mager-kolenmijnen slechter ging dan de bedrijven die daarnaast ook vetkolen produceerden, speelde bij de afwijkende opstellingen van beide kleinere mijnen een rol. Door betere bedrijfsresultaten, maar ook door de noodzaak tot een socialer arbeidsvoorwaardenbeleid, bestond bij de directie van de Staatsmijnen veel minder neiging tot verdere verlaging van de produktiekosten dan bij de particuliere mijnen.

De ervaringen van 1934 brachten de particuliere mijnen er in 1935 toe hun eigen weg te gaan. Niet langer zou de algemene situatie in de Nederlandse kolenmijnindustrie loonsverlagingen moeten legitimeren, voortaan zou vooral de zwakke positie van de huisbrandkolen producerende ondernemingen worden benadrukt om loonsverlagingen te rechtvaardigen. Al in het najaar van 1934 werd de grondslag voor dat beleid gelegd.

4. De voorstellen van de particuliere mijnen

In de eerste maanden van 1935 vonden tussen de directies van de particuliere mijnen uitvoerige besprekingen plaats over de vraag hoe het rendement van de mijnen kon worden verbeterd (23). De verwachting dat de regering door invoerbeperkingen of andere maatregelen de particuliere mijnen zou steunen, was na een aanvankelijk optimisme dienaangaande in de laatste maanden van 1934 vrij gering. Immers, verscherping van de contingentering per 1 januari was achterwege gebleven, het hernieuwde Duits-Nederlandse handelsverdrag bracht de mijnen nauwelijks verbetering en zij waren zelfs niet uitgenodigd voor de Belgisch-Nederlandse handelsbesprekingen van begin januari 1935. De directies vreesden daarom dat de regering weinig oog had voor de belangen van de particuliere mijnindustrie. Op verruiming van de afzet viel daardoor voorlopig niet te rekenen.

Aangezien verhoging van de kolenprijzen nauwelijks realiseerbaar zou zijn, bleven op korte termijn in principe

alleen bezuinigingen op lonen en op sociale lasten over om het rendement te verbeteren. De mogelijkheden tot bezuinigingen op de lonen waren echter eveneens beperkt. De mijnwerkers leefden al op of onder het bestaansminimum: werkloze steuntrekkers in de gemeente Heerlen ontvingen soms meer steun dan de mijnwerkers verdienden 124). Loonsverlagingen zouden alleen mogelijk zijn als de arbeiders langer zouden werken. Dat beleid was in het voorafgaande jaar echter weinig succesvol geweest. Handhaving van de produktie en verlenging van de werktijd na massaal ontslag zouden slechts tot geringe verlaging van de kostprijs leiden, omdat de lasten van het niet-direct produktieve personeel relatief steeds zwaarder drukten. Kortom: daar zowel op verruiming van de afzet als op loonsverlaging nauwelijks te rekenen viel, bleef alleen verlaging van de sociale lasten over.

Na langdurige besprekingen, waarin bleek dat vooral de directie van de mijn Laura er aanvankelijk niets voor voelde de karige pensioenrechten van de mijnwerkers aan te tasten 125), werd besloten ernaar te streven geen hogere financiële bijdrage aan het AMF te verlenen dan de in andere bedrijfstakken wettelijk verplichte minimumbijdragen. Voorts kwamen de particuliere mijnen onderling overeen de kindertoeslag met 25% te verlagen en de kosten van de verlofregeling met de helft; voorts zouden zij geen hogere lonen betalen dan de in de loonovereenkomst overeengekomen gemiddelden. Loonsverlagingen zouden weliswaar aan de bonden worden voorgesteld, maar slechts als "onderhandelingsobject" 126).

In afwijking van het in het verleden consequent gevoerde beleid zegden de particuliere mijnen nu de loonovereenkomst en de CAO op zonder voorafgaand overleg met de directie van de Staatsmijnen.

Deze gewijzigde strategie hing samen met de relatie tussen regering en particuliere mijnen. Zoals het verloop van de gebeurtenissen nog zal aantonen, raakten de particuliere werkgevers niet alleen steeds geïrriteerder door de groeiende macht en invloed van het Staatsmijnbedrijf, maar ook door de belangrijke rol die de directie van de Staatsmijnen speelde als adviseur en informant van de regering. De vrees door de Staatsmijnen op commercieel gebied volledig te worden overvleugeld, speelde uiteraard eveneens een rol. Eenzijdige opzegging van CAO en loonovereenkomst moest de indruk wekken dat het de particuliere mijnen aanzienlijk slechter ging dan de Staatsmijnen. Tevens zou op die manier wellicht kunnen worden bereikt dat de regering haar houding ten opzichte van de mijnen niet uitsluitend zou laten bepalen door de positie van het Staatsbedrijf.

De Nederlands-Belgische onderhandelingen boden een goede gelegenheid om het kabinet nog eens aan de zwakke positie

van de particuliere mijnen te herinneren. Directeur Schweitzer van de mijn Laura zou 4 februari 1935 een bespreking houden met de Nederlandse delegatie in Brussel. Vóór die bijeenkomst zou hij Colijn, Minister van Waterstaat ad interim, nog eens wijzen op "den dreigenden toestand op sociaal gebied in de mijnstreek". In een nota, die Schweitzer voor de bijeenkomst in Brussel had opgesteld (127), werd omtrent de Belgische plannen tot beperking van de Nederlandse steenkoleninvoer opgemerkt: "Waar zal het einde zijn en wat zal er op den duur van de Limburgsche mijnnijverheid overblijven?" "Afgezien van de contingentering, die alleen verhindert dat er nóg meer kolen binnenkomen [...], heeft de regering vrijwel niets gedaan voor den Limburgschen mijnbouw ...". Schweitzer schetste de beperkingen die Duitsland, België en Frankrijk de Nederlandse invoer wilden opleggen en legde nadruk op de noodzaak van een verscherpte contingentering: "Zoo zal het kunnen gebeuren dat de Nederlandse mijnbouw [...] ten gronde gaat enkel en alleen omdat Nederland, in tegenstelling met alle omliggende landen, zijne mijnen niet beschermt om de hand vrij te hebben in het belang van land- en tuinbouw". Ook het voornemen van de mijnen om bij het uitblijven van regeringssteun een kostprijsverlaging ten koste van lonen en sociale lasten te realiseren, werd door Schweitzer niet verzwegen.

Op 31 januari lieten de particuliere mijnen aan de vakbonden weten de loonovereenkomst per 1 maart 1935 op te zeggen; in een afzonderlijk schrijven werd per 1 mei de CAO opgezegd. In een vergadering van de Contactcommissie op 13 februari 1935 hield Schweitzer namens de particuliere mijnen een uitvoerig betoog over de slechte situatie op de kolenmarkt; hij merkte bij die gelegenheid op dat de aandeelhouders zich ook in voor de particuliere mijnen voorspoediger tijden tevreden hadden moeten stellen met een zeer bescheiden rendement (128). "Lonen en arbeidsvoorwaarden zijn daarentegen wanneer men afziet van de verzuimdiensten zeer bevredigend gebleven. Er bestaat thans geen andere mogelijkheid, dan dat de arbeiders - ook in hun eigen belang - medewerken aan een verdere verlaging van den kostprijs", aldus Schweitzer. De particuliere mijnen stelden voor de sinds 1 augustus 1934 geldende loonsverlaging van 3% ook toe te passen bij een vierdaagse werkweek, de lonen per 1 maart 1935 opnieuw te verlagen met 5% bij een vijfdaagse werkweek en met 10% bij een zesdaagse werkweek, de maandelijkse kinderbijslag te verlagen van f 4,-- tot f 3,-- per kind, de verlofdagen te halveren en de werkgeverspremie aan het AMF terug te brengen tot het bedrag dat bij toepassing van de Ziektewet en Invaliditeitswet zou zijn verschuldigd.

Voorzitter Pelzer van de katholieke bond wenste zijn kritiek op de werkgeversvoorstellen voorlopig te beperken tot de

suggestieve opmerking "dat de stemming onder de mijnarbeiders een dusdanige is, dat zij tot de meest fantastische maatregelen bereid zijn". Overigens wenste hij eerst met zijn achterban te overleggen. De ANMB wees de voorstellen resoluut van de hand en was vooral geschokt door de voorgestelde loonsverlagingen, te meer omdat de mijndirecties zelf een jaar tevoren hadden verklaard dat een korting op de lonen nauwelijks nog mogelijk was. Herhaald werd dat alleen de regering hulp zou kunnen bieden. Hoewel de vakbondsbestuurders geschokt waren door de ingrijpende voorstellen van de directies, was hun reactie vrij rustig. Bij de achterban van de bonden was de reactie heftiger. Binnen de ANMB had zich een oppositie gevormd (volgens het bondsbestuur ging het echter niet om leden van de bond maar om "gewone communisten"), die daags na de vergadering van de Contactcommissie pamfletten verspreidde aan de poorten van de mijnen, waarin tot een staking werd opgeroepen 129).

Een dergelijk ingrijpend bezuinigingspakket was de bonden nog niet eerder voorgeschoteld. Het was geen toeval dat de vertegenwoordiger van de R.K. Mijnwerkersbond zo nadrukkelijk had verklaard eerst met zijn achterban te willen overleggen alvorens officieel te reageren op de werkgeversvoorstellen. Secretaris Kaanen verklaarde later 130), dat het bestuur een situatie had willen vermijden, zoals die in 1934 was ontstaan, toen de leden achteraf het ontbreken van medebeslissingsrecht fel hadden bekritiseerd. Bijgevolg was besloten de afgevaardigden in de vergadering van 17 februari ruimschoots het woord te geven "ten einde de bewering te voorkomen, dat zij in feite niets te zeggen hadden". Poels voelde daar echter niets voor; de algemene verontwaardiging van de mijnwerkers over de werkgeversvoorstellen kon zijns inziens beter niet hardop worden uitgesproken. Direct na het inleidend praatje van bondsvoorzitter Pelzer nam Poels het woord en zei o.a.: "[...] Er zouden hier harde woorden kunnen vallen en die zouden misschien ook wel verdiend zijn, maar wij gaan thans uit elkaar en geven niets toe. Wij zeggen op het ogenblik verder niets" 131). Toen voorzitter Pelzer desondanks het woord wilde geven aan de afdelingsbestuurders, reageerde Poels: "Waarom is dat nodig, [...] wij zijn het allen eens: wij zeggen neen!" Op Pelzers verzoek aan de leden daarmee instemming te betuigen door te gaan staan, verhief de gehele vergadering zich. De R.K. Mijnwerkersbond besloot unaniem de voorstellen van de particuliere mijnen te verwerpen 132).

De ANMB schreef als reactie op de voorstellen van de particuliere mijnen dat al op 16 juli 1934 om een regeringsenquête was gevraagd; dat werd nu nogmaals herhaald, benevens een verzoek om de werkgeversvoorstellen terug te nemen tot-

dat een diepgaand onderzoek naar de gang van zaken in de mijnindustrie zou zijn afgesloten 133).

De burgemeester van Heerlen verzocht rijksbemiddelaar Aalberse beide partijen nader tot elkaar te brengen teneinde een dreigende staking te vermijden 134). Laatstgenoemde kon op 19 februari meedelen dat de regering bereid was een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid om door een tijdelijke subsidie het AMF in stand te houden. Op basis van dit voornemen waren de mijndirecties bereid de voorstellen tot wijziging van de arbeidsvoorwaarden een maand aan te houden. De oppositie binnen de ANMB werd daardoor niet gerustgesteld. Daags na de besprekingen met Aalberse werden opnieuw pamfletten verdeeld waarin de werkgevers de keuze werd gelaten tussen een staking of het intrekken van alle voorstellen. Een staking hing weer in de lucht 135). Op de ledenvergadering van de kleine neutrale mijnwerkersbond werd opgemerkt: "Wanneer we toch crepeeren moeten bij werken, dan kan men beter crepeeren zonder werken" 136).

Door de bonden werd in een nieuwe vergadering van de Contactcommissie aangedrongen op verlichting van de lasten door oprichting van een centraal verkoopkantoor. Dat laatste werd ook door de Staatsmijndirectie op 25 februari aan de particulieren voorgesteld. Deze voelden er niets voor op commercieel gebied met het machtige Staatsmijnbedrijf samen te werken. Terwijl Aalberse nog niet klaar was met zijn berekeningen over financiële steun aan het mijnbedrijf, lieten de particuliere mijnen al op 23 februari aan het AMF weten hun bijdragen aan het fonds onmiddellijk te verlagen 137).

In de besprekingen met de particuliere mijnen had de regering, in casu de rijksbemiddelaar, krachtig aangedrongen op oprichting van een Centraal Verkoopkantoor (CV) voor de particuliere en Staatsmijnen. Dat dat voorstel uit de koker van de Staatsmijnen kwam, bleek op 4 maart 138). In besprekingen met de Staatsmijndirectie op die dag deelde directeur Frowein mee dat de regering een CV dwingend zou opleggen indien de particuliere mijnen niet vrijwillig meewerkten aan de oprichting daarvan. Hij verwachtte van gecentraliseerde verkoop verschillende voordelen: hogere prijzen door een beter marktoverzicht, vermindering van algemene onkosten en goedkopere vrachttarieven, terwijl minder courante kolensoorten gemakkelijker zouden kunnen worden geplaatst. De particuliere mijnen voelden bijzonder weinig voor dat voorstel, dat de indruk wekte "als zoude de commercieele politiek en tactiek der Particuliere Mijnen ten eenenmale gefaald hebben". Het voorstel zelf tastte volgens Haex het prestige van de particuliere mijnen aan, en dat, terwijl "zij steeds een open oog hebben gehad voor het algemeen belang en voor den socialen kant van het bedrijf, waarvoor zij zich groote offers hebben getroost ten koste van de renummeratie van het

kapitaal, welke uiteindelijk volkomen onvoldoende is geweest". De verhouding tussen Staats- en particuliere mijnen werd aanzienlijk vertroebeld toen Frowein op 6 maart aan de particulieren schriftelijk meedeelde, dat de regering hem had opgedragen alle mogelijkheden te proberen om een CV van de grond te krijgen 139). Hij voegde daaraan toe dat de regering commerciële samenwerking tussen de mijnen dwingend zou opleggen indien deze daar niet vrijwillig toe kwamen. De volgende dag al protesteerde Haex namens de particuliere mijnen fel tegen deze voorstellen bij de Minister van Waterstaat 140).

De particuliere werkgevers voelden zich aardig in het nauw gedreven door de voorstellen tot oprichting van een CV. "Er bestaat sinds het moment dat de particuliere mijnen de loonovereenkomst en de CAO hebben opgezegd een merkwaardige coincidentie van inzichten tusschen de Staatsmijnen, de Regeering, den Hoofdingenieur der Mijnen, de vakbonden, e.a. met betrekking tot een C.V.", verklaarde Haex 141). Volgens de directie van de Staatsmijnen konden de mijnen hun marktpositie aanzienlijk verbeteren door commercieel hechter samen te werken; loonsverlagingen zouden dan overbodig zijn. De eigenaren van het De Wendelconcern voelden er echter niets voor hun dochterbedrijf met de overige mijnen te laten samenwerken. De particuliere mijnen hadden er volgens François de Wendel veel meer belang bij vast te houden aan de samenwerking met producenten en importeurs van Duitse kolen in de Kolenconventie 142): "Car les Mines Particulières ont le plus grand intérêt à s'appuyer, dans ce groupement, sur la S.H.V. [Steenkolen Handels Vereniging] pour contre-balancer les prétentions des Mines de l'Etat". Haex dacht dat het zo'n vaart wel niet zou lopen "et que la création de cet organisme pourra être évitée".

Het conflict speelde minder tussen particuliere mijnen en mijnwerkersbonden dan tussen eerstgenoemde aan de ene kant en regering en Staatsmijnen aan de andere kant. Dat de arbeiders daarvan het slachtoffer waren, scheen de directies weinig te deren. Ook de Hoofdingenieur der Mijnen was in eerste instantie weinig gecharmeerd van het arbeidsvoorwaardenbeleid van de particuliere mijnen. In een nota die hij op eigen initiatief voor de particuliere mijnen had opgesteld, beargumenteerde hij uitvoerig dat loonsverlagingen uit den boze waren en geen enkele bijdrage zouden leveren aan het oplossen van de crisissituatie 143). De netto-weeklonen van de mijnwerkers waren nauwelijks hoger dan de ondersteuning die werklozen kregen en een loonstrijd zouden de werkgevers volgens de Hoofdingenieur zeker verliezen, omdat de publieke opinie volledig achter de arbeiders stond en de werkgevers zelf verdeeld waren. Van Waterschoot merkte verder op, "dat de door de particuliere mijnen gevolgde methode om den ar-

beiders eenvoudig zekere arbeidsvoorwaarden voor te schrijven, mij ietwat uit den tijd voorkomt [...]. Zij is ook onverstandig want als men een order moet terugnemen, lijdt het prestige".

Op 25 maart liet Aalberse weten dat de berekeningen voor subsidie nog niet waren afgesloten 144); hij verzocht de particuliere mijnen de aangekondigde bezuinigingen nogmaals uit te stellen en wel tot 1 mei. De vertraging werd veroorzaakt doordat het aanvankelijk voornemen van de regering om de voorgestelde verminderde werkgeversbijdragen aan het AMF bij te passen, uiteindelijk te duur werd geacht. Circa 1,9 miljoen gulden zou jaarlijks nodig zijn om afbraak van het AMF te voorkomen. De particuliere mijnen lieten weten "hoe-wel zeer ongaarne" andermaal met dit verzoek accoord te gaan 145).

Nadat de regering nieuwe berekeningen had laten uitvoeren, confereerde Aalberse op 24 april in Heerlen opnieuw met directies en vakbondsbestuurders 146). De regering was bereid het AMF met f 800.000,-- te steunen onder voorwaarde dat de verzekeringsaanspraken van de leden van het fonds zouden worden herzien, de administratie van het fonds zou worden gewijzigd en een regeringscommissaris in het bestuur zou worden geaccepteerd. Slechts 1/3 deel van de subsidie zou rechtstreeks ter beschikking komen van de particuliere mijnen. De particuliere ondernemers verlangden het gehele bedrag en dreigden door loonsverlaging en korting op de kinderbijslag de regering tot andere gedachten te brengen. Na hernieuwd overleg met de regering deelde Aalberse mee dat de regering haar financiële voornemens zou intrekken indien de voornemens van de particuliere mijnen tot een staking zouden leiden.

De regering weigerde de particuliere mijnen acht ton "gecamoufleerde subsidie" te verlenen, verklaarde Aalberse 147). Hij voegde daaraan toe dat de regering niet zo overtuigd was van de slechte gang van zaken in de mijnindustrie en het haar slechts ging om het instandhouden van het AMF. De resultaten van de Staatsmijnen over het eerste kwartaal van 1935 waren volgens Aalberse niet slecht en ook in het buitenland profiteerden de mijnen van de opleving van de conjunctuur. Als de particuliere mijnen meer steun wensten, dan zou een diepgaand onderzoek de noodzaak daarvan moeten aantonen.

Het gesprek dat Aalberse met de vertegenwoordigers van de bonden voerde, wekte bij deze laatsten niet de indruk dat de dreigende verslechtingen van de baan waren. Bijgevolg kwamen de bondsbestuurders overeen vanaf 6 mei te staken en tijdens de actie hecht samen te werken.

5. De dreigende staking

De particuliere mijnen verwachtten dat de regering hen nog verder tegemoet zou komen. Aalberse had dat ook niet uitgesloten, maar stelde het bovengenoemde intensieve onderzoek als voorwaarde.

Enkele dagen na het mislukte overleg in Den Haag bood Van Waterschoot van der Gracht zijn diensten als bemiddelaar aan "om alsnog eene èn voor de gemeenschap èn voor de betrokken partijen ongewenschte staking te voorkomen" 148). Ook Van Waterschoot verwachtte dat er voor de particuliere mijnen wel meer dan f 800.000,-- uit het conflict te slepen was, mits de regering ervan kon worden overtuigd dat het noodzakelijk was om de mijnen in stand te houden. Anderzijds, zo liet hij de particuliere mijnen weten, mocht niet over het hoofd worden gezien dat de regering loonsverlagingen van de hand wees. In het geval er zou worden gestaakt om loonsverlagingen tegen te houden, zouden de particuliere mijnen niet door de regering worden gesteund.

De directies brachten in het overleg met Van Waterschoot naar voren dat het in feite niet ging om een conflict tussen particuliere mijnen enerzijds en vakbonden anderzijds, maar om de verhouding tussen het particuliere mijnbedrijf en de Staatsmijnen. De regering had volgens de werkgevers tot taak de nationale industrie te beschermen; liet zij dat achterwege, dan mocht de ondernemers niet worden verweten dat zij hun positie verbeterden ten koste van de arbeiders. De regering liet zich te veel leiden door de directie van de Staatsmijnen, een bedrijf dat door zijn betere marktpositie goede arbeidsvoorwaarden aan kon bieden. "Mogelijk onbewust worden de Particuliere Mijnen door de Staatsmijnen uitgehongerd", verklaarden de werkgevers. Onbegrijpelijk noemden zij het dat de regering steeds de adviezen van de directie van het Staatsbedrijf opvolgde. De oprichting van een Centraal Verkoopkantoor kwam immers ook uit de koker van de directie der Staatsmijnen, die de particuliere mijnen niet alleen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden maar ook op commercieel gebied wilden overvleugelen! In een Centraal Verkoopkantoor immers zouden de Staatsmijnen alle zeggenschap krijgen, zo redeneerden zij. Terwijl de slechte situatie in het particulier mijnbedrijf ("dat zich èn uit industrieel èn uit sociaal oogpunt geen enkel verwijt te maken heeft") te wijten was aan onvoldoende overheidssteun, moest financiële ondersteuning "betaald worden met de aanvaarding van een ondervoordijstelling van de Staatsmijnen". De directies besloten hun uitvoerig betoog tegenover Van Waterschoot met de opmerking dat loonsverlagingen slechts achterwege zouden blijven als de regering het AMF zou steunen en bovendien verlaging van de kinderbijslag en verlofregeling zou aanvaarden.

De particuliere mijnen speelden hoog spel; het dreigement van loonsverlaging was immers slechts onderhandelings-tactiek. Alvorens de brief, waarin het standpunt van de particuliere mijnen werd verwoord, de deur uitging, tele-foneerde Van Waterschoot met Minister Van Lidt de Jeude over de actuele situatie. Dat was op 1 mei 's avonds, drie maan-den nadat de particuliere mijnen de CAO en de loonovereen-komst hadden opgezegd en één week voor de aangekondigde staking (149). De bonden stonden sterk; zij hadden niet alleen steun van de publieke opinie maar ook van de regering die ervan overtuigd was dat de lonen niet konden worden ver-laagd.

De Minister liet Van Waterschoot in genoemd telefoongesprek weten, dat de regering alleen bereid was het AMF te steunen indien de vakbonden daarmee accoord gingen: "iedere schijn moet worden vermeden dat de Regeering zich partij stelt", merkte hij op. Steun aan het AMF hield immers in dat op het fonds zou worden bezuinigd. Daartoe zou een regeringscommis-sie worden benoemd die de ondernemersvoorstellen zou steu-nen.

De regering wilde weliswaar een staking voorkomen, maar was niet bereid de mijnindustrie meer dan acht ton toe te schui-ven. De Minister stelde aan Van Waterschoot voor de bonden te laten instemmen met bezuinigingen op de kindertoeslag en verlofdagen in ruil voor verminderde werknemersbijdragen aan de sociale verzekering. Volgens de directies van de particu-liere mijnen zou dat echter nauwelijks tot enig bevredigend resultaat leiden. De reactie van de Minister op de klachten van de industrie noemden ze weinig bemoedigend, terwijl ze tevens vreesden dat de regering niet bereid was de mijnen in hun arbeidsvoorwaardenbeleid te steunen. De Hoofdingenieur was echter optimistisch; hij zag wel degelijk mogelijkheden Minister Van Lidt de Jeude tot nog meer steun te bewegen. Daarom werd een conferentie tussen Van Waterschoot en de Minister belegd op 2 mei.

Minister Van Lidt de Jeude bleef aanvankelijk bij zijn opvatting dat loonsverlaging noch korting op sociale uit-keringen noodzakelijk waren indien de regering de mijnen financiële steun zou verlenen (150). Eerst toen zowel Haex als Van Waterschoot er de nadruk op legden dat de econo-mische positie van de mijnen alleen zou kunnen verbeteren dank zij regeringssteun benevens gelijktijdige verlaging van sociale lasten, ging de Minister door de knieën. De listige poging om de objectieve buitenstaander, Van Waterschoot, voor de zaak van de particuliere mijnen te winnen, was derhalve met succes bekroond.

Toch waren de particuliere werkgevers, ondanks de steun die zij uiteindelijk van de regering konden verwachten, weinig optimistisch over het verloop van de onderhandelingen met de

bonden. Niet ten onrechte meenden zij dat de bondsbestuurders zouden weigeren wijzigingen in het bestuur van het AMF te accepteren als zij zouden bemerken dat een regeringscommissaris alleen werd benoemd om op het AMF te kunnen bezuiniging. Bij dit soort problemen kon Poels naar men dacht hulp bieden. De werkgevers vroegen hem zijn invloed te gebruiken om van de R.K. Mijnwerkersbond instemming te verkrijgen met de werkgeversvoorstellen. Deze opzet mislukte: de bestuurders van de katholieke bond weigerden ondanks Poels' aandringen toe te geven. Zij argumenteerden dat Poels zelf de werkgeversvoorstellen had afgewezen en een impasse had geschapen door in te grijpen in de besluitvorming 151). Zij achtten de tijd nog niet rijp om concessies te doen.

De particuliere mijnen kwamen vervolgens overeen de bonden niet mee te delen welke consequenties de regeringssteun zou hebben, maar slechts hun goedkeuring te vragen voor de regeringsvoorstellen inzake het AMF. Werkgevers zowel als "bemiddelaar" Van Waterschoot waren er behendig in geslaagd het conflict tussen particuliere mijnen en regering voor te stellen als een controverse tussen bonden en werkgevers: "Indien de vakbonden hedenmiddag hunne medewerking weigeren, wordt het odium eener eventuele staking op hen gelegd", verklaarde Van Waterschoot 152). Inmiddels had 95,5% van de leden van de R.K. Mijnwerkersbond ingestemd met het voorstel om vanaf 6 mei te staken 153). De onderhandelingen, op 3 en 4 mei daaraan voorafgaand, zouden derhalve beslissend zijn voor de vraag of de katholieke bond voor de tweede keer in zijn dertigjarig bestaan zou staken.

Op 3 mei wees, zoals verwacht, de ANMB het regeringsvoorstel tot steun aan het AMF, de reorganisatie en de benoeming van een regeringscommissaris van de hand: de moeilijkheden in de mijnbouw mochten niet worden opgelost ten koste van de sociale verzekering 154). Bovendien bestond er geen enkele zekerheid dat de arbeidsvoorwaarden niet alsnog zouden worden aangetast, zodat een oplossing eerst kon worden gezocht na een diepgaand bedrijfsonderzoek. De katholieke bond ondersteunde dat voorstel. Van Waterschoot echter bracht hier tegenin dat de bonden vooreerst moesten reageren op het concreet voorstel tot regeringshulp dat nu op tafel lag, want hij meende: "staking kan ook niet dienen als middel van pressie op de regering die steeds ten volle besef heeft van de heerschende moeilijkheden". Na schorsing van de vergadering legden de bonden een gemeenschappelijke verklaring af, waarin werd verlangd dat de werkgevers hun voorstellen, die afbraak van lonen en sociale zekerheid inhielden, zouden terugnemen in ruil voor overheidssteun. Pas als de werkgevers daartoe bereid waren, zouden de bonden een regeringscommissaris in het AMF aanvaarden. Bovendien was men tot

uitstel van de staking alleen bereid indien de particuliere mijnen instemden met een diepgaand onderzoek, aldus luidde de verklaring.

Aangezien de partijen niet tot overeenstemming kwamen, ging de vergadering in de vroege ochtend van zaterdag 4 mei uiteen in de verwachting dat maandag 6 mei de staking zou beginnen 155). In een laatste poging de staking te voorkomen riep Minister Van Lidth de Jeude op zaterdagmiddag bonden en werkgevers naar Den Haag 156). Namens het kabinet verzochten de Ministers van Waterstaat en Sociale Zaken dringend zowel staking als loonsverlaging uit te stellen. In de tussentijd zou de regering haar voorstellen herformuleren zodat de onderhandelingen vervolgens zouden kunnen worden voortgezet. Beide partijen 157) konden zich in dit compromis vinden en bijgevolg werd het stakingsultimatum verschoven naar 27 mei.

Herformulering van de voorwaarden tot steun aan het AMF betekende vooral omschrijving van de bevoegdheden van de te benoemen regeringscommissaris en wijziging van het fondsreglement; beide maatregelen waren bedoeld om de bezuinigingen op het AMF voor het bestuur ervan acceptabel te maken 158). Aangezien reglementswijzigingen volgens de vigerende statuten slechts met twee-derde meerderheid konden worden genomen, waren de vakbondsvertegenwoordigers tot dan toe in staat geweest verschillende zaken tegen te houden. De bonden wensten de regeringscommissaris slechts een adviserende stem te geven uit vrees dat anders een meerderheid, bestaande uit werkgevers-bestuursleden en regeringscommissaris, elk besluit in het belang van de directies zonder meer ten uitvoer zou kunnen brengen. De werkgevers daarentegen, gesteund door de regering, bepleitten uiteraard benoeming van een regeringscommissaris met volledige bevoegdheid.

In de periode van 6 tot 27 mei was het initiatief volledig in handen van de particuliere mijnen. Getracht werd om een weg te vinden tot uitschakeling van de vakbondsinvloed in het AMF zonder die vakbonden al te veel reden tot argwaan te geven. Als laatste troef speelden de particuliere werkgevers met de gedachte de regering, die het AMF absoluut in stand wenste te houden, te confronteren met het voorstel òf de vakbondsinvloed volledig uit te schakelen òf uit het AMF te treden.

De oorzaak van deze sterke onderhandelingspositie van de particuliere mijnen was duidelijk: de regering wilde ten koste van alles een staking vermijden en had haar positie volgens de particuliere mijnen danig verzwakt door op het laatste moment zo uitdrukkelijk om uitstel van de staking te vragen. De situatie moest hoe dan ook worden uitgebuit: "Geld gaat 't in ieder geval aan de regering kosten. Staking zal ook zeer veel kosten", vatte Haex de situatie bondig sa-

men 159). Van Waterschoot van der Gracht was vóór alles bevreesd voor een staking: "[...] stakingsgevaar moet definitief uit de wereld [...] moeten goeden toestand houden!" Hij zette zijn rol van onpartijdig bemiddelaar met het grootste gemak opzij als het erom ging de particulieren hulp te bieden om het conflict uit de wereld te helpen, maar hij achtte tactisch optreden zeer noodzakelijk, "daar de arbeiders elke verslechtering zullen weigeren; zelfs de benoeming van een Regeeringscommissaris in het AMF voelen zij aan als een verslechtering. Het essentiële punt is dat den arbeiders het gevoel wordt bijgebracht, dat hen alleen een bestaansmogelijkheid kon worden verschaft, wanneer de bedrijven zelf daartoe in staat zijn of daartoe in staat gesteld worden".

Ten aanzien van de vraag wat onder "een bestaansmogelijkheid" moest worden verstaan, liepen de meningen ver uiteen. Enkele particuliere werkgevers waren van mening dat een arbeider die slechts vier dagen werkte, niet redelijk kon leven van zijn loon en dat evenmin bij een vijfdaagse werkweek het loon voldoende was om daarop een 10% vermindering te kunnen toepassen. Anderen merkten op: "de kwestie van het rechtvaardig loon houdt op, zodra een bedrijf de loonen niet meer betalen kan".

De regering wilde een staking absoluut voorkomen; de stroomvoorziening van Limburg en een groot deel van Brabant zou daardoor in gevaar komen. De werkgevers maakten handig gebruik van de zekerheid dat de regering een staking wilde voorkomen en stelden het voor alsof zij de regering hierin graag tegemoet wilden komen. Treffend komt dat tot uiting in een diplomatiek geschreven brief van de ondernemers aan de regering (160): "Het kan wel als vaststaand worden aangenomen, dat het niet mogelijk zal zijn in de arbeidsvoorwaarden van onze arbeiders eenige wijziging te brengen zonder dat daarop een staking volgt [...]", schreven zij op 20 mei. "Leest men de verslagen van de vergaderingen dan blijkt daaruit overduidelijk dat elke hoop op inschikkelijkheid en medewerking van de zijde der arbeidersverenigingen kan worden opgegeven. De Regeering heeft ons te verstaan gegeven dat zij elke staking hoogst ongewenscht acht. Wij eerbiedigen dit inzicht van de Regeering en zijn bereid alles in het werk te stellen om eene verzwaring van de moeilijkheden der Regeering, welke wellicht uit het neerleggen van het werk door $\pm$ 10.000 arbeiders van de Particuliere Mijnen zouden voortvloeien, zoo eenigszins mogelijk te vermijden". Aangezien echter besparingen op de sociale lasten waren afgewezen en loonsverlaging onmogelijk was (tenzij zes dagen per week kon worden gewerkt, maar dat vereiste eerst het ontslag van "duizenden" arbeiders), zo vervolgden de directies, was alleen verhoging van de op-

brengst, een belangrijke bijdrage van het rijk in de pensioenkosten, verhoging van de werklozenuitkering bij verzuimdiensten en verscherpte contingentering een oplossing. De mijnen hadden hun eisen dus behoorlijk opgeschroefd. Alvorens de regering tot meer financiële steun wenste over te gaan, achtte zij een nieuw onderzoek noodzakelijk. Rijksbemiddelaar Aalberse liet op 21 mei weten dat oud-Minister van Economische Zaken Verschuur daartoe bereid was gevonden. Op 22 mei riep de Minister bonden en werkgevers weer naar Den Haag en stelde hij hen officieel in kennis van het besluit Verschuur een onderzoek te laten verrichten naar de toestand in het mijnbedrijf 161). Daarmee was een oude wens van de ANMB vervuld. De werkgevers kregen te horen dat de regering tegemoet was gekomen aan hun eis om de te benoemen regeringscommissaris in het AMF verstrekkende bevoegdheden te verlenen. Verder beloofde Van Lidt de Jeude hun dat hij zou ingrijpen indien de vakbonden in het AMF reglementswijzigingen zouden tegenhouden. Op deze wijze zou elke mogelijkheid van de bonden om bezuinigingen in het AMF tegen te houden, zijn uitgeschakeld. Als tegenzet eiste de Minister dat de gewraakte loonsverlagingen zouden worden geschrapt, maar aangezien de eis tot loonsverlaging niet meer dan een onderhandelingsobject was geweest, hadden de particuliere werkgevers er geen moeite mee aan dit verlangen tegemoet te komen.

In de afzonderlijke besprekingen die de Minister dezelfde dag nog met de bondsbestuurders hield, kwamen de verregaande bevoegdheden van de regeringscommissaris niet ter sprake en al evenmin het voornemen van de regering aanzienlijke bezuinigingen op het AMF te stimuleren. Daarentegen werd hen verzekerd dat de loonsverlaging niet zou worden uitgevoerd indien zij maar een regeringscommissaris in het AMF aanvaardden 162). De bonden gingen daarmee accoord 163).

Dat de particuliere mijnen op die manier met hun vooropgezette plan succes hadden behaald, bleef de bondsbestuurders voorlopig onbekend. De particuliere directies probeerden nog verder het onderste uit de kan te halen. Zij schreven Den Haag na deze bijeenkomst in principe bereid te zijn, in ruil voor de benoeming van een regeringscommissaris en acht ton rijkssubsidie, de loonsverlaging hooguit vijf maanden uit te stellen (de periode waarover de subsidie zou worden uitbetaald), "Tenzij inmiddels een zoodanige ingrijpende wijziging van den tegenwoordige toestand mocht plaats vinden, dat eene bestendinging daarvan redelijkerwijze van ons niet zou kunnen worden verlangd" 164).

De bonden verkeerden in de mening uiterst succesvol actie te hebben gevoerd; immers de katholieke bond had voor het eerst in zijn geschiedenis gedurende een gehele loonactie vastge-

houden aan zijn eisen en de werkgevers hadden hun voorstel teruggenomen 165).

6. Het onderzoek van Verschuur

De bonden hoopten dat het onderzoek van Verschuur aan het licht zou brengen dat de verhouding tussen de particuliere mijnen en hun buitenlandse moedermaatschappijen verantwoordelijk was voor kunstmatig gecreëerde lage winstmarges. Dit bleek ijdele hoop. Verschuur beperkte zijn onderzoek; hij wilde slechts aantonen dat oprichting van een Centraal Verkoopkantoor en vooral vermindering van de hoge winstmarges van de tussenhandel de mijnen verlichting van lasten zouden brengen 166). Voor beide voorstellen (feitelijk afkomstig van de Staatsmijnen) voelden de particuliere mijnen echter niets. Zij waren uitermate huiverig inzage in de boeken te geven. Verschuur ging ervan uit dat de regering maatregelen ten behoeve van de particuliere mijnen alleen zou kunnen legitimeren door te verwijzen naar de financiële resultaten van de ondernemingen. De mijnen wezen een onderzoek naar de wijze van kostprijsberekening af, met het argument dat zij persoonlijk de regering niet om hulp hadden gevraagd! In werkelijkheid waren zij bevreesd dat een diepgaand onderzoek minder aangename zaken aan het licht kon brengen. Verschuur stelde hen gerust met de belofte dat "ingeval minder prettige dingen bij het onderzoek naar voren zouden komen, kan de kritiek zich beperken tot een bespreking met de directies" 167). Eerst daarna stemden zij in met de verificatie van de verstrekte gegevens. De daartoe speciaal aangetrokken bedrijfseconoom Groothoff bleek echter niet van plan de boeken aan een kritisch onderzoek te onderwerpen; hij liet zich door de directies gemakkelijk inpalmen. Zoals blijkt uit een intern verslag dat de directie van de Oranje-Nassaumijnen van het bezoek maakte, stelde de door Groothoff uitgevoerde verificatie niets voor: "Deze bespreking moest ten doel hebben eene verificatie van de door ons aan den heer Verschuur verstrekte gegevens, betreffende onze exploitatieuitkomsten [...]. Van eene verificatie in den eigenlijken zin is echter geen sprake geweest. Zeer in het algemeen is van gedachten gewisseld over het feit dat de door O.N. opgegeven kosten en opbrengsten aanmerkelijk hooger liggen dan die van de andere mijnen [...]. Verder zijn ook zeer algemeen, uitsluitend mondelinge inlichtingen verstrekt over de berekeningen van de opbrengst van den verkoop, het bedrag der winst van ORNAS, dat aan de opbrengst van Oranje-Nassau was toegevoegd, de algemeene onkosten e.d.m. Er is voorts nogmaals uitvoerig van gedachten gewisseld over de moeilijke positie van de particuliere mijnen, welke voornamelijk hare oorzaak vindt in de onmogelijkheid om tot een afzet te komen, welke in overeenstemming

is met de capaciteit der mijnen" 168). De onderlinge verstandhouding bleek dermate aangenaam en Groothoff had zoveel oog voor de belangen van de Oranje-Nassaumijnen, dat de directie op het idee kwam hem een lucratieve positie aan te bieden. Groothoff zou worden betrokken in de al jaren slepende besprekingen die de mijnen met de Nederlandse Spoorwegen voerden over vermindering van de vrachttarieven 169).

Uit het rapport van Verschuur en Groothoff 170) bleek dat het resultaat van dit engagement resulteerde in een krachtig pleidooi vóór de particuliere mijnindustrie en uiteraard in een rechtvaardiging van de in de crisisjaren gevolgde politiek. Groothoff schreef in zijn deelrapport: "De organisatie der mijnbouwondernemingen is algemeen doelmatig. Men heeft niet geschroomd haar op de meest drastische wijze aan te passen aan de toenemende moeilijkheden, waarbij de ethische overwegingen echter ook niet geheel zijn verwaarloosd. Er bestaat in Limburg over het algemeen een veel betere verhouding tussen bedrijfsleiders en arbeiders dan in de omliggende landen in den regel het geval is. Deze omstandigheid werpt ook haar commerciële voordeelen af en dient te worden gehandhaafd. Op de belangrijkste bijdragen aan sociale doeleinden, subsidie aan kerken, patronaten, sportverenigingen e.d. is eveneens veel bezuinigd. Zij kunnen echter ook uit een zuiver zakelijk oogpunt niet als ondoelmatig worden beschouwd" 171). Een centrale verkooporganisatie werd door Groothoff op nadrukkelijk advies van de directies en tegen de wens van Verschuur afgewezen.

Het deelrapport van Groothoff was zo overdreven positief ten aanzien van de particuliere mijnen, dat Verschuur zich gedwongen zag daarover in zijn deelrapport enkele welhaast schamper te noemen kritische aantekeningen te maken. Zo merkte hij op "dat het rapport van Groothoff sterk den pessimistischen invloed van de besprekingen met de mijndirecties heeft ondergaan [...], dat men [directeur Groothoff en de particuliere directies] te weinig aandacht heeft geschonken aan het feit, dat het voor het bedrijf al mooi is, indien het dezen crisistijd met groote moeite en met eenige kleerscheuren is doorgekomen" 172). Bij Groothoffs stelling dat de mijnen zonder enige schroom op de meest drastische wijze de organisatie hadden aangepast aan de economische moeilijkheden, nota bene zonder ethische normen geheel te verwaarlozen, reageerde Verschuur geringschattend dat de mijnwerkers ook zonder verzuimdagen al veel te weinig verdienden. Hij constateerde dat het weekloon van houwens nog lager was dan dat van geschoolde arbeiders in de metaalindustrie. Gezien de ongunstige condities waaronder de houwens werkten en de veelal op lage leeftijd optredende invaliditeit, concludeerde hij "dat de mijnarbeiders [...] een

loon verdienen, dat geenszins hoog is en niet voor verlaging in aanmerking komt" 173). Hij vroeg zich af of het arbeidstempo niet te hoog was opgevoerd en besloot dat rationalisatie en mechanisatie "uit een sociaal oogpunt bedenkelijke verschijnselen" met zich mee hadden gebracht. Samenvattend concludeerde hij: "Uit sociaal oogpunt is de toestand der mijnwerkers derhalve weinig bemoedigend".

Een andere opvallende constatering van Verschuur betrof de boekhoudingen. Die waren niet geraadpleegd door Groothoff. "Dit zal ter zijner tijd nog moeten geschieden" 174), luidde Verschuurs commentaar.

Zover zou het echter niet komen. Wellicht weerhield de tweeslachtigheid van het rapport de regering voorlopig van publikatie. De werkgevers kregen onder belofte van geheimhouding in januari 1936 een samenvatting van de voornaamste punten uit het rapport onder ogen 175). Na herhaald aandringen van de vakbonden en de Tweede Kamer, was de regering in oktober 1936 uiteindelijk bereid een verkort uittreksel uit het rapport te publiceren. Dat gebeurde nadat Minister Van Lidth de Jeude in augustus van dat jaar aan de particuliere werkgevers vroeg of uit het reeds ingekorte rapport "[...] nog meer zou behooren te worden weggelaten. In dat geval zal ik gaarne Uwe voorstellen in overweging nemen" 176). De conjunctuur was in 1936 al omgeslagen en Verschuurs aanbevelingen waren derhalve voor een belangrijk deel achterhaald 177).

De verwachtingen van de bonden om door middel van een diepgaand onderzoek de beschikking te krijgen over gedegen informatie over de gang van zaken in de particuliere mijnindustrie werden niet vervuld.

7. De verbetering van de pensioenen

Ook de verlangens, die de werkgevers koesterden ten aanzien van het AMF, werden grotendeels gehonoreerd. Het bestuur van het fonds wijdde vanaf 17 juli een groot aantal vergaderingen aan de reglementsherziening 178). Verschuur was daarbij aanwezig, want hij verlangde uitdrukkelijke garanties dat het AMF in de toekomst niet nogmaals onderwerp van conflict tussen werkgevers en arbeiders zou worden. Verschuur dacht door afschaffing van misbruiken tot een verlaging van de bijdragen te kunnen komen, die - door verschuivingen tussen ziekenkas en pensioenkas - zouden moeten worden gebruikt voor verbetering van de pensioenen. Dienengevolge meende Verschuur zowel het werkgeversvoorstel tot verlaging van de lasten als dat van de bonden tot verhoging van de pensioenen in een compromis te kunnen meleren. Verschuur overschatte echter de hoeveelheid kapitaal, die vrij zou komen door de afschaffing van misbruiken. Bovendien werd door de vertegenwoordiger van de particuliere mijnen al

onmiddellijk duidelijk gemaakt dat de particuliere mijnen alleen streefden naar vermindering van de lasten, aangezien ze voor verbetering van de pensioenen natuurlijk nooit een staking zouden hebben gerickeerd!

Onder druk van de particuliere mijnen kwam Verschuur derhalve al snel op zijn uitgangspunt terug. De voorstellen van de werkgevers om de arbeiders meer te laten betalen voor ziekenhuisbehandeling, het vervallen of beperken van de aanspraak op ziekingeld, uit te betalen over verzuimdagen, beperking van het recht op ziekingeld tot zes maanden etc., zouden echter volgens Verschuur alleen kunnen worden ingewilligd indien de katholieke mijnwerkersbond er haar fiat aan zou geven. Immers, tot elke prijs wilde hij voorkomen dat de arbeiders de indruk zouden krijgen dat de benoeming van een regeringscommissaris in het AMF alleen was bedoeld om de wensen van de werkgevers te vervullen. In een bijeenkomst met de particuliere werkgevers op 23 september deelde hij gedecideerd mee dat het bestuur van de katholieke bond wel tot een compromis bereid was gebleken, onder voorwaarde dat door bezuiniging op de ziekenkas en het ziekenfonds geld beschikbaar zou komen, dat ter verbetering van de pensioenen kon worden gebruikt. Bovendien wenste de katholieke bond dat de particuliere mijnen net als de Staatsmijnen de gepensioneerden vrijwillig een - zij het geringe - toeslag op hun pensioen zouden geven. "De heer Verschuur zegt, dat de arbeiders vele concessies moeten doen, wanneer de regeling door hen aanvaard wordt. Alleen wanneer hen wordt bijgebracht dat er slechts een verschuiving van bijdragen plaats vindt, zullen zij hopelijk voor deze regeling te vinden zijn", zo vermeldt het verslag van de vergadering.

De particuliere ondernemers zagen hun in de eerste maanden van 1935 onderling geformuleerde verlangens, volgens Verschuur, uiteindelijk volledig gehonoreerd: "De aanvankelijk gewenschte besparing, overeenkomende met 10% van de loonkosten, zou door de te treffen Regeeringsmaatregelen [...] kunnen worden verkregen" 179).

Hoewel de regering derhalve uiteindelijk - na maandenlange discussies en een stakingsdreiging - bereid was alle verlangens van de particuliere mijnindustrie te honoreren, wilden deze, zoals gebruikelijk, nog meer voordelen uit die tegemoetkomende houding slepen. Schweitzer stelde aan Verschuur voor dat de regering - net als in het buitenland - een extra-toeslag zou verlenen voor verbetering van de pensioenen van de mijnwerkers, omdat die immers veel te laag waren. Toen Verschuur dat voorstel echter afwees, concludeerde Schweitzer (uiteraard nadat Verschuur de vergadering had verlaten), "dat [...] méér dan hetgeen nu wordt voorgesteld, niet te bereiken is".

Dat de arbeiders bijzonder teleurgesteld waren over de gehele gang van zaken, was begrijpelijk. Meer dan 95% van de mijnwerkers had willen staken om loonsverlagingen en kortingen op de sociale uitkeringen tegen te houden. Onder belofte van een diepgaand onderzoek naar de economische positie van de particuliere mijnindustrie en financiële steun van de regering waren de bonden bereid geweest het stakingsparool in te trekken. Uiteindelijk was het eindresultaat daarvan, dat een regeringscommissaris in het bestuur van het AMF werd benoemd die de macht van de vakbondsbestuurders in dat bestuur inperkte, om aldus verlaging van de sociale uitkeringen mogelijk te maken. "Begrijpelijke ontevredenheid der teleurgestelden", schreef het Limburgsch Dagblad over de reactie van de mijnwerkers, om daar echter direct op te laten volgen: "Maar onvermijdelijke zelfbeperking van den R.K.M.B.". Dat was de kop van een artikel waarin werd ingegaan op de klachten die de mijnwerkers hadden over het verloop van de pogingen verdere achteruitgang tegen te gaan (180). Een lid van de katholieke bond had aan de krant geschreven: "Waar blijft het effect van de demonstraties gehouden te Heerlen? Waar blijven alle mooie beloften steeds daarna nog op algemeene vergaderingen gedaan? Waar blijft het "Neen" gesproken in het voorjaar bij het conflict met de Particuliere Mijnen? Ik ben steeds een propagandist geweest van den R.K. Mijnwerkersbond en steeds heb ik geloofd dat het lot van de gepensioneerden in veilige handen bij den R.K. Mijnwerkersbond was. Maar helaas, ik moet bekennen, dat ik mij vergist heb en mij nu bij de gedupeerden kan scharen".

Dank zij "het gezonde beleid der regering, haar bemiddelars, de Katholieke Mijnwerkersbond en zijn geestelijke adviseur", werd in 1935 "de ramp ener massale staking" afgewend, schreef Dieteren (181). De werkelijkheid was anders. Uit tactische overwegingen hadden de particuliere mijndirecties een stakingsdreiging uitgelokt om de overheid tot steun aan haar bedrijven te bewegen. Daarbij steunden zij op de traditionele weifelachtige compromispolitiek van de bestuurders van de R.K. Mijnwerkersbond.

8. Samenvatting en conclusies

In 1935 werd het laatste arbeidsvoorwaardenconflict uit de depressiejaren "uitgevochten". In de literatuur wordt als het belangrijkste resultaat van dat conflict het afwenden van de staking gezien (182). Beide bonden noch Poels hebben daarop veel invloed gehad. Integendeel: juist door de patstelling die ontstond toen Poels en de katholieke bondsbestuurders de werkgeversvoorstellen volledig afwezen, en de laatsten daarin bleven volharden ook nadat Poels op dat besluit wilde terugkomen, ontstond de dreiging van een

staking. Aangezien de werkgevers zelf wisten dat de bonden niet zouden instemmen met hun plannen, die voor een belangrijk deel uit tactische overwegingen waren geformuleerd, kan de vraag worden gesteld of de particuliere mijnen niet bewust het "risico" van een staking wensten te lopen om aldus de regering tot meer steun te bewegen en de positie van het particulier bedrijf tegenover de Staatsmijnen te versterken. In die bewuste of onbewuste opzet slaagden de particuliere werkgevers volledig. Door de gebeurtenissen werd bewezen dat de R.K. Mijnwerkersbond menig keer weliswaar een onmisbare functie vervulde in de legitimatie van het arbeidsvoorwaardenbeleid van de mijnen, maar dat dat beleid dank zij de sterke positie van de ondernemers ook op een andere manier kon worden gevoerd. Steun was echter onmisbaar: kwam die niet van de katholieke bond of via intermediair Poels, dan van de Hoofdingenieur, die als "objectief buitenstaander" de regering kon overtuigen van het ondernemersstandpunt. Er is overigens geen reden om te twifelen aan de integriteit van Van Waterschoot van der Gracht. Hij was er werkelijk van overtuigd dat staken een ramp zou betekenen. Tegelijk wist hij dat de mijnwerkersgezinnen op de rand van het bestaansminimum zaten en schrok hij er niet voor terug daaraan tegen de wil van de werkgevers ruime bekendheid te geven 183). Juist zijn angst - en die van de regering - voor een staking werd door de particuliere mijnen echter uitstekend uitgespeeld. "Wie geen staking wil, zal betalen, en wie een beetje betaalt, zal nog wel tot meer bereid zijn", was hun gedachtengang.

De positie van de katholieke bond was merkwaardig. Naar buiten toe en ook volgens de literatuur leek de organisatie eindelijk voldoende moed te hebben gevonden voor een krachtig "neen" tegen de werkgevers. In werkelijkheid verschool zich daarachter het inmiddels vertrouwde weifelende beleid. Poels' ingrijpen in de besluitvorming, uit angst dat de leden de werkgeversvoorstellen al te fanatiek van de hand zouden wijzen, ging in tegen de bedoeling van het hoofdbestuur een compromis te vinden. Eenmaal in de positie gemaanoeuvreerd dat gehoor moest worden gegeven aan wat 95,5% van de leden wilde, kon het bestuur niet meer terug, ook niet toen Poels zijn uitspraken herriep en het bestuur naar een compromis wilde sturen. Het laatste bewijst dat Poels' invloed beperkt kon zijn.

Ook de socialistische bond was overtuigd dat dit keer een succes was behaald. Al te snel stelde de bond zich tevreden met inwilliging van de oude eis tot accountantsonderzoek. In werkelijkheid hadden de particuliere mijnen al hun doeleinden verwezenlijkt; alleen het accountantsonderzoek was ongewenst. Maar ook dat probleem werd eenvoudig opgelost door de betreffende ambtenaar een aantrekkelijke positie aan te

bieden. Dat het onderzoek van Verschuur op basis van niet-gecontroleerde cijfers door de tijd werd achterhaald, was niet gepland, maar maakte de nederlaag van de bonden compleet.

Samenvatting en conclusies

In deze studie zijn verschillende aspecten van de economische en sociale ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie in de periode 1900-1940 aan de orde gekomen. De vraag naar de betekenis van de mijnwerkersbonden voor de verbetering van de arbeidsvoorwaarden in de mijnindustrie stond daarbij centraal. Tegen de achtergrond van de economische, sociaal-structurele en sociaal-psychologische factoren uit het analysemodel dat Van Tijn daartoe ontwikkelde, is getracht een beeld te scheppen van de mate waarin de mijnwerkersbonden succesvol waren in hun pogingen tot handhaving dan wel verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Dat model werd aangevuld met enkele hypothesen ter verklaring van het ontstaan van sociale bewegingen die gericht zijn op maatschappelijke veranderingen.

We zullen eerst samenvattend enkele conclusies trekken waartoe deze studie aanleiding gaf, en vervolgens dieper ingaan op de inleidend geformuleerde hypothesen.

De economische ontwikkeling van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie was in de periode 1900-1940 in het algemeen niet gunstig voor een succesvol optreden van de vakbonden. Met uitzondering van de jaren 1914-1921 werden de Nederlandse steenkolenmijnen op de afzetmarkten geconfronteerd met een felle buitenlandse concurrentie. Mogelijkheden tot beheersing van de afzetmarkten en tot prijsregulering door de Nederlandse ondernemers waren afwezig. In de periode vóór de Eerste Wereldoorlog waren de mijnen door hun geringe produktie vrijwel niet in staat enige invloed uit te oefenen op de prijsontwikkeling en de verdeling van de afzetmarkt. De particuliere mijnen voelden bovendien weinig voor onderlinge samenwerking tussen de Nederlandse mijnen. Voor een belangrijk deel werd dat in de hand gewerkt door de eigendomsverhoudingen. De Staat had de belangrijkste kolenvelden in handen; andere bedrijven waren in handen van buitenlandse handels- of produktieondernemingen die in Nederland mijnen hadden verworven om verzekerd te zijn van een geregeld aanbod van kolen. Teneinde de toenemende invloed van de overheid op de mijnbouw in te perken, besloten de particuliere

mijnen in 1903 tot onderlinge samenwerking, maar in eerste instantie niet op commercieel gebied. In de Eerste Wereldoorlog werden de mijnen door de toegenomen invloed van de overheid op de afzet van steenkolen op de binnenlandse markt gedwongen tot een hechtere samenwerking. Ook ten aanzien van de vaststelling van de arbeidsvoorwaarden werd een steeds uniformer beleid gevoerd, waarbij ook de Staatsmijnen werden betrokken. Na de periode van kolenschaarste (1914-1921) stond de binnenlandse markt weer open voor de buitenlandse concurrentie; het duurde tot het einde van de jaren twintig voordat de mijnen eindelijk besloten tot samenwerking op de binnenlandse markt. De grootste concurrent, de Steenkolen-Handelsvereniging, werd daarbij als vertegenwoordiger van de belangrijkste Duitse mijnen eveneens betrokken. In de jaren twintig werd duidelijk dat sprake was van een wereldoverproductie van steenkolen. Tot een hechte internationale samenwerking kwam het echter niet. In de belangrijkste produktielanden streefde men naar bescherming van de eigen industrie en de traditionele vrijhandelspolitiek van Nederland versterkte de positie van de Nederlandse mijnen niet. De ongunstige concurrentieverhoudingen en de sedert 1920 vrijwel permanent dalende kolenprijzen, noodzaakten de ondernemers tot een flexibele loonpolitiek en rationalisatie en mechanisatie. Dank zij de moderne inrichting van de Nederlandse mijnen werden ten aanzien van de produktiviteit per arbeider uitstekende resultaten bereikt. Het loonsysteem diende volgens de ondernemers zo flexibel te zijn dat de loonsom en de produktie gemakkelijk konden worden beheerst. De werkgevers wensten derhalve vast te houden aan het accoordstelsel dat een maximale krachtsinspanning van de mijnwerkers garandeerde en tegelijkertijd de noodzaak, permanent toezicht en controle op de arbeid uit te oefenen, verminderde. In de jaren dertig werd dat systeem nog verijnd door de beruchte eenmansaccorden en het "jaag- en drijfsysteem" dat de met ontslag bedreigde arbeiders tot een maximale inspanning dwong.

In de depressiejaren slaagden de mijnen erin arbeidsconflicten te hanteren als middel om de regering tot steun aan de industrie te dwingen. Ook de Staatsmijnen gingen daartoe over, hoewel de noodzaak tot loonsverlagingen in dit bedrijf veel minder urgent was dan in de particuliere mijnen. Vooral dank zij de oorlogsvoorbereidingen maakten de mijnen aan het einde van de jaren dertig fantastische winsten.

Loonovereenkomsten hadden slechts een beperkte betekenis als garantie voor minimuminkomsten voor de mijnwerkers. De conjunctuurgevoeligheid van de steenkolen en de vrijwel steeds plotseling optredende verstoringen van de markt dwongen de directies van de mijnen tot het afsluiten van loonovereenkomsten die snelle aanpassingen van de lonen aan zich wijzi-

gende kolenprijzen mogelijk maakten. In de praktijk betekende dit het afsluiten van loonovereenkomsten waarin voor de afzonderlijke loon- en beroepsgroepen gemiddelde lonen werden gegarandeerd. Die gemiddelden werden op een zodanig niveau afgesloten dat een vrij grote marge bestond tussen de gegarandeerde gemiddelden en de werkelijk uitbetaalde lonen. Daardoor konden de lonen worden verlaagd zonder dat de noodzaak bestond op korte termijn te onderhandelen over nieuwe overeenkomsten. Aangezien alleen de werkgevers bepaalden wanneer overleg met de bonden plaatsvond, hadden zij het in de hand in periodes van prijsdalingen snel te reageren en in periodes van prijsstijgingen loononderhandelingen te vertragen. Van werkelijk overleg tussen de bonden en de werkgevers was geen sprake. Institutionalisering van het "overleg" was vooral bedoeld om de strijdvaardigheid van de bonden in te dammen.

De economische voorwaarden voor een succesvolle vakbondspolitiek waren praktisch alleen in de periode van kolenschaarste en gedurende overige, kortere periodes van plotseling stijgende kolenprijzen vervuld. De sociale voorwaarden voor de belangenbehartiging door de mijnwerkersbonden waren gedurende vrijwel de gehele periode 1900-1940 ongunstig. Voor een sterke onderhandelingspositie dienden de bonden te beschikken over een goed marktoverzicht en een strijdbare, hecht georganiseerde achterban. Aan beide voorwaarden werd niet voldaan. Aan de andere kant van de tafel daarentegen was meestal sprake van een hecht eenheidsfront. De directies van de particuliere mijnen waren weliswaar herhaaldelijk van mening dat de directie van de Staatsmijnen te tegemoetkomend was jegens de mijnwerkersbonden, maar slechts incidenteel konden de bonden profiteren van onderlinge verdeeldheid tussen de werkgevers. Bij de bonden was sprake van een tegengestelde ontwikkeling: incidenteel werd samengewerkt - die natuurlijke neiging was nauwelijks te onderdrukken -, maar meestal leek de onderlinge bestrijding een hogere prioriteit te hebben dan de gezamenlijke strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden.

Vóór de Eerste Wereldoorlog bestond slechts bij een minderheid onder de mijnwerkers behoefte aan strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden. De meest elementaire voorwaarde voor de opbouw van een vakorganisatie was daarmee niet vervuld. Vele arbeiders waren afkomstig van bedrijfstakken en bedrijven waarin het loonniveau lager was dan in de mijnindustrie. Weliswaar waren de kosten van levensonderhoud in de mijnstreek bijzonder hoog, maar vrij algemeen bestond de indruk dat de mijnwerkers veel verdienden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam daarin verandering. De lonen bleven achter bij de prijsontwikkeling, de mijnen maakten fantastische winsten en als gevolg daarvan namen de

organisatiegraad en de strijdbaarheid van de mijnwerkers toe. In de jaren twintig en dertig echter was de organisatiegraad weer relatief laag. De koopkracht van de mijnwerkerslonen was na 1920 waarschijnlijk lager dan vóór 1914, maar de indruk dat de mijnwerkers hoge lonen verdienden bleef, behalve bij de direct betrokkenen, bij velen bestaan. De in het algemeen vrij passieve houding van de mijnwerkers inzake de strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden werd door een complex van factoren in de hand gewerkt. Het bewustzijn dat de economische positie van de mijnen slechts in uitzonderingssituaties sterk was, zal de strijdbaarheid van de arbeiders niet hebben bevorderd. Daarnaast moet worden gewezen op factoren die samenhangen met de late opkomst van de Nederlandse steenkolenmijnindustrie. Dat schief ten opzichte van de buitenlandse concurrenten niet alleen een voorsprong op technisch gebied; ook op sociaal gebied kon worden geprofiteerd van ervaringen die elders waren opgedaan. Vanuit de behoefte aan beheersing van de industriële omwenteling teneinde een sociale ontwikkeling te vermijden die buitenlandse mijndistricten bij velen berucht maakte, werd vroegtijdig een aantal initiatieven genomen die mede bepalend werden voor de sociale verhoudingen in de mijnstreek. Een van de belangrijkste initiatieven die in dat kader werden genomen, was het besluit tot oprichting van Staatsmijnen. De Staatsmijnen moesten een geleidelijke en ordelijke omschakeling van agrarische naar industriële samenleving garanderen door slechts Nederlandse arbeidskrachten in dienst te nemen en het tempo van expansie van het bedrijf af te stemmen op het aanbod van arbeidskrachten uit de regio. Voorts werd de directie van de Staatsmijnen door de overheid geïnstrueerd arbeidsconflicten zoveel mogelijk te voorkomen. De veronderstelling was dat een goed sociaal beleid en een open oog voor de belangen van de mijnwerkers uiteindelijk ook hun vruchten op financieel gebied zouden afwerpen.

Aan het beleid van vertraagde expansie van de Staatsmijnen kwam echter in de Eerste Wereldoorlog noodgedwongen een einde. Vermindering van de kolenschaarste kreeg een hogere prioriteit dan de beheerste ontwikkeling van het bedrijf. Onverkort hield de directie van de Staatsmijnen echter in deze periode, en ook daarna, vast aan het streven een voorbeeldig beleid te voeren, al waren niet alle leden van de directie van de Staatsmijnen het daar steeds mee eens. Dat een dergelijk beleid de honkvastheid van de zeer mobiele mijnwerkers versterkte en aldus directe voordelen opleverde, staat buiten kijf.

Duidelijk is dat de Staatsmijnen een positieve invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling van de arbeidsvoorwaarden in de mijnindustrie. De directie was veelal eerder

dan de directies van de particuliere mijnen bereid tegemoet te komen aan de verlangens van de vakbonden en hield loonsverlagingen herhaaldelijk tegen. Het zou onjuist zijn dit beleid uitsluitend toe te schrijven aan de omstandigheid dat de economische positie van de Staatsmijnen sterker was dan die van de particuliere mijnen. De produktiekosten van de Staatsmijnen werden in de tweede helft van de periode 1900-1940 lager dan die van de particuliere mijnen en het bedrijf kon een veel breder assortiment van winstgevende produkten aanbieden, maar ook in de jaren vóór 1925 werd een "socialer" beleid gevoerd. In die periode waren de produktiekosten en afschrijvingen in de Staatsmijnen, als gevolg van de uitbreiding van het bedrijf in de dure jaren van kolenschaarste, hoger dan in de particuliere mijnen. Het streven van de Staatsmijndirectie conflicten met de arbeiders zoveel mogelijk te vermijden, kan voor een belangrijk deel de in vergelijking met buitenlandse kolengebieden ogenschijnlijk relatief harmonieuze sociale ontwikkeling van de mijnstreek verklaren.

Het streven naar beheersing van de sociale gevolgen van de industrialisatie kwam niet alleen tot uiting in de oprichting en het beleid van de Staatsmijnen. De vrees dat de industrialisatie zou kunnen leiden tot geloofsafval en de opkomst van het socialisme, lag mede ten grondslag aan de initiatieven die werden genomen tot organisatie en intensivering van de sociale controle op de mijnwerkers. De pogingen de mijnwerkers al in een vroeg stadium te organiseren in een confessionele, c.q. interconfessionele vakbond, gingen echter voorbij aan de vraag of bij de mijnwerkers vóór de Eerste Wereldoorlog al behoefte bestond aan een organisatie die leden moest winnen door primair de arbeidsvoorwaarden te behartigen. Daarnaast werd het "socialistisch gevaar" overschat. De Limburgse mijnwerkers die de mijnen introkken, gaven geen blijk ontvankelijk te zijn voor het socialistisch gedachtengoed dat in de mijnstreek vooral door "Hollanders" werd verspreid. Waar onder de meer ervaren autochtone mijnwerkers behoefte bestond aan strijdbare organisaties op vakbonds- of politiek gebied, zoals in Kerkrade en Ubach over Worms, vonden zij in hun katholieke geloof voldoende inspiratie en een rechtvaardiging voor hun strijd. De grote ijver die vooral de geestelijkheid en delen van de gezeten burgerij aan de dag legden om alles wat niet in kerkelijk goedgekeurde banen verliep monddood te maken, zaaide slechts wantrouwen bij arbeiders die in hun geloof inspiratie vonden tot pogingen ter collectieve verbetering van hun positie. Dat wantrouwen leidde tot desinteresse en apathie. De relatief geringe steun die de Christelijke, later R.K. Mijnwerkersbond van de autochtone arbeiders ontving, zou mede hierdoor kunnen worden verklaard. Ook het

streven de arbeiders te organiseren teneinde over een politieke machtsbasis te beschikken die de politieke status quo zou garanderen, een streven waarvan met name Ruys de Beerenbrouck het nut inzag, en de tegenwerking tegen arbeiderskandidaten op de lijsten van de RKSP, zullen de politieke belangstelling bij de mijnwerkers niet hebben gewekt.

De mogelijkheid tot verbreiding van het socialisme in de mijnstreek is overschat, niet alleen door de geestelijkheid, maar tot het einde van de jaren twintig ook door de sociaal-democraten. Die overschatting leidde er bij een deel van de geestelijkheid toe dat een heel systeem van sociale controle werd opgebouwd met de bedoeling elk afglijden in de richting van het socialisme vroegtijdig tegen te gaan. Anderzijds leidde die overschatting bij de sociaal-democraten in de mijnstreek tot de gedachte dat de natuurlijke ontwikkeling in de richting van een sterke socialistische beweging, slechts werd tegengehouden door de activiteiten van de geestelijkheid, gesteund door wereldlijke autoriteiten. Uiteraard speelden die activiteiten hierin wel een rol, maar de Limburgse arbeiders waren niet te vergelijken met de mijnwerkers in de oude Engelse mijndistricten, het Ruhrgebied of de Borinage. Zij waren nog sterk gebonden aan het traditionele agrarische leefmilieu, kenden geen traditie van strijdbaarheid, hadden een laag peil van ontwikkeling en werden slechts in beperkte mate geconfronteerd met werkgevers die het belang van beheersing van de sociale verhoudingen niet inzagen.

De passieve houding van de mijnwerkers ten aanzien van de strijd voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden zal door het optreden van de geestelijkheid zijn bevorderd. Daarbij moet wel een onderscheid worden gemaakt tussen de jongere kapelaans en de oudere priesters in de mijnstreek. De jongeren zagen vroegtijdig het belang van een mijnwerkersvakbond in; dat was niet het geval bij de ouderen die hierin op zijn hoogst een middel zagen om invloed uit te oefenen op de arbeiders en sociale strijd te voorkomen. In de eerste groep waren kapelaans zoals Erens en Oberjé er niet alleen van overtuigd dat sterke confessionele dan wel interconfessionele bonden de opkomst van het socialisme wellicht konden tegenhouden, maar ook van mening dat de strijd voor verbetering van de positie van de mijnwerkers opportuun was en door de Kerk moest worden gesteund, al moesten stakingen en samenwerking met de socialisten ook naar hun mening zoveel mogelijk worden voorkomen. Deze groep was echter klein. De meerderheid van de clerus was van mening dat financiële steun van de ondernemers aan hun activiteiten ook in het belang van het bedrijf was: versterking van de positie van de Katholieke Kerk en intensivering van de sociale controle

zouden naar hun opvatting een te grote strijdvaardigheid van de mijnwerkers voorkomen.

De positieve invloed die in de literatuur aan het optreden van Mgr Dr H.A. Poels wordt toegekend ten aanzien van de behartiging van de arbeidsvoorwaarden van de mijnwerkers moet worden genuanceerd. Bij Poels stonden niet verbetering van de arbeidsvoorwaarden, maar strijd tegen het socialisme, versterking van de positie van de Katholieke Kerk en verdieping van het geloof voorop. In het licht daarvan aarzelde hij niet zijn optreden ten gunste van de mijnwerkers gunstiger af te schilderen en aan zijn invloed bij de werkgevers een grotere betekenis toe te kennen dan de werkelijkheid rechtvaardigde. Dat door zijn optreden de mogelijkheden van samenwerking tussen de katholieke organisatie en de sociaaldemocratische bond werden verkleind en daarmee afbreuk werd gedaan aan de mogelijkheden tot versterking van de positie van de mijnwerkers tegenover de werkgevers, staat buiten kijf. Het belang van het optreden van Poels ligt niet in de eerste plaats op het terrein van de arbeidersvoorwaarden van de mijnwerkers. Zijn groot organisatorisch talent en zijn invloed kwamen vooral tot uitdrukking in de oprichting en uitbouw van tal van organisaties die een sterke basis gaven aan de katholieke sociale actie in de mijnstreek en aldus de verspreiding van het socialisme hielpen tegengaan.

De hoge mobiliteit van de mijnwerkers kan wellicht medebepalend zijn geweest voor hun geringe strijdvaardigheid. Inderdaad vormde vóór 1920 het hoge personeelsverloop een belemmering voor de opbouw van sterke vakorganisaties. Hieraan kan echter geen doorslaggevende betekenis worden toegekend; het hoge verloop was immers een gevolg van de grote vraag naar arbeidskrachten binnen en buiten de mijnindustrie. Onder andere omstandigheden zou de strijdvaardigheid daardoor moeten zijn versterkt.

Hoewel de ontwikkeling van de strijdvaardigheid nauwelijks meetbaar is, bestaat de indruk dat die vóór 1920 groter was dan daarna. De verklaring daarvoor zou in het dalend personeelsverloop in combinatie met groeiende sociale controle kunnen worden gezocht. Hoe lager het verloop, hoe gemakkelijker het werd sociale controle uit te oefenen. Juist onder jonge mijnwerkers was het verloop laag en van grote strijdbaarheid was onder hen niet veel te bespeuren, dit in tegenstelling tot de situatie in het Ruhrgebied. Geconstateerd is dat het dalend personeelsverloop parallel liep met het steeds verder uit elkaar groeien van de ledentallen van de ANMB en Christelijke, c.q. R.K. Mijnwerkersbond. Ook dat zou erop kunnen wijzen dat een laag personeelsverloop in ons geval nadelig was voor de ontwikkeling van de strijdbaarheid.

Keren we terug tot de in de inleiding geformuleerde hypothesen, dan kunnen we op basis van het analysemodel van Van Tijn enkele conclusies trekken die in het volgende schema zijn samengevat.

Steenkolenmijnindustrie 1900-1940

Factor	1900-1914	1914-1921	1921-1931	1931-1936	1936-1940
A1	-	+	-	-	-
A2	-	+	-	-	-
A3a	-	+	-	-/+	-/+
A3b	-/+	+	-/+	-/+	-/+
A3c	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
A3d	-	-	-	-	-
B1	-	-	-	-	-
B2	-	-	-	-	-
C1a	-	-	-	-	-
C1b	-	-	-	-	-
C1c	+	+	+	+	+
C2a en b	-	-/+	-/+	+	-/+
C3 en 4	+	+	+	+	+
C5a	-	-	-	-	-
C5b	-	-	-	-	-
C6	-	+	-	-	+
D1	-	-	-	-/+	-/+
D2	-/+	-/+	-/+	-/+	-/+
D3	-/+	-/+	-/+	-/+	-/+
D4	-	-	-	-	-

Benoeming der factoren:

Groep A. economische factoren:

- A-1 : de mate waarin de ondernemers zijn blootgesteld aan buitenlandse concurrentie.
- A-2 : de prijselasticiteit van de vraag naar het produkt.
- A-3-a : de verhoudingen op de produktenmarkt tussen de binnenlandse ondernemers onderling.
- A-3-b : de krachtsverhoudingen op de produktenmarkt tussen de binnenlandse ondernemers en hun directe afnemers.

- A-3-c : de krachtsverhoudingen op de markt van grond- en hulpstoffen en machines tussen de leveranciers daarvan en de binnenlandse ondernemers.
- A-3-d : de krachtsverhoudingen tussen de binnenlandse ondernemers en hun kredietgevers op de geld- en kapitaalmarkt.

Groep B. sociaal-structurele factoren:

- B-1 : het sociale prestige der ondernemers, respectievelijk van een leidende groep onder hen, in vergelijking met:
- B-2 : het sociale prestige van de arbeiders, respectievelijk van een leidende groep onder hen, in vergelijking met B-1.

Groep C. sociaal-psychologische factoren:

- C-1-a : grotere of kleinere geschooldheid der arbeiders.
- C-1-b : het al of niet werken volgens het stelsel van aangenomen werk.
- C-1-c : het al of niet geconcentreerd zijn van arbeiders in grote fabrieken.
- C-2-a : het al of niet aanwezig zijn van een proletarisch levenspeil der arbeiders in hun eigen ogen en in dat van hun omgeving.
- C-2-b : het al of niet aanwezig zijn van de herinnering aan een hoger levenspeil bij de betrokken arbeiders.
- C-3 : de leeftijdsopbouw van de betrokken arbeidersgroep.
- C-4 : de sex-ratio van de betrokken arbeidersgroep.
- C-5-a : de mate van klassebewustzijn althans op bedrijfs-takniveau van de betrokken arbeiders.
- C-5-b : de mate van klassebewustzijn althans op bedrijfs-takniveau van de leiders der betrokken arbeiders.
- C-6 : De psychologische uitwerking van een omslag in de conjunctuur op respectievelijk de arbeiders en de ondernemers.

Groep D. overheidsmaatregelen betreffende de rechtspositie der arbeiders en hun organisaties; repressie van arbeiders en hun organisaties door de overheid gemotiveerd met het argument van handhaving van recht en orde.

- D-1 : maatregelen van handelspolitieke aard.
- D-2 : maatregelen van sociale aard.
- D-3 : maatregelen betreffende de juridische positie van de arbeiders.
- D-4 : repressiemaatregelen.

De economische factoren (A) bepalen de mogelijkheden tot regulering van de afzetmarkt en zijn indirect van invloed op de mate waarin de ondernemers streven naar ordening van de arbeidsmarkt. Factor A-1 is van doorslaggevend belang: de vraag is of het kostenpeil van de kolen in Nederland bepalend was voor de prijs van het eindprodukt en in hoeverre die prijs werd beïnvloed door het kostenpeil van de buitenlandse producenten. Deze factor werkte voor de Nederlandse steenkolenmijnen in het algemeen negatief. Op vrijwel alle markten werd concurrentie ondervonden van machtige buitenlandse kolenmijnen. Wel bestonden er ten aanzien van de verschillende kolensoorten ook verschillende marktverhoudingen, die voor een belangrijk deel werden bepaald door de kwaliteit van het produkt. Zo waren de cokes van de Staatsmijnen beroemd wegens hun uitstekende kwaliteit, waardoor het bedrijf op de cokesmarkt een sterke positie innam en de buitenlandse concurrentie op dit terrein veel zwakker was dan op de markt van de "gewone" kolensoorten, welke vooral door de particuliere mijnen werden geleverd. Voor alle mijnen geldt dat alleen in de jaren 1914 tot 1921 sprake was van een sterk verminderde invloed van de buitenlandse concurrenten. Door de bijzondere oorlogsomstandigheden was van een open concurrentie geen sprake meer, terwijl in 1921, 1923 en 1926 stakingen in het buitenland de Nederlandse mijnen in een gunstige positie brachten.

De prijselasticiteit van de vraag naar kolen (factor A-2) bepaalde in hoeverre de steenkolen een prijsverhoging konden verdragen zonder een merkbare terugval in de vraag. Ook dat was alleen in de jaren 1914 tot 1921 het geval; in de overige jaren zouden prijsverhogingen hebben geresulteerd in een dalende vraag naar Nederlandse kolen. Een uitzondering moet hier, net als ten aanzien van factor A-1, worden gemaakt voor de kortere periodes in de jaren twintig toen verstoringen van de normale marktverhoudingen plaatsvonden als gevolg van stakingen (1921, 1923 en 1926) in buitenlandse mijnen. In het schema is dat niet vermeld.

Factor A-3a heeft betrekking op de vraag of de verhoudingen op de afzetmarkt tussen de binnenlandse ondernemers onderling een positieve invloed hadden op het streven naar marktordening. De vooronderstelling is dat indien ondernemers streven naar ordening van de afzetverhoudingen grotere mogelijkheden ontstonden voor ordening van de verhoudingen op de arbeidsmarkt. Die factor werkte in de periode van kolenschaarste positief: de Nederlandse mijnen werden mede door het ingrijpen van de overheid ten aanzien van de omvang van de produktie en de distributie van kolen tot een hechter samenwerking gedwongen. In die periode gingen de mijnen ook ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden een steeds unifor-

mer beleid voeren; de bonden werden erkend en de eerste collectieve arbeidsovereenkomst kwam tot stand.

In de jaren twintig nam de onderlinge concurrentie weer toe. Slechts aarzeland kwam aan het einde van de jaren twintig enige samenwerking tot stand, mede onder invloed van overheidsdruk. In de jaren dertig werd die samenwerking hechter; van echte kartelvorming voor alle markten was echter nog geen sprake. De contingenteringsmaatregelen hadden in die zin slechts een beperkte invloed.

Factor A-3b heeft betrekking op de relatie tussen de mijnen en hun directe afnemers. De vooronderstelling is dat, indien de afnemers van kolen een sterke positie innamen tegenover de producenten, deze laatsten meer geneigd zouden zijn tot onderlinge samenwerking en aldus indirect of in tweede instantie ook ordening van de arbeidsmarktverhoudingen zouden nastreven. De kolenhandelaren namen in het algemeen geen sterke positie in tegenover de mijnen: de meeste mijnen hadden eigen verkoopkantoren. Anderzijds werd de handel in buitenlandse steenkolen voor een belangrijk deel beheerst door de kolenmijnen in het Ruhrgebied. Het streven van hun dochteronderneming, de Steenkolen-Handelsvereniging, om de kolenhandelaren te dwingen geen Nederlandse kolen te verkopen, noodzaakte de Nederlandse mijnen voor 1914 tot nauwere samenwerking ten aanzien van hun afzet. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de invloed van de handel af door de daling van de Duitse import. De centrale kolendistributie bevorderde toen echter de onderlinge samenwerking tussen de mijnen, waardoor deze factor in de jaren 1914-1921 positief werkte.

De krachtsverhouding tussen de mijnen en de leveranciers van grond- en hulpstoffen en machines was van geen betekenis voor het streven naar marktordening. De krachtsverhouding tussen de mijnen en de kredietgevers op de geld- en kapitaalmarkt (factor A-3d) had evenmin een stimulerende invloed op de samenwerking tussen de mijnen.

Alle factoren A-3 werkten in het algemeen, behalve tijdens de jaren van kolenschaarste, niet in de richting van aaneensluiting van de mijnen en derhalve ook niet in de richting van versterking van het streven naar ordening van de arbeidsmarkt. Ten aanzien van de economische factoren is factor A-1 van doorslaggevende betekenis; alleen in de periode 1914-1921 werkte deze positief.

Het sociale prestige van de directies van de mijnen was hoog; dat van de mijnwerkers en hun leiders in het algemeen laag (factoren B-1 en B-2). Een uitzondering moet worden gemaakt voor de leiders van de Christelijke, c.q. R.K. Mijnwerkersbond, wier prestige weliswaar niet veel hoger was dan dat van de leiders van de ANMB, maar die in enkele autoriteiten zoals Nolens en Poels belangenbehartigers

hadden gevonden die op voet van gelijkheid met de werkgevers konden overleggen. Maar van dezen ging slechts incidenteel een initiatief in die richting uit. De factoren B-1 en B-2 zijn van belang voor de vraag van welke partij het streven naar marktordening zal uitgaan indien de economische factoren positief werken. Gezien de in het algemeen negatieve werking van de A-factoren is de betekenis hiervan beperkt geweest. De uniformering van de arbeidsvoorwaarden in de jaren van kolenschaarste werd met name door de directies van de particuliere mijnen bevorderd teneinde aldus de sterke positie die de Staatsmijnen op de arbeidsmarkt innamen, in te perken en het loonbeleid van de Staatsmijnen af te stemmen op de wensen van de particuliere mijnen. De invloed van de bonden hierop was beperkt.

De C-factoren hebben betrekking op de vraag of in de mijn-industrie een vakbond tot stand kwam en hoe sterk die is geweest. Deze factoren bepaalden in mindere mate het succes van de bonden ten aanzien van het afsluiten van een CAO dan de voorgaande factoren. De factoren onder C-1 hebben betrekking op de psychologische gevolgen van de aard en de organisatie van het arbeidsproces voor de arbeiders. De mate van geschooldheid van de mijnwerkers (C-1a) kan van invloed zijn op het zelfbewustzijn van de arbeiders. De mijnwerkers waren niet geschoold; pas sedert 1929 begonnen de Staatsmijnen met een systematische opleiding voor ondergrondse mijnwerkers. Het zelfbewustzijn van de mijnwerkers, vooral van de houters, was desondanks echter relatief groot aangezien zij over praktische ervaring moesten beschikken en in groepsverband werkten. Anderzijds werkten in de mijnen vele arbeiders die noch geschoold noch geoefend waren; het hoge personeelsverloop werkte dat mede in de hand. Deze factor zal derhalve slechts voor een beperkte groep een positieve invloed hebben gehad op de organisatiegraad en strijdbaarheid.

Indien in een bedrijf een stelsel van aangenomen werk bestaat, zijn de arbeiders, individueel of groepsgewijze, vaak moeilijk te onderscheiden van kleine ondernemers, een factor die een positieve invloed kan hebben op het streven de hoogst mogelijke prijs voor hun arbeidskracht te bedingen. Een dergelijke situatie bestond in de steenkolenmijnen vooral ver vóór 1900 toen de arbeiders groepsgewijze als "Gesellschaften" werk aannamen. Elementen van dat stelsel waren in het accoordsysteem nog terug te vinden, maar die accoorden werden eenzijdig aan de arbeiders opgelegd. Van het werkelijk aannemen van werk was in de twintigste eeuw geen sprake meer. Bovendien ging de groepscohesie onder invloed van rationaliseringsmaatregelen in de mijnindustrie in de jaren twintig en dertig verloren.

De concentratie van grote aantallen arbeiders in de mijnen kan hun onderlinge samenhang en gezamenlijk optreden hebben bevorderd. Daartegenover staat dat vooral in kleinere groepen werd gewerkt, die over een groot aantal werkposten waren verdeeld. Bovendien kan de positieve werking van factor C-1c voor een deel te niet zijn gedaan door de verspreide huisvesting van de mijnwerkers. Desondanks lijkt aan de "concentratievoorwaarde" toch in ruime mate voldaan. Vóór de Eerste Wereldoorlog was bij de mijnwerkers in hun eigen ogen geen sprake van een proletarisch levenspeil en hadden zij ook niet de herinnering aan een hoger levenspeil (factoren C-2a en b). In de daaropvolgende periodes daalt de koopkracht van de mijnwerkerslonen; het peil van vóór de oorlog zal in het interbellum niet meer worden bereikt. Toch mag hieruit niet zonder meer worden afgeleid dat alle mijnwerkers sedert 1914 de herinnering hadden aan een hoger levenspeil. Gezien de tot de depressiejaren vrijwel permanent toenemende werkgelegenheid in de mijnen en het hoge personeelsverloop was steeds sprake van de aanwezigheid van grote aantallen nieuwe mijnwerkers die slechts kort aan de mijnen verbonden bleven. Zij kwamen niet zelden uit bedrijven waar de lonen lager waren.

In de jaren dertig daalde het personeelsverloop en daalde de koopkracht aanzienlijk. In deze periode zal factor C-2b derhalve positief hebben gewerkt.

De leeftijdsopbouw van de mijnwerkers (C-3), evenals de omstandigheid dat slechts mannen in de mijnen werkten (C-4), zullen een positieve invloed hebben uitgeoefend op de organisatiegraad en de strijdbaarheid. De mate van klassebewustzijn van de mijnwerkers en hun leiders (C-5a en b) was in het algemeen laag. Slechts bij een minderheid, onder de leden en leiders van de ANMB en kleinere linksere bonden, was van modern klassebewustzijn sprake. De aard van de mijnarbeid werkte wel een groepsbewustzijn in de hand, waardoor onder de mijnwerkers een neiging tot onderlinge samenwerking bestond, ook op vakbondsniveau. Uiteindelijk verhinderden de binding aan de religie en de regio echter dat samenwerking tussen confessionele en moderne bond anders dan incidenteel tot stand kwam.

Overheidsmaatregelen (factoren D) zijn van grote invloed geweest op de sociale en economische ontwikkeling in de mijnindustrie. De hoop op een verscherpte contingentering (D-1) werkte in de depressiejaren conflictbevorderend. De werkgevers zagen hierin een mogelijkheid de overheid tot steun aan de industrie te dwingen. Zowel de onderlinge samenwerking tussen de ondernemers als de samenwerking tussen de bonden werd hierdoor in de hand gewerkt. De oprichting van de Staatsmijnen kan mede worden beschouwd als een overheidsmaatregel van sociale aard (D-2) ter voorkoming

van arbeidsconflicten. Ten dele zal dit besluit een positieve invloed hebben gehad op het streven naar erkenning van de vakbonden als contractpartners voor de werkgevers. Anderzijds belemmerde de grote overheidsinvloed op de mijnbouw de onderlinge samenwerking tussen alle directies, door het wantrouwen dat bij de particuliere ondernemers bestond ten opzichte van de Staatsmijnen. De nauwe samenwerking tussen de ondernemers en de lagere overheden waar het betrof de maatregelen ter handhaving van orde en rust in de mijnstreek tijdens arbeidsconflicten, zal een negatieve invloed hebben gehad op de mogelijkheden van de mijnwerkers tot georganiseerde actie (factor D-4). Aan deze factoren zou kunnen worden toegevoegd de versterking van de positie van de vakbonden ten opzichte van de ondernemers, doordat de verantwoordelijke Minister in het parlement verantwoording moest afleggen voor het beleid van de directie van de Staatsmijnen. Dat de directie in de jaren twintig nauwer aansluiting zocht bij de particuliere mijnen was een natuurlijke tegenreactie.

De analyse op basis van de factoren uit Van Tijns model leidt tot de conclusie dat de economische factoren in de periode 1900-1940 in het algemeen ongunstig waren voor een succesvol optreden van de mijnwerkersbonden. Zelfs indien de sociaal-psychologische factoren gunstig zouden zijn geweest voor het ontstaan van een sterke vakbond, dan nog zouden de successen van een dergelijke organisatie beperkt zijn gebleven.

De sociaal-psychologische factoren waren echter ook ten dele ongunstig. Doorslaggevend lijkt te zijn geweest dat de ontwikkeling van het moderne klassebewustzijn, zij het eventueel slechts op vakbondniveau, werd bemoeilijkt door de recrutering der arbeiders en de bewust door de Kerk, kapitaal en overheden opgebouwde en gehandhaafde sociale controle.

We hebben geconstateerd dat met name tijdens de periode van kolenschaarste (1914-1921) de financiële ruimte bestond voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden, maar dat de bonden er slechts in beperkte mate in slaagden daarvan gebruik te maken. De oorzaak daarvan moet in de per saldo negatief werkende sociaal-psychologische factoren worden gezocht.

Hypothese A (gezien de gunstige arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen in de Nederlandse mijnen bestond er geen aanleiding voor felle sociale strijd) kan slechts voor de periode vóór 1914 een verklaring geven voor het ontbreken van een krachtige mijnwerkersbeweging, maar moet als verklaring voor de ontwikkelingen in de daaropvolgende periode worden verworpen. Behalve op de meestal ongunstig werkende economische factoren en de ongunstige werking van sociaal-psychologische factoren, moet, zoals wij al zagen, ter

verklaring voor het ontbreken van een krachtige mijnwerkersbeweging worden gewezen op de werking van sociale controlemechanismen (hypothesen B en C).

Hypothese B luidde dat sociale-controlemechanismen het ontstaan van behoefte aan strijd tot verbetering van de arbeidsvoorwaarden verhinderden. Ten aanzien van B-1 (pogingen het industrialisatieproces tegen te gaan en/of de sociale gevolgen ervan te beperken waren succesvol) kan worden gesteld dat dit vooral vóór de Eerste Wereldoorlog het geval was. Maar ook in de daaropvolgende periode werd vanuit de christelijke sociale beweging getracht de sociale gevolgen van de industrialisatie te beperken door elementen uit de agrarische samenleving die van belang werden geacht voor behoud van het katholiek geloof, in te planten in de wordende industriële samenleving. Gedacht kan worden aan de wijze van huisvesting, de bevordering van de tuinbouw en het houden van kleinvee door de mijnwerkers, het inzegenen van werktuigen, het stimuleren van de verering van de St. Barbara etc. Tevens werd de maatschappelijke elite uit de agrarische samenleving gestimuleerd een rol te spelen in de nieuwe sociale bewegingen.

De vraag of de verspreiding van opvattingen, die remmend werkten op het streven naar materiële positieverbetering en die het statisch karakter van de klasseverhoudingen rechtvaardigden, succesvol was (B-2), is moeilijker te beantwoorden. De na 1920, maar vooral sedert 1926 steeds geringer wordende invloed van de ANMB zou ervoor kunnen pleiten die vraag positief te beantwoorden. Ook de lage organisatiegraad van de mijnwerkers in de jaren twintig zou hiervoor een indicatie kunnen zijn. Anderzijds kan hieruit niet zonder meer worden afgeleid dat de mijnwerkers niet overtuigd waren van de noodzaak tot verbetering van hun positie: de lage organisatiegraad en het beperkte ledental van de ANMB zouden ook indicatie kunnen zijn voor de intensiteit van sociale-controlemechanismen en sancties op afwijkend gedrag.

Hypothese B-3 luidde dat de mijnwerkers zoveel mogelijk van elkaar werden gescheiden en de mogelijkheden tot onderlinge communicatie zoveel mogelijk werden beperkt. We hebben geconstateerd dat bewust werd getracht de afstanden tussen de mijnwerkers, zowel sociaal als ruimtelijk, te vergroten. Ongetwijfeld zouden intensievere onderlinge contacten een positieve invloed hebben gehad op het ontstaan van behoefte aan sociale strijd. Anderzijds moet daarbij de kanttekening worden gemaakt dat de ruimtelijke afstanden tussen de mijnwerkers in Zuid-Limburg zeker niet onoverbrugbaar waren. Daarmee mag worden geconcludeerd dat sociale controlemechanismen hebben bijgedragen aan het voorkomen van behoefte aan sociale strijd.

Hypothese C ging van de vooronderstelling uit dat de sociaal-psychologische factoren uit het analysemodel van Van Tijn in principe het ontstaan van een sterke mijnwerkersbond bevorderden maar dat de werking van sociale controlemechanismen dat verhinderden. De sociaal-psychologische factoren werkten echter in het algemeen nadelig: slechts bij een minderheid van mijnwerkers werkten die factoren in bepaalde periodes positief. Dat de invloed van deze minderheid beperkt bleef, kan uit de C-hypothesen worden verklaard.

C-1: Tegenover de socialistische opvattingen werden die uit de katholieke sociale leer geplaatst waarin een sterke nadruk lag op de gedachte dat de oorzaak van onvrede van de arbeiders bij de individuele arbeiders lag: de verminderende betekenis van het geloof was de oorzaak van de sociale kwestie.

C-2: Veelvuldige en intensieve contacten tussen autochtone en allochtone arbeiders werd zoveel mogelijk tegengegaan.

C-3: De ondernemers hanteerden erkenning van de bonden en institutionalisering van het overleg als een middel om de strijdbaarheid van de mijnwerkers te verminderen.

C-4: Verspreiding van socialistische opvattingen werd zoveel mogelijk tegengegaan; elementen daaruit werden door de christelijke sociale beweging overgenomen.

C-5: Het sociale prestige van de leiders van de ANMB werd zoveel mogelijk ondergraven. Coöptatie van het kader werd incidenteel nagestreefd.

Uit dit alles mag worden geconcludeerd, dat de invloed die een minderheid had kunnen uitoefenen op het ontstaan van een strijdbare mijnwerkersbeweging, op effectieve wijze werd geneutraliseerd. Echter, zelfs indien dat niet gebeurd zou zijn, zou de mijnwerkersbeweging slechts incidenteel succesvol hebben kunnen zijn. Doorslaggevend daarvoor was dat alleen in de periode 1914-1920 de economische factoren gunstig waren voor succesvolle krachtsontplooiing. Gedurende kortere periodes van economische opleving van de Nederlandse steenkolenmijnen (1923 en 1926) was dat veel minder het geval. Voor de ondernemers was ordening van markten toen immers vrijwel uitgesloten omdat bekend was dat de gedeeltelijke uitschakeling van buitenlandse concurrentie slechts toevallig en tijdelijk was. Ook in de gunstigere periode 1914-1920 bleven echter de sociaal-psychologische factoren overwegend negatief hetgeen zeker bevorderd werd door sociale-controlemechanismen.

Noten

Noten Deel I

1. W.A.G. Lippits, De rationalisatie in de Nederlandse mijnindustrie, dl. I, p. 7. De Nederlandse mijnen waren sedert 1929 de bedrijfstak met de meeste arbeiders, de Nederlandse scheepswerven kwamen met 37.000 arbeiders op de tweede plaats.
2. Zie bijvoorbeeld voor Duitsland: D.F. Crew, Bochum, Sozialgeschichte einer Industriestadt 1860-1914, p. 172 e.v., K. Tenfelde, Linksradikale Strömungen in der Ruhrbergarbeiterschaft 1905 bis 1919, in: H. Mommsen en U. Borsdorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, p. 199 e.v.; voor Groot-Brittannië: W.H. Chaloner, Problèmes humains de l'industrie Britannique du Charbon (1913-1946), p. 235, I. Lubin en E. Everett, The British Coal Dilemma, p. 6 e.v. en 91 e.v.
3. Zie bijvoorbeeld: R. Dieteren, Mens en Mijn: een halve eeuw strijd, groei en bloei, p. 317 en J. Jacobs, Het gouden boek der KAB Limburg, 1900-1950, p. 173 en 299.
4. Th. van Tijn, Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbonds-geschiedenis, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (ed.), Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis, dl. II, p. 159-187.
5. In dit kader kan worden verwezen naar het Bisschoppelijk Communiqué van 26 september 1916 waarin werd gesteld dat de katholieke vakorganisatie had te zorgen:
 1. voor goede vakarbeiders en derhalve het vakonderwijs moest bevorderen en steunen;
 2. "tegenover de socialistische leer van klassenstrijd, in de vakverenigingen aan te kweeken een diepgevoeld rechtvaardigheidsbegrip, wederzijdsche waardeering van patroon en ondergeschikte, eerbiediging van de door God gewilde orde, nl. van onderscheid van stand en van bezit, wederkeerige liefde";
 3. voor goede arbeidsvoorwaarden;
 4. "voor het voorkomen van werkstakingen";
 5. voor medewerking aan de sociale wetgeving.
6. J. Galtung, Eine strukturelle Theorie der Revolution, in: H. Jäniche (ed.), Herrschaft und Krise, Opladen 1973, geciteerd in: M. Beckman, Theorie der sozialen Bewegung. Anwendung sozialpsychologischer Hypothesen zur Erklärung der Entstehungsbedingungen sozialer Bewegungen, p. 277 e.v.
7. Beckman, o.c., p. 111 e.v.
8. Beckman, o.c., p. 109 en 110.
9. C.E.P.M. Raedts, De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg, p. 106 e.v.
10. Brief van E. van Diest aan H. Michel, 5 december 1905. Archief GSL 1910:1. SHC. Van Diest, oprichter en lid van de Raad van Commissarissen van de mijn Willem-Sophia, schrijft aan Michel, de eerste directeur van de mijn, dat het hem bijzonder veel moeite had gekost Nederlandse kapitaalbezitters te interesseren voor deelname in het aandelenkapitaal van de mijn.

11. Register van aandelen van de Société Anonyme des charbonnages Néerlandais Willem-Sophia. Archief N.V. Nederlandse Steenkolenmijnen "Willem-Sophia", Spekholzerheide, 01.03. SHC.
12. Geologie en Mijnbouw, 17e jaargang (1955), p. 378.
13. A. de Graaff, De kolenvoorziening van Nederland, p. 11-33; Raedts, De opkomst, p. 133-142; L.G.J. Verberne, T.P. van Kooy en F.J.C.J. Nuyens, Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, p. 1-58.
14. Notulen der vergadering van den gemeenteraad van Maastricht, 7 december 1907, p. 762.
15. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1907-1908, 22 oktober 1907.
16. Chronica II, 3-8 juni 1907, p. 37, geciteerd door F.J.P. Gribling, Willem Hubert Nolens, 1860-1931, Uit het leven van een priester-staatsman, p. 320.
17. Gribling, Nolens, p. 70.
18. Rapport van de Commissie voor de Mijnen, ingesteld bij K.B. van 17 april 1899.
19. Rapport van de Commissie voor de Mijnen, p. 4.
20. Rapport van de Commissie voor de Mijnen, p. 32.
21. Idem.
22. In het Ruhrgebied waren duizenden Polen voor het werk in de mijnen aange-trokken; het aantal Italianen was vrij beperkt (in 1903 waren 2.204 van de 260.341 mijnwerkers van Italiaanse nationaliteit). De bittere strijd tussen Duitsers en Polen verplaatste zich ook naar het Ruhrgebied. Zie o.a.: Allgemeiner Knappschaftsverein zu Bochum, Verwaltungsbericht für das Jahr 1905, p. 25. R.C. Murphy, Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet: Das Bei-spiel: Bothrop en C. Klessmann, Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet: Soziale Lage und gewerkschaftliche Organisation, in: H. Mommsen en U. Bors-dorf (ed.), Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisation in Deutschland, p. 89-108 en p. 109-131.
23. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1900-1901, p. 1586-1600.
24. De Graaff, De kolenvoorziening, p. 18 en 41.
25. De Zuid-Limburger, 5e jaargang, no. 32, 7 februari 1899.
26. A. Dumont, geciteerd in: De Zuid-Limburger, 5e jaargang, no. 32, 7 februari 1899.
27. Minister van Heemskerk werd gesteund door De Zuid-Limburger, 5e jaargang, no. 32, 7 februari 1899.
28. De Graaff, De kolenvoorziening, p. 17.
29. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1900-1901, p. 1586.
30. Idem, p. 1587.

31. Idem, p. 1588. "Het voordeel van op vaderlandschen bodem een ruime en waardevolle arbeidsgelegenheid te hebben, moet niet verloren gaan", schreef Lely al in de Memorie van Toelichting; "voor de Nederlandsche arbeidskrachten, zal daarmee bedoeld zijn", voegde Nolens daaraan toe.
32. Idem, p. 1591.
33. Idem, p. 1592.
34. Bergrat Vogel, een van de belangrijkste adviseurs van de mijncommissie, was daarom niet overtuigd van de economische noodzaak tot Staatsexploitatie in Nederland. "Die Frage ob Staats- oder Privatgruben, ist vielleicht in den Niederlanden weniger bedeutungsvoll wie in anderen Staaten. Durch seine geographische Lage ist Holland bezüglich der Steinkohlenbeschaffung in der glücklichen Lage, aus der Konkurrenz der englischen, deutschen, belgischen und französischen Steinkohlenreviere unter gewöhnliche Verhältnisse den grössten Nutzen zu ziehen", had hij aan de mijncommissie geschreven. Bron: Rapport van de Commissie voor de Mijnen, Bijlage VI, p. 5 en 6.
35. Rondom 1900 werd in Nederland circa 5 miljoen ton geconsumeerd en 200.000 ton geproduceerd.
36. J.C.F. Bunge, De ontwikkeling van het Staatsmijnbedrijf, in: Verhandelingen van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën, Mijnbouwkundige Serie 1, p. 6.
37. Het De Wendelconcern bezat ijzermijnen, cokesovens, metaalfabrieken en kolenmijnen in Frankrijk, Duitsland, België en had een concessie voor de winning van magnesium in Brazilië en Spanje; verder participeerde het bedrijf in tientallen andere ondernemingen en stond het vooral bekend als producent van wapentuig. Zie: L. Launay, De Wendel.
38. Zie brief van bankier Dupont aan de directie der Staatsmijnen in Limburg, 30 augustus 1921. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 12. Afschrift brief van Directie Staatsmijnen in Limburg aan Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 16 september 1921. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 12.
39. CBS, Uitkomsten der beroepstellingen in het Koninkrijk der Nederlanden, gehouden den 31sten december 1899.
40. CBS, Uitkomsten der beroepstellingen in het Koninkrijk der Nederlanden, gehouden den 31sten december 1909.
41. CBS, Volkstelling 1930. Deel VII. Uitkomsten van de beroepstelling. Statistiek van Nederland.
42. W.A.C. Zwanniken, Volkshuisvesting en samenleving, p. 93.
43. CBS, 12e Volkstelling annex woningtelling, 31 mei 1947.
44. R. Dieteren, De migratie in de mijnstreek, 1900-1935, p. 42.
45. Dieteren, Migratie, p. 47.
46. Bij de cijfers, die betrekking hebben op in Limburg geboren en, zijn uiteraard inbegrepen de kinderen van niet-Limburgse ouders.
47. Dieteren, Migratie, p. 43.
48. G. Schrijen, Woningen en verbindingen. Een economische en bevolkingsgeografische schets, in: De Zuid-Limburger, p. 94.

1. Gegevens voor dit hoofdstuk uit: Lippits, De rationalisatie, deel I, p. 4 e.v.; Verberne, Staatsmijnen in Limburg, p. 25 e.v.; De Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, p. ; De ontwikkeling van de Mijnbouw in het Limburgse kolenbekken, in: Geologie en Mijnbouw, december 1955, p. 337 e.v.
2. Aantekeningen directeur De Groot, Willem-Sophia. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. Map werkmethoden. SHC.
3. Crew, o.c., p.40.
4. Crew, o.c., p. 38 en 39.
5. De Graaff, De kolenvoorziening, p. 39.
6. Afschrift brief van de Vereeniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie aan de Steenkolenhandelsvereniging, 21 maart 1910. Brief van Steenkolenhandelsvereniging aan Vereeniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie, 23 maart 1910. Archief GSL 1910:3. SHC.
7. Afschrift brief van A. Haex, plaatsvervangend voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrieken gevestigd te Heerlen, aan de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 14 september 1912, in: Jaarverslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Heerlen en Omstreken over het jaar 1912, p. 52.
8. Besluiten geheime vergadering in Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, 's-Gravenhage, 29 september 1914. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
9. Aanvankelijk was het grootste probleem het door de verbreking van de verbindingen met Duitsland ontstane tekort aan dynamiet en andere springmiddelen. Verder ontstond een aanzienlijke daling van de produktie doordat honderden arbeiders werden gemobiliseerd. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 5 augustus 1914. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
10. Besluiten geheime vergadering in Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel, 's-Gravenhage, 29 september 1914. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
11. Notulen van de vergadering der Commissie uit de mijnbesturen in Limburg, belast met het bestuderen eener regeling voor den gemeenschappelijken afzet van Limburgsche kolen, 2 oktober 1914. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
12. Idem, 4 januari 1915 en 18 januari 1915. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
13. Idem, 29 januari 1915. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
14. Idem, 3 februari 1915. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
15. Réunion du Conseil de Direction, tenue à la Haye le 12 août 1915. Notulenboek 89. Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
16. Raedts, De opkomst, p. 155; R. van Kamp, De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog, p. 21.
17. Bijlage ("Streng Vertrouwelijk") bij de brief van de Secretaris van de Kolen-Commissie aan de directie van de mijn Willem-Sophia, 26 november 1915. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.

18. Notulen der vergadering van de Kolen-Commissie, gehouden op 2 december 1915 des voorm. te 11 uur in de "Lavresse-zaal" te 's Gravenhage. Archief Willem-Sophia, 05.09.01., 1914-1915. SHC.
19. Eindverslag N.V. Centraal Verrekenkantoor voor brandstoffen, Bijlage II.
20. Notulen van de bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 6 februari 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
21. Notulen van de bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 14 juni 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.
22. Réunion du Conseil de Direction du 24 octobre 1919. Notulenboek B9. Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
23. Afschrift brief van de Mijnvereniging aan de Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers, 16 april 1919. Archief GSL 1919:11. SHC.
24. In het voorjaar van 1919 werd besloten de fabriek te liquideren; het produkt was van inferieure kwaliteit terwijl de aanvoerproblemen na de oorlog werden opgelost. Het verlies van ruim 2 ton werden door de Rijkskolendistributie vergoed.
25. Brief van Maatschappij tot Exploitatie der Steenkolenmijnen Laura & Vereeniging, directeur Schweitzer, aan Haex, 9 januari 1919. Archief GSL 1919:11. SHC.
26. Réunion du Conseil de Direction du 5 octobre 1920. Notulenboek B9. Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
27. Zie tabel 68.
28. Zie hoofdstuk De loonactie van 1915, p. 211 e.v.
29. Alle gegevens zijn afkomstig uit de Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg over de jaren 1914-1921.
30. Van Kamp, o.c., p. 76-85. Van Kamp merkt overigens op dat dit pas sinds 1916-1917 het geval was.
31. Alle gegevens zijn afkomstig uit: Rapport(s) du Conseil d'Administration et du Collège des Commissaires, Société Anonyme des Charbonnages Réunis Laura et Vereeniging.
32. Rapport du Conseil d'Administration et du Collège des Commissaires, 1908, p. 9.
33. Idem, 1909, p. 8.
34. Verminderd met belasting over 1916-1917 en verwachte belastingen over 1917-1918.
35. Over tweede halfjaar 1920.
36. Rapport du Conseil d'Administration et du Collège des Commissaires, 1917, p. 10.
37. Alle gegevens zijn afkomstig uit: Jaarverslagen van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, over de jaren 1913-1921.
38. Alle gegevens zijn afkomstig uit: Geschäftsberichte und Bilanz der Aachen-Maastrichter Eisenbahn-Gesellschaft.

39. Over de jaren 1920 en 1921 zijn geen resultaten bekend.
40. Alle gegevens zijn afkomstig uit: Rapports des Conseils d'Administration et de Surveillance sur les opérations de l'exercice. Société Anonyme des Charbonnages Willem-Sophia.
41. Zie bijvoorbeeld O. Hue, Die Bergarbeiter, Historische Darstellung der Bergarbeiter-Verhältnisse von der ältesten bis in die neueste Zeit, deel II. Aanvullend daarop: K. Tenfelde, Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert, p. 230 e.v.; F.J. Brüggemeier, Volle kost voll, Die Wohnungsverhältnisse der Bergleute an der Ruhr um die Jahrhundertwende, in: H. Mommsen en U. Borsdorf, Glück Auf, Kameraden! Die Bergarbeiter und ihre Organisationen in Deutschland, p. 151-173. Voor het Britse district Nottinghamshire dat in de jaren twintig van deze eeuw tot ontwikkeling kwam: Robert J. Waller, The dukeries transformed. The social and political development of a twentieth-century coalfield, p. 25-54. Voor Kent dat vanaf 1896 tot ontwikkeling kwam: R.A. Goffin, Kent Mines, Stability and Change in Work and Community, en W. Johnson, The development of the Kent Coalfield, 1896-1946 (vermeld door Waller, o.c.).
42. Bij de totaalcijfers zijn de mutaties van de beampten in de vier Staatsmijnen inbegrepen; het totaal aantal jaarlijkse ontslagen is derhalve groter dan het aantal arbeiders dat jaarlijks de Staatsmijnen verliet.
43. Jaarverslagen van het Ondersteuningsfonds van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen.
44. Zie correspondentie van particuliere mijnen met het CBS. Archief GSL 1910:17, 1911, 1912:10, 1913, 1914:8, 1915-1921:7 en 1922-1939:6. SHC.
45. Zie noot 43 en Jaarverslagen van het Ondersteuningsfonds van de Staatsmijnen in Limburg.
46. De 20 mijnen die in het Ruhrgebied waren aangesloten bij de "Allgemeine Knappschaft Bochum" berekenden dat in 1910 precies 50% van de leden van de zieken- en pensioenfondsen waren toegetreden terwijl 48% was vertrokken. Tussen 1906 en 1915 schommelde het percentage nieuwe leden tussen de 48% en 69%; het percentage dat jaarlijks vertrok, schommelde tussen de 50% en 78%. Zie de Jahresberichte Allgemeiner Knappschaftsverein zu Bochum, Verwaltungsbericht für das Jahr 1910, p. 50 en 414 en 1915, p. 64.
47. Waller, o.c., p. 28, 29 en 33.
48. Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der Mijnen over de jaren 1907-1924. Bijlagen: "Overzicht van de zich bij de steenkolenmijnen voor den ondergrondse arbeid aangemeld hebbende arbeiders".
49. Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg en Jaarverslagen van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1907, 1913 en 1914.
50. In het jaarverslag van de Oranje-Nassaumijnen over 1905 werd vermeld: "Voor de aanwerving eener gezeten arbeidersbevolking werd zorg gedragen. Een derde kolonie van 24 woningen werd gesticht, zoodat thans 118 arbeiderswoningen beschikbaar zijn".
51. In 1911 werd in een nota van de directie opgemerkt dat de Oranje-Nassaumijn II te Schaesberg kampte met een tekort aan arbeidskrachten en de concurrentie tussen de mijnen op de arbeidsmarkt fel was; "L'état Hollandais augmente son extraction et nous prend beaucoup de hollandais des villages. Il faut donc chercher le moyen de remplacer ce personnel et d'en faire venir de nouveau. Un seul moyen existe: la création de nouvelles cités". Teneinde

- de produktie met 1.000 ton per dag te kunnen verhogen, waren 300 extra arbeiders nodig, derhalve moesten 150 woningen worden gebouwd. Bron: Note sur la création de Nouveaux logements, Heerlen, 27 juni 1911. Notulenboek B8, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
52. Verslag Pater O. Sigifridus, St. Jozefcomité te Düsseldorf, 1908. Verslagen van het St. Jozefcomité over Nederlandse arbeiders in Duitsland 1905-1911. Register verslagen. Archief Bisdom Roermond: 235.
 53. De Limburger Koerier, 8 februari 1909.
 54. De Limburger Koerier, 18 maart 1913.
 55. Verslag van de vergadering van het Comité "Heerlens Vooruitgang". Archief Heerlens Vooruitgang. GA Heerlen.
 56. Geciteerd door De Mijnwerker, 12 april 1913.
 57. Notulen van de vergaderingen van het Episcopaat, 31 mei en 1 juni 1915. Copieboek Bisdom Roermond. Archief Bisdom Roermond.
 58. Zie bijvoorbeeld notulen Réunion du Conseil de direction du 24 janvier 1922. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
 59. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 12 april 1921, 71ste vergadering, p. 2019 e.v.
 60. Jaarverslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Heerlen en Omstreken over 1912, p. 23.
 61. CBS, Huishoudrekeningen van 598 gezinnen uit verschillende delen van Nederland.
 62. De Mijnwerker, 28 augustus 1909.
 63. De Christelijke Mijnwerker, 23 september 1911.
 64. De Christelijke Mijnwerker, 14 oktober 1911.
 65. De Christelijke Mijnwerker, 7 oktober 1911.
 66. Circulaire R.K. Arbeidsbeurs, afgedrukt in: Nieuwe Kerkraadsche Courant, 20 april 1912.
 67. Nota van de directie van Laura & Vereeniging, 15 december 1911. Archief GSL 1911:25. SHC.
 68. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 29 december 1911. Archief GSL 1911:1. SHC.
 69. De Limburger Koerier, 24 februari 1912.
 70. Zie p. 211.
 71. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, september 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
 72. Afschrift brief van de directie der Staatsmijnen in Limburg aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 13 december 1916. Archief GSL 1916:11. SHC.
 73. "Loonbeweging september 1916. Notulen". Archief GSL 1916:11. SHC.

74. Concept-brief van de directie der Particuliere mijnen aan de directie der Staatsmijnen, z.d. Archief GSL 1916:11. SHC.
75. Ingezonden brief van J. Werry, in: De Limburger Koerier, 8 februari 1922.
76. Nota "Hoe groot de kosten van levensonderhoud waren/zijn voor een gezin van zes personen, man, vrouw en vier kinderen". CA DSM A2:A44 (september 1916).
77. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 1 mei 1917. Archief GSL 1917:1. SHC.
78. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 21 september 1917. Archief GSL 1917:1. SHC.
79. Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over het jaar 1917, p. 30.
80. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 2 februari 1918. Archief Willem-Sophia, 01.10.01. SHC.
81. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 12 april 1918. Archief Willem-Sophia, 01.10.01. SHC.
82. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 2 februari 1918. Archief Willem-Sophia, 01.10.01. SHC.
83. Brief personeel ambachtsschool Heerlen aan het bestuur, 4 oktober 1918. Archief GSL 1918:10. SHC.
84. Jaarverslag van den Armenraad voor Heerlen en omstreken over 1917, p. 45 e.v.
85. Brief van hoofdbestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond aan de Contact-Commissie, 24 juli 1920. Archief GSL 1920:22. SHC.
86. Verslag betreffende den toestand der landarbeiders in Limburg, p. 350.
87. De Mijnwerker, 28 januari 1911.
88. Limburger Koerier, 16 september 1913, geciteerd door R. Dieteren, Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek, p. 18.
89. Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1920-1921, 71ste vergadering, 12 april 1921, p. 2030.
90. De Hoofdingenieur der Mijnen publiceerde in zijn jaarverslag over 1916 het volgende staatje waarin een vergelijking wordt gemaakt van de netto-inkomsten van mijnwerkers in Nederland en Duitsland.

Jaar Gemiddelde verdiensten van mijnwerkers per werktijd in Nederland en Duitsland

	in Nederland		in Aken	Ruhrgebied
	guldens marken			
1907	2.42	4.09	4.64	4.87
1908	2.35	3.97	4.58	4.82
1909	2.30	3.89	4.45	4.49
1910	2.31	3.90	4.49	4.54
1911	2.39	4.04	4.59	4.69
1912	2.56	4.33	4.88	5.03
1913	2.64	4.46	4.89	5.36
1914	2.54	4.29	4.76	5.15
1915	2.71	4.58	4.86	5.49

- Hij merkte daarbij op dat het leven in Duitsland aanzienlijk duurder was dan in Nederland waardoor het ogenschijnlijke voordeel van hogere nominale lonen volledig te niet werd gedaan. Zie: Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over het jaar 1916, p. 14 en p. 15.
91. Gemiddelde mijnwerkerslonen in Duitschland, Frankrijk, België en Engeland. Bijlage bij afschrift brief Haex aan H.P. Gelderman, 5 juni 1935. Archief GSL 1935:10, 1e deel. SHC.
 92. B. Bölgel, Enkele gegevens over Loonen, Productie en Werkloosheid, 1913-1925, p. 3-29.
 93. Loonregeling bovengrondse arbeiders. Afschrift brief van A. Haex aan bestuursleden, 7 juli 1919. Archief GSL 1919:26. SHC.
 94. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 9 augustus 1919. Archief Willem-Sophia, 01.10.01. SHC.
 95. Jaarverslagen Hoofdingenieur der Mijnen 1905-1923.
 96. Zie voor de situatie in de Duitse mijnbouw Brüggemeier, o.c., p. 168 e.v.; Tenfelde, Sozialgeschichte, p. 230 e.v. Voor Engeland o.a.: Waller, o.c., p. 26 e.v.; J.E. Williams, The Derbyshire miners. A study in industrial and social history, p. 442 e.v.
 97. Note sur la création de Nouveaux Logements, Heerlen 27.6.1911, in bijlage bij Réunion du Conseil de Direction du 4 juillet 1911. Notulenboek B8, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
 98. J. Jacobs en A. Gerarts, Gedachten, woorden en daden van Mgr. Dr. H.A. Poels, p. 8. Zie ook H.A. Poels, De moderne wereld, p. 40 en 41.
 99. Brüggemeier, o.c., p. 173.
 100. Geciteerd door Waller, o.c., p. 78; Chalkes Graves "a miners life above ground", The Sphere, 23 april 1932.
 101. Waller, o.c., p. 79.
 102. Williams, o.c., p. 442 en 443.
 103. W. van der Ende, De Mijnwerker, in: W. Banning (ed.), Handboek der pastorale sociologie, p. 227, 278 en 282-284.
 104. De artikelenserie werd later apart gepubliceerd. Th.C. Vianen, Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgsche Kolenrevier.
 105. Afschrift brief van Staatstoezicht op de Volksgezondheid voor Noord-Brabant, Gelderland en Limburg aan Gedeputeerde Staten van Limburg, 12 januari 1908. CA DSM, Huisvesting:2.
 106. Réunion du Conseil de Direction du 16 juin 1913. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
 107. Het initiatief daartoe was volgens Poels uitgegaan van Woltering. De Tijd, 6 juni 1911.
 108. Conform de statuten zouden de gekochte terreinen zoveel mogelijk tegen kostprijs, vermeerderd met een bedrag voor renteverlies, overige kosten en "lopend risico, waarin ook de winst begrepen wordt", worden doorverkocht. Dieteren, Grondbeleid, p. 53.
 109. De Tijd, 6 juni 1911.

110. J. Jacobs, Het groote misverstand. Samenleving en beginsel, no. 5, p. 28 en 29; zie ook: J. Jacobs, Over godsdienstige toestanden in de mijnstreek, in: Roeping, 5, p. 282.
111. G. Knuvelde, Vanuit wingewesten. Een sociografie van het zuiden, p. 15.
112. Kort verslag van de vergadering den 4en februari 1915 te Rolduc gehouden onder voorzitterschap van Z.D.H. Mgr. L.J.A.H. Schrijnen, bisschop van Roermond.
113. Notulen Diocesane Commissie van Samenwerking in het bisdom Roermond, vergadering van 28 juli 1937. Diocesane Commissie van Samenwerking. Archief J.H. Maenen. SHC.
114. Vergadering van het Dagelijks Bestuur van de Limburgsche R.K. Vakbond op 29 november 1908. In notulenboek: Notulen der vergaderingen van het Dagelijks Bestuur der Limburgsche Katholiekekendagen 1902-1940. Archief van de Vereeniging de Limburgsche Katholiekekendag, I.1. SHC.
115. Idem.
116. Afschrift notulen bestuursvergadering Ons Limburg, 28 augustus 1912. Documentatie Dieteren inzake Volkshuisvesting (niet geordend). SHC.
117. F.B.J.M. Moubis, Het bebouwingsplan voor Zuid-Limburg, in: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw 1926, no. 8, p. 147-155. Zie ook: R. Dieteren, "Ons Limburg"; veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg, p. 106.
118. Afschrift brief van Mijnwerkersvereniging aan controlerend-geneesheer der Rijksverzekeringbank, 15 maart 1915. Archief GSL 1915:14. SHC.
119. Afschrift brief van J.M.A. Zoetmulder aan voorzitter Commissie tot onderzoek naar de sociaal-hygiënische toestanden in Zuid-Limburg, 29 november 1919. Archief H. Hermans, 28. SHC.
120. Geciteerd door Dieteren, "Ons Limburg", p. 159.
121. Jacobs, Over godsdienstige toestanden, p. 279 en 280.
122. Notulen Réunion du Conseil de Direction du 24 avril 1913. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
123. Compte-rendu de la visite de Monsieur Maurice de Wendel à Oranje-Nassau, le 28 novembre 1913. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
124. Notulen Réunion du Conseil de Direction du 10 janvier 1916. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
125. F.K.Th. van Iterson, Woningbouw in verband met steenkolenontginning bij de Staatsmijnen te Heerlen, in: De Ingenieur, 1919, no. 2, p. 17-19.
126. Van Iterson, o.c., p. 17.
127. Notulen van de vergadering van de St. Augustinusvereniging, 4 december 1919. Archief van de Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie Sint-Augustinus, Heerlen. SHC.
128. Limburgsch Dagblad, 12 mei 1928.
129. G.M.Th. van der Kroon, Sociogram van het rectoraat St. Barbara-Treebeek. Stichting Limburgs Centrum voor Katholieke Actie, 1964, p. 6.
130. Van der Kroon, o.c., p. 7.

131. Verzameling van gegevens in betrekking tot het grensverkeer van vreemde mijnwerkers, 1 maart 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
132. Directeur Frowein noemde de ongehuwde arbeiders tegenover Minister Van IJsselsteijn in mei 1921 "meestal de lastigste" arbeiders (zie p. 345). Het negatieve imago van de ongehuwden stemde overeen met dat van ongehuwde mijnwerkers in andere mijn-districten; zie bijvoorbeeld Brüggemeier, o.c. en Waller, o.c.
133. De Nieuwe Limburger Koerier, mei 1915.
134. De Staatsmijnen hadden gezellenhuizen in drie gemeenten; de overige mijnen, met uitzondering van de Domaniale Mijn, hadden er elk een.
135. Van de ongehuwden was in 1939 56% jonger dan 21 jaar, 92% was jonger dan 24 jaar.
136. Dieteren, Grondbeleid, p. 29.
137. Jaarverslag "Ons Limburg", 1921, p. 11 e.v.
138. Dieteren, Grondbeleid, p. 21 e.v.; Jacobs en Gerarts, o.c., p. 39 e.v.; G.J.M. Wentholt, Een arbeidersbeweging en haar priesters: het einde van een relatie, p. 49.
139. Jaarverslag "Ons Limburg" over 1923, p. 5. De woningen die met rijksvoorschot werden gebouwd, moesten niet meer kosten dan f 2.600,-- exclusief de kosten van het bouwterrein.
140. Op basis van een rentevoet van 6% bedroegen de jaarlijkse annuïteiten van het grond- en bouwvoorschot f 195,33 als de grond f 500,-- kostte. De kosten voor onderhoud bedroegen f 35,-- , belasting en assurantie f 14,67, beheer f 20,-- en water f 12,-- . Zou de grond f 750,-- hebben gekost, dan bedroegen de annuïteiten bij een gelijke rentevoet f 212,17 en zou de post belastingen en assurantie stijgen tot f 15,85. In het eerste geval was voor een sluitende begroting een jaarlijkse huur van f 277,-- vereist, in het tweede geval van f 295,20. Een verschil van 6,5%. Daarbij dient dan nog rekening te worden gehouden met de omstandigheid dat de prijs van f 500,-- voor de bouwgrond de prijs van de bouwrijpe grond was, derhalve niet de prijs die "Tijdig" ontving voor zijn niet-bouwrijpe grond, met andere woorden: de invloed van de prijs van door "Tijdig" verkochte bouwgrond op de huren was nog geringer dan in voorgaande rekenvoorbeelden.
141. Acten-register N.V. Tijdig vanaf 1913. Archief N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig. SHC.
142. Dieteren, Grondbeleid, p. 165 e.v.
143. Dieteren, Grondbeleid, p. 163.
144. Directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen merkte in de gemeenteraadsvergadering van Heerlen op 8 mei 1917 op dat het zinloos was een gemeentelijk grondbedrijf op te richten teneinde de omvangrijke grondspeculaties tegen te gaan. De burgemeester verklaarde dat Haex geen ongelijk had; grondspeculaties bemoeilijkten al ruim 20 jaar de woningbouw in de mijnstreek. Notulen Vergadering Gemeenteraad van Heerlen, 8 mei 1917, p. 141.
145. Afschrift Prospectus der op te richten N.V. Bouwgrondmaatschappij N.V. Tijdig te vestigen in Heerlen, mei 1912. Archief N.V. Tijdig, voorlopig inv. nr. 1. SHC.
146. Afschrift brief van H.A. Poels aan Z.D.H. den Aartsbissschop van Utrecht, 22 mei 1912. Archief N.V. Tijdig, voorlopig inv. nr 2. SHC. Dieteren citeerde

deze brief eveneens (Grondbeleid, p. 43 en 44), zij het onjuist. Poels schreef niet dat de gronden zeer in waarde zouden stijgen "op het ogenblik zelf, dat zij voor de bouwvereniging worden aangekocht", maar wanneer zij "door" de vereniging werden gekocht. Poels hield dus rekening met de winst die "Tijdig" zou maken.

147. Dieteren, Grondbeleid, p. 163 en 164. "Tijdig" verkocht liefst 1/3 deel van haar grond aan landbouwers. Met name omdat "Tijdig" vrij grote percelen kocht, en dat bewust deed, bleef veel grond over die niet aan bouwverenigingen werd verkocht en waarmee winst kon worden behaald.
148. Notulen algemene vergadering Ons Limburg, 15 november 1912. Archief N.V. Tijdig, voorlopig inv. nr. 1. SHC.
149. Brief van Dr H.A. Poels aan J. Ruemkens, 5 juli 1915. Archief N.V. Tijdig, voorlopig inv. nr. 1. SHC.
150. Dieteren, Grondbeleid, p. 91 e.v.
151. Dieteren vergeleek de prijzen, door "Tijdig" betaald aan de Geleense landbouwers, met prijzen van grondtransacties die tegelijkertijd plaatsvonden door bemiddeling van notaris Russen te Geleen (aan de hand van de akten van de arrondissementsrechtbank te Maastricht), met prijzen van grond, door de gemeente Geleen betaald en met de prijzen in openbare veilingen gerealiseerd en kwam tot de conclusie dat "Tijdig" aan de landbouwers redelijke prijzen betaalde. Dieteren, Grondbeleid, p. 109 e.v.
152. Notulen van de vergadering van de gemeenteraad van Geleen, 26 december 1913.
153. Dieteren, Grondbeleid, p. 121.
154. Accountantsrapporten N.V. Tijdig 1913-1953. Archief N.V. Tijdig, voorlopig inv. nr 12. SHC. Dieteren, Grondbeleid, p. 190.
155. De gemeenten bouwden pas na 1920 arbeiderswoningen, zie E. van Royen, De woningvoorziening in de Limburgse mijnstreek als sociaal beheersinstrument 1900-1940: een onderzoek naar anti-socialistische tendensen in de huisvestingspolitiek van rooms-katholieken en mijnen, p. 175.
156. Beknopte notulen van de oprichtingsbijeenkomst op zondag 28 september 1913. Notulenboek 1913 t/m 1919. Archief Glück Auf (ongeordend). SHC.
157. Zie ledenlijsten "Glück Auf" in notulenboeken Glück Auf en correspondentie. Archief Glück Auf. SHC.
158. Brief van Waszink, burgmeester van Heerlen, aan de Heerlener Coöp. Woningbouwvereniging "Glück Auf", 5 juni 1914. Archief Glück Auf. SHC.
159. Notulen vergadering 2 juli 1914. Notulenboek 1913 t/m 1919. Archief Glück Auf. SHC.
160. Niet gedateerde brief "Glück Auf" Kerkrade. Correspondentie Glück Auf 1913-1922. Archief Glück Auf. SHC.
161. Notulen Stichtingsvergadering op 6 juni 1918 's middags 3 uur in "Ons Huis" te Heerlen, in: notulenboek van de vergaderingen van het bestuur der Centrale Arbeiderswoningbouwvereniging in Limburg. Kopie. Origineel M.B. Willemsen te Heerlen.
162. Statuten van de Centrale Arbeiderswoningbouwvereniging in Limburg "Cabil". Correspondentie 1913-1922. Archief Glück Auf. SHC.

163. Jaarverslag Coöperatieve Woningbouwvereniging "Glück Auf" te Heerlen (over 1920). Archief Glück Auf. SHC.
164. Van Royen, o.c., p. 137 e.v.
165. Afschrift brief van bestuur Cabil aan de Sociaal Hygiënische Commissie voor Limburg, 23 februari 1919. Correspondentie Glück Auf 1913-1922. Archief Glück Auf. SHC.
166. Notulen van de algemene ledenvergadering op zondag 12 oktober 1924. Notulenboek 1924-1934. Archief Glück Auf. SHC.
167. Brief van de Maastrichtse Coöperatieve Woningbouwvereniging "Beter Wonen" aan bestuur "Glück Auf" te Heerlen, 10 februari 1919. Correspondentie Glück Auf 1913-1922. Archief Glück Auf. SHC.
168. Geciteerd door Van Royen, o.c., p. 131.
169. Idem.
170. Brief van de Coöperatieve Woningbouwvereniging "Glück Auf" Kerkrade aan de heer Garritsen, 23 februari 1919. Correspondentie Glück Auf 1913-1922. Archief Glück Auf. SHC.
171. Notulen ledenvergadering, 28 maart 1921. Notulenboek Glück Auf 1913-1924. Archief Glück Auf. SHC.
172. De Limburger, 14 december 1926.
173. De Limburger, 30 november 1926.
174. Jacobs, Over godsdienstige toestanden, p. 444-446.
175. Concept-brief van bisschop Drehmanns aan Minister van Justitie, 18 januari 1908. Archief Bisdom Roermond: 41.
176. Brief van Nolens aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 17 april 1908. Archief Bisdom Roermond: 38.
177. Afschrift brief van Drehmanns aan Minister van Justitie, 7 mei 1908. Archief Bisdom Roermond: 40.
178. Brief van Minister van Justitie aan Directie der Staatsmijnen, 20 april 1909. CA DSM.
179. Afschrift brief van Biebericher aan Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 15 juni 1908. CA DSM: 254.
180. Afschrift brief van Biebericher aan directeur Bunge van de Staatsmijnen, 24 juli 1908. CA DSM: 254.
181. Brief van bedrijfsingenieur Staatsmijn Wilhelmina aan Directie, 30 juli 1908. CA DSM: 191.
182. Limburger Koerier, 24 oktober 1905. Het geld was bestemd voor de aanschaf van boeken.
183. Brief van kapelaan Erens aan Z.D.H. den Bisschop van Roermond, 5 november 1908. Archief Bisdom Roermond: 208.
184. Notulen der vergadering van de Provinciale Staten van Limburg, zomerzitting van 1910. Provinciaal Blad voor Limburg, 1910, no. 68, p. 20 e.v., p. 91.

185. Brief van kapelaan Nicolaye, namens het voorlopig comité patronaat Heerlen aan de directie van de Staatsmijnen, z.d. mei 1910. CA DSM: 207.
186. Brief van het Kerkbestuur van Hoensbroek, pastoor Röselaers, aan de Directie der Staatsmijnen, 21 februari 1911. CA DSM: 192.
187. Brief van Kerkbestuur van Hoensbroek aan Directie van de Staatsmijn, 16 september 1911. CA DSM.
188. Brief van Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid aan de directie der Staatsmijnen in Limburg, 1 november 1911 en idem 29 december 1911. Zie ook Het Vaderland van 17 juni 1914.
189. Brief van het Kerkbestuur van Schinveld aan de Directie der Staatsmijnen, 29 september 1912. CA DSM: 191.
190. Brief van het Kerkbestuur van Oirsbeek aan de Directie der Staatsmijnen, 10 juni 1913. CA DSM.
191. Brief van het Kerkbestuur van Beek aan de Directie der Staatsmijnen, 22 oktober 1913. Archief Bisd. Roermond.
192. Réunion du Conseil de Direction du 31 juillet 1913. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
193. Haex schreef op 28 januari 1912 aan de leden van de Mijnvereniging er uitdrukkelijk rekening mee te houden dat Poels primair de belangen van de arbeiders zou behartigen en op 23 januari 1913 deelde hij in de vergadering van de vereniging mee dat uitspraken van Poels niet bevorderlijk waren voor behoud van "de sociale vrede". Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 23 januari 1913. Archief GSL 1913:1. SHC.
194. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 4 april 1913. Archief GSL 1913:1. SHC.
195. Jaarverslag van den Limburgschen R.K. Werkliedenbond, 1914/1915, p. 13 e.v.
196. Notulen der vergaderingen van den raad der gemeente Heerlen over het jaar 1912, 13 maart 1912, p. 5 e.v.
197. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 12 april 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
198. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1913-1914, p. 986, 994 en 997.
199. De correspondentie over deze kwestie werd integraal gepubliceerd in het jaarverslag van de beurs over 1914 en 1915, p. 11 e.v.
200. Idem.
201. Nieuwe Limburger Koerier, 18 januari 1913.
202. Réunion du Conseil de Direction du 3 décembre 1913. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
203. De Standaard, 17 juni 1914. NRC, 17 juni 1914. Algemeen Handelsblad, 17 juni 1914.
204. Algemeen Handelsblad, 17 juni 1914.
205. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1914/1915, p. 483.

206. Zie p. 183 e.v.
207. Afschrift brief van Vereeniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche Mijnindustrie aan Mgr. Dr. H.A. Poels, 10 september 1916. Archief GSL 1916:4. SHC.
208. R. Dieteren en W. de Leeuw, Vijftig jaar zielzorg rond de mijn, p. 12.
209. Dieteren en De Leeuw, o.c., p. 40.
210. Dieteren en De Leeuw, o.c., p. 14.
211. Dieteren en De Leeuw, o.c., p. 36.
212. Brief van pastoor Röselaers aan directeur Haex, (z.d.) juli 1918. Archief Oranje-Nassaumijnen, no. 78. RAL.
213. Brief van pastoor Röselaers aan directeur Haex, 3 december 1918. Archief Oranje-Nassaumijnen, no. 78. RAL.
214. Brief van directeur A. Haex aan pastoor Röselaers, 15 december 1919. Archief Oranje-Nassaumijnen, no. 78. RAL.
215. Bijlage bij brief van Mgr. Dr. Nolens aan de secretaris van het Bisdom Roermond, H. van der Marck, 29 maart 1916. Archief Bisdom Roermond.
216. Rijksjaarwedde voor Terwinselen, Welten en De Nolenberg, 5 mei 1919. Copieboek correspondentie Bisdom Roermond, no. 7411. Archief Bisdom Roermond: 482.
217. Brief van pastoor Röselaers aan Z.D.H. de bisschop van Roermond, 12 april 1919. Archief Bisdom Roermond: 210.
218. Brief van Kerkbestuur van de parochie Susteren aan de Directie van de Staatsmijnen, 27 juli 1918. CA DSM: 241.
219. Réunion du Conseil de Direction du 24 octobre 1919. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
220. H. Schaapveld, Cultuurondernemingen als steunpunt voor de missionering, lezing voor de paters provincialen der missionerende orden en congregaties in Nederlands-Indië op 30 november 1927, p. 15. Schaapveld trok parallellen tussen de mijnstreek en Indië en stelde de mijnen als voorbeeld voor de Nederlandse bedrijven in Indië: die moesten de katholieke missie meer steunen.
221. Zelfs in de jaren twintig en dertig werden de burgerwachten door de mijnen nog gesteund. Op 23 juli 1935 schreef het bestuur aan de directie van de Oranje-Nassaumijnen dat die steun nodig was teneinde "ingeval van oproerige bewegingen, terstond uit de burgerij hulpkrachten voor de Politie beschikbaar te hebben, noodig om het hoofd te kunnen bieden aan onlusten die wellicht het grootste gevaar opleveren voor de bedrijven". Brief van bestuur van de Vereeniging van Burgerwachten aan de Directie van de Oranje-Nassaumijnen, 23 juli 1935. Archief GSL 1935: 13. SHC.
222. Afschrift brief van Directie der Staatsmijnen in Limburg aan Mgr. Dr. H.A. Poels, 24 mei 1919. CA DSM: 248.
223. Brief van H.A. Poels aan het bestuur van de Vereeniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche Mijnindustrie, 3 april 1920. Archief GSL 1920:28. SHC.
224. Limburgsch Dagblad, 3 januari 1933.

225. Dieteren, Mens en Mijn, p. 21.
226. J. Perry, Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en Katholieke kerk in Maastricht 1880-1920, p. 147.
227. Idem.
228. Idem.
229. Redevoering Nolens op de Katholiekendag in Venlo, 27 mei 1901. Archief R.K. Volksbond Gulpen, 1. SHC.
230. Brief van Drehmanns aan Nolens, 7 mei 1901. Archief Nolens, 556: KDC.
231. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van den Ned. R.K. Mijnwerkersbond, benevens Verslag over de jaren 1926-1927, p. 11.
232. Zie noot 229.
233. Weekblad Limburg, 8 november 1893.
234. H. Erens, in: P.J.M. Aalberse e.a., Dr Nolens, p. 76.
235. In Schaesberg was dat kapelaan Houben, in Spekholzerheide kapelaan Berger, in Heerleide kapelaan Brune, terwijl ook de Heerlense vereniging door Erens was opgericht. Zie: Nieuwe Limburger Koerier, 20 januari 1903.
236. H. Hermans, Verslag over het tienjarig bestaan van den Limb. R.K. Volksbond, p. 16.
237. Idem.
238. Statuten Roomsche Katholieken Arbeiders-Vereeniging "St.-Joseph" te Bochtoltz, opgericht 11 januari 1903. Archief Bisdom Roermond: 223.
239. Brief van pastoor Neujean aan de bisschop van Roermond, 7 februari 1903. Archief Bisdom Roermond: 223.
240. Brief van bestuur R.K. Arbeiders-Vereeniging "St.-Joseph" aan de bisschop van Roermond, 2 februari 1903. Archief Bisdom Roermond: 223.
241. Brief van Drehmanns aan Nolens (Bisschoppelijke goedkeuring statuten), 27 mei 1903. Archief Nolens: 556. KDC.
242. Hermans, Verslag, p. 16.
243. Statuten en Huishoudelijk reglement van de Vereeniging de Roomsche Katholieken Volksbond. Archief R.K. Volksbond 3. SHC.
244. Pamflet Volksbond Gulpen (1899). Archief Volksbond Gulpen, 14. SHC. ("talrijke vereenigingen zijn gesticht tot bestrijding van het groote gevaar dat den werkman bedreigt, en gaandeweg de maatschappelijke kwalen doet toemenen, n.l. het Socialisme hetwelk door ons moet worden bestreden daar het godsdienst en gezag ondermijnt en tot daden van geweld aanspoort").
245. Toen na 1910 de r.k. mijnwerkersverenigingen werden omgevormd tot standsorganisatie voor de mijnwerkers bleven de mijnwerkers veelal afzijdig van deze organisatie die primair de godsdienstige belangen zou gaan behartigen.
246. CBS, Statistiek der vakverenigingen (1907), p. 251.
247. Dieteren, Mens en Mijn, p. 28 e.v.

248. Zie de paragraaf personeelsverloop in de mijnen, p. 75 e.v.
249. Limburger Koerier, 24 januari 1905.
250. Idem.
251. H.D. Grobben, Sociale conflicten en sociale organisaties in de Twentse textielindustrie 1800-1912, I, in: Textielhistorische Bijdragen, nr 12 (1971), p. 49 e.v.; J. Roes, Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns 1887-1901, p. XLIV e.v.; G. Harmsen, J. Perry en F. van Gelder, Mensenwerk: industriële vakbonden op weg naar eenheid, p. 62.
252. Harmsen, Perry en Van Gelder, o.c., p. 63.
253. Ook de Limburger Koerier van 29 oktober 1904 berichtte dat de mijnwerkers kritisch waren omdat alleen de godsdienstige belangen in de verenigingen aan bod kwamen.
254. Brief van Erens aan Oberjé, 12 januari 1906. Archief Oberjé, 2. SHC.
255. F. Schunder, Tradition und Fortschritt; hundert Jahre Gemeinschaftsarbeit im Ruhrbergbau, p. 227.
256. Notulen van de vergadering van de R.K. Mijnwerkersvereniging Heerlen, 31 december 1905. Notulen van de vergadering van de R.K. Mijnwerkersvereniging Heerlen, 1 april 1906. Archief R.K. Mijnwerkersvereniging Heerlen, notulenboek 1903-1911, 1. SHC.
257. Communiqué Doorluchtig Episcopaat, 7 juli 1906. Acta Prosyn 1176, 1177.
258. Algemeene Vergadering van adviseurs gehouden te Roermond, den 25e september 1906 in tegenwoordigheid van Z.D.H. Mgr. Drehmanns, Bisschop van Roermond. Archief KAB (ongeordend), voorlopig inv.nr. 10.28. SHC.
259. De Mijnwerker, 1e jaargang, no. 2, 31 januari 1907; no. 4, 1 maart 1907; no. 5, 15 maart 1907.
260. Weekblad Limburg, 22 februari 1893.
261. Brief van Ruys de Beerenbrouck aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 16 juni 1905. Archief Bisd. Roermond: 545.
262. Brief van Ruys de Beerenbrouck aan het bestuur van de Limburgsche R.K. Volksbond, 1 maart 1907. Archief Volksbond Gulpen 48:12. SHC.
263. Brief van Drehmanns aan Nolens, 7 juni 1907. Archief Nolens. KDC.
264. Brief van Erens aan Oberjé, 10 oktober 1907. Archief Oberjé, 2. SHC.
265. In de documentatieverzameling "Cremers" (in archief SHC) bevindt zich een niet gedateerde lezing (waarschijnlijk gehouden voor de St. Augustinusvereniging in Heerlen) waarin werd opgemerkt dat Nolens de priesters overtuigde van de noodzaak tot oprichting van de Christelijke Mijnwerkersbond. Aangezien kapelaan Erens voorzitter was van deze in 1905 opgerichte vereniging waar in eerste instantie alleen de geestelijke adviseurs van de mijnwerkersverenigingen lid van waren, zou die informatie van Erens afkomstig kunnen zijn.
266. Erens schreef aan Oberjé (zie noot 264) dat "de heeren adviseurs nu niets meer te beslissen hadden, maar dat nu de arbeiders zelf beslissen".

267. Brief van Drehmanns aan Ruys de Beerenbrouck, 3 december 1908. Afschrift in Documentatie Dieteren inzake NRKMB. SHC.
268. Brief van Oberjé aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 5 november 1908. Archief Bisdom Roermond.
269. Idem.
270. Katholiek Sociaal Weekblad, 1908, p. 565.
271. Henri Hermans schreef op verzoek van Ruys "Eenige mededeelingen omtrent de vakorganisatie in Limburg" (Archief Hermans, SHC). Ruys nam verschillende passages uit dit rapport bijna woordelijk over in zijn vertrouwelijk rapport aan de bisschop. Zie brief van Ruys de Beerenbrouck aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 1 december 1908. Archief Bisdom Roermond, 541:2 en Rapport Ruys de Beerenbrouck, 7 januari 1909. Archief Bisdom Roermond: 222.
272. Begeleidend schrijven bij vertrouwelijk rapport "Vakorganisatie in het bisdom Roermond". Brief van Ruys de Beerenbrouck aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond (november 1908). Archief Bisdom Roermond: 222.
273. Brief van Drehmanns aan Ruys, 3 december 1908. Afschrift in Documentatie Dieteren inzake NRKMB. SHC.
274. Brief van Oberjé aan Ruys, 10 december 1908. Afschrift in Documentatie Dieteren inzake NRKMB. SHC.
275. Brief van Oberjé aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, zonder dagaanduiding, oktober 1908. Archief Bisdom Roermond.
276. Brief van Ruys de Beerenbrouck aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 8 juli 1909. Archief Bisdom Roermond: 545.
277. Brief van Poels aan Van de Marck, 31 juli 1916. Archief Bisdom Roermond: 238.
278. Dieteren, Mens en Mijn, p. 32 e.v.; Harmsen, Perry en Van Gelder, o.c., p. 76 en 77; Jacobs, Het gouden boek, p. 59.
279. Zie bijvoorbeeld S.Y.A. Vellenga, Katholiek Zuid Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig, p. 24 en J. Colsen, Poels, p. 377 e.v.
280. Zie H. Hermans, Handboekje voor R.K. Werkliedenverenigingen en H. Poels, Het belang der standsorganisatie voor Kerk en Maatschappij; rede gehouden op het Nationaal R.K. Arbeidscongres te Nijmegen, op 18 en 19 september 1921.
281. H. Hermans, Handboekje, p. 243-245.
282. H. Hermans, "Unitas", in: Het Katholieke Volk, Orgaan van de Roomsche Katholieke Werklieden-Organisatie in Nederland, 1e jaargang (1909), no. 2 (30 december 1909).
283. Aanwezig in archief Souren, IV 8.87. SHC, eveneens aanwezig in Archief Volksbond Gulpen, 11. SHC.
284. Notulen vergadering der vertegenwoordigers van de R.K. Mijnwerkersverenigingen en den Limburgschen Volksbond, 24 januari 1909. Archief J.J.H. Zeguers, Maastricht. SHC.
285. Die vrees was niet denkbeeldig. Niet alleen in Maastricht gingen de arbeiders hun eigen weg, ook in Kerkrade bestond op politiek gebied een sterke

anti-clericale traditie. Dit aspect zal later nog aan de orde komen.

286. H. Hermans, Verslag, p. 47.
287. Limburger Koerier, 6 juli 1910.
288. Nieuwe Limburger Koerier, 14 mei 1910.
289. Kirchrather Volkszeitung, 29 oktober 1910.
290. Limburger Koerier, niet gedateerd knipsel, knipselverzameling SHC.
291. Jaarverslag van den Limburgschen R.K. Werkliedenbond over 1912, p. 14.
292. Zie: Het Katholieke Volk, 19 januari 1912, 26 januari 1912, 2 februari 1912, 16 februari 1912 en 23 januari 1912.
293. C.J. Kuiper, Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland, deel II, p. 45.
294. Kuiper, o.c., deel II, p. 43.
295. Zie afschrift brief van Aalberse aan Poels, 23 januari 1908, geciteerd door J.P. Gribling, P.J.M. Aalberse 1871-1948, p. 505 e.v.
296. De R.K. Vakbeweging, no. 1, juli 1915.
297. Gribling, Aalberse, p. 158.
298. Nieuwe Sittardsche Courant, 3 juni 1914.
299. De Wachtpost, 16 juni 1914.
300. De Tijd, 13 juli 1915.
301. Afschrift brief van Prinssen aan Hermans, in: Documentatie Poels, 10 februari 1915. SHC.
302. Rapport Mutsaerts en Hermans, in: Kuiper, Uit het rijk, deel II, p. 67 e.v.
303. Rapport Poels aan Z.D.H. Mgr L.J.A.H. Schrijnen, Bisschop van Roermond, (gedrukt). Archief Bisdom Roermond: 223.
304. Jaarboek van de Nederlandsche R.K. Vakbeweging, no. 7 (1916), p. 62 en 63.
305. NRC, 23 mei 1917.
306. Brief van H.A. Poels aan de Bisschop van Roermond, 15 oktober 1917. Archief Bisdom Roermond: 228. Eveneens: J. Perry, Arbeidersbeweging en RK Kerk: twee documenten, in: Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland, p. 174-179.
307. Besluit van het Doorl. Episcopaat over sociale aangelegenheden, 27 mei 1918, in: Analecta voor het Bisdom Roermond, jaargang 3 (1918), p. 128.
308. Brief van H.A. Poels aan de secretaris van het Bisdom Roermond, 8 mei 1920. Archief Bisdom Roermond: 302.
309. (Gedrukte) Brief van Aartsbisschop H. v.d. Wetering aan de Geestelijke Adviseurs der afdelingen van den Limburgsche R.K. Werkliedenbond St. Jozef, 19 februari 1919. Archief KAB (ongeordend). SHC.

310. In Limburg werden vrijwel geen industriearbeiders lid van de Werkliedenbond; het kleine aantal dat wel toetrad, had vrijwel geen vertrouwen in de organisatie. Tijdens de jaarvergadering van de vereniging in Hoensbroek werd in 1917 door een van de 30 aanwezige leden opgemerkt: "Als we maar een bestuur hadden dat niet onder de plak van de pastoor en de burgemeester zat, ging het wel". Overigens verwierf de standsorganisatie in het bisdom Roermond in de jaren twintig en dertig een grotere invloed dan in de overige Nederlandse bisdommen. In de periode, direct na de Tweede Wereldoorlog, toen werd getracht een nieuwe organisatie vorm voor de katholieke arbeidersbeweging van de grond te krijgen, werd in bestuurskringen van de landelijke r.k. arbeidersorganisatie opgemerkt: "De standsorganisatie [...] heeft in de meeste Bisdommen - inderdaad was de toestand in Limburg beter - niet die vlucht genomen die men destijds verwacht heeft. Ze leed op veel plaatsen een kwijnend bestaan. De belangstelling der arbeiders ging veel meer naar de vakorganisaties, die rechtstreeks de stoffelijke belangen behartigden [...]". De standsorganisatie bestaat bij de gratie van de vakorganisatie, waarmee bedoeld werd, dat de standsorganisatie uitsluitend leefde, omdat het lidmaatschap verplicht gesteld was voor leden van de vakorganisatie". Bron: Enkele opmerkingen naar aanleiding van de kritiek op de beide stukken "De katholieke arbeidersbeweging in nieuwe banen" en "Het reglement van samenwerking" alsmede de daarbij gevoegde nota van Dr C.H. (z.d.). Archief J.H. Maenen, 2, port. 6. SHC.
311. Rede van H.A. Poels, Leo XIII en de Sociale Quaestie. De godsdienst in het leven van een volk, Heerlen 1911, P. 15-17.
312. NRC, 23 mei 1917.
313. Zie noot 309.
314. Rede van H.A. Poels, "Onze moderne katholieke standsorganisaties. Hare groote beteekenis voor de toekomst van Kerk en Maatschappij", in: Verslag van het Nationaal R.K. Arbeiderscongres, gehouden te Nijmegen op 18 en 19 september 1921, Den Haag 1921, p. 103 e.v.
315. Poels, De moderne wereld, p. 51, 54 e.v.
316. Zie Poels, De moderne wereld. Poels bepleitte bij de reorganisatie van de r.k. Kiesverenigingen in 1926 dat de r.k. Staatspartij federatief zou worden opgebouwd op basis van de standsorganisaties. De meerderheid van de partijleden was daar echter tegen uit vrees dat de onderlinge tegenstellingen van de standsorganisaties afbreuk zouden doen aan de politieke eenheid van de katholieken. Ruys de Beerenbrouck bracht dat in een audiëntie bij de Paus in 1928 ter sprake en schreef in een aide-mémoire aan de Paus: "C'est à leur union que les Catholiques Néerlandais doivent leur forte position politique". Afschrift rapport Ruys de Beerenbrouck in: Documentatie Poels, SHC.
317. H. Hermans, Beginselverklaring van het R.K. Werkliedenverbond, in: Het Roer, maandschrift voor de R.K. Arbeidersbeweging, 6 (1925), no. 8 en 9, p. 384 e.v.
318. Poels, De moderne wereld, p. 48.
319. J. Perry, Inleiding, in: M. Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme, p. IX.
320. H. Maassen, De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij te Roermond, 1909-1940, p. 21-22.
321. Nieuwe Kerkraadsche Courant, 4 mei 1912.
322. P. Pover toonde in zijn dissertatie over de ontwikkeling van de criminaliteit in Zuid-Limburg (Terugblik op een voltooide maatschappij en haar

criminaliteit; onderzoek naar de evolutie van de criminaliteit als sociaal verschijnsel in het steenkolenbekken van Zuid-Limburg) aan dat een verband bestond tussen migratie en criminaliteit; vooral ten aanzien van seksuele criminaliteit (p. 217) en vermogenscriminaliteit (p. 221) bleek de criminogene betekenis van de immigratiefactor duidelijk aanwezig te zijn geweest.

323. De Nieuwe Limburger Koerier, 29 juni 1909.
324. Het volgende is gebaseerd op een groot aantal artikelen dat in augustus 1934 bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum in het vakblad De Werker verscheen. Zie: De Werker, 4 augustus 1934, 11 augustus 1934 en 18 augustus 1934.
325. De Mijnwerker, 15 augustus 1909.
326. B. van Soest en G. Thewissen, De opkomst van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in de Limburgse mijnstreek, p. 29 en 42.
327. Van Soest en Thewissen, o.c., p. 25 en 26.
328. De Limburger Koerier, 1910 (niet gedateerd krantenknipsel, knipselverzameling SHC).
329. De Kerkraadsche Courant, 28 maart 1914.
330. De Christelijke Mijnwerker, 31 december 1909.
331. C. Zielemans, Het ontwikkelingspeil van den Limburgschen Mijnwerker, in: De Christelijke Mijnwerker, 29 juli 1912, 5 augustus 1912 en 12 augustus 1912.
332. De Christelijke Mijnwerker, 7 februari 1914 en 14 februari 1914.
333. De Christelijke Mijnwerker, 21 februari 1914.
334. De Christelijke Mijnwerker, 11 april 1914.
335. De Christelijke Mijnwerker, 4 april 1914.
336. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek, VIII, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 6, 9 februari 1918, p. 55.
337. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek, IV, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 2, 12 januari 1918, p. 18.
338. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek, III, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 1, 5 januari 1918, p. 2.
339. Idem, p. 3.
340. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek, VI, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 4, 26 januari 1918, p. 34.
341. Ter illustratie daarvan kunnen we verwijzen naar de situatie in Schaesberg. Daar werden de belangen van de Oranje-Nassaumijnen zo uitdrukkelijk door de beambten van die mijn en de burgemeester behartigd, dat het herhaaldelijk aanleiding gaf tot grote conflicten in de raad. Zo werd in de Heerlense gemeenteraad in 1928 verklaard dat Schaesberg geen zakelijke bedrijfsbeasting kende "omdat Schaesberg in handen der Oranje-Nassaumijnen is". De burgemeester was er een warm voorstander van dat de beambten de belangen van de mijn behartigden; als zij dat in onvoldoende mate deden, klaagde de burgemeester ze bij directeur Haex van dat bedrijf aan, die de beambten vervolgens op het matje riep en dreigde geen toestemming meer te geven voor.

hun raadslidmaatschap. De burgemeester werd rijkelijk beloond door het bedrijf. In 1930 was de mijn bereid f 10.000,-- aan de gemeente te schenken mits dat geld zou worden gebruikt voor de aankoop van een terrein dat eigendom van de burgemeester was. In de raad werd door het onafhankelijk raadslid P. Debije opgemerkt dat dit waarschijnlijk "een gedeelte der rente [was] van de jarenlang door den Burgemeester tegengehouden Zakelijke Bedrijfsbelasting". De gemeenteraadsleden-beambten waren zijns inziens volledig afhankelijk van hun werkgever en niet in staat een onafhankelijk gemeentelijk beleid mede te bepalen. Toen de burgemeester in 1932 door de Commissaris van de Koningin werd geadviseerd ontslag te nemen wegens gevorderde leeftijd, schreef hij aan Haex: "Het zou mij thans hoogst aangenaam zijn als U met mij in overleg wilde treden dat ik het geld dat ik telkens met cheques van Uwe Maatschappij tegen Nieuwjaar mocht ontvangen om het voor goede doeleinden te gebruiken, kan laten verdwijnen voordat ik mijn ambt moet neerleggen [...]. Mijn opvolger zou soms een gebruik van die gelden kunnen maken dat niet met mijne en ook niet met Uwe meening in overeenstemming is". Zie: Vergadering van de Raad der Gemeente Schaesberg in het openbaar gehouden op Woensdag, den 5e maart 1930. GA Schaesberg, Gemeenteblad, Afd. C, 1930, no. 2. Aantekeningen Haex, Gemeenteraad van Schaesberg. Zaterdag 11 uur 1931, verkiezing. Brief van burgemeester van Schaesberg aan Haex, 4 april 1930, Brief van burgemeester van Schaesberg aan Haex, 2 juli 1930, Brief van burgemeester van Schaesberg aan Haex, 17 maart 1932, alle in Archief Oranje-Nassaumijnen, R. 65: Raad Gemeente Schaesberg, 1912, 1930-1932, 1934 en 1937. RAL.

342. Brief van Ch. Ruys de Beerenbrouck aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 8 juli 1909. Archief Bisdom Roermond: 545.
343. Zie voor de kwestie Ubach over Worms de correspondentie tussen de deken van Kerkrade en de bisschop en de daarbij behorende rapporten in het archief van het Bisdom Roermond: 541. Brief van J. Schijns, pastoor-deken van Kerkrade, aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 2 mei 1912. Niet gedateerd afschrift brief van Bisschop aan Deken en de daarbij behorende "toelichting" van 12 maart 1913 en 12 april 1913.
344. Rapport van deken van Kerkrade aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 12 april 1913. Archief Bisdom Roermond: 541.
345. Kirchrather Volkszeitung, 11 september 1910.
346. Zie noot 344.
347. Kirchrather Volkszeitung, 4 februari 1911.
348. "Die Arbeiter wissen ganz gut, dass sie nur Rettung zu erwarten haben von den Organisationen, welche auf der Christlichen Weltanschauung gebaut sind", schreef de Kirchrather Volkszeitung op 27 augustus 1910 naar aanleiding van propaganda-activiteiten van "fremde" socialisten in Kerkrade.
349. Kirchrather Volkszeitung, 4 februari 1911.
350. Kirchrather Volkszeitung, 25 juni 1910, 16 juli 1910, 6 augustus 1910.
351. Kirchrather Volkszeitung, 25 juni 1910.
352. Brief van Jacq. P. van Term aan Mgr. Dr. F. Menten, 8 april 1913. Archief Bisdom Roermond: 545.
353. Kirchrather Volkszeitung, 30 januari 1911 en 4 februari 1911.
354. Kirchrather Volkszeitung, 4 februari 1911.
355. Kirchrather Volkszeitung, 11 februari 1911.

356. Kirchrather Volkszeitung, 18 maart 1911.
357. De Kerkradenaar, 29 mei 1915.
358. Vanaf 27 december 1913 werd de naam van het blad, "Nieuwe Kerkraadse Courant, voorheen Kirchrather Volkszeitung, Nieuwsblad van Kerkrade", gewijzigd in "Kerkraadsche Courant, Nieuws- en Advertentieblad".
359. Zo keerde de courant zich tegen de voormalige leden van de volkskiesvereniging die als raadsleden tegen subsidieverlening aan Poels' arbeidsbeurs stemden. Kerkraadsche Courant, 2 mei 1912.
360. Nieuwe Kerkraadsche Courant, 7 maart 1914.
361. In de Nieuwe Kerkraadsche Courant van 30 november 1912 schreef het bestuur van de kiesvereniging dat uit de geringe opkomst bij de ledenvergaderingen zou kunnen worden afgeleid dat de kiezers in Kerkrade geen enkele sympathie voor de nieuwe vereniging hadden.
362. De Nieuwe Limburger Koerier, 15 maart 1913.
363. Nieuwe Kerkraadsche Courant, 15 maart 1913.
364. Idem.
365. Brief van H.A. Poels aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, 5 april 1913. Archief Bisdom Roermond: 545.
366. Rapport scheidsgerecht van 12 maart 1913. Archief Bisdom Roermond: 545.
367. Afschrift brief van Bisschop aan pastoor-deken van Kerkrade, 23 december 1912. Archief Bisdom Roermond: 541.
368. Nieuwe Limburger Koerier, maart 1913. Knipselverzameling SHC.
369. Rapport scheidsgerecht van 12 april 1913. Archief Bisdom Roermond: 541.
370. Idem.
371. De Kerkradenaar, 29 mei 1915.
372. N.H. Bisschoff, "De Kerkradenaar" Louis Ackens, analyse van een politiek weekblad 1915-1919.
373. De Kerkradenaar, 29 mei 1931.
374. Bisschoff, o.c., p. 64.
375. Bisschoff, o.c., p. 78 en 79.
376. De Christelijke Mijnwerker, 13 augustus 1910.
377. De Christelijke Mijnwerker, 20 april 1912.
378. De Nieuwe Limburger Koerier, 9 maart 1912.
379. Idem.
380. De Nieuwe Limburger Koerier, 23 februari 1912.
381. De Mijnwerker, 12 augustus 1911.
382. De Nieuwe Limburger Koerier, 9 maart 1912.

383. Brief van Poels aan het bestuur van Recht en Plicht, afgedrukt in de Nieuwe Limburger Koerier van 9 maart 1912.
384. Dieteren, Mens en Mijn, p. 94.
385. Zowel in 1923 als in 1927 voerden arbeidersleden van de katholieke kiesverenigingen in Zuid-Limburg voor de verkiezingen van Provinciale Staten een actie om de kiezers te bewegen niet te stemmen op kandidaten die bovenaan de lijst stonden maar op arbeiderskandidaten die op praktisch onverkiesbare plaatsen stonden. "Thans mannen", heette het in een in 1927 verspreid pamflet, "zullen wij onze macht toonen [...]. Dwingt door uwe eensgezindheid eerbied en wat meer respect af voor den arbeidersstand". In 1923 lukte het beide arbeiders kandidaten met voorkeurstemmen aan zetels te helpen.
386. De Limburger Koerier schreef na de verkiezingen in 1923 dat beide arbeiderskandidaten voor Provinciale Staten bedankten nadat grote druk op hen was uitgeoefend. De krant schreef dat die arbeiders daar verstandig aan hadden gedaan; waren zij immers niet op hun besluit zitting te nemen teruggekomen, dan zou de Katholieke Kiesvereniging niet kunnen garanderen in de toekomst ooit arbeiders op een verkiesbare plaats te zetten! Poels dankte beiden voor hun besluit en stelde ze ten voorbeeld aan vertegenwoordigers van andere standen "die uit het verleden nog iets goed te maken hadden". Zie knipselverzameling verkiezingen SHC. Pamfletten: 16690.
387. Brief van pastoor-deken H. Bemelmans aan Z.D.H. de Bisschop van Roermond, z.d. Archief Bisdom Roermond: 536.
388. Zie tabel 68.
389. Dieteren, Mens en Mijn, p. 86, 95-97.
390. Notulen van de zevende vergadering van de Commissie voor de Mijnbouwvoor-
schriften (mijnbouwcommissie 1903), 25 maart 1904. CA DSM: 18.
391. De Mijnwerker, 22 maart 1913.
392. De ANMB telde meer buitenlandse leden dan de christelijke bond en verloor
daarom naar verhouding ook meer leden.
393. Zie tabel 65.
394. Zie paragraaf: De samenwerking tussen de Christelijke Mijnwerkersbond en de
ANMB na de staking, p. 247.
395. Voor de daaropvolgende jaren zijn dergelijke lijsten in het archief van de
Oranje-Nassaumijnen niet aanwezig. Onduidelijk is of alleen voor 1919 een
dergelijk overzicht werd samengesteld of dat bij de schoning van het
archief (toen het werd overgedragen aan het Rijksarchief in Limburg) andere
lijsten werden vernietigd.
396. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 1 oktober 1904.
Archief GSL 1904:3. SHC.
397. De Mijnwerker, 2 januari 1909.
398. De Nieuwe Limburger Koerier, 2 januari 1909.
399. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 6 januari 1909.
Archief GSL 1909:2. SHC.
400. De Mijnwerker, 16 januari 1909.

401. Idem.
402. Bekendmaking no. 2. Archief GSL 1909:2. SHC.
403. Ter vergelijking: in 1908 ontving de bond aan contributies van de afdelingen f 2.228,91; in 1909, na verhoging van de contributie en als resultaat van het groot aantal nieuwe leden dat in de strijd om het arbeidsreglement toetrad, f 7.133,84. Archief NRKMB 65:3. Kasboek. SHC.
404. Pamflet Christelijke Mijnwerkersbond. Archief GSL 1909:2. SHC.
405. Zie de paragraaf over de mijnwerkersstaking van 1917, p. 220.
406. Op de enkele arbeiders die het reglement hadden ondertekend, werd op humoristische wijze wraak genomen. Onder de mijnwerkers bestond de gewoonte elkaar behulpzaam te zijn bij het douchen. Na de ondergrondse arbeid was het lichaam bedekt met kolenstof. Aangezien het douchewater kolenstof niet afspoelde van de rug, wisten de mijnwerkers elkaar de rug: het zogenaamde "puckelen". Degenen die het contract hadden getekend, werden nu niet "gepuckeld" en moesten met een door kolenstof getekende zwarte rug naar huis.
407. De Nieuwe Limburger Koerier, 25 januari 1909 en Rheinisch-Westfälische Zeitung, 14 januari 1909.
408. De Mijnwerker van 28 januari 1909 schreef nogal cryptisch: "Na in een vergadering met den Eereraad de voorgestelde wijzigingen herzien te hebben (...)".
409. Dat gebeurde pas in een artikel in De Mijnwerker van 28 januari 1909.
410. Brief van Christelijke Mijnwerkersbond aan de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie, 14 januari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC.
411. Zie pamflet "Glück Auf". Archief GSL 1909:2. SHC.
412. De particuliere werkgevers stelden de krant op de hoogte van de werkelijke inhoud van de brief van de bond. Zie afschrift brief van Mijnvereniging aan redacteur NLK, z.d. Archief GSL 1909:2. SHC.
413. Brief, namens het bestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond, van C. Zielemans aan de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche Mijnindustrie, Spekholzerheide, 19 januari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC.
414. Afschrift brief van Mijnvereniging aan het Bestuur van de Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, 20 januari 1909, in: De Mijnwerker, 28 januari 1909.
415. Telegram van Van der Maesen aan Haex, 18 januari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC. Afschrift telegram van Haex aan Jhr. Van der Maesen, 24 januari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC.
416. Telegram van Haex aan Nolens, 24 januari 1909. Archief GSL 1909:1. SHC.
417. Afschrift brief van Directies Particuliere mijnen aan Eschweiler Bergwerk-verein, 26 januari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC. (idem aan Zeche Nordstein)
418. Protocol van de overeenkomst. Archief GSL 1909:2. SHC.
419. Limburger Koerier, 4 februari 1909.

420. De Mijnerwerker, 11 februari 1909.
421. Afschrift brief van A. Haex (namens directies particuliere mijnen) aan Dr Nolens, 3 februari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC.
422. Brief van Mgr Dr W.H. Nolens aan Haex, 8 februari 1909. Archief GSL 1909:2. SHC.
423. De Mijnerwerker, 16 januari 1909.
424. Het ledental op 31 januari 1909 is berekend aan de hand van de ledenadministratie van de Christelijke Mijnerwerkersbond zoals dat is te lezen uit het Kasboek 1909. Archief NRKMB, 6. SHC. In de brief van 13 januari aan de directies schreef de bond tussen de 2.500 en 3.000 leden te tellen.
425. De particuliere mijnen stelden elkaar onderling op de hoogte van het aantal arbeiders dat was ontslagen. Zie: brief van Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen aan de Mijnervereniging, 5 februari 1909, Afschrift brief van Domaniale Steenkolenmijn aan Mijnervereniging, 5 februari 1909, brief van Maatschappij tot Exploitatie Steenkolenmijn Laura & Vereeniging aan Mijnervereniging, 6 februari 1909 en brief van Société Charbonnages Willem-Sophia aan Mijnervereniging, 6 februari 1909, alle in: Archief GSL 1909: 2. SHC.
426. De Nieuwe Limburger Koerier, 28 januari 1909.
427. De Mijnerwerker, 11 januari 1909.
428. Réunion du conseil de direction du 20 Janvier 1909. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
429. De particuliere mijnen wezen overleg met de bond na 1909 geregeld van de hand door zich te beroepen op de artikelen 6 en 31 van het arbeidsreglement. Daarin werd bepaald dat arbeiders klachten en/of verzoeken alleen in eigen persoon en rechtstreeks bij hun superieuren mochten indienen. De arbeiders mochten hun belangen niet door derden laten behartigen of met meer dan drie personen tegelijk klachten of verzoeken indienen.
430. Enkele voorbeelden daarvan: Toen de christelijke bond in oktober 1909 aan de werkgevers voorstelde de publikatie van misstanden in de mijnen voortaan achterwege te laten (omdat "het ons voorkomt dat Uwe Directies tegen deze openbaarmaking wellicht eenig bezwaar hebben en liever zagen dat hangende kwesties op een anderen voet werden behandeld") en in ruil daarvoor geregeld overleg werd voorgesteld, wezen de particuliere mijnen dat resoluut van de hand. Brief van Algemeene Bond van Christelijke Mijnerwerkers in Nederland aan het Bestuur van de Mijnervereniging, 16 oktober 1909 en Afschrift brief van A. Haex aan Algemeene Bond van Christelijke Mijnerwerkers in Nederland, 16 november 1909, beide in: Archief GSL 1909:3. SHC.
Dat van erkenning van de mijnerwerkersbond geen sprake was, bleek ook in 1910. Samen met verschillende r.k. arbeidersorganisaties wilde de Christelijke Mijnerwerkersbond in oktober van dat jaar komen tot de oprichting van een Kamer van Arbeid voor het Mijner- en Bouwbedrijf (Limburger Koerier, 13 oktober 1910; brief van L. Neyzen aan het bestuur van de Mijnervereniging, 16 oktober 1910. Archief CSL 1910:20. SHC). De bedoeling was dat een dergelijke Kamer bemiddelend zou optreden in geval van stakingen. De werkgevers voelden niets voor een dergelijke instelling. Mr Haex schreef in een vertrouwelijke nota aan de overige directies van particuliere mijnen: "Van patroonszijde is groote geestdrift voor eene Kamer van Arbeid wel niet te verwachten. Had men hier te doen met eene krachtige arbeidsorganisatie, staande onder verstandige leiding, wellicht kon dan eene Kamer van Arbeid met vrucht werkzaam zijn. Dit schijnt thans echter ten eenen male uitgesloten. De arbeiders in het Limburgsche mijn-district zijn niet rijp voor instellingen als Kamers van Arbeid; de uiterst geringe belangstelling door

hen in arbeiderscommissies, fondsbesturen e.d. betoond is daarvoor afdoend bewijs". Daarbij kwam dat de Kamers van Arbeid in Nederland geen resultaat opleverden; haar invloed bij arbeidsconflicten was zeer gering (Nota inzake de wenschelijkheid der oprichting van eene Kamer van Arbeid voor het Mijn- en Bouwbedrijf, Vertrouwelijk. Archief GSL 1910:20. SHC.). Voor de mijnindustrie was een Kamer volgens Haex overbodig. In vergadering met de overige particuliere directies merkte hij op: "De ondervinding heeft geleerd dat het bij ernstige geschillen geenszins bezwaarlijk is om kundige en onafhankelijke personen bereid te vinden als bemiddelaars op te treden". (Notulen bestuursvergadering, 19 december 1910. Archief GSL 1910:1).

431. Jacobs en Gerarts, o.c., p. 3.
432. Geciteerd door P.J. Kaanen, oud-secretaris van de Katholieke Mijnwerkers Bond, in van zijn commentaar voorzien exemplaar van "Gedachten, woorden en daden" van Dr H.A. Poels, in Archief Kaanen, no. 88.
433. Jacobs en Gerarts, o.c., p. 53; Dieteren, Mens en Mijn, p. 104.
434. Jacobs en Gerarts, o.c., p. 53.
435. Afschrift brief van de Nederlandsche Mijnwerkersbond aan Directie der Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, 2 februari 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
436. Afschrift brief van de Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland aan de Directie der Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, 23 februari 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
437. Brief van Directie Domaniale Steenkolenmijnen aan Mijnvereeniging, 22 april 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
438. Afschrift brief van de Nederlandsche Mijnwerkersbond aan Directie der Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, 12 juni 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
439. Bekendmaking "Duurtetoeslag" (pamflet Oranje-Nassaumijnen), 30 april 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
440. De directies van de particuliere mijnen waren in hun vergadering van 9 juli 1915 van mening dat de bonden niet om loonsverhoging behoeften te vragen, omdat de werkgevers al op eigen initiatief voldoende aandacht aan het loonvraagstuk schonken. De herhaalde verzoeken van de bonden werden volgens de werkgevers slechts om redenen van propagandistische aard gedaan. Notulen der bestuursvergadering, 9 juli 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
441. Afschrift motie besturenconferentie, 9 september 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
442. Notulen der bestuursvergadering, 20 september 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
443. Afschrift brief van de Vereniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie aan den Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 15 oktober 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
444. Afschrift brief Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland en Nederlandsche Mijnwerkersbond aan de Directie van de Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, 19 oktober 1915. Archief GSL 1915:16. SHC; Notulen der bestuursvergadering, 25 oktober 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.

445. De directie van de mijn Willem-Sophia schreef op 23 februari 1916 aan A. Haex: "[...] ce serait, de notre part, une grande naïveté pour ne pas dire plus, d'aider les organisations à obtenir des renseignements qu'elles des armes pour nous combattre". De directie was niet van plan de arbeiders gegevens te verstrekken aan de hand waarvan bonden wellicht konden becijferen wat de lonen in de mijnen waren. Brief in Archief GSL 1916:1. SHC.
446. Afschrift brief van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel aan Mijnvereniging, 22 oktober 1915. Bijlage bij: Afschrift brief van de Minister aan Bestuur Nederlandsche Mijnwerkersbond, 22 oktober 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
447. Pamflet Nederlandsche Mijnwerkersbond en pamflet Christelijke Mijnwerkersbond, beide in Archief GSL 1915:16. SHC.
448. Afschrift brief van A. Haex aan bestuursleden Mijnvereniging, 23 oktober 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
449. Limburgsch Toekomst, 22 oktober 1915.
450. De Telegraaf, 25 oktober 1915 en 26 oktober 1915.
451. Zie pamflet "Vele Katholieke arbeiders". Archief GSL 1915:16. SHC.
452. De Telegraaf, 25 oktober 1915; Het Volk, 26 oktober 1915.
453. Notulen der bestuursvergadering, 25 oktober 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
454. Afschrift brief van J.H. Elfers, voorzitter van de Nederlandsche Mijnwerkersbond aan H.H. werkgevers in de mijnindustrie, 25 oktober 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.
455. Nota: Geheim. Loonbeweging oktober 1915, waarin opgenomen: notulen van de vergaderingen van de directies van 26 oktober 1915, 28 oktober 1915, 29 oktober 1915 (vergadering met Poels). Archief GSL 1915:1. SHC.
456. Poels bedoelde de brief van 19 oktober. Zie p. 1 van de nota vermeld in noot 455.
457. Idem.
458. Zie p. 2 van de nota vermeld in noot 455.
459. Idem.
460. In de directievergadering van de Oranje-Nassaumijnen werd op 2 november 1915 opgemerkt: "La mesure n'a pour nous, étant donné que les moyennes de nos salaires étaient déjà sensiblement égales à celles que les ouvriers ont demandés, qu'une faible importance". Réunion du conseil de Direction du 2 novembre 1915. Notulenboek II, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
461. Limburger Koerier, 3 november 1915.
462. Limburgsch Toekomst, 29 oktober en 12 november 1915; De Nieuwe Limburger Koerier, 26 oktober 1915.
463. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 22 november 1915. Archief GSL 1915:1. SHC.
464. Aantekeningen Van Itersen, 25 november 1915. CA DSM A en A:4.
465. Afschrift brief van Staatsmijnen in Limburg aan het Hoofdbestuur van den Nederlandschen Mijnwerkersbond, 30 november 1915. Archief GSL 1915:16. SHC.

466. Brief van Directie Staatsmijnen in Limburg aan het Hoofdbestuur van den Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, 24 januari 1916. CA DSM A en A:4.
467. Colsen, Poels, p. 491.
468. R. Jurriëns, De algemene mijnwerkersstaking in Limburg, 21 juni-2 juli 1917, in: Economisch- en sociaal-historisch jaarboek, 42, 1979, p. 292.
469. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 31 maart 1917. Archief GSL 1917:1. SHC.
470. De Mijnwerker, 21 april 1917.
471. De Mijnwerker, 12 mei 1917.
472. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 15 mei 1917. Archief GSL 1917:1. SHC.
473. De Mijnwerker, 26 mei 1917.
474. De Mijnwerker, 26 mei 1917 en 2 juni 1917.
475. Nieuwe Limburger Koerier, 30 mei 1917.
476. Limburger Koerier, 1 juni 1917.
477. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek X, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 8, 23 februari 1918, p. 74.
478. Nieuwe Limburger Koerier, 26 mei 1917.
479. Limburgsch Toekomst, 1 juni 1917.
480. Afschrift brief van ANMB aan Mijnvereniging, 18 mei 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
481. De Mijnwerker, 26 mei 1917.
482. Notulen onderhoud Bunge, Haex en Elfers, 23 mei 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
483. Rede Elfers op 28 mei 1917, tekst in: Archief GSL 1917:17. SHC.
484. De Mijnwerker, 2 juni 1917.
485. Zie noot 483.
486. In De Mijnwerker van 9 juni 1917 schreef Elfers: "Versterkt den vakbond en onderneemt niets zonder hem, maar wacht op zijn parool". Op de buitengewone bestuursvergadering van 8 juni (zie De Mijnwerker van 16 juni 1917) bleek dat de arbeiders het werk neer wilden leggen. Elfers verklaarde echter dat een stagnatie in de kolenvoorziening een ramp voor het gehele land zou betekenen. "Zoolang deze pogingen gaande zijn, om een oplossing door overleg te krijgen, mag er niet gestaakt worden: dat uiterste middel zal toegepast worden als al het andere niet baat; tot zoolang moet geduld geoefend worden".
487. Pamflet van de Christelijke Mijnwerkersbond aan "De Katholieken van Heerlen", verspreid op 3 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
488. De Zuid-Limburger, 2 juni 1917.

489. Nieuwe Limburger Koerier, 2 juni 1917.
490. Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 2 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
491. Verslag van het onderhoud met het Bestuur van de Nederlandsche Mijnwerkersbond, 2 juni 1917. CA DSM: 84.
492. De Limburger Koerier, 4 juni 1917.
493. De Maasbode, 3 juni 1917.
494. De Limburger Koerier, 7 juni 1917.
495. Afschrift brief van bestuur Christelijke Mijnwerkersbond aan de directie van de Staatsmijnen, 6 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC. en CA DSM OWW: 4.
496. De Mijnwerker, 16 juni 1917.
497. Zie noot 504.
498. Verslag van het onderhoud met het bestuur van de Nederlandsche Mijnwerkersbond op 13 juni 1917. CA DSM OWW:84.
499. Afschrift brief van Staatsmijnen aan Alg. Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, 15 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
500. Notulen bijeenkomst der directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 16 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
501. Afschrift van de notulen van het onderhoud tussen de heren Elfers, Frowein, Bunge en Haex, 16 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
502. Verslag van een onderhoud van de heren Bunge en Haex met de vertegenwoordigers van het Algemeen Handelsblad, Het Volk, De Nieuwe Courant, De Tribune, De Nieuwe Limburger Koerier op maandag 2 juli 1917. CA DSM OWW: 84.
503. Notulen van de bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 16 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
504. De werkgevers waren al op 7 juni in het bezit van enkele pamfletten die "het voorlopig comité" uit de sociaal-democratische bond had laten drukken en waarin werd opgeroepen tot staking. De directies sloegen direct groot alarm: burgemeesters van de mijndorpen en het militair gezag werden gewaarschuwd. Navraag bij het bestuur van de ANMB leverde echter op dat bedoelde pamfletten buiten medeweten van het bestuur waren gedrukt.
Zie: Notulen bestuursvergadering Mijnvereniging, 7 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
505. Zie noot 490.
506. Het Volk, 20 juni 1917.
507. Afschrift telegram M. aan de heer directeur-voorzitter, dinsdagmiddag 19 juni 1917. CA DSM OWW: 84.
508. Afschrift telegram Fimmen aan Frowein, 21 juni 1917. CA DSM OWW: 84.
509. Notulen onderhoud secretaris van het NVV, E. Fimmen, voorzitter. CA DSM OWW: 84.

510. Zie noot 508.
511. Door de maréchaussee werd een telegram onderschept dat Elfers aan een zekere Jamar in Den Haag stuurde, waarin hij o.a. schreef: "Verwachten als het tot strijd komt solidariteit met Hollandsche arbeiders". Afschrift telegram Elfers aan Jamar, 20 juni 1917. Documentatie Dieteren. SHC.
512. In een brief van 10 juni 1917 deelde Vianen, hoofdredacteur van de Limburger Koerier, aan directeur Haex van de Oranje-Nassaumijnen mee dat in het interneringskamp op bevel van de Minister bekend was gemaakt dat de Belgen terug werden gestuurd naar Zeist indien zij aan een staking zouden deelnemen. Brief van Vianen aan Haex, 10 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
513. De werkgevers hielden elkaar elke dag op de hoogte van het aantal stakers. Archief GSL 1917:17. SHC.
514. De Stakingscourant van 25 juni 1917 citeerde de uitspraken van Poels uit een interview met het Handelsblad.
515. Nieuwe Limburger Koerier, 19 juni 1917.
516. Het Zuiden, 13 juni 1917.
517. De Christelijke Mijnwerker, 5 juli 1917.
518. Jurriëns, o.c., p. 291.
519. De Voorzorg (25e jaargang, no. 2, 2 juli 1917) schreef: "Waar zoo de eigen menschen hun vertrouwen opzegden aan den 'Christelijken' bond, is het te begrijpen, dat onze mannen, die toch al overwegende bezwaren hadden om de leiding van den Roomschen Bond te volgen, ditmaal er heel niet aan dachten".
520. De Voorzorg, 25e jaargang, no. 2, 2 juli 1917. Dominee Biebericher uit Heerlen had in De Nederlander een oproep tot solidariteit met de stakers geplaatst en maakte bekend dat een zelfstandige protestants-christelijke mijnwerkersbond zou worden opgericht.
521. Afschrift brief van Directie Domaniale Mijnen aan Herrn Justizrat H. Gatzen, Vorsitzende des Aufsichtsrates der Aachen-Maastrichter Eisenbahn-Gesellschaft, 27 juni 1917. Archief Domaniale Mijn (ongenummerd). RAL.
522. Kopie aantekeningen Generaal-Majoor b.d. G.J.D. Bauduin, oud-inspecteur der Koninklijke Maréchaussee, samengesteld aan de hand van aantekeningen gedurende de stakingen bijgehouden. Documentatie Poels (stakingen). SHC.
523. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek X, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 8, 23 februari 1918, p. 75.
524. Pamflet Christelijke Mijnwerkersbond, afdeling Kerkrade. Archief GSL 1917:17. SHC.
525. Stakingscourant no. 1 ("Laat U niet verlokken tot daden van geweld") en Stakingscourant no. 3 ("Gedraagt U waardig. Blijft uit de kroegen").
526. Van de tijdens de staking belegde directievergaderingen zijn slechts korte handgeschreven notulen bewaard. In de vergadering van 23 juni werd besloten: "Geïnterneerden: wij stellen geen prijs op langer blijven". Archief GSL 1917:17. SHC.

527. M.A.M. Wöltgens, Mislukte doorbraak: geschiedenis van de socialistische mijnwerkersbond, 1909-heden, p. 17. Interview J. Bodestaf, Geluidsarchief SHC 82:2. SHC.
528. Aantekeningen directie Willem-Sophia (niet gedateerd). Archief Willem-Sophia, 10.01.01. SHC.
529. Namenlijst van stakende mijnwerkers. Archief Bisdom Roermond: 223.
530. H.J. Stins, Uit de Mijnstreek, V, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 3, 19 januari 1918, p. 76.
531. Algemeen Handelsblad, 27 juni 1917.
532. De Stakingscourant, 25 juni 1917.
533. De Telegraaf, 22 juni 1917.
534. Integraal afgedrukt in B. Brey, De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht, p. 57 en 58.
535. Handgeschreven notulen bijeenkomst directies, 21 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
536. Handgeschreven notulen bijeenkomst directies, 23 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
537. Handgeschreven notulen bijeenkomst directies, 26 juni 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
538. Tot 25 juni verdedigde Het Volk de staking; in de daaropvolgende dagen werd vooral de nadruk gelegd op de gevolgen die het uitvallen van de kolenproductie had voor arbeiders in andere bedrijfstakken.
539. De Mijnwerker, 21 juli 1917.
540. Dieteren, Mens en Mijn, p. 218; Jurriëns, o.c., p. 291.
541. Notulen van de bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen op 7 juli 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
542. Notulen van de bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen op 21 juli 1917. Archief GSL 1917:17. SHC.
543. De notulen van de directiebijeenkomst van 21 juli 1917 geven een uitvoerig overzicht van de gebeurtenissen sinds 10 juli, de dag waarop de Minister zijn brief aan de werkgevers schreef.
544. Dat de mijnen daadwerkelijk arbeiders ontsloegen of overplaatsten die tijdens de staking opvallend actief waren geweest, blijkt uit het volgende briefje aan de directie van de Staatsmijnen: "Toen het Uwe directie na afloop der mijnwerkersstaking behaagde mij over te plaatsen naar de "Emma" heb ik mij aanvankelijk niet verzet hiertegen. Nu ik evenwel eenige tijd op de "Emma" werkzaam ben en ondervind eene behandeling die aan tirannie grenst, ben ik genoodzaakt, om niet op jeugdige leeftijd een volslagen zenuwlijder te worden, U te verzoeken mij op een andere mijn te plaatsen" (Brief van Joh. Dekker aan Directie der Staatsmijnen, 19 november 1917. CA DSM OWW: 84.
545. Afschrift brief van Haex aan de directies van de Staats- en Particuliere mijnen, 27 juli (1917). Archief GSL 1917:17. SHC.

546. Zie afschriften brief van Particuliere en Staatsmijnen aan districtscommandant der Koninklijke Maréchaussee, 4 juli 1917, idem aan gemeentepolitie Heerlen, 12 oktober 1917, Bedrijfsingenieur Duijfjes aan Directie der Staatsmijnen, 6 november 1917. CA DSM OWW: 84.
547. De Mijnwerker, 10 november 1917.
548. H.J. Stins, Uit de mijnstreek, V, in: Katholiek Sociaal Weekblad, 17, no. 3, 19 januari 1918, p. 76.
549. De Mijnwerker, 6 oktober 1917.
550. Het Volk, 10 november 1917.
551. C., De mijnwerkersstaking. Deel II. Openbaar debat op 30 juli 1917, tusschen de heer Elfers, voorzitter van de Ned. Mijnw. Bond en Dr. Poels, p. 49 en 50.
552. Nieuwe Limburger Koerier, 23 juni 1917.
553. Notulen van de zomerzitting 1917 van de Provinciale Staten van Limburg, Provinciaal Blad van Limburg, zomerzitting 1917, no. 74, 158/159.
554. Nieuwe Limburger Koerier, 15 december 1917.
555. Nieuwe Limburger Koerier, 19 juli 1917.
556. Zie noot 548.
557. Jurriëns, o.c., p. 293.
558. De Christelijke Mijnwerker, 5 januari en 2 februari 1918.
559. De Mijnwerker, 15 juni 1918.
560. De Mijnwerker, 9 juni 1918.
561. De Christelijke Mijnwerker, 23 februari 1918.
562. De Christelijke Mijnwerker, 2 maart 1918.
563. De Mijnwerker, 2 februari 1918.
564. Bijeenkomst van Directeuren der Staatsmijnen en Particuliere Mijnen, 29 januari 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
565. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 2 februari 1918. Archief GSL 1918:12. SHC.
566. Bijeenkomst van Directeuren der Staatsmijnen en Particuliere Mijnen, 9 februari 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
567. Bijeenkomst van de Directeuren der Particuliere Mijnondernemingen, 6 februari 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
568. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 juni 1918. Archief GSL 1918:14. SHC.
569. Notulen der bestuursvergadering, 18 mei 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
570. Afschrift brief van A. Haex aan de bestuursleden (van de Mijnvereniging), 17 juni 1918. Archief GSL 1918:6. SHC.

571. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 12 april 1918. Archief GSL 1918:12. SHC.
572. Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over 1918, p. 16.
573. Afschrift brief van directies Particuliere Mijnen en Staatsmijnen aan Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, 18 juni 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
574. De brieven aan de werkgevers waren resp. 13 en 17 september geschreven; in De Christelijke Mijnwerker van 19 oktober en De Mijnwerker van 26 oktober werd daarover bericht.
575. Concept-notulen van Haex, 9 oktober 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
576. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 16 oktober 1918. Archief GSL 1918:12. SHC.
577. Concept-notulen van Haex, 22 oktober 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
578. Afschrift brief van A. Haex aan bestuursleden, 29 oktober 1918. Archief GSL 1918:1. SHC.
579. Verslag van de districtsconferentie van zondag 3 november, in: De Christelijke Mijnwerker, 9 november 1918.
580. De Mijnwerker, 9 november 1918.
581. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 18 november 1918. Archief GSL 1918:12. SHC.
582. Colsen, Poels, p. 558 e.v. Zie ook pamflet "Het hoofdcomité van Actie". Archief H. Hermans: 36, stukken betreffende de revolutiepoging van november 1918. SHC.
583. Interview Bodienstaf. Geluidsarchief SHC, voorl. inv.nr. 4. SHC.
584. Verslag van de districtsconferentie van zondag 17 november, in: De Christelijke Mijnwerker, 23 november 1918.
585. Afschrift brief van Bestuur Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers aan Contact-Commissie, 15 november 1918, in: De Christelijke Mijnwerker, 23 november 1918.
586. Limburgsch Dagblad, 19 november 1918.
587. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 18 november 1918. Archief GSL 1918:12. SHC.
588. Notitie Haex "Vergadering C.C.", 17 januari 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
589. Notulen van de bestuursvergadering, 8 februari 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.
590. Notulen van de bestuursvergadering, 28 februari 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.
591. De Limburger Koerier, 3 maart 1919.

592. Limburgsch Dagblad, 28 maart 1919.
593. De Limburger Koerier, 13 maart 1919.
594. NRC, 25 maart 1919.
595. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 8 maart 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
596. De Christelijke Mijnwerker, 22 maart 1919.
597. Verslag besturenconferentie, 16 maart 1919, in: De Christelijke Mijnwerker, 22 maart 1919.
598. Notulen van de bestuursvergadering, 22 maart 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.
599. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 28 maart 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
600. Limburgsch Dagblad, 29 maart 1919.
601. Alle gegevens over het loon- en boetestelsel in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit het lijvige, niet gepagineerde "Verslag van de Commissie, die is ingesteld om na te gaan, welke wijzigingen in de bestaande loonregeling van het Limburgsche Mijndistrict behooren te worden aangebracht" (1919). Archief GSL 1919:12. SHC.
602. Afschrift "Loonregeling" (Staatsmijnen, Emma, september 1918, Bureauchef), in: Verslag van de Commissie (zie noot 601).
603. Lohnregelung Oranje-Nassau I, Unterirdisch, in: Verslag van de Commissie (zie noot 601).
604. Verslag van de Commissie (zie noot 601).
605. Jaarverslag van de Vereeniging Ambachtsschool en Mijnschool voor Heerlen en omstreken, 1913 en 1914, p. 28. Idem, 1916, p. 31.
606. Idem, 1913 en 1914, p. 28.
607. F.M. Frings, Rapport aangaande de Mijnschool te Heerlen, Heerlen januari 1919. Archief GSL 1919:10. SHC.
608. Verslag van de Commissie (zie noot 601).
609. Afschrift brief van de Minister van Waterstaat aan de Tweede Kamer, 19 januari 1924. Bijlage 1 X Hoofdstuk Staatsbegroting voor het dienstjaar 1924. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zitting 1923-1924, 2, no. 16. In Groot-Brittannië bestonden minimumlonen sinds 1912, in België sedert 1920, in Duitsland vanaf december 1918 en in Frankrijk kwamen die in de oorlog tot stand, maar met uitzondering van het district Pas-de-Calais werden die na de oorlog weer afgeschaft.
610. Verslag van de Commissie (zie noot 601).
611. Afschrift brief van hoofdbestuur ANMB aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 17 maart 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
612. Notulen bestuursvergadering (Mijnvereniging), 22 maart 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.
613. Nota directie mijn Laura & Vereeniging, z.d. Archief GSL 1919:12. SHC.

614. Afschrift brief van Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland aan Contact-Commissie, 27 maart 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
615. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 april 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
616. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen. Archief GSL 1919:1. SHC.
617. "Wensen der Arbeiders-organisaties". Archief GSL 1919:12. SHC.
618. "Voorstel". Archief GSL 1919:12. SHC.
619. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 april 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
620. "Houwersloonen zonder toeslag". Archief GSL 1919:12. SHC.
621. Aantekeningen Haex, bijlage bij "Mijnwerkersloonen". Archief GSL 1919:12. SHC.
622. Pamflet ANMB "Het Minimumloon". Archief GSL 1919:12. SHC.
623. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 15 april 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
624. Pamflet ANMB "De Nieuwe Loonregeling" (27 mei 1919 verspreid). Archief GSL 1919:12. SHC.
625. In de vergadering van de Contactcommissie van 21 juni werd door de bonds-vertegenwoordigers geklaagd over het optreden van de opzichters. "De hoofdpijzichter der mijn Laura zegt aan de arbeiders, die over te weinig verdiend loon klagen, dat ze dit te danken hebben aan de organisaties die geen hogere loonen hebben gevraagd. Sommige opzichters zeggen de arbeiders uitdrukkelijk aan, dat niemand meer dan f 7,-- mag verdienen, daar dit met de organisaties overeengekomen is". Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 21 juni 1919. Archief GSL 1919:12. SHC. J.P. Werry, vertegenwoordiger van de Christelijke Mijnwerkersbond in de Contactcommissie schreef aan Haex dat de regeling "onder de arbeiders enorme verbittering en opgewondenheid heeft teweeg gebracht". Brief van J.P. Werry aan directeur A. Haex, 23 juni 1919. Archief GSL 1919:12. SHC.
626. Concept-notulen Haex, vergadering directies 6 september 1919. Archief GSL 1919:1. SHC.

Noten Deel III

1. P. Gardent, Le charbon, panorama économique, Paris 1962, p. 14.
2. Economisch-Statistische Berichten, 18 september 1935.
3. J.A.W. Muller, Enkele bedrijfseconomische beschouwingen over den Nederlandschen steenkolenmijnbouw, p. 147. De Duitse industrie nam circa 45% van de binnenlandse kolenproductie af, in Engeland was dat 48%, in Nederland echter slechts 33%.
4. Door de achterstand in traditionele mijnbouwervaring waren de Nederlandse mijnen gedwongen meer te investeren in research en experimenten. Zie: De ontwikkeling van de mijnbouw in het Limburgsche kolenbekken (z.n.), in: Geologie en Mijnbouw, 17e jaargang, no. 2, december 1955, p. 338 en 339.
5. Notulen van de bestuursvergadering, 21 januari 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
6. Réunion du Conseil de direction du 2 mars 1921. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
7. Bedrijfsuitkomsten van de Staatsmijnen. Afschrift aan de bestuursleden der Mijnvereniging, 27 februari 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
8. Rapporten van de directie aan de Raad van Beheer. Réunion du Conseil du 24 octobre 1921. Archief Willem-Sophia 02.02. SHC.
9. Notulen van de bijeenkomst der directies van particuliere- en Staatsmijnen, 3 december 1920, en notulen bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 21 maart 1921. Archief GSL 1920:1, resp. 1921:1. SHC.
10. Conseil de direction en date du 25 mars 1921. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
11. Idem.
12. Tegenover de overige mijnen wees commercieel directeur Horeman van de Oranje-Nassaumijnen onderlinge samenwerking van de hand met het argument dat de centralisatie van de verkoop in één verkooporganisatie nationalisatie van de kolenmijnen zou vergemakkelijken. Vooral in Duitsland en Engeland was de drang tot nationalisatie van de mijnen sterk. Ir J.P. de Vooys vertaalde in opdracht van de "Sociaal-technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten" een tweetal belangrijke rapporten over socialisatie en nationalisatie van de kolenmijnen in Duitsland en Engeland. J.P. de Vooys, De socialisatie van den mijnbouw in Deutschland en Engeland. In Nederland was die kwestie echter niet actueel; de moderne mijnwerkersbond deed zelfs in november 1918 geen voorstel in die richting. Réunion du Conseil de direction du 22 juillet 1921. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
13. Réunion du Conseil de direction du 4 août 1921. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
14. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 2 augustus 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
15. Réunion du Conseil de direction du 7 novembre 1921. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
16. Brief van Van Itersen aan Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, 23 maart 1922. Bijlage: Nota over het werkplan 1922. Directie Staatsmijnen in Limburg aan de Mijnraad, 3 mei 1922. Beschouwingen van de meerderheid

der Directie nopens de nota van Van Iterson inzake het werkplan Staatsmijnen 1922. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels 1902-1959, 42.

17. Rapports du Conseil d'Administration et du Collège des Commissaires, Société Anonyme des Charbonnages Réunis Laura et Vereniging, p. 8.
18. De prijs van het steenkolenvervoer van de mijnstreek naar Rotterdam bedroeg in 1922 f 3,50 per ton, hetgeen circa 20% van de verkoopprijs bedroeg. De vrachtkosten van het Ruhrgebied naar Rotterdam (over de Rijn) bedroegen slechts f 0,35 à f 0,60 per ton. Duitse en Engelse kolen waren door de lagere vrachtkosten in Rotterdam goedkoper dan Nederlandse. Zie: M.H. van de Ven, Een kanaal naar Heerlen (in brochurevorm verschenen, gericht aan Burgemeester en Wethouders van Heerlen).
19. Dit met uitzondering van de invloed van de bezetting van het Ruhrgebied op de verhoudingen op de internationale kolenmarkt.
20. Notulen bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 7 april 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
21. Afschrift brief van bestuur van de Mijnvereniging aan de Minister van Waterstaat, 7 juli 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
22. Na beëindiging van de staking in Engeland zochten de Staatsmijnen nieuwe afzetgebieden in Zuid-Duitsland. Volgens berichten in de Duitse pers (zie o.a. Die Westindustrie, 29 mei 1927 en de Deutsche Bergwerks Zeitung, 10 juni 1927) was de directie daarbij geen offer te veel en werden prijzen gevraagd die onder die van de Ruhrkolenmijnen lagen.
23. Jaarverslag van den Hoofdingenieur der Mijnen over 1928.
24. De Commissie voor de Mijnen (zie p. 18) had in 1900 in haar rapport geschreven dat Staatsexploitatie syndicaatvorming zou verhinderen en prijsopdrijving zou voorkomen. In dat verband werd over de - toekomstige - beheerders van de Staatsmijnen opgemerkt dat zij "[...] zich natuurlijk buiten elk syndicaat zullen houden". Rapport van de Commissie voor de Mijnen, o.c., p. 24.
25. Notulen van de bijeenkomst van de Commercieële Directeuren, 5 oktober 1928. Archief Willem-Sophia, 05.01.05, 1920-1929. SHC. Notulen van de bijeenkomst van de bestuursleden, 17 januari 1929. Bijeenkomst van de directies van Particuliere- en Staatsmijnen, 14 februari en 7 maart 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
26. Aantekeningen directie Willem-Sophia ("Verkooporganisatie"). Archief Willem-Sophia, 05.01.03-05.05.01. SHC.
27. Frowein verklaarde nu dat de Staatsmijnen hun verkooporganisatie niet onder controle van derden wilde plaatsen. Bijeenkomst van de Commercieële Directeuren, 5 oktober 1928. Archief Willem-Sophia, 05.01.05. SHC.
28. Brief van Eschweiler Bergwerkverein aan de Mijnvereniging te Heerlen, 13 december 1920. Archief GSL 1920:40. SHC.
29. Directeur Frowein verklaarde op 28 november 1922 in een bespreking van het vraagstuk van de vreemde arbeiders waarbij ook Minister van Arbeid Aalberse, Poels, de overige directies, vakbondsvertegenwoordigers en burgemeesters aanwezig waren: "Dat zich onder de hier werkende Duitschers veel smokkelaars en revolutionairen zouden bevinden, is een bewering, die zonder nader bewijs niet kan worden aanvaard. Volgens de ondervinding van de mijndirecties kan niet worden gezegd, dat het gedrag dezer personen ongunstig bij dat van de overige arbeiders afsteekt". Zie (notulen) Bijeenkomst ter bespreking van het vraagstuk der tewerkstelling van vreemde arbeids-

- krachten in de Limburgsche mijnindustrie, gehouden Dinsdag 28 november 1922 van des voormiddags 10 uur tot des namiddags 1 uur ten Raadhuiſe te Heerlen. Documentatie Poels. XIII G 3. SHC. Zie ook Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 4 november 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
30. Afschrift brief van het bestuur van den Armenraad voor Heerlen en omstreken aan de Burgerlijke Armbesturen binnen het amtsgebied van den Armenraad, 1 augustus 1919. Jaarverslag van den Armenraad voor Heerlen en omstreken, 1919, p. 125.
 31. Afschrift brief van de Arbeidsbeurs Heerlen aan de Gemeentelijke Dienst der Arbeidsbemiddeling en werkloosheidsvoorziening te Utrecht, 23 juli 1927. Archief Willem-Sophia, 09.10.09. SHC.
 32. De Christelijke Mijnwerker schreef op 13 december 1913 bijvoorbeeld: "Zoo vaak hebben wij mijnwerkers hooren zeggen: 'Als 't maar even mogelijk is, laat ik mijn zoon geen mijnwerker worden, wanneer hij er iets voor voelt, kan hij een handwerk leeren'". Het aantal zonen van mijnwerkers dat de Heerlense ambachtsschool bezocht, was echter zeer gering. Zie: Jaarverslagen van de Vereeniging Ambachtsschool en Mijnschool voor Heerlen en omstreken vanaf 1911.
 33. Toen in 1929 op de Internationale Arbeidsconferentie in Genève werd voorgesteld de scholingsmogelijkheden voor mijnwerkerskinderen te vergroten zodat zij meer mogelijkheden op de arbeidsmarkt zouden hebben en niet genoodzaakt waren in de mijnen te gaan werken, verzocht directeur A. Haex per telegram namens de particuliere mijnen aan de voorzitter van de Nederlandse delegatie in Genève, Mr Cort van der Linden, daartegen actie te ondernemen. Alle maatregelen die zouden leiden tot een oriëntatie op beroepen buiten de mijnindustrie zouden de mijnen zijns inziens groot nadeel bezorgen. Zie afschrift telegram van Mr A. Haex aan Mr Cort van der Linden, z.d. 1929. Archief GSL 1929:55. SHC.
 34. Brüggemeier, o.c., p. 172.
 35. Jaarverslagen Algemeen Mijnwerkers Fonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1919-1939.
 36. Het waren volgens de beurs vooral slepers en bovengrondse arbeiders, degenen die derhalve nog niet lang in de mijnen werkten, die de mijnen bewust verlieten. Onder de houters waren er volgens de beurs "zeer veel" die om gezondheidsredenen de mijnen moesten verlaten. Jaarverslag Arbeidsbeurs voor de Limburgsche mijnstreek, 1922, p. 3.
 37. Het Zuiden, 13 juni 1922.
 38. Brief van Mgr Schrijnen, bisschop van Roermond, aan Mgr Dr Nolens, 30 mei 1922. Archief Nolens: 679. KDC. Zie voor deze kwestie verder: brief van bankier J.H. Dupont aan Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, 20 mei 1922. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 1902-1959, 42. Afschrift brief van Poels aan Mr Ch. Ruys de Beerenbrouck, 2 juni 1922. Documentatie Poels. MXIG 17. SHC. Afschrift brief van Mijnraad aan Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, 28 juni 1922. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 1902-1959, 42. Afschrift brief van directie Staatsmijnen in Limburg aan Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, 6 juli 1922. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 1902-1959, 42. Zie ook: Het Volk van 13 december 1922, waarin werd geschreven dat Poels goede connecties had met de heren De Wendel in Parijs en de vraag werd gesteld of "een aanslag op het Staatsmijnbedrijf (wordt) voorbereid?" Afschrift brief van J.H. Dupont aan Minister van Waterstaat, 22 januari 1923. CA DSM, mijnvelden en mijnzetels, 1902-1959, 32.

39. Poels verklaarde daarom op de bespreking op 28 november 1922 (zie noot 29) "dat het uit hoofde van zijne positie tegenover de mijnondernemingen voor hem moeilijk is in de aangelegenheid der vreemde mijnwerkers iets te zeggen, gesteund als hij door de mijndirecties wordt in verschillende instellingen van socialen aard als Gezellenhuizen en dergelijke".
40. Zie voor de politieke gezindheid van de Maastrichtse mijnwerkers bijvoorbeeld M. Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van het Maastrichts proletariaat, p. 175 en 182.
41. N.V. Mij. tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassau te Heerlen, overzicht van de door het AMF sedert 1 augustus 1919 op invaliditeitspensioen gestelde arbeiders der Oranje-Nassaumijnen. Een vergelijkbaar overzicht voor arbeiders op invaliditeitspensioen geplaatst, beide in: Archief GSL 1938:46. SHC.
42. De directies verklaarden dat al in 1922 (zie noot 39) en in 1924 schreef de directie van de Staatsmijnen aan de Minister van Waterstaat dat een voorkeur bestond voor arbeiders uit Limburg, Noord-Brabant en het aangrenzende deel van Gelderland omdat die minder aanpassingsproblemen hadden in de mijnstreek dan arbeiders uit het westen en het noorden van het land. Afschrift brief van Directie van de Staatsmijnen in Limburg aan de Secretaris-Generaal van het Ministerie van Waterstaat, 17 november 1924 en afschrift brief van Directie van de Staatsmijnen in Limburg aan de Minister van Waterstaat, 24 november 1924. CA DSM: 56. Ook de Heerlense arbeidsbeurs berichtte herhaaldelijk in zijn jaarverslagen dat noorderlingen spoedig weer uit de mijnen vertrokken. Jaarverslagen Arbeidsbeurs voor de Limburgsche mijnstreek, 1917-1929.
43. De Zuid-Limburger, 11 september 1928; De Morgen, 10 september 1928.
44. Afschrift brief van de Directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen aan de Sub-Commissie uit de Commissie voor de Economische Politiek, 13 april 1929. Archief GSL 1929:38. SHC. De directies schreven dat geen voorkeur voor buitenlanders bestond maar dat uit eigen land te weinig aanbod was. Daaraan werd toegevoegd dat in het algemeen de voorkeur gegeven werd aan arbeiders van het platteland, "omdat arbeiders uit de groote steden zich aan het werk in de mijn minder goed kunnen aanpassen".
45. Rapport inzake propaganda onder buitenlandse arbeiders. Rapport aan het hoofdbestuur van de NRKMB, december 1930. Documentatie Dieteren inzake NRKMB 1.2. SHC.
46. Rapport over de positie der moderne vakbeweging in Limburg (19 oktober 1928). Afschrift in Archief ANMB, vooroorlogs bestand, eveneens in Archief Pater Jacobs (ongeoordend). SHC.
47. Afschrift brief van Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij aan het bestuur van de Mijnvereniging, 14 juli 1921. Archief Willem-Sophia, 03.10.01. SHC.
48. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 7 februari 1921. Archief Willem-Sophia, 01.10.01. SHC.
49. De Maasbode, 10 oktober 1922.
50. De Maasbode, 23 januari 1926.
51. Brief van Directie Laura & Vereeniging aan de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie, 20 april 1921. Archief GSL 1921:6. SHC.
52. Nota PCMB, naar aanleiding van de vergadering van de Contact-Commissie van 7 juli 1922; brief aan de Contact-Commissie, z.d. Archief GSL 1922:11. SHC.

53. Afschrift brief van de neutrale mijnwerkersbond aan de Contact-Commissie, 12 juli 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
54. Afschrift van de brief van ANMB aan Contact-Commissie, 12 juli 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
55. De Nieuwe Koerier, 15 juli 1922.
56. De Limburger Koerier, 15 juli 1922.
57. Réunion du Conseil de direction du 16 octobre 1924. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
58. De Limburger, 27 augustus 1924.
59. Notulen van de bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 11 december 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
60. De Nieuwe Koerier, 6 januari 1925.
61. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 9 juni 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
62. De Maasbode, 21 januari 1926.
63. Afschrift brief van het Bestuur van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuid-Limburg aan de Raad van Ministers, 17 april 1925, in: Jaarverslag over 1925, p. 46.
64. Jacobs, Over godsdienstige toestanden, p. 412.
65. De Tijd, 29 maart 1926.
66. De Zuid-Limburger, 1 mei 1926.
67. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 juni 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
68. Réunion Franco-Hollando-Belge du 17 septembre 1929 à Bruxelles. Archief GSL 1929:12. SHC.
69. Jaarverslag "Ons Limburg", 1921, p. 12, 1922, p. 10 en 14, 1924, p. 10 e.v.
70. Staatsmijnen, o.c., p. 337.
71. Réunion du Conseil de Direction, 16 octobre 1924. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
72. Notulen bijeenkomst directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 18 november 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
73. Als de Staatsmijnen woningen ontruimden, konden daarover vragen worden gesteld in het parlement. Dat was o.a. in 1918 gebeurd toen de verantwoordelijke Minister van de directie van de Staatsmijnen een gespecificeerde opgave vroeg van de aanleidingen tot woningontruiming; zie afschrift brief van directie Staatsmijnen aan Hoofdingenieur der Mijnen, 22 oktober 1918. Archief GSL 1918:40. SHC.
74. Notulen vergadering Algemeen Bestuur Thuis Best, 12 maart 1925. Archief Thuis Best (ongeordeerd). SHC.
75. Notulen vergadering Algemeen Bestuur Thuis Best, 25 juni 1925. Archief Thuis Best (ongeordeerd). SHC.

76. Jaarverslag Stichting "Thuis Best" te Heerlen, 1939, p. 1.
77. Notulen vergadering Algemeen Bestuur Thuis Best, 6 november 1925. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
78. Instructie voor den woningopzichter, bijlage D.B. 15 maart 1926. Archief GSL 1926:20. SHC.
79. Idem. In de dagelijks bestuursvergadering van 24 maart 1926 werd besloten Drentse arbeiders als huurders te accepteren mits zij althans blijk gaven "zich aan hun nieuwe werkkring en aan de toestanden in de mijnstreek aan te passen".
80. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, gehouden maandag 30 januari 1928. Archief GSL 1928:1. SHC.
81. Notulen vergadering Dagelijks Bestuur Thuis Best, 17 februari 1927. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
82. Geciteerd door Drop. Zie: Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 43e vergadering, 21 februari 1928, p. 1398.
83. Idem.
84. Notulen vergadering Dagelijks Bestuur Thuis Best, 27 januari 1928. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
85. Notulen vergadering Algemeen Bestuur Thuis Best, 27 januari 1928. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
86. Notulen vergadering Dagelijks Bestuur Thuis Best, 22 september 1926. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
87. Zie o.a. afschrift brief van directie mijn Willem-Sophia aan Minister van Waterstaat, 1 januari 1922. Archief Willem-Sophia, 03.40.01. SHC.
88. Notulen vergadering Dagelijks Bestuur Thuis Best, 12 juli 1929. Archief Thuis Best (ongeordeend). SHC.
89. Jaarverslag "Ons Limburg", 1922, p. 13, 1923, p. 15, 1929, p. 23.
90. Jaarverslag van den Hoofdinspecteur van den dienst belast met het toezicht op de handhaving van de wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting over 1929. Overdruk in: Verslagen en mededelingen betreffende de Volksgezondheid, 1930, p. 123 e.v.
91. Afschrift brief van directie Oranje-Nassaumijnen aan Directeur-Werkloosheidsverzekering, 28 februari 1924. Archief GSL 1924:32. SHC.
92. Contracten en huishoudelijk reglement in CA DSM: 39.
93. Rapport Staatsmijnpolitie, 25 juli 1930. Evenals alle overige stukken betreffende deze kwestie in CA DSM: 39.
94. Afschrift brief van Vereniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche mijnindustrie aan de sub-commissie woningbouw van de Sociaal-Hygiënische Commissie voor Zuid-Limburg. Archief GSL 1919:1. SHC.
95. Van Iterson, o.c., p. 16.
96. Van Iterson, o.c., p. 18.
97. Toelichting op de ontwerp-cao van de ANMB (1920). Archief GSL 1920:12. SHC.

98. Het Volk, 9 februari 1929.
99. Bijlage bij brief van FISCUREUR-Generaal Gerechtshof 's Hertogenbosch aan de directie van de Oranje-Nassaumijnen, 4 juli 1938. Afschrift in Archief Burg. Van Grunsven, no. 1g. CA Heerlen.
100. Zie archief gemeentepolitie Heerlen, dossier no. 27, 1919-1929 en dossier no. 47, 1930-1939.
101. Brief van politie Oranje-Nassaumijnen aan de Commissaris van Politie Heerlen. Archief gemeentepolitie Heerlen, dossier no. 7, 1932.
102. Brief van Agent van Politie aan Commissaris van Politie. Archief gemeentepolitie Heerlen, 4 oktober 1929.
103. De Werker, 9 januari 1937.
104. Afschrift brief van Directie Staatsmijnen aan ANMB, 8 december 1921. CA DSM: 39. Zie ook: De Mijnwerker, 12 november 1921.
105. Van Royen, o.c., p. 81-86.
106. J.M.A. Zoetmulder, Lezingen: Maastricht 1916, Heerlen 1917, Haarlem 1921. Archief J.M.A. Zoetmulder, woningvraagstuk. SHC.
107. Jaarverslag van het woningbedrijf omvattende de Staatsmijn Emma, Hendrik, Wilhelmina en Maurits en het Centraal Bureau over 1934.
108. Venloosche Courant, 29 juli 1911.
109. Brief van pastoor Röselaers aan Z.D.H. Bisschop van Roermond, z.d. (1928). Archief Bisdom Roermond.
110. Er zijn geen aanwijzingen dat de leden van de ANMB en de SDAP omwille van hun lidmaatschap uit hun huizen zijn gezet; natuurlijk zou, indien dat wel het geval zou zijn geweest, daaraan door de ondernemers ook geen rechtbaarheid zijn gegeven.
111. Zie noot 73.
112. In 1919 schreef Haex in een particuliere brief: "de vereenigingsbouw is jammer genoeg geheel in handen gekomen van instellingen die een politiek karakter dragen". Afschrift brief van A. Haex aan W. van Veen, 23 december 1919. Documentatie A. Haex, woningwezen, no. 27. SHC.
113. Brief van Pater Valentius van den Bergh aan de Directie der Staatsmijnen, 9 juni 1920. CA DSM: 209.
114. Brief van Pastoor Röselaers aan de Directie van de Staatsmijnen, 18 juli 1921. CA DSM: 218.
115. Brief van Pater Ramakers aan de Directie der Staatsmijnen, 10 februari 1923. CA DSM: 219.
116. Brief van Rottier aan de Directie der Staatsmijnen in Limburg, 27 december 1923. CA DSM: 249.
117. Bijeenkomst van de directies der Particuliere- en Staatsmijnen, 29 februari 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
118. Brief van Pater W. Cramer aan de Directies der Limburgsche Mijnen, 11 september 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.

119. Bijeenkomst van de directies der Particuliere- en Staatsmijnen, 10 november 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
120. Verslag mijnwerkers-retraite te Maastricht, bijlage bij brief van Pater A. Brinkman CSSR aan Z.D.H. de bisschop van Roermond, 19 maart 1920. Afschrift in Documentatie Dieteren. SHC.
121. Copieboek correspondentie bisschop L.J.A.H. Schrijnen, no. 35. Aanvraag Rijksjaarwedde Meerssen. Archief Bisdom Roermond.
122. Copieboek correspondentie bisschop L.J.A.H. Schrijnen, no. 7573. Aanvraag Rijksjaarwedde Amstenrade. Archief Bisdom Roermond.
123. Brief van A. van Croonenburg S.C., Rector H. Hart van Jezus-rectoraat te Ophoven-Sittard, aan directie Staatsmijnen, 27 december 1928. CA DSM: 240.
124. Afschrift brief van kerkbestuur St. Majella-parochie aan Ruys de Beerenbrouck (niet gedateerd). Documentatie Poels. SHC.
125. Zo vroeg hij de priesters op 30 november 1921 "de arbeiders voor te bereiden op loonsverlaging". Notulen van de vergadering van de St. Augustinus-vereeniging, 30 november 1921. Notulenboek, Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie Sint-Augustinus. SHC.
126. Notulen van de vergadering van de St. Augustinusvereeniging, 30 januari 1924. Notulenboek, Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie Sint Augustinus. SHC.
127. Jhr. De Jonge, SDAP-Tweede Kamerlid, bleek op 17 december 1920 in de Tweede Kamer verontwaardigd over de steun aan de kerkgenootschappen door de Staatsmijnen; hij zei dat instellingen die de arbeiders onderdrukten steeds meer werden ondersteund. Het was steun "aan gezagsinstrumenten van diegenen, die de vrije ontwikkeling van de arbeiders tegenhouden en ik zeg dit ook hierom, omdat deze instellingen alle in handen worden gesteld van van de Katholieke overheersers in Limburg, die daarvan op alle mogelijke manieren ten aanzien van de arbeiders misbruik maken". Zie: Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Staatsbegroting voor het dienstjaar 1921, p. 1118, Zitting 17 december 1920. De jaarlijkse subsidie aan de kerkgenootschappen werd desondanks bepaald op f 30.000,--; voor de bouw van kerken, patronaten, christelijke tehuizen en dergelijke werd daarnaast f 75.000,-- begroot; het Heerlense ziekenhuis, de vroedvrouwschool en de huishoudschool zouden f 9.000,-- ontvangen.
128. Afschrift brief van Directie Staatsmijnen in Limburg aan de Minister van Waterstaat, 5 mei 1926. CA DSM: 373.
129. Afschrift brief van Directie Staatsmijnen in Limburg aan hoofdbestuur A.J.C. te Amsterdam, 29 september 1928. CA DSM: 373.
130. Brief van Dr M. van der Goes van Naters aan Directie Staatsmijnen in Limburg, 3 december 1931. CA DSM: 371. Afschrift brief van Directie Staatsmijnen aan Dr M. van der Goes van Naters, 29 juli 1932. CA DSM: 373.
131. Idem (laatstgenoemde brief).
132. Een deel van het geld dat de pastoors ontvingen, vloede rechtstreeks naar de Christelijke Mijnwerkersbond en de Werkliedenvereeniging. In 1928 werd door de propaganda-afdeling van de werkliedenbond, Credo-Pugno, op initiatief van pater Merkelbach besloten aan de pastoors in de mijnstreek te vragen een deel van de subsidie te bestemmen voor de propaganda-activiteiten voor de bonden. Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur van Credo-Pugno, 28 december 1928. Archief KAB Limburg (ongeoordend). SHC.

133. Notulen van de raadsvergadering van de gemeenteraad van Heerlen, 28 januari 1932, p. 122.
134. Zie tabel 72.
135. Collectie verkiezingsuitslagen, verzameling SHC. SHC.
136. Venloosche Courant, 15 september 1928.
137. J. Jacobs, Sociale toestanden in het huidige Limburg en de arbeid der Katholieken voor de welvaart en het geluk van het Limburgsche volk, speciaal van den arbeidersstand, in: Verslagboek derde Limburgsche sociale studieweek, Rolduc, 7-9 augustus 1927, p. 15 e.v.
138. J. Jacobs, Over godsdienstige toestanden in de mijnstreek, in: Roeping, 5, 1926-1927, p. 276 e.v.
139. Notulen vergadering St. Augustinusvereniging, 14 maart 1928. Notulenboek, Archief St. Augustinusvereniging. SHC.
140. J. Jacobs, Het groote misverstand. Samenleving en beginsel, Geert Groote Genootschap, 's Hertogenbosch 1933, p. 5.
141. Notulen vergadering St. Augustinusvereniging, 26 januari 1921. Notulenboek, Archief St. Augustinusvereniging. SHC.
142. Nieuwe Kerkraadsche Courant, 3 augustus 1912.
143. Limburger Koerier, 1 februari 1927.
144. De Zuid-Limburger, 12e jaargang, no. 110, 20 september 1927.
145. Notulen vergadering St. Augustinusvereniging, 13 april 1927. Notulenboek, Archief St. Augustinusvereniging. SHC.
146. Uiteindelijk bleef het slechts een klein deel van de geestelijkheid dat door een actief lidmaatschap van de St. Augustinusvereniging blijk gaf enig vertrouwen te hebben in de betekenis van de katholieke arbeiders beweging. Poels beschouwde het reeds als een relatief succes dat de tegenwerking door de meerderheid van de oudere geestelijkheid na verloop van jaren minder openlijk werd. Zie: H.A. Poels, Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken. Ingeleid en geannoteerd door Remigius Dieteren OFM, in: Studies over sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. X, 1965, p. 1-24.
147. In 1928 bijvoorbeeld kwam door de radiodistributie volgens de prosynodale vergadering van het bisdom Roermond "een der gevaarlijkste middelen tot ontkerstening" binnen ieders bereik. De priesters werden opgeroepen de gelovigen uitdrukkelijk te adviseren niet naar preken van dominees te luisteren. Analecta voor het bisdom Roermond, 1928, p. 109.
148. Veel jonggehuwden trokken zich volgens pater Colsen niets aan van de kerkelijke voorschriften inzake de geboorteregeling en gaven ook anderszins blijk kerkelijke voorschriften in de wind te slaan. Hij riep daarom op tot een "kruistocht tegen de ontaarding van ons volk". Zie: Limburgsch Dagblad, 25 februari 1927.
149. H.A. Poels, De moderne wereld.
150. Vastenbrief Bisschop, in: Limburgsch Dagblad, 28 februari 1927.
151. Limburgsch Dagblad, 21 februari 1927.

152. Jaarverslagen Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1920-1935.
153. Jaarverslag Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, 1925, p. 26.
154. Zie de tabellen 19, 20, 68 en 69.
155. "Documentatiedienst Credo-Pugno". Archief KAB (ongeordend). SHC.
156. Rapport over de positie der moderne vakbeweging in Limburg (19 oktober 1928). Afschrift in Archief Pater Jacobs (ongeordend). SHC.
157. Brief van kapelaan M. Haesen "aan Monseigneur", 27 januari 1930. Correspondentie no. 425. Archief Bisdom Roermond.
158. Notulen van de vergadering van de St. Vincentiusvereniging, 23 mei 1919. Archief St. Vincentiusvereniging Heerlen, GA Heerlen.
159. Idem, notulen 27 mei en 1 juli 1937.
160. Idem, notulen 29 juli 1937.
161. Idem, notulen 4 november 1937.
162. Idem, notulen 14 december 1937.
163. Idem, notulen 20 januari 1938.
164. Idem, notulen 26 augustus 1937.
165. Jaarverslag Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond over de jaren 1926 tot en met 1928, p. 1.
166. Verslag Centrale Raadsvergadering Limburgsche R.K. Werkliedenvereniging, 1937. Voordracht Jos. Maenen (gedrukt). Archief KAB (ongeordend). SHC.
167. We laten daarbij het relatief gering aantal stemmen dat de kleine bonden behaalden buiten beschouwing.
168. De ledencijfers zijn afkomstig uit de jaarverslagen van de Katholieke Mijnwerkersbond; de bevolkingscijfers uit de provinciale verslagen van de provincie Limburg.
169. Afschrift van brief van Dr H. Poels, bondsadviseur, en Jos. Pelzer, voorzitter, aan afdelingsbesturen van de NRKMB en de afdelingsadviseurs, 12 oktober 1934, in: Jaarverslag Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond (voorheen: Algemeene Bond van christelijke mijnwerkers in Nederland), 1934-1935, p. 18 en 19.
170. Commissie inzake propaganda onder de buitenlanders. Rapport aan het hoofdbestuur van de NRKMB, december 1930. Documentatie Dieteren inzake NRKMB 1.2. SHC.
171. L.G.J. Verberne, T.P. van Kooy en F.J.C.J. Nuyens, Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan, p. 363-367.
172. Zie tabel 42.
173. Jaarverslag Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond, 1932-1933, p. 15-17.
174. Jaarverslag Nederlandsche Rooms-Katholieke Mijnwerkersbond, 1936 en 1937, p. 11-13.

175. Jaarverslag Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, 1936, 1937, 1938, p. 62.
176. Jaarverslag Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1939, p. 69.
177. Alle gegevens met betrekking tot de kwestie inzake het pachtcontract zijn afkomstig uit Dieteren, Mens en Mijn, p. 133-138.
178. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 7 februari 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
179. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 22 maart 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
180. Pamflet "De Aanstaande Loonsverlaging" (verspreid 24 maart 1921). Archief GSL 1921:11a. SHC.
181. Afschrift brief van Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, Protestants Christelijke Mijnwerkersbond, Nederlandsche Mijnwerkersbond en Neutrale Mijnwerkers Bond aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 24 maart 1921, afgedrukt in: De Mijnwerker, 2 april 1921.
182. (Notulen van de) Audiëntie verleend aan de vertegenwoordigers van de verschillende mijnwerkersorganisaties in Limburg in tegenwoordigheid van Mr. J.W. Smidt, Administrateur, chef van de afdeling Nijverheid, op woensdag 30 maart 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
183. (Notulen van de) Bespreking gehouden met de Directies van de Staatsmijnen en de Particuliere mijnen, waarbij ook tegenwoordig was Mr. J.W. Smidt, Administrateur, chef van de afdeling Nijverheid, op vrijdag 1 april 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
184. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 5 april 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
185. Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1920-1921, II, 71ste vergadering, 12 april 1921, p. 2017 e.v.
186. Tijdens een nieuwe bespreking op 12 mei (zie noot 189).
187. Note sur la Communication éventuelle des écritures des mines privées aux représentations des syndicats ouvriers du Limbourg Hollandais. Maurice de Wendel, Paris, le 30 avril 1921. Archief GSL 1921:28. SHC.
188. Idem, p. 2.
189. (Notulen van de) Besprekingen gehouden met de Directies van de Staatsmijnen en van de Particuliere mijnen, waarbij ook tegenwoordig was Mr. J.W. Smidt, Administrateur, chef van de afdeling Nijverheid, 12 mei 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
190. Réunion du Conseil de Direction en date du 20 juin 1921. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
191. Afschrift brief van Bestuur van den Algemeenen Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, H.J. Stins aan Z.E. Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 22 juni 1921. Correspondentie Contact-Commissie, Archief GSL 1921: 11a. SHC.
192. Afschrift brief van Minister H.L. IJsselstein aan de Directie van de Staatsmijnen in Limburg, 25 juni 1921. Afschrift brief van Directie Staats-

- mijnen in Limburg aan Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, 29 juni 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
193. Les Petits-Fils de Foïs de Wendel & Cie, Bulletin de correspondance du 5 juillet 1921, 53. Kopie in Archief GSL 1921:28. SHC.
 194. Notulen van de bijeenkomst van de Directie van de Particuliere- en van de Staatsmijnen, 9 juli 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
 195. Afschrift brief van Aken-Maastrichtse Spoorweg-Maatschappij aan het bestuur der Vereniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie, 14 juli 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
 196. Afschrift brief van Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland aan de Contact-Commissie, 20 juli 1921. Correspondentie Contact-Commissie, Archief GSL 1921:11a. SHC.
 197. Réunion du Conseil de Direction du 22 juillet 1921. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
 198. Brief van Commissaris van Politie Kerkrade aan Burgemeester van Kerkrade, 27 juli 1921. GA Kerkrade: 138.
 199. Brief van Commissaris van Politie Kerkrade aan Burgemeester van Kerkrade, 30 juli 1921 (22.30 uur). GA Kerkrade: 138.
 200. Telegram van Minister van Financiën aan Burgemeester Habets, 30 juli 1921 (8.50 v.m.). GA Kerkrade: 138.
 201. Brief van Commissaris van Politie Kerkrade aan Burgemeester van Kerkrade, 30 juli 1921 (22.30 uur). GA Kerkrade: 138.
 202. De Domaniale Steenkolenmijnen. Mededeelingen van Commissarissen en directie der Aken-Maastrichtse Spoorweg Maatschappij omtrent de Domaniale Steenkolenmijn (brochure), p. 6.
 203. Dagrapporten gemeente-politie Kerkrade. GA Kerkrade: 138.
 204. Limburgsch Dagblad, 1 augustus 1921.
 205. Limburgsch Dagblad, 2 augustus 1921.
 206. Limburgsch Dagblad, 4 augustus 1921.
 207. Afschrift telegram van Burgemeester van Kerkrade aan Minister van Financiën, 10 augustus 1921. GA Kerkrade: 138.
 208. Bijeenkomst van de directies der Particuliere- en van de Staatsmijnen, 2 augustus 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
 209. Réunion du Conseil de direction du 4 août 1921. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
 210. Afschrift telegram van Burgemeester van Kerkrade aan Minister van Financiën, 10 augustus 1921. GA Kerkrade: 138.
 211. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere mijnen Oranje-Nassau, Laura & Vereeniging en Willem-Sophia en van de Staatsmijnen, gehouden op Donderdag, 11 augustus 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
 212. Limburgsch Dagblad, 14 augustus 1921.

213. Afschrift brief van Secretaris A. Haex aan de heren R. Pierre, J.G. Delorthe en J. Lauwereins, 19 augustus 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
214. Afschrift telegram van Minister De Geer aan Burgemeester Habets van Kerkrade, 22 augustus 1921. GA Kerkrade: 138.
215. Op 16 augustus stuurde Haex het door de eerder genoemde commissie uit de Hooge Raad van Arbeid ontworpen prae-advies aan de bestuursleden van de Mijnvereniging. Haex gaf op 27 september 1921 in de vergadering van de vereniging een overzicht van het verloop van de ontwikkelingen. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 27 september 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
216. Bijeenkomst van de directies der Particuliere mijnen Laura & Vereeniging, Oranje-Nassau en Willem-Sophia en van de Staatsmijnen, 1 september 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
217. Limburgsch Dagblad, 3 september 1921 en De Christelijke Mijnwerker, 4 september 1921.
218. De Christelijke Mijnwerker, 4 september 1921.
219. Afschrift brief van directie Staatsmijnen in Limburg en mijnen Laura & Vereeniging, Oranje-Nassaumijnen en Willem-Sophia aan de Contact-Commissie voor het Mijnbedrijf, 1 september 1921. Correspondentie Contact-Commissie, Archief GSL 1921:11. SHC.
220. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 7 september 1921. Archief GSL 1921:11a. SHC.
221. Afschrift brief van ANMB aan het hoofdbestuur van de Christelijke Mijnwerkersbond, aan het hoofdbestuur van de Neutrale Mijnwerkersbond en aan het hoofdbestuur van de Protestants Christelijke Mijnwerkersbond, 18 september 1921, in: De Mijnwerker, 24 september 1921.
222. De Christelijke Mijnwerker, 25 september 1921.
223. Afschrift brief van het hoofdbestuur van de Neutrale Mijnwerkersbond aan het hoofdbestuur van de ANMB, 27 september 1921, afschrift brief P.C.M. Baan dagelijks bestuur ANMB, 22 september 1921, in: De Mijnwerker, 8 oktober 1921.
224. Kort verslag der bijeenkomst van de Directies der Particuliere mijnen Laura & Vereeniging, Oranje-Nassaumijnen en Willem-Sophia en van de Staatsmijnen, 27 september 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
225. Afschrift brief van het hoofdbestuur van de ABCM (Alg. Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland) aan het hoofdbestuur van de ANMB, 30 september 1921, in: De Mijnwerker, 8 oktober 1921.
226. Resolutie Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, Heerlen 2 oktober 1921. Afschrift aan Contact-Commissie. Correspondentie Contact-Commissie, Archief GSL 1921:11a. SHC.
227. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 27 september 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
228. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 december 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.
229. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 december 1921. Archief GSL 1921:1. SHC.

230. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 21 januari 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
231. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 19 januari 1911. Archief GSL 1922:1. SHC.
232. Afschrift brieven van ANMB en Neutrale Mijnwerkersbond aan Contact-Commissie, 24 januari 1922. Afschrift brief van ABCM aan Contact-Commissie, 5 februari 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
233. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 8 februari 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
234. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 4 maart 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
235. Idem.
236. Afschrift brief van ANMB aan Contact-Commissie, 10 maart 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
237. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 25 maart 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
238. Idem.
239. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 12 mei 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
240. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 27 mei 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
241. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 juli 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
242. Idem.
243. De Nieuwe Koerier, 15 juli 1922.
244. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 21 juli 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
245. Afschrift brief van ABCM aan Contact-Commissie, 22 juli 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
246. Afschrift brieven van Protestants Christelijke Mijnwerkersbond aan Contact-Commissie, 26 juli 1922, ANMB en Neutrale Mijnwerkersbond aan Contact-Commissie, 29 juli 1922, Federatieve Bond van Werkers in de Mijnindustrie aan Contact-Commissie, 24 juli 1922. Archief GSL 1922:11. SHC.
247. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 2 augustus 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
248. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 november 1922. Archief GSL 1922:1. SHC.
249. Réunion du Conseil de Direction du 9 mars 1923. Notubook, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
250. Afschrift brief van A. Haex aan R. Pierre, 18 maart 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.

251. Uitspraak van directeur Pierre tijdens de bijeenkomst van de directies op 13 juli 1923. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 juli 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
252. Zie noot 250.
253. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 24 maart 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
254. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 29 maart 1923. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
255. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 2 oktober 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
256. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 29 oktober 1923. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
257. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 29 oktober 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
258. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 6 december 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
259. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 21 december 1923. Archief GSL 1923:1. SHC.
260. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 7 januari 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
261. Réunion du Conseil de Direction du 19 janvier 1924. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
262. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 24 februari 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
263. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 29 maart 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
264. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 29 maart 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
265. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 15 april 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
266. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 mei 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
267. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 juni 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
268. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 19 juni 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
269. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 5 augustus 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
270. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 27 augustus 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
271. De Limburger, 27 augustus 1924.
272. De Telegraaf, 27 augustus 1924.

273. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 28 augustus 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
274. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 2 september 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
275. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 september 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
276. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 6 september 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
277. Het Zuiden, 9 september 1924.
278. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 september 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
279. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 15 september 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
280. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 15 september 1924. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
281. Pamflet Christelijke Mijnwerkersbond. Archief GSL 1924:10B. SHC.
282. Limburger Koerier, 17 september 1924.
283. Réunion du Conseil de Direction du 16 octobre 1924. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
284. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 december 1924. Archief GSL 1924:1. SHC.
285. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 12 januari 1925, 10 februari 1925, 26 februari 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
286. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 26 februari 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
287. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 28 februari 1925. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
288. Afschrift brief van Hoofdbestuur ANMB aan Christelijke Mijnwerkersbond, afgedrukt in De Limburger Koerier van 5 maart 1925.
289. Nieuwe Limburger Koerier, 7 maart 1925.
290. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 6 maart 1925. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
291. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 maart 1925 en 12 maart 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
292. Limburgsch Dagblad, 16 maart 1925.
293. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 16 maart 1925. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
294. Afschrift brief van H.A. Poels aan Mr Ch. Ruys de Beerenbrouck, 19 maart 1925. Documentatie Poels. SHC.

295. Notulen van de vergadering van de St. Augustinusvereniging van 9 april 1925. Notulenboek, Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie Sint Augustinus. SHC.
296. Idem.
297. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 juni 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
298. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 22 augustus 1925. Archief GSL 1925:1. SHC.
299. Afschrift brief afgedrukt in de Zuid-Limburger van 3 oktober 1925.
300. De Courant, 5 oktober 1925.
301. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 9 oktober 1925. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
302. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 8 oktober 1925. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
303. Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 8 januari 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
304. Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 januari 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
305. Réunion du Conseil de Direction, tenue au bureau de la Haye, le vendredi 5 février 1926. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
306. De voorgeschiedenis van de samenwerking tussen de bonden is - vanuit de optiek van de federatieve bond - beschreven in de door die organisatie uitgegeven brochure Aansporing tot misdadig spel. Een woord tot de mijnwerkers door Wietse Smid, Secretaris van den Ned. Fed. Bond van Werkers in de Mijnindustrie.
307. Smid, Aansporing, p. 14.
308. Smid, Aansporing, p. 16.
309. De Christelijke Mijnwerker, 14 maart 1926.
310. Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 8 maart 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
311. Limburgsch Dagblad, 14 juni 1926.
312. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 16 juni 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
313. Afschrift brief van samenwerkende mijnwerkersbonden aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 12 juli 1926. Archief GSL 26:10. SHC.
314. Afschrift brief van Particuliere- en Staatsmijnen aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 19 juli 1926. Archief GSL 1926:10. SHC.
315. Afschrift brief van samenwerkende mijnwerkersbonden aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 12 juli 1926. Archief GSL 1926:43a. SHC.
316. Afschrift brief van samenwerkende mijnwerkersbonden aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 3 augustus 1926. Archief GSL 1926:10. SHC.

317. De door de werkgevers samengestelde ongevallencijfers waren zodanig opgesteld dat het aantal ongevallen per arbeider aanzienlijk lager leek dan in buitenlandse mijnen. Dat was bewust gedaan. Het initiatief daartoe was uitgegaan van Haex, die de overige directies had geadviseerd: "Ik acht in het algemeen alle vergelijkingen met het buitenland uit den boze en zou het maken daarvan zooveel mogelijk willen tegengaan, o.a. door het verstrekken van op andere basis ingerichte gegevens dan die van het buitenland". (Afschrift brief van Haex aan bestuursleden en Staatsmijnen, 18 januari 1926. Archief GSL 1926:43. SHC).
318. Pamflet Algemeene Bond van Christelijke Mijnwerkers in Nederland, Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, Neutrale Mijnwerkersbond, Protestants-Christelijke Mijnwerkersbond, (18 augustus 1926). Archief GSL 1926:10a1. SHC.
319. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 5 augustus 1926. Archief GSL 1926:10. SHC.
320. Réunion du conseil de direction, le 24 août 1926. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
321. Idem.
322. Pamflet Federatieve Bond van Werkers in de Mijnindustrie, (25 augustus 1926). Archief GSL 1926:10. SHC.
323. Notulen der bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 9 september 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
324. Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 27 september 1926. Archief GSL 1926:43a. SHC.
325. De Zuid-Limburger, 5 oktober 1926.
326. Notulen der bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en Staatsmijnen, 4 oktober 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
327. De Zuid-Limburger, 5 oktober 1926. Twee dagen later verklaarde Poels in een vergadering van de St. Augustinusvereniging in Heerlen dat de onvrede van de werkgevers begrijpelijk was. "Nergens is er zoveel medezeggenschap in Contact-, geschillen- en arbeidscommissies. De ongevallenkwestie is opgeblazen. Er bestaat gevaar voor grotere verwijdering tusschen werkgevers en werknemers". Notulen vergadering St. Augustinusvereniging, 6 oktober 1926. Notulenboek 2, Archief Sociaal-Wetenschappelijke Conferentie Sint Augustinus. SHC.
328. Voorwaarts, 11 oktober 1926.
329. De Volkskrant, 11 oktober 1926.
330. Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 oktober 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
331. Aantekeningen Haex tijdens bijeenkomst directies, 11 oktober 1926. Archief GSL 1926:10v.v. SHC.
332. De Christelijke Mijnwerker, 24 oktober 1926.
333. Afschrift brief van samenwerkende mijnwerkersbonden aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 14 oktober 1926. Archief GSL 1926:10. SHC.
334. Het Volk, 14 oktober 1926.

335. Notulen bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 15 oktober 1926. Archief GSL 1926:1. SHC.
336. Afschrift brief van hoofdbestuur ANMB aan de Contact-Commissie, 28 oktober 1926. Archief GSL 1926:10. SHC.
337. Zie de publicaties over deze kwestie in De Christelijke Mijnwerker en De Mijnwerker (afleveringen van 24 oktober 1926 e.v.)
338. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 7 januari 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
339. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 7 april 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
340. Notulen der bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 17 januari 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
341. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 7 april 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
342. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 23 mei 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
343. Pamflet samenwerkende bonden, 12 februari 1927, in: Archief GSL 1927:10. SHC.
344. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 februari 1927. Vergadering van de commissie van onderzoek van het vraagstuk van een minimum loonstelsel voor de ondergronder, 7 maart 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
345. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 1 juli 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
346. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 juli 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
347. Afschrift brief van het Comité van samenwerkende mijnwerkersbonden, 15 september 1927. Archief GSL 1927:10. SHC.
348. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 7 oktober 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
349. Het Volk, 10 november 1927.
350. Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, Rapport uitgebracht op verzoek van het D.B. van de Algemene Raad uit NVV en SDAP. ARL/ 2 AKN 43. Archief ANMB, vooroorlogs bestand. SHC.
351. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 25 november 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
352. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 25 november 1927. Archief GSL 1927:1. SHC.
353. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 30 januari 1928. Archief GSL 1928:1. SHC.
354. Bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 6 januari 1928. Archief GSL 1928:1. SHC.

355. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereeniging, 20 augustus 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
356. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 22 augustus 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
357. De Limburger Koerier, 24 augustus 1929.
358. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 16 september 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
359. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 14 oktober 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.
360. Bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 29 november 1929. Archief GSL 1929:1. SHC.

Noten Deel IV

1. Aantekeningen directeur De Groot, Willem-Sophia. Map werkmethode, Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
2. Bijlage bij afschrift rapport Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond, brief aan de Commissie inzake "Arbeidstempo", 1 december 1939. Archief Willem-Sophia, 03.10.01.01. SHC.
3. Afschrift brief van ANMB aan de Contact-Commissie, 19 juni 1936 en afschrift brief van Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond aan de Contact-Commissie, 20 juni 1936. Archief GSL 1936:10. SHC.
4. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 25 juni 1936. Archief GSL 1936:1. SHC.
5. Zie noot 1.
6. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 29 juli 1936. Archief Willem-Sophia, 10.01.01. SHC.
7. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 28 augustus 1936. Archief Willem-Sophia, 10.01.01. SHC.
8. Zie noot 2.
9. Naast de geneeskundige verzorging van de mijnwerkers had de Geneeskundige Dienst van de mijnen tot taak de directies van advies te dienen bij kwesties van wettelijke aard met betrekking tot de sociale verzekering. Op dat gebied was de dienst bijzonder succesvol. De primaire taak op dit gebied was volgens Vossenaar de wetgevende werkzaamheden van de overheid, die waren gericht op bescherming van de mijnwerkers (erkenning van beroepsziekten e.d.), af te remmen en anderzijds de bestaande wetgeving zodanig proberen te wijzigen dat daaruit besparing van kosten voor de mijnen zou optreden. Zie: Rapport A.H. Vossenaar, De geneeskundige dienst der Nederlandsche steenkolenmijnen (1936). Archief GSL 1936:46. SHC. Brief van Vossenaar aan de Mijnvereniging, 24 februari 1935. Archief GSL 1935:44. SHC.
10. Notulen van de vergadering van de commissie van bedrijfsingenieurs, 11 december 1936. Archief GSL 1936:1. SHC. Afschrift brief van Vossenaar aan de Directies, 25 januari 1937. Archief GSL 1936:46. SHC.
11. De particuliere mijnen ontsloegen wel arbeiders tijdens hun ziekte; in 1931 stuurde een ontslagen arbeider een protest aan de particuliere werkgeversorganisatie. Brief van Joh.M. Storm aan de Mijnvereniging, 2 juli 1931. Archief GSL 1931:46. SHC.
12. Zie brief van Burgemeester van Heerlen aan de Commissaris van de Koningin, 3 juni 1933. Archief Burg. Van Grunsven: 23. (Consuls en consulaire benoemingen). Volgens mededeling van de Heerlense gemeentepolitie aan de burgemeester bestond het vermoeden dat Vossenaar nationaal-socialist was.
13. Afschrift brief van Vossenaar aan de Directies van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, 2 september 1936. Archief GSL 1936:46. SHC.
14. De Mijnwerker, 3 april 1937.
15. Brief van Van Waterschoot van der Gracht, Staatstoezicht op de Mijnen, aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, 15 mei 1938. Archief GSL 1938:10. SHC.

16. In de hearings die de Staatscommissie Couvée in 1947 hield tijdens haar onderzoek naar de vraag of de particuliere mijnen moesten worden genationaliseerd, kwam als eerste grief van vakbondszijde het "jaag- en drijf systeem" naar voren. In het algemeen waren de ondervraagden van mening dat de depressiejaren veel verbittering nalieten. Zie: Rapport van de Staatscommissie (Couvée) ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, p. 132 en 133.
17. Rapport van de Staatscommissie (Couvée) ingesteld bij K.B. van 26 november 1946. Bijlage II, p. 128 e.v. (Verslag van de gehouden "hearings").
18. De Graaff, De kolenvoorziening. Zie ook: A. de Graaff, Het kolenvraagstuk in Nederland, eenige beschouwingen over de Nederlandsche steenkolenpolitiek, overdruk uit: Algemeen Beursblad 1935 en dez., Ordening van de steenkolenmarkt in Nederland, in: Economisch-Statistische Berichten, 9 mei 1934, p. 431-432; dez., De politiek der Nederlandsche steenkolenmijnen, in: Economisch-Statistische Berichten, 9 november 1932, p. 884-886, vervolgd op 7 december, p. 974-980.
19. De Graaff, De kolenvoorziening, p. 88.
20. H.A. van Beuningen, De steenkolen-economie der voornaamste Europeesche productielanden, p. 256.
21. Raedts, De opkomst, p. 170.
22. Zie bijlage bij brief van de Mijnvereniging aan de bestuursleden van 14 september 1935 (Archief GSL 1935:23B. SHC), waarin een vergelijking werd gemaakt tussen de prijzen van Nederlandse kolen en kolen uit buitenlandse mijnen voor de periode 1930-1936.
23. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 10 augustus 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
24. Réunion du Conseil de direction du 18 mars 1935. Notulenboek B9, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
25. De Graaff, De kolenvoorziening, p. 87 (noot 1).
26. Jaarverslagen van de Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen genaamd Oranje-Nassaumijnen te Heerlen, 1930-1935.
27. De Telegraaf, 21 februari 1926.
28. Het Financieel Weekblad voor den Fondsenhandel van 11 december 1934 merkte o.a. op: "De verslagen dezer My. zijn niet te doorgronden". Toen regeringscommissaris Mr Verschuur in 1935 een onderzoek verrichtte naar de invloed van de crisis op de mijnen (zie p. 458) werd de directie van de Oranje-Nassaumijnen expliciet gevraagd naar een verklaring voor de merkwaardige omstandigheid dat de kostprijs per ton, ondanks de hogere produktie dan in andere particuliere mijnen, bij de Oranje-Nassaumijnen zoveel hoger was, en welke invloed de verbinding met ORNAS op de kostprijsontwikkeling had. In hun commentaar op het in 1936 verschenen rapport Verschuur schreven de buiten de Kolonconventie staande importeurs, dat de exportopbrengsten van de Oranje-Nassaumijnen ten dele fictieve boekwaarden waren. (Aantekeningen bij het rapport-Verschuur, aangeboden door buiten de kolonconventie staande importeurs, (1936), p. 2).
29. Jaarverslagen van de N.V. Import- en Exportmaatschappij "Oranje-Nassau" (ORNAS), 1930-1936. Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
30. Idem.

31. Bases du Prix de Revient, totaux des reports, des achats et de la production, ventes, consommations et existences, résultats. Archief Willem-Sophia 08.01. SHC.
32. Vergadering van de vertegenwoordigers van de Particuliere- en de Staatsmijnen met den heer Th. van Lier, Referendaris bij het Departement van Sociale Zaken, gehouden donderdag 22 april 1937. Archief GSL 1937:22. SHC.
33. Verslagen van den toestand der gemeente Heerlen, 1929-1935.
34. Rapport Bedrijfsingenieur Bakker, 3 oktober 1933. CA DSM, Personeelsbeheer: 60.
35. Twintigste Jaarverslag van den Armenraad gezeteld voor Heerlen en omstreken, 1934, p. 27. Wiskundig Verslag betreffende de baten en lasten der Pensioenkas van het AMF per ultimo 1934, p. 8.
36. Wiskundig verslag, o.c., 1937, p. 110.
37. Notulen van de bijeenkomst van bedrijfsingenieurs, 10 september 1931. Afschrift in: Vergaderingen van bedrijfsingenieurs, Archief Oranje-Nassau-mijnen. RAL.
38. Vakbondsvertegenwoordiger Willemsen (ANMB) protesteerde er in 1937 als lid van de commissie van toezicht op de arbeidsbeurs van Heerlen tegen dat o.a. wegens linkse sympathieën ontslagen arbeiders niet meer bij de mijnen terecht konden. Notulen van de vergadering van de Commissie van Toezicht op de Arbeidsbeurs van Heerlen, 17 juni 1937. Idem, 23 augustus 1937.
39. Bespreking van de heeren Th. van Lier, Referendaris bij het Departement van Sociale Zaken, F. Dohmen, Directeur Arbeidsbeurs Heerlen en G. Janssen, Directeur Arbeidsbeurs Sittard met vertegenwoordigers der mijndirecties, gehouden Donderdag 22 februari 1940, Archief GSL 1940:22. SHC en afschrift brief van A. Haex aan bestuursleden en Staatsmijnen, 26 april 1940. Archief GSL 1940:22. SHC.
40. Uitspraak van directeur A. Haex n.a.v. de actie die in 1921/1922 in de mijnstreek vooral door de katholieke organisaties werd gevoerd om zoveel mogelijk buitenlandse mijnwerkers te weren (zie p. 286).
41. Afschrift brief van Inspecteur der Koninklijke Maréchaussee, F.C.A. van der Minne aan A. Haex, 14 april 1933. Archief Willem-Sophia, 03.04.02., 1920-1934. SHC.
42. Nota Mijnpolitie Willem-Sophia aan directie (1929). Archief Willem-Sophia, 03.03.01., 1929. SHC.
43. Zie bijv. correspondentie Commissaris van Politie Kerkrade en directie Willem-Sophia. Archief Willem-Sophia, 03.04.02, 1920-1934. SHC.
44. Brief van Deutsches Konsulat aan Commissaris van Politie Heerlen, 9 december 1932. Archief gemeentepolitie Heerlen, zie ook p. 337.
45. Brief van Konsulat Polski te Heerlen aan Commissaris van Politie te Heerlen, 13 december 1932. Archief gemeentepolitie Heerlen.
46. Bijlage bij brief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, 3 januari 1936. Archief GSL 1936:17. SHC.

47. Rapport Hoofdagent Recherche Commissariaat van Politie te Heerlen aan de Heer Commissaris van Politie, 1 februari 1936. Archief Burg. Van Grunsven. GA Heerlen.
48. Interview met hoofd mijnpolitie Staatsmijnen. Geluidsarchief SHC. (interview R.O.Z.).
49. Jaarverslagen Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, 1936, 1937, 1938, p. 60 en 61.
50. Idem.
51. Zie noot 42.
52. Idem.
53. Brief van Deutsches Konsulat aan Commissaris van Politie, 9 december 1932. Afschrift brief van Commissaris van Politie aan Deutsches Konsulat, 21 december 1932. Archief gemeentepolitie Heerlen. GA Heerlen.
54. Brief van Konsulat Polski te Heerlen aan Commissaris van Politie te Heerlen, 13 december 1932. Archief gemeentepolitie Heerlen.
55. Afschrift brief van Commissaris van Politie aan Procureur-Generaal, Directeur van Politie, 's Hertogenbosch, 12 april 1932. Archief Burg. Van Grunsven, no. 1. GA Heerlen.
56. Bijlage bij brief van Burgemeester van Schaesberg aan Burgemeester van Heerlen, 21 maart 1949. Archief Burg. Van Grunsven, no. 1. GA Heerlen.
57. Brief van Directie Staatsmijnen aan Burgemeester van Heerlen, 27 april 1932. Archief Burg. Van Grunsven, no. 1. GA Heerlen.
58. Brief van Inspecteur van Politie aan directeur A. Haex, 16 maart 1937. Archief GSL 1937:20. SHC.
59. Brief van Commissaris van Politie Eindhoven aan Burgemeester van Heerlen, 13 februari 1940. Archief Burg. Van Grunsven, no. 1g. GA Heerlen.
60. Notulen vergadering burgemeesters in gouvernementshuis te Maastricht, 13 februari 1940. Archief Burg. Van Grunsven, no. 1g. GA Heerlen.
61. Afschrift brief van Burgemeester van Heerlen aan Commissaris van de Koningin, 11 april 1940. Archief Burg. Van Grunsven, no. 19. GA Heerlen.
62. Rapport Gemeente-Politie Heerlen, Hoofdinspecteur van Politie aan de plaatsvervangend commissaris van Politie te Heerlen. Doorgezonden aan den Heer Burgemeester der gemeente te Heerlen, 2 februari 1933. Archief Burg. Van Grunsven, no. 19. GA Heerlen.
63. Brief van Vereniging van Limburgsche Gemeenten aan de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie, 12 mei 1934. Archief GSL 1934:20. SHC.
64. Brief van B. en W. van Sittard aan Directie Staatsmijnen, 24 november 1934. CA DSM, Huisvesting:52.
65. Notulen van de vergadering van het bestuur van de Limburgsche R.K. Werkgeversvereniging, 3 november 1927. Archief Limburgsche Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging. KDC.
66. G. Schrijen, o.c.

67. Mijnennummer VVV, p. 25.
68. Limburger Koerier, 22 februari 1936.
69. Vergadering der Hoogeerw. Heren Deken en pastoors van Maastricht met den voorzitter en den secretaris der Bisschoppelijke Commissie voor Jeugdorganisatie, 26 mei 1919. Bisschoppelijke Commissie voor Jeugdorganisatie 1919. Archief Souren. SHC.
70. Het gemeentebestuur van Geleen voelde in 1908 niets voor huisvesting van mijnwerkers; men was bevreesd "dat 25 mijnwerkers voldoende zouden zijn om de gehele gemeente te terroriseren". Geciteerd door Dieteren, Grondbeleid, p. 18.
71. P. Overhage, Heerlen, der städtische Mittelpunkt des Südlimburgischen Bergbaugesbietes, Hamburg 1939, p. 162.
72. Van Royen, o.c., p. 179.
73. Volgens cijfers van de volkstelling van 1947 werd ruim 26% van de woningen zonder bedrijf in de mijnstreek bewoond door de eigenaar; het landelijk gemiddelde bedroeg 19%.
74. Réunion du Conseil de Direction, tenue au bureau de Messieurs de Wendel à Paris, 3 Rue Paul Baudoy, le vendredi 1er juillet 1932. Notulenboek, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
75. Nieuwe Venloosche Courant, 26 maart 1932.
76. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 5 juni 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
77. W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, Nota inzake de moeilijkheden bij de Particuliere Mijnen. Bijlage bij brief van Hoofdingenieur der Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, aan de Directies der Particuliere Mijnen, 18 maart 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
78. Afschrift van - niet gedateerd - concept rapport van Mr Dr Van Waterschoot van der Gracht aan de Minister van Waterstaat. Archief GSL 1937:10. SHC.
79. Afschriften van de betreffende Kamerstukken en correspondentie tussen de directies, de Hoofdingenieur en het Ministerie van Waterstaat. Archief GSL 1937:10. SHC.
80. Zie tabel 67.
81. Bijeenkomst der directies van de GSL, zaterdag 2 maart 1940. Archief GSL 1940:1. SHC.
82. Afschrift brief van Haex aan Minister van Waterstaat, 15 mei 1933. Archief GSL 1932:32. SHC.
83. W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht, Rapport betreffende de verzorging van invalide mijnwerkers in Nederland, z.pl. 1940.
84. Van Waterschoot van der Gracht, Rapport, p. 54 e.v.
85. CBS, Huishoudrekeningen van 598 gezinnen uit verschillende delen van Nederland.
86. Nieuwe Venloosche Courant, 15 mei 1935.

87. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie, 4 december 1933. Archief GSL 1933:10. SHC.
88. Zie de betreffende Kamerstukken in Archief GSL 1934:10. SHC.
89. Zie bijvoorbeeld: Jacobs en Gerarts, o.c., p. 58 e.v.
90. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 15 februari 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
91. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 27 februari 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
92. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 28 maart 1934. Archief GSL 1934:1. SHC. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 16 april 1934, 28 april 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
93. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 30 april 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
94. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 14 mei 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
95. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 5 juni 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
96. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 5 juni 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
97. Limburgsch Dagblad, 11 juni 1934.
98. Afschrift telegram van Josephus Jitta, Rijksbemiddelaar aan Mijnvereniging, 11 juni 1934. Archief Willem-Sophia, 03.20.03., 1934-1935. SHC. Afschrift telegram van Staatsmijnen aan Jitta, 12 juni 1934. Archief Willem-Sophia, 03.20.03., 1934-1935. SHC.
99. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 12 juni 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
100. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 13 juni 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
101. Het Volk, 15 juni 1934; De Tijd, 21 juni 1934; Algemeen Handelsblad, 23 juni 1934.
102. Brief van Van Waterschoot van der Gracht aan Mr A. Haex, 22 juni 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
103. Afschrift brief van Hoofdingenieur der Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, aan bestuur R.K. Mijnwerkersbond, 17 mei 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
104. Procès-verbal de la réunion du Conseil de Direction de la N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau, Heerlen, tenue au bureau de Messieurs de Wendel à Paris, le 21 juin 1934. Notulenboek III, Archief Oranje-Nassaumijnen. RAL.
105. Vertrouwelijke notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 22 juni 1934. Archief GSL 1934:1. SHC. De werkgevers vergaderden 's middags vanaf 17.00 uur, 's ochtends had de bijeenkomst tussen Frowein en de Minister van Waterstaat plaatsgevonden.

106. De Graaff, p. 77.
107. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 23 juni 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
108. Notulen van de bijeenkomst der commerciële directeuren van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 5 juli 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
109. Notulen van de bijeenkomst van de Minister van Waterstaat met vertegenwoordigers van de vakbonden van mijnwerkers, 12 juli 1934. Archief Willem-Sophia, 03.20.03, 1934-1935. SHC.
110. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 juli 1934, 15.00-16.30 uur. Archief GSL 1934:1. SHC.
111. De directie van de mijn Willem-Sophia schreef op 20 juli 1934 aan de Minister van Economische Zaken: "Vóór de vergadering van de Contact-Commissie op 13 dezer bleek, dat, geheel in afwijking van hetgeen door de gezamenlijke mijnen afgesproken was, de Staatsmijnen, de Oranje-Nassau en Laura & Vereniging, reeds officiële onderhandelingen hadden gevoerd met een vakbond, waarvan het resultaat was dat deze mijnen bereid waren om in een verlaging van 3% en eenige verdere concessies te berusten, waarvan de Domaniale en de Willem-Sophie weer geheel onkundig gehouden waren". Afschrift Toelichting bij bespreking met Zijne Excellentie den Minister van Economische Zaken op maandag, 23 juli 1934. Archief Willem-Sophia, 03.20.03, 1934-1935. SHC.
112. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 13 juli 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
113. Notulen van de bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 juli 1934, (des namiddags van 18.30 - 20.45 uur). Archief GSL 1934:1. SHC.
114. Notulen van de bijeenkomst van de directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 14 juli 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
115. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 14 juli 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
116. Afschrift brief van Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond aan de Raad van Ministers, 16 juli 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
117. Afschrift brief van Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 18 juli 1934. Archief GSL 1934:10. SHC.
118. Limburger Koerier, 16 juli 1934; Limburgsch Dagblad, 16 juli 1934 en 17 juli 1934; De Zuid-Limburger, 17 juli 1934; De Maasbode, 18 juli 1934.
119. De afdeling Elsloo van de R.K. Mijnwerkersbond richtte zich door middel van een open brief in het Limburgsch Dagblad van 24 juli 1934 tot het hoofdbestuur van de bond. De houding van het hoofdbestuur werd daarin fel afgekeurd: "[...] door zulke handelwijze [wordt] het vertrouwen der leden onzer afdeling niet weinig geschokt [...]. Ten zeerste zouden wij het betreuren indien onze vereeniging dientengevolge zou te niet gaan".
120. Aantekeningen Haex, d.d. 4 september 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
121. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 13 september 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.
122. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 15 november 1934. Archief GSL 1934:1. SHC.

123. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 7 januari 1935, 5 februari 1935, 7 februari 1935, 9 februari 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
124. De Hoofdingenieur maakte een vergelijking tussen het inkomen van een ondergrondse mijnwerker en dat van een Heerlense werkloze mijnwerker en concludeerde: "[...] Dat beteekent dus, dat een arbeidende mijnwerker, met een normaal gezin van b.v. 4 kinderen, niet zelden minder heeft dan een "uitgetrokken" kostwinner die onder de crisissteunregeling valt! Men kan toch aannemen dat bij de steunregeling slechts het bestaansminimum wordt uitgekeerd. Welnu, dat bereiken verscheidenen dezer mensen niet". W.A.-J.M. van Waterschoot van der Gracht, Nota inzake de moeilijkheden bij de Nederlandsche steenkolenmijnbouw, p. 34.
125. Directeur Schweitzer vond in de vergadering van 5 februari 1935 verlaging van de pensioenen "te radicaal" en vroeg op 9 februari rekening te houden met de omstandigheid dat een gemiddelde arbeider tussen zijn 40ste en 45ste levensjaar mijninvalide was, d.w.z. "ongeschikt voor verderen mijnarbeid".
126. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 19 februari 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
127. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 5 februari 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
128. Notulen van de vergadering van de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 13 februari 1935. Archief GSL 1935:10. SHC.
129. De pamfletten werden - zoals gebruikelijk - ook verzameld door de mijnpolitie die ze aan de directies overhandigde. In het GSL-archief zijn deze bewaard. Op 14 februari 1935 werd bij de uitgang van de Oranje-Nassaumijn III een "extra-uitgave van de oppositie" verspreid, waarin werd opgeroepen direct een staking te beginnen. In een ander pamflet dat op 20 februari werd verspreid, werd het reformisme van het ANMB-hoofdbestuur aan de kaak gesteld. Pamfletten in: Archief GSL 1935:10, tweede deel. SHC.
130. In 1947, in een periode waarin behoefte scheen te bestaan aan verheerlijking van het "grootse" verleden van de R.K. Mijnwerkersbond, verscheen Gedachten, woorden en daden van Mgr. Dr. Poels, waarin werd getracht aan te tonen dat Poels steeds een open oog had voor de materiële belangen van de mijnwerkers. Daarin werd Poels' rol in de arbeidsconflicten in de crisisjaren geprezen. Helaas hadden de auteurs (zie: Jacobs en Gerarts, o.c., p. 58 e.v.) weinig oog voor de werkelijke gang van zaken. Kaanen stuurde na verschijning van deze propagandabrochure aan het bisdom Roermond een door hem - in de marge - gecorrigeerd exemplaar. Kaanen schreef daarin hoe de besluitvorming in werkelijkheid had plaatsgevonden en welke de rol van Poels daarin was. Kaanens exemplaar in: Archief Kaanen. SHC.
131. Limburgs Koerier, 18 februari 1935.
132. De krampachtige wijze waarop de besluitvorming tot stand kwam, was kenmerkend voor de katholieke bond. De angst voor mobilisatie van een strijdvaardige achterban leidde tot geheime besluitvorming in kleine kring. Het Limburgsch Dagblad (18 februari 1935) vond hierin aanleiding het bestuur te prijzen voor zijn "ijzeren zelfbedwang" dat zichzelf een dergelijke houding oplegde "om elk onvertogen woord en elk verontwaardigd gebaar te onderdrukken om de arbeidersbevolking onverpoosd voor te gaan in een vastberaden maar toch vredelievende houding tegenover de wederpartij". Het bestuur was - bij uitzondering - echter weinig gelukkig met Poels' ingreep in de besluitvorming. Kaanen schreef (zie noot 130) dat Poels door zijn optreden het bestuur de handen had gebonden; immers dientengevolge had de prelaat het het bestuur onmogelijk gemaakt om te peilen in hoeverre de leden wellicht nog bereid waren concessies te doen aan de werkgevers! In hoeverre de memoires van de ex-secretaris van de R.K. Mijnwerkersbond, P. Kaanen,

een betrouwbaar beeld geven van hetgeen zich in 1935 afspeelde, is mij niet bekend. Het vormt echter de enige bron die een beeld geeft van de besluitvorming op bestuursniveau. Bondsadviseur Poels werd door Kaanen een "dictator" genoemd (Memoires, manuscript GA Maastricht, p. 23). Aan het woord van Schaepman "voor het volk, door het volk" voegde hij aldaar toe: "als het kan". In het kader daarvan schreef Kaanen over het loonconflict in 1935 (p. 24): "In 1935 was een grote verslechtering van de arbeidsvoorwaarden der mijnwerkers aan de orde. De verantwoordelijke lekenleiding was eenparig van oordeel, dat deze zó niet genomen kon worden. Daar het evenwel een uiterst moeilijke periode was en in alle bedrijven grote verlagingen aan de orde waren en de landelijke Centrale tevens oordeelde, dat hier en daar wel niet aan een of andere verlaging te ontkomen zou zijn, had in den mijnstreek de verantwoordelijke lekenleiding zich voor de eerste Besturenconferentie nog niet vastgelegd. De Bonds-Adviseur had over deze belangrijke aangelegenheid niet gesproken met het voltallig Dagelijks Bestuur van drie personen. Zonder eenig overleg wees hij in een druk bezochte besturenconferentie alles af en riep: neen.

Den Heer Schutte, Secr. van het Ned. R.K. Werkliedenverbond, die wegens de belangrijkheid van de te behandelen kwestie aanwezig was, fluisterde aan de tijdens de Best. Verg. naast hem zittende secretaris toe: "Daar worden jullie (over U en zonder U) even vastgelegd". Hij was toen, na het gebeurde in 1934, weer de man, doch kort nadien, toen den Bonds. Voorz. uitstедig was, moesten secretaris en penningmeester, die nooit bij hem behoeften te komen voor dergelijke aangelegenheden, (elders schreef Kaanen over de voorzitter Pelzer en Poels: "wat beiden bespraken was in de meeste gevallen Het standpunt van de bond", p. 120), bij hem komen. Er moest iets gebeuren. Het kon niet onveranderd 'neen' blijven. Hem werd geantwoord dat hij zelf en eigenmachtig 'neen' had gezegd. Ja, maar het kon niet altijd neen blijven. Hij had voor het publiek 'neen' gezegd, de twee aanwezige leden van het D.B. hadden nu voor hem een zet moeten doen en met een verlaging voor den dag moeten komen. Den Geest. Adv. werd geantwoord, dat hij zich niet ongerust behoefde te maken, dat nog tal van zetten in het schaakspel gedaan konden worden voordat het Schaak of staking was. Aan het taai vasthouden van beide lekenleden van het D.B. is het te danken dat geen tegenvoorstel tot stand kwam en alles verliep zonder loonsverlaging".

133. Afschrift brief van Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond aan de Contact-Commissie voor het mijnbedrijf, 14 februari 1935. Archief GSL 1935:10. SHC.
134. Limburger Koerier, 18 februari 1935.
135. Afschrift brief van F.A. Karl aan de Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie, 20 februari 1935. Archief GSL 1935:10, tweede deel. SHC. Uit werklozen uit de grote steden zou de Duitser Karl ("Frontkämpfer im Offiz. Rang, früher selbständiger Geschäftsmann, organisatorisches Talent, absolut zuverlässig") [...], een groep arbeiders willen vormen die stakende mijnwerkers zou kunnen vervangen.
136. Limburger Koerier, 18 februari 1935.
137. Afschrift brief van Particuliere Mijnen aan Bestuur AMF, 23 februari 1935. Archief GSL 1935:23B. SHC.
138. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 4 maart 1935, des namiddags 14.15 uur. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 4 maart 1945, des namiddags van 15.00 - 17.00 uur. Archief GSL 1935:10. SHC.
139. Afschrift brief van Staatsmijnen in Limburg aan de Mijnvereniging, 6 maart 1935. Archief GSL 1935:12, eerste deel. SHC.

140. Afschrift brief van Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie aan Zijne Excellentie den Minister van Staat, Minister van Waterstaat a.i., 7 maart 1935. Archief GSL 1935:12, eerste deel. SHC.
141. Notulen van de bijeenkomst der directies van de Particuliere- en de Staatsmijnen, 11 maart 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
142. Procès-verbal de la réunion du Conseil de Direction de la N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, genaamd Oranje-Nassau, Heerlen, tenue le 15 mars 1935. Notulenboek IV, Archief Oranje-Nassau-mijnen. RAL.
143. Nota inzake de moeilijkheden bij de Particuliere Mijnen. Bijlage bij brief van Hoofdingenieur der Mijnen, Van Waterschoot van der Gracht, aan de Directies der Particuliere Mijnen, 18 maart 1935. Archief GSL 1935:23. SHC.
144. Afschrift brief van Rijksbemiddelaar aan Vereniging tot behartiging van de belangen van de Limburgsche mijnindustrie, 25 maart 1935. Archief GSL 1935:23B, tweede deel. SHC.
145. Inmiddels was duidelijk dat de publieke opinie de mijnwerkers steunde. Om voor enig tegenwicht te zorgen, publiceerden de directies van de particuliere mijnen op 15 maart een perscommuniqué dat de indruk moest wegnemen dat de mijnwerkers te weinig verdienden. De ondernemers meenden dat het beste te kunnen doen, door verouderde looncijfers te publiceren van arbeiders van de Oranje-Nassaumijnen. Bewust werd geen gebruik gemaakt van meer actuele cijfers die een minder rooskleurig beeld zouden geven. Uit de gepubliceerde cijfers kon worden afgeleid dat alleen arbeiders, jonger dan 21 jaar, minder verdienden dan f 15,-- per week. In de pers hadden voortdurend cijfers van f 10,-- tot f 13,-- per week voor volwassen mijnwerkers met kinderen gecirculeerd; volgens de mijnwerkersbonden waren er zelfs mijnwerkersgezinnen die met minder dan f 8,-- per week moesten rondkomen. Door de inmiddels van kracht geworden loonsverlagings waren de door de ondernemers gepubliceerde cijfers achterhaald: het gemiddelde weekloon lag in januari 1935 al 10% lager dan in de tweede helft van 1934. De werkgevers hadden de beschikking over looncijfers waaruit bleek dat van de 18 loongroepen, waarin de mijnwerkers waren ingedeeld, slechts de helft méér verdiende dan f 15,-- per week. De kosten van sociale verzekering moesten daarop dan nog in mindering worden gebracht. Circa 75% van de arbeiders verdiende minder dan f 16,-- per week.
146. Vertrouwelijke notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 24 april 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
147. Idem.
148. Vertrouwelijke notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 29 april 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
149. Vertrouwelijke notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 1 mei 1935, des namiddags 21.30 uur. Afschrift/Bericht op 1 mei, 7 uur namiddag getelephoneerd door Minister van Waterstaat, nota W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht. Archief GSL 1935:1. SHC.
150. Vertrouwelijke notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 3 mei 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
151. Zie noot 130.
152. Zie noot 150.

153. Limburger Koerier, 4 mei 1935.
154. Notulen van de 124e Vergadering van het Bestuur van het Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, gehouden 3 mei 1935. Archief GSL 1935:10, tweede deel. SHC. Bespreking op 3 en 4 mei 1935 ten kantore van het Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg inzake het dreigende conflict bij de particuliere mijnen. Archief GSL 1935:10, eerste deel. SHC.
155. Limburger Koerier, 4 mei 1935. De Nederlandsche R.K. Mijnwerkersbond, de Algemeene Nederlandsche Mijnwerkersbond, de Protestantisch-Christelijke Mijnwerkersbond en de Centrale Mijnwerkersbond lieten gezamenlijk pamfletten drukken waarin de arbeiders werden opgeroepen het werk neer te leggen. (Pamfletten in Archief GSL 1935:10, tweede deel). "Het Comité van strijdwillende leden van de Nederlandsche Mijnwerkersbond" (zie ook noot 129) kwam met eigen pamfletten uit.
156. Het Volk, 6 mei 1935.
157. Alleen de Centrale Mijnwerkersbond zag in het regeringsvoorstel geen aanleiding de staking uit te stellen. Onbekend is hoeveel arbeiders gehoor gaven aan de oproep van deze kleine bond het werk neer te leggen; de werkgevers besloten wel ieder, die hieraan gehoor zou geven, onmiddellijk te ontslaan.
158. Vertrouwelijke notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 6 mei 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
159. Aantekening Mr A. Haex (20 mei 1935). Archief GSL 1935:12, tweede deel. SHC.
160. Afschrift brief van Particuliere Mijnen aan Zijne Excellentie den Minister van Waterstaat, 20 mei 1935. Archief GSL 1935:23B, eerste deel. SHC.
161. Resumé bespreking Minister van Waterstaat, 22 mei 1935. Archief Willem-Sophia, 03.20.03, 1934-1935. SHC.
162. Het Volk, 28 mei 1935.
163. Notulen van de 125e vergadering van het Bestuur van het Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, gehouden 28 mei 1935. Archief GSL 1935: 10, tweede deel. SHC.
164. Afschrift brief van, namens de Particuliere Mijnen, w.g. A. Haex, aan Zijne Excellentie de Minister van Waterstaat, 23 mei 1935. Archief GSL 1935:23B, eerste deel. SHC.
165. Limburger Koerier, 25 mei 1935.
166. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 29 mei 1935. (Vergadering met onder meer Mr T.J. Verschuur, Regeeringscommissaris in het AMF). Archief GSL 1935:1. SHC.
167. Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 10 augustus 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
168. Nota betreffende de bespreking met Ir. Groothoff, 25 september 1935. Getypt 9.11.'35. Archief GSL 1935: 23B, eerste deel. SHC.
169. Op 25 juni 1936 besloten de particuliere werkgevers in de mijnindustrie hem f 1.250,— te geven voor dat werk. Directeur Frowein merkte daarbij op, "dat het niet in de bedoeling moet liggen, bij voorbaat den heer Groothoff

in een nieuw onderzoek te betrekken". Notulen van de bestuursvergadering der Mijnvereniging, 25 juni 1936. Archief GSL 1936:1. SHC.

170. Geheim. Samenvatting van de voornaamste punten uit het rapport van Mr T.J. Verschuur, inzake den toestand in den Nederlandschen mijnbouw en de methodes om daarin verbetering te brengen. Archief GSL 1936:23. SHC.
171. Idem, p. 6.
172. Idem, p. 10.
173. Idem, p. 25.
174. Idem, p. 27.
175. Brief van Minister van Waterstaat aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, 11 januari 1936. Archief GSL 1936:23. SHC.
176. Het was de bedoeling van de Minister "dit resumé niet in druk te doen verschijnen en aan de pers te zenden, doch het slechts in afschrift beschikbaar te stellen voor die Kamerleden, die het wenschen te ontvangen en overigens bij aanvragen van anderen telkens te overwegen, of een exemplaar kan worden verstrekt". Afschrift brief van Minister van Waterstaat, Van Lidth de Jeude, aan de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, 11 augustus 1936. Archief GSL 1936:23. SHC. De werkgevers liet onder andere de passage over de te lage lonen van de mijnwerkers en de opmerking van Verschuur, dat Groothoff zich te veel had laten leiden door de opvattingen van de directies van de particuliere mijnen en dat het mijnbedrijf ondanks de crisis nog redelijk draaide, schrappen.
177. Het Algemeen Handelsblad van 28 november 1936 schreef dat het rapport niets nieuws bevatte, geheel verouderd was en door de feiten achterhaald.
178. Notulen van de vergadering van het Dagelijks Bestuur van het AMF, 17 juli 1935. Archief GSL 1935:39, tweede deel. SHC. Nota betreffende de voorbereidingen van de herziening van het fondsreglement door het Dagelijks Bestuur van het AMF door Bisschop Boele, Heerlen, 12 september 1935 (waarin samengevat de notulen van de vergadering van het D.B. van het AMF van 17, 22, 26 juli en 2 augustus). Archief GSL 1935:1. SHC.
179. Notulen van de bestuursvergadering van de Mijnvereniging, 23 september 1935. Archief GSL 1935:1. SHC.
180. Limburgsch Dagblad, 8 november 1935.
181. Dieteren, Mens en Mijn, p. 282.
182. Dieteren, Mens en Mijn, p. 281 en 282.
183. In het concept-jaarverslag van de Hoofdingenieur ging hij zeer uitvoerig in op de levensomstandigheden van de mijnwerkers. Van Waterschoot berekende dat mijnwerkers "niet zelden" minder inkomen hadden dan werkloze, "uitgetrokken" kostwinners. Onder zware druk van de directies van de particuliere mijnen werd hij genoodzaakt zijn concept aan te passen aan hun wensen.

Tabellen 55 t/m 80

Tabel 55. Netto-productie steenkolen Nederlandse steenkolenmijnen (in 1.000 ton), 1900-1939 1)

Jaar	Staatsmijnen				Particuliere mijnen				Totale produk- tie Ne- derland- se mij- nen	Aandeel Staatsmijnen en particuliere mijnen in % van de totale produktie Staatsmijnen Particuliere mijnen
	Wilhelmina	Emma	Hendrik	Maurits	Oranje-Nassau	I	II	III	IV	
1900					143					320 ²⁾
1901					119					311
1902					142					391
1903					175					458
1904					173					447
1905					176					486
1906					184					549
1907					190					723
1908					201					908
1909					219					1121
1910					240					1292
1911					271					1477
1912					297					1725
1913					358					1873
1914					383					1937
1915					450					2260
1916					438					2586
1917					489					3017
1918					557					3414
1919					661					3421
1920					804					3961
1921					854					3941
1922					896					4602
1923					832					5327
1924					689					5824
1925					845					6892
1926					1087					8702
1927					1121					9374
1928					1241					10749
1929					1351					11581
1930					1328					12211
1931					1364					12901
1932					1430					12756
1933					1337					12574
1934					1278					12341
1935					1258					11878
1936					1314					12803
1937					1438					14321
1938					1430					13488
1939					1387					12861

1) Bron: Statistiek G.S.L. 1-2, Archief G.S.L., SHC.
2) De totale produktie in de jaren 1900 t/m 1904 inclusief de produktie van de mijn Neuprick.

Tabel 56. Nederlandse uitvoer van steenkolen, cokes en steenkoolbriketten in 1.000 tonnen, 1917-1940 1)

Jaar	België		Duitsland		Frankrijk		Overige landen		Totaal Generaal ²⁾
	steenkool	totaal 2)	steenkool	totaal 2)	steenkool	totaal 2)	steenkool	totaal 2)	
1917							58	58	58
1918			12	12	10	10	114	114	114
1919			4	4	1	1	83	84	109
1920	3	3						36	41
1921	179	181	100	129	135	136	143	263	709
1922	550	570	354	487	250	437	89	173	1.667
1923	670	707	440	480	745	1.158	180	301	2.646
1924	812	1.052	368	382	445	841	93	188	2.463
1925	1.332	1.671	225	243	541	982	126	307	3.203
1926	1.771	2.104	163	176	613	1.039	829	1.169	4.488
1927	1.777	2.142	322	405	634	1.203	225	437	4.187
1928	2.147	2.382	702	849	834	1.479	241	424	5.134
1929	2.077	2.454	605	818	785	1.981	154	413	5.666
1930	1.810	2.140	613	903	1.281	2.498	196	633	6.174
1931	2.005	2.565	622	1.041	1.341	2.344	125	824	6.774
1932	1.345	2.070	666	1.253	1.215	1.676	201	688	5.687
1933	1.277	1.878	606	1.210	1.110	1.658	335	884	5.630
1934	893	1.532	720	1.290	1.040	1.511	507	1.228	5.561
1935	809	1.400	690	1.246	951	1.392	489	1.345	5.383
1936	965	1.462	691	1.189	1.059	1.657	1.049	2.099	6.507
1937	1.468	2.090	787	1.241	1.225	2.112	483	1.335	6.778
1938	1.027	1.506	747	1.234	1.061	1.793	582	1.467	6.000
1939	768	1.294	679	1.085	808	1.616	483	1.336	6.331
1940	157	315	974	1.637	77	298	58	273	2.523

1) Bron: Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946, deel II, p. 174.

2) Inclusief uitvoer van cokes en steenkoolbriketten.

Tabel 57. Invoer van steenkolen in Nederland, 1917-1939 1)

Jaar	Landen van herkomst				Totaal (inclusief uit andere landen)
	Duitsland	Gr.Britannië	België	Polen	
1917 ²⁾	2.138.903	311.747	210.506		2.661.390
1918	1.082.491	112.695	13.496		1.208.792
1919	772.922	375.544	1.079.449		2.957.191
1920	1.078.964	234.578	30.438		2.962.800
1921	1.279.309	1.767.553	1.269.666		4.894.313
1922	1.193.203	4.526.791	462.620		6.216.044
1923	1.342.727	4.368.271	320.781		6.386.716
1924	4.521.518	2.275.608	310.175		7.181.834
1925	6.594.857	1.343.850	260.850		8.246.021
1926	9.212.311	535.662	276.803		10.061.254
1927	6.524.467	1.898.924	325.311		8.821.579
1928	6.484.727	1.790.259	408.321	65.072	8.759.716
1929	6.966.358	2.180.815	324.698	106.218	9.618.406
1930	6.598.795	2.104.455	337.914	64.878	9.113.241
1931	6.123.329	1.735.477	462.585	167.986	8.500.731
1932	2.951.839	930.855	232.263	86.766	4.219.129
1933	3.590.129	1.307.045	326.017	118.350	5.372.461
1934	3.747.621	1.335.081	364.847	244.667	5.713.121
1935	3.459.394	1.171.413	317.660	97.868	5.060.736
1936	3.335.577	1.117.171	291.685	106.554	4.870.408
1937	3.967.105	892.079	308.858	228.335	5.409.518
1938	3.421.919	734.529	470.712	286.985	4.915.032
1939	3.696.100	1.271.404	596.593	308.721	5.881.584

1) Bron: Maandschrift "In-, uit- en doorvoer", uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1917-1939. 's-Gravenhage.

2) Het tonnage voor 1917 betreft zowel steenkool, bruinkool als briketten.

Tabel 58. Overzicht van de financiële uitkomsten van het Staatsmijnbedrijf,
1909-1939 1)

Jaar	Netto- productie in tonnen	Op- brengst 8)	Per ton netto-productie (in gulden)						Totaal van in- trest, afschr. en reserves	Netto- over- schot
			Kost- prijs	Bruto- over- schot	Intrest	Af- schrij- vingen	Reserves			
							toe- ge- voegd	ont- leend		
1909	141.829	7,41	5,83	1,58		1,58			1,58	
1910	192.049	7,00	5,43	1,57		1,03			1,03	0,54
1911	246.031	6,93	5,25	1,68		0,72			0,72	0,96
1912	315.709	7,33	5,38	1,95		0,96			0,96	0,99
1913	358.164	8,17	6,02	2,15		1,31			1,31	0,84
1914	546.757	8,24	6,72	1,52		0,79			0,79	0,73
1915	783.455 2)	9,68	6,89	2,79		1,51			1,51	1,28
1916	893.031 3)	12,52	9,00	3,52		1,84			1,84	1,68
1917	1.045.869 4)	15,95	11,79	4,16		1,52	1,21		2,73	1,43
1918	1.402.273	21,51	17,16	4,35		1,45	1,47		2,92	1,43
1919	1.476.297	26,42	21,72	4,70		1,49	1,18		2,67	2,03
1920	1.772.211	33,46	26,22	7,24		3,05	1,99		5,04	2,20
1921	1.855.362	22,64	21,79	0,85		1,78		0,93	0,85	
1922	2.085.928	18,77	16,23	2,54		1,92	0,14		2,06	0,48
1923	2.470.531 5)	21,01	14,67	6,34		3,10	0,71		3,81	2,53
1924	2.942.718 6)	15,26	12,77	2,49		1,30	0,39		1,69	0,80
1925	3.480.174 7)	11,02	9,81	1,21		1,07	0,14		1,21	
1926	5.195.844	10,39	8,50	1,89		0,93	0,36		1,29	0,60
1927	5.831.110	10,45	8,77	1,68	0,32	1,07			1,39	0,29
1928	6.904.797	8,84	7,30	1,54	0,27	0,99			1,26	0,28
1929	6.811.964	9,88	7,98	1,90	0,25	1,33			1,58	0,32
1930	6.959.387	9,95	7,96	1,99	0,24	1,43	0,01		1,68	0,31
1931	7.222.414	8,32	6,84	1,48	0,27	0,96	0,07		1,30	0,18
1932	7.481.834	6,41	5,55	0,86	0,26	0,67		0,07	0,86	
1933	7.511.956	6,11	5,18	0,93	0,25	0,68			0,93	
1934	7.789.238	5,76	4,96	0,80	0,23	0,68		0,11	0,80	
1935	7.575.197	6,34	4,72	1,62	0,25	0,99	0,21		1,45	0,17
1936	7.986.101	6,70	4,81	1,89	0,20	1,27	0,15		1,62	0,27
1937	8.423.298	9,03	5,78	3,25	0,15	2,37	0,32		2,84	0,41
1938	8.176.863	9,27	6,68	2,59	0,08	1,85	0,24		2,17	0,42
1939	7.840.488	9,61	6,45	3,16	0,05	2,22	0,34		2,61	0,55

1) Bron: Jaarverslag Staatsmijnen, 1939, bijlage E. Over de jaren 1909 t/m 1913 alleen Staatsmijn Wilhelmina, vanaf 1914 Staatsmijnen Wilhelmina en Emma, vanaf 1918 Staatsmijnen Wilhelmina, Emma en Hendrik, vanaf 1926 Staatsmijnen Wilhelmina, Emma, Hendrik en Maurits.

2) Bovendien nog 503 ton van Staatsmijn Hendrik, dus totaal 783.957 ton.

3) Bovendien nog 6.767 ton van Staatsmijn Hendrik, dus totaal 899.797 ton.

4) Bovendien nog 46.459 ton van Staatsmijn Hendrik, dus totaal 1.092.327 ton.

5) Bovendien nog 1.769 ton van Staatsmijn Maurits, dus totaal 2.472.300 ton.

6) Bovendien nog 17.760 ton van Staatsmijn Maurits, dus totaal 2.960.478 ton.

7) Bovendien nog 324.444 ton van Staatsmijn Maurits, dus totaal 3.804.618 ton.

8) Bruto-winst op nevenbedrijven en diverse ontvangsten inbegrepen.

Tabel 59. Produktiekosten per ton netto-steenkolenproductie Staatsmijnen, 1915-1936 1)

Jaar	Uitgaven voor						totaal
	algemene onkosten	sociale verzekering	gezins-toeslag	lonen	mijnhout, ontpl. stoffen en andere materialen	bedrijfskracht en verdere uitgaven	
1915	0,94	0,44	0,09	3,58	1,43	0,41	6,89
1916	0,99	0,51	0,27	4,19	2,25	0,79	9,--
1917	1,33	0,58	0,75	5,07	3,--	1,07	11,79
1918	2,08	0,69	1,30	6,87	4,33	1,90	17,16
1919	2,33	1,11	1,41	9,64	5,28	1,95	21,72
1920	2,89	1,26	1,66	10,48	7,06	2,87	26,22
1921	2,81	1,46	1,62	10,55	3,43	1,91	21,79
1922	1,77	1,13	0,56	8,25	3,05	1,45	16,23
1923	1,60	0,98	0,35	7,36	3,11	1,27	14,67
1924	1,29	0,83	0,31	6,24	2,88	1,21	12,77
1925	0,92	0,67	0,26	4,85	2,15	0,97	9,81
1926	0,76	0,52	0,22	4,15	1,92	0,93	8,50
1927	0,81	0,51	0,21	4,--	2,18	1,06	8,77
1928	0,70	0,45	0,18	3,40	1,68	0,89	7,30
1929	0,92	0,49	0,18	3,51	1,89	0,99	7,98
1930	1,03	0,52	0,18	3,59	1,71	0,94	7,96
1931	0,83	0,49	0,18	3,31	1,27	0,77	6,84
1932	0,74	0,38	0,17	2,75	0,86	0,65	5,55
1933	0,72	0,36	0,17	2,52	0,77	0,64	5,18
1934	0,66	0,33	0,15	2,40	0,77	0,65	4,96
1935	0,70	0,30	0,15	2,17	0,79	0,62	4,72
1936	0,71	0,29	0,13	2,16	0,90	0,63	4,81

1) Bron: Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg, 1925-1936.
Over latere jaren niet meer vermeld.

Tabel 60. Gemiddelde opbrengsten per ton netto-steenkolenproductie Nederlandse mijnen en prijzen Duitse kolen, 1900-1939

Jaar	Opbrengst per ton netto-steenkolenproductie Staatsmijnen 1)	Gemiddelde opbrengst per ton netto-steenkolenproductie Oranje-Nassau 2)	Gemiddelde opbrengst voor alle mijnen 3)	Waarde per ton van uit Duitsland ingevoerde steenkolen 4)
1900		7,21	6,34	
1901		7,24	6,14	
1902		6,07	5,55	
1903		6,18	5,24	
1904		6,33	5,23	
1905		6,22	5,35	
1906		6,70	5,73	
1907		7,53	7,18	
1908		7,68	7,11	
1909	7,41	7,33	6,80	
1910	7,00	6,99	6,59	
1911	6,93	6,79	6,50	
1912	7,33	7,58	7,01	
1913	8,17	8,75	7,85	
1914	8,24	8,24	7,78	
1915	9,68	10,13	9,22	
1916	12,53	13,05	11,90	
1917	15,96	14,50	14,83	27,54
1918	21,51	18,42	17,90	61,09
1919	26,43	20,44	20,85	41,64
1920	33,45	26,36	26,09	59,50
1921	22,64	21,42	19,93	23,14
1922	18,77		16,15	16,00
1923	21,01		17,46	18,29
1924	15,26		15,20	16,04
1925	11,02		12,04	11,66
1926	10,39			13,17
1927	10,45			13,29
1928	8,84			11,37
1929	9,88			12,19
1930	9,66			11,26
1931	8,32			8,50
1932	6,41			7,35
1933	6,11			5,96
1934	5,76			5,89
1935	6,34			5,93
1936	6,70			7,42
1937	9,03			8,58
1938	9,27			8,13
1939	9,61			

- 1) Met inbegrip van de opbrengst van slik en aan derden verkochte stroom. Bron: Jaarverslagen Staatsmijnen in Limburg.
- 2) Sedert 1922 werd de opbrengst niet langer vermeld. Bron: Jaarverslagen der Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen te Heerlen, 1900-1921.
- 3) Bron: Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der mijnen, 1900-1925.
- 4) Bron: Maandschrift "In-, uit- en doorvoet", uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek, 1917-1939, 's Gravenhage.

Tabel 61. Produktie per mijnarbeider der verschillende Staatsmijnen per dienst, in kg steenkolen, 1907-1939 1)

Jaar	Wilhelmina		Emma		Hendrik		Maurits	
	ondergronds	onder-en bovengronds	ondergronds	onder-en bovengronds	ondergronds	onder-en bovengronds	ondergronds	onder-en bovengronds
1907	650							
1908	670							
1909	780	600						
1910	860	660						
1911	970	760						
1912	1.060	830						
1913	980	780						
1914	1.030	810	570	420				
1915	1.090	860	750	590				
1916	1.030	790	700	560				
1917	1.040	800	660	520				
1918	980	750	640	470	600	430		
1919	830	640	580	400	620	460		
1920	820	620	700	470	680	530		
1921	810	610	720	470	660	510		
1922	1.000	760	780	540	720	560		
1923	1.030	770	870	620	880	700		
1924	990	750	1.040	760	1.060	840		
1925	1.130	840	1.210	890	1.260	990		
1926	1.293	960	1.533	1.110	1.632	1.280	1.119	790
1927	1.380	1.000	1.616	1.160	1.667	1.310	1.347	1.000
1928	1.553	1.120	1.939	1.350	1.783	1.360	1.940	1.390
1929	1.670	1.180	1.971	1.340	1.790	1.310	2.015	1.390
1930	1.597	1.130	1.968	1.350	1.787	1.310	1.967	1.390
1931	1.633	1.170	2.137	1.430	1.867	1.380	1.984	1.450
1932	1.757	1.260	2.396	1.600	2.218	1.600	2.084	1.490
1933	1.891	1.330	2.529	1.670	2.268	1.620	2.207	1.580
1934	2.294	1.520	2.583	1.730	2.288	1.620	2.297	1.660
1935	2.532	1.650	2.821	1.820	2.462	1.720	2.561	1.800
1936	2.996	1.850	2.894	1.860	2.390	1.660	2.452	1.720
1937	3.022		2.717		2.311		2.321	
1938	2.964		2.611		2.259		2.100	
1939	3.085		2.526		2.203		2.149	

1) Bron: Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, p. 188.

Tabel 62. Nationaliteit van de bij de Limburgse mijnen werkzame arbeiders,
1907-1920 1)

Jaar	Nederlanders		Vreemdelingen		Totaal aantal
	aantal	%	aantal	%	
1907	3.772	80	922	20	4.694
1908	4.300	80	1.074	20	5.374
1909	5.040	78	1.408	22	6.448
1910	5.574	77	1.664	23	7.238
1911	6.112	76	1.879	24	7.991
1912	7.192	78	2.036	22	9.228
1913	8.161	76	2.567	24	10.728
1914	8.432	81	1.997	19	10.429
1915	9.120	78	2.598	22	11.718
1916	10.979	77	3.321	23	14.300
1917	13.498	76	4.178	24	17.676
1918	17.000	84	3.196	16	20.196
1919	19.200	84	3.532	16	22.752
1920	20.156	76	6.278	24	26.434

1) Bron: Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der mijnen, 1907-1920. Zie vervolg tabel 63.

Tabel 64. Produktie per mijnarbeider per ondergrondse en bovengrondse dienst in verschillende Europese landen, 1927-1936 (in tonnen à 1.000 kg) 1)

Jaar	Mijnen in Nederland		Duitsland	België	Polen	Frankrijk	Groot-Britannië
	alle mijnen	Staatsmijnen					
1927	1,018	1,14	1,055	0,513	1,191	0,590	1,047
1928	1,162	1,32	1,102	0,554	1,267	0,640	1,081
1929	1,247	1,32	1,172	0,576	1,264	0,691	1,102
1930	1,246	1,31	1,226	0,575	1,253	0,688	1,098
1931	1,308	1,37	1,321	0,591	1,370	0,718	1,098
1932	1,445	1,50	1,442	0,609	1,410	0,776	1,117
1933	1,560	1,57	1,473	0,663	1,589	0,824	1,142
1934	1,689	1,65	1,408	0,735	1,704	0,848	1,166
1935	1,804	1,76	1,497	0,775	1,774	0,862	1,186
1936	1,826	1,77	1,516	0,794	1,839	0,833	1,196

1) Bron: Rapport van de Staatscommissie, ingesteld bij K.B. van 26 november 1946, p. 185.

Tabel 65. Overzicht van de herkomst van de arbeiders die zich voor ondergrondse arbeid aanboden gedurende de jaren 1907-1924 1)

Jaar	Arbeiders uit				andere buitenlandse mijnen		Belgische mijnen		Duitse mijnen		Nederlandse mijnen		Totaal in een mijn werkzaam geweest zijnde arbeiders		Arbeiders niet in een mijn werkzaam geweest zijnde uit Nederland buitenland		Totaal niet in een mijn werkzaam geweest zijnde arbeiders		Totaal aantal arbeiders, dat zich heeft aangemeld	
	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct	aantal	pct
1907	1137	33,76	1087	32,27	147	4,36	28	0,83	2399	71,23	658	19,54	311	9,28	969	28,77	969	28,77	3368	
1908	1474	35,31	1077	25,80	88	1,99	16	0,38	2650	63,49	1052	25,20	472	11,31	1524	36,51	1524	36,51	4174	
1909	925	23,01	1369	34,05	143	3,56	25	0,62	2462	61,25	1099	27,84	459	11,42	1558	38,75	1558	38,75	4020	
1910	1160	26,65	1496	34,37	70	1,61	39	0,89	2765	63,52	1144	26,28	444	10,20	1588	36,48	1588	36,48	4353	
1911	1809	32,37	1739	31,11	225	4,03	72	1,29	3845	68,80	1299	23,24	445	7,96	1744	31,20	1744	31,20	5589	
1912	1790	29,29	2098	34,33	156	2,55	85	1,39	4129	67,57	1454	23,80	528	8,64	1982	32,43	1982	32,43	6111	
1913	2440	30,40	2608	32,49	185	2,31	109	1,36	5342	66,56	2017	25,13	667	8,31	2684	33,44	2684	33,44	8026	
1914	2318	25,64	2892	31,98	767	8,40	122	1,35	6099	67,45	2214	24,49	729	8,06	2943	32,55	2943	32,55	9042	
1915	2731	34,37	669	8,42	1128	14,20	11	0,13	4539	57,12	2716	34,18	691	8,70	3407	42,88	3407	42,88	7946	
1916	2384	28,14	1274	15,04	419	4,95	6	0,07	4083	48,20	3486	41,16	901	10,54	4387	51,80	4387	51,80	8470	
1917	1765	19,09	952	10,30	802	8,67	6	0,06	3525	38,12	5193	56,16	529	5,72	5722	61,88	5722	61,88	9247	
1918	2501	23,43	679	6,36	879	8,24	1	0,01	4060	38,04	6143	57,55	471	4,41	6614	61,96	6614	61,96	10674	
1919	2261	21,88	1945	18,83	126	1,22	6	0,06	4338	41,99	5414	52,41	579	5,60	5993	50,01	5993	50,01	10331	
1920	1281	13,40	3668	38,37	63	0,66	2	0,02	5014	52,45	3740	39,13	805	8,42	4545	47,55	4545	47,55	9559	
1921	788	12,73	2150	34,75	12	0,19	8	0,13	2958	47,80	2921	47,21	584	4,99	3230	52,20	3230	52,20	6188	
1922	580	9,52	1591	26,12	33	0,54	5	0,08	2209	36,26	3299	54,15	309	9,59	3383	63,74	3383	63,74	6092	
1923	548	8,70	1461	23,20	61	0,97	16	0,25	2086	33,12	3705	58,82	508	8,06	4213	66,88	4213	66,88	6290	
1924	1004	14,76	952	14,00	180	2,65	22	0,32	2158	31,73	4294	63,13	350	5,14	4644	68,27	4644	68,27	6802	

1) Bron: Jaarverslagen van den Hoofdingenieur der mijnen over de jaren 1907-1924. Bijlagen; "Overzicht van de zich bij de steenkolenmijnen voor den ondergrondse arbeid aangemeld hebbende arbeiders".

Tabel 66. Gemiddeld loon voor houwens per werktijd in centen, 1909-1940 1)

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1909	1e kwartaal	3,00	3,30	2,99	3,024	
	2e kwartaal	3,01	3,10	2,95	2,913	
	3e kwartaal	3,04	3,12	2,915	2,84	
	4e kwartaal	3,01	2,97	2,90	2,785	
1910	1e kwartaal	2,99	3,00	2,93	2,771	
	2e kwartaal	2,95	3,04	2,884	2,75	
	3e kwartaal	3,00	3,09	3,03	2,863	
	4e kwartaal	2,99	3,04	3,078	2,927	
1911	1e kwartaal	3,01	3,15	3,14	3,008	
	2e kwartaal	3,09	3,11	3,18	2,988	
	3e kwartaal	3,28	3,06	3,17	3,096	
	4e kwartaal	3,19	3,12	3,18	3,172	
1912	januari	3,14	3,18	3,19	3,115	
	februari	3,23	3,28	3,22	3,117	
	maart	3,40	3,31	3,25	3,176	
	april	3,53	3,41	3,37	3,238	
	mei	3,49	3,42	3,37	3,214	
	juni	3,45	3,31	3,33	3,264	
	juli	3,47	3,35	3,40	3,282	
	augustus	3,51	3,28	3,48	3,24	
	september					
	oktober					
	november					
	december	3,43	3,406	3,61	3,247	
1913	januari	3,49	3,35	3,60	3,23	
	februari	3,43	3,35	3,51	3,36	
	maart	3,47	3,41	3,57	3,41	
	april	3,55	3,51	3,65	3,40	
	mei	3,58	3,50	3,66	3,47	
	juni	3,60	3,73	3,70	3,42	3,48 2)
	juli					
	augustus	3,51	3,28	3,48	3,24	
	september					
	oktober					
	november					
	december					
1914	januari	3,40	3,36	3,53	3,35	
	februari	3,44	3,35	3,44	3,37	
	maart	3,48	3,29	3,44	3,38	
	april					
	mei	3,53	3,37	3,52	3,38	
	juni	3,50	3,28	3,47	3,362	
	juli					
	augustus		3,02	3,27	3,206	3,47 2)
	september	3,30	3,03	3,10	3,225	
	oktober	3,33	3,00	3,18	3,213	
	november	3,32	3,057	3,36	3,22	
	december	3,41	3,22	3,47	3,23	

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1915	januari	3,52	3,19	3,44	3,21	
	februari	3,55	3,19	3,45	3,22	3,47 3)
	maart	3,60	3,16	3,53	3,26	
	april	3,59	3,48	3,59	3,31	
	mei	3,63	3,34	3,66	3,33	3,55 3)
	juni	3,75	3,41	3,71	3,36	
	juli	3,85	3,40	3,79	3,61	
	augustus	3,87	3,40	3,67	3,39	3,58 3)
	september	3,85	3,445	3,76	3,40	
	oktober	4,07	3,63	4,06	3,51	
	november	4,14	3,69	4,21	3,802	3,58 3)
	december	4,11	3,85	4,01	3,859	
1916	januari	4,16	3,87	4,09	3,877	
	februari	4,10	3,87	4,14	3,86	3,79 3)
	maart	4,23	3,84	4,09	3,897	
	april	4,27	3,87	4,00	3,812	3,92
	mei	4,26	3,98	3,94	3,856	3,97
	juni	4,40	4,11	3,99	3,861	4,01
	juli	4,37	4,22	4,06	3,94	4,06
	augustus	4,39	4,15	4,15	3,964	4,12
	september	4,48	4,23	4,253	3,98	4,17
	oktober	4,57	4,33	4,308	4,05	4,17
	november	4,52	4,22	4,359	4,04	4,16
	december	4,49	4,32	4,462	4,035	4,24
1917	januari	4,52	4,33	4,42	4,06	4,09
	februari	4,53	4,40	4,43	4,08	4,17
	maart	4,54	4,46	4,46	4,08	4,23
	april	4,60	4,60	4,46	4,20	4,26
	mei	4,54	4,69	4,55	4,12	4,23
	juni	4,71	4,76	4,64	4,43	4,39
	juli	4,76	4,76	4,64	4,60	4,52
	augustus	4,77	4,91	4,84	4,47	4,68
	september	4,84	4,94	4,83	4,78	4,66
	oktober	4,80	4,98	4,94	4,91	4,72
	november	4,76	5,10	4,93	5,01	4,77
	december	4,83	5,11	5,02	5,03	4,83
1918	januari	4,89	5,04	5,109	5,06	4,86
	februari	5,31	5,38	5,40	5,12	5,13
	maart	5,47	5,61	5,64	5,48	5,31
	april	5,60	5,54	5,71	5,53	5,27
	mei	5,54	5,72	5,788	5,50	5,24
	juni	5,56	5,48	5,85	5,53	5,36
	juli	5,51	5,32	5,923	5,52	5,28
	augustus	5,55	5,33	5,995	5,57	5,42
	september	5,61	5,52	6,416	5,73	5,55
	oktober	6,30	6,30	6,341	5,77	6,10
	november	6,42	7,08	7,312	6,58	6,17
	december	6,81	6,74	6,738	6,79	6,64

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1919	januari	7,50	7,56	7,488	7,63	7,52
	februari	7,45	7,61	7,423	7,84	7,56
	maart	7,51	7,84	7,455	7,99	7,57
	april	7,50	7,74	7,794	8,19	7,77
	mei	7,55	7,90	7,982	8,04	7,84
	juni	7,72	7,79	8,818	8,15	8,00
	juli	7,65	7,99	8,066	7,98	7,92
	augustus	7,88	8,18	8,306	8,10	8,14
	september	7,98	8,42	8,337	8,07	8,19
	oktober	7,97	8,61	8,592	8,03	8,16
	november	8,19	8,59	9,079	8,19	8,40
	december	8,11	8,62	8,987	8,34	8,42
1920	januari	8,11	8,91	9,049	8,48	8,33
	februari	8,29	8,61	8,973	8,71	8,46
	maart	8,27	8,90	8,94	8,53	8,58
	april	8,46	9,09	9,06	8,64	8,86
	mei	8,64	8,89	9,025	8,64	9,00
	juni	8,73	9,00	9,278	8,69	9,09
	juli	9,08	9,51	9,513	9,00	9,66
	augustus	9,30	9,85	9,949	9,23	9,94
	september	9,29	9,83	9,713	9,27	9,82
	oktober	9,27	9,84	9,96	9,46	9,97
	november	9,23	9,95	10,16	9,51	10,06
	december	9,13	9,94	10,12	9,37	9,89
1921	januari	9,03	9,59	10,06	8,923	9,86
	februari	9,01	9,37	9,765	9,19	9,35
	maart	8,68	8,43	9,56	8,76	9,29
	april	8,51	8,57	9,378	8,82	9,12
	mei	8,63	8,80	9,688	8,89	9,32
	juni	8,81	8,79	9,373	8,74	9,08
	juli	8,35	8,37	8,586	8,25	8,84
	augustus	8,47	8,35		8,22	9,02
	september	8,39	8,36	8,042	8,40	9,05
	oktober	7,68	7,70	7,507	7,91	8,08
	november	7,62	7,71	7,778	8,05	8,09
	december	7,69	7,58	7,581	7,83	7,93
1922	januari	7,48	7,56	7,521	7,59	7,86
	februari	7,57	7,77	7,599	7,66	7,85
	maart	7,53	7,57	7,47	7,28	7,62
	april	7,45	7,47	7,516	7,40	7,54
	mei	7,35	7,43	7,338	7,36	7,73
	juni	7,35	7,44	7,366	7,32	7,56
	juli	7,25	7,49	7,322	7,33	7,46
	augustus	6,91	6,93	6,809	6,88	6,92
	september	6,79	7,03	6,602	6,79	6,86
	oktober	6,78	6,97	6,884	6,79	7,08
	november	6,75	6,86	6,871	6,81	7,09
	december	6,81	6,79	6,886	6,83	6,98

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1923	januari	6,72	6,84	7,24	6,81	7,09
	februari	6,83	6,93	7,179	6,88	7,21
	maart	6,88	6,86	7,276	6,80	7,11
	april	7,03	7,10	7,229	7,01	7,27
	mei	6,40	7,13	7,209	6,99	7,27
	juni	6,94	7,16	7,327	6,99	7,21
	juli	6,92	7,21	7,331	7,02	7,30
	augustus	7,05	7,15	7,395	7,01	7,24
	september	7,26	7,28	7,428	7,24	7,38
	oktober	7,35	7,42	7,375	7,33	7,44
	november	7,41	7,46	7,622	7,44	7,63
	december	7,44	7,49	7,524	7,35	7,54
1924	januari	7,21	7,31	7,439	7,32	7,56
	februari	7,03	7,20	7,152	7,09	7,33
	maart	6,89	7,17	6,82	7,02	7,03
	april	6,76	6,99	6,842	7,02	7,07
	mei	6,72	6,91	6,731	7,00	6,68
	juni	6,72	6,81	6,938	7,00	7,07
	juli	6,76	6,89	7,083	6,86	7,08
	augustus	6,84	6,75	7,073	6,87	6,99
	september	6,74	6,74	7,022	6,83	7,03
	oktober	6,48	6,45	6,467	6,67	6,62
	november	6,53	6,46	6,557	6,51	6,68
	december	6,29	6,24	6,344	6,32	6,45
1925	januari	6,24	6,22	6,447	6,30	6,54
	februari	6,29	6,34	6,36	6,36	6,48
	maart	6,43	6,28	6,33	6,29	6,39
	april	6,08	6,00	5,998	6,10	6,19
	mei	6,00	6,02	6,108	6,05	6,18
	juni	6,05	6,10	6,229	5,97	6,20
	juli	6,01	6,11	6,146	6,01	6,12
	augustus	6,05	6,27	6,006	6,09	6,15
	september	6,01	6,22	5,908	6,07	6,19
	oktober	6,02	6,26	5,977	6,08	6,19
	november	6,09	6,33	6,194	6,14	6,15
	december	6,05	6,37	6,201	6,07	6,18
1926	januari	6,09	5,93	6,141	6,20	6,17
	februari	6,02	6,10	6,115	6,08	6,20
	maart	5,95	5,99	6,10	6,05	6,18
	april	6,04	6,03	6,014	6,07	6,18
	mei	5,97	6,08	5,954	6,04	6,21
	juni	6,01	6,22	6,106	6,01	6,28
	juli	6,04	6,17	6,20	5,97	6,16
	augustus	6,11	6,01	6,262	6,00	6,20
	september	6,05	6,17	6,279	6,00	6,30
	oktober	6,05	6,30	6,175	6,09	6,40
	november	6,11	6,08	6,222	6,17	6,44
	december	6,40	6,30	6,353	6,45	6,62

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1927	januari	6,27	6,37	6,275	6,49	6,49
	februari	6,07	6,09	6,149	6,21	6,31
	maart	6,00	6,19	6,099	6,16	6,28
	april	6,05	6,18	6,104	6,15	6,30
	mei	6,05	6,09	6,441	6,15	6,37
	juni	6,10	5,99	6,14	6,18	6,34
	juli	6,11	6,12	6,179	6,18	6,32
	augustus	6,14	6,11	6,365	6,15	6,37
	september	6,09	6,14	6,265	6,18	6,30
	oktober	6,12	6,03	5,938	6,16	6,28
	november	6,11	6,10	6,066	6,15	6,34
	december	6,13	6,07	6,121	6,09	6,25
1928	januari	6,01	6,05	6,138	6,09	6,34
	februari	6,08	5,99	6,182	6,08	6,32
	maart	6,01	6,09	6,132	6,06	6,30
	april	6,04	6,05	5,997	6,10	6,34
	mei	6,08	5,99	5,939	6,07	6,29
	juni	6,05	6,08	5,979	6,11	6,27
	juli	6,10	6,12	6,007	6,09	6,31
	augustus	6,02	6,10	6,052	6,07	6,34
	september	6,03	6,13	6,096	6,11	6,36
	oktober	5,98	6,11	6,112	6,08	6,40
	november	6,04	6,21	6,163	6,16	6,49
	december	6,01	6,12	5,962	6,12	6,46
1929	januari	6,06	6,22	5,989	6,09	6,51
	februari	6,10	6,26	6,116	6,19	6,58
	maart	6,14	6,16	6,187	6,14	6,53
	april	6,14	6,29	6,152	6,15	6,48
	mei	6,10	6,39	6,075	6,11	6,55
	juni	6,09	6,30	6,086	6,15	6,47
	juli	6,18	6,21	6,038	6,12	6,50
	augustus	6,17	6,20	6,142	6,12	6,55
	september	6,21	6,26	6,322	6,21	6,60
	oktober	6,43	6,40	6,431	6,40	6,73
	november	6,43	6,46	6,454	6,46	6,73
	december	6,37	6,43	6,753	6,48	6,68
1930	januari	6,44	6,43	6,42	6,58	6,69
	februari					
	maart					
	april	6,47	6,49	6,346	6,51	6,60
	mei	6,44	6,35	6,354	6,47	6,57
	juni	6,51	6,49	6,343	6,48	6,53
	juli	6,41	6,46	6,388	6,49	6,57
	augustus	6,38	6,51	6,296	6,46	6,53
	september	6,44	6,33	6,337	6,45	6,54
	oktober	6,39	6,35	6,246	6,42	6,49
	november	6,36	6,32	6,284	6,45	6,53
	december	6,35	6,30	6,59	6,43	6,51

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassau mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1931	januari	6,31	6,30	6,235	6,33	6,49
	februari	6,28	6,35	6,262	6,36	6,51
	maart	6,20	6,38	6,108	6,31	6,49
	april	6,16	6,34	6,125	6,27	6,52
	mei	6,11	6,15	6,135	6,39	6,40
	juni	6,08	6,09	6,002	6,08	6,31
	juli	6,03	6,05	6,048	6,03	6,21
	augustus	6,00	6,00	5,956	6,01	6,10
	september	5,97	6,02	6,036	6,03	6,13
	oktober	5,97	6,06	6,016	6,03	6,10
	november	5,90	6,04	6,097	6,07	6,14
	december	5,99	6,08	5,963	5,99	6,13
1932	januari	5,95	6,17	5,943	6,07	6,11
	februari	6,00	6,13	6,026	6,00	6,14
	maart	5,98	6,07	6,037	5,98	6,10
	april	5,76	5,80	5,791	5,77	5,80
	mei	5,70	5,85	5,752	5,75	5,84
	juni	5,45	5,58	5,539	5,50	5,62
	juli	5,57	5,59	5,563	5,52	5,59
	augustus	5,53	5,57	5,46	5,55	5,61
	september	5,53	5,56	5,471	5,50	5,63
	oktober	5,63	5,51	5,454	5,49	5,59
	november	5,54	5,51	5,486	5,51	5,63
	december	5,51	5,50	5,526	5,47	5,59
1933	januari	5,52	5,54	5,487	5,50	5,61
	februari	5,60	5,64	5,57	5,60	5,66
	maart	5,61	5,57	5,445	5,50	5,58
	april	5,66	5,61	5,477	5,53	5,63
	mei	5,62	5,56	5,439	5,54	5,58
	juni	5,63	5,65	5,491	5,53	5,62
	juli	5,60	5,67	5,45	5,55	5,64
	augustus	5,56	5,58	5,445	5,55	5,60
	september	5,55	5,65	5,441	5,55	5,62
	oktober	5,58	5,61	5,491	5,51	5,60
	november	5,61	5,63	5,477	5,53	5,63
	december	5,56	5,58	5,446	5,53	5,63
1934	januari	5,57	5,60	5,465	5,54	5,60
	februari	5,63	5,68	5,59	5,58	5,65
	maart	5,62	5,60	5,60	5,52	5,58
	april	5,66	5,64	5,64	5,60	5,64
	mei	5,64	5,61	5,52	5,54	5,59
	juni	5,54	5,61	5,46	5,56	5,61
	juli	5,57	5,60	5,47	5,49	5,68
	augustus	5,62	5,39	5,41	5,36	5,58
	september	5,51	5,41	5,38	5,40	5,53
	oktober	5,47	5,43	5,38	5,35	5,51
	november	5,51	5,54	5,53	5,40	5,56
	december					

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassaumijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1935	januari	5,46	5,52	5,41	5,39	5,57
	februari	5,45	5,48	5,44	5,46	5,57
	maart	5,75	5,52	5,39	5,46	5,56
	april	5,48	5,43	5,36	5,42	5,58
	mei	5,39	5,36	5,41	5,40	5,58
	juni	5,38	5,43	5,43	5,44	5,57
	juli	5,43	5,38	5,34	5,41	5,59
	augustus	5,46	5,38	5,38	5,45	5,61
	september	5,37	5,42	5,41	5,44	5,65
	oktober	5,35	5,33	5,34	5,40	5,65
	november	5,41	5,38	5,43	5,42	5,68
	december	5,41	5,37	5,42	5,42	5,66
1936	januari	5,35	5,36	5,38	5,41	5,66
	februari	5,37	5,48	5,40	5,44	5,68
	maart	5,43	5,36	5,37	5,44	5,68
	april	5,40	5,38	5,55	5,43	5,60
	mei	5,28	5,39	5,38	5,44	5,63
	juni	5,29	5,38	5,39	5,41	5,63
	juli	5,32	5,32	5,40	5,38	5,64
	augustus	5,34	5,39	5,47	5,38	5,69
	september	5,33	5,35	5,49	5,39	5,67
	oktober	5,30	5,32	5,40	5,34	5,66
	november	5,32	5,31	5,32	5,34	5,62
	december	5,41	5,30	5,41	5,31	5,63
1937	januari	5,32	5,31	5,346	5,36	5,68
	februari	5,38	5,34	5,473	5,36	5,68
	maart	5,38	5,34	5,429	5,33	5,65
	april	5,61	5,61	5,692	5,67	5,92
	mei	5,66	5,64	5,724	5,71	5,93
	juni	5,67	5,63	5,646	5,70	5,94
	juli	5,62	5,62	5,679	5,68	5,91
	augustus	5,63	5,65	5,693	5,68	5,94
	september	5,65	5,64	5,695	5,69	5,97
	oktober	5,88	5,88	5,88	5,92	6,25
	november	5,90	5,92	5,893	5,93	6,29
	december	5,89	5,88	5,93	5,91	6,23
1938	januari					6,28
	februari					6,31
	maart					6,22
	april	5,90	5,89	5,92	5,94	6,26
	mei	5,90	5,89	5,90	5,94	6,23
	juni	5,95	5,95	5,93	5,95	6,24
	juli	5,91	5,97	5,88	5,92	6,23
	augustus	5,94	5,99	5,94	5,91	6,20
	september					6,20
	oktober					6,22
	november					6,29
	december					6,27

Jaar	Kwartaal/ maand	Oranje- Nassamijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem- Sophia	Staats- mijnen
1939	januari	6,00	5,99	5,959	5,92	6,26
	februari	5,68	6,04	6,113	5,98	6,21
	maart	5,95	5,97	5,865	5,93	6,19
	april	5,98	6,05	5,975	6,01	6,25
	mei	6,01	6,01	5,975	5,98	6,26
	juni	5,98	5,99	5,997	5,97	6,28
	juli	5,98	6,00	6,027	5,97	6,28
	augustus	5,94	5,98	5,917	5,96	6,29
	september	5,95	5,97	6,036	5,98	6,24
	oktober	6,00	5,91	5,936	5,96	6,27
	november	6,03	5,99	5,957	5,97	6,29
	december	6,04	5,75	5,994	5,98	6,28
1940	januari	6,00	5,93	6,008	5,96	6,36
	februari	6,03	5,96	5,92	5,97	6,33
	maart	5,99	6,00	5,90	5,99	6,33
	april	5,95	5,97	5,89	5,96	6,36

- 1) Bron: Archief GSL, dossiers: Wederkerige mededeeling arbeidsloon en (voor de jaren 1934, 1935 en 1936) Archief Willem-Sophia, 03.20.05. SHC.
- 2) Gemiddeld cijfer voor het gehele jaar.
- 3) Gemiddeld cijfer per kwartaal.

Tabel 67. Gemiddelde maandlonen van arbeiders in de particuliere mijnen, 1912-1940 1)

Jaar	Maand	Domaniale Mijn	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen 2)	Willem-Sophia
1912	8			65,23	
	9				
	10			68,30	
	11			62,02	
1913	12				
	1			64,62	
	2			57,94	
	3			63,84	
	4			66,83	
	5			61,80	
	6			62,41	
	7			70,00	
	8			64,72	
	9			64,28	
	10			70,32	
	11			59,81	
1914	12			60,03	
	1			57,31	
	2			67,41	
	3			60,44	
	4			68,55	
	5			65,62	
	6			71,42	
	7			45,84	
	8			55,25	
	9			55,25	
	10			64,82	
	11			59,61	
1915	12			60,61	
	1			61,65	
	2			58,14	
	3				
	4			62,28	
	5			60,44	
	6			63,33	
	7			67,15	
	8			69,17	
	9			69,04	
	10			71,73	
	11			70,03	
1916	12			72,98	
	1			71,87	
	2			72,57	
	3			78,04	
	4			70,46	
	5			80,36	
	6			70,30	
	7			79,10	
	8			79,57	
	9			79,60	
	10			80,81	
	11			81,30	
	12			83,39	

Jaar	Maand	Domaniale Mij	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen	Willem-Sophia
1917	1			87,51	
	2			81,16	
	3			92,46	
	4			80,56	
	5			88,23	
	6			74,28	
	7			96,16	
	8			111,07	
	9			98,58	
	10			112,52	
	11			103,10	
	12				
1918	1			103,46	
	2			103,21	
	3			119,73	
	4			113,72	
	5			113,16	
	6			111,69	
	7			105,68	
	8			113,83	
	9			110,49	
	10			118,77	
	11			110,14	
	12			125,80	
1919	1			131,24	
	2			120,29	
	3			128,07	
	4			121,52	
	5			133,76	
	6			124,65	
	7			134,83	
	8			127,15	
	9			128,33	
	10			141,55	
	11			128,85	
	12			137,67	
1920	1			141,33	
	2			137,65	
	3			154,64	
	4		172,00	129,46	
	5	161,21	164,88	139,66	136,44
	6	170,75	180,18	153,26	141,50
	7	190,94	198,45	171,88	161,17
	8	190,99	195,52	168,43	156,78
	9	186,16	196,56	169,32	156,58
	10	186,44	197,60	168,70	160,38
	11	184,20	191,75	163,61	150,79
	12	190,50	198,64	166,93	158,91
1921	1	183,87	186,00	160,37	166,50
	2	173,95	169,97	141,69	135,66
	3	149,00	174,50	150,51	144,99
	4	147,19	183,56	154,34	145,66
	5	136,91	172,56	146,34	139,74
	6	154,11	185,64	164,69	152,22

Jaar	Maand	Domaniale Mijn	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen	Willem-Sophia
1922	7	136,12	176,54	155,70	154,74
	8		176,00	151,69	150,35
	9	68,96	176,02	154,96	150,36
	10	151,55	164,58	146,14	138,98
	11	148,65	158,50	138,90	130,96
	12	152,41	163,80	142,49	141,41
	1	152,36	163,54	135,83	133,80
	2	135,56	152,16	124,90	124,64
	3	154,60	167,40	143,81	141,33
	4	145,60	147,12	129,75	127,55
	5	148,80	158,34	141,34	136,50
	6	137,61	152,25	126,80	127,36
1923	7	148,56	159,12	140,29	141,72
	8	137,17	148,20	134,07	131,04
	9	134,86	149,24	130,92	127,81
	10	138,68	148,46	131,62	130,73
	11	133,07	141,75	125,87	123,67
	12	127,56	134,40	121,65	125,52
	1	142,87	146,38	130,54	128,82
	2	131,42	136,56	117,39	118,36
	3	148,44	152,82	135,03	133,75
	4	132,53	139,92	122,09	120,51
	5	137,90	145,00	127,33	130,75
	6	138,65	150,02	128,03	130,75
1924	7	144,35	150,80	130,58	135,66
	8	144,69	150,02	133,43	137,28
	9	134,16	143,04	125,82	124,56
	10	145,55	162,81	141,37	142,02
	11	143,65	152,25	132,05	131,50
	12	131,23	146,40	125,35	119,60
	1	141,57	154,18	136,07	135,46
	2	138,47	146,75	127,71	128,50
	3	133,30	149,24	126,23	133,38
	4	133,90	141,50	122,68	128,25
	5	136,97	146,12	127,84	133,38
	6	122,54	128,11	115,45	123,60
1925	7	145,20	150,93	132,87	137,97
	8	128,71	132,96	111,61	122,16
	9	132,82	143,78	128,97	132,34
	10	135,00	142,83	126,85	134,46
	11	121,05	127,92	115,33	118,08
	12	118,08	124,56	115,50	114,72
	1	124,10	134,94	119,35	124,54
	2	108,17	115,72	103,26	115,00
	3	128,33	136,76	119,31	128,96
	4	117,22	124,75	109,55	121,50
	5	118,47	124,75	109,43	121,95
	6	115,25	120,00	107,30	122,00
	7	129,27	130,00	121,06	131,49
	8	118,02	122,88	108,68	126,62
	9	116,25	132,86	115,29	126,36
	10	126,44	138,24	121,14	130,95
	11	120,17	129,40	113,72	121,50
	12	120,05	129,25	113,65	121,50

Jaar	Maand	Domaniale Mijn	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen	Willem-Sophia
1926	1	115,03	127,25	112,92	116,16
	2	110,33	115,23	105,00	112,01
	3	123,58	128,18	120,35	130,95
	4	114,50	119,28	112,71	121,75
	5	113,69	119,28	108,97	116,64
	6	120,42	129,74	113,86	121,25
	7	131,91	133,38	121,17	129,87
	8	127,89	126,88	117,97	125,32
	9	123,33	129,22	116,51	125,32
	10	126,54	130,78	118,17	125,58
	11	122,55	124,00	144,66	121,50
	12	130,13	134,68	123,55	131,82
1927	1	124,35	131,15	116,61	127,50
	2	111,16	120,24	105,04	112,01
	3	129,38	136,62	122,43	130,68
	4	110,93	127,25	110,32	116,64
	5	120,32	126,25	116,11	121,25
	6	115,49	125,25	112,12	116,88
	7	125,45	131,30	121,18	126,88
	8	126,62	131,82	120,90	126,36
	9	120,75	131,56	120,38	126,88
	10	122,20	125,25	120,40	119,00
	11	119,22	121,44	118,03	122,25
	12	124,80	126,00	120,10	137,28
1928	1	125,79	126,00	120,93	126,62
	2	111,04	115,46	112,60	117,36
	3	130,35	126,75	124,15	131,22
	4	113,93	121,68	109,18	110,88
	5	117,92	126,00	113,93	115,50
	6	117,93	132,34	115,40	121,88
	7	123,03	131,00	119,86	118,83
	8	123,84	127,50	119,34	126,10
	9	118,75	122,88	114,38	122,00
	10	125,14	137,97	123,59	131,22
	11	121,62	122,88	115,33	117,24
	12	113,28	121,68	110,75	112,47
1929	1	122,72	132,86	119,74	127,09
	2	111,14	122,88	104,27	118,39
	3	122,72	131,56	114,06	127,14
	4	121,80	129,00	114,87	122,50
	5	120,45	130,00	116,12	122,50
	6	115,34	129,50	113,90	117,84
	7	129,65	139,05	126,57	132,65
	8	125,87	134,42	121,84	128,00
	9	119,16	129,50	115,93	124,25
	10	138,89	144,72	130,97	138,56
	11	129,10	134,75	120,94	129,15
	12	128,69	128,88	115,77	123,84
1930	1	128,85	140,92	126,14	134,16
	2	123,14	130,56	115,43	124,63
	3	125,83	128,64	116,70	129,50
	4	127,67	128,88	114,50	124,32
	5	132,75	138,32	124,40	134,42
	6	117,60	129,12	110,85	119,53

Jaar	Maand	Domaniale Mij	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen	Willem-Sophia
1931	7	139,08	144,99	130,00	139,00
	8	128,05	135,00	119,90	128,53
	9	128,85	138,06	123,83	133,93
	10	138,27	142,83	128,81	138,51
	11	123,38	126,72	116,76	123,58
	12	134,78	131,50	119,70	128,65
	1	132,88	131,25	124,12	140,13
	2	117,76	121,67	109,30	119,83
	3	130,44	137,28	121,95	134,65
	4	120,24	131,00	118,53	129,50
	5	120,50	124,08	114,09	125,04
	6	123,30	133,12	121,64	125,00
1932	7	133,92	132,60	126,43	134,92
	8	122,80	122,16	116,56	125,28
	9	124,07	126,50	120,50	130,34
	10	134,08	118,44	125,37	130,29
	11	125,50	106,05	116,52	111,39
	12	114,47	111,32	111,15	125,55
	1	109,38	91,80	103,73	106,55
	2	115,07	101,80	97,96	110,99
	3	119,40	111,32	104,29	110,51
	4	119,43	101,64	96,34	106,26
	5	109,34	97,20	98,96	105,49
	6	119,00	101,64	95,33	105,92
1933	7	110,66	97,02	85,82	97,25
	8	114,45	96,60	89,27	97,65
	9	109,75	101,20	98,83	106,51
	10	118,92	109,68	97,89	115,23
	11	115,13	111,97	100,15	106,01
	12	120,43	114,00	99,03	119,52
	1	119,97	105,34	94,69	106,72
	2	106,81	101,42	88,15	94,02
	3	124,17	105,80	94,17	106,33
	4	111,17	92,40	78,86	97,61
	5	119,42	100,98	87,70	97,50
	6	111,63	88,35	80,23	97,36
1934	7	115,38	83,70	84,45	102,08
	8	111,17	96,81	91,10	97,65
	9	111,14	83,52	88,54	97,63
	10	106,93	87,78	85,86	101,73
	11	106,74	87,78	87,90	97,65
	12	105,75	105,57	86,66	101,71
	1	106,58	87,78	89,87	101,82
	2	89,98	77,05	80,43	97,90
	3	104,15	92,20	86,26	102,01
	4	90,29	88,16	79,24	89,30
	5	108,12	92,60	86,14	97,59
	6	112,08	92,80	87,02	93,00
	7	111,71	88,35	86,04	102,17
	8	96,52	99,22	87,75	99,48
	9	91,62	92,66	86,97	91,16
	10	105,75	97,40	92,92	103,75
	11	84,28	82,98	88,79	86,70
	12	88,45	84,55	82,95	82,24

Jaar	Maand	Domaniale Mijn	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau-mijnen	Willem-Sophia
1935	1	92,74	89,51	82,02	90,96
	2	88,08	82,26	80,67	83,00
	3	92,20	87,21	84,73	82,53
	4	96,54	93,07	83,84	90,76
	5	101,71	99,44	91,48	95,07
	6	92,30	86,45	82,91	86,28
	7	105,80	103,04	85,21	94,67
	8	96,47	94,08	84,13	86,24
	9	92,02	94,50	85,71	90,63
	10	109,39	101,03	97,27	103,32
	11	91,80	92,87	90,46	86,07
	12	96,45	95,13	95,40	85,88
1936	1	100,28	95,13	91,60	85,85
	2	87,19	82,26	86,59	81,72
	3	100,52	99,22	89,52	81,36
	4	97,59	94,92	85,85	86,26
	5	90,92	90,40	97,16	86,07
	6	91,62	92,46	101,23	86,09
	7	104,92	103,04	111,04	94,50
	8	95,97	85,69	103,40	85,88
	9	95,95	98,56	103,18	94,92
	10	113,70	102,58	111,67	103,04
	11	103,57	111,25	104,63	103,27
	12	113,40	111,25	103,89	112,00
1937	1	108,48	107,04	101,57	108,24
	2	110,51	102,58	100,16	103,73
	3	117,65	115,96	109,05	120,42
	4	123,86	123,50	113,55	122,98
	5	109,60	114,24	104,86	113,52
	6	122,43	123,24	113,58	117,60
	7	127,14	127,98	117,13	125,55
	8	122,77	123,50	111,15	120,12
	9	118,08	123,40	112,12	119,86
	10	127,53	129,22	119,03	124,28
	11	122,98	124,25	114,29	114,96
	12	128,02	128,70	114,73	124,54
1938	1			112,40	
	2			103,61	
	3			121,79	
	4			113,25	
	5			114,01	
	6			107,50	
	7			116,32	
	8			114,01	
	9			112,35	
	10			117,00	
	11			114,51	
	12			117,14	
1939	1			118,12	
	2			103,47	
	3			121,29	
	4			104,88	
	5			109,18	
	6			110,46	

Jaar	Maand	Domaniale Mijn	Laura & Vereeniging	Oranje-Nassau- mijnen	Willem-Sophia
	7			112,80	
	8			107,57	
	9			104,19	
	10			110,36	
	11			106,73	
	12			102,48	
1940	1			114,56	
	2			111,22	
	3			112,66	
	4			115,81	
	5			102,18	

- 1) Bron: Statistische gegevens betreffende verloop, verzuim etc. Archief GSL. SHC.
 2) De cijfers voor de jaren 1912 en 1913 betreffen Oranje-Nassau I; de cijfers voor de overige jaren zijn gemiddelden voor alle Oranje-Nassaumijnen.

Tabel 68. De ontwikkeling van het ledental van de mijnwerkersbonden per 31 december, 1907-1940 1)

Jaar	Christ.Mijnw.bond/ NRKHB	In % totaal aantal mijn- werkers	ANMB	In % totaal aantal mijn- werkers	PCMB	In % totaal aantal mijn- werkers	Neutrale Mijnwerkers- bond	In % totaal aantal mijn- werkers
1907	969	21						
1908	1060	20		7				
1909	1185	18	484	10				
1910	1207	14	700	9				
1911	1341	17	700	8				
1912	1223	13	752	7				
1913	500	5	750	6				
1914	800	8	615	9				
1915	1089	9	1030	8				
1916	1376	10	1104	8				
1917 januari	1376	10	1354					
april								
juli								
oktober			2108					
1918 januari	1656	9	2309	13				
april			3068					
juli			3202					
oktober			3370					
1919 januari	5616	28	3530	18				
april			4136					
juli			3960					
oktober			3680					
1920 januari	5855	26	3856	17	320	1	523	2
april	4097		3984					
juli	4003		3679					
oktober	4190		3658					
1921 januari	4340	16	2910	11	224	1	932	4
april			2912					
juli			2903					
oktober			2908					
1922 januari	4905	18	2745	10	380	1	1095	4
april	4103		2409					
juli	3769		2338					
oktober	3194		2335					
1923 januari	3525	13	2055	7	106		502	2
april	3540		1962					
juli	3499		1754					
oktober	3475		1737					
1924 januari	3608	12	1818	6	125		214	1
april	3866		1794					
juli	4037		1810					
oktober	4192		1940					
1925 januari	3901	13	1868	6	138		133	
april	3654		1836					
juli	3155		1859					
oktober	3104		1801					
1926 januari	3002	10	1835	6	190		225	1
april	3001		1744					

1927 januari	1727	5	419	1	421	1
1927 januari	4196					
1927 april	4562					
1927 juli	4543					
1927 oktober	4478					
1928 januari	5163					
1928 april	5322					
1928 juli	5312					
1928 oktober	5304					
1929 januari	5761					
1929 april	5959					
1929 juli	5897					
1929 oktober	6262					
1930 januari	6964					
1930 april	7369					
1930 juli	7629					
1930 oktober	7758					
1931 januari	9091					
1931 april	9932					
1931 juli	9987					
1931 oktober	10475					
1932 januari	11230					
1932 april	12578					
1932 juli	12575					
1932 oktober	12673					
1933 januari	12647					
1933 april	12759					
1933 juli	12990					
1933 oktober	13071					
1934 januari	13157					
1934 april	12807					
1934 juli	12623					
1934 oktober	11187					
1935 januari	10985					
1935 april	10863					
1935 juli	10863					
1935 oktober	10583					
1936 januari	10374					
1936 april	10230					
1936 juli	10017					
1936 oktober	9940					
1937 januari	9999					
1937 april	10058					
1937 juli	10018					
1937 oktober	9938					
1938 januari	10270					
1938 april						
1938 juli						
1938 oktober						
1939 januari	10670					
1939 april						
1939 juli						
1939 oktober						
1940 januari	11592					
1940 april						

1) Bron: Jaarverslagen mijnwerkersbonden, 1920-1940.

Tabel 69.

Overzicht van het ledental van het AMF per 31 december van elk jaar, gesplitst naar het tijdstip van toetreding, 1920-1939 1)

Jaar van toetreding	Aantal	Nog aanwezig op 31 december							
		1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
vóór 1.1.1920	25.750	18.665	16.661	15.338	14.494	13.683	12.848	12.149	11.528
1920	10.296	7.187	4.396	3.548	3.187	2.824	2.468	2.278	2.089
1921	5.971		4.252	2.873	2.482	2.045	1.745	1.592	1.465
1922	6.079			4.542	3.301	2.547	2.093	1.883	1.738
1923	6.061				4.796	3.383	2.621	2.230	2.038
1924	6.266					4.778	3.127	2.558	2.287
1925	7.873						5.263	3.546	2.927
1926	8.589							5.950	3.925
1927	8.059								5.652
totaal ledental		25.852	25.309	26.301	28.260	29.260	30.165	32.186	33.649
		1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
vóór 1.1.1920	25.750	10.926	10.331	9.883	9.530	9.085	8.659	7.895	7.452
1920	10.296	1.950	1.827	1.750	1.706	1.652	1.596	1.477	1.389
1921	5.971	1.335	1.260	1.211	1.193	1.156	1.118	1.035	970
1922	6.079	1.595	1.492	1.418	1.379	1.330	1.265	1.171	1.121
1923	6.061	1.848	1.702	1.632	1.580	1.525	1.464	1.357	1.291
1924	6.266	2.035	1.865	1.757	1.699	1.617	1.555	1.458	1.391
1925	7.873	2.531	2.233	2.079	1.973	1.827	1.697	1.514	1.415
1926	8.589	3.107	2.683	2.461	2.355	2.179	1.913	1.668	1.536
1927	8.059	3.686	3.103	2.778	2.602	2.327	2.027	1.748	1.578
1928	6.319	4.682	3.318	2.893	2.690	2.370	2.044	1.789	1.597
1929	9.028		6.753	4.789	4.243	3.471	2.890	2.334	2.015
1930	5.302			3.973	3.260	2.550	2.105	1.652	1.457
1931	3.588				2.893	2.246	1.930	1.636	1.495
1932	1.211					1.048	898	764	696
1933	1.101						931	824	752
1934	1.177							1.066	987
1935	1.265								1.150
totaal ledental		33.695	36.567	36.624	37.103	34.383	32.092	29.388	28.292
		1936	1937	1938	1939				
vóór 1.1.1920	25.750	7.133	6.819	6.526	6.240	1) Bron: Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkersfonds van de steenkolenmijnen in Limburg, 1920-1939.			
1920	10.296	11.350	1.329	1.304	1.284				
1921	5.971	949	934	917	904				
1922	6.079	1.087	1.078	1.067	1.054				
1923	6.061	1.252	1.224	1.209	1.191				
1924	6.266	1.344	1.326	1.291	1.270				
1925	7.873	1.348	1.326	1.290	1.262				
1926	8.589	1.440	1.409	1.360	1.333				
1927	8.059	1.489	1.465	1.415	1.356				
1928	6.319	1.530	1.496	1.435	1.398				
1929	9.028	1.898	1.855	1.779	1.716				
1930	5.302	1.338	1.300	1.226	1.187				
1931	3.588	1.390	1.349	1.281	1.253				
1932	1.211	657	635	594	576				
1933	1.101	706	686	653	630				
1934	1.177	940	897	864	839				
1935	1.265	1.081	1.034	963	930				
1936	2.051	1.959	1.838	1.683	1.616				
1937	3.779		3.618	3.283	3.141				
1938	1.789			1.697	1.614				
1939	3.198				3.047				
totaal ledental		28.891	31.618	31.837	33.841				

Tabel 70. Nieuwe en uitgetreden leden van het AMF, 1919-1940 1)

Jaar	Nieuwe leden	Uitgetreden leden				totaal
		overlijden	invaliditeits- pensioen	ouderdoms- pensioen	vertrek uit mijnen	
1919						
1920	10.296					
1921	5.971	105	27		6.382	6.514
1922	6.079	102	150	7	4.828	5.087
1923	6.061	127	142	19	3.814	4.102
1924	6.266	133	130	34	4.969	5.266
1925	7.873	111	148	40	6.669	6.968
1926	8.589	102	240	32	6.194	6.568
1927	8.059	104	356	38	6.098	6.596
1928	6.319	125	364	12	5.772	6.273
1929	9.028	110	459	9	5.578	6.156
1930	5.301	110	426	9	4.700	5.245
1931	3.588	111	389	13	2.596	3.109
1932	1.211	103	495	29	3.304	3.931
1933	1.101	100	765	19	2.508	3.392
1934	1.177	85	540	278	2.978	3.881
1935	1.265	98	324	104	1.835	2.361
1936	2.051	70	205	149	1.028	1.452
1937	3.779	82	113	194	663	1.052
1938	1.789	94	53	194	1.229	1.570
1939	3.198	88	56	208	842	1.194
1940						

1) Bron: Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkers Fonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1919-1940.

Tabel 71. Aantal nieuwe mijnwerkers dat binnen vijf jaar de mijnen weer verlaat, 1919-1935 1)

Jaar van indienst- treding	Aantal in dienst genomen mijnwer- kers	Aantal uit dienst getreden mijnwerkers								Langer in dienst	
		1e jaar		2e jaar		3e-5e jaar		totaal			
		abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %	abs.	in %
1919	8.921	3.232	36,1	1.101	12,3	1.395	15,6	5.728	64,1	3.193	35,9
1920	10.296	3.109	30,2	2.791	27,1	1.572	15,3	7.472	72,6	2.824	27,4
1921	5.971	1.719	28,8	1.379	23,1	1.128	18,9	4.226	70,8	1.745	29,2
1922	6.079	1.537	25,3	1.241	20,4	1.418	23,3	4.196	69,0	1.883	31,0
1923	6.061	1.265	20,9	1.413	23,3	1.345	22,2	4.023	66,1	2.038	34,0
1924	6.266	1.488	24,0	1.651	26,3	1.092	17,6	4.231	76,7	2.035	32,3
1925	7.873	2.610	33,1	1.717	21,8	1.306	16,6	5.633	71,5	2.240	28,5
1926	8.589	2.639	30,7	2.025	23,6	1.449	16,9	6.113	71,2	2.476	28,8
1927	8.059	2.407	29,9	1.966	24,4	1.006	13,7	5.479	67,9	2.580	32,1
1928	6.319	1.637	25,9	1.345	21,9	1.148	15,1	3.930	62,1	2.389	37,9
1929	9.028	2.303	25,5	1.964	21,7	1.899	21,0	6.166	68,2	2.862	31,8
1930	5.302	1.329	25,0	713	13,4	1.608	30,4	3.650	68,8	1.652	31,2
1931	3.588	695	19,4	647	18,0	751	21,0	2.093	58,3	1.495	41,7
1932	1.211	163	13,5	150	12,4	241	19,8	554	54,7	657	54,3
1933	1.101	170	15,4	107	9,7	138	12,5	415	37,7	686	62,3
1934	1.177	111	9,5	79	6,7	123	9,6	313	25,8	864	74,2
1935	1.265	115	9,0	69	5,4	151	12,0	335	26,5	930	73,5

1) Bron: Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkers Fonds van de Steenkolenmijnen in Limburg, 1919-1935.

Tabel 74. Burgerlijke staat van de mijnwerkers, 1919-1939 1)

Jaar	Totaal	Gehuwden			Ongehuwden ³⁾		
		ondergronds	bovengronds	in % tot.	ondergronds	bovengronds	in % tot.
1919 ²⁾	23.045	8.980	4.094	56.7	6.926	2.616	41.4
1920 ²⁾	27.058	10.917	4.698	57.7	7.701	3.257	40.5
1921	26.556	11.549	4.732	61.3	6.848	2.994	37.1
1922	27.538	11.700	4.764	59.8	8.128	2.946	40.2
1923	29.519	12.686	4.853	59.4	9.004	2.976	40.6
1924	30.492	13.490	5.071	60.9	8.771	3.220	39.1
1925	31.322	13.791	5.141	60.4	9.040	3.351	39.6
1926	33.350	14.642	5.401	60.1	9.825	3.482	39.9
1927	34.763	15.368	5.615	60.4	9.972	3.808	39.6
1928	34.681	15.584	5.942	62.1	9.139	4.016	37.9
1929	37.585	16.670	6.294	61.1	10.069	4.552	38.9
1930	37.504	17.258	6.460	63.2	9.374	4.412	36.8
1931	37.946	17.827	6.705	64.7	8.963	4.451	35.3
1932	35.170	17.229	6.817	68.4	7.138	3.986	31.6
1933	32.771	16.145	6.918	70.4	6.031	3.677	29.6
1934	29.907	14.524	6.687	70.9	5.275	3.421	29.1
1935	28.736	13.799	6.737	71.5	5.059	3.141	28.5
1936	29.288	13.604	6.892	70	5.449	3.343	30
1937	31.960	14.203	7.168	66.9	6.815	3.774	33.1
1938	32.119	14.273	7.421	67.5	6.347	4.078	32.5
1939	34.064	14.720	7.724	65.9	7.234	4.386	34.1

- 1) Bron: Jaarverslagen van het Algemeen Mijnwerkers Fonds van de Steenkolenmijnen in Limburg; ledentallen van de ziektekassen, gesplitst naar gehuwd en ongehuwd, 1919-1939.
- 2) De verhouding tussen aantallen gehuwden en ongehuwden is voor de jaren 1919, 1920 en 1921 niet geheel exact, aangezien in deze jaren "kostwinner" als een derde categorie in de cijfers van het AMF werd opgenomen. Hun aandeel op het totaal aantal mijnwerkers bedroeg iets minder dan 2%.
- 3) Sedert 1922 inbegrepen weduwnaars zonder gezin.

Tabel 75. Lonen, werktijden en prestaties bij de Nederlandse steenkolenmijnen, 1913-1940 1)

Jaar	Netto- produk- tie in 1.000 tonnen ²⁾	Gemid- deld aantal arbeiders	Jaarlijks verloond bedrag	Arbeids- loon per ton pro- duktie	Gemid- deld loon per dienst 3) 4)	Produk- tie per man per dienst 4)	Gemiddeld aantal werktijden per arbeider 4)	Gemiddeld aantal da- gen waarin de mijnbe- drijven re- gelmatig werkten
1913	1.873	9.715			2,64	850		
1914	1.937	9.898			2,54	760		
1915	2.260	10.271			2,71	810		
1916	2.586	12.466	11.610.060	4,50	3,13	780		
1917	3.017	15.028	16.392.476	5,43	3,64	680		
1918	3.414	18.250	25.532.759	7,48	4,69	635		
1919	3.421	20.318	35.045.059	10,24	5,63	560		
1920	3.961	22.874	47.666.929	12,04	6,65	570		
1921	3.941	24.996	47.979.130	12,18	6,75	597	284	294,3 ⁵⁾
1922	4.601	25.173	42.564.821	9,28	5,72	654	295	304
1923	5.327	26.896	45.072.209	8,45	5,65	701	297	303
1924	5.924	29.524	45.376.166	7,63	5,45	740	282	304,7
1925	6.892	30.406	42.263.213	6,12	4,97	837	280	304
1926	8.702	31.666	44.504.591	5,12	5,01	991	280	305
1927	9.374	33.638	47.215.916	5,03	5,07	1.018	277	303,3
1928	10.749	34.037	47.881.669	4,45	5,10	1.162	276	303
1929	11.581	35.757	51.041.139	4,44	5,26	1.247	271	304
1930	12.211	37.645	55.534.176	4,54	5,38	1.246	274	302,7
1931	12.901	38.291	54.620.696	4,26	5,22	1.308	273	301,25
1932	12.756	36.521	45.769.685	3,59	4,85	1.445	259	277,08
1933	12.574	34.222	40.787.278	3,26	4,73	1.560	252	266,08
1934	12.341	31.392	37.609.626	3,05	4,69	1.689	256	256,08
1935	11.878	29.405	33.493.584	2,82	4,61	1.804	247	247,17
1936	12.803	28.994	35.298.226	2,76	4,58	1.826	266	271,58
1937	14.321	31.069	42.193.760	2,94	4,79	1.774	283	305
1938	13.488	32.164	44.951.784	3,32	5,01	1.645	279	300,6
1939	12.861	31.594	44.049.342	3,42	5,06	1.629	275	301,75
1940	12.145	39.965	51.473.247	4,24	5,43	1.282	274	301,17

1) Bron: Jaarverslagen en opgaven van den Hoofdingenieur der mijnen.

2) Tot en met 1928 exclusief kolenslik, daarna inclusief kolenslik.

3) Exclusief duurtetoelagen.

4) Ondergronds + bovengronds.

5) Staking Domaniale Mijn.

Tabel 76. Verkoop van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes van de Staatsmijnen in binnen- en buitenland, 1921-1936 1)

Jaar	Steenkolen van Staatsmijnen				Steenkoolbriketten		Cokes	
	Wilhelmina		Emma, Hendrik en Maurits		binnenland	buitenland	binnenland	buitenland
binnenland	buitenland	binnenland	buitenland					
1921	507.813	6.274	1.125.201	353.391	194.821	4.769	120.652	103.880
1922	587.439	35.691	1.177.310	645.197	211.053	37.124	129.639	114.790
1923	548.879	79.641	1.157.197	475.352	175.994	20.354	144.057	122.822
1924	415.156	20.843	1.309.206	517.583	211.913	4.873	186.590	263.306
1925	471.250	106.955	1.827.692	1.291.088	262.270	16.232	138.698	447.409
1926	587.191	135.843	2.041.921	1.327.719	307.831	48.244	168.598	517.335
1927	660.422	117.985	2.412.486	2.025.876	314.725	25.011	192.065	689.111
1928	691.769	105.655	2.090.622	1.230.714	363.292	19.196	184.812	618.578
1929	745.010	129.029	1.949.496	1.120.850	398.048	19.675	270.999	1.335.554
1930	725.363	114.808	2.012.215	1.063.072	316.418	58.096	243.228	1.603.908
1931	748.066	125.207	2.104.341	1.077.767	312.752	94.585	257.249	1.692.094
1932	705.527	177.412	2.149.334	1.173.395	343.229	84.574	305.879	1.511.673
1933	678.724	180.043	2.138.389	1.295.469	312.546	56.626	337.984	1.550.090
1934	711.500	167.101	2.115.475	1.181.272	306.451	56.133	326.396	1.659.588
1935	677.101	165.461	2.243.030	1.150.220	310.185	46.495	355.762	1.691.669
1936	660.581	159.514			314.651	48.144	387.351	1.840.666

1) Bron: Jaarverslagen van de Staatsmijnen in Limburg, 1921-1936. Voor de jaren 1937-1939 werden deze gegevens niet langer vermeld.

Tabel 77. Afzet van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes in Nederland door de Nederlandse mijnen, 1931 t/m 1934 1)

	1931	1932	1933	1934
<u>Steenkolen</u>				
Staatsmijnen	2.723.266	2.774.220	2.798.670	2.819.233
Domaniale Mijn	397.170	449.735	461.651	468.705
Laura & Vereniging	386.824	394.430	416.317	400.559
Oranje-Nassaumijnen	656.084	737.041	798.675	788.800
Willem-Sophia	143.426	144.138	158.541	133.875
Totaal	4.306.771	4.499.565	4.633.855	4.611.172
<u>Steenkoolbriketten</u>				
Staatsmijnen	311.483	341.454	295.564	277.902
Domaniale Mijn	24.068	42.412	38.839	30.920
Laura & Vereniging	71.485	80.402	79.391	74.245
Oranje-Nassaumijnen	234.514	282.089	266.585	255.600
Willem-Sophia	80.209	73.463	80.255	79.416
Totaal	721.761	819.820	760.635	718.084
<u>Cokes</u>				
Staatsmijnen	257.136	305.611	337.583	326.039

1) Bijlage bij brief van Mijnvereniging aan bestuursleden, 14 september 1935.
Archief GSL:23B. SHC.

Tabel 78. Uitvoer van steenkolen, steenkoolbriketten en cokes door de Nederlandse mijnen naar de verschillende landen, 1931 t/m 1934 1)

Jaar	Mijnen	België	Frankrijk	Duitsland	Zwitserland	Overige Landen	Totaal
1931	Steenkolen						
	Staatsmijnen	514.619	239.462	406.871	25.332	1.995	1.188.279
	Doniale Mij	308.363	121.309	32.030	13.575	1.910	477.187
	Laura & Vereeniging	249.502	453.590	56.786	12.447	70.441	842.767
	Oranje-Nassaumijnen	691.198	429.714	113.119	69.235	15.211	1.318.478
	Willem-Sophia	164.023	60.661	5.605	750	430	231.469
1932	totaal	1.927.705	1.304.737	614.412	121.339	89.987	4.058.180
	Staatsmijnen	390.348	338.626	393.217	40.001	92.987	1.255.179
	Doniale Mij	176.649	103.285	48.143	18.313		346.390
	Laura & Vereeniging	159.073	228.085	75.701	49.816	41.140	553.815
	Oranje-Nassaumijnen	451.000	458.752	125.546	58.211	9.021	1.102.531
	Willem-Sophia	102.922	42.362	4.823	2.154	1.070	153.331
1933	totaal	1.279.992	1.171.110	647.430	168.495	144.219	3.411.247
	Staatsmijnen	504.542	363.401	293.423	42.569	149.503	1.353.438
	Doniale Mij	154.456	130.455	64.515	12.368		361.794
	Laura & Vereeniging	137.378	233.838	111.355	39.080	10.982	532.633
	Oranje-Nassaumijnen	329.600	358.173	125.736	46.127	5.035	864.673
	Willem-Sophia	91.989	44.078	8.439	1.968	1.630	148.104
1934	totaal	1.217.965	1.129.946	603.468	142.112	167.150	3.260.642
	Staatsmijnen	328.648	343.033	364.936	34.887	391.066	1.462.570
	Doniale Mij	66.467	56.731	66.992	11.428	1.650	203.268
	Laura & Vereeniging	128.956	266.975	118.239	8.025	60.849	583.045
	Oranje-Nassaumijnen	230.207	384.480	150.226	53.329	5.717	823.960
	Willem-Sophia	79.672	34.040	15.149	1.567	1.585	132.013
	totaal	833.950	1.085.259	715.543	109.236	460.867	3.204.856

Steenkoolbriketten									
1931	Staatsmijnen	3,050	38,695	50,820	860	1,160	94,585		
	Doniale Mij	1,185	20,549	1,183	617	2,493	26,027		
	Laura & Vereeniging	8,392	21,222	1,030		23,215	53,859		
	Oranje-Nassaumijnen	71,044	82,687	12,696	21,584	116,448	304,459		
	Willem-Sophia	770	2,620	655	230	10	4,285		
	totaal	84,441	165,773	66,384	23,291	143,326	483,214		
1932	Staatsmijnen	2,600	28,671	41,498	10,200	1,605	84,574		
	Doniale Mij	647	5,135	16,870	642		23,594		
	Laura & Vereeniging	2,946	2,376	5,417	833	4,110	15,682		
	Oranje-Nassaumijnen	62,023	50,443	12,056	37,380	51,368	213,270		
	Willem-Sophia	389	365	10,747	225	15	11,741		
	totaal	68,605	87,290	86,588	49,280	57,098	348,861		
1933	Staatsmijnen	4,195	18,751	25,754	7,926		56,626		
	Doniale Mij	205	3,848	22,530	712		27,295		
	Laura & Vereeniging	1,940	6,930	6,073	475	8,242	23,660		
	Oranje-Nassaumijnen	46,820	53,502	13,531	35,884	46,369	196,106		
	Willem-Sophia	165	5,305	14,768	240	35	20,513		
	totaal	53,325	88,336	82,656	45,237	54,645	324,199		
1934	Staatsmijnen	1,915	13,919	33,224	7,075		56,133		
	Doniale Mij	290	1,702	34,743	2,727		39,462		
	Laura & Vereeniging	3,760	5,656	6,604	683	9,799	26,502		
	Oranje-Nassaumijnen	34,242	56,094	16,516	36,335	33,378	176,565		
	Willem-Sophia	49	5,693	25,701	236	108	31,787		
	totaal	40,256	83,064	116,788	47,056	43,285	330,449		
	<u>Cokes</u>								
1931	Staatsmijnen	304,033	467,259	327,990	75,114	517,698	1,692,094		
1932	Staatsmijnen	165,976	199,943	420,768	85,521	639,465	1,511,673		
1933	Staatsmijnen	127,484	242,637	418,449	85,627	675,893	1,550,090		
1934	Staatsmijnen	237,252	251,038	353,329	89,380	728,589	1,659,588		

1) Bijlage bij brief van de Mijnvereeniging aan Bestuursleden, 14 september 1935. Archief GSL 1935:23 B. SHC.

Tabel 79. De invloed van de ontwikkeling van de loonkosten op de ontwikkeling van de winst per ton steenkolen bij de Staatsmijnen, 1930-1935

Jaar	Loon per werktijd in guldens	Productie per werktijd in tonnen	Loonkosten per ton netto-productie in guldens	Verandering	Loonkosten per ton in guldens indien loon per werktijd identiek aan voorgaand jaar	Verandering van de loonkosten per ton door toename arbeidsproductiviteit in guldens	Verandering van de loonkosten per ton in guldens als gevolg van loonwijzigingen per werktijd	Aandeel vermindering loonkosten per ton netto-productie van de loonwijziging
1929	5,50	1,567	3,51					N.V.T.
1930	5,61	1,563	3,59	+ 0,08	3,52	+ 0,01	+ 0,07	51%
1931	5,43	1,640	3,31	- 0,28	3,42	- 0,11	- 0,17	40%
1932	5,00	1,818	2,75	- 0,56	2,98	- 0,23	- 0,23	30%
1933	4,86	1,929	2,52	- 0,23	2,59	- 0,16	- 0,07	33%
1934	4,78	1,992	2,40	- 0,12	2,44	- 0,08	- 0,04	13%
1935	4,71	2,170	2,17	- 0,23	2,20	- 0,20	- 0,03	

Tabel 80. Bruto-overschot per ton netto-steenkolenproductie Nederlandse mijnen
in guldens, 1926-1939 1)

Jaar	Oranje-Nassau- mijnen	Laura & Vereeniging	Domaniale Mijn	Willem-Sophia	Staatsmijnen
1926	1,02	1,13	2,16	1,26	1,89
1927	0,79	0,63	0,66	0,74	1,68
1928	0,25	0,14	0,60	- 0,18	1,54
1929	2,59	1,27	1,46	2,18	1,90
1930	2,34	1,21	1,14	1,59	1,99
1931	0,01	0,53	0,32	0,55	1,48
1932	- 0,15	0,20	0,47	0,25	0,86
1933	- 0,71	0,28	- 0,15	0,01	0,93
1934	- 0,28	- 0,04	- 0,10	- 0,36	0,80
1935	0,35	0,40	1,27	0,21	1,62
1936	0,96	1,13	2,24	1,61	1,89
1937	2,03	2,06	2,77	1,87	3,25
1938	1,39	1,70	2,12	1,34	2,59
1939	1,75	1,90	2,20	1,43	3,16

1) Bron: Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946, deel II, p. 189, 190, 192, 194.

Résumé

L'histoire du mouvement ouvrier de l'époque 1900-1940 dans l'industrie houillère des Pays-Bas constitue l'objet de cette étude. Elle se centre sur l'importance des syndicats miniers pour l'amélioration des conditions de travail des mineurs. L'histoire de l'industrie houillère moderne dans les Pays-Bas est relativement brève. Ce n'est qu'à la fin du siècle dernier que les préparations ont été faites pour l'aménagement de l'industrie houillère dans le bassin du Limbourg du Sud, qui se situe entre les bassins de la rivière du Worm et de la Campine. Bien qu'il existait à Kerkrade quelque activité dans ce domaine depuis le moyen-âge, ce n'est qu'après l'année 1900 qu'il est question d'une vraie et véritable industrie houillère.

Après l'ouverture de la future région minière par l'aménagement de la ligne ferroviaire de Sittard-Heerlen-Herzogenrath, il était pourvu à la condition la plus importante pour l'installation des mines nouvelles. C'étaient surtout des financiers à l'étranger qui s'intéressaient à l'aménagement des mines charbonnières dans le Limbourg. En 1901 l'Etat Néerlandais décida de ne plus attribuer des concessions à des entrepreneurs privés. Le charbonnage fût pour la plus grande partie réservé aux Mines d'Etat (Staatsmijnen). Cette décision fût basée sur des motifs tant économiques que sociaux. L'on craignait une trop grande influence étrangère dans le charbonnage Néerlandais en même temps qu'une trop grande affluence de main d'oeuvre étrangère. Staatsmijnen ne devaient employer que des ouvriers Néerlandais et les entreprises ne devaient se développer que très graduellement. De cette façon l'on espérait prévenir que cette région paysanne et catholique ne fût envahie par l'industrialisation. La crainte de telles conséquences sociales néfastes était à la base des tentatives, faites depuis 1901, de fonder un syndicat pour les mineurs catholiques. De telle façon surtout les jeunes prêtres essaient de prévenir que les ouvriers s'égarent de l'église catholique et deviendraient membre du syndicat socialiste.

Avant la première guerre mondiale les mineurs ne se souciaient guère de syndicats; ils touchaient un salaire beaucoup plus élevé de ce qu'ils pouvaient gagner ailleurs et leur niveau d'instruction était peu élevé. Ainsi, avant 1914 tout comme le Syndicat des Mineurs Chrétiens, fondé en 1907, le

syndicat socialiste, fondé en 1909, ne sût inscrire beaucoup d'adhérents. Bien qu'il n'existait guère une indication que les mineurs catholiques ne se sentissent attirés au socialisme, le clergé catholique craignait que l'industrialisation de la région ne mèn timerait à une influence diminuée de la religion catholique et à une influence socialiste croissante. Une minorité du clergé s'est montrée socieuse de protéger les mineurs catholiques contre ces dangers.

Pendant la première guerre mondiale l'importance économique des houillères Néerlandais augmentait de plus en plus suite à la baisse considérable de l'importation de charbon provenant de l'Allemagne. Les mines faisaient grand profit, la contestation des ouvriers augmentait et les membres des syndicats des mineurs croissaient en nombre. Pourtant, le succès des syndicats continuait à être restreint; les syndicats mettaient plus de force à se disputer les uns les autres qu'à l'attaque au patronat. Après 1920 les syndicats furent manoeuvrés dans le défensif, à la suite de la baisse des prix de charbon. Pourtant en 1926 il existait pendant un temps restreint une coopération relativement fructueuse. Après ce temps là les nombres de membres des différents syndicats divergeaient de plus en plus.

Le syndicat socialiste, qui ne comptait guère de membres Limbourgeois, fût désapprouvé fortement par le clergé, la presse et le patronat. Il connût en général une gestion assez faible. L'organisation catholique se fît de plus en plus forte. Dans la seconde moitié des années vingt il s'avérait que non seulement la crainte d'un syndicat socialiste nuisant avant été chimérique, mais qu'il en était de même de la peur qu'à la suite de l'industrialisation les ouvriers catholiques ne perdraient leur foi.

Il est probable que l'importance minime du socialisme dans la région minière du Limbourg soit due à la contestation par le clergé que soutenait le patronat tant directement qu'indirectement, e.a. en fournissant des fonds. Pourtant elle n'en fût pas la cause la plus importante. Dans les années trente surtout les mineurs étrangers avaient été congédiés. Les charbonnages des Pays-Bas surent encore obtenir un niveau de production fort élevé ce qui était dû aussi aux installations modernes de leurs jeunes établissements. Pendant la dépression des années trente la crainte d'être congédié jouait un rôle important dans la réalisation du niveau de productivité élevé. Lors du départ de tous ces ouvriers étrangers le syndicat socialiste s'affaiblissait de plus en plus.

Après la dépression les nouveaux postes furent occupés par les jeunes ouvriers catholiques de la région. En ce qui concerne l'amélioration des conditions de travail les syndicats

ont occupé une place peu importante. Vu la grande concurrence internationale sur le marché du charbon et le caractère sensible à la conjoncture des prix de charbon, cela ne devrait pas étonner. Les syndicats avaient des possibilités restreintes. Mais aussi dans des conditions plus avantageuses le succès n'était guère plus grand; la période 1914-1921 l'a démontré clairement.

Traduction: Marga Spronck
Maastricht

Zusammenfassung

Die Geschichte der Arbeiterbewegung in der niederländischen Steinkohlenindustrie in der Zeit 1900–1940 ist das Thema dieser Studie. Die Frage nach der Bedeutung der Bergbaugewerkschaften für die Verbesserung der Arbeitsbedingungen der Grubenarbeiter steht hierbei im Mittelpunkt.

Die Geschichte der modernen Steinkohlenindustrie in den Niederlanden ist relativ kurz. Erst gegen Ende des vorigen Jahrhunderts wurden die Vorbereitungen getroffen für den Beginn einer Bergbauindustrie in dem zwischen dem Wormbecken und dem Kempischen Steinkohlenbecken gelegenen südlimburgischen Kohlenbecken. Zwar bestand schon seit dem Mittelalter in Kerkrade in kleinem Umfang Kohलगewinnung, von einer wirklichen Industrie konnte erst nach 1900 die Rede sein. Nachdem durch den Bau der Eisenbahnlinie Sittard-Heerlen-Heerzogenrath das zukünftige Bergbaugebiet erschlossen war, war auch die wichtigste Voraussetzung für den Bau von neuen Gruben geschaffen.

Besonders ausländische Kapitalbesitzer zeigten Interesse für den Bau von Gruben in Limburg. 1901 beschloss der niederländische Staat jedoch, keine Konzessionen an private Unternehmer für den Bergbau zu vergeben. Der grösste Teil der Kohlenfelder wurde reserviert für den Abbau durch Staatsgruben.

Wirtschaftliche wie auch soziale Ueberlegungen waren die Grundlage zu diesem Beschluss. Gefürchtet wurde, dass Ausländer einen zu grossen Einfluss auf den niederländischen Bergbau bekommen sollten, und man hatte auch Angst vor zu vielen ausländischen Arbeitern. Staatsgruben sollten nur niederländische Arbeiter einstellen dürfen, und sie sollten sich auch nur langsam ausbreiten, um zu verhindern, dass dieses katholische, landwirtschaftliche Gebiet von der Industrialisierung überrumpelt wurde.

Die Angst vor nachteiligen sozialen Folgen der Industrialisierung lag auch den Versuchen zu Grunde, die schon seit 1902 unternommen wurden, um für die katholischen Grubenarbeiter eine Gewerkschaft zu gründen. Besonders junge Priester versuchten auf diese Weise vorzubeugen, dass die Grubenarbeiter sich der katholischen Kirche entfremden und später der sozialistischen Gewerkschaft beitreten sollten.

Die Grubenarbeiter waren vor dem 1. Weltkrieg jedoch kaum interessiert an den Gewerkschaften; sie bekamen einen höheren Lohn als sie woanders verdienen konnten, und ihr Bildungs-

niveau war ziemlich niedrig. Ausser der 1907 gegründeten christlichen Gewerkschaft war auch die 1909 gegründete sozialistische Gewerkschaft kaum im Stande, um vor 1914 viele Anhänger zu gewinnen.

Obwohl es keine Anzeichen dafür gab, dass die katholischen Grubenarbeiter sich von dem Sozialismus angezogen fühlten, war die römisch-katholische Geistlichkeit sehr besorgt, dass die Industrialisierung dieser Region zum Verlust der Bedeutung des römisch-katholischen Glaubens und zur Stärkung des sozialistischen Einflusses führen sollte. Eine Minderheit unter der Geistlichkeit wurde besonders aktiv, um die katholischen Grubenarbeiter vor dieser Gefahr zu schützen.

Während des 1. Weltkrieges nahm die wirtschaftliche Bedeutung der niederländischen Kohlengruben zu als Folge der stark gesunkenen Importe von Kohlen aus Deutschland. Die Gruben machten hohe Gewinne, die Kampfbereitschaft der Arbeiter nahm zu und die Mitgliederzahl der Gewerkschaften stieg. Die Erfolge der Gewerkschaften blieben jedoch beschränkt: sie stritten öfter und heftiger gegeneinander als gegen die Arbeitgeber.

Nach 1920 wurden die Gewerkschaften durch die sinkenden Kohlenpreise in die Defensive gezwungen. 1926 entstand jedoch für kurze Zeit eine Zusammenarbeit, die relativ erfolgreich war. Von diesem Moment an wuchsen die Gewerkschaften, was die Mitgliederzahl betraf, immer mehr auseinander. Die sozialistische Gewerkschaft, die beinahe keine katholischen Arbeiter aus Limburg zu ihren Mitglieder zählte, wurde heftig bekämpft durch die Geistlichkeit, die Presse und die Arbeitgeber, und sie kannte im Allgemeinen nur eine ziemlich schwache Führung. Die katholische Organisation wurde stets stärker. In der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre wurde deutlich, dass die Angst vor einer starken sozialistischen Gewerkschaft unbegründet gewesen war; ebenso die Angst, dass die katholischen Arbeiter als Folge der Industrialisierung vielleicht ihren Glauben verlieren sollten. Die Bekämpfung des Sozialismus durch die Geistlichkeit, dabei direkt und indirekt - auch finanziell - unterstützt durch die Arbeitgeber, war vielleicht zum Teil verantwortlich für die geringe Bedeutung des Sozialismus im limburgischen Kohlengebiet, aber war nicht die wichtigste Ursache davon. In den dreissiger Jahren wurden besonders die ausländischen Arbeiter entlassen. Die niederländischen Gruben wussten dank der modernen Einrichtung ihrer jungen Betriebe eine besonders hohe Arbeitsproduktivität zu erreichen. Die Angst vor Entlassungen spielte in den Depressionsjahren eine wichtige Rolle bei dem Erreichen der hohen Produktivität. Mit der Abwanderung von vielen ausländischen Arbeitern wurde die sozialistische Gewerkschaft noch mehr

geschwächt; nach den Depressionsjahren wurden die neuen Arbeitsplätze von junge katholischen Arbeitern aus der Umgebung eingenommen. Die Bedeutung der Bergbaugewerkschaften für die Verbesserung der Arbeitsbedingungen ist beschränkt gewesen. Angesichts der harten internationalen Konkurrenz auf dem Kohlenmarkt und dem konjunkturgefühligen Charakter der Kohlenpreise ist das nicht verwunderlich. Die Möglichkeiten für die Gewerkschaften waren gering. Auch unter günstigeren Umständen waren die Erfolge allein beschränkt, die Periode 1914-1921 zeigt das an.

Register van persoonsnamen

Aalberse, P.J.M., 164-166, 346, 450, 452, 458
Absil, 206
Ackens, L., 187, 190
Albarda, J.W., 138-139, 141
Ankoné, J., 190-192
Bakker, 414-416
Bauduin, G.J., 234-238
Beckers, N., 134
Beckman, B., 7-9
Bergh, V. van den, 312
Beuningen, H.A. van, 398-399
Biebericher, 132-133, 137, 206
Bilt, C. van de, 326, 328-332, 370, 379, 384, 393
Blankevoort, C., 18, 437
Bodenstaff, J., 254
Bongaerts, M.C.E., 341
Brabant, H. van, 457
Brauns, H., 148
Brinkman, 315
Brüggemeier, F.J., 107
Bunge, J.C.F., 197, 222-223, 225-226, 228-229, 232-233,
279-280, 316
Cleofas, 121
Colsen, J., 220, 321, 325, 334
Colijn, H., 434, 439, 448
Couvée, N.C., 398
Cramer, W., 245, 314, 322
Crew, D., 47
Crobach, 393
Delorthe, J.G., 251, 278, 352, 369-370
Diest, E. van, 15
Dieteren, R., 124, 150, 192, 241, 463
Drehmanns, J.H., 142, 148, 153, 155-156
Drop, 302
Dumont, A., 21
Duys, J.E.W., 141
Elfers, J.H., 127, 174-175, 198, 223-224, 226, 228-233,
236, 239-242, 244, 248, 251-255, 257, 259, 329
Ende, W. van der, 108

Erens, H.A., 133, 136, 148, 152-153, 156-157, 163, 206, 472
 Fimmen, E., 231-233, 242
 Frowein, W.F.J., 53-57, 145, 214-215, 226, 229-233, 242, 249,
 252, 270, 279-280, 284-285, 290, 292, 296-297, 300, 302,
 351, 353, 364-370, 372, 379-380, 383, 385, 393, 438,
 440-442, 450-451
 Galtung, 7
 Geer, D.J. de, 349, 354-356
 Geldmaker, 128, 130
 Gerats, A., 211
 Graaff, A. de, 398, 405, 409
 Groot, C.F.A. de, 392-394
 Groothoff, 459-461
 Gulden, 128, 130
 Haex, A.C., 55-57, 133, 136-138, 143, 159, 213-214, 223, 226,
 228-230, 242-243, 246, 249-250, 252, 255, 259, 268, 278,
 292, 296, 298-300, 302-304, 311, 332, 348, 351-352, 355,
 363-364, 366-367, 372, 374-375, 380, 382-383, 385-387,
 416, 422, 429, 431-432, 435, 437-439, 441-442, 445,
 450-451, 454, 456
 Heemskerk, 21
 Hentzen, C., 425
 Hermans, H., 114-115, 150, 157, 161-167, 169, 343-344
 Hessele, Ch. de, 207
 Honigmann, C., 15, 20, 133
 Hooreman, M., 54-55, 138, 348
 Hulsman, 285
 Huynen, H., 189
 Ireland, 185
 Iterson, F.K.Th. van, 119, 219, 226, 269, 279-280, 303, 306,
 346, 350-351
 Jacobs, J., 113, 116, 131, 211, 297, 318-321, 323, 325
 Jitta, J., 439
 Jonge, W.C. de, 102
 Jurriëns, R., 220, 234, 242, 247
 Kaanen, P.J., 449
 Kamp, R. van, 59
 Keyzer, 290
 Knuvelde, G., 113
 Köbben, A.H., 146
 Kok, De, 171
 Kraaijenveld, 305
 Kramer, N., 376-378, 380
 Lauwereins, J., 385, 387
 Lely, C., 17-21, 23
 Lidt de Jeude, Van, 454, 456, 458, 461
 Lier, R. van, 414
 Maenen, J., 235, 245, 334
 Maessen de Sombreff, Van der, 206, 208

Marez Oyens, J.C. de, 18
 Menten, J.E.H., 146
 Michel, H., 15
 Minderop, H., 421
 Moubis, J., 111
 us, J., 231-233, 309, 361-362, 368, 441, 443
 uller, J., 174
 Mutsaerts, A., 167
 Nicolaye, P.P.J., 134
 Nieuwhof, B., 367
 Nolens, W.H., 16-19, 22-23, 81, 132, 135, 141, 143, 147-151,
 153, 155-157, 159-160, 203-204, 206-209, 290-291, 477
 Oberjé, G.H., 148, 152, 154, 156-158, 178, 184, 472
 Oppenheimer, S., 15
 Ormelingen, J.W. van, 186
 Oudegeest, J., 174
 Overhage, P., 427
 Pelzer, J., 349, 393, 444, 448-449
 Pierre, R., 56, 98, 225-226, 229, 240, 251, 269, 314, 346,
 363, 368
 Ploeg, H. van de, 329-330
 Poels, H.A., 1, 81-82, 106, 108, 112-116, 119-120, 122-125,
 129, 131, 136-143, 145, 159-161, 163, 165-174, 177, 186-
 188, 191-192, 211, 214-222, 225-227, 231-233, 235-238,
 244, 246-248, 253-254, 280, 290, 302-304, 310, 316, 318,
 320-324, 333, 350, 367, 369-370, 374, 378-381, 426, 435,
 444, 449, 455, 463-464, 473, 477
 Posthuma, F.E., 141, 231-232, 241-243
 Prinssen, 166
 Pijnappel, 23
 Raedts, C.E.P.M., 21, 399
 Ramakers, 313
 Rappange, 305
 Ras, E. de, 19-22
 Röselaers, L., 143-144, 312
 Rottier, A., 313
 Ruemkens, J., 125
 Ruys de Beerenbrouck, Ch. de, 17, 139, 141, 146, 154-163,
 165, 183-184, 206, 290-291, 370
 Sarolea, H.L.C.H., 15
 Savornin Lohman, De, 19, 23
 Schaapveld, H., 144
 Schaepkens van Riemst, J., 146
 Scheeper, W., 127
 Schlösser, M., 174
 Schrijnen, L., 121, 290
 Schweitzer, W., 56, 136, 222, 297, 304, 314, 366, 374, 377,
 380, 385, 387, 393, 448, 462
 Smid, W., 223, 329